ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

قامۇسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئۇيغۇرچىقۇنجان ئۆمەر

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

قامۇسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

پلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم پەيدا
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كورراكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: غالىپ شاھ

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى·قامۇسى

تۈزگۈچى: ئۇچقۇنجان ئۆمەر

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 ـ قورو، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1230×880 م م 1/16 باسما تاۋىقى: 60
2009 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2009 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى

ISBN 978-7-5631-2275-2
باھاسى: 160.00 يۈەن

نەشرىياتتىن

شائىر، ژۇرنالىست، فولكلور تەتقىقاتچىسى، ئەدەبىي تەرجىمان ئۇچقۇنجان ئۆمەر 1945 ـ يىلى فېۋرالدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچى مەنگەن مەھەللىسىدە بىر ئوقۇمۇشلۇق خەلقىپەر-ۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1968 ـ يىلى «قەشقەر گېزىتى»دە مۇخبىر، مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن، كېيىن 1981 ـ يىلىدىن باشلاپ سابىق «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا مۇئاۋىن باش مۇھەر-رىر، تەھرىر بۆلۈم مۇئاۋىن مۇدىرى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 2005 ـ يىلى دەم ئېلىشقا چىققان.

ئۇچقۇنجان ئۆمەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا باشلانغان. 1957 ـ يىلى ئۇنىڭ «گۈلدەستە» ناملىق تۇنجى شېئىرى «شىنجاڭ پىئونېرى» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان. يېرىم ئەسىردىن بۇيان، ئۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئىجادىيىتى، ناخشا تېكىست ئىجادىيىتى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش، نەشر قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقاتى، ئەدەبىي ئوبزور، ئەدەبىي تەرجىمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تارىخ، سەنئەت، 12 مۇقام، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ئېتنوگرافىيە، قەدىمىي تارىخىي يادنىكار-لىقلار، تەزكىرە، ئۇيغۇر ژۇرنالچىلىقى قاتارلىق ساھەلەردە جاپالىق ئىزدىنىپ، مول نەتىجىلەرگە ئېرىش-كەن. بۇ ئۆزۈن جەريانداا ھەر دەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ھەر خىل تېما، شەكىلدە يېزىلغان 1000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرى، 10 پارچە داستان ـ باللادالىرى، 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق رۇبائىيلىرى، 200 پارچىدىن ئارتۇق ناخشا تېكىست، ئىلمىي ماقالە، ئوبزورلىرى، 130 پارچە تەھرىر ئىلاۋىسى، ئەدەبىي ئۆچۈرلىرى ۋە بىر قىسىم ھەر خىل ژانىردىكى تەرجىمە ئەسەرلىرى ئېلان قى-لىنغان؛ ئۇ توپلاپ رەتلىگەن 10 مىڭ كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاق، 380 خەلق ناخشىسى مەتبۇئاتلاردا بې-سىلغان؛ ئۇنىڭ يەنە ئىلگىرى ـ ئاخىر ئۆزى ئىجاد قىلغان، توپلاپ رەتلىگەن، تۇزگەن، تەرجىمە قىلغان «پامىر ئىلھاملىرى» (تاجىك شائىرى مۇھەممەت روزىنىڭ شېئىرلار توپلىمى)، «ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» (1 ـ كىتاب)، «چەشمىلەر»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى»، «يۇمۇرلار»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (7 ـ قىسىم)، «خەزىنە»، «سالام يۇلتۇزلار»، «ئاھ يۇلتۇزلار»، «پە-زىلەت ناخشىلىرى»، «مەرىپەت يۇلتۇزى» (داستان ـ باللادالار توپلىمى)، «بۇلبۇلگويا» (سۈرەتلىك كى-تاب)، «ئاھ، نۇرلۇق ئابىدىلەر»، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» (2 ـ كىتاب)، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» (3 ـ كىتاب)، «فېتوفى شېئىرلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق توي مەركە قوشاقلىرى» قاتارلىق 18 پارچە كىتابى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان؛ يەنە 10 پارچە كىتابى ھەرقايسى نەشرىياتلارغا يوللانغان؛ ئۇنىڭ بىر قىسىم داستانى، باللادا، ساتىرىك شېئىرلىرى، ناخشا تېكىستلىرى، ئىلمىي ماقالىلىرى، تەرجىمە ئەسەرلىرى ھەر دەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرنال، ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان؛ بىر قىسىم شې-ئىرلىرى خەنزۇچىغا ۋە چەت ئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان؛ نۇقتىلىق ھالدا 80 نەپەر داڭلىق تارىخىي شەخسلەرنى مەتبۇئاتلاردا خالىس تونۇشتۇرغان؛ ئۇ 35 يىللىق تەھرىرلىك ھاياتى، ئىجا-دىيەت ۋە تەتقىقاتىدىكى مول نەتىجە ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئارقىلىق دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا نەشر قىلىن-غان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە 30 نەچچە چوڭ قامۇسقا كىرگۈزۈلۈپ تونۇشتۇرۇلۇپ، جامائەتنىڭ يۇكسەك باھاسىغا ئېرىشكەن. 2005 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇ، دۇنيا ئىلىم ـ پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت

تەشكىلاتىنىڭ مۇتەخەسسىس ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. 2004 ـ يىلى «جۇڭگو ۋېنگرىيە خەلقلىرى دوستلۇقى تۆھپىكارى» ئوردېنىغا ئېرىشكەن.

ئۇچقۇنجان ئۆمەر هازىر جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىجرائىيە هەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو شەرق مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتى، خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى، شىنجاڭ ئۇتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى، 12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى، «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقات جەمئىيىتى قاتارلىق ئون نەچچە ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ هەيئەت ئەزاسى. ئۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىك شېئىرىيەت جەمئىيىتى، خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

مۇقەللىپتىن بىرنەچچە كەلىمە سۆز

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا، مول مەدەنىيەتكە، قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە قەدىمىي مىللەتلەر-نىڭ بىرى. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ پارلاق تارىخ ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، ئۇيغۇر خەلقىمۇ باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاشلا، تۇرلۇك تارىخىي دەۋر-لەردە، نۇرغۇن جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان. بولۇپمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ مول مەدەنىيەت، تارىخ خەزىنە-سىنى بېيىتىشقا كاتتا تۆھپىلەرنى قوشقان. ئاشۇنداق تۆھپىلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇر فولكلورىدۇر، جۈم-لىدىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى — ئەمگەكچان، باتۇر، ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كوللېكتىپ ئىجاد قىلغان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا، زامانىدىن - زامانىغا كۆچۈپ، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك كونكرېت ۋەقە، كونكرېت ئۆرپ - ئا-دەت، كونكرېت ھادىسە، كونكرېت غەلىبە - مۇۋەپپەقىيەت، كونكرېت تراگېدىيە ۋە ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلانغان قوشاقلاردۇر. ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئۇيغۇر مىللىي روھىنىڭ ئەنئە-نىسى ھەم ئىزچىللىقى دېمەكتۇر. ئۇ لىرىكىنىڭ ئەڭ ساپ، ئەڭ يېنىك، ئەڭ گۈزەل، ئەڭ يارقىن شەكىل-لىرى ئارقىلىق بايان قىلىنغان بەدىئىي تارىختۇر، ياكى ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شاھىتى - گۇۋاھچىسىدۇر. شۇڭا، بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى، ئاۋام مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى، ئەنئەنە ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنى ئۆگە-نىشتىلا ئەمەس، بەلكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق، شانلىق بىر پۈتۈن تارىخىنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىش-تىمۇ كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى پۈتمەس - تۈگىمەس بىر خەزىنە. بۇ خەزىنە ئىچىدە مەرۋايىتتەك يال-تىراپ تۇرغان ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى تېخىمۇ جەلپكار ئېسىل بايلىق. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 60 يىلدىن بۇيان، بۇ ساھەدىكى قېزىپ توپلاش - رەتلەش، شەرھىيسىنى ئىشلەش، نەشرگە تەييارلاش قا-تارلىق ئىشلاردا ئالەمشۇمۇل نەتىجە - مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ھەممىسى تولۇق تاماملاندى دېيىشكە ئاجىزمىز. قوشاقلار تەتقىقاتى جەھەتتە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلار ۋە ئوتتۇرىغا چىققان ئىنچىكە، نازۇك، مۇھىم ماتېرىياللار ۋاقىت جەھەتتە ناھايىتى ئۇزۇنغا سو-زۇلغانلىقى ئۈچۈن، ماتېرىيال مەنبەسى تارقاق، نازۇك تەرەپلەرگە چېتىلىشچانلىقى كۆپ، رەتلىنىپ ئىل-مىي سىستېمىغا سېلىنىشى ۋە بىر رامكا ئاستىدا مۇجەسسەم قىلىنىشى ئاجىز بولدى. بۇ خىل كونكرېت ئەھۋال مەزكۇر ماتېرىياللارنى مەزمۇنى، تۈرى، شەكلى، دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى، ئەھمىيىتى، قىممىتى ۋە خەلقئارا تەسىرى بويىچە سامان ئىچىدىن دان تاللىۋالغاندەك، قۇم ئىچىدىن ئالتۇن تاسقىغاندەك روھ بىلەن ئىشلەپ، مۇئەييەن قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ، مۇئەييەن سىستېما - تۈرگە ئايرىپ، كەم يەر-لىرىنى قايتىدىن تولۇقلاپ، نۇقسانلىرىنى تۈزىتىپ، ئۆلچەملەشكەن بىر پۈتۈن تارىخىي قوشاقلار قامۇسى قىلىپ ئىشلەپ، كەڭ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش تەقەززاسىنى تۇغدۇرغانىدى. مانا مۇشۇنداق زۆرۈ-رىيەت ئاستىدا كەمىنە مۇشۇنداق چوڭ ئىشقا بەل باغلاپ قالدىم. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۇ-كى، مەن يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى فولكلور تەتقىقاتىم ۋە ئىجابىي، سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبە - ساۋاق-

لىرىمغا ئاساسەن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى، ئۆزۈم بىۋاسىتە يېقىن مۇناسىۋەت قىلغان مەرھۇم ئەھمەد زىيائىي، ئىمىر ھۇسەيىن قازىھاجىم، سەيپىدىن ئەزىزى، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇكېرىم خوجا، ساۋداپوپ زاھىر، ئەلقەم ئەختەم، سەيپۇللايوپ، ئابلىز نازىرى، قۇربان ئىمىن، زوردۇن سابىر، قەييۇم تۇردى، خەمىت تۆمۇر، ھاجى نۇرھاجى، ھامىت مەھمۇدى، شەرىپىدىن ئۆمەر، ئابدۇرېشىت ئىسلامى، ئىبراھىم نىياز، تېيىپجان ھادى، تۇردى سامساق، ئەرشىدىن تاتلىق، نۇر مۇھەممەت ئەركى، ئابدۇللا تالىپ، پەتتاجان مۇھەممەدى، ئابدۇرېھىم ھەببۇللا، مەمتىمىن يۈسۈپ، مۇھەممەتئېلى ھاۋازى، ئەيسا شاكىر، تۇرسۇن زىرىدىن، مۇھەممەتئىمىن قۇربانى (ئىشقى)، تۇرسۇنئاي ھۇسەيىن، ئارسلان، مەخمۇتجان ئىسلام قاتارلىق ئۇستاز ئەدىبلەرنىڭ ھايات ۋاقتىدا شەخسەن ئۆزى ماڭا تاپىلىغان قىممەتلىك گەپ - سۆزلىرى، تەلىمىي سۆھبەتلىرى، ئۇمىدى، تەۋسىيەلىرىنىڭ قايتىدىن سەگىتىشى ۋە نۇرلاندۇرۇشى بىلەن؛ ئىبراھىم مۇتىئى، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، مىرسۇلتان ئوسمانوف، مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم، غەنىزات غەيۇرانى، مەخمۇت زەئىدى، مۇھەممەت رەھىم، ئابدۇكېرىم رەھمان، مۇھەممەت زۇنۇن، ئابلىمىت سادىق، قۇربان بارات، ھاجى ئەھمەت كولتېگىن، بوغدا ئابدۇللا، ئابدۇللا ئەھمىدى تەھۇر، ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر، ئەخەت ھاشىم، مۇھەممەتجان راشىدىن، مەتقۇربان ئىسمائىل، سەمەت دۆگايلى، ئېلى ئىسمايىل، ئابدۇسەمەت خېلىل، مويدىن سايىت، ئابلىز ئىسمايىل، سەلەي قاسىم، تۇنىياز مەتنىياز، ئۆمەر ئوسمان شىپاھى، ئابلىز ئۆمەرھاجى، مەتقاسىم ئابدۇراخمان، مۇھەممەت شانىياز، جاپپار رەھىم، مەمتىمىن قۇربان، ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى، غەيرەتجان ئوسمان، ئوسمان ئىسمايىل تارىم، ئابدۇرېشىت ئىبراھىم، قادىر ھەمدۇللا، بەكرى ئىسمائىل، مۇتەللىپ پالتاھاجى، ئابدۇساتتار ناسىرى، ئابلىمىت ئىمىن ئاقتۇ، ياسىن زىلال قاتارلىق ئۇيغۇر فولكلورى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئىزچىل شۇغۇللانغان مۇتەخەسسىس، كەسىپداشلارنىڭ ئىلھام، مەدەت بېرىشى ۋە ئۆز جايلىرىدا تۇرۇپ كېرەكلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ، ھەمكارلىشىشى نەتىجىسىدە ئاخىرى بۇ يېڭى، جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكنى رويابقا چىقاردىم. بۇ كىتاب مېنىڭ يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئۇزلۇكسىز تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكىم ۋە ئۇزلۇكسىز ئىزدەنگەنلىكىمنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇ كىتاب ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سۇدىماس قانىتى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تارىخي قوشاقلىرى تۇرى بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قۇتقۇزۇش، يورۇقلۇققا چىقىرىش، ۋارىسلىق قىلىش، قوغداش، پۈتكۈل دۇنياغا تونۇتۇش خىزمىتىدە ۋە ئىلىم - پەن تەتقىقاتى جەھەتتە كەڭ جامائەتنىڭ ۋە زامانداشلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارايمەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مەن ئۇزۇن يىللار بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا دۇچ كەلگەن ۋە ھېس قىلغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم مەسىلىلەرنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ ئۆتىمەن:

1. بۇندىن 30 يىل بۇرۇن يەنى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا مەن توپلاپ رەتلىگەن «ئۇيغۇر خەلق تارىخي قوشاقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (7 - قىسىم)، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى» نامىلىق كىتابلار ھەر قايسى نەشرىياتلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، كەڭ جامائەتنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا ئېرىشكەنىدى. لېكىن، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئەمدىلا تارمار قىلىنغان، ئىدىيە ئازادلىقى تولۇق يولغا قويۇلمىغان ئەنە شۇ ئۆتكۈنچى شارائىتتا، سىياسىي ۋە تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەن تەييارلىغان خەلى زور بىر قىسىم تارىخي قوشاقلار بۇ توپلاملارغا كىرگۈزۈلمەي قالدۇرۇپ قويۇلغان، بىر قىسىملىرى باشقىلارنىڭ «دۇملەپ» قايتا «دورا» سېلىپ، ئىش قوشۇشى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ «خېمىرتۇرۇچ»ىغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇيغۇر تارىخي قوشاقلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى بۇ تولۇق نۇسخىسىنى ئىشلەش جەريانىدا قالدۇرۇۋېتىلگەن ئاشۇ قوشاقلار كىتابقا كىرگۈزۈلۈپ، تېما دائىرىسى قايتا تولۇقلاندى ھەمدە بۇ ئەجىر -

ئەمگەك ئاخىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى.

ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلۇۋاتقان بۇ تولۇق نۇسخا 4 بۆلۈم، 14 قىسىم، 300 گە يېقىن تېما (باب) دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر بولغان بارلىق تارىخىي خاراكتېر ئالغان قوشاقلار تاللاپ كىرگۈزۈلدى. شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ بىر قەدەر تولۇق، مۇكەممەل نۇسخىسىنىڭ 60 يىلدىن كېيىن جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈشگە يول ئېچىلدى. كىتاب ھەجمى ژە باش-قا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىستۇرما رەسىملەرنى قوشۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ چۈشىنىشىنى سورايمەن.

2. بۇ قامۇستا باشتىن ـ ئاخىر ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق ئىلمىي پوزىتسىيە ژە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە، سىنىپىي تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى شۇ تارىخىي تېمىنىڭ شۇ جەمئىيەتتە قايسى سىنىپ، قايسى تەبىقىنىڭ سىياسىي ـ ئىدىيىۋى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىگە ئوبيېكتىپ باھا بېرىلدى. شۇ تېمىنىڭ ئۆز زامانىسىدا قانداق ئەھمىيەتلىك بولغانلىقى، ھازىرقى جەمئىيەت ئۈچۈن قانچىلىك دەرىجىدە مۇھىم رولى ژە ئىجتىمائىي قىممىتى بارلىقى پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ بېرىلىپ، بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ ئالدى ئېلىندى. ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ژەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ژە ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش غايىسى بىلەن چېڭ بىرىكتۈرۈشكە ئەجىر قىلىندى.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرى مەزمۇن، شەكىل، ھەجىم جەھەتتىن قايتا تولۇقلىنىپ، تېما دائىرىسى كېڭەيتىلدى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي تىلى، ئەرەب ـ پارس تىلى نۇسخىلىرىدىكى قوشاقلار تۇرلۇك مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ، قايتا تەرتىپكە تۇرغۇزۇلدى. ئىمىن تۇرسۇن، گېڭ شىمىن، شەرىپىدىن ئۆمەر، تۇرسۇن ئايۇپ، ئەسقەر ھۇسەيىن، قۇربان بارات، ژاھىتجان غوپۇر قاتارلىق ئالىم، يازغۇچى، تەتقىقاتچىلىرىمىز تەرجىمە قىلىپ، تەييارلاپ ئېلان قىلغان نۇسخىلار ئاساسىي نۇسخا قىلىنىپ، باشقا نۇسخىلار بىلەن بىرەكلىك ساقلاندى.

4. قامۇسقا بىر قىسىم داڭلىق ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى ژە خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بىر قىسىم تارىخىي قوشاقلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلدى (يازمىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا). ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ئۆتكەنكى مەزگىللەردە ئېلان قىلغان قوشاقلىرى ئىچىدە ئىجتىمائىي، تارىخىي خاراكتېر ئالغان قوشاقلىرى خېلى زور كۆلەمنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇلار خەلق قەلبىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدىكى نۇرغۇن تارىخىي مەزمۇنلار ژەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، پۈتكۈل تارىخىي قوشاقلارنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ئۆزلۈكسىز تولۇقلىغان، بېيىتقان. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ژە ئۇلارنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي تېمىلىرىنى كىتاب سىرتىدا قالدۇرۇشقا ئەسلا بولمايدۇ. يەنە ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە مۇستەقىل خاسلىققا ئىگە بولغان، ئۆزگىچە مەزمۇن ژە ئۆزگىچە تىل، جۇغراپىيىلىك تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكى بار يەرلىك تارىخىي قوشاقلارمۇ خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. بۇ قوشاقلارنىڭ ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرى خەزىنىسىدە بەلگىلىك ئورنى، سالمىقى بار، تارىخىي قوشاقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئۇلاردىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇ قوشاقلارمۇ ئالاھىدە كىرگۈزۈلدى.

5. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قوشاقلارمۇ زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ قوشاقلار گەرچە تارىخىي تېما نۇقتىسىدىن ئىلگىرى ئايرىم رومان، ھېكايە، پوۋېست، كىنو، دراما، داستان قاتارلىق شەكىللەردە ئاممىا بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىراق، نۇرغۇنلىرى قىسقا ھەجمىدە، قوشاق شەكلى بىلەن ئاممىا ئارىسىدا تا بۈگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇ قوشاقلار تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، يەنىلا تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. «غېرىب ـ سەنەم»، «تاھىر ـ

زۆهره» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەر بۇنىڭ مىسالىدۇر. ئۇلار ئۆتكەنكى فېئودالىق جەمئىيەتكە بىلىدۇ-رۇلگەن نارازىلىق ۋە قارشىلىقنىڭ بايانناممسىدۇر. شۇڭا، يېقىنقى زامانىدا خەلق ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ ئومۇملىشىپ كەتكەن، سىياسىي، سىنىپىي خاھىشچانلىقى كۈچلۈك، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى يۇقىرى بولغان بۇ قوشاقلارمۇ تاللاپ كىرگۈزۈلدى.

6. بۇ قامۇسقا تارىخىي قوشاقلارنىڭ ئۆلچىمى - مىزانى بويىچە، ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىسىپ ئۆتكەن ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بارلىق تارىخىي قوشاقلار شۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن قوشاقلار بولۇش سۈپىتى بىلەن تاللاپ كىرگۈزۈلدى. تارىختىكى بۈيۈك نامايەندىلەر، زور تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي ھادىسىلەر، ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەرگە ئائىت قوشاقلار قامۇسنىڭ يادرولۇق بۆلۈكىنى تەشكىل قىلدى. ئەپيۇن ئۇرۇشى، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە، بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى قوشاقلاردىن تارىخىي، سىياسىي قوشاقلارنىڭ ۋەكىللىرى تاللاپ كىرگۈزۈلدى، ھەمىسىلا قارىقويۇق كىرگۈزۈلمىدى. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە مەھەللىمۇ مەھەللە، يۇرتمۇ يۇرت تارقىلىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم داڭلىق، ھەجۋىي قوشاقلار بار، ئىجتىمائىي تۈرمۈشقا دائىر قوشاقلار، ئۆرپ - ئادەت، ھېيت - مۇراسىم، مەۋسۈمغا دائىر قوشاقلارمۇ بار. ئۇلارمۇ تېگى - تەكتىدىن تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. بۇ قوشاقلارمۇ ناھايىتى ئۇزۇن ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە. بۇ قامۇسقا شۇ قوشاقلارنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان، ئېتنوگرافىيە خاراكتېرىنى ئالغان، ئەڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ۋە ئەڭ كۆڭۈل ئېچىش قىممىتى بار قوشاقلار تاللاپ كىرگۈزۈلدى. كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ يۇقىرىقى نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

7. ئىلگىرىكى تۈنجى نۇسخىغا ئوخشاشلا، بۇ تولۇق نۇسخىدا، ھەربىر بۆلۈم، ھەربىر قىسىم، ھەربىر تېما (باب) دىكى قوشاقلارغا ئالاھىدە ئورۇن ئاجرىتىلىپ، قوشاقلار گۈلزارىدىكى مىليونلىغان مىسرا - كۆپلىمە قوشاقلار ئارىسىدا جۈلالاپ تۇرغان، ئۇيغۇر تارىخىدا ۋەكىللىك خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان تارىخىي قوشاقلار ئەستايىدىل، بىرمۇنبىر تاللاپ كىرگۈزۈلدى. شۇ تېما (باب) دىكى قوشاقنىڭ مەيدانغا كەلگەن تارىخىي شارائىتى، دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى، قوشاقنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، تارقىلىش دائىرىسى، ئىجتىمائىي، رېئال ئەھمىيىتى قاتارلىقلار توغرىسىدا ئالاھىدە شەرھ يېزىلدى. نۇقتىلىق ماۋزۇلارغا نۇقتىلىق شەرھ يېزىلىپ، پۈتكۈل قوشاقلارنىڭ ئېغىرلىق نۇقتىلىرى مۇناسىپ گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنى بىرىكتۈرۈشتىن ئىبارەت بايان ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، تارىخىي قوشاقلارغا بولغان تونۇش، چۈشەنچىلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى.

8. ھەربىر تارىخىي تېما (باب)، ماۋزۇغا ياتىدىغان قوشاقلار تېكىستلىرى بۇرۇنقى شۇ خىل ماۋزۇ، شۇ خىل تېمىدىكى نەچچە ئون خىل قوشاقلار بىلەن بىرمۇ بىر سېلىشتۇرۇلۇپ، تېما (باب)، ماۋزۇلارنىڭ مۇقىملىقى ساقلىنىپ، ئۆلچەملەشتۈرۈلدى. ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكلىرى ۋە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىكى تېكىست نۇسخىسىنىڭ تولۇق، ئەتراپلىق، خاتاسىز، ئۆلچەملىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. ھەرقايسى جايلاردا، ھەر دەرىجىلىك مەتبۇئاتلاردا بۇرۇن ئېلان قىلىنىپ كەتكەن بەزى تېما (باب)، بەزى ماۋزۇ، بەزى قوشاقلاردىكى ئايرىم كۆپلىمت، مىسرالار مەزمۇن، پىكىر، گرامماتىكا، ئىملا، ھەجىم جەھەتتىن خاتا بولۇپ قېلىپ، قىسمەن نۇقسانلار ساقلانغان. سوراش، ئېيتىپ بېرىش، توپلاش، رەتلەش، كۆچۈرۈش، تەھرىرلەش، نەشر قىلىش ئۆتكەللىرىدە ئايرىم مەزمۇنلار ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ قېتىم شۇ تارىخىي قوشاقلارنىڭ ئەسلىدىكى ئۆلچەملىك نۇسخىسىغا ئاساسەن، قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇلۇپ، كۆرۈلگەن نۇقسان - كەمتۈكلۈك تۈزىتىلىپ،رەسمىي قېلىپلاشتۇرۇلدى. ئۆزگىرىپ كەتكەن، ئالمىشىپ قالغان، چۈشۈپ قالغان، قوشۇلۇپ قالغان كۆپلىمت، مىسرالار ئەسلىدىكى ئۆز ئورنىغا

كەلتۈرۈلۈپ، قايسى تېما (باب)، قايسى مەزمۇندىكى قوشاق بولسا، شۇ تېما (باب)، شۇ مەزمۇندىكى قوشاقلار سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلۈپ، شۇ تېمىنىڭ تېكىستى تۈراقلاشتۇرۇلدى. «ئۆز ئەينىگە سادىق بولۇش» پرىنسىپى بويىچە، مەزمۇن ئەينەن ئېلىنىپ، چۈشىنىكسىز، مەنىسىز سۆز - جۈملىلەرگە ۋە خەتروچە، ئەرەبچە، پارسچە، رۇسچە سۆز - ئاتالغۇلارغا قايتا ئىزاھات ئىشلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىر پۈتۈن چۈشىنىپ ئېگىلىشىگە ئاسانلىق يارىتىلدى.

9. مەزمۇنى، ئۇسلۇب - شەكلى، ۋەزىن قۇرۇلۇشى ئوخشىمايدىغان بەزى قوشاقلار بۇرۇنقى نۇسخىلاردا ئوخشاشلىقى بولمىغان يەنە بىر تۈركۈم قوشاقلارنىڭ ئارىسىغا ياكى ئاخىرىسىغا كىرگۈزۈلۈپ قويۇلغان. بۇ قېتىم ھەممىسى ئۆز ئورنىغا كەلتۈرۈلدى. ھەربىر تېما (باب) ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك بۆلەكلەر، ئابزاسلار ئېنىق ئاجرىتىلىپ، ئەڭ ئاخىرقى مەزمۇن پۈتۈنلۈكى ساقلاپ قېلىنىپ، ئىلمىي، توغرا، ئەتراپلىق، مۇكەممەل بولۇشى ئاساس قىلىندى.

10. بىر قىسىم تارىخىي قوشاقلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئىجاد قىلغان شەخسىي ئاپتورى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن بۇ بىزگە نامەلۇم. بۇ قوشاقلار يىل، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلق نامىغا قوشۇلۇپ كېتىپ، ئومۇمىي خەلقنىڭ بايلىقىغا ئايلانغان. بۇ خىل ئالاھىدە ئەھۋاللار نەزەرگە ئېلىنىپ، شۇ دائىرە، شۇ تېما (باب) ئاخىرىسىدا ئالاھىدە ئەسكەرتىش - ئىزاھات بېرىلىپ، ئېنىقلىق دەرىجىسى كۆچەيتىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تارىخىدا جاھانغا مەشھۇر ۋە ئالىي ھۆرمەت - نوپۇزغا ئىگە بىر قىسىم داڭلىق نامايەندىلەر ئۆتكەن. ئۇلار ئۆزى يازغان ياكى ئۆزلىرى توغرۇلۇق خەلق ئىجاد قىلغان قوشاقلار تارىخىنىڭ تۇرلۈك بوران - چاپقۇنلىرىدا خاتىرىگە پۈتۈلمەي يوقىلىپ كەتكەن. بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش يۈزىسىدىن فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋايى، ئاماننىساخان قاتارلىقلارنىڭ نەزىلىرىدىن تاللاپ نەمۇنىلەر بېرىلدى. گەرچە بۇ نەزىلەر شەكىل جەھەتتىن قوشاق بولمىسىمۇ، لېكىن، ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى بۇ زاتلارنىڭ ئەدەبىي پارچە، نەزم - تەۋەررۇكلىرى سۈپىتىدە بۇ بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ. شۇڭا بىر پۈتۈن ئومۇمىي نۇقتىدىن باغلاپ چۈشىنىشنى ئۇمىد قىلىمەن.

11. بۇ قامۇسنى تەييارلاش جەريانىدا پايدىلانغان ماتېرىياللار ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، نەچچە مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ كىتاب، ماتېرىياللارنىڭ بەزىلىرى دۆلىتىمىز ئىچىدە، بەزىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا ئەللەردە نەشر قىلىنغان. ئوخشاش بولمىغان تىل - يېزىقلاردا ئېلان قىلىنغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، «ئۆزىمىزنىڭكىنى ئاساس، چەتنىڭكىنى قوشۇمچە» قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا، قوشاقلارنىڭ ئەينەن، توغرا، ئېنىق، ئوبېيېكتىپ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

12. تەكرارلايمەنكى، بۇ قامۇسقا كىرگۈزۈلگەن قوشاقلار 300 گە يېقىن تارىخىي تېما، باب - ماۋزۇلارغا ئايرىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ 300 نەچچە رومان، 300 نەچچە كىنو ياكى 300 نەچچە دراما - ئوپېرا بولغىنىدەك خەزىنە بولۇشى مۇمكىن دېگەن سۆز. قامۇسنىڭ ئومۇمىي ھەجمى، ھەربىر بۆلۈم، ھەربىر قىسىم، ھەربىر باب، ھەربىر تېمىنىڭ ھەجمى، سىياسىي خاھىشى ۋە ئىلمىيلىكى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ھەربىر ماۋزۇ، ھەربىر تېما (باب) شۇ بۆلۈم، شۇ قىسىم، شۇ بابتا قىسقىچە بايان ئارقىلىق شەرھلەندى. بۇ چۈشەندۈرۈش، شەرھ - مەلۇماتلار نەچچە خىل نۇسخىدىكى نەچچە يۈزلىگەن كىتاب - ماتېرىياللارنى كۆرۈپ، پايدىلىنىش ئاساسىدا، نازۇك شەرت، ئۆلچەملەر بويىچە يېزىپ چىقىلدى. بۇ تونۇشتۇرۇش، شەرھ - مەلۇماتلار گەرچە كىتابنىڭ ئومۇمىي ھەجمى سەۋەبىدىن قىسقا، ئاددىيراق بولسىمۇ، لېكىن، شۇ تارىخىي تېما، شۇ تارىخىي ھادىسىنىڭ يېپ ئۇچى بولالايدۇ. مەشھۇر ئەدىب جىبران خەلىل جىبرانى: «ئۆتكەن دەۋرنى خاتىرىلەشكە ئادەم چىقمىسا، كەلگۈسىدىكى دەۋرنى كىمىنكى كىشىلەرمۇ خاتىرىلىمەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەندى. ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ كەلگۈسىدە تېخىمۇ كېڭەيتىپ يېزىشىنى، تولۇقلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

«ئۇيغۇر خەلق تارىخى قوشاقلىرى» مىراس كىتاب، بىر قامۇس كىتاب، بىر يىرىك ئەسەر، بىر نا-زۇك ئەسەر. تارىخىي قوشاقلارنىڭ يىلتىزى، مەنبەسى ئۆز يۇرتىمىزدا بولسىمۇ، لېكىن، تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن بىر قىسمى دۆلەت سىرتىدىكى مۇزېي، كۇتۇپخانىلاردا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاق-لىرىنىڭ ھەممىسى بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلدى، دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. مەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جۈملىدىن قوشاقلار تارىخى ئۇستىدە ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ مەسئۇلىيەتچانلىق تۈيغۇسى بىلەن، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇ-رۇش نىشانىنى چۆرىدەپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ۋە-كىللىك قىلىپ، مۇشۇ ئاساستا تېخىمۇ تىرىشىپ، ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ دۇنياۋى خاراك-تېرلىك مۇكەممەل قامۇسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

— ئۇچقۇنجان ئۆمەر

مۇندەرىجە

1 - بۆلۈم قەدىمكى دەۋرلەردىكى قوشاقلار

بىرىنچى قىسىم قەدىمكى تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى قوشاقلار 3
1 - باب ئوماي (قۇرىغارخان) ئانا ھەقىقىدە قوشاق 3
2 - باب ئافراسىياپ ھەققىدە قوشاقلار 5
3 - باب ئوغۇزخان قوشاقلىرى 10
4 - باب سۆلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە قوشاقلار 13
5 - باب فارابى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر 15
6 - باب مەھمۇد كاشغەرى ھەققىدە قوشاقلار 19
7 - باب يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر 22
8 - باب ئەلىشىر نەۋائى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر 26

ئىككىنچى قىسىم قەدىمكى قوۋم ۋە ۋەقەلەر ھەققىدىكى قوشاقلار 32
1 - باب تېلىلار (تېلەن تاغ) قوشىقى 32
2 - باب بەگقۇلى ھەققىدىكى قوشاق 34
3 - باب چىلبۆرىلەر ھەققىدە قوشاق 35
4 - باب مىڭلاق يۇرۇشى ھەققىدە قوشاق 36
5 - باب «ئىلا» (ئىلى) ھەققىدە قوشاقلار 38

ئۈچىنچى قىسىم قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قوشاقلار 41
1 - باب ئىلاھ ھەققىدە قوشاق 41
2 - باب ئاپرىنچۇر تېگىن قوشاقلىرى 44
3 - باب «ئالتۇن يارۇق»تىكى قوشاقلار 46
4 - باب «دالا ناخشىسى» 47
5 - باب بۆرە ھەققىدىكى قوشاقلار 50
6 - باب بىلىم - ھۈنەر ئۆگىنىش توغرىسىدا قوشاقلار 52
7 - باب ئاتىلار سۆزى ھەققىدە قوشاقلار 53
8 - باب ئۆلۈم تەسۋىرى ھەققىدە قوشاقلار 56
9 - باب مانى قوشاقلىرى 58
10 - باب ئۇرۇق - تۇغقانلارنى سېغىنىش قوشاقلىرى 60
11 - باب قەدىمكى مەرسىيە قوشاقلىرى 61

تۆتىنچى قسىم قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى قوشاقلار 62
1 ـ باب ئەمگەك (ئوۋ) قوشاقلىرى 62
2 ـ باب جەڭ قوشاقلىرى 65
3 ـ باب پەسىل قوشاقلىرى 68
4 ـ باب بايرام ۋە مۇراسىم قوشاقلىرى 71
5 ـ باب مۇھەببەت قوشاقلىرى 73
6 ـ باب پەند ـ نەسىھەت قوشاقلىرى 75
7 ـ باب خوتۇن ـ قىزلار ھەققىدىكى قوشاقلار 76

بەشىنچى قسىم يارگەند خانلىقى دەۋرىدىكى قوشاقلار 78
1 ـ باب سەئىدخان نەزمىلىرىدىن ئۈرنەكلەر 78
2 ـ باب ئابدۇرەشىدخان نەزمىلىرىدىن ئۈرنەكلەر 81
3 ـ باب ئاماننىساخان نەزمىلىرىدىن ئۈرنەكلەر 84
4 ـ باب ئايازبەگ قوشچى نەزمىلىرىدىن ئۈرنەكلەر 87
5 ـ باب مىرزا ئابابەكرى ھەققىدىكى نەزمىلەردىن ئۈرنەكلەر 90

2 ـ بۆلۈم يېقىنقى زامانىدىكى تارىخىي قوشاقلار

ئالتىنچى قسىم يېقىنقى زامانىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي ھادىسىلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار 93
1 ـ باب سىنىپىي، مىللىي زۇلۇم ۋە ئۆتمۈشتىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار 93
2 ـ باب تار جاھان ھەققىدە قوشاقلار 102
3 ـ باب بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە قوشاقلار 104
4 ـ باب «كۆچ ـ كۆچ» قوشاقلىرى 106
5 ـ باب لاشمان ـ قايقا داۋان قوشاقلىرى 115
6 ـ باب ساري جاز قوشاقلىرى 130
7 ـ باب ۋاڭخۇلۇ قوشاقلىرى 132
8 ـ باب ھاشار ـ ئالۋان قوشاقلىرى 135
9 ـ باب سېپىل قوشاقلىرى 139
10 ـ باب ئامبال زۇلۇمى ھەققىدە قوشاقلار 143
11 ـ باب يەتتە قىزلىرىم ھەققىدە قوشاقلار 144
12 ـ باب يالغۇز تويۇن قوشىقى 145
13 ـ باب زالىم قازىلار ھەققىدە قوشاقلار 147
14 ـ باب ئاچ كۆز موللىلار ھەققىدە قوشاقلار 148
15 ـ باب شەخۇماري قوشىقى 149
16 ـ باب زىندان قوشاقلىرى 150
17 ـ باب جىمىسار ۋەقەسى ھەققىدە قوشاقلار 152
18 ـ باب خاڭ قوشاقلىرى 155
19 ـ باب ئارا يۇلتۇز قوشاقلىرى 167

20 ـ باب نوم قوشاقلىرى 170
21 ـ باب كانچىلار قوشاقلىرى 175
22 ـ باب كارىز قوشاقلىرى 178
23 ـ باب دودۇشاڭ قوشاقلىرى 180
24 ـ باب هارۋىكەش قوشاقلىرى 182
25 ـ باب يارەنلەر يار ئولتۇردى قوشىقى 195
26 ـ باب كۆچا ۋەقەسى هەققىدە قوشاقلار 196
27 ـ باب راي ـ راي قوشىقى 202
28 ـ باب ئاتۇشتىكى يېڭىچە مائارىپ هەققىدە قوشاق 204
29 ـ باب «ئاچىل» قوشىقى 205
30 ـ باب «جەرەن يە» قوشىقى 207
31 ـ باب «تورپاق يېغىلىقى» هەققىدە قوشاقلار 210
32 ـ باب ئاتۇشتىكى كەلكۈن ئاپىتى هەققىدە قوشاق 212
33 ـ باب «ئالتۇنچى يىگىتلەر» قوشىقى 214
34 ـ باب غۇلجا ـ قورغاس يولىنى ياسىغۇچىلار قوشىقى 215
35 ـ باب مىس كاندىكى ئىشلەمچىلەر قوشاقلىرى 216
36 ـ باب چاكارلار قوشىقى 219
37 ـ باب لەڭچىلەر قوشىقى 220
38 ـ باب پادىچىلار قوشىقى 222
39 ـ باب سالچىلار قوشىقى 223
40 ـ باب بۆزچىلەر قوشاقلىرى 225

يەتتىنچى قىسىم ئىجتىمائىي تۈرمۈشقا دائىر قوشاقلار 227
1 ـ باب سەپەر قوشاقلىرى 227
2 ـ باب قىز كۆچۈرۈش قوشىقى 243
3 ـ باب ئەللەي قوشاقلىرى 256
4 ـ باب غېرىب ـ مۇساپىرلىق هەققىدە قوشاقلار 259
5 ـ باب ئانا ـ ئانا ۋە قېرىنداشلىق هەققىدە قوشاقلار 265
6 ـ باب ياشلىق ۋە قېرىلىق هەققىدە قوشاقلار 277
7 ـ باب ئۆگەي ئانىلارنىڭ زۇلۇمى هەققىدە قوشاقلار 280
8 ـ باب بويتاقلىق هەققىدە قوشاق 284
9 ـ باب تۈرمۈشقا دائىر قوشاقلار 287
10 ـ باب ئاش ـ تائاملار هەققىدە قوشاقلار 290
11 ـ باب مېۋە ـ چېۋىلەر هەققىدە قوشاقلار 292
12 ـ باب هاراق، تاماكا هەققىدە قوشاقلار 297
13 ـ باب ئۇچار قۇش ۋە هايۋانلار هەققىدە قوشاقلار 301

سەككىزىنچى قىسىم ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى قوشاقلار 303
1 ـ باب ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە قوشاقلار 303
2 ـ باب ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە قوشاقلار 306
3 ـ باب غېنى باتۇر ھەققىدە قوشاقلار 312
4 ـ باب رىزۋانگۈل ھەققىدە قوشاق 314
5 ـ باب ئانا ۋە جەڭچى ئوغۇل ھەققىدە قوشاقلار 315
6 ـ باب ئىسكىلاتتىكى ئەسكەر بالىلار قوشىقى 317
7 ـ باب ئانىجان قوشاقلىرى 319
8 ـ باب جەڭچى بالىلار ھەققىدە قوشاق 320
9 ـ باب سالام قوشاقلىرى 321
10 ـ باب ئەنجانباي ھەققىدە قوشاق 322
11 ـ باب سوپاخۇن سوۋۇروپ ھەققىدە قوشاق 324
12 ـ باب ئابلا موللا ھەققىدە قوشاق 325
13 ـ باب ھۈسەين مەتگاجىت ھەققىدە قوشاق 327
14 ـ باب شانىياز ھەققىدە قوشاق 329
15 ـ باب مەڭلىك باقى ھەققىدە قوشاق 330
16 ـ باب نىياز ئالتۇنچى ھەققىدە قوشاق 332

توققۇزىنچى قىسىم ئۆرپ ـ ئادەت قوشاقلىرى 333
1 ـ باب توتىم ھەققىدە قوشاق 333
2 ـ باب رامىزان قوشاقلىرى 336
3 ـ باب تۇنەك قوشاقلىرى 340
4 ـ باب ھازا قوشاقلىرى 342
5 ـ باب سەكرات قوشاقلىرى 345
6 ـ باب پىرە قوشاقلىرى 346
7 ـ باب ئوردام قوشاقلىرى 349
8 ـ باب دارۇاز قوشاقلىرى 351
9 ـ باب نەۋرۇز قوشاقلىرى 353
10 ـ باب قارلىق قوشاقلىرى 359
11 ـ باب مۇچەل قوشاقلىرى 361
12 ـ باب لاي ـ لاي قوشاقلىرى 363
13 ـ باب كۆك (مايسا) مەشرىپى قوشاقلىرى 366
14 ـ باب دەررە ئويۇنى قوشاقلىرى 367
15 ـ باب سەيلە ـ سایاھەت قوشاقلىرى 368

ئونىنچى قىسىم ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قوشاقلار 371
1 ـ باب چىن مودەن قوشاقلىرى 371
2 ـ باب ھەمرا بىلەن ئانارخان قوشاقلىرى 374
3 ـباب گۈلەمخان ھەققىدە قوشاقلار 378

4 ـ باب گۈلدەسخان ھەققىدە قوشاق 381
5 ـ باب ئالمىخان ھەققىدە قوشاقلار 382
6 ـ باب قەمبەرنسا ھەققىدە قوشاقلار 386
7 ـ باب روزىلەم ھەققىدە قوشاقلار 391
8 ـ باب ئامىنەم ھەققىدە قوشاقلار 396
9 ـ باب ئايىمخان ھەققىدە قوشاق 403
10 ـ باب مىرزا گۈلۈم قوشىقى 405
11 ـ باب ساربخان بانۇ ھەققىدە قوشاقلار 406
12 ـ باب ئاق دادام ھەققىدە قوشاق 410
13 ـ باب بەختىخان ھەققىدە قوشاق 411
14 ـ باب ئازنىخان ھەققىدە قوشاق 413
15 ـ باب مىراجىخان ھەققىدە قوشاق 415
16 ـ باب زەيتۇنىخان ھەققىدە قوشاق 417
17 ـ باب زىمىن قوشىقى 419

3 ـ بۆلۈم يېقىنقى زاماندىكى داڭلىق تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار

ئون بىرىنچى قىسىم ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئائىت قوشاقلار 423
1 ـ باب ئىپارخان ھەققىدە قوشاقلار 423
2 ـ باب نۇزۇگۈم قوشاقلىرى 428
3 ـ باب سادىر پالۋان قوشاقلىرى 441
4 ـ باب مايىمخان ھەققىدە قوشاقلار 461
5 ـ باب ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدە قوشاقلار 472
6 ـ باب تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە قوشاق 476
7 ـ باب پۇچۇنخان قوشاقلىرى 478
8 ـ باب سىيىت نوچى قوشاقلىرى 486
9 ـ باب ياڭ زېڭشىن ھەققىدە قوشاقلار 500
10 ـ باب جىن شۇرېن ھەققىدە قوشاقلار 506
11 ـ باب شېڭ شىسەي ھەققىدە قوشاقلار 508
12 ـ باب ما جۇڭيىڭ ھەققىدە قوشاقلار 511
13 ـ باب ما خۇسەن ھەققىدە قوشاقلار 512
14 ـ باب ما تىتەي ھەققىدە قوشاقلار 518
15 ـ باب ياڭ تۇڭ ھەققىدە قوشاق 525
16 ـ باب تۆمۇر خەلىپە ھەققىدە قوشاقلار 526
17 ـ باب خوجىنىياز ھاجى ھەققىدە قوشاقلار 532
18 ـ باب ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قوشاقلار 535
19 ـ باب شاھ مەنسۇر ھەققىدە قوشاقلار 540
20 ـ باب قۇمۇللۇق قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق 542

21 ـ باب ياچىبەگ ھەققىدە قوشاقلار 543
22 ـ باب ئەپەندى مەخسۇم ھەققىدە قوشاق 546
23 ـ باب ناتاۋانى قوشاقلىرى 548
24 ـ باب قەمبەرخانىم ھەققىدە قوشاق 553
25 ـ باب ئىسلام بېگىم ھەققىدە قوشاق 555
26 ـ باب تۇرداخۇن شاكىزۇك ھەققىدە قوشاق 558
27 ـ باب ئانار قىز پاجىئەسى ھەققىدە قوشاقلار 560
28 ـ باب غازى بەگ ھەققىدە قوشاق 566
29 ـ باب خاتۇنكلىك ھەققىدە قوشاق 567
30 ـ باب ئاققوزا مىراب بېگىم ھەققىدە قوشاق 569
31 ـ باب قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق 570
32 ـ باب توختاخۇن ھەققىدە قوشاق 572
33 ـ باب رو دارېن ھەققىدە قوشاق 574
34 ـ باب مامۇت ئاخۇن ھەققىدە قوشاق 576
35 ـ باب خو دىكباك ھەققىدە قوشاق 578
36 ـ باب شاكىپەك ھەققىدە قوشاق 580
37 ـ باب سوپى چەندازا ھەققىدە قوشاق 581
38 ـ باب مەريەمخان ھەققىدە قوشاق 583
39 ـ باب شېرىپ بوجاك ھەققىدە قوشاق 585
40 ـ باب ئابدۇرېھىم دورغا ھەققىدە قوشاق 589
41 ـ باب ھىدايەتبەگ ھەققىدە قوشاق 590
42 ـ باب چىنارخان ھەققىدە قوشاق 591
43 ـ باب توختىبەگ ھەققىدە قوشاق 593
44 ـ باب زىلۋا سەنەم ھەققىدە قوشاق 596
45 ـ باب توختى چوك ھەققىدە قوشاق 598
46 ـ باب سادەتخان ھەققىدە قوشاق 600
47 ـ باب ئابدۇنىياز مىراب ھەققىدە قوشاق 601
48 ـ باب موللا ياقۇپ ھوشۇر دامۇللام ھەققىدە قوشاق 602
49 ـ باب ئايسىخان ھەققىدە قوشاق 603
50 ـ باب دۆلەتخان ھەققىدە قوشاق 605
51 ـ باب ئايۇپبەگ ھەققىدە قوشاق 606
52 ـ باب سادىق قۇرمال ھەققىدە قوشاق 608
53 ـ باب مۇھەممەت مىرزا ھەققىدە قوشاق 609
54 ـ باب سەلىمە ھەققىدە قوشاق 610
55 ـ باب يۇنۇس خوجا ھەققىدە قوشاق 612

ئون ئىككىنچى قىسىم خەلق قوشاقچىلىرى، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ قوشاقلىرى 613
1 ـ باب سەلەي چاققان قوشاقلىرى 613

2 ـ باب موللا زەيدىن قوشاقلىرى 619
3 ـ باب تاشۇاي قوشاقلىرى 621
4 ـ باب نايىخان قوشاقلىرى 622
5 ـ باب روزەك باشى قوشاقلىرى 624
6 ـ باب ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى 626
7 ـ باب شازادىخان ئانا قوشاقلىرى 629
8 ـ باب مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرى 635
9 ـ باب نىساخان ئانا قوشاقلىرى 640
10 ـ باب ئىلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى 644
11 ـ باب سىلىم بوۋا قوشاقلىرى 653
12 ـ باب ئىسمايىل كاككۇك قوشاقلىرى 656
13 ـ باب ئىمىر ھېزىم قوشاقلىرى 658
14 ـ باب تاشپولات قوشاقلىرى 663
15 ـ باب تاش قارىم قوشاقلىرى 667
16 ـ باب موللا تۇردى شات ئىلى قوشاقلىرى 673
17 ـ باب يەھيا ئەينىدىن قوشاقلىرى 677
18 ـ باب ئۇزۇن مۇھەممەت قوشاقلىرى 680
19 ـ باب ئابدۇسۇبھان قوشاقلىرى 685
20 ـ باب ئاۋۇت راۋاب قوشاقلىرى 691
21 ـ باب قۇربان راۋاب قوشاقلىرى 695
22 ـ باب ھاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرى 700
23 ـ باب قادىر بۇلاق قوشاقلىرى 704
24 ـ باب مىرسالى سىيىت قوشاقلىرى 709
25 ـ باب مەخسۇت ھاجى قوشاقلىرى 712
26 ـ باب مۇھەممەت يۇسۇپ قوشاقلىرى 715
27 ـ باب قەمىردىن كېرەم قوشاقلىرى 718
28 ـ باب راجى خوجامنىياز قوشاقلىرى 721
29 ـ باب شاھ مۇھەممەت قوشاقلىرى 723
30 ـ باب مۇھەممەت توختىباقى قوشاقلىرى 726
31 ـ باب روزى ھوشۇر قوشاقلىرى 728
32 ـ باب سالتاڭ قاسىم قوشاقلىرى 730
33 ـ باب ئەھمەتخان قوشاق قوشاقلىرى 733
34 ـ باب ھېيت قوشاق قوشاقلىرى 737
35 ـ باب ئىسمائىل سەيپۇللايوف قوشاقلىرى 740
36 ـ باب ماخمۇت قارىم قوشاقلىرى 741
37 ـ باب كېرىم ئىلى قوشاقلىرى 743
38 ـ باب روزى ئاخۇن قوشاقچى قوشاقلىرى 747

39 ـ باب مۇھەممەت ھەسەن قوشاقلىرى 750
40 ـ باب رامۇك موللام قوشاقلىرى 752
41 ـ باب ھېيت نەغمىچى قوشاقلىرى 754
42 ـ باب تۇرغۇن موللا ئوسمان قوشاقلىرى 756
43 ـ باب خەيرنىسا توختى قوشاقلىرى 760
44 ـ باب نەغەم باقى قوشاقلىرى..... 765
45 ـ باب تۇردىخان ئىسلام قوشاقلىرى 768
46 ـ باب مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت قوشاقلىرى 770
47 ـ باب ئالماس ئابدۇللايوف قوشاقلىرى 772
48 ـ باب ھەمزىخان سادىر، ئىمىنخان سادىر قوشاقلىرى 775
49 ـ باب روزى ئىسلام قوشاقلىرى 778
50 ـ باب قارىي قارىم قوشاقلىرى 783
51 ـ باب ئابدۇرەشىد موللا قوشاقلىرى 785
52 ـ باب ماخمۇت سابىت قوشاقلىرى 788
53 ـ باب خوجادۇل خوجا قوشاقلىرى 790
54 ـ باب تۇردى ئىسمائىل قوشاقلىرى 791
55 ـ باب تۇرغۇن مۇمىن قوشاقلىرى 795

4 ـ بۆلۈم خاس قوشاقلار

ئون ئۈچىنچى قىسىم خاسلىققا ئىگە يەرلىك قوشاقلار 799
1 ـ باب ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە قوشاقلار 799
2 ـ باب خەلق مەشرەپ قوشاقلىرى 802
3 ـ باب ئۇرۇمچى ھەققىدە قوشاقلار 805
4 ـ باب لوپنۇر قوشاقلىرى 810
5 ـ باب خوتەن قوشاقلىرى 824
6 ـ باب كۈچا قوشاقلىرى 828
7 ـ باب كېرىيە قوشاقلىرى 832
8 ـ باب جاغىستاي قوشاقلىرى 835
9 ـ باب مۇزات ھەققىدە قوشاق 838
10 ـ باب باغداش ھەققىدە قوشاق 840
11 ـ باب داۋانچىك قىزى ھەققىدە قوشاق 841
12 ـ باب بايانداي ھەققىدە قوشاق 843
13 ـ باب دولان قوشاقلىرى 844
14 ـ باب دولانيۈزى قوشاقلىرى 850
15 ـ باب توققۇزتارا ھەققىدە قوشاق 851
16 ـ باب سايرام ھەققىدە قوشاق 852
17 ـ باب قوشئاۋات ھەققىدە قوشاق 853

ئون تۆتىنچى قىسىم ھەجۋىي قوشاقلار 854
1 ـ باب خوتەننىڭ ھەجۋىي قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر 854
2 ـ باب «ئاتنامە» (نەزەر مۇپتىغا خەت) 859
3 ـ باب سوغۇق ھەققىدە نەزمە 865
4 ـ باب تاز ھەققىدە قوشاقلار 867
5 – باب پولۇ ھەققىدە نەزمە 873
6 ـ باب پۇل ھەققىدە نەزمە 876
7 ـ باب ھەزەر ئەيلەك خالايىق 879
8 ـ باب تىلەك قوشىقى 885
9 ـ باب ئەر بىلەن خوتۇن ھەققىدە قوشاق 888
10 ـ باب قېينانا ھەققىدە قوشاق 890
11 ـ باب ئات بىلەن تۆگىنىڭ ماجىراسى ھەققىدە نەزمە 892
12 ـ باب ئات ھەققىدە قوشاق 895
13 ـ باب كېپىش ھەققىدە قوشاق 896
14 ـ باب تەخسىكەش ھەققىدە قوشاق 897
15 ـ باب ھاماقەت ۋە بەختگى ھەققىدە قوشاق 899
16 ـ باب قىمارۋاز ھەققىدە قوشاق 901
17 ـ باب توشقان ھەققىدە قوشاق 904
18 ـ باب بۆدۈنە ھەققىدە قوشاق 905
19 ـ باب جان بۇرگەم ھەققىدە قوشاق 907
20 ـ باب قىرىق يالغان ھەققىدە قوشاق 912
21 ـ باب چۇن ـ چۇن سالاۋات 920
22 ـ باب ھەجۋىي تەرىلەر 927

مۇئەللىپنىڭ ئاخىرقى سۆزى 932
پايدىلانغان نۇقتىلىق ماتېرىياللار مەنبەلىرى 934

1 - بۆلۈم

قەدىمكى دەۋرلەردىكى قوشاقلار

بىرىنچى قىسىم
قەدىمكى تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
ئومايى (قۇربىغارخان) ئانا ھەققىدە قوشاق

西王母 نامىدا قەيت قىلىنغان قۇربىغارخان ئانا (ئومايى ئانا) توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە، ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىقلاردا بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئومايى ئانا (قۇربىغارخان ئانا)نىڭ ياشىغان دەۋرىنى بەزىلەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللاردا، بەزىلەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللاردا، يەنە بەزىلەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان دەپ قارايدۇ. ئومۇمەن ئومايى ئانا (قۇربىغارخان ئانا) ياشىغان چاغلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچى بولغاچقا، ئۇرۇق، جەمەت، قەبىلە، قوۋملار كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشى بىلەن ياشىغان. ئۇنىڭ قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىسىدىكى تارىم بوستانلىقىدا ياشىغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئومايى ئانا (قۇربىغارخان ئانا) ھەققىدە توقۇلغان قوشاق توغرىسىدا تارىختا مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلانغان: جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇ مۇۋاڭ تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 10 ـ ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىپ، قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىسىغا يېتىپ كەلگەن. قوشۇن ھېرىپ ـ چارچىغانلىقتىن، بۇ يەردىكى ياۋچى كۆلى ئەتراپىدا توختاپ ئارام ئالغان. ئۇلار بۇ زېمىنگە ئىگىدارلىق قىلىۋاتقان ئومايى ئانا (قۇربىغارخان ئانا) بىلەن تەنتەنىلىك مۇراسىم پەيتىدە ئۇچراشقان. رىۋايەتلەردە دېيىلىشىچە، ئومايى ئانا ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى چوڭ بىر ئۇرۇق بىرلەشمىسىنىڭ يېتەكچىسى بولغانلىقتىن، سىياسىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي قاتارلىق ساھەلەردە مۇتلەق زور نوپۇزغا ئىگە ئىكەن. ھەرقانداق سىرتتىن كەلگەنلەر ئۇنىڭغا سالام بەرمەي ئۆتمەيدىكەن. بۇ ئانا ئۆزى چىرايى گۈزەل، چارە ـ تەدبىرلىك، ئەلنى باشقۇرۇشقا ناھايىتى ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، چەكسىز ئىز ـ زەت ـ ئىكرامغا ئىگە ئىكەن. شۇ قېتىملىق ئۇچرىشىشتا بۇ ئىككى ئەلنىڭ بۇيۇك قوماندان ـ ئاتارمەنلىرى ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىپ، ئۇچرىشىشنى كاتتا قارشى ئېلىش ۋە زىياپەت بېرىش سورۇنىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بەزىدە غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى چېلىنىپ، ناخشا ـ ئۇسسۇللار ئوينالغان. شائىرلار مۇشائىرە ئوقۇشقان. ئومايى ئانا (قۇربىغارخان ئانا) مېھمانلار شەرىپىگە سۆز قىلىپ، ئۇلارنى ئىنتايىن تەسىرلەندۇرگەن. تۇمەنمىڭ تاغ ـ دەريالار ئايرىپ تۇرىدىغان ئىككى ئەلنىڭ دوستلۇقىنى ۋە بۇ دوستلۇقنى قەدىرلەشنى ئىزھار قىلغان. جۇ سۇلالىسى پادىشاھى جۇ مۇۋاڭغا ياخشى نىيەت تىلىگەن.

«ئومايى ئانا ھەققىدە قوشاق» ـــ ئەنە شۇ ئۇزۇن تارىخنىڭ رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بەدىئىي خاتىرىسى. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومايى ئانىغا ئوخشاش ئەقىل ـ پاراسەتلىك، جاسارەتلىك، يىراقنى كۆرىدىغان ئاياللارنى يېتىشتۇرگەنلىكىنى ۋە تارىخنى تارىخقا ئۇلاپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققىيات يولى ئاچقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. «ئومايى ئانا ھەققىدە قوشاقلار» ياش ئەۋلادلارغا ئەنئەنە، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەربىيىسى بېرىشتە كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئاسماندا ئاق بۇلۇت①
لەرزان ئۇچۇشار.
يەردە تاغ چوققىسى،
كۆككە تاقىشار.

ئاجايىپ يىراقتۇر
بۇ يول ـــ مۇساپە.
تۇمەنمىگ تاغ ـ دەريا،
ئايرىپ تۇرۇشار.

بىر كېلىش نىھايەت،
ئەمەستۇر ئاسان.
تىلەيمەن ئۆمۈر ـ قۇت،
زىيادە سىزگە.
كەلسىڭىز، كەمىنە،
سىز تامان باقار.

2

مېنىڭ ماكانىم قۇرىغار،②
يولۇاس، يىلپىزلار بىلەن بىرگە ياشارمەن.
ئۇچار قۇشلار بىلەن بىرگە ئۆتەرمەن،
چۈنكى مەن تەڭرىنىڭ قىزى،
تەڭرىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنماق پەرز،
ھاپىزلار نەغمىسى يۈرىكىمنى ئەزمەكتە،
شۇندا سىزنى پېقىر ھەقىقىي سېغىنماقتا.③

---

① ئومۇي ئانا (قۇرىغارخان ئانا) ھەققىدىكى بۇ قوشاق كىتابتىن ـ كىتابقا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ بۇ-گۈنكى زامانغا كەلگەن. تارىختا «ئاق بۇلۇت قوشىقى» دەپ ئاتالغان. بۇ قوشاق ئالدىنقى چىن سۇلالىسىنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىدىن بىرى بولغان «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب جەنگو دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 475 ـــ 221 ـ يىللار) دە يېزىلغان. خەنزۇچە ئالتە كۆپلەت بولۇپ، ئۇيغۇرچە يەشمىسى 14 مىسرا بولغان.

② بۇ قوشاقمۇ «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خەنزۇچە شېئىر شەكلى بويىچە 12 كۆپلەتتىن قۇرۇلغان، ئۇيغۇرچە يەشمىسى يەتتە مىسرا بولغان.

③ جۇمۇڭاڭنىڭ ئومۇي ئانا بىلەن كۆرۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى ھېكايە دۇنخۇاڭدىكى 423 ـ نومۇرلۇق كېمىر ئۆيدىكى تام رەسىمىدە ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن. «شىنجاڭ تارىخىدىن سوئال ـ جاۋابلار»، 1998 ـ يىلى نەشرى.

2 ـ باب
ئافراسياپ هەققىدە قوشاقلار

ئافراسياپ ـــ بىر ئۇلۇغ تارىخىي شەخس. «ئالىپ ئەرتوڭا» ـــ ئافراسياپ هەققىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەهرىمانلىق ئېپوسىدۇر.

ئافراسياپ (ئالىپ ئەرتوڭا) دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ هۆكۈمدارى، تىللاردا داستان بولغۇدەك قەهرىمان ئوغلى. ئەرەب، پارس، يۇنان، يەهۇدىي، تۈركىي تىلىدا يېزىلغان تارىخىي كىتاب ـ مەنبەلەردە ئۇ توغرۇلۇق نۇرغۇن رىۋايەتلەر نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ياشاپ ئۆتكەن دەۋرى ـ زامانى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان پەرەز، قىياسلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ تەخمىنەن مىلادىيەدىن تۆت ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان (يەهۇدىي، ئىران رىۋايەتلىرىدە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان دېيىلگەن). ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يازغىنى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ مىلادىيەدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان. ئافراسياپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب، پارس، يۇنان، تۈركىي قاتارلىق خەلقلەر ئارىسىدا ئۇنىڭ هاياتى ۋە دۇنياۋى شان ـ شۆهرىتى هەققىدە كۆپلىگەن داستان، هېكايە، ناخشا، قوشاق، بەدهىيە، مەرسىيىلەر يېزىلغان. بۇ هەقتە ئالىم مەهمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نۇرغۇن مىسال كەلتۈرۈلگەن.①

ئافراسياپ هەققىدىكى قوشاقلار ۋە ئېپوسلار ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمكى تۇران قوۋملىرىنىڭ ئىران ئاخمانىيلار (پېرسىيە سۇلالىسى)دىن ئىلگىرىكى ئىران شاهلىرىنىڭ چەت ئەللەرگە قىلغان باسقۇنچىلىقلىرىغا قارشى ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ مۇهىم جەريانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئافراسياپ هەققىدىكى قوشاقلار ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، جەڭگىۋارلىق روهى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان. بۇ قوشاقلار ياش ئەۋلادلارنىڭ ئۆز يىلتىزىنى چوڭقۇر تونۇپ، قەهرىمانلىق، باتۇرلۇق جاسارىتىنى يېتىلدۈرۈشتە زور ئەهمىيەتكە ئىگە.

ئەردى ئاشىن تا تۇرغان،
ياۋ لاغ ياغىغ قاچۇرغان.
ئوغراق سۈسىن قايتارغان،
باستى ئۆلۈم ئاختارۇ.

(ئۇ، ئىشنى تېتىتىدىغان ئادەم ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغانىدى.
ئوغراق قوشۇننى قايتۇرغانىدى،
ئۇنى ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى، يېقتىتى).

---

① بۇ قوشاقلار مەهمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن مەرسىيىلەردىن تاللاپ ئېلىندى. 1 ـ توم، فاكسىمىل 33 ـ، 244 ـ، 104 ـ، 383 ـ، 431 ـ، 64 ـ، 462 ـ، 128 ـ، 90 ـ بەتلەر.

ياغى ئوتىن ئۆچۈرگەن،
تويدىن ئانى كۆچۈرگەن.
ئىشلار ئۇزۇپ كەچۈرگەن،
تەگدى ئوقى ئۆلدۈرۈ.

(ئۇ يېغا ئوتىنى ئۆچۈرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كۆچۈرگەن.
كېسىپ ئىش قىلىدىغان ئادەم ئىدى،
ئۇنىڭغا ئۆلۈمنىڭ ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.)

1

ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
ئەسىز ئاڭۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچۈن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

(باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.)

يەشمىسى:

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟
بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟
پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى ئۇنىڭ ئۆچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ،
يۈرەكلەر پارە - پارە بولماقتا.

2

بەگلەر ئاتىن ئارغۇرۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ.
مەڭزى يۈزى سارغىرىپ،
كۆركۈم ئاڭا تورتۇلۇر.

(بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزۇپ،
قايغۇ ئۇنى تۇرغۇزۇپ.
مەڭزى يۈزى سارغىيىپ
زەپەر ئاڭا سۇرتىلۇر.)

يەشمىسى:
بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇرۇپ، چېپىپ كېلىشتى، ئۇلارنى قايغۇ بېسىۋالدى، ئۇلارنىڭ يۈزلىرى زەپىرانىدەك سارغىيىپ كەتتى.

3

ئۇلىشىپ ئەرەن بورلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ.
سىقىرىپ ئۇنى يۇرلايۇ،
سىغتاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر.

(ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،
يىرتىپ ياقا ئاھ ئۇرۇشۇپ،
چىرقىراپ ئونى، پەريات چېكىشىپ،
ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلۈر.)

يەشمىسى:
ئادەملەر ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمىدەك ئون سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالدى.

4

ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى،
ئوغرى تۈزاق ئۈزاتتى.
بەگلەر بەگسىن ئازىتتى،
قاچسا قالى قوتۇلۇر.

(زامان پۈرسەت كۆزەتتى،
ئوغرى تۈزاق ئۈزاتتى.
بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قاچسا قانداق قۇتۇلۇر؟)

يەشمىسى:
زامان پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغان ۋە يەر ئاستىغا ئوغرىلىقچە تۈزاق قۇرۇپ قويغانىدى. بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ قاچسىمۇ ئونىڭدىن قۇتۇلالامتى؟ (بۇ يەردە بەگلەر بېگى دېگەن سۆز ئافراسىياپنى كۆرسىتىدۇ.)

5

ئۆزلەك كۈنى تاۋراتۇر،
يالڭۇق كۆچتىن كەۋرەتۇر،
ئەردىن ئاۋۇن سەۋرەتۇر،
قاچسا تاقى ئارتىلۇر.

(زامان كۈنى توسالدۇرۇر،
ئىنسان كۆچىنى ئاجىزلىتۇر.
كىشىدىن دۇنيانى بوشىتۇر،
قاچسا تېغى ئارتىلۇر.)

يەشمىسى:
زامان كۈنلىرى ئىنسانىنىڭ كۆچىنى خورىتىش ئۈچۈن قەستلەيدۇ (بۇ يەردە ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ). ئۆلۈمدىن قاچقان كىشى ئۆلۈمگە تۇتۇلۇپ قالىدۇ.

6

ئۆزلەك قامۇغ كۈرەدى،
ئەردەم ئارىغ سەۋرەدى،
يۇنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر.

(زامان ھەممە ئاينىدى،
ئەردەم ئېرىغ كېمەيدى.
يامان ياۋۇز تەۋرىدى،
ئەردەم بېگى يوقىلىپ.)

يەشمىسى:
زامان زەئىپلەندى، ئەردەم ـ پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق ـ يامان ئادەملەر تەۋرەپ باش كۆتۈردى، پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

7

ئۆزلەك ئارىغ كۈفرەدى،
يۇنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم يەمە سەۋرەدى،
ئاۋۇن بەگى چەرتىلۇر.

(زامان ئېرىغ ئاينىدى،
يامان ياۋۇز تەۋرىدى.

ئەردەم يەنە كېمەيدى،
دۇنيا بېگى يوقىلىپ.)

يەشمىسى:

زامان پۈتۈنلەي زەئىپلەشتى، بۇلۇڭ - پۈچاقتا قالغان يامانلار كۈچەيدى، ياخشى خىسلەتلەر ئازىيىپ كەتتى، چۈنكى، دۇنيانىڭ ئەمىرى يەنى ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

8

كۆڭلۈم ئىچىن ئۆرتەدى،
پىتمىش باشىغ قارتادى،
كەچمىش ئۈدۈڭ ئىرتەدى،
تۇن كۈن كەچۈپ ئىرتەلۇر.

(كۆڭلۈم ئىچىنى ئۆرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتىلىدى.
كەچكەن ئۈدۈكنى ئەسلەتتى،
تۇن - كۈن كېچىپ ئىزدىنۇر.)

يەشمىسى:

ئۇ (ئافراسىياپ)نىڭ مۇسىبىتى يۈرەك - باغرىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ساقىيىپ پۈتۈپ بولغان يارامنى تاتىلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى، ئىشق - سېغىنىشنى ئەسلەتتى. زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۈنى ئىزدەيدۇ.

9

ئۇگرە يۈكى مۇنداق ئوق،
مۇندا ئازۇن تىلداغ ئوق.
ئاتسا ئازۇن ئوغراپ ئوق،
تاغلار باشى كەرتىلۇر.

(شۇنداق زامان ئادىتى،
باشقا سەۋەب بار تېخى.
ئېتىلسا دۇنيا ئوقى،
تاغلار بېشى يانجىلۇر.)

يەشمىسى:

زامانىڭ ئادىتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىر مۇنچە قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغنىڭ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

3 ـ باب
ئوغۇزخان قوشاقلىرى

ئوغۇزخان ـــ مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى ئورخۇن ـ سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان «ئون ئۇيغۇر»، «توققۇز ئوغۇز» قەبىلىلىرىنىڭ ۋە تەڭرىتېغىنىڭ ئىككى يېقىدا ياشىغان ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىسى. قەھرىمانلىق ھەققىدىكى مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە» (ياكى «ئوغۇزخان ھەققىدە قىسسە») ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ بىرى. ئوغۇزخان ھەققىدىكى شېئىر ـ قوشاقلار قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش بىلەن شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالا ـ ھىدىلىكلىرىنى، ئېتنولوگىيىسىنى بەدىئىي شەكىلدە ئىچىگە ئىپادىلەپ بەرگۈچى تارىخىي ھۆججەتتۇر. جۈڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدىن «تارىخنامە»، «خەننامە»دىكى «ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا ئوغۇزخان ۋە ئوغۇزلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ تارمىقى بولغان ئوغۇز قەبىلىسى توغرىسىدا توختالغان. «ئوغۇزخان قوشاقلىرى» قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئۈلگىلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە تەڭداشسىز مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان ۋاقتىدا ئېيتقان قوشىقى:

مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان،
ئالالىڭ يا تاقى قالقان،
تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان،
كۆك بۆرى بولسۇنغىل ئۇران؛
تەمۇر جىدالار بول ئورمان؛
ئاۋ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان،
تاقى تالۇي، تاقى مۇرەن
كۇن تۇغ بولغىل، كۆك قۇرىقان.

يەشمىسى:

(مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئالغىن قولغا يا ۋە قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،①
كۆك بۆرە بولسۇن ھەم ئۇران.②
تۆمۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،

① بۇيان ـــ بەخت ـ سائادەت مەنىسىدە.
② ئۇران ـــ ھەربىي بەلگە، پارول مەنىسىدە.

ئوڭ يېرىده يۇرسۇن مال - ۋاران.
دەريا - ئېقىن ئاقسۇن راۋان،
كۇن تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.)

*　　*　　*

ئوغۇزخاننىڭ تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئېلىنى ئوغۇللىرىغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

ئاي، (ئوغ) ۋللار كۆپ مەن ئاشتۇم،
ئۇرۇشغۇلار كۆپ مەن كۆردۇم.
جىدا بىلە كۆپ ئوق ئاتتۇم،
ئايغىر بىرلە كۆپ يۇرۇدۇم،
دۈشمەنلەرنى يىغلاغۇردۇم،
دوستلارۇمنى مەن كۈلدۈردۇم،
كۆك تەڭرىگە مەن ئۆتەدۇم،
سىزلەرگە بەرەمەن يۇرتۇم...

يەشمىسى:

(ئەي ئوغۇللار، كۆپ يەپ - ئىچتىم،
نۇرغۇن جەڭ ۋە ئۇرۇش كۆردۇم.
كۆپلەپ نەيزە، ئوقلار ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كۆپ يول يۇردۇم.
دۈشمەنلەرنى زار يىغلاتتىم،
دوستلىرىمنى مەن كۈلدۈردۇم.
تەڭرى بۇرچىنى مەن ئۆتىدىم،
سىزلەرگە بېرەي مەن يۇرتۇم...)

*　　*　　*

ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى ئوۋغا ئاتلاندۇرۇش ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

كۇن، ئاي، يۇلدۇز، تاڭ ساڭىغا سەنلەر بارۇڭ،
كۆك، تاغ، تەڭىز تۇن ساڭىغا سەنلەر بارۇڭ...

يەشمىسى:

(كۇن، ئاي، يۇلتۇز، تاڭ تەرەپكە سىزلەر بېرىڭ،
كۆك، تاغ، دېڭىز، تۇن تەرەپكە سىزلەر بېرىڭ.)

ئۇلۇغ تۇركىنىڭ چۈش كۆرگەندىن كېيىن، ئوغۇزخانغا ئېيتقان قوشىقى:

ئاي، قاغانۇم، سەنگە ياش(ا)غۇ بولسۇنغىل ئۆزۈ (ن)،
ئاي، قاغانۇم سەنگە تۆر(ۈ)لۈك بولسۇنغىل تۇزۇن.
(بەنگە كۆك) تەڭرى بەردى تۇشۇمدە، كەلدۇرسۇن
تالاي تۇرۇر يەرنى ئۇرۇغۇڭغا بەردۇرسۇن.

يەشمىسى:

(ئەي خاقانىم، بولسۇن سېنىڭ ئۆمرۈڭ ئۇزۇن،
ئەي خاقانىم، ھاكىملىق ساڭا مەنسۇپ بولسۇن.
چۈشۈمدە ماڭا كۆرسەتكەننى تەڭرى بەرسۇن،
يەرلىرىڭنى ئەۋلادىڭغا نېسىپ قىلسۇن.)

4 ـ باب
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە قوشاقلار

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ـــ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەشھۇر خاقانى، ئىسلام دىنىنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوبۇل قىلغان، تارقاتقان، كېڭەيتكەن، مۇستەھكەملىگەن، ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن مەرىپەتپەرۋەر زات. ئۇ مىلادىيە 889 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 955 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئا ـ تۇشىنىڭ مەشھەتكە، يەنى ئۆزىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە ھۆرمەتلىك ئۇستازى ئەبۇناسىر سامانىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان.①

قاراخانىيلار خانىدانلىقى ـــ جۇڭگو تارىخىدا، ئۇيغۇر تارىخىدا، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخىدا، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتى، پەن ـ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىش سەۋىيىسىنىڭ يۇكسەكلىكى، ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنىڭ بىرقەدەر ئۇزۇنلۇقى بىلەن باشقا ئۇيغۇر خانىدانلىقلىرىدىن ئالاھىدە پەرق قىلىدىغان، چوڭ، قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت ھېسابلىنىدۇ.② سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەنە شۇ قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئەينى دەۋردە دۆلەت، خەلقە پايدىلىق نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، بۇ ئالتۇن دەۋرنىڭ تەڭداشسىز سىمۋولىغا ئايلانغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدىكى قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان،
سىزگە ئويۇن سالدۇق بىز.
ئويناپ ـ ئويناپ قىز ـ ئوغۇل،
ئەمدى قېرىپ قالدۇق بىز.

جان قارلىغاچ، قارلىغاچ،
ئوك دولامغا قونساڭچۇ؟
ئۇلۇغ بۇغرا ئاتامغا،
مەندىن سالام ئېيتساڭچۇ؟

ئەجەبمۇ ياراشىپتۇ،
قارا ئاتنىڭ قاشقىسى.
ئەل دەردىنى بىلمەيدۇ،
بۇغراخاندىن باشقىسى.

نېمە دەردى بار ئىكەن؟
تۇمۇچۇقلار سايرايدۇ.

① ھاجى نۇر ھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
② ۋېي لىياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

بۇغراخان ئامان بولسا،
ئۆلىمالار يايرايدۇ.①

ئاتۇش دېگەن ئوبدان يۇرت،
دۈشەنبە بازارى بار.②
غېرىبلارنى قوللايدۇ،
ھەزسۇلتان مازارى بار.③

ھەزسۇلتاندا تۇغ ـ ئەلەم،
قولىدا قىلىچ ـ قەلەم.
يىغلىماڭلار ياش بالىلار
ئۆتۈپ كېتىدۇ ئەلەم.

ئىشىك ئالدى سالاسۇن،
سارلار كېلىپ ئويناسۇن.
قەشقەردىكى يارىمنى،
ھەز سۇلتانىم قوللاسۇن.

① ئەينى دەۋردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆز ئوردىسىغا نۇرغۇن ئالىم، ئۆلىما، ئىلىم ئىگىلىرىنى توپلاپ، ئۇلارغا شارائىت يارىتىپ بەرگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② ئەينى ۋاقىتتا ئاتۇشنىڭ دۈشەنبە كۈندە بازىرى بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

③ يەرلىك خەلق ئارىسىدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى «ھەز سۇلتانىم» دەپ ئاتىلىپ ئومۇملاشقان. يەنى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مەنىسىدە.

5 ـ باب
فارابى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

«شەرقنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى ۋە ئارىستوتىلچىسى» دەپ نام ئالغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئېنسىكلو ـ پېدىيىلىك ئالىم ئەبۇناسىر فارابى ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 295 ـ يىلى (مىلادىيە 870 ـ يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھرىنىڭ ۋاسىج (Wasidj) ھەربىي قەلئەسىدە دۇنياغا كېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 339 ـ يىلى (مىلادىيەنىڭ 950 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا دەمەشىق شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئۇ، مىللىيىلىك جەھەتتە ئۇيغۇر ـ قارلۇق نەسەبىگە تەئەللۇق ئىدى.

فارابىنىڭ دادىسى ئەينى دەۋردىكى ئەڭ ئابرۇيلۇق، ئەڭ مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى.

فارابى كىچىك چاغلىرىدىن (بەش ياشتىن) باشلاپلا بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشكەن. ئۇ ئۆز يۇرتىدا بىلىمنىڭ بارلىق تۈرلىرىنى پىششىق ئىگىلەپ بولۇپ، ئىران تەۋەسىگە بېرىپ پارس تىلى ئۆگەنگەندىن كېيىن، باغدادقا بېرىپ ئەرەب تىلى ۋە پەلسەپە ئىلمىنى ئۆگەنگەن، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تېببابەت، كىلىندار ۋە مۇزىكا ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە ئۇنى تەتقىق قىلغان. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا، فارابى 70 نەچچە خىل تىل بىلىدىغانلىقى، مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە مۇزىكا ئەمەلىيىتىگە ناھايىتى پىششىق ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ ئۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر چالغۇلىرى ئىچىدە قالۇننى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغانلىقى ۋە ئېسىل چالىدىغانلىقى، مۇزىكا چالغاندا ئاڭلىغۇچىلارنى ئاۋۇال كۈلدۈرۈپ، ئاندىن يىغلىتىۋېتىدىغانلىقى، ئاخىرىدا ئۇلارنى مۇزىكا ھۇزۇرى بىلەن ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئۆزى كېتىپ قالىدىغانلىقى زىكىر قىلىنغان. پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم ئۆگىنىش، ئىلىم تەتقىق قىلىش يولىغا سەرپ قىلغان فارابى ھېراتتا خرىستىئان مۇتەپەككۇرى يۇھاننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئىلمىنى ئۆگەنگەن. ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ گرامماتىكا، ئىستىلىستىكا، ماتېماتىكا، لوگىكا، فىزىكا، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە، تېببابەت قاتارلىق پەنلەرگە دائىر بىلىملىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن ھەم تەتقىق قىلغان. شۇڭا بىلىم دائىرىسى كېڭىيىپ، تەتقىقات نەزەرى چوڭقۇرلىشىپ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئەڭ يېتىشكەن ئېنسىكلوپېدىك ئالىمغا ئايلانغان. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە 160 پارچىغا يېقىن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ «مەدەنىيەتنىڭ فازىلە» (پەزىلەتلىك مەدەنىيەت) نامىلىق كىتابىدا ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) ۋە فىزىكا مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگەن؛ ماددا ۋە ئىنسان، پسىخولوگىيە، ئەخلاق، سىياسەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا چوڭقۇر مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئىلىم ـ پەننىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنى تونۇشتۇرۇش»، «ئالىم بوشلۇقى ھەققىدە سۆز»، «ئىلىم ـ پەننىڭ چېكى ۋە تەرىپىسى ھەققىدە»، «ئاستىرونومىيە قانۇنلىرى ھەققىدە»، «ئەپلاتون، ئارىستوتىل پەلسەپىسىنىڭ مەقسەتلىرى»، «ئاسمان جىسىملىرى ھەرىكىتىنىڭ دائىملىقى ھەققىدە»، «مۇزىكا توغرىسىدىكى چوڭ قامۇس»، «شېئىر ۋە قافىيە توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەر فارابىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدۇر. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئەسەرلىرى تەبىئەت پەلسەپىسى تەلىماتلىرى، ئىجتىمائىي پەلسەپە تەلىماتلىرى، پەن ـ مەدەنىيەت تۆھپىلىرى، مەدەنىي مىراسلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى قاتارلىقلارنى يادرو قىلغان بولۇپ، دۇنيا ئىلىم خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان بۈيۈك نامايەندە سۈپىتىدە تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇ يازغان بۈيۈك ئەسەرلەر بۈگۈنكى كۈندە ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقىغا ئايلىنىپ، ئۆز ئەۋزەللىكىنى كۆرسىتىپ، تارىخ چاقىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

ئەبۇناسىر فارابى 80 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ دۇنيادىن ئۆتكىنىگە ئون نەچچە ئەسىردىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن، ئىنسانىيەت ئۇنىڭ نامىنى قەلبىدە چىڭ ساقلاپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەبۇناسىر فارابى ھەققىدە ئىجاد قىلغان نۇرغۇن شېئىر ـ نەزمىلىرى بولۇسىمۇ، تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك بوران ـ چاپقۇنلىرى تەسىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىدى. بۇ قامۇستا ئۇنىڭ ئۆزى يازغان بىر قىسىم نەزمىلىرىدىن نەمۇنىلەر بېرىلدى. بۇ بىز ئۈچۈن كاتتا تەۋەررۈك.

1

فارابى بىر ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئالىم، مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۆز يۇرتىنى ئۆمۇر بويى سۆيەتتى. تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئادەتچە كىيىنىشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۆزىنى مەڭگۈ تۇرك ـ ئۇيغۇر ئوغلى دەپ ھېسابلايتتى.

ئالىمنىڭ ۋەتەن ھەققىدە يازغان نەزمىلىرىدىن پارچە:

چەكسىمۇ زەخمەت ـ مۇلاقەت، سىز تەرەپتىن تەنده جان.
سىنە ـ قەلبىم سىز تەرەپكە، تەلپۈنۈپ شەيدا ھامان.

ئولتۇرماسمەن بىر ئىزىمدا، يوق ئۇمىد ئىككى سەۋەب.
قوزغىتىپ تارتىپ مېنى، تۇرغاچقا ھەردەم سىز تامان.

قوزغىلىپ چىقسام ئىزىمدىن، سىزدىن ئۆزگە يوق ۋەتەن.
يا ئىزىمغا قويغىلى يوق، بىر بەدەل مەن ئوخشىغان.

سىزدىن ئەۋزەلرەك دىيار ـــ ئەل، گەر تەئەررىز قىلسىمۇ.
ئىككىگە قەلبىمنى بۆلمەك، ئىشقا ئاشماس ھېچقاچان.

2

فارابى پۈتۈن ھاياتىنى ئىلىم ـ پەنگە، پەلسەپىگە بېغىشلىغانىدى. بۇ ئۇنىڭ نەقەدەر گۇمانسىزلىق ئاڭىغا ئىگە مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ يازغان نەزمىسىدىن پارچە:

ئىككى شېشە جام بىلەن بولدى، مېنىڭ ئۆمرۈم ئادا.
ھەممىلا مەشغۇللۇقىمنى تولدۇرۇپ، قۇيغان ئاڭا.

بىر قەدەھتە قاپقارا تۇرسا، سىيايىم لىقمۇلىق.
ئۆزگىدە پەيۋەند بولۇپ تۇرغان، شارابىمدۇر يەنە.

بىرسىگە تولدۇرغىنىم گەر بولسا، ھېكمەت جەۋھىرى،
بىرسىدىن غەم ـ قايغۇنى يۇتتۇم، پۈتۈن قەلبىم ئارا.①

3

فارابى ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا ئىنتايىن مايىل ئىدى، ئىلىم ـ پەن ئەركىنلىكىنى ھەممىدىن قىزغىن سۆيەتتى، كىشىلەرنى ناھەقلىقتىن چەتلەپ، ھەق ـ ئادالەت مەيدانىدا مەڭگۈ تۇرۇشقا چاقىرغاندى، بۇ ھەقتە ئۇنىڭ يازغان نەزمىلىرىدىن پارچە:

ھەي قېرىنداش، خالىي تۇر، ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساڭا.
ھەق ـ ئادالەتنىڭ قېشىدا، سەن ماكان تۇت دائىما.

بۇ جاھان ساڭا تۇرار، مەڭگۈ مەقام ـ جايمۇ ئەمەس.
زەربە ـ قىسمەتتىن خالاس، بولمايدۇ ھېچكىممۇ يەنە.

قالغۇسى مۆجىزە بولۇپ، ئىخچام تەۋەررۈك سۆزلىرىڭ.
بەخش ئېتىپ تۇرغاچ تېرەن، مەزمۇن ـ پاراسەتلىك ئاڭا.

بىپايان ئالەم ھامان، مەشغۇلى ھەرىكەت ئۇستىدە.
تۇرمىز ئوخشاپ پەقەت، تامچە ۋە ياكى نۇقتىغا.

4

فارابى بىلىم ئىگىلىرىنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى: «بىلىم ئىزدىگەن ۋە ئۆگىنىش ئارزۇسىدا بولغان ھەرقانداق كىشى ياش، تېمەن، زېھنى ئوچۇق، ساغلام ۋە چىداملىق بولۇشى؛ خۇش پېئىل، راستچىل ۋە ئىخلاسمەن كېلىشى؛ رىياكارلىقتىن ۋە پەس ئارزۇ ـ ھەۋەسلەردىن خالىي بولۇشى؛ پۈتۈن زېھنىي قۇۋۋىتىنى ئىلمىگە بېغىشلىشى زۆرۈر. چۈنكى، بىلىم ئەھلى باشقا ھەر قانداق مەنپەئىتىنى ئېتىبارغا ئالمايدۇ...» بۇ ھەقتە فارابىنىڭ يازغان نەزمىسى:

يىراق يۇر بولسا باتىل، سۆزى يالغان.
ھەقىقەت تارقىتىپ كەت، بولسا ئىمكان.

بىزگە دۇنيا بولمىدى، ئاباده ئۆي.
بەس كېلىلمەي ئۆلۈمگە، ھېچبىر ئىنسان.②

5

فارابى ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن شەرقنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى، شائىرى بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىچىسى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ پىر ـ ئۇستازى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر چال-

① بۇ شېئىرنىڭ ئەرەبچىسىدىن رۇسچىغا قىلىنغان تەرجىمىسىنى ئى. ئى. بېرتىلىس ئىشلىگەن بولۇپ، «بېرتىلىس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 113 ـ بەت.

② ئابدۇشۇكۇر مەمتىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى، 625 ـ بەت.

غۇسى قالۇننى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. قالۇن چېلىشتا ئۇنىڭ تالانتىغا ھېچقانداق كىشى يەتمەيتتى. شۇڭا، قالۇن ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك ھەمراھى بولدى. ئالىمنىڭ بۇ ھەقتە يازغان نەزمىسىنىڭ شېئىرىي يەشمىسى: ①②③

نەغمە تىلسىز بولسىمۇ،
قەلبىنىڭ مۇڭ ساداسى.
ئادەملەرنىڭ روھىغا،
ئوت ياققۇچى ئامىلدۇر.

نەزمە تىلى قوشۇلۇپ،
كەلگەن چېغى ئۇنىڭغا.
مۇڭ مەزمۇنى روشەنلەپ،
ماڭغاي، ئېسىل قابىلدۇر.

قىلىڭىزمۇ يۇز يىللاپ،
تىنماي تائەت ـ ئىبادەت.
ئالالمىغان چىن ھۇزۇر،
قالۇن سىمىدىن ھاسىلدۇر.

① ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 43 ـ بەت.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى، 628 ـ بەت (ئۇچقۇنجان ئۆمەر ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان.)

③ بۇ قامۇسقا ئېلىنغان فارابىنىڭ نەزمە ـ شېئىرلىرى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئۆسلۇب ـ شەكلىدىن قارىغاندا، ھەممىسى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان، پەلسەپىۋى ئىدىيىسى چوڭقۇر بىر ھەرھىلەنگەن. ئۇنىڭ ئىنتىم لىرىكىلىق شېئىرلىرىدىندۇر. بۇ شېئىرلارغا كۆچلۈك فولكلور تىلى ـــ قوشاق ھېسىياتى سىڭدۈرۈلگەن. نەۋنە سۈپىتىدە تاللاپ ئېلىندى.

6 ـ باب
مەھمۇد كاشغەرى ھەققىدە قوشاقلار

مەھمۇد كاشغەرى 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناس، جامائەت ئەربابىدۇر.①

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خان ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، تەخمىنەن 1005 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ئازىق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خانلىق مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەردە ياشاپ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ، تىل تەتقىقاتى ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

قاراخانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە ئەرەب تىلى بىلەن تۇركىي تىلى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتېك كېتىۋاتقان ۋەزىيەت مەۋجۇت ئىدى. سىياسىي، ھەربىي، دىنىي، ئىقتىسادىي ئالاقە، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن ئەرەب ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى، سودا ـ سانائەت ساھەسى، دىنىي ساھە ۋە ئىلىم ـ مەرىپەت ساھەسى تۇركىي تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى.

مەھمۇد كاشغەرى ئەنە شۇ ئېھتىياجنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، ئىرادە كەمىرىنى باغلاپ، جاپالىق ئىلمىي تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ئالدى بىلەن «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى(جۇملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتىسۇ، ئىسسىق كۆل بويلىرىنى)، قىرغىز، تاتار دالىلىرىنى، بۇلغار، قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ ـ ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئاساسىي قەبىلە ـ ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن شۇ مىللەتلەرنىڭ شېئىر ـ قوشاق، كۇيلىرىنى، ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم سۆزلىرىنى، تۇرلۇك ئوخشىتىش، سۈپەت، چىرايلىق سۆز ـ ئىبارىلىرىنى يىغىپ ـ توپلاپ خاتىرىلەيدۇ. ئۇ نەچچە يىللىق جاپالىق ئىزدىنىش جەريانىدا يىغىپ ـ توپلىغان بارلىق تىل خەزىنىلىرىنى ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىدا ئەستايىدىل تۇرلەرگە ئايرىپ رەتلەپ چىقىش ئارقىلىق، 1072 ـــ 1074 ـ يىللىرى ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىدىن تېخىمۇ ئىلغار بولغان ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپى بويىچە تۇركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتى ـــ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» («تۇركىي تىللار دىۋانى») ناملىق ئۈچ تومлуق تىل قامۇسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ.

«دىۋان»نىڭ مەزمۇنى تۇركىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر، گرامماتىكىلىق قائىدىلەر، ھەر بىي ـ مەۋرىي ئاتالغۇلار، يېزا ئىگىلىك، يېمەك ـ ئىچمەك، مالىيە ـ سودا، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تېبـ بىي ـ دورىگەرلىك، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ئاسترونومىيە جىسىملىرىغا، كالېندارچىلىققا دائىر سۆزلەر، قەبىلىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم داستانلىرىدىن پارچىلار، شېئىر ـ قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر ۋە رىۋايەتلەردىن ئىبارەت ناھايىتى كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان»نى باغداد شەھىرىدە قايتا تۈزەتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1076 ـ يىلى باغداد خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىنئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. ئۇ بۇ بۇيۇك ئەسىرىدە تۈركىي تىلنىڭ ئومۇمىي تۈزۈلۈشى، فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنچىكە تەھـ

---

① «شىنجاڭ گېزىتى»، «قەشقەر گېزىتى» نىڭ 2005 ـ يىل 8 ـ ئۆكتەبىردىكى 1 ـ بەت خەۋىرى. «مەھمۇد كاشغەرى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەش بويىچە مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى قەشقەردە داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى.»

لىل قىلىش بىلەن 11 ـ ئەسىردىكى تۈركىي تىلىنى ئوغۇز ـ قىپچاق شېۋىسى ۋە ئۇيغۇر ـ قارلۇق شېۋىسىگە ئايرىپ، دۇنياۋى خاراكتېرلىك سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇلگىسىنى يارىتىپ بەرگەن. ئۇ شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئوپالدىكى ھەزرىتى مولالام تېغىغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇد كاشغەرى ھەققىدىكى قوشاقلار تارىختىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، خېلى كۆپ قىسمى ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن يوقىلىپ كەتكەن، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەنلىرى ئۇ- نىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدۇر. بۇ قوشاقلار بۇ ئالىمنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتى، تۆھپە ـ نەتىجىلىرى، ۋە ئىنسان قىممىتىنى چۈشىنىشتە، ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىلىم ـ مەرىپەت تەربىيىسى، ئىزدىنىش تەربىيە- سى، ئەنئەنە تەربىيىسى، تىل ۋە مائارىپ، ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھەزرىتى مولالام[1] بوۋىمىز،
ھەممىمىز قول قويىمىز.
كىرىپ كەلسە پەتىگە،[2]
ئەركەك پاقلان سويىمىز.

مولالام تېغى جايىڭىز،
ھەزرىتى مولالام نامىڭىز.
ھەزسۈلتىنىم ئىكەنغۇ،
ئەسلىي پۇشتى زاتىڭىز.

تاغقا چىققان بوۋىمىز،
باغقا چىققان بوۋىمىز.
بېشىمىزغا سايىۋەن،
مولالام بېغىلىق بوۋىمىز.

ئۇجمىلىكنىڭ[3] ئۇجمىسى بار،
پىشسا ھەر ياز سەيلىسى[4] بار.
ھەزرىتى مولالامغا ئالەمنىڭ،
چوڭ ھۆرمەت، مەيلىسى بار.

ھەزرىتى مولالام تېرىكى،
تەڭگە تېرەك بولدىمىكىن؟
مۆتىۋەر مەھمۇد بوۋا،
ئەلگە يۆلەك بولدىمىكىن؟

---

① يەرلىك خەلق ئارىسىدا مەھمۇد كاشغەرى «ھەزرىتى مولالام»، «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرى ئۆز دىۋانىدا «ئوپال بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى»، «ئازىق بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەجدادلار «ھەزرىتى مولالام قەبرىگاھى ـــ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئىلمىي سۆھبىتى، ئۇنۋانى، نامىدۇر.» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، تارىختىن بۇيان ھەزرىتى مولالام مەھمۇد كاشغەرى نامىدا ئومۇملىشىپ كەتكەن. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ جايىنى ھەزرىتى مولالام دەپ ئاتايدۇ.

② پەتە ـــ پاتمە ئوقۇش، ھال سوراش، يوقلاش مەنىسىدە.

③ ئۇجمىلىك ـــ مولالام بېغى كەنتىنىڭ بىر مەھەللىسىنىڭ ئىسمى، مولالام تېغى باغرىدا ئۇجمىلىك مەھەللىسى بار. تارىختىن بۇيان ئۇجمىنى كۆپ ئۆستۈرۈش بۇ جايىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان. شۇ سەۋەبلىك مولالام بېغى مەھەللىسى ـــ ئۇجمىلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

④ ئۇجمە سەيلىسى ـــ ھەرىيلى ئۇجمە پىشىشقىدا، يېقىن ـ يىراقتىكىلەر يىغىلىپ «ئۇجمە سەيلىسى» ئۆتكۈزۈش ھەزرىتى مولالامدا ئۆتە- كۈزۈلىدىغان نوروز پائالىيەتلىرىدىن كېيىنكى خەلق ئارىسىدىكى يەنە بىر ئەنئەنىۋى پائالىيەتتۇر. بۇ پائالىيەتتىن كېيىن كىشىلەر يازلىق ئورمىغا كىرىشىپ كېتىدۇ.

ئىشىك ئالدى جەگە تېرەك[1]،
بۇلبۇل ئۇچۇپ ئۆتەلمەس.
ھەزرىتى موللامدەك ئالىم،
ئەمدى قايتا تۆرەلمەس.

موللام تېغىدا ئاتام بار،
موللام بېغىدا ئانام بار.
ھەزرىتى موللام ئالىمغا،
چىن كۆڭۈلدىن سالام بار.

موللام تېغى باغرىدا،
ھەزرىتى موللام ھويلىسى.
ھويلىدا ئەينۇلىسى،
بېغىدا شاپتۇلىسى.

مېھمانلارغا سۇ قۇيغان،
ئالتۇندىن ئاپتۇۋىسى.
«خۇش كەپلا» دەپ توۋلايدۇ،
شېخىدا شاتۇتىسى.

سەللە تۇماقلىق بوۋىمىز،
كەمچەت تۇماقلىق مومىمىز.
بۇ ئۇلۇغ زات، ئالىمدىن،
سۆيۈنگەن يۇرت ئەھلى بىز.

ئوپۇلاتنىڭ[2] تاغلىرى،
ئەتراپىدا باغلىرى.
ئالىم بىلەن سۆيۈنۈپ،
ئۆتەر ئوپال بالىلىرى.[3]

---

① جەگە تېرەك ـــ ھەزرىتى موللام قەبرىگاھىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن يانتۇلۇقتا قەد كۆتۈرگەن تېرەكلىك جاينى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە كىشىلەر بۇ جاينى «جەگە تېرەك» دەپ ئاتىشىدۇ.

رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇدىيە مەدرىسى بىنا قىلىنىدىغان چاغدا مەدرىسنىڭ تۈۋرۈك، خار، لىم ياغاچلىرى ۋە باشقا لازىمەتلىكلەر پىلان بويىچە تەييارلىنىپ، ئازراق جەگە ياغاچ كەملەيدىغانلىقى ئېيتىلغانمىش. مەھمۇد كاشغەرى ئۇستىلارغا ھېلىقى تېرەكلىكنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «كۆردۈڭلارمۇ، ئەنە ئاۋۇنىڭ ھەممىسى جەگە تېرەك» دېگەن ئىكەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاينىڭ ئىسمى «جەگە تېرەك» دەپ ئاتالغان.

② ئوپۇلات ـــ مەھمۇد كاشغەرى قەبرىگاھىنى ئوراپ تۇرغان تاغلار خەلق ئارىسىدا ئوپۇلات دېيىلىدۇ. بۇ يەردە ھازىر ئوپۇلات كەنتى بار. ئوپۇلاتمۇ قەدىمىي تارىخىي جاي ھېسابلىنىدۇ.

③ بۇ قوشاقلارنى ئوپالدىكى مۆتىۋەر مائارىپچى قاسىم رېھىم ئېيتىپ بەرگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا ئەدىب ئۆمەر ئوسمان شىپاھى، ئاۋۇت ئوسمان، قادىر ھوشۇر قاتارلىقلار قەلەم تەۋرىتىپ خاتىرىلىگەن.

7 ـ باب
يۇسۇپ خاس هاجىپ نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە، ئىدىيە تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر، دۆلەت ئۇستازى يۇسۇپ خاس هاجىپ 1019 ـ يىلى قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ، 1085 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان.

ئالىم يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك (بەخت كەلتۈرگۈچ بىلىم)» (بۇ كىتاب 85 باب، 6654 بەيىت، 13مىڭ 290 مىسرا)نى يېزىپ، شۇ دەۋر قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ پادىشاهى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى هەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان ۋە بۇ خىزمىتى ئۈچۈن ئوردىدا خاس هاجىپلىق (مەخسۇس مەسلىهەتچى) ئۇنۋانىنى ئالغان. «قۇتادغۇ بىلىك» زور هەجمىدىكى دىداكتىك داستان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا دۆلەت باشقۇرۇشتا قانۇنىنىڭ ئىنتايىن قۇدرەتلىك، مۇهىم ئىكەنلىكىنى، دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ بۇرچى ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلىرىنى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ پەلسەپە ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسۇلدا سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ بۈيۈك قامۇستا جەمئىيەتتىكى رېئال تۇرمۇش مەسىلىلىرىنى، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، بىلىملىك، مەشهۇر كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە ئويناىدىغان رولى، كىشىلەرنىڭ هاياتلىقنى قەدىرلەش ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، دۆلەت خادىملىرى ۋە پۇقرالارنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەت ئۆلچەملىرى تۆت شەخس (ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى بولغان پادىشاه كۈن تۇغدى، بەخت ـ سائادەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى، ئەقىل ـ ئىدراك سىمۋولى بولغان ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش، سەۋر ـ قانائەت سىمۋولى بولغان ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى ئودغۇرمىش)نىڭ سۆهبەت مۇنازىرىسى شەكلى ئارقىلىق بايان قىلىنغان. بۇ قامۇستا 11 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە شائىر ئەدەبىي ماهارىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ قامۇس هەجمىنىڭ چوڭلۇقى، بايان قىلغان ئىدىيە ـ پىكىرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە ياكى تىل ـ ئەدەبىيات، قانۇن، تارىخ، كالېندارچىلىق، هۇنەر ـ كەسىپ قاتارلىق ساهەلەردىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ تارىخقا زور تەسىر كۆرسەتكەن ئالەمشۇمۇل ئەسەردۇر. ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ۋەتەن بىرلىكى ۋە جەمئىيەت ـ پۇقرالارنىڭ تىنچ ـ ئىناقلىقى جەهەتتىكى ئىدىيىلىرى زامانىدىن ـ زامان چاقناپ نۇر چاچقۇسى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە قوشاقچىلىقى ئۈچۈن باب كېلىدىغان بىرقىسىم نادىر نەزمىلەرنى ئالاهىدە كۆرسىتىشكە ئەرزىيدۇ.

1

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك »داستانىدىكى تۆت تادۇنىڭ تۆت پەسىلنى پەيدا قىلغانلىقى هەققىدىكى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

143. ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇد.

144. يېغىدۇر① بۇلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ،② قىلدى جەڭنى نېرى .

145. ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتۈرگەچ ئۆچىن.

2

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى، يېڭىلىقنىڭ كونىلىقنىڭ ئورنىنى بېسىشىدىن ئىبارەت سۇپەت ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىغا دائىر نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

686. تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس،
تاللايمەن ئۆزۈمگە يېڭى نەرسە ـ بەس.

687. پۈتۈن كونا نەرسىلەر يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىزنىڭ يۈكى كۆڭۈلسىز بولۇر.

688. يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

689. پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

3

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەشنىڭ ئۇلۇغلۇقى ھەققىدە يازغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

1780. بىلىمسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۈتۈن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.

1781. ئەقىللىققا تەگسە بىر ئەل بەگلىكى ،
بېرەر ئەلگە ھۇزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۇت.

---

① يېغى — ئۇرۇش، جەڭگى ـ جېدەل، بۇ يەردە زىددىيەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② ياۋ — دۇشمەن، بۇ يەردە قارىمۇقارشى تەرەپلەرنىڭ دۇشمەنلىك مۇناسىۋىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

2603. ئەي، ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.

4

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەۋھۇم بەختنىڭ مەنسۇبىيەت خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدا بايان قىلغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

1704. كۇچ ئاتتەك بولۇر بەخت تۇۋى ـ نېگىزى،
مۇلايىم، كۆڭۈللۈك ئۇنىڭ يىلتىزى.

2105. ئېرىنغدۇر بۇ بەخت، ئۇ، ئېرىنغلىق تىلەر،
سۈزۈكتۇر بۇ دۆلەت، سۈزۈكنى يۆلەر.

1714. كىلەر بەخت كىشىگە، قەدىرلە ئۇنى،
سىڭار بۇ قەدەر ئاڭا، بولسا كۆنى.

1715. بولۇمسىزغا گەر كەلسە دۆلەت ۋە بەخت ،
تېپەر دۆلىتىنى، كەچۈرمەس كۇنى.

1778. نە ياخشى ياراشۇر ، ئەقىللىققا قۇت،
ئەي ياخشى قىلىقلىق بىلىملىككە پۇت.

682. بۇ بەخت كەلسە ئىنسان كۇنى قۇتلىنىپ،
تۇمەنمىڭ تىلەككە يېتىپ يەيدۇ ئاش.

681. بۇ بەخت قايدا بولسا، بويۇن ئەگ، ياراش،
قېرىشسالىڭ ئۇنىڭلە قاتار غەمدە باش.

5

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئائىلە تەربىيىسىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ باـ يان قىلغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

4504. تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىزـ ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

4505. ئېرىغ ياخشىنى ئال ئىنىگە قىلىپ،
ئوغۇل ـ قىز ئۆسەر پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

4508. پەزىلەتنى قويماي ئوغۇلغا ئۆگەت،
ئاڭا مال بەرگۈسى يىغىپ پەزىلەت.

4509. ئوغۇلنى بىكار - بوش يۈرمە سەن قويۇپ،
بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ.

1823. كىچىك چاغدا ئىنسان بىلىم ئۆگىنۈر،
چوڭايسا ئۇنىڭلە تىلەككە يېتۈر.

1495. كىچىك چاغدا بىلسە بالا نېمىنى،
قېرىپ ئۆلگىچە ئۇنتۇماس ئۇنى.

6

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتلىق ۋە ماماتلىق ھەققىدە بايان قىلغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:[1]

نەچچە مىڭ ياشىسا ئۆز ئۆلگۈچىدۇر،
ئۇلانغان ئەزالار ئۇزۇلگۈچىدۇر.

ئىشىم تامام، ئۆلۈمدىن كېيىنلا يانا،
قارا يەر تېگىدە چىرىمەك مانا.

ئۇ قايتىپ كەلگۈچى ئەمەستۇر يەنە،
سەن ھەم بىزمۇ قايتىپ كېتەرمىز ئاڭا.

① يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بابتىكى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 1984 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان نۇسخىسىدىن تاللاپ ئېلىندى.

8 ـ باب
ئەلىشىر نەۋايى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى ۋە تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ يارىتىلىشى ھەم ئالەمشۇمۇل راۋاجىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتقان ئۇلۇغ شائىر، ئالىم، مۇتەپەككۇر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى مىرئەلىشىر نەۋايى 1441 ـ يىل 9 ـ فېۋرال ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى غىياسىدىن كىچىك ئۇبۇلقاسىم بابۇر خانلىقىدا ئوردا ـ ساراي خادىملىرىدىن بىرى بولغانىدى. ئەلىشىر نەۋايى بالا ۋاقتىدىلا ئەينى زامانىنىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك ۋە بىـ لىملىك كىشىلىرى ئۇنىڭ ئائىلىسى بىلەن يېقىن ئۆتكەچكە، ئۇ ئۆسمۈرلۈك چېغىدىن باشلاپلا سەنئەت ۋە ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلىپ، فەردىن ئەتتار، قاسىم ئەنۋەر قاتارلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىـ رىنى يادلاپ ئۆگىنىپ، باشقىلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللانغان. ئەلىـ شىر نەۋايى ئۆز زامانىسىدىكى خوراسان پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ساۋاقدىشى ھەم دىلكەش دوستى ئىدى. شۇ مەزگىلدە شاھرۇخ مىرزا ۋاپات بولۇپ، مەملىكەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. غىياسىدىن ئائىلىسى ۋاقتىنچە ھىراتتىن باغدادقا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ ۋە 1452 ـ يىلى ئو ـ بۇلقاسىم بابۇر ھىراتنى ئىگىلەپ، خاتىرجەملىك ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە ھىراتقا قايتىپ كېلىدۇ. 1456 ـ يىلى مەشھەت شەھىرىگە بېرىپ ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ خىزمىتىگە كىرىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئوبۇلقاسىم بابۇر ۋە باشقا داڭلىق شائىرلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە تۇرغان مەزگىلدە ئۇ ئەدە ـ بىي ئىجادىيەتتىن باشقا پەلسەپە، رىيازىيات (ماتېماتىكا)، پەلەكىيات (ئاستىرونومىيە) قاتارلىق ئىلىملەر ـ نىمۇ ئۆگىنىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ تونۇلغان ئالىملىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ.

ئەلىشىر نەۋايى ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاساسەن چاغاتاي تىلىدا يازغان. ئۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى پىششىق ئۆگىنىپلا قالماستىن، يەنە پارس ۋە ئەرەب ئەدەبىياتى بىلەنمۇ كەڭ شۇ ـ غۇللانغان. ئۆز ئىجادىيىتىدە كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ خىلمۇخىل ژانىر، شەكىللىرىنى قوللىنىپ، شې ـ ئىرىيەت ئىجادىيىتى ۋە تەتقىقاتى جەھەتتە مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. ئۇ پۈتكۈل ئۆمرىدە «خەزائىنۇل مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق شېئىرىي دىۋانىنى شۇنداقلا «ھەيرانۇل ئەبرار»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» دىن ئىبارەت 52 مىڭ مىسرادىن تەشكىل تاپقان بەش يىرىك داستاننى ئۆز ئىجىگە ئالغان بۈيۈك «خەمسە»نى يېزىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 15 ـ ئەسىردىكى گىگانت نامايەندىسى بولۇپ قالغان. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن باشقا يەنە «مەجالىسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر مەجلىسى)، «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە)، «مەنتىقۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) قاتارلىق زور ئىلمىي قىمـ ـمەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇيغۇر 12مۇقامىدا ئۇ يازغان نۇرغۇن غەزەللەر ئورۇن ئالغان. ئۇ ئاخىرقى ئۆمرىنى ھىراتتا ئۆتكۈزۈپ 1501 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ھىراتتىكى «خاكى مۇسەللا» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ئەلىشىر نەۋايى بەش ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىگە ئىزچىل ھەمراھ بولۇپ كەلدى. ئۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر مائارىپى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇل، ئۇيغۇر مۇقاملىرى، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى، ئۇيغۇر خەتتاتلىقى، ئۇيغۇر نەققاشلىقى ۋە كىتابەت سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيا ـ تىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ھەققىدە قوشاقلار ئەسىرلەردىن بۇيان ناھايىتى كۆپ ئىجاد قىلىنغان، خەلق ئارىسىدا كۆپ تارقالغان، ئۇيغۇر مەشرەپ ـ مۇقاملىرىدا ئۇنىڭ تېكىستلىرى ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگىنى ئاز بولدى.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئۆزى ھەققىدە يازغان، كلاسسىك شېئىرىيەت خاراكتېرىنى ئالغان، ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىغىمۇ باب كېلىدىغان بىرقىسىم شېئىر ـ رۇبائىيلىرى نادىر ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈ جارانلايدۇ.①

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تەبىئەتنى چەكسىز سۆيۈپ، ئىنسان ھاياتىنى قەدىرلەشكە ئائىت شېئىر ـ نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

1

كۆڭ گۈلشەنى گۈللىرى تۆكۈلدى،
گۈللەركى تۆكۈلدى، غۇنچە كۈلدى.

كۆڭ باغىدا گۈللەر ئولدى نانۇد،
يەر باغىدا گۈللەر ئولدى مەۋجۇت.

ئول باغدا ھەر نەكسم ساچىلدى،
گويا بۇ باغ ئارا ئاچىلدى.

—— «لەيلى ـ مەجنۇن»

2

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەتنى مەزمۇن قىلغان نۇرغۇن رۇبائىي ـ شېئىرلىرىدا، سۆيۈملۈك يارىنىڭ جامالى، لاتاپىتى، ۋاپادارلىقى، ھەقىقىي سۆيگۈ ـ ئىشقى لىرىك تۇيغۇ، گۈزەل روھ، قىزغىن ھەۋەس، قاينىق ھېسسىيات بىلەن تەرىپلەنگەن. بۇ ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقى ۋە قوشاقچىلىقىنىڭ نادىر ئۈلگىسىدۇر.

كۆز بىلەن قاشىڭ ياخشى،
قاباغىڭ ياخشى.
يۈز بىلەن سۆزۈڭ ياخشى ،
دوداغىڭ ياخشى.

ئېيىڭ بىرلە مېڭىڭ ياخشى،
ساقاغىڭ ياخشى ،
بىر ـ بىرىنى دېيىسن باشتىن،
ئاياغىڭ ياخشى.

«غەرايىبۈس سىغەر»

① بۇبابتىكى شېئىر ـ نەزمىلەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـيىلى نەشر قىلغان «بۈيۈك ئەلىشىر نەۋايى» قاتارلىق كىتاب ۋە باشقا بىرقىسىم كىتاب ـ ژۇرناللاردىن تاللاپ ئېلىنغان.

يەشمىسى: (ئەي، يار، سېنىڭ كۆزۈڭ، قېشىڭ، قاپقىڭ، قىسقىسى يۈزۈڭنىڭ ھەممە يېرى ياخشى بولۇپلا قالماي، سۆز ئۇنچىلىرى تۆكۈلگەن لەۋلىرىڭمۇ گۈزەل، كەڭ ماڭلىيىڭ بىلەن قارا خالىڭ ياراشقان ئېڭىكىڭ تېخىمۇ گۈزەل. بولدىلا، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ سېنىڭ بېشىڭدىن ئايىغىڭغىچە گۈزەللىك چاقناپ تۇرىدۇ.)

3

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئانا تىلىنى قېرىش، مەندار تىل ئۇستىدە ئىزدىنىش تۇغرىسىدا يازغان نەزمىسىدىن ئۆرنەكلەر:

دانەئى دۇر سۆزىنى ئەفسانە بىل،
سۆزنى جاھان بەھرىدە دۇردانە بىل.

— «نەزمۇل ـ جەۋاھىر»

يەشمىسى: (گۆھەردەك ھەربىر سۆزنى ئۇلۇغ بىل، ئۇنى جاھان دېڭىزىدىكى گۆھەر بىل.)

بارچە كۆڭۈل دورجى ئارا گەۋھەر ئول،
بارچە ئاغىز ھۇققەسىدە جەۋھەر ئول.

يەشمىسى: (ئۇ كۆڭۈل قۇببەسىدىكى گۆھەردۇر، ئۇ بارچە ئېغىز ھۇققەسىدىكى جەۋھەردۇر.)

تىرىلگۈزۈپ ئۆلۈكنى كەلامى فەسىھ،
ئۆزىگە جان بەخش لەقەب دەپ مەسىھ.

يەشمىسى: (پاساھەتلىك سۆز ئۆلۈكنى تىرىلدۈرىدۇ، شۇڭا ئەيسا ئۆزىگە جان بەخش ئەتكۈچى دەپ لەقەم قويغان.)

ئول كىشى سۆز بەھرىدە غەۋۋاس ئېرۇر،
كىم گەۋھەر مەئىنى ئاڭا خاس ئېرۇر.

يەشمىسى: (ئۇ كىشى سۆز دېڭىزىغا غەۋۋاس بولسا، گۆھەر مەنە ئۇنىڭغا خاس بولسۇن.)

4

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە ھايا ـ نومۇسىنىڭ ھەر قانداق بايلىق ۋە دۆلەتتىن يۇقىرى تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە يازغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

زىۋەر كىشىگە ناتاجۇ،
نە ئەفسەر بىل.
ئول زىۋەر ئەدەپ بىرلە،
ھايا دەرد خە بىل.

ھەر كىمكى ئەدەپسىزدۇر،
ئىشىنى ئەپتار بىل.
ئەل قىسە ئىرانلارغا،
ئەدەپ زىۋەر بىل.

— «نەزمۇل - جەۋاھىر»

يەشمىسى: (بېزەك كىشىلەرگە قانداقمۇ تاج بولالىسۇن؟ ئەدەپ - ھايالا كىشىگە ئەك يارىشىدىغان بېزەكتۇر. كىمكى ئەدەپسىز بولىدىكەن ئۇنىڭ ھالى خاراب، پەقەت مەردلەر ئۈچۈن ئەدەپ بېزەك بولىدۇ.)

5

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئاتا - ئانا ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈش، ئۇلارغا مېھرىبانلىق، غەمخورلۇق قىلىشنى بىلگەن پەرزەنتنىڭ سائادەتمەن، بەختلىك بولىدىغانلىقى توغرىسىدا يازغان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر:

پەرزەنت ئاتا قوللىغىن،
چۇ ئادەت قىلغاي.
ئول ئادەت ئىلە كەسپى،
سائادەت قىلغاي.

ھەر كىمكى ئاتاغا كۆپ،
رىئايەت قىلغاي.
ئوغلىدىن ئاتا بۇ ئىش،
سىرايەت قىلغاي.

— «نەزمۇل - جەۋاھىر»

يەشمىسى: (پەرزەنت ئاتىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى ئادەت قىلىشى كېرەك. ئەنە شۇ ئادەت بىلەن ئۇنىڭ كەسپى رونىق تاپىدۇ. كىمكى ئاتىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسا، ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ھۆرمەت بەجا كەلتۈرىدۇ.)

6

نەۋايى ياشىغان دەۋردە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ھازىرقىغا ئوخشاش تېخى بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن ئېتنىك گۇرۇھ (مىللەت) نى شەكىللەندۈرمىگەنىدى. شۇڭا ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ قوۋم - نەسەبى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارغا مۇنداق جاۋاب قايتۇرغانىدى:

(1)

ئەگەر بىر قوۋم گەر يۈز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۈرك ئۇلۇسى خۇت مېنىڭدۇر.

قوۋملار سانى يۈز، يا مىڭ،
بولسا مەيلى، ئەسلىمدۇر.
پەقەت تۈرك قوۋمىلا،
مېنىڭ زاتى نەسلىمدۇر.

يەشمىسى: (بىرەر قوۋمنىڭ سانى نەچچە يۈز، ياكى نەچچە مىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت تۈرك مىللىتىلا مېنىڭ نەسلىم بولىدۇ.)

(2)

ھالال ئانا سۈتىدەكتۇر،
گەر ئۆز بەگىم① تۇتسا.
تەبۈك قىلىپ يۈكۈنۈپ،
توستەگان② ئىچىدە قىمىز.

قىمىز تۇتسا ئۆزبەگىم،
تەزىم قىلىپ يۈكۈنۈپ.
ھالال ئانا سۈتىدەك،
مەن ئىچەرمەن چوڭ بىلىپ.

يەشمىسى: (ئەگەر ئۆزبېك قەبىلىسى ماڭا تەزىم قىلىپ يۈكۈنۈپ تۇرۇپ بىر قاچا قىمىز تۇتسا، ئۇ-نى ھالال ئانا سۈتىدەك بىلىپ ئىچىۋەتكەن بولاتتىم.)

(3)

شاھۇ تاجۇ خىك تىكىم،
مەن تاماشا قىلغىلى.
ئۆزبەگىم باشىدا قالپاق،
ئەگىنىدە شىرداغۇ - بەس!

باشقا قالپاق، كۆن - خۇرۇم،
ئېگىن كىيگەن ئۆزبېك راست.
كۆرۈنەر ماڭا باشتا تاج،
ئۇچىسىدا شاھ لىباس.

يەشمىسى: (بېشىغا قالپاق، ئۇچىسىغا تېرە كىيىم كىيگەن ئۆزبېكلەر مەن ئۇچۇن بېشىغا تاج، ئۇ-چىسىغا شاھانە لىباس كىيگەندەك كۆرۈنىدۇ)

① ئۆزبەگىم ـــ ئۆزبېك 15 ـــ16 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن بىرى.
② توستەگان ـــ ياغاچتىن ياسالغان قاچا.

(4)

سەنەملەر ھۆسنىدىن مەقسۇت،
يار ئولمىش نەۋايىگە.
ئەگەر بارلاس، ئەگەر تەرخان،
ئەگەر ئارلات، ئەگەر سۆلدۇز①.

ھۆسنى بەك ئۇز، سەنەملەر،
يارى - جۇپتۇر سەن ئۇچۇن.
بارلاس، تەرخان ھەم ئارلات،
سۆلدۇز گۇزەل مەن ئۇچۇن.

يەشمىسى: (بارلاس، تەرخان، ئارلات، سۆلدۇز قەبىلىلىرىمۇ نەۋايى ئۇچۇن بەك گۇزەل ھۆسنلىك كۆرۈنىدۇ.)

(5)

مەن تىلەپ ھۆسن ۋەلى،
شاھ ئەسلۇ - نەسەب.
مېنگە لولى بىلەن ھىندۇ،
ئاڭا قوڭغىرات - قىيات.

شاھ بولماققا نە كېرەك؟
ئەسلىي نەسەب - جەمەتى.
ماڭا سىگان، يا ھىندى،
بولۇۋېرەر قىياتى.

يەشمىسى: (ئەگەر شاھ بولۇش ئۇچۇن ئەسلىي نەسەبى كېرەك بولسا، ماڭا لولى (سىگان) ياكى ھىندى، قوڭغىرات، قىيات بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ.)

① بارلاس، تەرخان، ئارلات، سۆلدۇز ــ 15 ~ 16 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي تىللىق قوۋملاردۇر.

ئىككىنچى قىسىم
قەدىمكى قوۋم ۋە ۋەقەلەر ھەققىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
تېلىلار (تېلەن تاغ) قوشقى

تېلىلار ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى، ئۇلارنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي پائالىيەتلىرى جۇڭگونىڭ تارىخ سەھىپىلىرىگە ناھايىتى تەپسىلىي پۈتۈلگەن.①

«تېلىلار قوشقى» ئەڭ بۇرۇن ئىجاد قىلىنغان قوشاقتۇر. بۇ قوشاقتا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن ئەسىر جاپالىق ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋە يايلاق قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش بولغانلىقى، قۇملۇق ـ بوستانلىق مەدەنىيىتىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىش ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىنى قانداق يارىتقانلىقىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

تېلى ۋادىسى،
چوغاي ئېتىكى.②
چۇمكىگەن ئۇنى،
ئاسمان چېدىرى.

ئاسمان سۈپسۈزۈك،
چەكسىز تاغ ـ دالا.
گۈزەل يايلاققا،
تولغان قوي، كالا.

بۇ قوشاق تەرجىمىسىنىڭ يەنە بىر خىل ۋارىئانتى:

چوغاينىڭ تاغلىرى③
باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەريا سى
ئوينىاپ، دولقۇنلاپ.

① «قەدىمكى دەۋرده جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 113 ـــ 114 ـ بەتلەر.
② ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
③ ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئوچېركلار»، 21 ـ بەت.

ئاسماننىڭ گۈمبىزى
باركاھسىمان،
تۈرىدۇ پايانسىز
دالىنى قاپلاپ.

شۇنچە كۆپ، غۇبارسىز،
ساماۋى ئاسمان.
دالىلار بىپايان
كۆرۈنمەيدۇ قاش.

كۆرۈنۈپ قالىدۇ،
سانسىز چارۋا ـ مال.
ئەسكەندە شامالىلار،
ئوتلار ئەگسە باش.

2 ـ باب
بەگقوڭلى ھەققىدىكى قوشاق

مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قوغۇرسۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بەگقوڭلى دۇشـ مەنگە قارشى جەڭدە باتۇر، جاسارەتلىك بولۇپ، لەشكەرلەرگە چېۋەرلىك بىلەن باشچىلىق قىلىپ، ئالىيجاـ ناب پەزىلىتى ئارقىلىق ئۆزىنى نامايان قىلىپ، ئەل ـ ئاۋام ئارىسىدا داڭ چىقارغان.① بۇ قوشاق ـــ ئەنە شۇ سەردارنىڭ تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇۋۋىتى ۋە شان ـ شەرىپى شەنىگە قارىتىپ ئىجاد قىلىنغان. بۇ قىسـقا، مەزمۇنلۇق قوشاقتا ئاۋام خەلق قىزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق بەگقوڭلىغا ئوخشاش چىداملىق، جاسارەتلىك يىگىتلەرگە جۈپ بولۇش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن.

«ۋاي كەلدى بەگقوڭلى» دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان.
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتىم بەگقوڭلى سىمان.»

① «سۇينامە»، خەنزۇچە نەشرى.

3 ـ باب
چىلبۆرىلەر ھەققىدە قوشاق

مىلادىيە 7 ـ ئەسىرلەردە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «چىلبۆرىلەر ھەققىدە قوشاق» ناھايىتى چوڭقۇر رېئالىستىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاۋام ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بىر توپ زو- مىگەر قانخورلارنىڭ ئەسلىي قىياپىتى، ئاۋام خەلقنىڭ ئاش ـ نېنىنى يەپ، قېنىنى شورىغان ياۋۇزلۇقى، خەلقنى قاڭغىر قاقشاتقان زوراۋانلىق سىياسىتى ۋە خەلقنىڭ ئۇلار ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان ئىسيانكار- لىق ھەرىكەتلىرى، ئاخىرقى ھېسابتا بارلىق زومىگەر ـ ئاچ كۆز چىلبۆرىلەرنىڭ ھالاك بولۇپ يوقىلىدى- غانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.①

بۇ قوشاق ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر تارىخى، جەمئىيەت تۈزۈمى، ئاۋام خەلقنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا ناھايىتى پايدىلىق مەلۇمات بېرىدۇ، زور ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە.

زومىگەر چىلبۆرىلەر،
يەيدۇ نېنىمنى.
شوراپ قېنىمنى،
تالايدۇ، قويماي ھېچنېمە،
خاماندىن ئاشلىقنى،
دەستىگاھتىن رەختىمنى.

كېلىدۇ بىر كۈن،
ئاسمان ـ زېمىن گۈم بولۇپ،
بۈلۈتلار تارقاپ،
كۈن چىقار شۇ چاغ
چىلبۆرىلەرنى يەر يۇتۇپ ...②

① خۇاتاۋ: «غەربىي يۈرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
② «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

4 ـ باب
مىڭلاق يۈرۈشى ھەققىدە قوشاق

مىلادىيە 960 ـ يىلى ئالىپ تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىيلار قوشۇنى مىڭلاق (ھازىرقى غۇلجا)قا يۈرۈش قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن قاتتىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارىدى. مانا مۇشۇ يۈرۈش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنىدى.

«مىڭلاق يۈرۈشى ھەققىدە قوشاق» ــ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىلى دەرياسى بويىدىكى قاراخانىيلارغا تەۋە مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر (تات)لار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن قانلىق جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدىغان بۇ قوشاقلار شۇ خىل جەڭنامىلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نەمۇنە سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن. بۇ قوشاقلار قەدىمىي جەڭ ـ ئۇرۇشلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز.
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.①

2

تۇن بىلەن بېسىپ ئالدۇق،
تەرەپ ـ تەرەپكە بۆكتۈرمە قويدۇق.
ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىسىنى كېسىپ،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.②

3

كەلدى ماڭا تات
ئېيتتىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس③ بۆرى.

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، بىرىنچى توم، 565 ـ بەت.
② مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، ئۈچىنچى توم، 324 ـ بەت.
③ ئۇس ــ قۇزغۇن.

4

كەلەڭزلەيۇ① ئاقتىمىز،
كەنەلەر ئۆزە چىقتىمىز.
بۇرخان ئەۋلىن② يىقتىمىز،
بۇرخان③ يۇزە چېچتىمىز.

5

قۇدرۇق④ قاتىغ توگدىمىز،
تەڭرىگە ئۇگۇش ئۇگدىمىز.⑤
كەمشىپ ئاتىغ⑥ تەگدىمىز،
ئالداپ يەنە قاچتىمىز.

6

بەچكەم⑦ ئۇرۇپ⑧ ئاتلاقا،
ئۇيغۇر داقى⑨ تاتلاقا.
ئۇيغۇر ياۋۇز ئىتلاقا،
قۇشلار كەبى ئۇچتىمىز.

---

① كەلەڭزلەيۇ ـــ كەلكۇندەك.
② بۇرخان ئەۋلىن ـــ بۇتخانا.
③ بۇرخان ـــ بۇت، مەبۇت.
④ قۇدرۇق ـــ قۇيرۇق.
⑤ ئۇگۇش ئۇگدىمىز ـــ ھەمدۇ سانا، بەدھىيە ئېيتىش.
⑥ كەمشىپ ئاتىغ تەگدىمىز ـــ ئۇزەڭگە قاتتىق دەسسەپ ھۇجۇم قىلدۇق.
⑦ بەچكەم ـــ بەلگە.
⑧ ئۇرۇپ ـــ تاقاپ.
⑨ داقى ـــ دېكى.

5 ـ باب
«ئىلا» (ئىلى) ھەققىدە قوشاقلار

مىلادىيە 960 ـ يىللىرى قاراخانىيلار قوشۇنلىرى ئىلا (ئىلى)غا يۈرۈش قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تار-قىتىش يولىدا نۇرغۇن ھەربىكەتلەرنى ئېلىپ بارىدى. بۇ ئىشلار تارىختا ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئىلا (ئىلى) ھەققىدىكى قوشاقلاردا ئىلى ژادىسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى، ئالاھىدىلىكى، مەھسۇلاتلىرى، ھاكىمدارلارنىڭ پەزىلەت ـ خۇلقلىرى، ئىلى خەلقىنىڭ باتۇر، مەرد ئوبرازى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈل-گەن. بۇ قوشاقلار «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا نەمۇنىلەر سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن، ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

1

841. ئىشتىكىن، نېمە دەر ئىلا ئاتلىقى،①
ئىش ئىشلەپ چوڭايغان كىشى قۇتلۇقى.

842. خادىم بەگ ئىشىغا باغلاركەن بېلىن،
قاتتىق تۇتقۇلۇق بەگ سۆيۈنچى يولىن.

843. بۇ بەگلەر ئۇمىدىچە قىلغىن تاپۇغ،②
رىزا بولسا بەگلەر ئاچار بەخت قوۋۇق.

844. تاپۇغچى تاپۇغ بىلسە تۆرگە چىقۇر،
تاپۇغ بىلمىسە تۆردىن پەسكە چۈشۈر.

2

1779. نېمە دەر ئۇ ئىلى بېگى ئاڭلىغىن،
بۇ سۆز مەنىسىن سۆزگە ئۇل ئەيلىگىن.

---

① ئىلا ئاتلىقى ـــ ئىلىنىڭ يۇرت باشلىقى، يۇرت ئاتىسى، يۇرت ئاقساقىلى مەنىسىدە.
② تاپۇغ ـــ خىزمەت، خىزمەت قىلىش، ئەل ئۈچۈن ئىشلەش مەنىسىدە.

1780. بىلىمسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۈتۈن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.

1781. ئەقىللىققا تەگسە بىر ئەل بەگلىكى،
بېرەر ئەلگە ھۇزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۈت.

3

نېمە دەر ئىشتىكىن، ئىلى ئەركىسىنى،[1]
ئۇ ئېيتار خىزمەتچى قائىدە ـ يوسۇنى.

كۆرەرسەن قىيىن ئىش بۇ بەگلەر ئىشى،
ھەرقانچە كۆپ ئىشلەپ يارىماس كىشى.

ياراپ قالسا ئىش، ئۆزگە ئەركسىز بولۇر،
يارىماس ئىش ئېتىبارسىز قالۇر.

4

1629. دېمىش بەكمۇ ياخشى ئىلى ئاتلىقى،
خەلقنىڭ كاتتىسى ــ ئەلنىڭ قۇتلۇقى.

1630. يېتىشتۇرسە بەگلەر سوزۇپ قول كىشىن،
يېقىنلاپ بولۇر باش بېگىدىن كېيىن.

1631. يېقىن تۇتسا بەگلەر ئۆزىگە كىمنى،
يېقىنلار تىلەكى ــ ئارزۇ قىلغىنى.

5

2319. نېمە دەر ئىشتىكىن ئىلى ئاتلىقى،
تۇزۇ ـ ناننى كەڭ قىل، كىشى قۇتلۇقى.

2317. تۇزى ھەم نېنى، ئېشى كەڭ بولغۇلۇق،
ئاڭا ئات، قورال، تونمۇ تەڭ بولغۇلۇق.

---

① ئىلى ئەركىسى ــ ئىلىنىڭ ئۆلىما، ئاقساقال، چوڭلىرى.

2318. ئاش ئىچمەك، تۇزۇ ـ نان ئەر ئاتىن يايۇر،
يېمەك ـ ئىچمەك تىرىكلىك ئىلاجى ئېرۇر.

6

2696. ئىشتىكىن، نېمە دەر ئىلى كاتىپى،
ئەجەبمۇ ياخشىدۇر يېزىش ئۇسلۇبى:

2697. پۈتۈن ياخشى سۆزلەر پۈتۈكتە بولۇر،
پۈتۈلگەن ئۇچۇن سۆز ئۇنتۇلماي قالۇر.

ئۇچىنچى قىسىم
قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
ئىلاھ ھەققىدە قوشاق

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنى بولغان مانى دىنى ھەرخىل مەدەنىيەتلەر ـ نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ۋە ئۇ مەدەنىيەتلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، سىستېمىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يارىتتى. تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، تۇرپاندىن تېپىلغان مانى يازمىلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. ئىلاھنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلار ئۇيغۇر مانى يازمىلىرىدا ئاساسىي ئۇرۇندا تۇرۇپ كەلگەن. «بۈيۈك ئىلاھ ھەق ـ قىدە قوشاق» لار 1922 ـ يىلى لېكوك تەرىپىدىن، 1930 ـ يىلى بانگى بىلەن گابائىن خانىم تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ۋە ئۇلاردا ئىشلىتىلگەن نۇرغۇن سۆزلەر ھازىرقى تىلىمىزدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مىڭ يىل بۇرۇنقى ساپ دەۋرى ۋە ئەدەبىي ھالىتىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

تاڭ تەڭرى كەلتى،
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى.
تاڭ تەڭرى كەلتى،
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى.

يەشمىسى:

(تاڭ تەڭرىسى كەلدى،
تاڭ تەڭرىسى ئۆزى كەلدى.
تاڭ تەڭرىسى كەلدى،
تاڭ تەڭرىسى ئۆزى كەلدى.)

تۇرۇڭلار قاماغ بەگلەر قاداشلار،
تاڭ تەڭرىگە ئۇگەلىم.

يەشمىسى:

(تۇرۇڭلار، بارلىق بەگلەر، قېرىنداشلار،
تاڭ تەڭرىسىگە مەدھىيىلەر ئوقۇڭلار.)

كۆرۈگمه كۈن تەڭرى،
سىز بىزنى كۈزەدىڭ.
كۆرۈنۈگمه ئاي تەڭرى،
سىز بىزنى قۇرتقازىڭ.

يەشمىسى:

(قۇياش تەڭرى كۆردىڭىز،
قوغداپ قېلىڭ بىزنى سىز.
ئاي تەڭرىمۇ كۆرۈندى،
ۋاي قۇتقۇزۇڭ بىزنى سىز.)

تاڭ تەڭرى
يىدلىغ يىپارلىغ.
يارۇقلۇغ ياشۇقلۇغ
تاڭ تەڭرى
تاڭ تەڭرى.

يەشمىسى:

(تاڭ تەڭرىسى،
خۇش پۇراقلىق، ئىپارلىق.
پارلاق، نۇرلۇق،
تاڭ تەڭرىسى،
تاڭ تەڭرىسى.)

تەڭرى يارۇق كۈچلۈگ بىلگەكە يالۋارار بىز،
ئۆتۈنۈر بىز كۈن ئاي تەڭرىگە
ياشىن تەڭرى نوم قۇتى،
مارمانى فەرىشتىلارغا.

يەشمىسى:

(تەڭرى، سىزدەڭ يورۇق ۋە كۈچلۈڭ دانىشمەنگە يالۋۇرىمىز،
كۈن، ئاي تەڭرىلىرىگە ئىلتىجا قىلىمىز.
ئىلتىجا قىلىمىز نۇرلۇق تەڭرى، نوم بەختى،
مارمانى ۋە پەرىشتىلەرگە.)

قۇت بولۇر بىر تەڭرىمە،
ئەتئوزومۇزنى كۈزەدىڭ.
ئۇزوتومۇزنى بوشۇڭ.

يەشمىسى:

(ئەي تەڭرى سىزدىن بەخت تىلەيمىز
قوغداڭ جىسمىمىز
ھۆر قىلىڭ روھىمىزنى !)

قىۋ قولۇر بىز يارۇق تەڭرىلەرگە،
ئادا سىزىن تۇرالىم
ئۆگرۈنچىلىگىن ئەرەلىم.

يەشمىسى:

(يورۇق تەڭرىلەردىن سائادەت تىلەيمىز،
بىزنى بالا ـ قازادىن ساقلىسۇن.
خۇشال ـ خۇرام بولايلى①.)

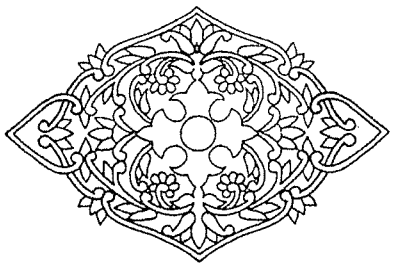

① بۇ قوشاقلارنى شەرىپىدىن ئۆمەر، ق. باراتلار تەرجىمە قىلغان. «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 80 ـ يىللاردىكى سانى. شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى، 95 ـ بەت.

2 ـ باب
ئاپرىنچۇر تېگىن قوشاقلىرى

ئاپرىنچۇر تېگىن ــ ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى ۋە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغلاردا ياشىغان ئۇلۇغ ئەدەب. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر بەدىئىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى.①

تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي شامان دىنىدىن كېيىن، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى مەدەنىيەت، ئىدېئولوگىيە تارىخىدىكى زور بۇرۇلۇش بولدى. ئارخېئولوگلار تۇرپاندىن تاپقان 24 خىل يېزىق، 17 خىل تىلغا تەۋە مانى يازمىلىرى بۇ پىكىرنى ئىسپاتلايدۇ. ئاپرىنچۇر تېگىن قوشاقلىرى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر.②

1

بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تىيۇر،
بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تىيۇر.
رەدىندە يىگ مەنىڭ ئەدگۈ تەڭرىم ئالپىم بەكرەكىم،
رەدىندە يىگ مەنىڭ ئەدگۈ تەڭرىم ئالپىم بەكرەكىم.

يەشمىسى:

(تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گۆھەردەك دەيدۇ،
تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گۆھەردەك دەيدۇ.
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم ـ باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم، گۆھەردىنمۇ ئېسىل،
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم ـ باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم، گۆھەردىنمۇ ئېسىل.)

بىلەگۈ سۈز يىتى ۋاجىرتىيۇر،
بىلەگۈ سۈز يىتى ۋاجىر تىيۇر.
ۋاجىردا ئوتۇى بىلىگلىگىم تۇرۇنۇم يارۇقۇم،
ۋاجىردا ئوتۇى بىلىگلىگىم بىلگەن ياڭام.

يەشمىسى:

(بىلىمسىمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ،
بىلىمسىمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ.
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلىملىكىم، پەزىلەتلىكىم، نۇرلۇقۇم،
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلىملىكىم، دانىشمىنىم، پىلىم.)

كۈن تەڭرى ياروقىن تەگ كوكۈزلوگۈم بىلگەم،
كۈن تەڭرى ياروقىن تەگ كوكۈزلوگۈم بىلگەم.

---

① س. مالوف: «قەدىمكى تۈركىي تىللار يازما يادىكارلىقلىرى»، 179 ـ، 187 ـ بەتلەر، رۇسچە.

② تۈركشۇناس مەشھۇر ئالىم رەشىت رەھمەتى (1900 ــ 1964) «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابىدا بۇ دەۋرگە ئائىت 27 پارچە شېئىرنى ۋە بىر پال كىتابنىمۇ ھازىرقى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزگەن. بۇ 27 پارچە شېئىرنىڭ يەتتىسى مانى مەزمۇنىدا، 20 سى بۇددا مەزمۇنىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى 8 ـ ئەسىر بىلەن 13 ـ ئەسىرنىڭ ئارىسىدا يېزىلغان دەپ پەكىتلىگەن.

شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 93 ـ بەت.

كورتله توزۇن تەڭرىم، كۆلۈگۈم، كۆزۈنچۈم،
كورتله توزۇن تەڭرىم، بۇرقانىم، بولۇنچۇزۇم.

يەشمىسى:

(كۆڭلى كۇن تەڭرىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
كۆڭلى كۇن تەڭرىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم.
گۈزەل، پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك، قوغدىغۇچى تەڭرىم،
گۈزەل، پەزىلەتلىك، تەڭداشسىز بۇرخانىم تەڭرىم.)

2

بۇ دەۋرده يېزىلغان ئۇيغۇر نەزمىلىرىنىڭ كۆپى تۆت، ئۈچ، ئىككى مىسرالىق بەيىت شەكلىده يېزىلغان.① ئاپىرىنچۇر تېگىنىنىڭ مۇھەببەت هەققىده ئۆزى ئىجاد قىلغان بىر قوشىقىدىن نەمۇنە:

ئا ...
مىسلى يوق مېنىڭ يارىم ...
مېنىڭ سۆيۈملۈك جانىم.

يارنى ئويلاپ هەسرەتته،
قاشى قارانى كۆرگەنده،
بىللە بولسام سۆھبەتته.

ئۆز يارىمنى ئويلايمەن،
ئويلايمەنۇ ـ ئويلايمەن،
يارنى سۆيمەك ئىستەيمەن.

كەلمەكچى بولاي دەيمەن،
گۈزەل يار كېتەلمەيمەن،
مەرھىمىتىڭنى كۈتىمەن.

كىرەي دېسەم كىچىكمەن،
قېشىڭغا كىرەلمەيمەن،
مۇشكى ـ ئەنبەر پۇرايسەن.

نۇرلۇق تەڭرى بۇيرۇسۇن،
يارىم خۇش پېئىل بولسۇن،
مەڭگۈ مەن بىلەن بولسۇن.

تەڭرى كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرسۇن،
يارىم مەرھەمەت قىلسۇن،
كۈلە ـ كۈلە ئولتۇرسۇن.

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە 96 ـ بەت.

3 ـ باب
«ئالتۇن يارۇق»تىكى قوشاقلار

«ئالتۇن يارۇق» ـــ مىلادىيە 10 ـ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن مەشھۇر ئەسەر. «قەدىمكى تۇرپان قوشاقلىرى» دىكى مەلۇماتلار ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر تىلشۇناس، ئاتاقلىق شائىر، تەرجىمەشۇناس سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئىجاد قىلغان. سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن باشقا يەنە تۇخار تىلى، ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلى، تاڭغۇت تىلى قاتارلىق تىللارنى پىششىق ئىگىلىگەن بولۇپ، قاراغوجا، جىمسار قاتارلىق جايلاردا بالا ئوقۇتۇپ، ئۇزۇن يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ئىلىم ـ پەن، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. «ئالتۇن يارۇق» ئەينى زامانىدىكى بۇددىزمغا دائىر كىتابلار ئىچىدە بولۇپمۇ، بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى ئاساسىدا ئەڭ مۇقەددەس دەستۇر ھېسابلانغان. «ئالتۇن يارۇق» گەرچە بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي يادىكارلىقىمىز بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشىمىزدا ئىنتايىن كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

نەئادا ئەرتى ئاتايىم،
كۆركىلەكىئە ئۇگۇكۇم،
ئۆلمەك ئەمگەك نەچۇكىن
ئۆڭرە كەلىپ ئەرتتۇردى؟

يەشمىسى:

(نە بالا بولدى تاپچىقىم،
ئوماققىنا قوزام؟
نېمە ئۈچۈن ئۆلۈمنىڭ زۇلمى،
ئالدى بىلەن ساڭا كەلدى؟)

سىنىتىدە ئۆڭرە ئۆلمەكىگ،
بولايىن ئاي كۈن كىئەم.
كۆرمەيىن ئەرتى مۇنتەگ،
ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكىڭ.

يەشمىسى:

(سەندىن بۇرۇن ئۆلۈشكە،
رازى ئىدىم، ئەي مېنىڭ قۇياشىم!
مۇنداق قاتتىق ئازابنى،
ئەمدى مەن زادى كۆرمەي.؟)①

① گېلىڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار تەييارلىغان «ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1981 ـ يىلى، 2 ـ سان.

4 ـ باب
«دالا ناخشىسى»

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق بىر سەھىپىسى يارىتىلىپ، مەدەنىيەت جەھەتتە يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. «دالا ناخشىسى» ئەنە شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، مىللىي مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تارىختىن ئورۇن ئالغان. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئۆگىنىش، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تىلىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش، ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش، كېڭىيىش، داۋاملىشىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر تۇرلۇك مەزمۇن، تۈرلۈك تەپسىلاتلارنى يورۇتۇشتا ئىشەنچلىك ئاساس بولالايدۇ، قىممىتى ناھايىتى زور.

ئالقۇزو تۇرۇر قات ـ قات تاغدا،
ئامىل ئاغلاق ئارانياتاندا[1]
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا،
ئاقار سۇۋلۇقتا
ئامرانچىغىنى ئۇچداچى قۇشقىئالار
تىرنىلىك قوۋراغلىقتا.
ئاتقا غىسزىن مەنگى تەگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.

يەشمىسى:

(قاتار كەتكەن قات ـ قات تاغدا،
تىنچ، راھەت ئارانياتاندا.
قارىغاي، ئارچا ئالدىدا،
شارقىراپ ئاققان سۇ بويىدا،
شادلىقتا ئۇچار قۇشلار
يىغىلىدىغان قۇرۇقلۇقتا.
غەم ـ ئەندىشىسىز، كىشىنى شادلاندۇرىدىغان
شۇنداق ئورۇنلاردا.)

ئىچ تەرىڭ قات بۇك تاغدا
ئىركەكى سۆكى ئارانياتاندا
ئىدىزىتكىن قايالىق باسقۇقلۇغ ئەرىپ
ئىدىز تىكسىزدە
ئىمرت چوغۇرت سۆگۈت ئاراشتا

① ئارانياتان ـــ سانسكرىتچە سۆز، ئورمان مەنىسىدە.

ئىنچىگە ـ كىشە سۈۋقىدىغىندا
ئىلىنمەكسىز دىيان ئولۇر غۇلۇغ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.

يەشمىسى:

(قات ـ قات كەتكەن بۇك تاغدا،
قەدىمكى ئارانياتاندا،
ئېگىز، تىك قىيا ئاستىدا،
ھەممە يېرى جىمجىتلىققا چۆككەن،
ئىرماش ـ چىرماش ئورمانلىقتا،
ئىنچىكە سۇ قىرىدا،
تىنچ، خاتىرجەم ئولتۇراقلىشىشقا لايىق
ئاشۇنداق ئورۇنلاردا.)

سەلىك بولۇك تەرىك تاغدا،
سەۋگىلىگ ئارانياتاندا
سەۋرەلىت ئاقار سۈۋلۇغ ئەرىپ
سەپ سەم ئاغلاقتا
سەكسىز تۇرلۇگ يىئىللەر ئۇزە تەپرەمەدىن
سەرىلىپ ئانتا
سەرە يالگۇزىن نوم مەڭسىن تەگنگۇلۇگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

يەشمىسى:

(يىراق جىلغا، ئىچكىرى تاغدا،
سۆيۈملۈك ئارانياتاندا،
زۇمرەت سۇلۇق ئارىسىدا
جىمجىت بوز يەردە،
ھەر قانداق شامال تەگمەيدىغان
(ئۇ) سۇرلۇك جايدا،
تەنھا ئولتۇرۇپ پەيزى سۇرىدىغان
شۇنداق ئورۇنلاردا.)

كۆكۇرۇپ تۇرۇر كۆركلۈگ تاغدا،
كۆڭۈل ياراشى ئاغلاق ئورۇنتا
كۆپ يىگى تەلىم سۆگۈتلۈك ئەرىپ
كوپىرۇپ تۇرۇر كۆلمەن سۇۋلۇقتا
كۆز باشلاپ قاچىغاخلارىن يىغىپ

كۆرۈنمىش بىلمىشچە ئورۇنلارتا.
كۈسەنچىگىسىزىن مەڭگى تەگسىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

يەشمىسى:

(دائىم كۆكسىڭ تۇرىدىغان كۆركەم تاغدا،
كۆڭۈلنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان جايدا،
بۇك ـ باراقسان ئورمانلىقتا،
سۈيى ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان جىلغىلىقتا.
ئالتە ئوغرى[1] نىڭ تەھدىتىدىن خالىي
ھەممە يېرى بىلەن پىششىق تونۇش،
غەمسىز، كۆڭۈللۈك،
شۇنداق ئورۇنلاردا)[2].

① ئالتە ئوغرى ـــ بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، ئادەمنىڭ ئالتە سەزگۈ ئەزاسى: يەنى كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن، كاللىنى كۆرسىتىدۇ.

② گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ: «ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 ـ يىلى، 2 ـ سان.

5 ـ باب
بۆره هەققىدىكى قوشاقلار

بۆره ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ توتېمىنىڭ بىرى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى توتېمىزم ئېتىقادىنىڭ تەسىرىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. بۇ قوشاق ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قوۋۇم ـ مىللەتلەرنىڭ ئەجدادىنىڭ كۆك بۆرىنى ئۆزىگە توتېم قىلغانلىقىنى، ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا كۆك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىغانلىقىغا دائىر تارىخىي ۋەقەلىكلەرنىڭ چىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۆره ھەققىدىكى قوشاقلار توتېم مەدەنىيىتى ھادىسىلىرىنى ئۆگىنىش، تەھلىل قىلىش ـ تەتقىق قىلىش ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىيلىكى ۋە ئەۋزەللىكىنى باغلاپ چۈشىنىشته زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

كۆك بۆره تەگ سېنى بىرله يۈرەيىن
قارا قوزغۇنتەگ تۈپراق ئۈزه قالايىن،
ئىگىكه كۆمۈرى،
بىلەگۈكه يارتەگ بولايىن.

يەشمىسى:

(كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن بىللە ماڭاي،
قارا قۇزغۇندەك تۇپراق ئۇستىدە قالاي.
ئاغرىق ـ سىلاققا داۋا كۆمۈردەك،
بىلەيگە سۇرمە بولاي.)

ئەركىلىك ئۇلۇغ ئىلگىمىز ئەرۇرسىز،
ئالتۇنچا تومۇش
تومۇلۇنچا تومۇش
قۇتلۇغ بىلگە بەگمۇز ئەرۇرسىز.

يەشمىسى:

(سىز بىزنىڭ قۇدرەتلىك پادىشاھىمىز،
سىز ئالتۇندەك پاكىز،
مەرۋايىتتىن ساپ،
قۇتلۇق، دانا بېگىمىزسىز.)

يىمە قالىن قارا بودۇنۇڭۇزنى،
كەڭ قويۇنۇڭۇزدا
ئۇزۇن، كەڭ، ئەتەكىڭدە
كۇيۇ كۈزە دۇتۇتۇپ ئاچنۇ ئىگدۈرسىز.[1]

يەشمىسى:

(سىز بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى،
كەڭ قوينىڭىزدا،
ئۇزۇن، كەڭ ئېتىكىڭىزدە
مېھرىبانلىق بىلەن باقتىڭىز.)

① «ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»دىن تاللاپ ئېلىندى.

6 ـ باب
بىلىم ـ ھۈنەر ئۆگىنىش توغرىسىدا قوشاقلار

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بىلىم ـ ھۈنەر ئۆگىنىش ناھايىتى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. پۇقرادىن تارتىپ تاكى بەگ، پادىشاھلارغىچە بىلىم ـ ھۈنەر ئۆگىنىشنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى، زۆرۈر ـ لۈكىنى تەرغىب قىلغان. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مۇھىم بەلگىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.①

بىلىگ بىلىڭ يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.
بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە،
بىر كۈن دۆلەت تۇش بولۇر.

يەشمىسى:

(بىلىم ئۆگىنىڭ، ئەي بەگىم،
بىلىم سىزگە ھەمراھ بولىدۇ.
بىلىم ئۆگەنگەن ئەرگە،
دۆلەت ئاخىر يار بولىدۇ.)

بىلىگ ئەر بىلىنگە،
تاش قورسانسا قاش بولۇر،
بىلىگسىز نىڭ يانغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.

يەشمىسى:

(بىلىملىك ئەرنىڭ بىلىگە قىستۇرۇۋالغان تېشى
قاشتېشىغا ئايلىنىدۇ.
بىلىمسىزدىكى ئالتۇن،
تاشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ.)

① «ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»دىن تاللاپ ئېلىندى.

7 - باب
ئاتىلار سۆزى ھەققىدە قوشاقلار

«ئاتىلار سۆزى ھەققىدە قوشاقلار» ئەڭ دەسلەپ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇ - نىڭدا ئەينى دەۋردىكى قوچو (ئىدىقۇت ــ تۇرپان) ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرى، سۆز - نۇتۇقنىڭ گۈزەل، يېقىملىق، تەسىرلىك بولۇشىدىكى ئاساسىي ئۆلچەم، ئاساسىي پرىنسىپلار، پە - زىلەتلىك، ياخشى كىشىلەردىن ئۆگىنىش ھەم ئۇنداق ئادەملەرنى ھۆرمەتلەش، ئۇلار بىلەن سۆھبەت قۇ - رۇش، دوست بولۇشقا دائىر توغرا تەشەببۇسلار، خوتۇن - قىزلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئورنى، ئۇلارنى قەدىرلەش، ئۇلارغا ئىشىنىش، پەزىلىتىگە قايىل بولۇش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار بۈگۈنكى دەۋردە ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتىلغان سىياسىي، ئىدىيە، ئەخلاق تەربىيىسى قۇرۇ - لۇشى ۋە پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.①

قىلماغۇ قىلىقلارنى،
ئاشنۇ چاسانمىش كەرەك.
سانمادىن قىلمىشتاكىن
نەتىگىن تانمىش كەرەك.

يەشمىسى:

(قىلماسلىققا تېگىشلىك قىلىقلارنى،
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك.
ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.)

كىرىككەن تونلەر كىرىن،
سۇۋ ئۈزە يۇمۇش كەرەك.
سۆز كىرى كەتمەس يۇسا
نەتىگىن قىلمىش كەرەك.

يەشمىسى:

(كىر باسقان كىيىمنىڭ كىرىنى،
سۇ بىلەن يۇسا چىقىپ كېتىدۇ.
سۆز كىرىنى يۇيۇپ چىقىرىشنىڭ،
ھېچقانداق ئامالى يوق.)

① «ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»دىن تاللاپ ئېلىندى.

ئەيىبسىز تىشكە ئەر،
بويۇنىن سۇنمىش كەرەك.
ئول ئانىتاغ تۇزۇن بىرلە،
تىرىكلىك قىلمىش كەرەك.

يەشمىسى:

(ئەيىبسىز ئاياللارغا،
ئەرلەر بوينىنى ئېگىشى كېرەك.
ئۇنداق ھەققانىي ئايال بىلەن،
ئۆمۈر بويى بىرگە تىرىكچىلىك قىلىش كېرەك.)

ئاقىلقات بولسا تۇزۇن،
ئاڭا جان بەرىش كەرەك.
مەڭگى چىن ئول مەڭگى ئوق،
تاقى نە ئايمىش كەرەك.

يەشمىسى:

(ھەقىقەت توغرا بولسا،
ئاڭا جاننى بېرىش كېرەك.
پاكىت بەربىر پاكىت،
ئۇنىڭغا يەنە نېمە دېيىشنىڭ ھاجىتى بار؟)

ئىش قىلغۇ ئەدگۈ ئىشنى،
كۆركىتۇر كۆنى يولنى
كەسمەكلار ئەگرى تالنى،
تۆبەسىنتە مېۋە بار.

يەشمىسى:

(دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول
ئۇ ساڭا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ئەگرى تال دەپ كېسىۋەتمەكلار،
ئۇنىڭ شاخلىرىدا مېۋىسى بار.)

ئەردەملىك كىشى ئەردىن بىرلە تۇز ئول،
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۇز ئول.

يەشمىسى:

(پەزىلەتلىك كىشى گۆھەر،
پەزىلەتسىز كىشى پېتەك.)

بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلا بىرلە تۇز ئول،
بۇيانسىز كىشى يوق باقىر بىرلە تۇز ئول.

يەشمىسى:

(ساۋابلىق ئىش قىلغۇچى بۇرخاندۇر،
ئىنساپسىز كىشى ئەسكى مىستۇر.)

بەگىم سىنمەيۈك بەگ بولسا،
بەلتى سايۇ بەلگە سالۇر.
ئاتاقىم سىنما يۇق ئاتىغ بولسا
ئارت سايۇر مايماقا يۇر.

يەشمىسى:

(ئەمەل تۇتمىغان كىشى ئەمەل تۇتسا،
ھەر دوقمۇشقا قامچا قويۇر.
ئاتىقى چىقمىغانىنىڭ نامى چىقسا،
ھەر بىر تاغ ئۆتكىلىگە بەلگە سالۇر).

يامغۇر ياغسا قاروڭ بولسۇن،
ياپىنغۇ كەرگەك.
ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە،
ئابىنغۇ كەلگەك.

يەشمىسى:

(يامغۇر ياغقاندا يېپىنچاڭ بولسا،
يېپىنمۇال.
ياۋۇز ئادەم يېقىنلاشسا،
ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىل!)

قوچو تاغىنتا قاپلان يوق،
قۇدۇق سۇۋدا بالىق يوق.

يەشمىسى:

(قوچو (تۇرپان) تاغلىرىدا قاپلان يوق،
قۇدۇقىنىڭ سۇيىدە بېلىق يوق.)

ئەر قۇتى بەلىڭ،
سۇۋ قۇتى تەرىڭ.

يەشمىسى:

(ئەرنىڭ بەخت ـ سائادىتى قورقماسلىقتا،
سۇنىڭ بەخت ـ سائادىتى چوڭقۇرلۇقتا.)

8 ـ باب
ئۆلۈم تەسۋىرى ھەققىدە قوشاقلار

«ئۆلۈم تەسۋىرى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، بۇ قوشاقلار پۈتۈنلەي مانىزم ئىدىيىسى بىلەن قويۇق بىرلەشكەن ئاساستا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەسۋىر ئۇسلۇبى قوللىنىلغان، بولۇپمۇ ئۆـ لۈم ئالدىدىكى «قاراڭغۇلۇق شەيتانلىرى» (گۆر ئىچىدىكى مۇنكىر ـ نەكىرلار)نىڭ قىياپەت تەسۋىرلىرى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن سۇرەتلەنگەن. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەدئىي ئىپا ـ دىلەش ئۇسۇللىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى دەۋرگىچە بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسىنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان رولغا ئىگە.

تۆرت ئىلىگ تەڭرىلەردە تانىغمالار،
تەڭرى نومىن تۇداغمالار.
تۇنەرىگ يەكلەركە تاپۇنۇغمالار
تۇمەنلىگ ئىرنىچۇ قىلغمالار.

يەشمىسى:

(تۆت ئىلىك تەڭرىدىن تانىغانلار،
تەڭرىنىڭ كىتابىنى نەزەرگە ئىلمىغانلار.
قاراڭغۇلۇق شەيتانلىرىغا تېۋىنغانلار،
تۇمەنلەپ گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىدۇ.)

تارىدىچ تەگ ئەتئۇزىن قۇدۇرتىيۇر،
تاۋارى تۇرغۇرۇر قالىر يىتۇر،
تەترۇ ساچلىغ قۇرتىغا يەك كەلىرتىيۇر،
تولىلىغ بۇلىت تەگ تۇنقى قاشلىغ تىتۇر.

يەشمىسى:

(ئۇلارنى تارىدىچتەك يەرگە ئېتىپ تاشلايدۇ،
ئۇلارنىڭ مال ـ دۇنياسى قالىدۇ.
تەتۇر تۈكلۈك چىشى شەيتانلار يېتىپ كېلىدۇ،
بۇ شەيتانلار قويۇق بۇلۇتتەك تۇم قارا قاشلىقتۇر.)

قانلىغ بۇقاچ تەگ قاراقى تىيۇر،
قاشغۇق تەگ قارا بويي ئەمكى تىيۇر،
بۇرنىنتا بوز بۇلىت ئۇنۇر تىيۇر.
تامغا قىنتا قارا تۇتۇن تاشقا تىيۇر①.

يەشمىسى:

(بۇ شەيتانلارنىڭ كۆز قارىچۇقى قانلىق كومزەككە،
قارا ئەمچەكلىرى قوزۇققا ئوخشايدۇ.
بۇرۇنلىرىدىن كۆل رەڭ بۇلۇتلار چىقىدۇ،
ئېغىزلىرىدىن قارا تۇتۇن بۇخسۇپ تۇرىدۇ.)

① «قەدىمكى تۈركىيان قوشاقلىرى»دىن تاللاپ ئېلىندى.

9 ـ باب
مانى قوشاقلىرى

مانى دىنى ئىرانلىق مانى دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. ئۇيغۇرلارغا مىلادىيە 762 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد خاقانى بۆگۈ قاغان تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. بۆگۈ خاقان مانى دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان.

ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، تۇرپاندىن تېپىلغان ئىران يېزىقىدىكى مانى دىنى قولىيازمىسى (V1141M) نىڭ سول كالۇنىنىڭ 5 ــ 10 قۇرلىرىدا «مانى ناخشىسى» يېزىلغان. بۇ ناخشا مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى مانىنىڭ ئىدىيىسىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ①.

«مانى قوشاقلىرى» ــ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، مانىزم ـ بۇددىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قوشاقلاردا مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى مانىغا بولغان سېغىنىش، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام ۋە ئۇنىڭغا بولغان ياخشى تىلەك، ئارزۇلار ئىپادىلەنگەن.

«مانى قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتكە ئۆتۈشتىن ئىلگىرىكى جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئۆگىنىش ۋە قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، مۇزىكا ئالاھىدىلىكى، يېمەك ـ ئىچمەك ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئانۇنى تۇمۇز سىزىگە
ئاسرا كۆڭۈلىن يۆكۈڭىلى
ئالىڭ ئامىتى ئۇمۇغ ئىناغ،
ئالقۇنۇڭ بارچا يۈكۈگىن.

يەشمىسى:

(سىزگە ئېھتىرام بىلدۈرمەك ئۈچۈن،
بىز سىزنىڭ ئالدىڭىزغا يىغىلدۇق.
ھەي سىز بىزنىڭ ئۇمىدىمىز ۋە ئىشەنچىمىز،
ئەمدى سىز جامائەتنىڭ ئېھتىرامىنى قوبۇل قىلىڭ.)

تۇتچى ئۇزوكسۇز مۇنى تەگ
تۇغۇمۇغ ئاجۇنۇغ ئۇنىتماغلىغ.
توز تۇپراققا باتىلىپ،
تۇرقارو مونقول ئەرىتىلەر.

يەشمىسى:

(ئىنسانلار دائىم دېگۈدەك قايتىدىن دۇنياغا
كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.
ئۇلار تۇپراق ئىچىگە كىرگەن چېغىدا،
ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ.)

① خەنس يۈئاخىم كىلىمكايىت: «قەدىمكى مانى دىنى سەنئىتى»، گۈاڭجۇ، 1989 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 44 ـ بەت.

ئاز نىزۋانىقا ئاغۇقۇپ
ئارتا يۇيۇقات تۇرۇرتا.
ئامۋاردىشىنلىغ ئوت ئۈزە،
ئاڭا يۇرون تەگ قىلتىڭىز.

يەشمىسى:

(ئۇلار ئاچ كۆزلۈكىدىن زەھەرلىنىپ،
ئۆزلىرىنى مەھكۇم قىلماقتا.
سىز ئامۋاردىشىنىڭ چۆپىدىن،
ئۇلارغا شىپالىق دورا ياساپ بەرديڭىز.)

ئۆۋكەنىزۋانى ئۈزە قۇتۇرۇپ
ئۆگىسىز كۆڭۈلسىز ئەرتىلەر.
ئۆز تۆزلەرىن ئاقتىپ،
ئۆگلەرىن كۆڭۈللەرىن يىغتىڭىز.①

يەشمىسى:

(ئۇلار ئاچ كۆزلۈك ئوتىدىن قۇتراپ،
ئەس ـ ھوشىنى يوقتىپ قويدى.
سىز ئۇلارغا ئەسلىنى ئەسلىتىپ،
ئۇلارنى ئەس ـ ھوشىغا كەلتۈردىڭىز.)

2

تۇغۇلدۇم مەن بابىلۇن،
ئاتالغان شۇ زېمىندىن.
تۇغۇلدۇم مەن بابىلۇن،
ئاتالغان شۇ زېمىندىن.

مېنىڭ تۇرغان جايىمدۇر،
ھەقىقەت بوسۇغىسى.
مەن ئۆزۈم بىر ناخشىچى،
ھەم ناخشا ئاڭلىغۇچى.

كەلگەن يېرىم بابىلۇن،
ئاتالغان ئول زېمىندىن.
كەلدىم مەن بابىلۇن،
ئاتالغان ئول زېمىندىن.

ئاڭلا چەكسىز بۇ جاھان،
نەزمىلىرى مېنىڭدىن.②

---

① «قەدىمكى تۈركىي قوشاقلىرى»دىن تاللاپ ئېلىندى.
② «تۈركىيانشۇناسلىق تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 2003 ـ يىلى، 1 ـ سان، 39 ـ بەت.

10 ـ باب
ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى سېغىنىش قوشاقلىرى

«ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى سېغىنىش قوشاقلىرى» ـــ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بو ـ لۇپ، كىشىلەرنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇ دوستلىرىنى سېغىنىش كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، بۇددىزم جەمئىيىتىدىكى قېرىنداشلىق، مېھىر ـ شەپقەتنى ئىپادىلىگەن بۇ قوشاقلار بۇگۈنكى زامانىدكى كۆيۈم ـ شەپقەت، مېھىر ـ ۋاپا ئۈچۈن نەمۇنە.

قارلار بۇلىت ئۆرلەپ كۆكۈرەپ،
قارمۇ ياغمۇر ئول ياغۇرۇر.
قارى ياشلىغ ئول ئانام،
قايغۇ تامو ياشىن ئاقىدۇر.

يەشمىسى:

(بۇلۇتلار كۆك ئىچىدە گۈپۈلدەپ،
قار ـ يامغۇرلارنى ياغدۇرىدۇ.
قارەك ئاق چاچلىق ئانام،
غەم قىلىپ كۆز ياش ئاققۇزىدۇ.)

يازقى بۇلىت ياشلار كۆكۈرەر،
ياغمۇرلارمۇ ئول ياغىدۇر.
ياشى كىچىك ئالغانلىرىم
ياشلارىن مۇ ئاقىدۇ.①

يەشمىسى:

يازدا بۇلۇتتىن تامچىلاپ،
يامغۇرلار يېغىپ توختىمايدۇ.
سەبىي كىچىك بوغۇنلىرىم،
سېغىنىپ كۆز ياش قىلىدۇ.

① گېك شىمىن تۈزگەن: «قەدىمكى تۈركىي قوشاقلىرى» دىن تاللاپ ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

11 ـ باب
قەدىمكى مەرسىيە قوشاقلىرى

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەرسىيە قوشاقلىرى دىنىي كۆز قاراش ۋە رېئال تۇرمۇشنى مەنبە قىلغان ئاساستا دۇنياغا كەلگەن. بۇ قوشاقلار ئاساسەن بۇددا دىنى، مانى دىنى ئىدىيىلىرىنى ئىپادىلەپ، ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلغان. بۇ قوشاقلار ئاساسەن باش قاپىيىدە يېزىلغان، مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇگۇنكى زامانىدىكى مەرسىيىلەر ئۇچۇن يىلتىز، ئاساس بولغان. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بۇگۇنكى تەرەققىياتى، ئۇيغۇر مەرسىيىلىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسى، مەز - مۇنى، شەكلى، قاپىيە، ۋەزنى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە كاتتا ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

نە ئادا ئەردى ئاتايىم،
كۆركىلەكە ئۇگۇكۇم.
ئۆلمەك ئەمگەك نەچۇكىن
ئۇگرە كەلىپ ئەتتۇردى.①

يەشمىسى:

(ئوغلۇم بۇ نېمە بالا !
چىرايلىققىنا قوزام.
نېمە ئۈچۇن ئۆلۈمنىڭ زۇلۇمى،
ئالدى بىلەن ساڭا كەلدى؟ !)

① گېلىڭ شىمىن تۇزگەن: «قەدىمكى تۇرپان قوشاقلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

تۆتىنچى قسسم
قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى قوشاقلار

1 - باب
ئەمگەك (ئوۋ) قوشاقلىرى

قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۇرلۇك ماۋزۇ، مەزمۇنلاردا ناھايىتى كۆپ قو - شاقلار ئىجاد قىلىنغان.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئەڭ قەدىمكى شەكىل بولغان ئەمگەك قوشاقلىرىدىن باشلاپ، زامان - زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇگۈنكىدەك بىر قانچە تۈر - ژانىرلاردىكى قوشاقلارغا تەرەققىي قىلدى. ئەمگەك قوشاقلىرى (ئوۋچىلىق قوشاقلىرى) ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارىخىيلىقى بىلەن تارىخىي قو - شاقلار كاتېگورىيىسىگە كىرىپ كەلدى.

ئەمگەك قوشاقلىرى تەركىبىدىكى ئوۋچىلىق قوشاقلىرىدا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائا - لىيىتى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەن پەزىلەت ۋە ياخشى خىسلەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئۇلگە خاراكتېر - لىك قوشاقلار بىزنى «تۈركىي تىللار دۇنياسى» ناملىق شاھانە ئەسەر دۇنياغا كېلىشتىن بىرقانچە دەۋر ئىل - گىرىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (فولكلور)نىڭ ئومۇمىي ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناھا - يىتى مول، ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان، كەيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم.

(يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قۇلان، كېيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى).

*　　*　　*

ئوزو بارىپ ئۆكۈش ئەۋدىم،
تەلىم يۇرۇپ كۈچى گەۋدىم.
ئاتىم بىرلە تەگۈ ئەۋدىم،
مەنى كۆرۈپ، يىنى ئاغدى.

(ئۇنى تۆتۈش ئۈچۈن كۆپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۈچىنى ئازايتتىم (ھالسىراتتىم)،

ئېتىم بىلەن يېتىشۇۋلىشقا ئازلا قالدىم،
مېنى كۆرۈپ تۇكلىرى ھۇرپەيدى.)

ئىتىم تۇتۇپ قوزى چالدى،
ئانىڭ توسىن قىدا يۇلدى.
باشىن ئالىپ قۇزى سالدى،
بوغۇز ئالىپ تۇگەل بوغدى.

(ئىتىم ئۇنى تۇتۇپ يەرگە باستى،
ئۇنىڭ تۇكلىرىنى يۇڭۇزلىدى.
بېشىنى تۆۋەن ئەگدى،
بوغۇزىدىن چىشلەپ بوغۇپ تاشلىدى.)

تاۋسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن،
ئاسىزلىگىن ئامراتسۇن،
ئىتقا كەيىك قايتارسۇن،
يىتمىشى سانى ئومىنالىم.

(توسۇن ئارغىماقلارنى مىنىپ يۇگۇرتەيلى،
ئىتلارنى چاپتۇرۇپ، كېيىك تۇتقۇزايلى،
ئۇنىڭ سانىنى يەتمىشكە يەتكۈزۈشكە
بەل باغلايلى.)

چاغرى ئالىپ ئارقۇن مۇنۇپ ئارقا ياتەر،
ئاۋلار كەيىك تايغان ئىدىپ تىلكۇ تۇتار.

(قارچىغىسىنى قۇشلىتىپ،
ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ،
ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ.
ئۇزۇن قۇلاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن
كېيىك ۋە تۇلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.)

كاچە تۇرۇپ يۇرۇر ئەردىم،
قارا، قىزىل بۆرى كۆردۈم.
قاتىغ يانى قورا كۆردۈم،
قويا كۆرۈپ، باقۇ ئاغدى.

(كېچە قوپۇپ كېزىپ يۈرەتتىم،
قارا، قىزىل بۆرە كۆردۈم،

يانى قاتتىق بەتلىگەن ئىدىم،
قايرىلىپ مېنى كۆرۈپ قېلىپ، يۇقىرىغا ئۆرلىدى.)

چاغرى بېرىپ قىشلاتۇ،
تايغان ئېزىپ تىشلاتۇ.
تىلكۇ توڭغۇز تاشلاتۇ،
ئاردام بىلەن ئوكرەلىم.①

(ئوۋ قۇشى بېرىپ قۇش ئوۋلايلۇق،
ئوۋ ئىتىنى ئىزىدىن سېلىپ چىشلىتەيلۇق،
تۈلكە، توڭگۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرايلۇق،
ياخشى ئىشلىرىمىز بىلەن ماختىنايلۇق.)

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، ئۇيغۇرچە، 225 ـ بەت.

2 ـ باب
جەڭ قوشاقلىرى

جەڭ قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە قوشاقلارنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ قەدىم زامانىدىن باشلاپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدەك ئىزچىللىقى بىلەن تارىخىي قوشاقلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

«جەڭ قوشاقلىرى»دا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇرۇش ـ جەڭگە ئاتلانغان پەيتىتكى كۆتۈرەڭگۈ روھى، جۇشقۇن هالىتى، زېرەك ۋە ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدىغان مەردانە قىياپەتلىرى هەمدە دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىدىغان غەلىبە ـ نۇسرەت ئىشەنچىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار يالغۇز فولكلور سا-هەسىلا ئەمەس، بەلكى هازىرقى زامان هەربىي ئىلىم ساهەسىدىمۇ بەلگىلىك ئەهمىيەتكە ئىگە.

1

ئۆپكەم كەلىپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم،
ئالىپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار.

(قەهرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك هۆركىرىدىم،
باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار؟)

كەلدى بەرو ئارتۇرۇ،
بەردى ئەلىن ئارتۇرۇ.
مۇندا قالىپ ئولتۇرۇ،
بۇگرى بولۇپ ئۇن پۇتەر.

(هەددىدىن ئاشقان بىرى هۆركىرەپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بىز تەرەپكە كەلدى.
ئۇ ئاخىرى ئېلىنى بىزگە ئۇستەك قىلىپ بەردى. ئەمدى بۇ يەردە ئۇنى پۇتۇپ، دېمى ئىچىگە چۈ-شۈپ، مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.)

ئالىپ ئەرەننى ئۇدۇلەردۇم،
بوينۇن ئانىڭ قازىردىم.
ئالتۇن ـ كۈمۈش يۈزوردۇم
سۈسى قالىن كىم ئۆتەر؟

(دۇشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم،
ئۇلارنىڭ بويۇنلىرىنى قايرىدىم.
خەزىنىسىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئالدىم،
ئۇنىڭ شۇنچىلىك زىچ قوشۇنىدىن كىممۇ بۆسۈپ ئۆتەلەيتتى؟)

2

قۇرۇق چۈۋاچ قۇرۇلدى،
تۇغۇم تىكىپ ئۇرۇلدى،
سۈسى ئوتۇن ئۆرۈلدى،
قانچۇق قاچار ئەل تۇتار.

(خانىڭ يىپەك چېدىرى تىكىلدى،
تۇغلار قادىلىپ، دۇمباقلار چېلىندى.
دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپتەك ئورۇلدى،
ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟)

ئەرەن ئارىغ ئۇرپەشۇر
ئۆچىن كەكىن ئىرتەشۇر،
ساقال تۇتۇپ تارتاشۇر،
كۆكسى ئارا ئوت ئوتار.

(باتۇرلار بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن ھۆرپىيىشىپ ئۆچ ئېلىشقا ئاتلاندى. ئۇرۇش ـ جەڭ قىزىپ كەتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر ـ بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.)

3

كەلدى ماڭا تات،[1]
ئەيدىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئوس بەردى.

(ئالدىمغا بىر تات كەلدى، ئۇنىڭغا سەن ئەمدى بۇ يەردە يات، قۇشقا ئوزۇق بول، سېنى قۇماي بۆرىلەر كۆتۈۋاتىدۇ، دېدىم.)

كۆرۈپ نەچۈك قاچمادىڭ،
يامار سۆۋۈن كەچمەدىڭ.

① تات ـــ غەيرىي قەبىلە ۋە قوۋملار.

تاۋارىڭنى ساچمادىڭ،
يىسۈن سېنى ئار بۆرى.

(مېنى كۆرۈش بىلەن نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ يامان سۈيىنى نېمىشقا كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا مالىلىرىڭنى چاچمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى چىلبۆرە يېسۇن!)

4

بەچكەم ئۇرۇپ ئاتلاقا،
ئۇيغۇر داقى تاتلاقا.
ئوغرى ياۋۇز ئىتلاقا،
قۇشلار كەبى ئۇچتىمىز.

(ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر يېرىدىكى تاتلارغا ـــ ئوغرى ۋە ياۋۇز ئىتلارغا قارشى خۇددى قۇشتەك ئۇچتۇق.)

قۇدروق قاتىغ تۇگدۇمىز،
تەڭرىگ ئۆكۈش ئۇگدەمىز.
كەمشىپ ئاتىغ تەگدىمىز،
ئالداپ يەنە قاچتىمىز.

(ئاتلارنىڭ قۇيرۇقلىرىنى قاتتىق تۇگدۇق، تەڭرىنى كۆپ ماختىدۇق، ئاتلارنى ئۇزەڭگۈ بىلەن تەپتۇق. دۇشمەننى ئالداپ كەينىمىزگە قاچتۇق.)

تۇنلە بىلە باستىمىز،
تەگمە ياڭاق بۇستىمىز.
كەسمەلەرنى كەستىمىز،
مىڭلاپ ئەرنى بىتچىتىمىز[1].

(كېچىسى بېسىپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن يوشۇرۇنۇپ كىردۇق، ھەتتا ئاتلارنىڭ يايلىلىرىنى كەسىتۇق، مىڭلاپ ئادەملىرىنى بىتچىت قىلدۇق.)

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 169 ـ بەت.

3 ـ باب
پەسىل قوشاقلىرى

پەسىل ـ باھار ـ ياز قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە تەبىئەتكە دائىر، پە ـ سىل ـ مەۋسۇملارغا دائىر، تېرىقچىلىق، ئورۇم ـ يىغىم ئىشلىرىغا دائىر مەزمۇنلار بىلەن خاراكتېرلە ـ نگەن قوشاقلاردۇر. ئۇ ئەمگەك (ئۇۋچىلىق) قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى قاتار ـ لىقلارغا ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ قەدىم زامانلاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدەك ئىزچىللىقى بىلەن تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ مول مەزمۇن، گۈزەل تىلى ئارقىلىق كىشىلەرنى تەبىئەتنى، يېشىللىقنى سۆيۈشكە داالەت قىلىدۇ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، مۇھىتنى ئاسراشقا چاقىرىدۇ.

قار ـ مۇز قامۇغ ئەرۈشدى،
تاغلار سۇۋۇق ئاقىشدى.
كۆكسۈن بۇلۇت ئۇرۇشدى،
قايغۇق بولۇپ ئەگرىشۇر.

(قار ـ مۇز تامام ئېرىشتى،
تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كۆكۈچ بۇلۇتلار ئۆرلەشتى،
قېيىق بولۇپ ئايلىنار.)

قاقلار قامۇغ كۆلەردى،
تاغلار باشى ئىلەردى،
ئازۇن تېنى يىلەردى
تۇرلى چېچەك كەشۇر.

(قاقاسلىقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى كۆزگە ئىلىنىدى.
دۇنيانىڭ تىنىقى ئېلىنىدى،
تۇرلۇك چېچەكلەر تىزىلدى.)

يايى بارۇپان ئەرگۈزى،
ئاقتى ئاقسۇن مۇندۇزى،
تۇغدى يارۇق يۇلدۇزى،
تىڭلا سۆزۈم كۈلگۈسۇز.

(باھار كېتىش بىلەن ئەگىز سۇلار،
كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
سۆزۈمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.)

تۇرلۇك چەچەك يازلىدى،
بارچىن يازنىم كەرىلدى.
ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى،
تومۇق يەنە كەلگۈسىز.

(تۇرلۇك چېچەك ئېچىلدى،
گويا كىمخاب - سېلىنچا سېلىندى،
جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.)

قىزىل، سارىغ ئارقاشىپ،
يىپكىن ياشىل يۈزكەشىپ.
بىر - بىرگەرۇ يۈرگەشىپ،
يالىڭۇق ئانى تاڭلاشۇر.

(قىزىل - سېرىق چېچەكلەر بىر - بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر - بىرىگە يۆگىشىپ تۇرماقتا.
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ (ھەيران) قالىدۇ.)

قىش - ياي بىلە توقۇشتى،
قىڭىر كۆزۈن باقىشتى،
تۇتۇشقالى ياقىشتى،
ئۇتقالمات ئوغراشۇر.

(قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆزى بىلەن قاراشتى،
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
بىر - بىرىنى ئۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.)

قىش يايغارۇ سۇۋۇلەنۇر،
ئەر، ئات مەنسىن ياۋرويۇر.
ئىگلەر يەنە ساۋرايۇر،
ئات يىن تاقى بەكرەشۇر.

(قىش يازغا قاراپ ۋارقىرىدى:
مەندە ئادەملەر، ئاتلارنىڭ بەدەنلىرى چىڭىيدۇ،
ئاغرىق - سىلاق يوقىلىدۇ، ئادەمنىڭ ۋە ھايۋانلارنىڭ
مۇسكۇللىرى قېتىپ قۇۋۋەت تاپىدۇ.)

ياي قىش بىلە قارىشتى،
ئەردەم ياسىن قۇرىشتى.
چەرگ تۇتۇپ كۆرۈشتى،
ئوقتاغالى ئوترۇشۇر.

(ياز قىش بىلەن زىتلاشتى،
پەزىلەت ياسىنى كېرىپ، بەتلەپ،

قوشۇن تارتىپ كۆرەشتى،
ئوق ئېتىشقا ئىنتىلىشتى.)

سەندە قاچار سۇندىلاچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ.
تاتلىق ئۆتەر سۇندۇزاچ،
ئەركەك، تىشى ئۇچراشۇر.

(سەندىن قاچار سۆڭگۈلىگۈچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل قۇش،
ئەركەك ـ چىشى ئۇچرىشار.)

ئېتىل سۇڭى ئاقا تۇرۇر،
قايا تۇبى قاقا تۇرۇر،
بالىق تىلىم باقا تۇرۇر،
كۆلىنىڭ ناقى كۇشەدۇر.

(ئېھىل دەريانىڭ سۇيى ئاقماقتا،
قىيا تاشلارغا چىڭ ئۇرۇلماقتا،
ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە،
كۆپلەپ بېلىق ۋە پاقىلار پەيدا بولماقتا.)

ياراتتى ياشىل جەش،
ساۋۇردى ئۇرۇڭقاش،
تىزىلدى قارا قۇش،
تۇن، كۇن ئۇزە پۇركەنۇر.①

(ئاسمان خۇددى زۇمرەتتەك گۈزەل يارىتىلدى،
ئۇستىگە يورۇڭقاش پارچىلىرى چېچىلدى،
قاراقۇش (توروزا) يۇلتۇزى تىزىلدى،
تۇن پەردىسى كۇن ئۇستىگە يېپىلدى.)

توغراق ئېلى باتۇر ئەل،
يېمىكىگە ئوغلاق يەر.
قىمىز تۇلۇمى تەييار،
يېرى گەرچە قاقاس يەر.②

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم.
② شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك گەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 223 ـ بەت.

4 ـ باب
بايرام ۋە مۇراسىم قوشاقلىرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بايرام ۋە مۇراسىم قوشاقلىرى قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ ئىجاد قىلىنىپ داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ قوشاقلاردا قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ھەر يىلى ئۆتكۈزىدىغان نورۇز بايرامىلىرى، قۇربان ھېيت، روزا ھېيتلىرى، تۇرلۇك مۇراسىم، تۇغ ـ بايراق چىقىرىش پائالىيەتلىرى ۋە بۇ قىزغىن پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش جەريانىدىكى خۇشاللىق كەيپىياتى، قىزغىن روھىي ھالىتى ئىپادىلەنگەن. ئەجدادلارنىڭ بىر دىل، بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، بىر يەڭدىن قول، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئۆم بولۇپ ياشاش ئىستىكى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

بۇ قوشاقلار بۈگۈنكى زاماندا تېخىمۇ زور ئىلمىي، تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ نۆۋەتتىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىڭ ئۇل تېشىدۇر.

كوگلەر قامۇغ تۇزۇلدى
ئۇرۇق، ئىدىش تىزىلدى،
سەنسىز ئۇزۇم ئۇزىلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم.

(ھەممە سازلار تەڭشەلدى،
ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزىلدى،
سەنسىز كۆڭلۈم يېرىم بولدى،
تېز كەل، تىنچقىنا ئويىنايلى.)

ئۇرۇق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.
ساقىنچ قۇزى كىزلەيۇ،
تۇن، كۈن بىلە سەۋنەلىم.

(ئۇرۇق بېشى غاز بويىنىغا ئوخشاپ تۇرماقتا،
ساغەر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ تۇرماقتا،
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە ـ كۈندۈز سۆيۈنەيلى.)

ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم.
يۇقار قوپۇپ سەكرەلىم.

ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.①

(ئوتتۇز — «ئۇچ قېتىم ئۇچ»تىن ئىچىپ قىرقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.)

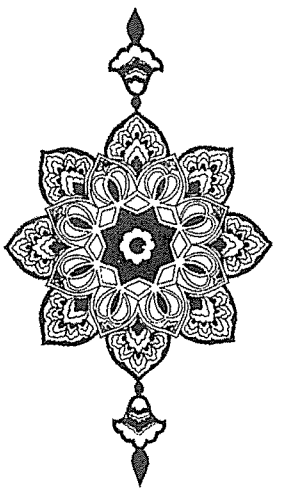

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي يىللار دىۋانى»، (ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1960 ـ يىلى ئۆز-بېكچە نەشرى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم.

5 ـ باب
مۇھەببەت قوشاقلىرى

مۇھەببەت ـــ ئۇيغۇر فولكلورىدىكى مەڭگۈلۈك تېما ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەببەت قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى مول مەزمۇن، گۈزەل ھېسسىيات، ئاممىباب تىل، چىرايلىق ئوبراز، يېنىك ۋەزىن شەكىلدە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق جۇلالىنىپ تۇرىدىغان بىر تۈر ـــ ژانىردۇر. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە زامان ـ زاماندىن بۇيان مەڭگۈ ئۇزۇلمەس تېما سۈپىتىدە ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرىغا ھۆسن بېغىشلاپ، تارىخىي داۋاملىشىشچانلىقىنى ساقلاپ، مۇھەببەت ئەھلىدە ئۇنتۇلماس تارىخىي خاراكتېرنى يېتىلدۇرۇپ، پۈتكۈل قوشاقلار خەزىنىسىنى بېيىتقان. شۇڭا، ئۇنىڭ تارىخىي، ئىلمىي ئىجتىمائىي قىممىتى چەكسىزدۇر. ئۇ يېقىنقى زامان مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ سۈت ئانىسى، يېلتىزى بولۇشتەك ئۇدۇمچانلىققا ئىگە.

باردى كۆزۈم ياروقى،
ئالدى ئۆزۈم قونۇقى،
قالدى ئەرىنچ قانىقى،
ئەمدى ئودىن ئوزوغۇر.

(كۆزۈمنىڭ يورۇقى كەتتى،
ئۇ مېنىڭ جېنىمنى ئالدى،
ئۇ ئەمدى قەيەردە بولغاي؟
ئۇنىڭ پىراقى ئۆيقۇدىن ئويغىتار.)

ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىپ قايماڭىز،
ئاقۇر كۆزۈم ياش تەڭىز،
تەگرە يۇرە قۇش ئۇچار.

(كۆڭلۈمنى ئەسىر قىلىۋېلىپ تاشلاپ كەتمەڭ،
بەرگەن ۋەدە ـ سۆزىڭىزدىن يانماڭ،
كۆز ياشلىرىم دېڭىزدەك ئاقماقتا،
ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇشلار ئەگىپ يۇرۇشىدۇر.)

يۇكنۇپ ماڭا ئىلەدى،
كۆزۈم ياشىن ياملادى،
باغرىم ياشىن ئەملەدى،
ئەلكىن بولۇپ ئەل كۆچەر.

(ئېگىلىپ ماڭا ئىشارەت قىلدى،
شۇنىڭ بىلەن كۆز ياشلىرىمنى ئېرتتى.
باغرىم يارىسىنى داۋالىدى،
بىراق، ئۇ كۆچمەن بولۇپ كېتىپ قالدى.)

ئوزۇك مېنىڭ كۈچىيۈر،
كۈن - تۈن يورۇپ يىغلايۇ،
كۆردى كۆزۈم تۇرقىنى،
يۈرتى قالىپ ئاغلىيۇر.

(مېنىڭ ئىشقىم كۈچىيەر،
كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن،
كۆزۈم كۆردى تۇرقىنى،
يۈرتى قېلىپ يىراقلاپ كەتتى.)

بولنار مەنى ئۇلاس كۆز،
قارا مەڭىز، قىزىل يۈز،
ئاندىن تامار تۇگەل يۈز،
بۇلناپ يانا ئول قاچار.

(ئەسىر قىلدى خۇمار كۆز،
قارا مەڭلىك، قىزىل يۈز،
ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي گۈزەللىك ياغار،
مېنى ئەسىر قىلدى - يۇ، ئۆزى قاچتى.)

يالۋىسىن ئانىڭ كۆزى،
ئەلكىن ئانىڭ ئۆزى
تولۇن ئايىن يۈزى،
يارى مەنىڭ يۈرەك.①

(ئۇنىڭ كۆزى جادۇ كۆز،
ئۇنىڭ ئۆزى مۇساپىر.
ئۇنىڭ يۈزى تولۇن ئاي،
ئۇ، مېنىڭ قەلبىمنى - يۈرىكىمنى ياردى.)

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم.

6 ـ باب
پەند ـ نەسىھەت قوشاقلىرى

پەند ـ نەسىھەت قوشاقلىرى ئۆزلىرىنىڭ دەۋر ئۆدۈمچانلىقى، داۋاملىشىشچانلىقى، ھېكمەتلەر جەۋ ـ ھىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. بۇ قوشاقلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىرى، ئار ـ نومۇس قاراشلىرى، مەرد ـ مەردانىلىك، ئەدەپ ـ ھايالىق، كـ ـ شىلىك ئىززىتىگە ھۆرمەت قىلىش، ئادەمگەرچىلىككە ئوخشاش خىسلەتلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

قەدىمكى «پەند ـ نەسىھەت قوشاقلىرى» ـــ ئەجداد ھاياتىنىڭ يەكۈنى. ئۇ خەلقىمىزنىڭ شانلىق مە ـ دەنىيەت تارىخىغا، ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، زامانىۋى ئادەم بولۇشنىڭ يولى ۋە ئۇسۇلىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ نۆۋەتتە ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئەخلاق ـ پەزىلەت تەربىيىسى، سەككىز شەرەپ، سەككىز نومۇس قارىشى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قاردۇنى يىنجۇ سانمايلا،
تۇزغۇنى مانجۇ سېزىنمەيلا،
بولمادۇق نەگگە سەۋىنمەيلا،
بىلگەلەر ئانى يېرار.

(شۇرمەلنى ئۇنچە ـ مەرۋايىت سانمايلا،
سوۋغاتنى ئىش ھەققى ھېسابلىمايلا.
بولمىغان نەرسىگە خۇشال بولمايلا،
دانالار ئۇنى رەت قىلمىدۇ.)

ئىشت، ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ساۋلارىنى قادىرما،
نەگقۇپ بولۇپ، كۆۋەرلىك قىلىنچ يانا قۇتۇرما.①

(ئاتا ـ ئاناڭنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلا، ئۇنى رەت قىلما،
مال ـ مۈلكۈڭ كۆپەيسە مەغرۇرلىنىپ، قۇتراپ كەتمە.)

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم.

7 ـ باب
خوتۇن ـ قىزلار ھەققىدىكى قوشاقلار

خوتۇن ـ قىزلار ھەققىدىكى قوشاقلار ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى. ئۇ قەدىم زاماندىن تارتىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللارنى ئۇلۇغلاش ۋە ئاسراش، ئاياللارنى ھۆرمەتلەشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ قوشاقلار قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئورنىنى، ئەر ـ ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى كۆيۈم ـ شەپقەت، ۋاپادارلىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن قوشاقلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە شۇ تارىخىي دەۋرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئويىنايدۇ.

ئۇزىڭ مەنى قۇمىتتى،
ساقىنچ ماڭا يۇمۇتتى.
كۆڭلۈم ئاڭا ئەمىتتى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغارۇر.

(سۆيگۈ مېنى ھاياجانغا سالدى
قايغۇ ماڭا توپلاندى.
كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.)

يىغلاپ ئۇدۇ ئارتادىم،
باغرىم باشىن قارتادىم،
قاچمىش قۇتۇغ ئىرتەدىم،
ياغمۇر كۈنى قان ساچار[1].

(يىغلاپ غەم ـ ئەلىمىم كۆپەيدى،
كۆز ياشتىن باغرىم مۇجۇلدى.
بۇ ئىشتىن قاچماقنى ئىستىسەممۇ،
لېكىن، يامغۇردەك قانلىرىم تۆكۈلدى.)

---

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم.

ئوۋلار مېنى خۇمار كۆز،
قارا خاللىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۇگەل يۈز
ئوۋلاپ يانا ئۇ قاچار.①

(ئەسىر قىلدى خۇمار كۆز،
قارا مەڭلىك، قىزىل يۈز.
ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي گۇزەللىك ياغار،
مېنى ئەسىر قىلدى ـ يۇ، ئۆزى قاچتى.)

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى، 224 ـ، 103 ـ بەتلەر.

بەشنچى قسسم
يارکەند خانلقى دەۋرىدىکى قوشاقلار

1 ـ باب
سەئىدخان نەزمىلرىدىن ئۆرنەكلەر

ئۇيغۇرلار تارىخىدىکى يارکەند (سەئىدىيە) خانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلتانى، خانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى، شائىر، مەرىپەتچى سەئىدخان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى. ئۇ تەخمىنەن مىلادىيە 1495 ـ يىلـلىرى دۇنياغا كەلگەن، 1535 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ ئەينى دەۋرىدىکى نامدار ئالىم ـ ئەدىبلەرنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن، لەشكىرىي مەشىق ۋە چاۋـباشچىلىق ماھارىتىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن. ئۇرۇدىدىکى جاپالىق مەشقىنى ئۆزۈن يىللار داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئاخىرى شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر قىلىچۋازى، چەۋەنداز ـ مەرگەنى بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ تەڭداشسىز قابىلىيەت ـ ئىقتىدارى ئۇنى شۇ دەۋردىکى قابىل ھەربىي يولباشچى، قوماندانغا ئايلاندۇرغان.

سەئىدخاننىڭ ياشلىق دەۋرى ئەينى دەۋردىکى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇق تالىشىش، تەخت تالىشىش ئۈچۈن قوزغىغان سۈيىقەستلىك جەڭگى ـ جېدەل، ماجىرالىرى ئىچىدە ئۆتكەن. ئۇرۇدىدىکى بۇئەھۋاللار ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرۇپ، ئىجابىي جەھەتتىن تەربىيە ئېلىشىغا، ياخشى ئادەم بولۇپ يېتىلىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ 1514 ـ يىلى 30 يېشىدا خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، يارکەند خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، جەمئىيەتكە پايدىلىق بولغان بىر قاتار قانۇن ـ نىزاملارنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىگەن، ئىلىم ـ مەرىپەت، ھۇنەر ـ تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىپ، خانلىقنىڭ روناق تېپىشىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

سەئىدخان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى ياخشى كۆرىدىغان، پەن ـ مەدەنىيەتنى قوللايدىغان، ھىممەتلىك، سېخىي، شىجائەتلىك، خۇش تەبئەت، ئادىل پادىشاھ بولغانلىقتىن، ئاۋامنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە مۇيەسسەر بولغان. ئۇ ھەتتا تۈركىي، پارس تىللىرىدا شېئىرلارنى يازالايدىغان تالانتلىق شائىر ئىدى. ئۇ مىلادىيە 1533 ـ يىلى تەبەتتىکى ئالىي رايونىغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشتە ئىس تېگىش كېسىلىگە دۇچار بولۇپ، يارکەندە ۋاپات بولغان ۋە ئالتۇنلۇق قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

سەئىدخان يازغان بۇ نەزمىلەر ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي، ئىقتىسادىي، پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ ئىشەنچلىك، ھۆججەتلىك رول ئوينايدۇ.

1

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭتەك بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۈلبۈلى شەيداسى بار؟

ھۆرۇ بىرلە جەننەتۈلمەئۋانى كۆڭلۇم نەيلەسۇن،
يارىنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتۈلمەۋاسى بار؟

لەئلمدىن خەتتى بىرۇر ھەردەم تىرىكلىكىگە نىشان،
قوش نىشانەدۇركى ئىككى قاشىدىن توغراسى① بار.

بىر چۇچوك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەردىك ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە گويا كىم مەسىھ ئەنفاسى بار.

يۈزى ئۆزرە كاكۇل ۋە زۇلفىن پەرىشان كۆرگەلى،
ئى سەئىدى، ئاشۇفتە كۆڭلۇمنىك ئەجەپ سەۋداسى بار.

يەشمىسى:

قايسى گۈلشەننىك يۈزۈدەك رەنا گۈلى بار؟
قايسى گۈلنىك ماڭا ئوخشاش شەيدا بۈلبۈلى بار؟

يارنىك كويىدا يۈز مىڭلاپ جەننەتۈلمەۋا② تۇرغان يەردە،
مەن جەننەت ۋە ھۆر ـ پەرىلەرنى نېمە قىلاي؟

لەۋلىرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈشتىن بەلگە بېرىدۇ،
سىزىپ قويغاندەك ئىككى قېشى توغرىسىغا تۇرغان چىرايلىق نىشانەدۇر.

تاتلىق بىر سۆز بىلەن ئۆلۈك تېنىمگە جان بەردىك،
لەۋلىرىڭنىك جان بېغىشلىشىدا ئەيسا پەيغەمبەرنىك نەپىسى بار.

يۈزىنى كوكۈلا چاچلىرى يېپىلىپ چۈشۈپ تۇرغان ھالدا كۆرۈش ئۈچۈن،
ئەي سەئىدى، پەرىشان كۆڭلۈم ئەجەب بىر سەۋداغا قالدى.

2

شۈكۈرىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپتۇ يارىغە،
ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزنى كۆرسۈتەي ئەغيارىغە.

سەير ئۈچۈن كىرسە گۈلىستان ئىچرە ئول سەرۋى راۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋائازات ئول قەدۇ رەفتارىغە.

نازئىلە ئاتلانىپ شەھەر ئىچرە سالدى راستۇخىز،
جان بىلە بەردىم كۆڭۈل ئول دىلبەرى ئەييارىغە.

دوستلار ئەيىپ ئەتمەڭىز، قان يىغلىسام مەن زارىنى،
بەس كېلە ئالمام نىتەي بۇ دىدەئى خۇنبارىغە.

① توغرا ـــ سىزىلغان سىزىق، سىزىپ قويغاندەك قاش.
② جەننەتۈلمەۋا ـــ رىۋايەتلەردىكى سەككىز جەننەتتىن بىرىنىك نامى.

ئى سەئىدى، ئول ياردىن تاپتىڭ مۇرادىڭنى تامام،
بارچەسى بولدى مۇيەسسەر شۇكۇر بىرۇ بارىغە.①

يەشمىسى:

خۇداغا شۇكۇر، ئەھۋالىم يارغا مەلۇم بولۇپتۇ،
ئەمدى يار ئالدىدا ياتلارغا ئۆزۈمنى كۆرسىتەي.

ئۇ سەرۋى بويلۇق يار سەيلە ئۈچۈن گۈلىستانغا كىرسە،
سەرۋىمۇ ئۇنىڭ قامەت ۋە مېڭىشلىرىغا قۇل بولسۇن.

ناز بىلەن ئاتلىنىپ چىقىپ، پۈتۈن شەھەرگە غوۋغا سالدى،
مەن جانۇ كۆڭلۈمنى ئاشۇ ئەييار دىلبەرگە بېرىۋەتتىم.

دوستلار، قان يىغلىسام، مەن بىچارىنى ئەيىب قىلماڭلار،
قانداق قىلاي، بۇ قان بولغان كۆڭۈلنى ھەرگىز باسالمىدىم.

ئەي سەئىد، ئول ياردىن يەنە مۇرادىڭ ھاسىل بولدى،
خۇداغا شۇكۇر، ھەممە مەقسەتلىرىڭ ھەل بولدى.

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

2 ـ باب
ئابدۇرەشىدخان نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

يارکەند خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس، مەرىپەتپەرۋەر شائىر، ھەربىي قوماندان ئابدۇرەشىدخان مىلادىيە 1509 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1570 ـ يىلى 61 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ جەستى يارکەندتىكى «ئالتۇنلۇق» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرىنى، خانلىقىنىڭ بىرلىكى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى، پۇقرالارنىڭ تىنچ ـ ئىناق تۇرمۇشىنى تەڭداشسىز شەرت ـ شارائىت ۋە مۇقىملىق بىلەن كاپالەتلەندۇرگەن بىر ئۇلۇغ زات. ئۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئىلىم ـ پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئەتراپلىق تەربىيىلەنگەن. ئۇ دادىسى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكى ۋە قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىق تەۋەسىدىكى بارلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى، قابىلىيەتلىك ئالىم، ئەدىب، مۇزىكانتلارنى، خەتتات، مۇقامشۇناسلارنى، سەنئەتكارلارنى، ھۈنەر ـ كەسىپ ئەھلىنى ئوردىغا توپلاپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى، ئۇيغۇر مەتبەئە ـ نەشرىياتچىلىقىنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشكە چاقىرىق قىلغان ۋە ئۇلارنى ئەڭ ياخشى شەرت ـ شارائىت بىلەن تەمىنلەپ، ئەمەلىي ئىش قىلغان مەرىپەتپەرۋەر سۇلتان ئىدى. ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى، ئون ئىككى مۇقامنى جېنىدىن ئارتۇق كۆرىدىغان، چىرايلىق ھۆسنىخەت يازالايدىغان، پارس ۋە تۈركىي تىللىدىكى شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىدى. ئۇ ئىجادىي ھاياتىدا «دىۋان رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سەلاتىننامە» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇر بىناكارلىقى ۋە گۈزەل سەنئەت، نەققاشچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا زور پۈرسەت ۋە ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بېرىپ، خانلىق تەۋەسىدىكى كاتتا ـ كاتتا ئىمارەت ـ قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھىنى تۇمەن بويىدىن ھازىرقى ئورۇنغا كۆچۈرۈپ، ساقلاشتا ئۆچمەس تۆھپە قوشقانىدى. ئۇنىڭ ھەققىدە ئىجاد بولغان نەزمىلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە زور بالايىئاپەتلەرگە ئۇچرىغان. بۇ نەزمىلەر پەقەت تارىختا قالدۇرۇلغانلارنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن.①

مىلادىيە 1533 ـ يىلى سەئىدخان تىبەتكە قىلغان بىر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بولغان ئابدۇرەشىدخان تەختكە ئولتۇردى. ئابدۇرەشىدخان شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغاندا، پۈتكۈل خانىدانلىق تەنتەنە قىلىپ، بۇ شېئىر ـ قوشاقلارنى ئېيتقانىدى:

ساقى، مەيى فەرەھ بەخش
تۈتكىم باھار كەلدى.
ئىشرەت زامانى يەتدى،
ئولى گۈلئۇزار كەلدى.

① سەئىدخاننىڭ بۇ ئىككى پارچە شېئىرى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ھەر ئىككى مىسرانى بىر كۆپلىت قىلىپ قوشاق ئۇسلۇبىدا يېزىشقا، ئوقۇشقا بولىدۇ. ئۇ مەلۇم دەرىجىدە قوشاق خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ ئىككى پارچە ئەسەر مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دە خاتىرىلەنگەن.

يەشمىسى:

ئەي ساقىي، خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى شاراب تۇت،
چۈنكى، باھار كەلدى.
ئول گۈل يۈزلۈك كېلىش بىلەن،
شادلىق چاغلىرى يېتىپ كەلدى.

ئەيدۇ باھار ئەييامىدۇر،
ساقى، لەبا ـ لەب جام تۇت.
ئەيشۇ تەرەپ دەۋرانىدۇر،
جامى مەيى گۈلخام تۇت.①

يەشمىسى:

ئەي ساقىي، بۇ باھار كۈنلىرىدىكى ھېيت ـ بايرامدۇر،
لىقمۇلىق تولدۇرۇلغان قەدەھ تۇت.
بۇ پەيت راھەت ـ پاراغەت دەۋرىدۇر،
گۈل رەڭلىك تولدۇرۇلغان جام تۇت.

دەۋران ئەيشۇ ئىشرەت
بەش كۈن ئىرۇر غەنىيمەت.
چۈن چەرخى بى مۇرۇۋۋەت،
ناپايدار كەلدى.

يەتكۈز غۇسسەگەردۇن،
چەك بادە بولما مەھزون،
تەسكىن غەمگە گۈلگۈن،
مەيى سازاۋەر كەلدى.②

يەشمىسى:

دەۋرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرىتى پەقەت بەش كۈنلۈكلا غەنىيمەت،
چۈنكى، بۇ مۇرۇۋۋەتسىز، ئايبغى ياراشمايدىغان زاماندۇر.
زامان غەم ـ غۇسسە كەلتۈرسە سانا، مالال بولما، شاراب ئىچ،
غەم ـ قايغۇنى پەسەيتىش ئۈچۈن، گۈل رەڭلىك مەي كەلتۈر.

يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغان ئابدۇرەشىدخان ئەلگە ئاسايىشلىق، پۇقرالارغا سائادەتلىك تىلەپ، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋان ـ ياساقلارنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى پەرمانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆزىتىش مۇددىئاسى بىلەن ئوۋغا چىقتى ۋە شىكار جەريانىدا مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن تونۇش ـ ئامانلىق سوراشتى. ئامانىنساخان شاھنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، قوزۇقتا ئېـ

① مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەلىلى)»دە خاتىرىلەنگەن.
② سەيپىدىن ئەزىزى: «ئامانىنساخان» دراما توپلىمى، مىللەتلەر نەشرىياتى.

سىقلىق ساتارنى ئېلىپ تۇرەپ، ئابدۇرەشىدخانغا «پەنجىگاھ» مۇقامىنى چېلىپ بېرىش ئالدىدا مۇنداق بىر كۆپلەت قوشاق قوشقانىدى:

بىزنىڭ يۇرتىمىز،
بىر چەترەك ماكان.
بىلگىنىمىز ئاز،
بىز ھەم ناتونۇش.

*　　*　　*

ئابدۇرەشىدخان مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ قىزى ئاماننىساخانغا مەھلىيا بولغاندا، ئاماننىساخانىنىڭ ئابدۇرەشىدخان ئالدىدا ئېيتقان غەزەل ـ مۇقامى:

كىشى كەلدىلەر جاھانغا،
كۆردى تەڭسىزلىك بالاسىنى.
خۇداۋەندە قوبۇل قىلغىن،
پەقىرلار ئىلتىجاسىنى.

ئادالەت بىلەن دۇنيادا،
ھۆكۈم سۈرسە ئۇلۇغ خىسلەت،
شۇڭا، ئەل باشپاناھ دەرلەر،
دىيارىم پادىشاھىنى.

ئۇلۇغ ئابدۇرەشىد شاھنىڭ،
مۇبارەك نامى مەشھۇردۇر.
ئادالەت تەختىدە ئاڭلاركەن،
ئەلنىڭ چىن ساداسىنى.

چىمەندە گۈل ئېچىلغاندا،
قىلۇر بۇلبۇل نېچۈك تاقەت؟
شۇ چاغ بۇلبۇل تۇرالامدۇ؟
جاراڭلاتماي ناۋاسىنى.

ھەقىقەت ھەم ئادالەتنىڭ،
ئۇلۇغ سەردارىنى يادلاپ،
نەفىسە چالدى شۇكرانە،
قىلىپ بۇ پەنجىگاھ سېنى.①

① ئاماننىساخان: «ئىشرەت ئەڭگىز» ناملىق مۇقام.

3 ـ باب
ئامانىنساخان نەزملىرىدىن ئۆرنەكلەر

خانىش ئامانىنساخان 16 ـ ئەسىردە، ياركەند خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىرە ۋە جامائەت ئەربابىدۇر. ئۇ 1533 ـ يىلى تەكلىماكان بويىدىكى دولان يۇرتىنىڭ تىزناپ دەريا‌سى بويىدىكى شاھ تاتا يېزىسىدا كەمبەغەل ئوتۇنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىچىكىدىنلا شېئىرىيەتكە، ھۆسنىخەت ۋە تەمبۇر چېلىشقا ھەۋەس قىلغان. دولان مەشرەپلىرى ۋە دولان ئەلنەغمىلىرىگە قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان، «نەفىسە» تەخەللۇسى بىلەن شېئىر ـ غەزەل يېزىشنى باشلىغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى 20 يىلىنى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ھەرىمىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئوردا ھاياتىدا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان، بۇۋىنزۆھرە، مەرەمنىسا قاتارلىقلارنىڭ يارەمچىلىكىدە ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، قېيىش، سەھنىگە ئېلىپ چىقىش، كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن نۇرغۇن جاپالارنى چېكىپ، تەرىشىپ خىزمەت قىلىپ، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ كۆچلۈك يارەمچىسىگە ئايلانغان. ئۇ ئەل ئارىسىدىكى يۈسۈپ قەدىرخان قاتارلىق ئاتاقلىق مۇزىكانت، مۇقامچى، داستانچى، فولكلور تەتقىقاتچىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئوردىغا ئەكىلىپ، ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقلاش، رەتلەشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشقا تۇتۇش قىلغان. ئۇنىڭ شەخسەن يېتەكچىلىكىدە، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئەينى دەۋردىكى دىنىي تەسەۋۋۇپتىن زور دەرىجىدە ئازاد قىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە قايتىدىن رەتكە سېلىنغان. مۇقام تېكىستلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك مەزمۇنلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان. ئۇيغۇر ـ تۈرك شېئىرىيىتى بىلەن تېكىستلەشتۇرۇلگەن. خانىش ئامانىنساخان يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق)، «شۇروھول قۇلۇپ» (قەلبلەر ھېكمىتى) قاتارلىق دىۋان ـ كىتابلارنى يازغان ۋە «ئىشرەت ئەڭگىز» (خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى) ناملىق مۇقام ئىجاد قىلىپ، ئاۋام مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل مىراسلىرىنى بېيىتقان. ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ ھەر خىل ئەمرىمەرۇپ، توساقلىرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، بىر دەۋرنىڭ بۇيۇك ئەربابى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت تەرەققىياتى ئۈچۈن قوشقان بۈ تۆھپىسى خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ. ئۇ 1567 ـ يىلى 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان.

1

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، ئابدۇرەشىدخان ئوردىنىڭ ۋەزىر ـ ۋۇزرا، ئەمىر ـ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ تارىم دەريا‌سىنى بويلاپ، تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا ئاتلاندى. ئۇ مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىدە تەمبۇر چېلىپ ئولتۇرغان ئامانىنساخانىنى كۆرۈپ، قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ پىشتى. ئامانىنساخان ئابدۇرەشىدخانغا قاراپ مۇنداق شېئىر ـ قوشاق توقۇغاندى:

ساڭا يۈز شۈكۈر يارەب، بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ،
فەقىر ـ مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پاناھ قىلدىڭ.

يەشمىسى:

خۇدا ساڭا يۇز شۇكۇر، بىزگە ئادىل پادىشاھ بەردىڭ،
پېقىر ـ مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پاناھ قىلدىڭ.

*　　*　　*

نەپسە، كېچە ـ كۈندۈز دۇئا قىل تەڭرى تەقدىسقە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا، قاتتىق گۇناھ قىلدىڭ.

يەشمىسى:

ئەي نەپسى، ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە ـ كۈندۈز دۇئا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇناھ قىلغان بولىسەن.

*　　*　　*

ئابدۇرەشىدخان ئامانىنساخانغا قاراپ: «قېنى، ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» دەيدۇ، ئامانىنساخان دۇۋەت، قەلەم، قەغەز ئەكېلىپ مۇنداق بىر بەيىتنى يازغانىدى:

يارەب، بۇ بەندە قىلدى ئەجەپ سۇئىزەن مەڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئوندى بۇ ئاخشام تىكەن مەڭا.

يەشمىسى:

خۇدا بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۇگۈن ئاخشام مەن ئوچۇن بىر تىكەن ئوندى.

ئابدۇرەشىدخان ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن 40 كىشىنى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىپ، مەقسەتنى بايان قىلىپ، توي قىلىپ ئامانىنساخانىنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىدى.[1]

2

كېيىنكى تارىخىي مەزگىللەردە ئاۋام خەلقىنىڭ ئامانىنساخان ھەققىدە ئېيتقان غەزەل ـ نەزمىلىرىدىن پارچە:

ئامانىنساخان چېھرىڭىز،
ھىلال ئايىنى لال قىلدى.
پاكىز ئەقىل ـ زېھنىڭىز،
مۇقامنى دىلغا يار قىلدى.

① مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۇجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

ساتارغا باب سېلىنغاچ،
جان رىشتىڭىز تارىسى.
ياڭراپ ئۇندىن ناۋالار،
كۆڭۈلنى مەھلىيا قىلدى.

چېلىنغاندا مۇقاملار،
مەرغۇل بىلەن قوشۇلۇپ،
ھەيران قىلىپ بۇلبۇلنى،
بىھوش ھەم بىناۋا قىلدى.

چىن پەزىلەت، روھىڭىز،
شول يېقىملىق كۈيىڭىز،
مەرىپەتنىڭ شاھىغا،
سىزنى دىلرابا قىلدى.

ئۇنتۇلمايدۇ تۆھپىڭىز،
ئەلگە بەرگەن ئەھدىڭىز،
مۇقام ـ ئۇيغۇر ئەھلىگە،
تاغدەك شۆھرەت ئاتا قىلدى.①

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى.

4 ـ باب
ئايازبەگ قوشچى نەزمىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

ئايازبەگ قوشچى ـــ 16 ـ ئەسىردە ياركەند خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر شائىر، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى. ئۇ سەئىدخانىنىڭ ياشلىق مەزگىلىدىكى ئەڭ يېقىن ئۆتكەن كىشى. لىرىدىن بولۇپ، خانىدانلىقنىڭ كاتىبات، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. سەئىدخانغا ھەمراھ بولۇپ، نۇرغۇن ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتناشقان. دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى شەخسەن ئۆزى بىر تەرەپ قىلغان. ئۇ شائىر، ھەربىي سەركەردە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا خەلق ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن قابىلىيەتلىك جامائەت ئەربابى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ھاياتىدا ئەدەبىياتقا ناھايىتى قىزىقىپ، پىكرى تىرەن، بەدئىيلىكى يۇقىرى بولغان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، بىراق، بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەنلىرى ئىنتايىن ئاز. ئۇنىڭ «مەھمۇدنامە»، «جاھاننامە» ناملىق زور ھەجىملىك ئىككى داستانىلا جامائەتكە تونۇشلۇق. بۇ يەردە ئۇنىڭدىن بىر قىسىم نەمۇنىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئاياغىمنى باغلاپ تۇرۇپ تىغى تىز،
قويۇپ ھەلقەمە بولۇپ، خۇنابەرىز.

تىرەمنى سويۇپ پارە ـ پارە قىلىپ،
كانارىدە ھەر پارىسى سانجىلىپ.

ئالىپ باردى ھەر كىشى بىر پارەنى،
قىلىپ تۆھمە ئول پارە بىچارىنى.

ياغىمنى قىلىپ جەمئى بىرشەمئىرىز،
ئالىپ ساتقۇن ئىلىتىپ قىلىپ رىز ـ رىز.

قويۇپ شەمئى قىلىپ، دەستە ـ دەستە ئاسىپ،
دۇكان ئۆزرە قويدى ئول ئېردى نەسىپ.
(«جاھاننامە» داستانىدىن)

يەشمىسى:

ئايىغىمنى باغلاپ تۇرۇپ،
ئىتتىك پىچاقنى بوغۇزۇمغا قويۇپ،
قېنىمنى تۆكتى.
تېرەمنى سويۇپ، گۆشۈمنى پارە ـ پارە قىلىپ،
كانارىغا سانجىپ ئاستى.
كىشىلەر بىرەر پارچىدىن ئېلىشتى،
ۋە ئۇ بىچارە پارچىنى ئوزۇق قىلىشتى.

يېغمنى بىر شامچى سېتىۋېلىپ،
ئايرىپ ئېرىتتى.
شام قىلىپ قۇيۇپ،
دەستە ـ دەستە قىلىپ
دۇكانغا ئاستى.
مانا بۇ ماڭا نېسىپ بولغانكەن.)

*　　*　　*

ئايازا ئەجەپ غەپلەت ئېرىمەسمۇ بۇ،
كى سەن خاھى بىدار خاھى ئۇيۇ.

سەمەند ھاياتلىڭ ئەزىمەتتەدۇر،
نىكەم ھاسىلى نەقىدلىڭ ئول ئاتتەدۇر،

بارۇ ـ تىنمايۇ نېچە مەنزىل قالۇر،
ئۆتەرسەنۇ غەپلەتتە ھاسىل قالۇر.

نەۋاقتۇ نەسائەتكى سەندىن بۇگۈن،
ئۆتەر ئۆمۇر ئېرۇر ئول ئەمەستۇر ئۆكۈن.

يوق ئېرسە ئۇ شول ۋاقىت سائەت تۇرۇر،
كىم ئايۇ، يىلۇ ھەر كۈنۇ تۇن يورۇر.

ئۆتەردىڭ كۆرۈنەر ساڭا ئول، ۋەلى ـــ
يۇرۇرلەر جاھاندىن سېنى سورغالى.

(«جاھاننامە» داستانىدىن)

يەشمىسى:

(ئەي ئاياز، سەن خاھى ئويغاق، خاھى ئۇيقۇدا بول،
بۇ شۇنداق ئاجايىپ غەپلەتكى:
ھاياتلىڭ تۇلپارى چېپىپ تۇرىدۇ،
سېنىڭ جان ھاسىلىڭ ئول ئاتىنىڭ ئۇستىدە.
ئۇ قانچىلىغان مەنزىللەرنى قالدۇرۇپ يۇرۇپ تۇرىدۇ،
سەن غەپلەتتە ئۆتىسەن ـ دە، ھەممە نەرسە قالىدۇ.
ئۆتۈۋاتقىنى ۋاقىت،
سائەت، كۈن ئەمەس،
ئۇ كېتىۋاتقان ئۆمۈردۇر.
ئەگەر ئۇنى ۋاقىت، سائەت دېسەڭمۇ،
يەنىلا ئايلار، يىللار

كېچە ـ كۈندۈز يۈرۈپ تۇرىدۇ.
ئۇ ساڭا ئۆتۈۋاتقاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن،
سېنى دۇنيادىن
ئېلىپ كېتىشنىڭ قەستىدە يۈرىدۇ.)

*　　*　　*

ئولۇس ياخشى خۇلقۇڭدىن ئولسۇن خۇشال،
نىكەم پىتىنىدىن مۇلكۈڭ ئولسۇن ئامان.

ئولۇس كۆڭلىڭىم شاھدىن جەمئى ئېرۇر،
نە مەقسۇدكىم بولسا تەڭرى بېرۇر.

دىل ئازارىلىق پىشەسى شۇمدۇر،
نە بولغاي دىل ئازارى مەلۇمدۇر.

بولۇپ رەھىمدىل خەلق ئىچىدە شات قىل،
دۇئادا بىرەر تەبىز ھەم ياد قىل.

(«جاھاننامە» داستانىدىن)

يەشمىسى:

(خەلق ياخشى خۇلقۇڭدىن خۇشال بولسۇن،
مەملىكىتىڭ توپىلاڭلاردىن ئامان بولسۇن.
پادىشاھ خەلقنى خاتىرجەم قىلسا،
ئاللا ئۇنى ھەرقانداق مەقسىتىگە يەتكۈزىدۇ.
دىل ئازارىلىق يولى شۇملۇقنى كەلتۈرىدۇ.
رەھىمدىل بولۇپ خەلقنى خۇشال قىل،
بىزنىمۇ دۇئا بىلەن ئانچە ـ مۇنچە يادلاپ قوي!)[1]

[1] «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

5 ـ باب
مىرزا ئابابەكرى ھەققىدىكى نەزمىلەردىن ئۆرنەكلەر

مىرزا ئابابەكرى ــ 1467 ـ يىلى قەشقەرنى بېسىۋېلىپ، موغۇلىستاننى پارچىلاپ، ئۆزىنى «خان» دەپ جاكارلىغان بىر زالىم ھۆكۈمدار. ئۇ قارا كۆڭۈل، گۇمانخور، زالىم ئادەم بولغاچقا، قول ئاستىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلاردىن تارتىپ، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئاددىي پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنىپ ئۆزىنى قاچۇرغان، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە ئاجىزلارنى بوزەك قىلىپ، خەلقنى ئۆچلەشتۈرۈپ، ئالىم ـ ئەدىبلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، جازالاپ، كىشىلەرنىڭ لەنىتىگە قالغان. ئۇ يەنە زالىملىقتا ھەددىدىن ئېشىپ، كىشىلەرنىڭ بۇ شەھەردىن ئۇ شەھەرگە بېرىشىنى مەنئى قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەن. كەڭ ئاۋام ئۇنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا نارازىلىق بىلدۈرگەندە، ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى 3000 دىن كۆپ ئادەمنىڭ پۇتلىرىنى تىزىدىن چورت كېسىپ تاشلىغان. نۇرغۇن ئاۋام پۇقرالار ئۇنىڭ زۇلۇمى دەستىدىن ناھەق ئۆلۈپ كەتكەن. ئاۋام خەلقە يۇرگۈزگەن بۇ ۋەھشىيانە ھەرىكەت ۋە زۇلۇم قىلمىشلىرى تۈپەيلى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاجىزلاپ، ھالاكەتكە يۈز تۇتقان. زۇلۇمدىن جاق تويغان ئاۋام خەلق سەئىدخانغا ماسلىشىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، سەئىدخانغا بەيئەت قىلغان. نەتىجىدە، مىلادىيە 1514 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ياركەند خانلىقى دۈنياغا كەلگەن.

مىرزا ئابابەكرى ھەققىدىكى نەزمىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى خەلق غەزىپىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە تا ـ ربختىن ئورۇن ئالغان.① بۇ نەزمىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەت ئەھۋالىنى بىلىشىمىزگە قارىتا مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئابابەكرى ئەردى كاشغەر ھاكىمى،
كى يوق ئېردى رۇستەمدىن ئانىڭ كەمى.

ئانىڭ ئىلكىدىكى ئەل ـ ئۇلۇس تەمام،
تاپىپ ئېردى بەندو ـ بالادا مەقام.

ئۆلۈپ بەندى زىنداندا ئۆلگەنلىرى،
قازىق بىرلە دەرمانده قالغانلىرى.

تۈتۈپ بەزىلەرنىڭ قۇلاغىنى كېسىپ،
قۇلاغۇ ئىلكۇ ئاياغىنى كېسىپ.

يەنە بەزىلەرنى تۈتۈپ ئاختىلاپ①.
.....

① بۇ پارچە ياركەند خانلىقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ئايازبەگ قوشچىنىڭ «جاھاننامە» ناملىق داستانىدىن تاللاپ ئېلىندى.

2 - بۆلۈم

يېقىنقى زاماندىكى تارىخىي قوشاقلار

ئالتىنچى قىسىم
يېقىنقى زاماندىكى تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي ھادىسىلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
سىنىپىي، مىللىي زۇلۇم ۋە ئۆتمۈشتىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار

ئۇيغۇر خەلقى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا، ئۆتمۈشتە قاتمۇقات سىنىپىي زۇلۇم، مىللىي زۇلۇمنىڭ ئىسكەنجىسىدە ھايات كەچۈرۈپ كەلدى. خۇددى يولداش ماۋ زېدۇڭ: «سىنىپىي كۆرەش بولۇپ تۇرىدۇ. بەزى سىنىپلار غەلبە قازىنىدۇ، بەزى سىنىپلار يوقىلىدۇ. مانا بۇ ـــ تارىخ، مانا بۇ ـــ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى...» دەپ كۆرسەتكەندەك، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر پەيدا قىلغان بۇ ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەرنى ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ قوشاقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، قاراڭغۇ جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى ئىپادىلىدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ خىل قوشاقلىرى ھەم سىياسىي تۈس ئالغان ھەم تارىخىي تۈس ئالغان بولۇپ، ناھايىتى مول مەزمۇن، يۇقىرى بەدىئىيلىك، كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە. بۇ قوشاقلارنىڭ تىلى ئاممىباب، راۋان، چۈشىنىشلىك بولۇپ، كۈچلۈك تەسىرلەندۈرۈش قىممىتىگە ئىگە. بۇ قوشاقلاردا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ بىرقانچە تارىخىي دەۋردىن بۇيانقى ياشاش مۇھىتى، تۇرمۇش ئەھۋالى، ئۆتمۈش قاراڭغۇ جەمئىيەتتىكى ئېچىنىشلىق قىسمەتلىرى، كۈلپەتلىك تەقدىرى، ئەركىنلىككە، ئادالەتكە ئىنتىلىش روھى، ئەركىنلىك، ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك، جاپا ـ مۇشەققەتلىك، ئەگىرى ـ توقاي كۈرەش مۇساپىسى يورۇتۇپ بېرىلگەن. بۇ قوشاقلاردا سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەش خەلق تىلى ئارقىلىق ناھايىتى ئۆتكۈر ئىپادىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۇرلۇك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر، ئىنقىلابىي ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ دەۋرچانلىق خاراكتېرى ۋە ھەقىقىي خەلقپەرۋەرلىك مايىيتى سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

بۇ قوشاقلار يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىنى ئۆگىنىش، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىنى چۈشىنىش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا قورال كىتابلىق قىممىتىگە ئىگە.

ئەجەب بىر زامان بولدى،
ئالەم چۆرگىلەي دەيدۇ.
يۈرەكتىكى زەرداب سۇ،
قانغا ئۆرۈلەي دەيدۇ.

ئاتا ـ بوۋىلار ھالى،
تەيپىنەم زامانىدا.
بىر مەھەللىدە بىر قازان،
زالىملار زامانىدا.

يېڭىشەھەرنىڭ داۋزىسى،
كوناشەھەرگە قاراقلىق.
ئەمەلدارغا دەرد ئېيتما!
چەندازاڭغا قاراقلىق.

يەرنىڭ ئوبدىنى بايدا،
كەمبەغەلگە يەر قايدا؟
باي غوجام ياتار باغدا،
كەمبەغەل ياتار سايدا.

جىن شۇرېندىن قۇتۇلۇپ،
شېڭ دۇبەنگە تۇتۇلدۇق.
زالىملارنىڭ قارنىغا،
تىرىك ـ تىرىك يۇتۇلدۇق.

شېڭ دۇبەندىن قۇتۇلۇپ،
گومىنداڭغا خار بولدۇق.
ياش ئورنىغا قان يىغلاپ،
پارچە نانغا زار بولدۇق.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
ھەقىقەت يول يېپىلغان.
يۇرت چوڭلىرى، بەگ، شاڭيو،
پولۇ، پۇلغا سېتىلغان.

ئوچاق بېشىدا داڭقان،
كۆك مۇشۇك ماراپ ياتقان.
گومىنداڭ تۇلۇمچاشقان،
كەمبەغەلنى قاقشاتقان.

زەپمۇ پاتقان گومىنداڭ،
كەمبەغەلنىڭ جېنىغا.
تاپقان ئاش كىرىپ كەتكەن،
پومېشچىكنىڭ گېلىغا.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كەمبەغەلگە ئۇيقۇ يوق.
ھەممە دەردنى بىز تارتقان،
بەگ، غوجامدا قايغۇ يوق.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كەمبەغەللەر دەرد تارتقان.

زومىگەر، پومپىشچىكلار،
ئۆيىدە سايىداپ ياتقان.

گومىنداڭ ھاكىم ۋاقتا،
تولا ئىدى ئاۋاقتا.①
بايلار تۇرغان جەننەتتە،
كەمبەغەللەر دوزاختا.

گومىنداڭ بار شۇ ۋاقىتتا،
قىلغانىدى كۆپ ساختا.
كۈن كۆرەلمەي ياخشىلار،
ياتقانىدى سولاقتا.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كەمبەغەللەر ئاھ! ئۇرۇپ.
مۇرادىغا يېتەلمەي،
ئۆلۈپ كەتكەن ياش تۇرۇپ.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كەمبەغەلدە پۇل يوقتى.
بەگ، زالىملار ئالدىدا،
ئارامخۇدا كۈن يوقتى.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
ھەممە دەردنى بىز تارتقان،
بىز راسلىغان ئاشلىقنىڭ،
مېغىزىنى باي چاققان.

گومىنداڭ، بەگ ئەزمىگەن
ياش ـ قېرىلار قالمىغان،
ناھەق قايسى، ھەق قايسى،
كۆزلىرىگە ئىلمىغان.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كۈندۈز گويا قاراڭغۇ.
ئاشلىقىمىز ئوخشىماي،
پىشماي قالغان ـ ئالاڭغۇ.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
غالجىر ئىدى پومپىشچىك،
كەمبەغەلنىڭ گۆشىنى،
تىنماي يېدى پومپىشچىك.

① ئاۋاقتا ـــ ئاجىز، مېيىپ ـ مەجرۇھلارنىڭ كۆپلۈكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

باي پومېشچىك بالىلىرى،
يورغا ئاتتا داغدايغان.
ئۇنتۇپ قالساق سالامنى،
يەيدىغاندەك ئالايغان.

دەرد بولغانۇ دەرد بولغان،
ئۆتمۈش چاغدا دەرد بولغان.
خەلقىمىزنىڭ كۆچىدە،
زومىگەرلەر باي بولغان.

زومىگەر ـ يالاقچىلار،
ھەممە يۇرتتا بەگ بولغان.
خەلقىمىزنىڭ تاپقىنىنى،
بالاخورلار يەپ بولغان.

ئويلاپ بېقىڭ دېھقانلار،
بىزلەر كۆلۈپ ئۆتكەنمۇ؟
يۈزى قارا قانخورلار،
دەردىمىزگە يەتكەنمۇ؟

ئۆستەڭ بويى قومۇشلۇق،
ئورغاق سېلىپ ئورغان يوق.
گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
كەمبەغەلدەك بولغان يوق.

ئۆتەر ئىدى ئۆتمۈشتە،
كەمبەغەللەر ئاھ ئۇرۇپ.
مۇرادىغا يېتەلمەي،
ئۆلۈپ كەتكەن ياش تۇرۇپ.

زالىملارنىڭ دەستىدىن،
سۈنغانىدى ئوڭ قولۇم.
كۆلۈپ ئۆتمەي بىر كۈنمۇ،
سولاشقانتى ياش گۆلۈم.

تاۋار كۆڭلەك كىيگەنمۇ؟
دۇردۇن كۆڭلەك كىيگەنمۇ؟
گومىنداڭنىڭ دەۋرىدە،
بۇنداق راھەت كۆرگەنمۇ؟

دۆڭگە چىقىپ قارىسام،
كۆرۈنىدۇ جايىتېرەك①
بىزنى تولا قاقشاتقان،
قانخور زالىم، تاش يۈرەك.

خەلقىمىز دەردىمەن بولۇپ،
ئايرىلغان ماكانىدىن.
زادى ئارام تاپمىغان،
گومىنداڭ زامانىدىن.

زومىگەرنىڭ ئاتلىرى،
يورغىلايتتى، چاپاتتى.
ئالۋان كەلسە زومىگەر،
بىرنى ئون قىپ چاپاتتى.

زومىگەر، پومېشچىكلار،
بىزنى تولا قاقشاتقان.
ئېزىپ، يانجىپ يوقسۇلنى،
ئاش، گۈرۈچنى بۇلاشقان.

باي ـ بەگلەرنىڭ كىيىمى،
دەستە ـ دەستە بېسىلغان.
زالىملارنىڭ قولىدا،
كەمبەغەللەر ئېسىلغان.

سۇلار باشتىن يار كەتسە،
كەمبەغەلنى قوغلىغان.
سۇ كەلگەندە ئېرىققا،
پومېشچىكلار باشلىغان.

كېچە ـ كۈندۈز ئىشلىسەك،
بەرگەندى تېرىق نان.
قىلچە گۇناھ ئۆتكۈزسەك،
سولاپ قويغان شۇ هامان.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
زار ـ زار ئىدۇق بىر نانغا.
ئالۋان ـ ياساق كەلدى، دەپ،
ئېسىپ ئۇرغان تاپانغا.

---

① جايىتېرەك ـــ قاغىلىقتىكى جاي ئىسمى.

ئاتاموْ تاماس قالغان،
ئاناموْ تاماس قالغان.
گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
تېگى يوق پالاس قالغان.

ئىجارىگە يەر ئېلىپ،
پومېشچىككە ئىشلەيتتوْق.
ئۆيگە كىرسەك بىر نان يوق،
لېۋىمىزنى چىشلەيتتوْق.

كەمبەغەللەر ئۆيىدە،
يەتمىش ياماق بىر يوتقان.
بالاخور پومېشچىكلار،
ماموْق ئوْستىدە ياتقان.

دېھقانلارنىڭ تاپقىنى،
باي غوجامغا سوۋغىتى.
بايىنىڭ مىنگەن ئاتلىرى،
ئالا جەدە يورغىتى.

قوْل ئورنىدا كەمبەغەل،
بايغا بېرىپ ئىشلەيتتى.
بىكار ياتقان پومېشچىك،
ئاق توقاچنى چىشلەيتتى.

پومېشچىكتە شەپقەت يوق،
بىزلەر تولا دەرد چەكتوْق.
بېشىمىزدىن كەتمىگەن،
قامچا بىلەن كوْلپەت ـ دوق.

قىشىن ـ يازوْ ئىشلىسەك،
بىزگە ئاشلىق تەگمىگەن.
بېشىمىزدا ئوْ چاغدا،
توْگمەن تېشى چوْرگىلىگەن.

تەلەمەتتە[1] ئىشلىدوْق،
ئېگىز تاغنىڭ ئوْچىدا.
پومېشچىكلار باي بولغان،
كەمبەغەلنىڭ كوْچىدە.

پومېشچىكنى كوْپ بېقىپ،
كەمبەغەللەر ئاچ قالغان.

① تەلەمەت ـــ كوْچادىكى تاغ ئىسمى.

زۇلۇم ـ ستەم دەستىدىن،
جېنىمىزمۇ ئاز قالغان.

كەمبەغەل بىچارىنىڭ،
قورسىقىمۇ تويمايتتى.
نان ! دەپ كىچىك بوۋاقلار،
بىردەم تۇرماي يىغلايتتى.

ئېزىلمىشتىن يوقسۇللار،
ئەللىك ياشتىن ئۆتمەيتتى.
بىكار تۇرماي ھەر دائىم،
قۇتۇلۇشنى ئىزدەيتتى.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
پومېشچىككە ئىشلەيتتۇق.
كېچە ـ كۈندۈز ئىشلىسەك،
پۇچۇق نانمۇ كۆرمەيتتۇق.

باي، پومېشچىك، زومىگەر،
كەمبەغەلنى ئېزەتتى.
گۇرۇچ، بۇغداي، قوناق دەپ،
كۈندە بەش ۋاخ كېلەتتى.

ئۆتمۈش كونا زاماندا،
يۇرتنىڭ ئىچى تار ئىدى.
زالىملارنىڭ ئالدىدا،
كەمبەغەللەر خار ئىدى.

كەمبەغەلگە ئۆتمۈشتە،
ياشاش بەك ئېغىر بولغان.
زالىملارنىڭ قامچىسىدا،
دۇمبىمىز يېغىر بولغان.

كەمبەغەللەر سۇ تۇتۇپ،
يېتىشتۇرگەن ئاشلىقنى.
ئاچ ـ يالىڭاچ ئۆتكۈزدۇق،
قېرىلىقنى، ياشلىقنى.

كۆكيارخاڭدىن① ئەكەلدۇق،
قالايىدىغان كۆمۈرنى.
ئىسسىق كۆرمەي ئۆتكۈزدۇق،
ئىستىقىنە ئۆمۈرنى.

① كۆكيارخاڭ ـــ پىچاندىكى خاڭ ئىسمى.

بىز ئىشلىگەن، ئىشلىگەن،
باي، غوجامغا ئىشلىگەن.
يىللاپ ئىشلەپ بىكارغا،
كۆيۈك ناننى چىشلىگەن.

پادا بېقىپ جاڭگالدا،
ئۇستۇاشلار قالمىغان.
زالىم بەگ، باي، غوجاملار،
بىزنى گۆشتەك يالمىغان.

بېشىمدىكى دوپپامنى.
كىيگىنىمنى بىلمەيمەن.
باي، غوجاملار دەستىدىن،
كۈلگىنىمنى بىلمەيمەن.

يامغۇرلار تولا يېغىپ،
ئۆيدىن ئۆتتى تامچىسى.
بىزنى تولا قاقشاتقان،
زالىم بەگ ھەم قامچىسى.

قاغىلاريۇ ـ قاغىلار،
تام تۆپىسىدە يورغىلار.
زەپمۇ ئەزگەن بىزلەرنى،
بەگ، غوجام ھەم دورغىلار.

دەرد بولغانۇ، دەرد بولغان،
ئەمگەكچىگە دەرد بولغان.
ئەمگەكچىنىڭ تاپقىنىنى،
پومېشچىكلار يەپ بولغان.

زالىم بەگ ھەم بوجاڭلار،
بىزنى ئاتلىق قوغلىغان.
زۇلۇم سېلىپ قاتمۇقات،
يۇرەكلەرنى داغلىغان.

ئېيتقانغا تۇگىمەيدۇ،
تارتىپ ئۆتكەن جەبرىمىز.
بىر يەرگە بېرىپ قالغان،
بىزنىڭ تاقەت ـ سەۋرىمىز.

ھۈسەنباينى باي دەيدۇ،
نىياز بايغا يەتمەيدۇ.
شاڭيولارنىڭ قامچىسى،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.

شاڭيولارنىڭ ئۆيىدە،
كۈندە شورپا قاينايدۇ.
كەمبەغەللىنىڭ بالىلىرى،
ئاچ ـ يالىڭاچ قاقشايدۇ.

سېلىقلارنى ئاز كۆرۈپ،
يەنە سالدى ئالۋاننى.
ئالتۇن چەشنى ئۆزى ئېپ،
بىزگە بەردى سامانىنى.

ئالۋاننى تۆلىيەلمىسەك،
پاراق دەيدۇ، قىستايدۇ.
يايلاق قوغلاپ كېلىپ،
ئۇرۇپ يامۇلغا سولايدۇ.

يېلىڭ ـ يوپۇڭ بالىلار،
ئارقىمىزدىن يىغلايدۇ.
ئەگىشىپ «ئاتا» دېسە،
ئونبېشى تاز قوغلايدۇ.

بىز يۇرتتىن كېتەي دېسەك،
يۇرتنىڭ توپىسى ئىسسىق.
ئاش ئورنىغا تاياق بەرگەن،
شاڭيولار ئەجەب پىخسىق.

كارۋانمىكىن ئۆتكەنلەر،
يولدىن توپا توزۇتۇپ.
شاڭيولارنىڭ ئالۋىنى،
يۇرتنى قويدى قۇرۇتۇپ.

قوغۇنلۇقنىڭ ئىچىدە،
قارا كۆرۈنگەن باراڭغۇ؟
ئاي يېرىمى يورۇقكەن،
ھەم يېرىمى قاراڭغۇ.

تۇگەپ ئېغىر كۈنلەرمۇ،
تاڭمۇ ئاتار بىر كۈنى.
بىز بېرىمىز جاجاڭنى،
ئەي شاڭيولار شۇ كۈنى.

2 ـ باب
تار جاهان ھەققىدە قوشاقلار

«تار جاهان ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدىكى يوشۇرۇن سىياسىي مەنىگە ئىگە، ئاۋام خەلق ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان نادىر قوشاقلارنىڭ بىرى.

1930 ـ يىللىرىدىن 1942 ـ يىللارغىچە چوڭ مىللىتارىست شېڭ شىسەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەكسىيەتچىل سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، ھەر مىللەت خەلقىغە زۇلۇم سېلىپ، قىلمىغان ـ ئەتمىگەنلىرى قالمىغاندى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىن، دېموكراتىك ھوقۇقى، ياشاش ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان، جەمئىيەت قالايمىقانچىلىق، خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئەنە شۇ مەزگىللەردە، جاھاننىڭ تارىلىقىدىن دادلاپ، قەلبىدىكى دەرد ـ ئەلەم، نارازىلىقلىرىنى يوشۇرۇن ناخشا ـ قوشاقلار بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي خەۋپ يۈزىسىدىن، «تار جاهان» بەزىدە ئاشكارا ئوقۇلۇشتا «تاجىخان» دەپ ئوقۇلغان. بۇ ئەسلى ئۆتمۈش قارا جەمئىيەتتىكى تار جاھانغا قارىتىلغان. بۇ قوشاقلار ئەكسىيەتچىل زامانىنى سۆكۈپ، پاش قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. «تار جاهان ھەققىدە قوشاقلار» ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېشىم ئەللىككە يەتتى،
ئۆمرۈمنىڭ تېڭى كەتتى.
ۋاپاسى يوق ئالەمدە،
ۋاي! تار جاهان (تاجىخان)
كىم مۇرادىغا يەتتى؟

مەن تولا جاپا چەكتىم،
بېشىم ئاقاردى كۈلپەتتىن.
يېرىلمىدى بۇ تاغلار،
ۋاي تار جاهان (تاجىخان)
مەن چەككەن نادامەتتىن.

كېتەي ئەمدى، كېتەي ئەمدى،
بۇ يۇرتتىن كېتەي ئەمدى.
كېتىپ يىراق ـ يىراقلارغا،
ۋاي، تار جاهان (تاجىخان)
مۇرادىمغا يېتەي ئەمدى.

ئاقسۇ چۆللىرى قالسۇن،
مۇزاتنىڭ داۋىنى قالسۇن.
باراي شۇ باغۇبوستانغا،

ۋاي! تار جاهان (تاجىخان)
يۈرەكنىڭ ئارمىنى قانسۇن.

قولۇمغا پىچاق ئالدىم،
بىر يولى تويۇپ جاندىن.
ئىچىمگە پاتمىدى دەردىم،
ۋاي! تار جاهان (تاجىخان)
غەزەپتىن ئۆرتىنىپ ياندىم.

X

ئۇيانمۇ زەيكەش،
بۇيانمۇ زەيكەش.
ۋاي تار جاهان،
ئارقامدىن ئەگەش.

3 ـ باب
بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە قوشاقلار

1851 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، خوقۇ شيۇچۈەن رەھبەرلىك قىلغان تەيپىڭ تەيەنگو قوزغىلىڭى گۈلكىسىنىڭ سەيجىڭسەن رايونى جىڭتيەن يېزىسىدا كۆتۈرۈلۈپ، ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سەككىز ئۆلكىگە تارىلىپ، ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن نەنجىڭنى پايتەخت قىلىپ، 14 يىل چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى تۈتۈپ تۇردى. لېكىن، چېرىپ كەتكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەرلىك مىلىتارىستلاردىن زېڭ گوفەن، زېڭ گوچۈەن، لى خۇڭجاڭ، زوزۇڭتاڭ قاتارلىقلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى مەغلۇپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەيپىڭ تەيەنگونى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، شەندۇڭدىكى نەنداڭ، غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭلىرىنى بېسىقتۇرۇپ، ئاندىن شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنىدى.

شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى قوزغىلاڭ ۋە بۇ قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە قۇرۇلغان «ئىلى سۇلتانلىقى» ئەنە شۇ تەيپىڭ تەيەنگو ئىنقىلابىنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى داۋامىدۇر. بايانداىدىكى قوزغىلاڭ چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق دېھقانلار ئىنقىلابى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئىلى رايونىدا جاڭجۇن مەھكىمىسى قۇرۇپ، 100 مىڭغا يېقىن چېرىك توختاتتى. بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەر يەرلىك فېئودالالار بىلەن بىرلىشىپ، خەلقنى تالان ـ تاراج قىلدى. باج ـ سېلىقلار كونىسىنىڭ ئۈستىگە يېڭىسى چاپلىنىپ تۇردى. ئەمگەكچى خەلق ھالاكەت گىردابىغا كېلىپ قالدى. ئىلى ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلىۋالغان ئەنە شۇنداق شارائىتتا، 1864 ـ يىلى ئىلىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت ئەمگەكچىلىرى قوللىرىغا قورال ئېلىپ، يەرلىك فېئودال ـ ئەمەلدارلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدار ۋە چېرىكلىرى بايانداي ۋە كۈرە سېپىللىرىغا بېكىنىدۇ. سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ئىلىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي مەركىزى بولغان بايانداي سېپىلىنى ئېلىش ئىدى. بىراق، سېپىل ناھايىتى مۇستەھكەم بولغىنى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار دەرھال سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىرەلمەيدۇ. قوزغىلاڭچىلار بۇ ھەقتە كۆپ باش قاتۇرىدۇ. ئۇلار بايانداي سېپىلىغا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. سېپىل ئاستىغا لەخمە كولاپ، دورا كۆمۈپ سېپىلنى پارتلىتىپ، ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئەپلىك ۋە داغدام يول ئاچىدۇ. ئاندىن پۈتكۈل قوزغىلاڭچىلار سېپىلغا بېسىپ كىرىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ قوشاق تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئەنە شۇ بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە توقۇلغان.

جاڭجۇن دېگەن ئىپلاسنىڭ،
زۇلۇمىغا چىدىماي؛
چىقتى خەلق سېپىلغا،
غەزەپلىنىپ توختىماي.

قورقۇپ جاڭجۇن ئالۋاستى،
مۆكتى سېپىل ئىچىگە.
مەھكەم ئىكەن سېپىلى،
يەتمىدۇق ھېچ ئېپىگە.

قورشاپ تۇرغان خالايىق،
ئۆزگەرتمىدى گېپىنى.
شۇ سېپىلغا كىرىشنىڭ،
قىلماق بولدى ئېپىنى.

جاپا چەككەن يارەنلەر،
پىدا قىلدى جېنىنى.
دەرۋازىغا ئوت قويسا،
تاقىۋالدى ئىچىنى.

قالدى ھەممە قايغۇروپ،
ئويلاپ، چايقاپ بېشىنى.
چىقىپ سادىر پالۋان،
سۇندۇردى ياۋ چىشىنى.

كولاپ سېپىل تېگىنى،
كۆمدى كۆپلەپ دورىنى.
پىلتا بىلەن ئوت ياقتى،
قىلىپ ئوبدان ئېپىنى.

گۈمبۈرلىگەن ئۈن بىلەن،
ۋەيران بولدى سېپىلى.
غېمىنى يەپ جاڭجۈننىڭ،
ھودۇقۇشتى چېرىكى.

شۇندا خەلق يۈگۈردى،
ئاندا قاتتىق جەڭ بولدى.
تەييار تاپلار ئۆلۈكى،
سېپىل بىلەن تەڭ بولدى.

جاڭجۈن باشلىق چوڭلىرى،
تۆت ئىشىككە يۈگۈردى.
ئۆزىنى ئۆزى باشلاپ،
ئۆلۈمگە ئۇلگۈردى.

شۇ كۈنلا خالايىق،
دۈشمەنلەرنى چېپىشتى.
غەزەپ بىلەن گېلىغا،
نەيزىلەرنى تىقىشتى.

تالقان يېگەن خەلقلەر،
نېمەتلەرگە يېتىشتى.
ئازاد بولۇپ زۇلۇمدىن،
مۇڭلىرىنى ئېيتىشتى.

4 ـ باب
«كۆچ ـ كۆچ» قوشاقلىرى

«كۆچ ـ كۆچ قوشاقلىرى» ـــ تارىخىي قوشاقلار ئىچىدىكى ئەڭ نادىر قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان.

19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا چارروسىيە جۇڭگو زېمىنىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بېسىۋېلىشنى قەستلەپ، ئىبلىس قولىنى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىلى رايونىغا سوزغان. 1865 ـ يىلى ئەنگلىيە ياقۇبېگنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى تەسىر دائىرىسىگە ئالغان. چارروسىيە «روسىيە چېگرىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش» دېگەننى باھانە قىلىپ، 1871 ـ يىلى 6ـ، 7 ـ ئايلاردا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىلىنى بېسىۋالغان ھەمدە «ئىلى مەڭگۈ روسىيە قارىمىقىدا بولىدۇ» دەپ جاكارلىغان.

چارروسىيە ئىلىنى بېسىپ ياتقان ئون يىل (1871~1881) ئىچىدە ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئېغىر تالان ـ تاراج قىلغان. 1881 ـ يىلى «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، چارروسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن، جۇڭگونىڭ قورغاس دەريالىرىنىڭ غەربىدىكى كەڭ زېمىنىنى بۆلۈۋالغان، 9 مىليون روبلى پۇلنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان. بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ئۇلار يەنە چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، تۇرپان قاتارلىق بىر قىسىم شەھەرلىرىدە ئەركىن سودىگەرچىلىك قىلىشىغا يول قويۇشنى، «ۋاقتىنچە باج ئالماسلىق»نى يولسىزلىق بىلەن تەلەپ قىلغان ھەمدە «قوغداش» نامى ئاستىدا ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى (ئۇيغۇرلاردىن 56 مىڭ ئۆيلۈك، خۇيزۇلاردىن 12 مىڭ ئۆيلۈك)نى روسىيە تەرەپكە مەجبۇرىي كۆچۈرگەن. كۆچۈرۈلگەنلەر روسىيىگە بارغاندىن كېيىن، قۇللارچە مۇئامىلىگە ئۇچراپ كۆپ رىيازەت چەككەن. «كۆچ ـ كۆچ قوشاقلىرى» ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەن. بۇ قوشاقلاردا چارروسىيىنىڭ ئەنە شۇ جىنايەتلىرى پاش قىلىنىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىنغان. خەلقنىڭ جاھانگىرلارغا بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىكى ۋە غەزەپ ـ نەپرىتى ئىپادىلەنگەن ھەمدە ئۆز ئانا يۇرتى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، يۇرتداش، دوست ـ بۇرادەرلىرىنى چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتى بايان قىلىنغان. خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشىلىق كۆرسەتىش جاسارىتى ئەكس ئەتتۇرۇلۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداش روھى نامايان قىلىنغان.

«كۆچ ـ كۆچ قوشاقلىرى» ـــ ياش ئەۋلادلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ھۆججەت خاراكتېرلىك رول ئوينايدۇ.

ئاق پادىشاھ لەشكىرى،
ئالتۇن كولاپ، تاش كەستى.
دېھقانلارنى «كۆچ ـ كۆچ» دەپ،
قىلىچ بىلەن باش كەستى.

كۆچ ـ كۆچ دېسە قورقمامدۇ
كۆچۈپ يۇرمىگەن ئەللەر؟

ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ؟
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر.

ئوقنى ئاتتى يۇرەككە،
يېنىپ تەگدى بىلەككە.
ئاق پادىشاھنىڭ قىلغىنى،
ئورناپ كەتتى يۇرەككە.

ئالمۇتاغا «كۆچ» دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گەپنى ئېيتمايدۇ،
كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

قاراخان بىلەن ئاق خان،
گەپنى بىر ئىكەن باشتا.
كۆچۈشنى خىيال ئەيلەپ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا[1].

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نېمە چارە؟
غۇلجىنى بېسىۋالدى،
دىلىمىز سۇنۇق پارە.

ئىلىدىن چىققان كۈنى،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتلاردىن،
ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلدۇق.

كۆچۈپ ماڭغان كۆچمەنلەر،
قىبلىگە قاراپ ماڭدى.
كۆچمەي قالغان ئادەملەر،
مانجۇغا قاراپ قالدى.

توققۇزتارادىن ئۆتكەندە،
ياماتۇنىڭ تاشلىرى.
كۆچۈپ بارغان خەقلەرنىڭ،
قۇرۇمايدۇ ياشلىرى.

---

① قاش — قاش دەرياسى بويىدا مەنىسىدە.

ئورۇس هارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
خەقنىڭ يۈرتىدا يۇرۇپ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

كۆچمەنلەر كۆچۈپ ماڭدۇق،
بالا ـ چاقا پىيادە.
يامان دېمەڭلار بىزنى،
تەقدىر بىلەن ئىرادە.

قۇلۇنلىرى تاي بولدى،
يوغان بولدى ئات بولدى.
يۈرتتا قالغان تۇغقانلار،
ئەمدى بىزگە يات بولدى.

ئەلنىڭ ئالدى يەتكەندۇر،
يەركەنتنىڭ بازارىغا.
دۇئا قىلىپ ئۆتكەندۇر،
خوتۇقاي مازارىغا.

بۇ يولدا تولا مېڭىپ،
پۈتۈم قايرىلىپ كەتتى.
هارۋىغا چۈشەي دېسەم،
ئۆكۈز ئالدىراپ كەتتى.

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،
قالدى باغۇ بوستانلار.
يۈرتىمىزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.

خوتۇقاي يولىدا تاللار،
شاخ ـ شېخىدا مارجانلار.
خەقنىڭ شەھىرىدە ئىشلەپ،
ئېقىپ كەتتى بۇ جانلار.

يەركەنتكە بارارمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.
ئۆي ـ جايىمىز پۈتكىچە،
جاپانى تولا تارتتۇق.

ئۆسەككە بارارمىز دەپ،
ئۆسەكچە خىيال قىلدى.
يەركەنت دېگەن يەرلەرگە،
بارغانلار نېمە بولدى؟

ئۆسەككە بارغان خەقلەر،
ئەسكى تامنى ئۆڭي قىلدى.
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار،
ئەسكى تامدا توي قىلدى.

چېلەك ـ چېلەك دەيدىكەن،
قانداق ئىكەن بۇ چېلەك؟
قىش ـ قىراۋدا «كۆچ» دەيدۇ،
ئوڭغا تارتمىغان پەلەك.

قارىياغاچ دېگەن يەردە،
قارىياغاچ تولا ئىكەن.
غېرىبلىق ئەسەر قىلسا،
تۇغمەس بالا ئىكەن.

يېڭى مايور يەر بەرمەس،
يول ئۇستىنى تەردۇرمەس.
باشقا قاتتىق كۇن چۈشتى،
بىر خولۇقتىن يەر بەرمەس.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
بىزنىڭ ئۆينىڭ ياغىچى.
ئېتىزلاردىن يەر تەگمەي،
ماكان بولدى تاغ ئىچى.

يەركەنتنىڭ يولى دەيدۇ،
كۆۋرۈكىدە يوغان تاش.
بىزنى يۇرتتىن ھەيدىگەن،
نىكولاي دېگەن باغرى تاش.

ۋەلى بايىنى باي دەيدۇ،
باي قىلسا خۇدا قىلغان.
ئاتمىش مىڭ تارانچىنى،
ئىلىدىن جۇدا قىلغان.

بىز ئىلىمدىن كۆچكەندە،
ئالتىنچى ئاي روزا ئىدى.
بۇنداق ئېغىر كۈنلەردە،
ئاتا ـ ئانا بولسىدى؟

كۆچمەنچى بولۇپ قالدۇق،
بىللە كېتىلى دوستلار.
ئارىدا قونۇپ مېڭىپ،
چاپسان يېتىلى دوستلار.

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نېمە چارە؟
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
يۇرەكلىرىمىز سەدپارە.

تۇخۇم كۆمدۇم ئوچاققا،
ئېتىلغاندۇر بۇ چاغقا.
ئىلىمدىكى تۇغقانلار،
سېغىنغاندۇر بۇ چاغقا.

ئالمۇتاغا بارمايمەن،
پۇتۇم تولا ئاغرىيدۇ.
ئىلىمدىكى يارىمغا،
ئەجەب ئىچىم ئاغرىيدۇ.

يەركەنتكە كېلىپ دوستلار،
يار بويىدا كۆپ ياتتۇق.
ئەسلى تارتمىغان دەردنى،
يەركەنتكە كېلىپ تارتتۇق.

ئاقتارمىغا ساراي سالدىم،
تاختاي بىلەن ياپتۇردۇم.
كۆچمەي قالغان دوستلارنى،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم.

يار دەردى يامان ئىكەن،
مەن ئۆزە ماڭالمايمەن.
ئىلىمدىكى يارىمنى،
ۋاقتىدا كۆرەلمەيمەن.

يار ئارقىسىدىن باردىم،
قورغاسنىڭ بازارىغا.
يارنى ئەگىشىپ يۈرۈپ،
مەن قالدىم سازايىغا.

يەركەنتنىڭ يولى دەيدۇ،
بېلەتسىز ئۆتەلمەيدۇ.
غۇلجىدا قالغان سىگىلىگىز،
غېرىبلىقتىن كېتەلمەيدۇ.

بېرىپ كۆرمىگەن ئەلنى،
بارماي تۇرۇپ بىلمەيمىز.
خۇدا نېسىپ قىلسۇن دەپ،
بىر ئاللادىن تىلەيمىز.

ئىلىدىن كۆچكەنلەرنىڭ،
دەردى بار، پىراقى يوق.
ئەرۋاھ تەلمۈرۈپ قالدى،
يىپى بار، چىراغى يوق.

يۇقىرىلاپ بېرىۋىدىم،
ئۇسساپتۇ باينىڭ باغلىرى.
ئولتۇرۇپ يىغلاۋىدىم،
سىيرىلدى كۆچمەن داغلىرى.

كۆرەدىن چىققان ھارۋا،
يانبۇلاققا ياماشتى.
مەن يۈرتۇمنى ئويلىسام،
كۆزۈمگە يىغا ئولاشتى.

يەركەنتتىن ئۆتۈپ ئۆسسەك،
ئۆسسەكتىن ئۆتۈپ تۇرگىن.
بۇ زۇلۇمنى سەن سالدىڭ،
ئاخىرى ئۆزۈڭ كۆرگىن.

ئالمۇتا دېگەن شەنىڭ،
ئالمىسى تولامىكىن؟
جانغا پاتتى غېرىبلىق،
كەلمىسەك بولامىكىن؟

بىز مازارغا يەتكەندە،
چۆپ قالمىدۇق ئوچاققا.
جاڭجۇن قوغلاپ چىقاردى،
يۇرت بىلگەندۇر بۇ چاغقا.

غۇلجا دېگەن شەھرىمىز،
ئېسىمىزدىن كەتمەيدۇ.
غۇلجىدىكى دوستلاردىن،
نېمىشقا خەت كەلمەيدۇ؟

قارىغاي يوپۇرماقى،
ياپيېشىل بولار ئىكەن.
ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلسا،
خويمۇ دەرد بولار ئىكەن.

ئالما ئاتتىم دەريادا،
لەيلىۋېلىپ، چۆكمەيدۇ.
قېرىنداشنىڭ ئوتلىرى،
يالقۇنجايدۇ، ئۆچمەيدۇ.

گۈلنى تەردىم هويلامغا،
قىسقىلى قىزلار قېنى؟
تىزىپ قويدۇم نان يېقىپ،
يېگىلى بالىلار قېنى؟

بۇ يولدا تولا ماڭدىم،
بۇ يول مېنىڭ يولدىشىم.
هېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەندە،
سۇ بەردى بىر قولدىشىم.

خويمۇ خار بولۇپ كەتتۇق،
ياقا يۇرتلاردا ئىشلەپ.
يار خالتا ئەۋەتىپتۇ،
«يېسۇن دەپ توقاچ چىشلەپ».

كىچىك بالىلار ئوينايدۇ،
تال چۈۋىقنى ئات قىلىپ.
كۆچمەن بالىلار يىغلايدۇ،
ئۆز يۇرتىنى ياد قىلىپ.

كېلىمەن ئۇزۇن يولدا،
مەن كەينىمگە قايرىلىپ.
قارىماس ئىدىم، دوستلار،
ئاتام قالدى ئايرىلىپ.

قىبلىدىن شامال چىقسا،
دەرەخ ئېگىلەي دەيدۇ.
يۇرتۇمنى خىيال قىلسام،
ئۆپكەم ئۆرۈلەي دەيدۇ.

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
كۆرۈنەر چىراغ ئوتى.
كەڭ يايراپ يۇرەي دېسەم،
قورقىمەن خەنىڭ يۇرتى.

ئىلىدىن چىققان يىگىت،
تونى بار، تۇگمىسى يوق.
بېشىغا گۈل قىسىپتۇ،
گۈلى بار، غۇنچىسى يوق.

كەچ كىرىپ تاڭ ئاتمايدۇ،
بىز بىلەن قېرىشقاندەك.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
لاچىن سوققان توشقاندەك.

قارىساق كۆرۈنمەيدۇ،
يۇرتىمىز ــ ئاۋرال تېغى.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
تىرىك ئايرىلىش دېغى.

جىڭلاپ بەرگەن ئۇنىدىن،
ئېتىپ ئىچىمىز ئاشنى.
خۇدا بۇيرىسا كۆرەرمىز
ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشنى.

زالىم بەگلەر يول بەرمەس،
يول ئۇستىدە تۇرغۇزماس.
باشقا قاتتىق مۇڭ چۈشتى،
بەش خولۇقتىن يەر تەگمەس.

چۆللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چۆلنىڭ بوربسى باردۇر.
«كۆچ - كۆچ» بولغان ئەللەرنىڭ،
قەبرى - چۆربسى باردۇر.

قوپسام سەھەر بولۇپتۇ،
ئىچىم غەمگە تولۇپتۇ.
بۇ «كۆچ - كۆچ»نىڭ دەردىدە،
يۈرتۇم ۋەيران بولۇپتۇ.

بىر بىنىڭ ئاتىسى ئۆلگەن،
بىر بىنىڭ ئانىسى ئۆلگەن.
نەچچىلەپ زامان ئۆتتى،
بۇ ئىشلارنى كىم كۆرگەن؟

ئەل - ئاغىنە خوش ئەمدى،
خۇدايىمغا ئامانەت.
جېنىمىز ئامان بولسا،
كۆرۈشەرمىز سالامەت.

5 ـ باب
لاشمان ـ قايقا داۋان قوشاقلىرى

1916 ـ يىلى چاررۇسىيە پادىشاھى نىكولاي ئىلى رايونىدىن رۇسىيىنىڭ يەركەنت، ئاقسۇ قاتارلىق جايلىرىغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن 1000 كىشىنى لاشمان (قارا خىزمەت) لىققا تۇتۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار چار پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقىغا ناھايىتى نارازى بولۇپ، ئوچۇق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. لېكىن، چار پادىشاھ جاللاتلىرى 12 ئادەمنى «قايقا» دېگەن داۋانىنىڭ ئۈستىدە ئېتىپ تاشلايدۇ، قېئودال سىنىپلارنىڭ قولچوماقچىلىرىدىن بولغان بەگ ـ شاڭيو، ئەللىكبېشى، بولۇسلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن بىر تۇركۈم ئۇيغۇر ياشلىرى لاشمانلىققا تۇتۇپ كېتىلىدۇ. نەتىجىدە يۇرت ـ مەھەللە چۆلسىرەيدۇ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قوۋۇم ـ قېرىنداش، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن، بېقىپ ئۆسكەن تۇرغەن يېگىت ـ بالىلىرىدىن ئايرىلىدۇ. يەركەنت ئاسمىنىنى كەمبەغەل خەلقنىڭ ئاھۇ زارى ۋە پەريادى قاپلايدۇ. لاشمانلىققا تۇتۇپ كېتىلگەنلەر ئالمۇتا، يۇزۇپكا قاتارلىق جايلاردا ھەيدىلىپ يۈرۈپ، كۆمۈر خاشلىرى ۋە ۋاگون يوللىرىدا قۇل بولۇپ ئىشلەپ، كۆرمىگەن كۈنى قالمايدۇ، ئادەم تارتقۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ.

«لاشمان ـ قايقا داۋان قوشاقلىرى» ئۇيغۇر خەلقنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا بولغان مىللىي، سىنىپىي ئۆچمەنلىكى، تاجاۋۇزچىلارنىڭ بوزەك قىلىشى بىلەن چىدىغۇسىز دەرد ـ ئەلەم تارتقان خەلقنىڭ ئۇلارنىڭ مالاي ـ غالچىلىرىغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى، ئۆز قېرىنداشلىرىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

يېگىتلەرنى لاشمانلىققا ئېلىپ ماڭغاندا ئېيتقان قوشاقلار:

ئۆستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ،
ئات قامچا تېپىپ ئالدىم.
لاشمانلىققا كەتكەنلەرنى،
قوشاققا قېتىپ ئالدىم.

ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە،
يىغلىغاندۇر چۆللەردە.
ئۇششاق بالىلىرى بارلار،
زار يىغلايدۇ يوللاردا.

ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن،
بوڭ ـ بوڭ قوڭغۇز ئەمەسمۇ؟
يېگىتلەرنى تۇتۇپ بەرگەن،
ئازاد توڭگۇز ئەمەسمۇ؟

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
ئەل غەمدە يىغلاپ قالدى.

ئامان بولغىن بالام! دەپ،
قارا كۆزگە ياش ئالدى.

ئاياللار تولا يىغلاپ،
ياغلىق ئۇچى ھۆل بولدى.
ئىشقا كېتىپ ياش باللا،
يۈرتنىڭ ئىچى چۆل بولدى.

ئىشىكىڭدە سۇ ئاقار،
سۇ تېگىدە قۇم ئاقار.
لاشمانلىققا كەتكەنىڭ،
بالىسىنى كىم باقار؟

ئاتا ـ ئانا بىچارە،
زار يىغلىشىپ قالماقتا.
كۆڭلى قارا نىكولاي،
ياش بالىلارنى ئالماقتا.

ئۆستەڭ ياقىلاپ ماڭسام.
ئورۇسلارنىڭ مۇنچىسى.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى.

پەرەڭ ياغلىق تىكىپسىز،
ئۇنى ئۆچمەيدۇ دەمسىز؟
ئېرىڭىزنى سېتىۋەتتى،
ئۇنى بىلمەيدۇ دەمسىز؟

قارىغاينىڭ يوپۇرماقى،
قاتمۇقات بولار ئىكەن.
قېرىنداشتىن ئايرىلساڭ،
خويمۇ دەرد بولار ئىكەن.

شامال چىقسا گۈركىرەپ،
تال ئېگىلىپ پەس بولدى،
زالىملارنىڭ زۇلمىدىن،
كۈن ئالماقمۇ تەس بولدى.

ئورۇسلارنىڭ دوختۇرى،
ياش بالىلارنى كۆرىدۇ،

ماڭ ئالدىغا ! سەن تۇر ! دەپ،
كەمبەغەلنى ئۇرىدۇ.

بىز يەركەنلىتىن چىققاندا،
ئاتلار قالدى تىزىلىپ.
ئامان بولساق كۆرۈشەرمىز،
قۇچاقلىشىپ، ئېسىلىپ.

يەركەنلىتە ئىككى مەسچىت،
بىرى خەلىپە، بىرى تاش.
لاشمانلىققا كەتكەنلى،
كۆرەرمىكىن ئەزىز باش.

ھاجى توڭغۇز يەركەنلىتىڭ،
بالىلىرىنى كۆپ ساتتى.
ئۆزى ئېلىپ جىق پۇلنى،
قورسىقىنى دومبايتتى.

بىز يەركەنلىتىن ماڭغاندا،
ئامبال ـ دوتەي ئۇزاتتى.
بەش كۈن ئۆتمەستىن تېخى،
قىيامەتنى كۆرسەتتى.

دەريا بويىغا كەلسەك،
قىبلىدىن بوران بولدى.
لاشمانلىققا ماڭغانلار،
يىغلىشىپ راۋان بولدى.

شاكىرجانىڭ دوپپىسى،
ياغاچ قوزۇقتا قالدى.
شاكىرجانىڭ ئانىسى،
ھەسرەت ـ قايغۇدا قالدى.

ئېگىز دۆڭنىڭ باغرىدا،
ئۇششاق ـ ئۇششاق قارا تاش.
لاشمانلىققا ماڭا ـــ دەيدۇ،
ئىسلام ئاخۇن ئەللىكباش.

ئۆستەڭ سۈيى ئېچىلدى،
تۇغانلىرى چېچىلدى.

لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
مال ئورنىدا سېتىلدى.

يەركەنتىنىڭ بازارىغا،
كىرگەندۇ ئۇلاغ، سامان.
ئاڭلاڭلار بۇرادەرلەر
بىزنى كۆيدۈرگەن زامان.

ئېتىمنى توقۇپ قويدۇم،
يوپۇق ياپمەن ئەمدى.
سۆيگەن ياردىن ئايرىلىپ،
يالغۇز ياتمەن ئەمدى.

ساندۇق ئىچىدە ئۆزۈم،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم.
لاشمانلىقتا بىز ئاجىز،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم.

كېلىمەن ئۇزۇن يولدا،
كەينىمگە بەك قايرىلىپ.
قارىماس ئىدىم دوستلار،
ئانام قالدى ئايرىلىپ.

بىزنىڭ تاپقان پۇلىمىز،
نىكولاينىڭ قولىدا.
خويما زىلۇا يىگىتلەر،
لاشمانلىقنىڭ يولىدا.

نىكولاي باغرى تاشتىن،
ئۇيازغا كەلدى بۇيرۇق.
زالىملار ئاتقا مىنىپ،
بىزگە قىلماقتا زورلۇق.

ئاقساقالغا يالۋۇرسام،
ئويلاپ باقايلى، دەيدۇ.
ئەللىكبېشى ئامبالدىن،
سوراپ باقايلى، دەيدۇ.

ئاقساقالغا يالۋۇرسام،
ئاقچاڭ بولسا بەر، دەيدۇ.

پۇلۇڭ بولمىسا سېنىڭ،
لاشمانلىققا بار، دەيدۇ.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
يەركەنتلەرگە قار ياغقان.
قېيىم بەگ، ھاجى بولۇس،
بىزنى ئاقچىغا ساتقان.

قورقمايمىز بىز بۇرادەر،
زالىملارنىڭ دوقمىدىن.
ئاتا ـ ئانا خەت سالغىن،
يۇرۇپ تۇرغان پوچتىدىن.

قولىمىزدا ئاق ياغلىق،
كۆز ياشلارنى ئېرتىمىز.
ئاتا ـ ئانىنى تاشلاپ،
يۇرتتىن قانداق كېتىمىز؟

يەركەنتتىن چىقىپ كەتتۇق،
ئالمۇتىغا بىز يەتتۇق.
قىشنىڭ كۈنى سوغلاردا،
مۇشەققەتنى كۆپ تارتتۇق.

ئالمۇتا خەلقى بىزگە،
چاجاڭ قىلدى يوللاردا.
خۇشال بولۇپ ھەممەيلەن،
رەھمەت ئېيتتۇق ئۇلارغا.

بۇيرۇق بەرگەن نىكولاي،
مىڭ لاشمانچى ئالسۇن، دەپ.
كۆپ ئادەم دۇئا قىلدى
ئامان ـ ئېسەن يانسۇن، دەپ.

لاشمانلىققا ماڭماستا،
ئادەملەر ئېتىلىپ كەتكەن.
زالىم بولۇس ـ مىڭبېشى،
ئاقچىغا سېتىلىپ كەتكەن.

لاشمانلىققا يازدۇردى،
مىڭ يىگىتنى يارىتىپ.

قۇلاق سالماي زالىملار،
ئەل ھەم يۇرتنى يىغلىتىپ.

بىزنى نىكولاي ئالغاندا،
ئاكوپ كولايسەن، ـــ دېگەن.
بىز قايتالمايمىز دەپ،
ئەزىز جاندىن غەم يېگەن.

بىچارە لاشمانلىقلار،
زالىملارغا باغلانغان.
ئاخشىمى ناخشا ئېيتىپ،
كوچىلارنى ئايلانغان.

كوچىلارنى ئايلانساق،
يار بويىدا تۇرغۇزدى.
قېچىپ كەتمەك بولدى، ـــ دەپ،
زالىملارغا ئۇرغۇزدى.

ھەر جۈمەدە توپلىشىپ،
ئۆستەڭ بويلاپ ئويناپتتۇق.
بىزنى تۇغقان يۇرتىمىز،
يەركەنتكە توپىمايتتۇق.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
يەركەنتتە ئاتام قالغان.
ئامان بول ئانا دېسەم،
قارا كۆزىگە ياش ئالغان.

بازار تەرەپكە ماڭدۇق،
«زامانەي» دەپ ناخشا ئېيتىپ.
سوغۇقتا ئېلىپ ماڭدى،
كەمبەغەلنى قاقشىتىپ.

بىز كەلگۈچە ئاتىلار،
ئامان بولسۇن ئانىلار.
بىر كۈنى ھەم قايتارمىز،
بىزنى كۈتسۇن بالىلار.

ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرگەن،
ۋىچىر ـ ۋىچىر قارلىغاچ.
لاشمانلىققا ماڭغاندا،
بالام قالغان يالىڭاچ.

لاشمانلىققا تۆتۈپ كېتىلگەن يىگىتلەرنىڭ خاتىدا ۋە ۋاگون يوللىرىدا ئىشلەپ يۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالمۇتىدىن خەت سالدىم،
يېرىم ئالمىنى چىشلەپ.
ئامان بولساق كۆرۈشەرمىز،
ۋاگون يولىدا ئىشلەپ.

ۋاگون يولى قايدادۇر؟
تۆپراقلىرى مايدادۇر.
لاشمانلىقتا كەتكەنلەر،
قارا كۆمەچ نان يەيدۇ.

لاشمانلىقتا ماتىغاندا،
پۇتلار تېشىلىپ كەتكەن.
قىزىلگۈلدەك يىگىتلەر،
خاتىلاردا ئۆلۈپ كەتكەن.

ئېتىزدىكى بوزتورغاي،
بالىلىرىغا دان بەرگەن.
تۇراخۇن جېنىم دوستۇم،
خاتىدا ئۇستىدە جان بەرگەن.

يۈزۈپكا دېگەن جايدا،
ۋاگونلارنى ھەيدەيمىز.
قالغانلار دۇئا قىلسۇن.
ئامان بولساق قايتارمىز.

كەتمەن بىلەن گۈرجەكلەر،
لاشمانلىقنىڭ قولىدا.
ئۆلسەك جېنىمىز پىدا،
دوست ـ بىرادەر يولىدا.

يۈزۈپكىغا بارغاندا،
ئىشلىدۇق كۆمۈر خاتىدا.
كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپمۇ،
زادى تويمىدۇق نانغا.

كېچىلەردە ئىشلەيمىز،
خاتىلاردا كۆمۈر تاشقا.

چاپسان بول ! دەپ ئۇرىدۇ،
قامچىلار بىلەن باشقا.

ئاتا ـ ئانام سورىسا،
يۇزۇپكا شەھىرىدە دەڭلار.
قولىدا كەتمەن ـ گۈرجەك،
ئىشلەپ تۇرىدۇ دەڭلار.

كەتمەن بىلەن گۈرجەكنى،
تاشكۆمۈرگە چاپمىز.
يەركەنتتە ئامان بارمۇ؟
بىزنى تۇغقان ئانمىز.

يۇزۇپكىدا ئىشلەيمىز،
يەرنىڭ ئاستىدا ـــ خاڭدا.
خۇدايىمغا يېغلايمىز،
سەھەر ۋاقتىدا ـ تاڭدا.

زەمبىلدە كۆمۈر توشۇپ،
قوللار قاپىرىپ كەتتى.
ئاچلىق بەك يامان ئىكەن،
بەللەر پۈكلىنىپ كەتتى.

بىرمۇنچىمىز ئىشلەيمىز،
پويىزلارنىڭ يولىدا.
بەك تولا ئازاب چەكتۇق،
زالىملارنىڭ قولىدا.

قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي،
فىرۇنزىدە ئۇچ ئاي تۇردۇق.
ژاندارما ھەم پولىتسىيىدىن،①
تۇگىمەس ئەلەم كۆردۇق.

ئاسمانغا چىقاي ئېگىز،
بۇلۇتقا سالاي كىگىز.
زالىملارنىڭ كۆكسىگە،
سانجىيمەن تۆمۈر بىگىز.

① ژاندارما ـ پولىتسىي ـــ رۇسچە ھەربىي ۋە ساقچى مەنىسىدە.

قوينۇمدىكى توقاچنى،
سىيادان سېلىپ ياپقان.
باي بالىلىرى ئورنىدا،
زالىملار بىزنى ساتقان.

ناغرا ـ دۇمباق چېلىنىدى،
يىغا ـ ئۇنلەر تارقالدى.
ئاۋات بولغان شۇ يەركەنت،
بارات ئايدا بۇزۇلدى.

ئاقسۇدىن لاشمانلىققا ماڭغان يىگىتلەرنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم،
«دانىشمەن» ئەللىكبېشى.
قىرىق يىگىت بېرەي دەپ،
قول قويغان ئەللىكبېشى.

قىرىق يىگىت ئاتلانسا،
كۆرۈنمەس سايىنىڭ تېشى.
لاشمانلىققا ماڭغاندا،
قۇرىدى كۆزنىڭ يېشى.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
كەينىمىزگە قايرىلدۇق.
ئۇرۇق ـ تۇغقان قېرىنداشتىن
ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلدۇق.

قارا ئېتىم تاي ئىدى،
يوغان بولدى ـ ئات بولدى.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
نىكولايغا خار بولدى.

ئاق كەپتەر، چىلان كەپتەر،
ئاق بۇغدايدىن دان يەيدۇ.
لاشمانلىققا بىز ماڭدۇق،
ئاتا ـ ئانام غەم يەيدۇ.

باينىڭ بالىلىرى قالدى،
بولۇسلارغا پۇل بېرىپ.

گاداي باللىرى كەتتى،
يىرتىلغان چاپان كىيىپ.

ئاتمىش بەشچە بالىنى،
ئالدىغا ئىلغاپ تۇرۇپ.
«چاپسان بول!» دەپ ھەيدىدى،
قامچىلاپ ئۇرۇپ يۇرۇپ.

ئالتە يۇزچە بالىنى،
بىر - بىردىن ساناپ قويدى.
بولۇسلارنى تىللىسام،
زەي ئۆيگە قاماپ قويدى.

لاشمانلىققا بار دەيدۇ،
قايسى يەردۇر بىلمەيمىز.
خوش دوستلار، ئاغىنىلەر،
بىز ئاۋاتقا كەلمەيمىز.

كۆپكۆك يېشىل پوتامنى،
بېلىمگە باغلاپ قويدى.
تۇرسۇندەك يالاقچىنى،
يۇزبېشى سايلاپ قويدى.

ئاقساقالنى تىللىدىم،
بىزگە قىلدى كۆپ زورلۇق.
لاشمانلىققا بارمايمىز،
سېتىۋالغان قۇلۇڭ يوق!

يىگىتلەر لاشمانلىققا ماڭغاندا، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ھەسرەت چېكىپ زارلىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

بېغىمغا گۈل تېرىسام،
ئېچىلماي توزۇپ كەتتى.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتتى.

بىز قېرىلار ئۇستىگە،
ھەر قەدەمدە مىڭ جاپا.
رەھىمسىز بۇ بەگلەردىن،
كۆرمىدۇق ھېچبىر ۋاپا.

بىچاره يىگىتلەرنىڭ،
تېپىلارمۇ خۇشلۇقى؟
قىزىلگۈلنى ئۈزۈپ بەرگەن،
ئۆزىمىزنىڭ بوشلۇقى.

بايلار ھەرگىز غەم قىلماس،
ھەممىسى ئۆيدە يېتىپ.
قايتۇرۇۋالدى بالىنى
بەزىسى بەگدىن سېتىپ.

كەلمىگەن بۇنداق بالا،
كۆرمىگەن ئاتا ـ بوۋا.
قېرىنداش قىلسۇن دەۋا
يوق بۆلەك مۇندىن داۋا.

لاشماندىكى ياشلارنى،
كۆرگىلى بولارمىكىن؟
سولاشقان مېنىڭ جېنىم،
سەن كەلگۈچە تۇرارمىكىن؟

مايسا تېرىپ، دان تېرىپ،
جان ساقلىدۇق ھەممىمىز.
يۇرتىمىزدىن يوقالدى،
قايان كەتتى بالىمىز.

تاش ئاتتىم سايغا چۈشتى،
ساينىڭ تاشلىرى ئۇچتى.
جان بالام، جېنىم بالام،
قارا كۆزۈمدىن ئۇچتى.

قارا ـ قارا قاغىلار،
ئېگىز ـ ئېگىز ئۇچۇڭلار.
مېنىڭ بالىلىرىم نەدە؟
خەۋەر بېرىپ تۇرۇڭلار.

تام ئۈستىگە تام قويدۇق،
ھويلىنى يوغان قۇرۇپ.
قەيەرلەردە يۈرگەندۇ،
بالىلىرىم غېرىب بولۇپ؟

يار بويىدا بەش ئۆردەك،
بەشلىسى بىر خىلدەك.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
ئېچىلغان قىزىلگۈلدەك.

ئېگىز دۆڭگە ئۆي سالدىم،
قۇم چۆگۈنگە چاي سالدىم.
لاشمانلىققا بالامغا،
پوچتا بىلەن خەت سالدىم.

يۇقىرىقى گازارمىغا،
سولاپ قويدى بالامنى.
قانداق تاشلاپ كېتەرسەن،
جېنىم بالام ئاناڭنى.

ئون ئالتىنچى يىلىدا،
مالاي بولدۇق ھەممىمىز.
بالىلاردىن ئايرىلدۇق،
قانداق كۈنلەر كۆرىمىز؟

ئالمىلار پىشىپ قالدى،
يېشىل باغلار ئىچىدە.
ئامان يانغىن سەن بالام،
يالغۇز ئاناڭ بەختىگە.

ئوك قولۇمدا ئوك ئۇزۇك،
سول قولۇمدا سول ئۇزۇك.
بالامدىن ئايرىلغۇچە،
ئۆلۈپ كەتكىنىم تۈزۈك.

ئالتىنچى ئاي باھاردا،
ئارا، گۈرجەك خامىدا.
بالىلىرىمنى يادلايمەن،
بىر كۆرۈشكە ئارماندا.

ئوت يېقىلدى جېنىمغا،
ھېچ كىشى بىلمەس ئۇنى.
خۇدايىمغا تاپشۇرۇپ،
قويدۇم بالىلىرىم سېنى.

غەيرىتىم، جان قۇۋۋىتىم،
يانىدىكى رۇستەملىرىم.
سۇ قۇيۇپ تەربىيە قىلغان،
باغدىكى بوستانلىرىم.

سەندىن خوشلىشىپ قالدى،
ئاقسۇ، كەتمەن تاغلىرى.

قولۇمدىن ئۆزۈلۈپ كەتتى،
بۇ يۇرەكنىڭ باغلىرى.

بۇ يۇرەك قاينايدىغۇ،
ئوتتا قويغان چەينەكتەك.
ئارقاڭلاردا بىز قالدۇق،
كاككۇك بىلەن زەينەپتەك.

ئەمدى مەن قانداق قىلاي،
بۇ يىگىتلەر بەختىنى.
ساقلىغىن ئاللا كېرىم،
ئوت ئىچىدە پاختىنى.

يۇزبېشىغا يىغلىساق،
سۆزگە قۇلاق سالمايدۇ.
مۇنداق جەبىر ـ جاپادا،
بالىلار ئامان يانمايدۇ.

تەمبۇرۇمنى چېكىمەن،
كۈندە يىغلاپ، ناخشا ئېيتىپ.
ئۇخلاپ يېتىپ يىغلايمەن،
جان بالامنى ياد ئېتىپ.

چىغلىق تىكەن ئىچىدە،
قۇمدىن تولا ئاق توشقان.
بۇ قوشاقنى قوشمايتتۇق،
دەردكە پايلىماي قوشقان.

ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
ئولاتا ئېيتقان بېيىتنى.
لاشمانلىققا تۈتۈپ بەردى،
ھەمدەم دېگەن شېھىتنى.

قايقا داۋان تاغلىرى،
تۆكۈلگەندۇر قانلىرى.
تۈتۈپ نەيزە سالغاندا،
سىرقىرىغاندۇر جانلىرى.

توختىنىياز دېگەن باتۇر،
قايقا ئۈستىدە ياتۇر.
كۆپىنىڭ غېمىنى كۆزلەپ،
ئۆز بېشىنى يەپ ياتۇر.

يەرلىكنى كولاۋېتىپ،
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى.
قايقىنىڭ يىگىتلىرى،
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتتى.

قارا ـ قارا قاغىلار،
بالىلىرىغا دان بەرگەن،
كىچىككىنە مۇساۋاي،
قايغا ئۇستىدە جان بەرگەن.

دۇشمەنلەر چىقىپ كەلدى،
قايغا ئۇستىدىن ئۆتۈپ.
شېھىت بولغان يىگىتلەر،
قالدى قانلارغا پېتىپ.

يۇقىرىدىن چۈشۈپ كەلگەن،
جەرەن كۆزلۈك چاروللا.
قايغا ئۇستىدە ياتۇر،
قۇندۇز كۆزلۈك ياش باللا.

قايغا يولى تار ئىكەن،
ئىككى يېقى قار ئىكەن.
بالىسىنى كۆرمەككە،
بارچە يوقسۇل زار ئىكەن.

بۇلبۇل سايرار ياز كېلىپ،
كۆك چىمەن باغ ئىچىدە.
جاننى بەردىڭ ۋاقىتسىز،
باياۋان تاغ ئىچىدە.

ئاسماندىكى ئاي قايدا؟
«ئاۋات» دېگەن جاي قايدا؟
يۇرتىڭ كۆز نۇرى بولغان،
توختىنىياز باتۇر قايدا؟

چۆل قايقىنىڭ بېشىدا،
قار كۆچمەي يېتىپ ئالدى.
شېھىت بولغان ئەرلەرنىڭ،
بالىلىرى يېتىم قالدى.

قايغا يولى ھەيۋەتلىك،
بۇلاق سۇيى شەربەتلىك.

مەقستىگە يېتەلمىگەن،
كېرىم ئاخۇن رەھمەتلىك.

ئۆستەڭ بويىدا يالپۇز،
يالپۇزنىڭ شېخى يالغۇز.
جېنىمغىنە شۇ ئادەم،
قايقا ئۇستىدە يالغۇز.

ئالما ئاتتىم دەريا‌غا،
لەيلىۋالدى، چۆكمەيدۇ.
قېرىندىشىڭ ئوتلىرى،
يالقۇنجايدۇ، ئۆچمەيدۇ.

ئوقنى ئاتتى يۈرەككە،
يېنىپ تەگدى بىلەككە.
باي زالىملار قىلغىنى،
ئورناپ كەتتى يۈرەككە.

ئىشىك ئالدى توپ سېپە،
ئاتقا سېپ بېرەي بېپە.
زالىملارنىڭ زۇلمىدا،
بولدى يۈرەكلەر زېپە.

كەچ كىردى زاۋال بولدى،
دەرۋازىنى يېپقاندۇر؟
شېھىت بولغان يىگىتلەر،
قانغا مىلىنىپ ياتقاندۇر؟

ئۆستەڭ بويى سۈزۈك تاش،
ماڭغانلارنىڭ كۆزى ياش.
بۇ پەرماننى چىقارغان،
نىكولاي زالىم باغرى تاش.

6 ـ باب
ساری جاز قوشاقلری

چار پادشاه هۆکۈمتی ئىلىنى بېسىۋالغان مەزگىلده، ئىلىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر، خۇيزۇ دېھقان-لىرى ۋە هۇنەرۋەن، كاسىپلارنى مەجبۇرىي هالدا رۇسىيىنىڭ قاراقول، تالغىر، چېلەك، ئالمۇتا قاتارلىق جايلىرىغا كۆچۈرگەن.

ساری جاز ــ ئالمۇتاغا قاراشلىق بىر كىچىك ناهىيه بولۇپ، كۆچمەنچى خەلقنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەينى يىللاردا توقۇلغان بۇ قوشاقتا كۆچمەنچى خەلقنىڭ ساری جازغا يېتىپ بارغاندا بېشىدىن كەچۈرگەن ئېغىر كۈنلىرى ۋە تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ساری جازغا يەتكەنده،
چۆپ قالمىدۇق ئوچاقتا.
دارېن ① بىزنى پالايدۇ،
خەت كەلمەيدۇ بۇ چاغقا.

كۈرەدىن چىققان هارۋا،
يان بۇلاققا ياماشتى.
مەن يۈرتۇمغا قارىسام،
يىغا ماڭا ياماشتى.

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
غېجەك سوقمىز تاك ـ تاك.
نېمە تاپمەن دەيسەن،
مەخپىر شاڭبېگى ـ پاختەك.

توقىلەك بىلەن شاكىر،
بىر كېيىك ئېتىپ كەلدى.
ساری جاز دېگەن يەرگە،
تۆمۈر شاه يېتىپ كەلدى.

جىڭلاپ بەرگەن ئۇنىدىن،
ئېتىپ ئىچمىز ئاشنى.

---

① دارېن ــ ئەمەلدار مەنىسىده.

بۇيرۇسا كۆرەرمىزمۇ
ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشنى؟

پالۋاننىڭ مىڭەن ئېتى،
ياتقان يەردە ئېغىنار.
بىچارە شۇ پالۋانلار،
بالىلىرىنى سېغىنار.①②

① ئا. شەمسىۋا: «خرىستۇماتىيە»، 1952 ـ يىلى نەشرى.
② ئۇچقۇنجان ئۆمەر: «ئۇيغۇر خەلق تارىخي قوشاقلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى.

7 ـ باب
ژاڭخۇلۇ قوشاقلىرى

ژاڭخۇلۇ قوشاقلىرى ـــ ئىلى خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ داڭلىق قوشاقلارنىڭ بىرى. ئۇ ئادەتتە «ئۆستەڭ قوشاقلىرى»، «ژاڭخۇلۇ ئالۋىنى قوشاقلىرى»[1] دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن.

1760 ـ يىللىرى، چىڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، مەكىت، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدىن نەچچە ئون مىڭلىغان يېزا ئاھالىسىنى مەجبۇرىي ھالدا ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقىپ بوز يەر ئاچقۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلدۇردى. چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى يەرلىك پومېشچىك ـ بەگلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن يەنە ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن كۆرە شەھرىگىچە 90 نەچچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ چاپقۇزدى. ئۆستەڭ چېپىش جەريانىدىكى بۇ ئېغىر ئەمگەككە ئالدى بىلەن دېھقانلار قاتناشتۇرۇلدى، زالىم بەگلەر قامچىلىرىنى ئويناتىپ، كەڭ ئاۋامنى قاتتىق خورلىدى. خەلقنىڭ تارتمىغان ئازابى قالمىدى، ئىلىدىكى ئاقئۆستەڭ ئەنە شۇ يىللاردا چېپىلغان، ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قانلىق كۆز ياشلىرىنىڭ گۈۋاھچىسى. «ئۆستەڭ قوشاقلىرى» ياكى «ژاڭخۇلۇ قوشاقلىرى» ھەر يىلى ئەتىيازدا تېرىلغۇنىڭ ئالدىراش پەيتلىرىدە باشلىنىدىغان ئەنە شۇ ئالۋان ـ ھاشار ئىشلىرىنى مەزمۇن قىلىپ توقۇلغان. بۇ قوشاقلاردا ھاشارچىلارنىڭ تارتقان ئېغىر كۈلپەتلىرى، ئاۋام خەلقنىڭ روھىي ھالىتى، ئەمەلدار، گۇڭتۇ[2] لارنىڭ زالىملىقى، ھاشارچىلار ـ مەدىكارلارنىڭ چىڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرى ۋە يەرلىك پومېشچىك ـ ئاقسۆڭەكلەرگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. زالىملارنىڭ «دەريانى ئادەم ئارقىلىق توسۇش»تىن ئىبارەت ئەخمىقانە قىلمىشلىرى ناھايىتى كۆچلۈك تىل ئارقىلىق مەسخىرە قىلىنغان.

«ژاڭخۇلۇ قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلقنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە چۈشىنىش ئۈچۈن مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

دەريانىڭ سۇيى تاشسا،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
ھاشارچى كۆرۈپ بۇنى،
خۇدايىمغا يىغلايدۇ.

دەريانىڭ سۇيى تاشسا،
چوڭ كۆرەنى سوقماقچى.
ئەقىلسىز نادان بەگلەر،
ئادەم بىلەن توسماقچى.

ئۆستەڭنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپسا كەتمەن ئۆتمەيدۇ.

---

① ژاڭخۇلۇ ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، دەريانى قاچۇرۇش ياكى ئارقىسىغا ياندۇرۇش دېگەن مەنىدە.
② گۇڭتۇ ـــ ئىش باشقۇرغۇچىلار، ئىش ھۆددىگە ئالغۇچىلار مەنىسىدە.

زالىم تۆكچىسى بەگلەر،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.

ئۆستەڭنىڭ قېشى لايدۇر،
دەسسىسەم لىغلىدايدۇ.
زالىم بەگلىرى كەلسە،
يۈرەكلەر جىغلىدايدۇ.

پۇقرالار كېچە ـ كۈندۈز،
بۇ دەريادا ئىشلەيدۇ.
ئۆيىنى خىيال قىلىپ،
زار قاقشايدۇ، يىغلايدۇ.

ئاقئۆستەڭنى چاپسۇن دەپ،
جاكچىلىدىن چۈشۈپتۇ خەت.
پەرماننى ئېلىپ چىقتى،
زالىم تىلمىچى ئەخمەت.

بېرىپ ئۆستەڭ بېشىغا،
يەردىن چام بۆلۈپ بەردى.
جانلاردىن ئۆتۈپ كەتتى،
ئالۋان ـ سەيسىنىڭ دەردى.

ئۆستەڭ چاپمىغان خەقنى،
دارلاپ قامچىغا باستى.
چىدىيالماي قامچىغا،
ئۆستەڭ ياقىلاپ قاچتى.

ئۆستەڭنى چېپىۋېتىپ،
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى.
كەمبەغەل ھاشار بىلەن،
ئۆيدىن ئايرىلىپ كەتتى.

چېپىپ پۈتكەن ئۆستەڭدە،
سۇلار ئاقار شارقىراپ.
ئۆستەڭگە بويىغا كەلسەك،
بايلار كېلەر ۋارقىراپ.

دەريا ـ ئۆستەڭگە سۈيىگە،
مىراب دېگەن باش ئىكەن.

ئادالەتنى بىلمىگەن،
باغرى قارا تاش ئىكەن.

قىيان كەلدى شارقىراپ،
كوچا ـ كوينى ياقىلاپ.
جاننى ئالدى بەگ ـ بوجاق،
«توس سۇنى!» دەپ ۋارقىراپ.

ئۆستەك چاپماي بەگ، غوجام،
تولدۇرۇپتۇ سېڭنى.
ئۆستەك چېپىپ ئاچ قالدۇق،
بىزگە بەرمەس ئۇننى.

ھاشار كەلسە قات ـ قەۋەت،
بىز چېكىمىز نادامەت.
بىرەر قېتىم سۇ تۇتساق،
باشقا كەلگەن قىيامەت.

ياز بولسا قىلار غەمكىن،
ۋاڭخۇلۇنىڭ ئالۋىنى.
بۇ ھاشارغا باش بولغان،
زالىملارنىڭ يامىنى.

ئىلى دەريا توسۇن ئات،
ۋاڭخۇلۇدا توسۇلماس.
ھاشارچىلار غەزىپى،
ئەمدى زادى بېسىلماس.

8 ـ باب
هاشار ـ ئالۋان قوشاقلىرى

1765 ـ يىلى ئۈچتۇرپان خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلىڭى دەھشەتلىك باستۇرۇلـ غاندىن كېيىن، 8000 ئۆيلۈك ئادەم جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن سۈرگۈن تەرىقىسىدە ئىلىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى، ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن بۇ كىشىلەرگە بىنەم يەر ئېچىش، ئۆستەڭ چېپىش، ئەمەلدارلار ئۈچۈن ئولتۇراق ئۆي سېلىش، قورغان ـ سېپىل سوقۇش، ئوۋ قىلىپ ئوزۇق ـ تۇلۇك جەمـ لەش، ئات ـ ئېشەكلەرگە يەم ـ خەشەك تەييارلاش قاتارلىق ئالۋان ـ ياساقلار يۈكلىنىپ، يىلمۇ يىل كۆـ پىيىپ، ئۇلارنىڭ تىنغۇدەك ھالى قالمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاقـ لىرىدا ئەمگەكچى خەلق «جان پۇتۇكى»، «چوقا بېشى»، «خان پۇلى»، «بەر پۇلى»، «سۇ پۇلى»، «قونالغۇ پۇلى»، «ئوت ـ خەشەك پۇلى»، «پۇقرالىق پۇلى»، «باسقاق ـ چېرىكلەر پۇلى»، «خوجىدارلار پۇلى»، «مىرابلىق پۇلى»، «غەللە پۇلى»، «تاپان ھەققى»، «چاي پۇلى» ۋە باشقا ناملاردا ئاتالغان 65 تـۈر ـ لۈك ئالۋان ـ سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى. يۇرت ئىچىنى كەمبەغەل ـ نامراتلىق، ئاچارچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىك قاپلاپ كەتتى، خەلقنىڭ دەرد ـ ئەھۋالىغا يېتىدىغان ئادەم بولمىدى. ھاشار ـ ئالـۋان بىر چوڭ ئاپەت بولدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھاشار ـ ئالۋان ھەققىدە ئىجاد قىلىنغان قوشاقلار خەلق ئارىسىدا تارقالدى. ئەمگەكچى خەلق زالىم ھۆكۈمرانلارغا، چوڭ پومېشچىك ـ ئاقسۆڭەكلەرگە، يەرلىك بەگ، شاڭيولارغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى، باشتىن كەچۈرگەن تۇرلۇك قىسمەتلىرىنى ۋە ئارزۇ ـ ئۇمىدـ لىرىنى مۇشۇ قوشاقلاردا ئىپادىلىگەن.

ھاشار ـ ئالۋان ھەققىدىكى قوشاقلارنىڭ سىنىپىي تەۋەلىكى گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقـ نىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئاستىدا ئۆتكۈزگەن ئېچىنىشلىق ھاياتىنى بايان قىلـ غان. بۇ قوشاقلار بۇگۈنكى بەختلىك كۈنلەرنىڭ قەدرىگە يېتىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھاشار يولى ئۇچ كۈنلۈك،
بىزگە چۈشكەن مۇشكۈللۈك.
بايلار بارسا بىر كۈنلۈك،
كەمبەغەلگە ئون كۈنلۈك.

كەتمەن چاپماي بەگلىرىم،
تولدۇرۇپتۇ سېڭىنى.
ئاقئۇششاق بىلەن كۆمەچ،
كەمبەغەلنىڭ يېگىنى.

قىيان كەلدى شارقىراپ،
كوچىلارنى ياقىلاپ.

جاننى ئالدى بەگ ـ بوجاڭ،
سېلىق بەر! ـــ دەپ ۋارقىراپ.

قىزىق چۆپنى ئىچمەيمەن،
كۆيدۈرىدىكەن ئەتنى.
بىزگە نۆۋەت كەلگەندە،
ئاندىن ئېيتىمەن دەردنى!

ئالۋان كەلدى ئالامەت،
چېكىۋەردۇق نادامەت.
ئالۋان ـ ياساق كەلگەندە،
بىزگە بولۇر قىيامەت.

تىنىمسىز ئىشلەپ يۈرۈپ،
بەللەر مۈكچىيىپ كەتتى.
ئالۋاننى تۆلەلمەستىن،
جېنىمىز ئېقىپ كەتتى.

سېپىل ئىچىدە دارېن،
ئالۋان ـ ھاشار ئويلايدۇ،
دەردى تولا پۇقرانىڭ،
كېچە ـ كۈندۈز يىغلايدۇ.

ئالۋان ھوسۇلۇم تولا،
قويماي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قويمىسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

ھاشار، ئېلىق ـ سېلىق دەپ،
كۈندە ئالۋان غوۋغىسى.
ئىشكىلەردىن كەتمەيدۇ،
لالما ئىتتەك دوغىسى.

ئالۋان ـ ياساق بېرەلمەي،
دېھقان ئوغلىنى ساتتى.
بەرسەكمۇ يۈز خو ئاشلىق،
تويماي يەنە ئېغىز ئاچتى.

يەنە ئالۋان كېپ قاپتۇ،
مەن ئېتىمنى ساتايمۇ؟
پىيادە مۇكچىيىپ يۈرۈپ،
بالىلىرىمنى باقايمۇ؟

ھەر مەلىدە، ھەر ئۆيدە،
ئالۋان، ياساق ھەم سەيسى.
بىر ھەپتىدە قىرىق قېتىم.
دەشنام، تاياق ھەم نەيزى.

زالىملار زامانىدا،
ھەر مەلىدە بىر قازان.
چوڭ ـ كىچىك ھەم ياش ـ قېرى،
تاپالمىغان ھېچ ئارام.

نەچچە يىللاپ ئۆتۈككە،
تەگمەس ھەرگىز تاپىنىم.
ئۆيۈ ئىچىدە بار ـ يوقى،
ئىككى سېۋەت، بىر خاپىنىم ①

كىيگىلى بار سوغۇقتا،
مىڭ بىر ياماق چاپىنىم.
خوش ـ خوش دەپ تىل ئۇزەلمەي،
ئاقىرىپتۇ ساقىلىم.

جېنىمىزنى ئېپ كەتتى،
ئالۋان ـ سېلىقنىڭ دەردى.
يۈرەكلەرگە بەك پاتتى،
دورغا ـ يايلار زەردى.

ئىلگىرى ھەربىر ئۆيدىن،
ئالدى ئون ئالتە ئاشلىق.
بۇ يىل ئالدى قوشۇلۇپ،
ئوتتۇز ئىككى خو ئاشلىق.

بەش قويلۇققا زاكات يوق،
ئون قويلۇققا بەش زاكات.

① خاپان ـــ تاغار ـ قاپ مەنىسىدە.

ئاتلىقلارغا ئالۋان يوق،
پىيادىگە چۈشتى ئات.

بىر مو يەرگە ئون ھاشار،
ئون مو يەرگە بىر ھاشار.
يۈز مو يەرگە يوق ھاشار،
مىڭ مو يەرگە تاماشا.

كۆرە يولى بەك ئۇزۇن،
يولدا پۈتقا تاش پاتتى.
شۇنچە ئىشلەپ ئالۋانغا،
تۈگىتەلمەي باش قاتتى.

ئاتامنىڭ ھالىنى دەيمۇ؟
ئۆزۈمنىڭ ھالىنى دەيمۇ؟
بۇ دەردلەرگە نە چارە؟
دەردىمنى ئېيتماي ئۆلەيمۇ؟

ئاخشىمى ياتار چاغدا،
سالغىلى كىگىز قېنى؟
جانلاردىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

9 ـ باب
سېپىل قوشاقلىرى

17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، چىڭ خانىدانلىقى جۇڭغارلارنىڭ كۈچ قېتىملىق پاراكەندىچىلىكلىرىنى تىنچىتىپ، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەينى يىللاردىكى ھۆكۈمرانلار نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچىنى كۈرە شەھىرگە توپلاپ، چوڭ سېپىل سوقتۇرۇپ، خەلقنى تېخىمۇ ئاسان ئىدارە قىلىش ۋە باستۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىققانىدى. قەشقەر ۋە ئاتۇشتىكى ھۆكۈمرانلارمۇ «چېگرىنى قوغداش»نامى ئاستىدا، ئەمگەكچى خەلقنى تۈرلۈك ھاشار، مەدىكارلىق سېلىقلىرىنى سېلىپ، زۇلۇمنى كۈچەيتتى، سېپىل سوقۇش ھاشارىغا بارمىغان ۋە قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى رەھىمسىز جازالاپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى.

«سېپىل قوشاقلىرى» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇ قوشاقلار غۇلجا، قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق يۇرتلاردىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ سېپىل سوقۇش جەريانىدىكى ئەمگەك ئازابى ۋە زۇلۇمغا قارشى نارازىلىق كەيپىياتىنى ۋە ئىسيانكارلىق روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

بۇ قوشاقلار مەزمۇن ۋە تىل جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا پايدىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە.

سېپىل سوققىلى كەپتۇ،
سەھرادىن قېرى ـ ياشلار.
تولا تارتىپ بۇ دەردنى،
ئاقاردى بىزنىڭ باشلار.

سۇلتان خوجام سورايدۇ:
ـــ سېپىل سوققانلار نەلىك؟
بىز نېمە گۇناھ قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك.①

بىز سېپىلغا چىققاندا،
خۇدايىم ساقلىسۇن ئوقتىن.
ئەجەبمۇ قۇتۇلمىدۇق،
زۇلۇم بىلەن زورلۇقتىن.

سېپىلنى سوقۇۋېتىپ،
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى.
بۇ زۇلۇمنىڭ دەستىدىن،
بەللەر مۈكچىيىپ كەتتى.

① سېپىلنى ئاساسەن دېھقانلار سوققان، شەھەرلىكلەرگە سېپىل سوقۇش ئالۇنىنى سېلىنمىغان.

يېڭى سوققان سېپىلنىڭ،
ئەتراپىدا جىق پوتەي.
سېپىل سوقۇپ خارلاندۇق،
ئادەم يامىنى دوتەي.

تېرەكلەر ئېگىز ئۆسۈپ،
چۈشتى سېپىلغا سايىسى.
سېپىلنى سوقماي دېسەك،
ئۇرۇپ قىينار يايىسى.

سېپىلغا چىقىڭ، بالىلار،
دۈم - دۈمنى سوقۇڭ، بالىلار.
پاششاپبەگ قوغلاپ كەلسە،
ئۇن سالماي قېچىڭ، بالىلار.

قاسىم دېگەن داخەنزە،[1]
سېپىل تۈۋىدە قالدى.
مېنىڭ يارىم خوخەنزە،[2]
ئۆزىنىڭ ۋەدىسىدە قالدى.

سېپىل چۈشتى ئازاققا،[3]
يېڭى شەھەر سالماققا.
بارمىغانلار ھاشارغا،
ئەمدى قالدى تاياققا.

ئالۋان چاچتى يۇزبېشى،
ئاسماندىكى تۇتۇنگە.
دوقى بىزگە خۇشامەت،
بولدى گېپى پۇتۇنگە.

ئاچيا[4] بويى ئاق بوزاڭ،
سۇ كۆرمىگەن توپىسى،
مېلى باردىن مال كەتتى،
مېلى يوقنىڭ توخۇسى.

---

① داخەنزە — چوڭ، باتۇر، نوچى.
② خوخەنزە — باتۇر يىگىت.
③ ئاتۇشتىكى يۇرتلارنىڭ نامى.
④ ئاتۇشتىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

بوتۇڭ كەلدى، ئىت كەلدى،
پۇلى يوقنى چىشلەيدۇ.
پۇلى بارنىڭ ئالدىدا،
مالاي بولۇپ ئىشلەيدۇ.

سېپىل سوقتۇق ئاچياغا،
ئىشتارچى① نىڭ يېنىغا.
يۇدۇپ چىقتۇق توپىنى.
ئېگىز سېپىل تېمىغا.

نىزام بىلەن پالتاجى،②
ھاشارچىغا باش بولدى.
كەمبەغەلنىڭ ئوغلىنىڭ،
بېشى قېتىپ تاش بولدى.

تاراسلىغان قامچىنىڭ،
ئۇچى قىزىل قان بولدى.
قالڭ ئۇرغانلار ھاسىراپ،
ئاخىر يېرىم جان بولدى.

يېڭى شەھەر يېقىن بولدى،
باققۇ③ بىلەن تېتىرغا ④
ئىشلەۋەردۇق بىكارغا،
ئىگە بولماي ھەجىرغا.

سېپىلنىڭ تېمى ئېگىز،
ئەتراپىدا خەندەكلىك.
ماتا كىيگەن مەدىكار،
ئۆيىدە ياتار دەردىمەن.

تەجەن⑤ سېيىي يامان ساي،
سەل كېلىدۇ شارقىراپ.
جېنىمىزنى ئېپ بولدى،
يايى، دورغا ۋارقىراپ.

باغرىق⑥ بىلەن ئازغاندىن،⑦
ھەيدەپ كەلدى باپكارنى.
بەش تەڭگىگە ئېپ كىيدۇق،
بىر تەڭگىلىك ماتانى.

بۇگەن⑧ بېشى بۇيامەت،
ئەسلىي ئىسمى باي ئەمەت.
ئۆمرۇم ئۆتتى ھاشاردا،
تۇغۇلغانغا نادامەت.

---

①②③④⑤⑥⑦⑧ ئاتۇشتىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

مەشئەتتىكى جۇزىدىن[1]،
چېرىك چىقتى شاپاشلاپ،
گەپ قىلساق سولاپ قويدى،
گۆشمىزنى تاراشلاپ.

ئاتۇشتىكى ئازاقنى،
يەر - زېمىندا باي دەيدۇ.
سەيسى چىقسا نامراتنىڭ،
بېشى قېتىپ ۋاي دەيدۇ.

تۆت قوۋۇقلۇق سېپىلنى،
قىرىق كۈندە پۈتكۈزگەن.
دەررە - قامچا دەردىنى،
جېنىمىزدىن ئۆتكۈزگەن.

ھاكىم چىقتى ئاچياغا،
قومۇش قۇلاق ئات مىنىپ.
تاغار يۈدگەن بالىنىڭ،
كەتتى بېلى قاتلىنىپ.

بوتۇڭ چىقسا باغرىققا،
ناننى چىگدۇق ياغلىققا.
دېۋەيلىدى: ئىشلە! — دەپ،
ئۆيده ياتقان ئاغرىققا.

كېچىكزى[2]نى شور دەيدۇ،
تاپالمىدىم شورىنى.
چېقىۋەتكۈدەك بولدۇم،
تۇتۇن چىققان مورىنى.

قۇم سىغىردا[3] باي بارمۇ؟
ئورۇق قويدا ماي بارمۇ؟
كەتمەن چاپقان ھاشارچى،
ئوتلىغۇدەك چاي بارمۇ؟

كەتمەنىڭ سېپى قاتتىق،
قاپىرىپتۇ ئالىقىنىم.
سېپىل پۈتكۈچە ئۆيده،
بىر قېتىمۇ ياتمىدىم.

سېپىل سوقۇپ شە سالدۇق،
ھاكىم بېگىم سورايدۇ.
باي ئۆيىده پولۇ يەپ،
كەمبەغەلنى يونايدۇ.

---

① جۇزى - ساقچىخانا مەنىسىدە.
② ③ ئاتۇشتىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

10 ـ باب
ئامبال زۇلۇمى ھەققىدە قوشاقلار

جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا جاھانگىرلار ۋە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، ھۆ-كۈمران سىنىپلارنىڭ قولچوماقلىرى، زالىم ئامبالالارنىڭ چېگرا رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قاتتىق ئېزىشى ۋە تالان ـ تاراج قىلىشى دۆلەتنى ئاجىز، خەلقنى نامرات قىلىۋەتكەنىدى.

مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زۇلۇم تۇپەيلىدىن سەرسان بولغان خەلق ھەددى ـ ھېسابسىز ئىدى. بۇ قوشاقلار 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئامبال زۇلۇمـ-دىن چاك ـ چاك بولغان مۇڭلۇق قەلبى ۋە زۇلۇم ـ كۈلپەتكە بولغان چەكسىز غەزىپى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئامبالغا ئامبال،
شايىدا تامبال.
يۇرتنى سوراپ يەيدۇ،
يامۇلدىكى ئامبال.

ئامبالنىڭ قىزى،
دايىنىڭ① قىزى،
چوقۇر دېمەكلار،
تاياقنىڭ ئىزى.

ئامبال ئالدىدا،
دايى كەينىدە.
مەن قانداق قىلاي،
زۇلۇم دەردىدە؟

ئامبىلى ئاق ئاتلىق،
دايى كۆك ئاتلىق.
گۇندىدا يىغلايدۇ،
گۇناھسىز خەلق.

ئامبالغا ئاق چاي،
دايىغا كۆك چاي.
گۇندىپايلارنىڭ،
كېپىنىنى پىچاي②.

① دايى ـــ بايۇەچچە، بەگزادە
② ق. ھەسەن: «ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى»، 1950 ـ يىلى ئالمۇتا نەشرى.

11 ـ باب
يەتتە قىزلىرىم ھەققىدە قوشاقلار

17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئۇچتۇرپاندا بەش يىل ئامبال بولۇپ تۇرغان سۇ چىقىڭ ۋە يەر ـ لىك ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋەكىللىكىدىكى چىقىڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئەمەـ گەكچى خەلقنى ئۆلۈم گىردابىغا ئەكىلىپ قويدى. ئۇچتۇرپاندىكى غەزەپ ـ نەپرىتى تېشىپ، پۈرسەت كۈـ تۈپ تۇرغان رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئاشۇ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا قارشى نۇرغۇن قېتىم شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارىدى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدىكى مايسىخان قاتارلىق يەتتە قىز دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تىغمۇتىغ تاقابىل تۇرۇپ، كۆپ قېتىملىق مۇھاسىرىنى بىتچىت قەـ لىپ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ باتۇر، پىداكارلىق روھىنى نامايان قىلدى. ئۇلار مۆلجەر تاغدىكى ھا ـ يات ـ ماماتلىق ئاخىرقى جەڭدە، دۇشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن تاغ چوققىسىغا چىقىۋې ـ لىپ قاتتىق ئېلىشتى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنى تىك ياردىن تاشلاپ، ئەركىنلىك يولىدا قۇربان بولدى.

«يەتتە قىزلىرىم ھەققىدە قوشاقلار» ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ تەۋەسىدە تارقالغان بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا مەرد، باتۇرلۇق تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە.

ئەل ـ يۇرت ئۈچۈن سەن ئەمەس،
نان بېرىدۇ خۇدامۇ.
يەتتە قىزغا ئۆكسۈمەس،
خەلقىمىزدىن دۇئامۇ.

يەتتە دېگەن ساناقنى،
مىليون بارماق سانايدۇ.
ھەر ساناقتا يەتتە قىز،
بارماقلاردىن مارايدۇ.

ئۆلگەن ئەمەس يەتتە قىز،
يەتتە مىڭ بولۇپ تارالغان.
يەتتە قىزنىڭ قېنىدىن،
نۇرغۇن پالۋان يارالغان.

جانان بولار يەتتە قىز،
يەتتە مۇشتنى ئاتقانغا.
جازا بەرسۇن خۇدايىم،
يەتتە قىزنى ساتقانغا![1]

① «تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.

12 ـ باب
يالغۇز تويۇن قوشقى

يالغۇزتويۇن ـــ قۇمۇل شەھرىنىڭ تاشۇيلىق يېزىسىدىكى بىر تاغنىڭ ئىسمى.
1688 ـ يىلىدىن 1694 ـ يىلىغىچە غالدان قۇنتەيجى پۇتۇن شىنجاڭ رايونىنى قاتتىق پاراكەندىچىلىككە سېلىپ، يۇرت ـ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. ئۇ باشچىلىق قىلغان قوراللىق باسمىچىلار قۇمۇلنىڭ يالغۇز تويۇن قاتارلىق جايلىرىغا باستۇرۇپ كېلىپ، ئورما ئورۇۋاتقان بىگۇناھ 66 نەپەر ياشتىن 40 نەپىرىنى قىرغىن قىلغان، 26 نەپىرى قېچىپ قۇتۇلغان. بۇنىڭغا چىداپ تۇرالمىغان ئۆمەر باتۇر باشچىلىقىدىكى قۇمۇل خەلقى باسمىچىلارغا قارشىتا جازا ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، جەڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، يالغۇز تويۇن توغرىسىدا يەنە داستانمۇ يېزىلغانلىقى مەلۇم.

يالغۇزتويۇن بىر پارچە تاغ،
تەبىئىي قورغان.
ئاتمىش ئالتە ياش بالىنى،
بۇغدايدەك ئورغان.

يالغۇزتويۇن، يالغۇز خادا،
سۇلارنى سەپكەن.
ئۆزى پېقىر، كۆڭلى سۇنۇق،
ئاسمانىنى تەپكەن.

يالغۇزتويۇن، يالغۇز جاڭزا،
ئۆزى شو خوزا.
ياتقان يېرى ئالتۇن خادا،
كۈمۈش موخوزا.

يالغۇزتويۇن تاغ ئارقىسى،
قاپقارا سايدۇر.
ئۆمەر باتۇر مىنگەن ئېتى،
كۆك ئالا تايدۇر.

كۆك ئالا تايىنى مىنىپ ئۇ،
شامالدەك چاپقان.
چىدالماستىن ياۋ لەشكەرلىرى،
ئۆرۈلۈپ قاچقان.

ئاتمىش ئالتە بىگۈناھ ياش،
«ئاللا» دەپ يانقان.
ئاتا ـ ئانىسى يىغلىپ كېلىپ،
ماتەمگە پاتقان.

لاچىن كۆلدىن چۈشۈپ كەلدى،
ئاتلار ئۆيناتىپ.
قوللىرىدا كۈمۈش سىلتىق،
قۇلانلار ئاتىپ.

لاچىنى غولدىن چۈشۈپ كەلدى،
بىر ھاشىم ئوغلان.
قىزىل ـ يېشىل تون كىيىپتۇ،
ياقىسى بۇلغۇن.

ئۆمەر باتۇر جەڭگە چۈشۈپ،
قاقشىدى دۈشمەن.
قۇيرۇقىنى تىكىپ قاچتى،
ياۋ ـ سىبىسىق ئەمەن.

ئۆمەر باتۇر خۇش ئەر ئىدى،
تاغ ـ داۋان ئاشقان.
ئاتنى قويۇپ، تاينى مىنىپ،
خوتەنگە يول ئاچقان.

يالغۇزتويۇن، تاغ ئارقىسى،
تۈپتۈز بىر تەبىئىي قورغان.
بىر مىڭ ئۈچ يۈز چېرىك كېلىپ،
كەينىگە قاچقان.

يالغۇزتويۇن بىر تاغ ئىكەن،
ئون بىر كۈن تۇردۇم.
مەن ـ مەن دېگەن يارەنلەردىن،
ھال ـ ئەھۋال سوردۇم.①

① ئا. ئىسمائىل: «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.

13 ـ باب
زالىم قازىلار ھەققىدە قوشاقلار

ياڭ زېكشىن، جىن شۇرىن، شېڭ شىسەي قاتارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ شىنجاڭ خەلقىگە زىيانكەشلىك قىلىش، زۇلۇم قىلىش جەھەتلەردىكى ماھىيىتى بىر بولغىنىدەك، دىنىي نىقابقا ئورىنىۋېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك ئەزگەن ۋە قاقشاتقان زالىم قازىلارنىڭمۇ ماھىيىتى بىر، تىلى بىر. بۇ قوشاقتا ئەينى يىللار ـ دىكى قاراڭغۇ ـ زۇلمەت ئىچىدە ئېگىرىغان شىنجاڭنىڭ غۇلجا، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدىكى زالىم قازىلارنىڭ پۇقرالارغا قىلغان زىيانكەشلىكى بايان قىلىنغان، ئادالەتسىز زامانىنىڭ چۈمپەردىسى ئېچىپ تاشلانغان.

«زالىم قازىلار ھەققىدە قوشاقلار» شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تارىخى، جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىش، چۈشىنىۋېلىشقا نىسبەتەن مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

ھوشۇر باقى، مەخپىر قازى،
نۇرى ساغلىق.
پۇقرالارنىڭ يۈرەك باغرىن،
قىلدى داغلىق.

قازى بولغان تىرىكتاپلار،
شۇنداق بولسا؛
ئاخىرەتتە راھەت كۆرەر،
يېرى چاغلىق.

ۋادەرىخا، بۇلاردىن كۆپ،
ئەلەم يەتتى.
ئازابىدىن يۈرەكلەرگە،
جىق دەز كەتتى.

بۇ پانىيدا مەنسەپ دېگەن،
شۇنچىلىككەن.
ئاخىرىدا بۇلارنىمۇ،
تاشلاپ كەتتى.①

① ق. ھەسەن: «ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى»، 1950 ـ يىلى نەشرى، ئالمۇتا.

14 ـ باب
ئاچ كۆز موللىلار ھەققىدە قوشاقلار

«ئاچ كۆز موللىلار ھەققىدە قوشاقلار» روشەن خاھىشقا ئىگە. ئۇنىڭدا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى تۇر ـ لۇك دىنىي نىقابقا ئورىنىۋېلىپ، ئەمگەك قىلىپ ھالال تۇرمۇش كەچۈرمەي، ئەمگەكچى خەلقىنى ئالداپ شـ ـلىپ يەيدىغان ئاز ساندىكى ئاچ كۆز موللىلارنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسى پاش قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەل ـ قىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئاللاھۇمە گاچ ـ گاچ،
قارنىم تويدى، كۆزۈم ئاچ.

يىراق قىلما خىزىردىن،
قۇرۇق قويما نەزىردىن.

قورسىقىمنى كەڭ قىلساڭ،
كوھىقاپقا تەڭ قىلساڭ،

ئېلىۋەرسەم، بەرمىسەم،
قىيامەتكە بارمىسام.

باربغا پەتە، يوقىغا ئەتە،
ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر.

ئەينى يىللار قۇمۇل تەرەپلەردە موللىلار ھەققىدە مۇنداق قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان:

قىر سايلىقىنىڭ موللىسى،
قارا تونلۇق ياۋاش كىشى.
قۇشناچىم قېرىپ قېلىپ،
ئاغزىدا قالماپتۇ چىشى.

نىكاھ ئوقۇپ بۇ موللا،
ياغلىق ياپقان تۆش تاپۇر.
قۇشناچىم ئۆيدە قېلىپ،
چاينىاپ گۆش راھەت تاپۇر.

سىرتقا چىقىپ بۇ موللا،
ئۇيان ـ بۇيان قاراپ باقۇر.
قۇشناچىم تەمە بىلەن،
ھويلىدىن ماراپ باقۇر.

15 ـ باب
شەخۇمارى قوشقى

«شەخۇمارى قوشقى» قۇمۇلدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

1695 ـ يىللىرى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، قۇمۇلنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرى خېلىلا ئوبدان يولغا قويۇلغانىدى. شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئېشەك، تۆگە ۋە كۆتەك ھارۋا كارۋانلىرى بىلەن ماللارنى كەلتۈرگەن سودىگەرلەر خېلىلا نەپ ـ مەنپەئەتكە ئېرىشكەنىدى. ئۇلار بىر قىسىم ئەشيالارنى، تۇرلۇك ماللارنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتەتتى. ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا جىددىي كېرەكـلىك بولغان بىر قىسىم ماللارنى ئىچكىرىدىن ئالدۇرۇپ چىقىپ سودا قىلاتتى. ئەينى يىللاردا ھەر مىللەت كارۋانلىرىنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ ـ كېتىپ بارغان قەدىمى توختىمايتتى. مانا شۇنداق شارائىتتا شەخۇمارى (شەھەر خۇمارى) قوشقى مەيدانغا كېلىپ، ناخشا سۆيۈتىدە ئېيتىلغان.

«شەخۇمارى» قوشقىنىڭ ئاھاڭى ئۇيغۇرچە، تېكىستىكى سۆز ـ ئاتالغۇلار ئۇيغۇرچە ـ خەنـزۇچە ئارىلاشما بولۇپ، ئوقۇشقا، تۇتۇۋېلىشقا ئەپلىك، شۇڭا ئەينى ۋاقىتلاردا يەرلىك خەنزۇ، خۇيزۇلارمۇ بۇ قوشاقنى ناخشا قىلىپ ئوقۇغان. بۇ قوشاق مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا تېگىشـلىك كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان.

نالى لەيدى لوتۇكې
ئې يارىمەي،
تۇرپان لەيدى لوتۇكې
شەخۇمارى.

لوتۇگىچە تودىسا،
ئې يارىمەي.
خاجۇ، خۇجۇ، جاڭ فېيزا،
شەخۇمارى.

خاجۇ، خۇجۇ، ساجاچىيەن،
ئې يارىمەي.
ئەرلىياڭ، ئەرچەن، ئەرفۇڭ بەن،
شە خۇمارى.①

① «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.

16 ـ باب
زىندان قوشاقلىرى

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە ئەزگۈچى سىنىپلار بىلەن ئېزىلگۈچى سىنىپلار ئوتتۇ ـ رىسىدىكى كۈرەش توختىماي ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى قوشاقلار ئىنتايىن گەۋدىلىك. بولۇپمۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ تۇرمە، زىندانلىرىغا تاشلىنىپ، قاتتىق ئۇرۇپ ـ سوقۇلۇپ، تىل ـ دەشنام ئىشتىكەن، ھاقارەتلەنگەن، كىشىلىك ھوقۇق، شەخسىي ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئاچچىق قىسمەتلىرى تارىخ بەتلىرىگە پۈتۈلگەن. زىندان قوشاقلىرى ئەنە شۇ تارىخنىڭ ھەقـ ـقىي كارتىنىسىدۇر.

يۇرتتىن نېرى بارمايمەن،
جان دۇشمەنگە قاداقلىق.
زالىملارنىڭ زۇلمىدا،
تولا كىشى قاماقلىق.

زىندانغا چۈشۈپ قالدۇق،
«گۇناھ» قىلغان ئوخشايمىز.
قىلغان ئىشنىڭ تايىنى يوق،
ھارام ئۆلەر ئوخشايمىز.

قارىغانغا كۆرۈنمەس،
زىندان تېمى، ئېگىز تام.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلغان.

زىندان ئىچى قىستىلاڭ،
تار قەپەسكە ئوخشايدۇ.
كېچىدە چىراغى يوق،
قاراڭغۇ گۆرگە ئوخشايدۇ.

زۇلۇم تارتقاچ زىنداندا،
كۆرگەن كۈن ئېغىر بولدى.
داق يەردە تولا يېتىپ،
سۆڭگەچلەر يېغىر بولدى.

گۈندىپاي يېتىپ كەپتۇ،
قولىدا يوغان قەلەم.

ئاتا ـ ئانىلار، يىغلىماڭ،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

ئاتامىسەن ئاتارىكىنى،
ئىككى پاي ئوقۇڭ يوقمۇ؟
ياخشىنى يامان دەيسەن،
ياراتقان خۇدا يوقمۇ؟

قولۇڭدىن كېلەر بولسا،
زىندانىڭدا ياتقۇزۇۋەت !
چېقىشتۇرۇپ خانلارغا،
ئوقۇڭ بىلەن ئاتقۇزۇۋەت !

زىندان تېمى بەكمۇ ئېگىز،
سۈڭاقسىز ئىكەن.
مەن يارىمغا كۆكۈل بەرسەم،
پىراقسىز ئىكەن.

ئالتۇن قۇلۇپ توققۇز يەردە،
كىلىتى مەندە.
مەن زىندانىدا ياتقان بىلەن،
خىيالىم سەندە.

ئاتا ـ ئانام سوراپ قالسا،
زىندانىدا دەڭلار.
ھەق ئالدىدا ئېگىلمىدى،
سوراقتا دەڭلار.

زىندان تېمى ئېگىز ئىكەن،
چۈرىسى چىتلاق.
مەن يارىمنى كۆرەي دېسەم،
پۈتۈمدا تىزلاق①.

بۇ ئالەمنى كىمگە ياراتتىڭ،
زىندانىڭنى تار.
ئىتلىرىڭنى بەگ، ياراتتىڭ،
ئادىمىڭنى خار !

① تىزلاق ـــ پۈت ـ قولغا سېلىنىدىغان كىشەن مەنىسىدە.

17 ـ باب
جىمىسار ۋەقەسى ھەققىدە قوشاقلار

«جىمىسار ۋەقەسى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 1929 ـ يىللاردا جىمىسار ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ۋەقەنى ئاساس قىلىپ ئىجاد قىلىنغان. بۇ قوشاقلاردا ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، جىمىساردىكى دېھقان ئىسيانچىلارنىڭ تەشكىللىنىپ زۇلۇمغا قارشى ھەرىكەت باشلىغانلىقى، قورقۇپ كەتكەن ياڭ زېڭشىن بۇ ئىنقىلابىي كۈچلەرنى باستۇرۇش ئۈچۈن جىمىساردىكى ھەربىي ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەر خىل ھىيلە ـ مىكىرلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ ئۇلارنى ئالدىغانلىقى، ئىككى ھەپتىلىك ئاق تېررورلۇق جەريانىدا بىرمۇنچە ئىلغار كىشىلەرنى تۇتۇپ، قامap، دارغا ئاسقانلىقىدىن ئىبارەت جىنايى ۋەقەلەر پاش قىلىنغان.

بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى، جىمىسار ناھىيىسىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئىگىلەشتە مۇھىم يىپ ئۇچى بولالايدۇ.

تېزىنى باسسا مېزى
چىقىپ ھەمىشە.
لوجاڭجۇن[1]نىڭ بېشىغا،
چۈشتى ئەندىشە.

جىمىساردىن چىقىپتۇ،
بىر مۇنچە «كانتۇ»[2].
لويىلارغا تېگىپتۇدەك،
قىرىچە، يانتۇ.
كانتۇ دېگەن ئوغرى ئەمەس،
پادىچى دېھقان.
دەرد ـ ئەلەمگە پايلىماي،
كۆتۈرگەن ئىسيان.

ئاز دېگەندەك زالىملارنىڭ،
ئالۋان ـ ياسىقى.

---

① لوجاڭجۇن ـــ ياڭ زېڭشىنى كۆرسىتىدۇ.

② كانتۇ ـــ ئوغرى، يانچۇقچى مەنىسىدە بولۇپ، ياڭ زېڭشىنغا قارشى چىقىپ نارازىلىق بىلدۈرگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى «كانتۇ» دېيىلگەن.

قۇرۇلۇپتۇ بۇتلارنىڭمۇ،
ھەرخىل تۈزىتقى.

بۇ بۇتلارنىڭ بىرى ئىمىش،
ئاشلىق ئىلاھى،①
ئاش بەرمىسەڭ گەر ئۇنىڭغا،
بولماسمىش رازى.

يەنە بىرى بۇ بۇتلارنىڭ
سۇ تەڭرىسىكەن،②
ئاش بەرمىسەڭ، ئېتىزىڭغا
سۇ بەرمەس ئىكەن.

قىيان كەلسە شار ـ شۇر قىلىپ،
توسالايدۇ كىم؟
ھەق تەلەپنى ھەل قىلىپ بەرمەي،
باسالايدۇ كىم؟

ئادەم دېگەن خام سۈت ئەمگەن،
ئالدىنار گاھى.
كارغا ياراپ قاپتۇ يەنە،
ياڭنىڭ③ بەنپايى④

پەم ئىشلىتىپ نەندافۇشۇ⑤
تېپىپتۇ ئامال.
بۇتپەرەستىن بىر نەچچىنى،
قىلىپتۇ قامال.

چېقىپتۇدەك شۇ بۇتلارنى،
تىنچىپتۇ جېدەل.
ياڭ زېڭشىنىي ماختاپ ساختا،
چىقىپتۇ غەزەل.

ئىككى جۈمە⑥ جىمىسارىدا
بولۇپتۇ «تۈت ـ تۈت».

---

①② ئاشلىق ئىلاھى، سۇ تەڭرىسى ـــ ئەينى يىللاردا بۇ ئىككى بۈت ئىككى نەرسىگە بەلگە قىلىنىپ، جىمىسارىدا ياسالغان.
③ ياڭ ـــ ياڭ زېڭشىن.
④ بەنپا ـــ چارە ـ تەدبىر، پىلان.
⑤ نەندافۇشۇ ـــ ياردەمچى ئەمەلدار.
⑥ ئىككى جۈمە ـــ ياڭ زېڭشىن جىمىسارىدا ئېلىپ بارغان ئىككى ھەپتىلىك دېھقان ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

غەم ـ ئەندىشە، ۋەسۋەسلەرگە،
چۆكۈپتۇ ئەل ـ يۇرت.

قۇتۇلغانلار تاغقا قاچقان،
ئازغانلار ئىمىش،
ياڭ جاڭجۇنگە ئورەك ـ ئورا،
قازغانلار ئىمىش.

دارغا ئېسىپ قانچىسىنى،
قىلىپتۇ ساۋاق.
جىمىسارنى باستۇرۇپتۇ،
جىمىپتۇ چاتاق.

18 ـ باب
خاڭ قوشاقلىرى

«خاڭ قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ سىيا-سىي، ئىجتىمائىي ھەم تارىخىي تۈس ئالغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1914 ـ يىلى باشلانغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ۋە يەرلىك پو-مېشچىك ـ بۇرژۇئازىيە شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن جان بېقىش كويىدا شىمالىي شىنجاڭغا چىققان تۇركۇم ـ تۇركۇم ئەمگەكچى مۇساپىرلار ئۇ يەردىكى پىلىچى، كۆكيار قاتارلىق كۆمۈر خاڭلاردا ئات ـ ئۇلاغ ئورنىدا ئىشلەپ، كۆرمىگەن كۈنى، تارتمىغان دەرد ـ ئەلمى قالمىغانىدى. ئەينى يىللاردىكى خاڭ ئىشچىلىرى توقۇغان بۇ قوشاقلاردا ئۇلارنىڭ قالاق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ كان خوجا-يىنلىرى ۋە گۈكتۇلارغا ياللىنىپ ئىشلەپ، بېشىدىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق قىسمەتلىرى تەسۋىرلەن-گەن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ جاننى ئالمقانغا ئېلىپ قويۇپ ئىشلەپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى، ياقا-يۇرتلاردا خانۇەيران بولغانلىقى، غەمكىن، بىچارە، ئەندىشە بىلەن تولغان روھىي كەيپىياتى ئىپادىلەنگەن.

ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى تۈنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر كۆمۈركان ئىشچىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ قوشاقلار شىنجاڭنىڭ كۆمۈركان تارىخىنى، كۆمۈر كان ئىشچىلىرىنىڭ ئۆتمۈش تارىخىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەينى يىللاردىكى تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى بىلۋېلىشىمىزغا پايدىلىق. بۇ قو-شاقلار ئۆتمۈشنى ئۇنتۇماي، بۈگۈنكى يېڭى دەۋردە غەيرەت ـ جاسارەتكە كېلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇ-لۇشىغا تېگىشلىك ھەسسە قوشۇشىمىزغا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ.

1

ئىلىنىڭ سول يېنىدا،
قارايا‌غاچ دەپ غولى بار.
غولى قېشىغا جايلاشقان،
پىلىچى① دەپ خېڭى بار.

يازدا بولسا چاڭگۇڭ بىز،
خورجالارغا ئىشلىدۇق.

① پىلىچى ــ غۇلجىدىكى خاڭ ئىسمى.

سوغ چۈشكەندە بىكار بوپ،
خالىغان تېگىدە قىشلىدۇق.

بوتۇڭلارنىڭ غېمى يوق،
قۇمدىن تولا ھېيلىسى،
بەل داۋاندا① يول تۈرار،
خۇددى ساينىڭ تۈلكىسى.

يۈرتداش بولۇپ ھال سوراپ،
باشلاپ ماڭار گەنزىگە ②
بىز بىلمىز مەقسىتى،
بوغۇزالماق قەرزگە.

باڭمەن ③ كېلىپ ھەجىيىپ،
باشلاپ ماڭار زۇخاڭغا④
«ياۋاش بولساڭ نەپ تولا» ــ
دەيدۇ ئۇرۇپ دولاڭغا.

زۇخاڭدىن چۈشۈپ بېرىپ،
باش يوقالىڭ⑤ ئىكەن دەيمىز.
جىڭدىن چۈشكەن ئاق نانىنى،
زالارغا مىلەپ يەيمىز.

زۇخاڭدىن چۈشۈپ بېرىپ،
ئەردىڭ يۈقالىڭ بۇ دەيمىز.
بېشىمىز دىڭغا⑥ تەگكەندە،
ئىستىقىنا جان دەيمىز.

ئەردىڭ يۈقاڭمۇ دەيسەن،
سەندىڭ يۈقاڭمۇ دەيسەن.
خاڭغا چۈشكەن بالىلارنى،
خۇدا ئامان قىلغايسەن.

---

① بەل داۋان ــ پىلىچى خاڭنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى داۋان يولى.
② گەنزە ــ ئاشخانا.
③ باڭمەن ــ بوتۇڭنىڭ يارەمچىسى.
④ زۇخاڭ ــ قۇدۇق ئاستىدىكى شامال ۋە ئادەم ماڭىدىغان يول.
⑤ باش يوقالىڭ ــ قۇدۇق بىلەن شامال كىرىش ئېغىزىنىڭ تۈتاشقان ئورنى.
⑥ دىڭ ــ چىراغ.

زۇخاڭدىن چۇشۇپ بېرىپ،
لى سو① چاپقان ئوخشايمەن.
بېرىشى سۇنۇق يارماق،
جاننى ساتقان ئوخشايمەن.

زۇخاڭ دېگەن تىك ئىكەن،
تەستە ماڭدۇق تېيىلىپ.
خاڭغا چۇشسەك تۇرۇپتۇ.
لىڭفۇدىسى② گىدىيىپ.

زادى دەيدۇ لىڭفۇدى،
كەتمەن ئالغىن قولۇڭغا.
ئۆلۈپ كەتسەڭ كارىم يوق،
چاققان ماڭغىن بوزىڭغا.③

داۋاتۇرغا④ گۆش چۇشتى،
سۇ باتۇرغا⑤ مەنتۇزا.
زاچى⑥ كاڭشۇ بەك بوزەك،
ھەيدەپ يۈرگەن ھەر بوزا.

لىڭسى⑦ ماڭدى بوزىغا،
سۇ گاڭزىنى⑧ كۆتۇرۇپ.
سۇ چېپىشمۇ بەك جاپا،
باش چانايمىز كۇچۇنۇپ.

ئايلاپ چىقماي ئىشلىدۇق،
بوتوڭلارنىڭ زۇلمىدىن.
ساق چىقىشقا ئۇمىد يوق،
مىڭخۇلۇنىڭ⑨ ۋەھمىدىن.

سېرىق ئىسنىڭ دەستىدىن،
باش ئاغرىيدۇ چىڭقىلىپ.

---

① لى سو — كۆمۈر ئاستىنى چاپقاندا بۇلۇڭ تەرىپىنى چېپىش.
② لىڭفۇدىسى — خاڭ ئاستىدا ئادەم ئىشلەتكۈچى.
③ بوزاڭ — كۆمۈر ئېلىنىپ بولغان چوڭ بوشلۇق.
④ داۋاتۇر — خاڭ ئاستىدىكى ياغاچ تۈۋرۈكنى قايتۇرۇپ كۆمۈر چۈشۈرگۈچى.
⑤ سۇ باتۇر — جوتو بىلەن كۆمۈرنىڭ ئاستىنى چېپىپ كىرگۈچى.
⑥ زاچى — كۆمۈر توپىسىنى تازىلاپ توشۇغۇچى.
⑦ لىڭسى — خاڭ تېخنىكى.
⑧ سۇ گاڭزى — كۆمۈر چېپىلغان ئورۇننى ئۆلچەيدىغان ياغاچ ئۆلچىگۈچ.
⑨ مىڭخۇلۇ — زەھەرلىك گاز.

كېسەل بولۇپ ياتساق بىز،
قاراپ قويماس كۆز سېلىپ.

كاڭشۇ ياڭزا ئۆيىمىز،
ئوتتۇرىسىدا خودۇيزە①
ئارام ئېلىپ ئولتۇرساڭ،
تەكلىپ قىلار دۇيدۇيزە.②

كونا خاڭنىڭ داڭقى بار،
سەكسەن يىللىق خاڭ دەيدۇ.
بىز ئىشلىسەك بوتۇڭغا،
سېنى باققان مەن دەيدۇ.

زاڭموزىمۇ③ يېقىلدى،
چاڭسەن④ بويلاپ يۈزىغا.
كاڭشۇ ماڭار ئامالسىز،
ئاچ قورساقتا زورىغا.

شىما؟⑤ــ دېسە باغلايدۇ،
كومى⑥ بىلەن شۇ سانى.
ئامال قانچە يىغلىسا،
ھېساب بولماس پۇل سانى.

كۆمۈر يارغان پومىدى⑦
دىڭغا قاراپ تىڭشايدۇ.
كۆمۈر باسقان بالىلارنىڭ،
ئەجەب جېنى قاقشايدۇ.

چاڭسەن چاپتۇق بوزىدا،
مىڭخۇلۇنىڭ ئىچىدە.
شامال يەتمەي ئۆچىدۇ،
دىڭخۇلۇمۇ كېچىدە.

---

① خودۇيزە ــ دۆڭلەپ قالانغان كۆمۈر ئوتى.
② دۇيدۇيزە ــ قەغەز قىمار.
③ زاڭموزا ــ خالڭ يوللىرىغا قويۇلغان ھەجىر چىراغ.
④ چاڭسەن ــ كۆمۈرلۈكتىن ئېچىپ ماڭغان يول.
⑤ شىما؟ ــ نېمە؟
⑥ كومى ــ جاتوغا ھېسابلانماي چىقىدىغان ئۇششاق كۆمۈر.
⑦ پومىدى ــ چوڭ كۆمۈرنى پارچىلىغۇچى.

جۇۋاز① كەستۇق بىرچىغا
ئەندىشىدە تىپىرلاپ.
چاققانلىقتا قاچىمىز،
جان ساقلاشقا پىلدىرلاپ.

باشىڭدىسى② ساختىپەز،
پەيزە③ قاتلاپ سانايدۇ.
باڭمىدىسى④ ھەسرەتتە،
لىڭسى كۆزىگە قارايدۇ.

دازادىسى⑤ ئىشەنچلىك،
خوجايىنىغا بەك يېقىن.
لامادىسى⑥ مۇگدەيدۇ،
كۆمۈر ساناپ ھەر قېتىم.

پىلىچىدە بار دەيدۇ،
مەيدان دېگەن گەمىلەر.
ئاڭا كىرگەن ئادەمنىڭ،
ھوشى كېتىپ چۆرگىلەر.

خاڭدىن چىققان مەيداندا،
بىھوش بولدى مېڭىمىز.
يەر ئاستىدا ئىشلەيمىز،
ئامان بولسۇن جېنىمىز.

بىزنى ئەزگەن خاڭچىلار،
قاتتىق تۇردى پۇلنى دەپ.
ئىسمىمىزنى ئاتماس،
«قارا پاچاق ئوغرى» دەپ.

قاتتىق ئىشلەپ بىر قىشنى،
ئۆتكۈزۈپتۇق كۇن كۆرمەي.
ئەتىيازدا بىز قالدۇق،
يالاڭ ئاياغ پۇل كۆرمەي.

---

① جۇۋاز — كۆمۈردىن قالدۇرۇلغان كىچىك تۇۋرۇك.
② باشىڭدى — خاڭ ئۈستىدە قۇدۇق ئاغزىغا مەسئۇل كىشى.
③ پەيزە — چىققان كۆمۈرنىڭ ئارقان سانىنى ھېسابلايدىغان ياغاچ تاختا.
④ باڭمىدى — خاڭ ئاستىدىن كۆمۈرنى ئارقانغا باغلاپ چىقارغۇچى.
⑤ دازادى — چىققان كۆمۈرنى ئارقاندىن ئاجرىتىۋالغۇچى.
⑥ لامادى — كۆمۈر تارتىدىغان ئاتنى ھەيدىگۈچى.

قېچىپ كەتسەك گاڭگۇلغا،[1]
يالاڭ ئاياغ سوغۇقتا.
باڭمەن قوغلاپ ئۇرىدۇ،
ئاتلىق يەتسە تاياقتا.

ئاتتىن چاپسان ماڭمىز،
سوغۇق بولغاچ يولىمىز،
ئاچ قورساقتا ئۇششۇپتۇ،
قۇلاق، بۇرۇن، قولىمىز.

بوتۇڭ كەپتۇ خادىكتە،
ئادەم ئىزدەپ چاندۇرماي.
گاڭگۇل ياسىن[2] سېتىۋالدى،
كالتەك، قامچا ئۇردۇرماي.

گاڭگۇل خاڭغا بىز چۈشۈپ،
زەمبىل تۇتتۇق ئېڭىشىپ.
بىر جاتۇغا[3] يەتمەستىن،
دۇمبە بولدى تېشىلىپ.

گاڭگۇل دېگەن تاغ ئىكەن،
بىر تەرىپى يان بېغىر.
جىمى خاڭدا ئىشلىدۇق،
جان بېقىشمۇ بەك ئېغىر.

لەلەشاڭدا[4] ئىشلىدۇق،
ئۆمىلەپ مېڭىپ چاڭشەندە.
ھەممە يەردە ئامال يوق،
بولدۇق ئەجەب دەپسەندە.

لېڭسى بەرگەن ياڭيۇنى،
كۆمۈپ قويغان ئوچاققا.
پىشسىمۇ ئۇ پىشقاندۇر،
قوشۇپ قويماي ئوچاققا.

---

① گاڭگۇل ـــ خالىغان ئىسمى.
② گاڭگۇل ياسىن ـــ گاڭگۇل خاڭدىكى زومىگەر بوتۇڭ.
③ جاتۇ ـــ ئىشچىلارنىڭ بىرگۈڭ ھەققى ئۈچۈن ئۆلچەملىك كۆمۈرنىڭ ئارقان سانى.
④ لەلەشاڭ ـــ گاڭگۇل خاڭنىڭ بىر تەرىپى، يەر نامى.

ئونىنچى ئاي كېلىپ قاپتۇ،
يۇرۇڭلار چىقىلى خاڭغا.
خاڭجادىن چاڭسەن ئېلىپ،
زۇلۇم سالىلى جانغا.

خاڭجانىڭ پۇلى كۈچلۈك،
قىلتاق سالار ھەر ياڭزا.
خاڭدا ئىشلىگەن بالىلار،
يېتىشى چۈچۈنلۈك فاڭزا.

ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈن ئىشلەپ،
قالىمىز لەڭنى چىشلەپ.
تاڭكالارغا كىم كەلسۇن؟
ياندىكى پۇلنى پىشلەپ.①

خاڭجا بالىلىرى دەيدۇ،
قارا قۇندۇزغا ئوخشايدۇ.
چىشلىرى خۇددى سەدەپ،
كۆزى يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

ئىلىخودا يېتىمچى،
ئىشلەر يېرى پىلىچى.
ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈن ئىشلەپ،
ئوتتۇز يارماق ئېلىشى.

2

پىلىچى دېگەن خاڭدا،
يەر ئاستىدا ئىشلەيمىز.
كۆمۈر ئۆرۈلۈپ چۈشسە،
«بارمۇسەن؟» دەپ يىغلايمىز.

چەنزە دېگەن تۆمۈرى،
قاپقارادۇر كۆمۈرى.
خاڭدا ئىشلىگەنلەرنىڭ،
بەكمۇ قىسقا ئۆمرى.

دېڭخولارنى كۆتۈرۈپ،
خاڭنىڭ تېگىگە چۈشتۇق.

① پىشلەپ ــ غەملەش، جەملەش مەنىسىدە.

ئۆمرىمىزدە كۆرمىگەن،
ۋەيلۇن دوزاخنى كۆردۇق.

زۇخاڭدىن چۈشۈپ كېلىپ،
سۇنى چاپقان ئوخشايمىز.
بەرگىنى پۈچۈق يارماق،
جاننى ساتقان ئوخشايمىز.

ئەردىڭ يۈفاڭمۇ دەيمىز،
سەندىڭ يۈفاڭمۇ دەيمىز.
داڭقىدىن چۈشكەن ناننى،
خام سۇغا چىلاپ يەيمىز.

خاڭنىڭ ئىچى قاراڭغۇ،
قوللىرىدا دېڭخۇلۇ.
دېڭخۇلۇنى ئۆچۈرۈپ،
قوغلاپ چىقتى مېڭخۇلۇ.

خاڭجا بېرىدۇ چاڭسا،
زۇخاڭغا قاراپ ماڭسا.
باش يۈفاڭدىن ئۆتكەندە،
جاننى قولىغا ئالسا.

ئەردىڭ يۈفاڭ بار دەيسەن،
سەندىڭ يۈفاڭ بار دەيسەن.
بېشىڭغا گەنزى چۈشسە،
ئىستىقىنا جان! دەيسەن.

باش يۈفاڭدىن ئۆتكەندە،
ئەردى يۈفاڭ بار دەيسەن.
خاڭ تېگىدە ئۇخلىساڭ،
بوتۇڭدىن تاياق يەيسەن.

داڭ كاڭشۇ دەپ داڭلايسەن،
پاكا چاڭساندو ماڭدايسەن.
دېڭغا بېشىڭنى ئۇرۇپ،
«ئىسىت، جان!» دەپ قاقشايسەن.

شاڭجۇ چاپىدۇ ئەخمەت،
شاجۇ چاپىدۇ رەھمەت.

ئۈچ چى سۈنى ئۆرۈگەن،
داۋاتۇرغا مىڭ رەھمەت.

قاسىم دېگەن شۇ باتۇر،
گەنجىڭ يىگىت ئەمەسمۇ؟
بىگىسىنى كۆرسەتتى،
باتۇر يىگىت ئەمەسمۇ؟

كۆمۈرىمۇ ئۆرۈلدى،
داۋاتۇرمۇ قۇتۇلدى.
بوتۇڭ دېگەن دەيۈزگە،
پەمدۇرلار ئېتىلدى.

لىگىسى دېگەن قارا يۈز،
بېشىمغا بالا بولدى.
زۇخاڭدا تولا يۇرۇپ،
كۆزلىرىم يارا بولدى.

كۆڭلۈمنى ئاچاي دېسەم،
دۇتارىمنىڭ تارى يوق.
لىگىسى باش تۇرۇپ بىزگە،
ئۆلگەن بىلەن كارى يوق.

كاگشۇ فاگزىدا ياتسام،
گۈگتۇ كېلىپ قوغلايدۇ.
ئاچ قالغان يېتىمچىلەر،
جىگىموما ئوغرىلايدۇ.

باگمىدى بولاي دېسەم،
بولاشمايدۇ شېھىتى؟
گۈگتۇيىگدىن قورقمايمەن،
جان ئالار خۇدامىدى؟

ئاۋۇت دېگەن گۈگتۇرى،
ئېسىپ قويدى ئاسمىنى.
گۈندىخانا جايىڭ دەپ،
سۈلاپ قويدى قاسمىنى.

سەمەت دېگەن پاينەكۆاش،
لىگىسى مەن دەپ توۋلايدۇ.

كاڭشۇلارنى يامان دەپ،
خاڭجالارغا بولايدۇ.

خاڭجالارنىڭ دەرىدىدىن،
قېچىپ كەتتى كاڭشۇلار.
مەلىدە ئەدەپ كەتتى،
قامچا تۇتۇپ شاڭيولار.

خاڭجانىڭ ئېتى ئەمەت،
لىڭسىسى يامان سەمەت.
ئېيتساق ـ ئېيتساق تۇگىمەس،
ئىچىمىزدە تولا دەرد.

گۇڭتۇلارغا بوغۇلۇپ،
خاڭلاردا يېتىپ قالدۇق.
خاڭجاسى يامان زالىم،
زۇلۇمغا پېتىپ قالدۇق.

خاڭجاسىدىن قورقماستىن،
سۇيدۇڭگە كىرىپ كەتتۇق.
خوتۇن ـ بالىمىز ئاچ دەپ،
تۇنلەر يېتىپ غەم يېدۇق.

كاڭشۇمەن دەپ خاڭلاردا،
گۇڭتۇ بىلەن ئېلىشتۇق.
ھالىمىزغا كىم يەتسۇن؟
جاننى ئېلىپ قېچىشتۇق.

3

قەشقەردىن چىققان بالىلار،
لەنتەنزىدە ئىشلىدۇق.
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
خاڭ تېگىدە قىشلىدۇق.

قەشقەردىن چىققان بالىلار،
شۇنداق قاۋۇل ھەم داڭدا.
ھەرگىز مەن، سەن دېمەستىن،
ئىشلەيدۇ كۆمۈر خاڭدا.

ئىلىنىڭ داۋانىدىن،
ئورۇق ئات ئۆتەلمەيدۇ.
خانىدىكى مۇساپىرلار،
پۇلى يوق كېتەلمەيدۇ.

ئىلىخونىڭ تاغلىرى،
تاغلىرىدا خانىلىرى.
خانىلىرىدا ئىشلەيدۇ،
كەمبەغەلنىڭ بالىلىرى.

كۆكيار خانىدىن ئەكەلدۇق،
قالايدىغان كۆمۈرنى.
ئىسسىق كۆرمەي ئۆتكۈزدۇق،
ئالتە كۈنلۈك ئۆمۈرنى.

بىز ئىشلىگەن بۇ خانىدا،
مەمەت موللا شەنسىنىتى.
يالاقچىلار ئالدىدا،
كۈن كەچۈرمەك بەك تەستى.

يالاقچى ھىلەك دولان،
ئىبراھىمنىڭ گۈزىتۈرى.
ھەسەن بوتۇڭ ھىيلىگەر،
قان يالىغان شۇم بۆرى.

ھەسەن بوتۇڭ دورغىسى،
ئاتىخان شانىيو يورغىسى.
ھاۋۇز قارىي مۇناپىق،
ئادەم ئالداش موللىسى.

خانىنىڭ ئاستىغا كىرىپ،
كۆمۈر بىلەن تاش ئالدۇق.
يۈرتىمىزنى خىيال قىلىپ،
قارا كۆزگە ياش ئالدۇق.

كۆمۈر خانىدا ئىشلەيمىز،
ئايلىقىمىز بەش تەڭگە.
ئەجەبمۇ قېلىپتۇق بىز،
تۇغمەس ئازاب، غەمگە.

كېچىلەپمۇ ئىشلەيمىز،
خانىلاردا كۆمۈر تاشقا.
بوتۇڭ كېلىپ ئۇرىدۇ،
سىم قامچا بىلەن باشقا.

خانىنىڭ ئاستى قاراڭغۇ،
ماڭالمىدۇق يول تېپىپ.
قوللار قاپىرىپ كەتتى،
كۆمۈرنى دەپ تاش چېپىپ.

كۆمۈر توشۇپ زەمبىلده،
قوللار تېشىلىپ كەتتى.
قورساق ئېچى يامانكەن،
بەللەر مۈكچىيىپ كەتتى.

بىز سەيسىگە تۇتۇلۇپ،
ئىشلىدۇق كۆمۈر خانىدا.
تىنىم تاپماي ئىشلەپمۇ،
قورساق تويمىدى نانىدا.

ئېتىزدىكى بوز تورغاي،
بالىلىرىغا دان بەرگەن.
تۇرداخۇن شۇ رەھىمەتلىك،
خاڭ ئاستىدا جان بەرگەن.

قاتار ـ قاتار قاغىلار،
بارساڭلار سالام دەڭلار.
مېنى ئاتام سورىسا،
خانىنىڭ ئاستىدا دەڭلار.

19 ـ باب
ئارا يۇلتۇز قوشاقلىرى

ئارا يۇلتۇز (شىڭشىڭشا) ـــ شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان پاسىل. ئۇ قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىگە تۇتىشىدىغان يېرىدىكى قىسىنچاق تاغ جىلغىسى. بۇ يەر تارىختىن بۇيان شىڭشىڭشا دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت دەۋرىدە، شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەر ـ نىڭ قاتناش، سودا ئىشلىرىنى يۇرۇشتۇرۇش مەقسىتىدە يول ياساش ئۈچۈن نۇرغۇن پەرمانلار چۈشۈرۈل ـ گەن. نەتىجىدە يەرلىك كىشىلەر ئالۋان ـ ياساقلا تۇتۇلۇپ، نۇرغۇن رىيازەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. قۇمۇل بىلەن ئارا يۇلتۇزنىڭ ئارىلىقى 360 يول يەنى 180 كىلومېتىردەك مۇساپە بولۇپ، چۆل ـ باياۋان، قاقاس تاغ جىلغىلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى ھاشارغا تۇتۇلغان ئەمگەكچىلەر تە ـ رىپىدىن توقۇلۇپ، ناخشا سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلگەن، يۇرتىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق ئۆتمۈشىنى بىلىۋې ـ لىش جەھەتتە تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شىڭشىڭشا دېگەن گوبى①
ئىككى تاغنىڭ ئاراسى.
قۇمۇل يولىغا قاراپ،
ئاقتى كۆزنىڭ قاراسى.

شىڭشىڭشا دېگەن قايسى،
ئىككى تاغنىڭ ئاراسى.
ھارۋا ھەيدەپ كەلگەنلەر،
ئىلىخونىڭ بالاسى.

شىڭشىڭشانىڭ ئارىلىقى،
ئۇچ يۈز ئاتمىشنىڭ يولى②
شىڭشىڭشاغا تولا قاتراپ،
يىرتىلدى پىخەينىڭ سۈڭى.

شىڭشىڭشا ئۆزى گوبى،
تاغ ئىچىدە يول ئاچقان.
ۋاڭنىڭ دەستىدىن خەقلەر،
قۇمۇلدىن يىراق قاچقان.

شىڭشىڭشادا بار ئىكەن،
لەئەل كۆزلۈك قادىركام.

① گوبى ـــ چۆل، باياۋان.
② قۇمۇل بىلەن شىڭشىڭشا 360 يول كېلىدۇ.

رىزقى بېرىش ئاللادىن،
سەۋەب بولغان زاھىركام.

شۈشۈشانىڭ يولىدا،
گوبى بىلەن تاغلار بار.
بۇ يولدا ئازاب چەكتۇق،
دىلدا ئاچچىق داغلار بار.

شۈشۈشاغا ماڭغاندا،
يولدا ئۆلدى ئاتلىرىم.
ئايىغىمغا تاش پاتتى،
كۆككە يەتتى ئاھلىرىم.

شۈشۈشانىڭ يولىدا،
تۇغىدى ئاتنىڭ تاقىسى.
شۈشۈشادىن قايتقۇچە،
قالدى كۆڭلەك ياقىسى.

زاھىركام ھەم قادىركام،
ئاكا ـ ئۇكا كارۋانلار.
يولدا جاپا تارتمايدۇ،
ئۇلار بىلەن ماڭغانلار.

ناخشا خۇمار قادىركام،
سادىركامنىڭ نەۋرىسى.
شۈشۈشادا قېپقالدى،
قادىركامنىڭ قەبرىسى.

يول ئازابى يامانكەن،
جېنىمىزمۇ ئاز قالدى.
توشۇپ بارغان نەرسىنى،
شۈشۈشادا ئېپ قالدى.

ئۈچ يىل ھەيدەپ ھارۋىنى،
ئىككى قامچا چۈشۈردۇم.
ئەلتۆمۈرده① ياتقاندا،
ئاتا ـ ئانامنى چۈش كۆردۈم.

ئات ـ ھارۋىلارنى ھەيدەپ،
كۇشۇي② گە بارغىچە كەچ بولدى.

① ئەلتۆمۈر ـــ قۇمۇل بىلەن شۈشۈشا ئارىلىقىدىكى ئۆتەڭ. جاي ئىسمى.
② كۇشۇي ـــ ئاچچىق سۇ. جاي ئىسمى.

ئاچچىق سۇنى بىز ئىچىپ،
تاڭ ئاتقۇزماق تەس بولدى.

كۆشۈينىڭ سۈيى ئاچچىق،
مەنزىلى ئاندىن قاتتىق.
گەنچە① لەرنى ھەيدەتكەن،
شاڭيو دېگەن مۇناپىق.

بەرمىدى سۇنۇق يارماق،
تۆتۈپ قالدۇق ئېغىزنى.
جاپاسىنى بىز تارتىپ،
ئۇلار چاقتى مېغىزنى.

پۇلى بولسا كارۋانىڭ،
شىڭشىڭشادىن كېتەمدۇ؟
كۆرۈپ ئۆتكەن شەھەرلەر،
ئىلىخوغا يېتەمدۇ؟

كېيىن كەلگەن كارۋانلار،
بىللە كېتىلى، دەيدۇ.
قۇمۇللۇقلار ناخشىنى،
تەڭكەش ئېيتىلى، دەيدۇ.

شا مەخسۇتنىڭ زۇلمىتى،
شىڭشىڭشانى كۆرسەتتى.
ئىككى تال قامچا بېرىپ،
داڭگىرما② نى ھەيدەتتى.

شا مەخسۇتنىڭ دەۋرىدە،
ھالىمىز ئېغىر بولدى.
كاجۇ③ لارنى كۆتۈرۈپ،
مۇرىمىز يېغىر بولدى.

ئېگىز تاغنىڭ باغرىغا،
ئاقتى يامغۇر تامچىسى.
ئاتا ـ ئاندىن ئايرىغان،
زالىم گاڭ④ نىڭ قامچىسى.

---

① گەنچە ـــ ھارۋىكەش.
② داڭگىرما ـــ سوك ـ سوك ئات.
③ كاجۇ ـــ تەختى راۋان.
④ گاڭ ـــ ۋاڭ مەنسىدە. قۇمۇل كىشىلىرى ئارىسىدا گاڭ ۋاڭ سۆزى ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

20 ـ باب
نوم قوشاقلىرى

نوم ـــ ئارا تۈرۈك ناھىيىسىنىڭ موڭغۇلىيە چېگرىسىغا يېقىن بىر چەت يېزا. بۇ يېزا ئىسسىقراق بولۇپ، ئەتراپلىرى جاڭگال ـ سايلار بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن،خەلقى نامراتلىق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇتمۇشتە قۇمۇل ۋاڭى تەرىپىدىن گۇناھ ئارتىلىپ، تۆھمەت چاپلانغانلارنىڭ ھەممىسى قۇمۇل شەھىرىدىن يىراق مۇشۇ چەت يېزىغا سۈرگۈن قىلىنىپ، زىندانلارغا سېلىنغان.

ئەينى يىللاردا توقۇلغان بۇ قوشاقلاردا قۇمۇلدىكى ئاشۇ گۇناھسىز كىشىلەرنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

1

نوم دېگەن بىر چەت يېزا،
ئەجەب ئىسسىق جاي ئىكەن.
خەلقنىڭ دەرمانى يوق،
ئەتراپ جاڭگال ـ ساي ئىكەن.

نوم دېگەن سۇ ئايىغى،
يۇلغۇن، تىكەننىڭ سانى يوق.
ھاۋاسى ئىسسىق، جارى[1] قاتتىق،
خەلقنىڭ ئىمكانى يوق.

نوم دېمەكلار، نوم دېمەك،
نوم دېگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قارىغۇ تىكەن،
خەلقلىرى ئالۋاڭدىكەن.

بەك غېرىب بولدى كىشى،
باغداش دېگەن تاغ ئىچىدە.
قانىتىم بولسا ئۇچارمەن،
قاپقاراڭغۇ كېچىدە.

كەلمىگەن يەرگە كېلىپ،
ئەندىشىدە قالدى كىشى.
چەككىلى تاماكا يوق،
مۇڭداشقىلى نەدە كىشى؟

---

① جارى ـــ ۋاڭنىڭ بۇيرۇق، پەرمانلىرى.

زورکی[1]نىڭ باشىغا چىقسام،
كۆرۈندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىيرىلدى سەرۋەڭ[2] تاغلىرى.

قۇمۇلۇمغا كېتىمەن مەن،
نوملىرىڭ قالسۇن ساڭا.
«دۆلىتىڭ»نى خويما كۆردۈم،
رۇخسىتىڭ بولسۇن ماڭا.

2

مەن يىراقتىن قارىسام،
نوم يولى تۇز كۆرۈنەر.
ھەممە خەقنىڭ ئىچىدە،
مېنىڭ يارىم ئۆز كۆرۈنەر.

نوم يولىدا قاتنايدۇ،
ھارۋىلار دېغىر ـ دېغىر.
كىشىنىڭ يارى يار بولماس،
ئۆزىنىڭ يار يۈرەك ـ بېغىر.

نوم يوللىرى يۇلغۇنلۇق،
باي يوللىرى[3] بالغۇنلۇق[4]
بۇ كەمنىڭ يىگىتلىرىنىڭ،
يانچۇقىدا بەش پۇڭ يوق.

نوم دېگەننىڭ ئەتراپى،
ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل كۆمۈرلۈك.
بىز ئىككىيلەن تېپىشتۇق،
سەن بولامسەن ئۆمۈرلۈك؟

نومنىڭكى توغراقلىرى،
يانداۋرسا چىراغچە يوق.

---

① زورکی ـــ تاغنىڭ ئىسمى.
② سەرۋەڭ ـــ تاغنىڭ ئىسمى.
③ باي ـــ ئاراتۇرۇكتىكى يەر نامى.
④ بالغۇن ـــ تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل گىياھ، ئۆسۈملۈك.

يار ئۇچۇن يېگەن تاياق،
ئاختۇرسا تىرناقچە يوق.

نوم يولىدا قارىسام،
ئۆسۈپ قاپتۇ قارىغاي.
مېنىڭ يارىم بار دېسە،
نومنىڭ يولىغا قاراي.

ئارا تۇرۇك چىرايلىق،
نومنىڭ يولى باراڭلىق.
يۇرۇيدىكىن نەلەردە،
مېنىڭ يارىم چىرايلىق.

تۆگىلەريۇ ـ تۆگىلەر،
قوڭغۇراق ئاسقان تۆگىلەر.
بۆز ـ ماتانى ئارتىشىپ،
نومغا ماڭغان تۆگىلەر.

چۆلگە كىرسەم يار بىلەن،
چۆل ئەمەسكەن، گۈلزارىكەن.
ئالما ئوخشاش توغرىقى،
يۇلغۇنلىرى مازارىكەن.

نوم تارايدا بىر بالا،
مىنگەن ئېتى بوز ئالا.
يۈرەكلەرنى كۆيدۈرگەن،
ئون بەش ياشلىق قىز بالا.

زۇنۇن بايۇ ـ زۇنۇن باي،
نوم شەھىرىگە كېلىڭ باي.
مېھرىبانىنى ئەپ قويۇپ،
باركۆلده يۇرۇڭ باي.

قىر سايلىقمۇ[1]قىر سايلىق،
ئاچچىقى يامان قىر سايلىق.
مېھرىبانىنى كۆيدۈرگەن،
زۇنۇن بايمۇ چىرايلىق.

① قىرساي ـــ قۇمۇلدىكى جاي نامى.

ئانسى بەك خۇشالغۇ،
مېھرىخاننى بەرسەم دەپ.
مېھرىخانمۇ يىغلايدۇ،
زۇنۇن بايغا تەگسەم دەپ.

نوملار يولى يۇلغۇنلۇق،
قۇمۇل يولى ئالۋونلۇق.
بىز قۇمۇلغا يانغىچە،
خورجۇن - تاغار قۇپقۇرۇق.

نوم دېگەنگە بارغۇچە،
ئۇرار كۆزگە قۇم - توپا.
نومدا مېنىڭ ياريم بار،
ئاغزى چوغ - چوغ، بۇلۇپا.

نوملار يىراق ئەمەسمۇ؟
قاقشال دەرەخ ئەمەسمۇ؟
نومدىكى شۇ يارىمنىڭ،
كۆڭلى بۆلەك ئەمەسمۇ؟

توپ توغراقمۇ، توپ توغراق،
نوملار يولى جۇپ توغراق.
ئىچىم كۆيەر يارىمغا،
ئىچەي دېسەم سۇ يىراق.

توشقانىم بار، ئاق توشقان،
نوملاردا تولا توشقان.
ئىچىم دەردكە توشقاندا،
دەردكە پايلىماي قاچقان.

تاغ ئاراسى، ئاراسى،
تاغدا قۇرغۇي بالاسى.
سىز بىزنى سورىسىڭىز،
بىزمۇ نومنىڭ بالاسى.

3

ھاراق دېگەن ئاچچىق نېمە،
شاڭ - شاڭ قاينايدۇ.
چىڭگاڭ[1] خوجام كايىپ قالسا،
نومغا پالايدۇ.

① چىڭگاڭ ــ چىڭژاڭ، قۇمۇلدىكى ژاڭ ئىسمى .

نوم دېگەنمۇ، باي دېگەنمۇ،
پاشانىڭ يۇرتى.
پالىسىمۇ، ئۆلتۈرسىمۇ،
ئۆزىنىڭ سوتى.

كۇچ ـ قۇدرەتلىك ئاللا ئىگەم
ئالەمنىڭ شاهى.
خۇدايىمغا يەتمەمدىكەن،
بەندىنىڭ ئاهى؟ !

4

ئەي كاج پەلەك، نېمە دېسەم،
بولۇركىن سېنى؟
زۇلۇم ـ كۇلپەت ئارقىسىدا،
چىرمىدىڭ مېنى.

زىندانىدىكى توختاخۇنەڭ،
قىينىدىڭ مېنى.
دەرد ـ ئەلەمدىن بىردەم خالىي،
قىلمىدىڭ مېنى.

قىيناۋەرمە، قىيناۋەرمە،
ئۇۋالىم باردۇر.
قىيامەتكە بارغىنىمدا،
سوراقىم باردۇر.

5

نومۇسىڭ يولىدا،
ساماۋەر قولىدا.
بىر سۆيۈپ قويۇڭ،
خۇدانىڭ يولىدا.

21 ـ باب
كانچىلار قوشاقلىرى

«كانچىلار قوشاقلىرى» ـــ خالىق قوشاقلىرىغا ئوخشاشلا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى كان ئىشچىلىرىنىڭ دەرد ـ ئەلەملىك هاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنى توقۇغان ئەمگەكچىلەر دىيارىمىزنىڭ ئالتاي، ئۈرۈمچى، مايتاغ، قۇمۇل، ئاتۇش، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تۈرلۈك رودا ـ مەدەن كانلىرىدا ئىشلەپ، كان خوجايىنلىرىنىڭ قاتمۇقات زۇلمىغا ئۇچراپ، دەرد ـ ئەلەم بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەنلەردۇر. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ ئېزىلگەن كان ئىشچىلىرىنىڭ تارىخىي پۈتۈكنامىسى بولۇپ، بۈگۈنكى زامان كان ئىشچىلىرىنىڭ هاياتى بىلەن روشەن سېلىشتۇرمىدۇر. بۇ قوشاقلار بۈگۈنكى ئۇيغۇر سانائەت ئىشچىلىرىغا ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا، كان بايلىقلىرى، يەر ـ زېمىن بايلىقلىرىنى ئېچىش، قانۇن بويىچە قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مول ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

ئەينى ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى كان ئىشچىلىرىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئۇرۇمچىدە كان تولا،
تېنەپ يۇرگەن جان تولا.
ئىش ـ ئوقەتمۇ تېپىلار،
ئەمما، قاتتىق نان تولا.

قوللاردا مېتىن، كەتمەن،
ئۇرىمىز قورام تاشقا.
خاڭجا كېلىپ قىستايدۇ،
تاياقتا ئۇرۇپ باشقا.

رودا يۇدۇپ ماڭغاندا،
كاننىڭ ئاستى قاراڭغۇ.
ئايلىقىمىز بەش تەڭگە،
چىرايىمىز ياداڭغۇ.

قوللار قاپىرىپ كەتتى،
رودا توشۇپ زەمبىلدە.
ئۆلۈم پۇراپ تۇرىدۇ،
كان قۇدۇقى هەر بەلدە.

يۇرتداشلارغا ئېيتىڭلار،
كىشىلەر چىقمىسۇن كانغا.

كىشىلەر چىقسا بۇ كانغا،
يۈرەك ـ باغرى تولار قانغا.

ئەينى ۋاقىتتا خوتەندىكى كان ئىشچىلىرىنىڭ توقۇغان قوشاقلىرىدىن تەرجىلەر:

خوتەننىڭ كانچىلىقى شىنجاڭنىڭ كان قېزىلما بايلىقلىرىنى ئېچىش بىلەن باغلىنىشلىق بىر چوڭ كەسىپ. كونا جەمئىيەتتىكى خوتەن كانچىلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىنايىن ئېغىر بولۇپ، كان خوجايىنلىرى كان ئىشچىلىرىنى قاتتىق ئېزىش ھېسابىغا يانچۇقىنى تولدۇرغان. بۇ قوشاقلاردا كان ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنىڭ كان خوجايىنلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ خارلانغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆمۈر بويى ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقلىرى بىلەن جەم بولالماي، جۇدالىقتا ئۆلۈپ كېتىشتەك پاجىئەلىرى ئەكس ئېتىلگەن. بۇ قوشاقلار كونا جەمئىيەتتىكى خوتەن كان ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوغراق كانلار ئالتۇن كان،
پىژغان كانلار كۆمۈركان.
بەگ ـ بوجاقلار ئالدىدا،
كەمبەغەللەر كېپەك نان.

بوغاز لەڭگەر① دىن كەلدۇق،
چېقىل② ئارقىسى دېگەن كانغا.
كېچە ـ كۈندۈز شېغىل كولاپ،
جاپا سالدۇق ئەزىز جانغا.

ئالتۇن تاپماق جان بىلەن،
رەندە سالماق قان بىلەن.
سەھەر ۋاقتىدا خوشلاشتۇق،
مېھرىبان ئانا بىلەن.

مېڭىپ كەتتۇق زەي كانغا،
يۈزلەندۇق ئېگىز يانغا.
ئۇچ يۈز ئاتمىش كېچە ئۆتۈپ.
زەخىم يەتتى بۇ جانغا.

بىر پۇتۇمنى شاخقا قويدۇم،
بىر پۇتۇمنى لەمپىگە.
مۇنچىمۇ كۆڭۈل چۈشەرمۇ،
ئالتۇن دېگەن شەرمەندىگە.

① بوغازلەڭگەر ـــ كېرىيە ناھىيىسىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.
② چېقىل ـــ كېرىيە ناھىيىسىدىكى بىر ئالتۇن كان ئىسمى.

ئانام زاهىت، دادام زاهىت،
تۇتۇپ بەردى مېنى كانغا.
چىققان ئالتۇن خۇش كەتتى،
ياغ بىلەن يېگەن نانغا.

چېقىل ئارقىسىغا كىرمەڭلار،
چېقىل ئارقىسىدا ئامبال بار.
ياش بالىلارنى سارغايتقان،
ئوشۇق بىلەن داڭگال① بار.

يوغان مەنسەپكە كىم يەتتى؟
ئۆلۈپ مەنسەپكە كىم يەتتى؟
ئۆلۈپ قالغان كانچىلار،
ئېگىن ـ ئاياغى بىلەن ياتتى.

كىرىپ بىز سوغۇق كانغا،
يۆلەندۇق ئېگىز يانغا.
تاپقان بىر مىسقال ئالتۇن،
كەتتى نان پۇلى، چايغا.

ئارقا تاغ كانغا بېرىپ،
ئالتۇن تاپالمايدۇ كىشى.
بەگ ـ بوجاڭلار زۇلمىدا،
ئۆيده ياتالمايدۇ كىشى.

① داڭگال ـــ ئوشۇقنى چۆرۈپ ئويىنايدىغان قىمار مەنىسىده.

22 ـ باب
كارىز قوشاقلىرى

كارىز ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيىتىگە تەۋە بولغان بۇيۇك بايلىقلىرىنىڭ بىرى. كارىز توغرىسىدا تارىختىن بۇيان ناھايىتى كۆپ قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئىچىدە تۇرپان ـ توقسۇنلاردا ئىجاد قىلىنىپ، تارقىلىپ يۇرگەن قوشاقلاردىن باشقا، يەنە كۇچا خەلقى ئارىسىدىمۇ خېلى بۇرۇنلا قوشاقلار ئىجاد قىلىنىپ، ئاھاڭغا سېلىنىپ، خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن. كۇچا خەلقى ئارىسىدىكى كارىز قوشاقلىرى (ناخشىسى)نى كۇچالىق ئۇستا تەمبۇرچى ۋە خەلق قوشاقچىسى ھېلىماخۇن خەلپەت 1920 ـ يىللىرى ئەتراپىدا كۇچادا ھەقىقىي بولۇپ ئوتكەن ۋەقەگە ئاساسەن مەخسۇت خوجىنى مەسخىرە قىلىپ ئىجاد قىلغان. مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى نىساخان ئانا بۇ تېكىستكە ئاھاڭ ئىشلەپ، بۇ گۇنكى دەۋرگە يەتكۇزگەن.

كۇچادا ئىجاد قىلىنغان بۇ قوشاقتا ئاساسلىقى مۇنداق مەزمۇن بار: 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا تۇرپاندىن كۇچاغا ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلەنگەن قادىر تۇڭلىڭ (خاتۇڭلىڭ 哈统领) دېگەن ئادەم كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردە سۇنىڭ ناھايىتى قىسلىقىنى ھېس قىلىپ، يالالانما دېھقان، ئىشلەمچىلەرنى تەشكىللەپ، كارىز قازدۇرىدۇ. قېزىلغان كارىزلار بارغانسېرى ئاۋۇپ، خەلقنىڭ سۇ مەسىلىسى بىر قەدەر ھەل بولىدۇ. كېيىنچە ھەرقايسى جايلاردىكى كارىز كولانغان جاينىڭ ئەتراپى كىشىلەر كۆڭۈل ئاچىدىغان، ئارام ئالىدىغان سەيلىگاھقا ئايلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ كارىز سەيلىسى مەيدانغا كېلىدۇ. كارىز سەيلىسى قىزغىن داۋام قىلىۋاتقان كۇنلەردە، كۇچا ۋالىڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى مەخسۇت خوجا (زوڭگەي خوجام)[1] مامۇت مىراب ۋە سەلەي ئىسىملىك ئىككى ئەمەلدارنى ئېلىپ، كارىز سەيلىسى بولۇۋاتقان جايغا چىقىدۇ ھەم ھاراق ئىچىپ مەست بولۇپ قالىدۇ. ئۇ يەنە مەستلىكىگە قارىماي، يوغانچىلىق قىلىپ، ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ۋەقە پۈتۈن كۇچا ـ شايار تەۋەسىگە پۇر كېتىدۇ ۋە بۇ ھەقتە ناخشا پەيدا بولىدۇ.

بۇ تارىخىي قوشاقتا كۇچادىكى ھەشەمخور بەگلەرنىڭ كەمبەغەل ـ يوقسۇللارغا زۇلۇم سېلىش ھېسابىغا ئۆزىنى بېيىتقان، يانچۇقىنى تومپايتقان، ھارامدىن سەمرىپ، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن كۈن ئوتكۇزگەنلىمىشلىرىغا نەپرەت ئوقۇلغان. بەگ ـ ئەمەلدارلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان راھەت ـ پاراغەتلىرى، ئاخىرى خەلقنىڭ قارغىشىغا كەتكەن ئۆلۈمى مەسخىرە قىلىنغان. ئەمگەكچى خەلقنىڭ يېڭى، بەختىيار تۇرمۇشقا بولغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىپادىلەنگەن.

بۇ قوشاق ياش ئەۋلادلارغا ئۆتمۈشنى ئۇنتۇپ قالماي، ھازىرقى زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىشىنىڭ لازىملىقىنى چۈشەندۇرىدۇ ھەمدە ئۇيغۇر خەلقنىڭ كارىز مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش ۋە دۇنياغا تونۇتۇشتا، كارىز مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي رولىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئالتە شەھەرگە داڭ كەتتى،
بۇ يىل كارىزنىڭ سەيلىسى.

---

① زوڭگەي خوجام ـــ مەخسۇت خوجا كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىر تەرەپتە نەغمىسى بار،
ياش بالىلارنىڭ غەلۋىسى.

كارىز يولى ھەيۋەتلىك،
ئىچكەن سۈيى شەربەتلىك.
كارىزدا ئۆلۈپ كەتتى،
زوڭگەي خوجام رەھمەتلىك.

زوڭگەي خوجام ئۆي ساپتۇ،
تۆت بۇرجەككە گۈل ئويۇپ.
بىر بۇرجىكى قالغاندا،
ئاخىرەتكە يول تۈتۈپ.

زوڭگەي خوجام پىلدىرلاپ،
كارىزغا چىقتى ئالدىراپ.
زوڭگەي خوجامنى ئالدىغان،
سەلەي ھەم مامۇت مىراب.

كارىز يولى ئوي لەڭزە،
ئەتراپى قومۇش لەڭزە.
زوڭگەي خوجامنى ئەپلىگەن،
بەش جىڭ ھاراق خوخەنزە.①

① خوخەنزە —— نوچى مەنىسىدە.

23 ـ باب
دودۇشاڭ قوشاقلىرى

دودۇشاڭ ـــ غۇلجا شەھىرىدىن بىر نەچچە كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان، ئىلى دەريا‌سى بويى‌دىكى بىر سازلىق جاينىڭ نامى. ئۆتمۈشتە بۇ جاي خاڭ ئىگىلىرى ۋە پومېشچىك ـ بايلارنىڭ شال تېرىش مەيدانى ئىدى. يازدا خاڭ تاقالغاندا، خاڭدىكى غېرىب ـ مۇساپىرلار ۋە يېتىمچىلار بۇ يەردە ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزەتتى.

«دودۇشاڭ قوشاقلىرى» ـــ ئەينى يىللاردىكى ئەنە شۇ جاپاكەش مۇساپىرلارنىڭ ئېچىنىشلىق ھايات-تىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

گاڭگۇلدىن① قېچىپ بېرىپ،
پىلىچىدىن② قوغلاندۇق.
چاڭسا ئېلىپ خاڭجادىن،
دودۇشاڭغا پالاندۇق.

سېسىق سۇدا ئىشلەيمىز،
قولىمىزدا چەنچەيزە.
پاتقاقتىن چىقاي دېسەڭ،
قورساققا تېقار نەيزە.

دودۇشاڭ دېگەن كەيزە،
ئوتايمىز قومۇش بەيزە.
رەڭگىمىزنى كۆرگەندە،
زەپىرانمىكىن دەيسەن.

بەزگەك بولۇپ يېتىپ قالسا،
مۇساپىرغا نان نەدە؟
جېنىدىن جۇدا بولسا،
ئۆلۈكى قالار شەدە.

دودۇشاڭدا ئىشلەيمىز،
قان شورايدۇ پاسىقلار.
بىز ئۆلسەك مۇشۇ يەردە،
قانداق قىلار بالىلار؟

---

① گاڭگۇل ـــ جاي ئىسمى.
② پىلىچى ـــ خاڭ ئىسمى.

ئاتام بارمۇ بۇ شەدە؟
ئانام بارمۇ بۇ شەدە؟
غېرىبلىق ئەسەر قىلدى،
دودۇشاڭ ـــ كۈرەلەردە.

ئاتام سورىسا، ئانام سورىسا،
دودۇشاڭدا دەڭلار.
رەڭگىرويى سامان كەبى،
سارغايدى دەڭلار.

قارا قاشلىق يار سورىسا،
ئوتىدا دەڭلار.
قىيامەتلىك ئۆچى باركەن،
خاڭجادا دەڭلار.

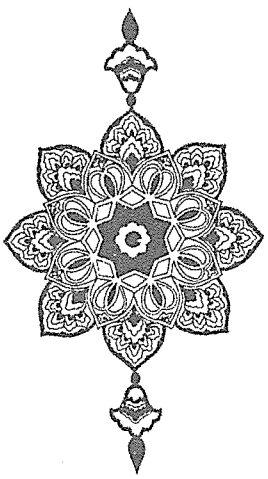

24 ـ باب
هارۋىكەش قوشاقلىرى

هارۋىكەش قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە بولغان قوشاقلارنىڭ بىرى. ئۇ سىياسىي ۋە تارىخىي تۈسكە ئىگە بولغانلىقىدەك خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق باشقا قوشاقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

هارۋىكەش قوشاقلىرى ـــ ئاساسەن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭدىن مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلىغا بارغان هارۋىكەش ـ كارۋانلارنىڭ توقۇغان قوشاقلىرىمۇ بار. بۇ قوشاقلار ئارقىلىق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ چېرىكلەرنى توشۇش، يېقىلغۇ ـ ماي،كىرسىن، لەڭ ـ ئاش توشۇش جەريانىدا غۇلجا بىلەن ئۇرۇمچى، چۆچەك ئارىلىقىدا تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنى ۋە دەرد ـ ئە-لەملىرىنى تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلىگەن.

هارۋىكەش قوشاقلىرى ـــ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدىكى قالاق قاتناش ـ تىرانسپورت ساھەسىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرى-نى ئىسپاتلىغۇچى بەدىئىي تارىخ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى يېڭى زامانىنىڭ قەدىرگە يېتىش ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ، ياش ئەۋلادلارغا بۈگۈنكى تەرەققىياتلارنىڭ ئاسان قول-غا كەلمىگەنلىكىنى ئالاھىدە چۈشەندۈرىدۇ ۋە قاتناش ـ نەقلىيات ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى يېڭى دەۋرگە نىسبەتەن خەلقنىڭ مۇھەببىتىنى ئۇرغۇتىدۇ.

تەلكىنىڭ يولى ياماڭ،
بوران ـ چاپقۇنى ئاندىن.
يوللاردا جاپا تارتىپ،
تويۇپ كەتتۇق بۇ جاندىن.

ئۇرۇمچىنى كۆرمەككە،
هارۋا ئالدۇق بەس ـ بەستە.
ئاتنى قوشۇپ يول ئالدۇق،
كۈن چىقمايلا سەھەرلىكتە.

بىز ئىلىدىن چىققاندا،
كارۋان بېشى باش بولدى.
ئاتلار سېمىز تۇلۇمدەك،
تۇياقلىرى تاش بولدى.

ئىلىدىن چىققان كۈنى،
يان بۇلاقتا ئوت چالدۇق.
ئۆيدە قالدى بەش بالا،
خۇدايىم سەمىگە سالدۇق.

ئاتنى ئالدۇق قالماقتىن،
تۇياق كۆرۈپ، چىش كۆرۈپ.
بىز ئىلىغا كېلەرمىز،
كەتمەك ياردىم يۇز ئۆرۈپ.

ئىلىدىن چىقىپ بېرىپ،
سەنتەيگىمۇ قايرىلدۇق.
ئۇرۇمچىگە كەلگۈچە،
ئات ـ ئۇلاغدىن ئايرىلدۇق.

تەلكىنىڭ داۋانىنىڭ،
ئىككى ئۆتكى تاشلىق.
تاش ئۆتەڭدىن ئۆتكۈچە،
تۇگىشىپ كېتىدۇ ياشلىق.

تەلكىدىن چىقىپ يولغا،
ئەرتەيگە بېرىپ ياتتۇق.
داۋاندا ئات تارتالمىسا،
ياندىقچى بولۇپ تارتتۇق.

لوسىگۈڭ ئۆتەڭ دەيدۇ،
تەلكە ئېغىزى بىر قولتۇق.
تەلكىدە كارۋان تولا،
ئۆتەلمەستىن ئۇچ قوندۇق.

سەنتەي يولىدا ياتما،
ئاقچا بېرىپ دەڭدە يات !
ئۆزۈڭ يېمەي ئاتقا بەر؛
خار قىلمايدۇ ئەرنى ئات.

ئەرگۈلۈچە هارۋىنىڭ،
پىنچەيلىك سايىۋەنى بار.
كېتىپ بارغان كارۋانىڭ،
ئۆزگىچە نىشانى بار.

زاهىركامنى باش قىپتۇ،
ئىلىدىكى كارۋانغا.
بىز ئىلىدىن كەتكۈچە،
ئېيتىپ قويماڭ جانانغا.

تەلكىدىن چىقىپ سايرام،
ئەتراپى بوران ـ قاينام.
ئاتلارنى دەڭگە تارتتۇق،
ئۇتەيدە ئېلىپ ئارام.

بىز تەلكىگە كەلگەندە،
بەشىنچى ئاي روزا ئىدى.
قانات پۇتسە داۋاندا،
ئۇچۇپ ئۆتەر بولسىدى؟

تەلكە دېگەن ئېگىز تاغ،
قاپتىلىدا قورام تاش.
كېتىپ بارغان كارۋاننىڭ،
قۇرۇمايدۇ كۆزدە ياش.

تەلكىنىڭ داۋانىدا،
پىشىپ قاپتۇ تاغ ئۆرۈك.
تەلكە ئاتلاپ ئۆتكۈچە،
يولىدا توققۇز كۆۋرۈك.

تەلكە دېگەن چوڭ داۋان،
يامان يېرى تاش داۋان.
تاش داۋاندىن ئۆتكۈچە،
ئوقۇيمىز مىڭ بىر سۇبھان.

سەنتەي، سىتەي ئارىلىقى،
ئىككى بېكەت تاشلىق يول.
ئۇتەي دەڭدە كانتۇ بار،
سەن ئۆزۈڭگە ھېزى بول.

تاش داۋاندىن ئۆتكۈچە،
ھارۋا يانىدى بالىلار،
داۋاندا ھېرىپ قېلىپ،
ئەجەب قاقشىدى جانلار.

سەنتەي، سىتەي يەر ئىكەن،
سۇيى يوقكەن، تاش ئىكەن.
بىزنى ئۆيدىن ئايرىغان،
بايلار باغرى تاش ئىكەن.

سەنتەي، سستەي يوللىرى،
ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل تاشلىرى.
جەرەن ئات كۈچەپ تارتىپ،
لىڭشىپ بارار باشلىرى.

قومۇش بۇلاق يۈدىيەنزە،
جىڭدىن ئۆتۈپ قۇمبۇلاق.
قۇمبۇلاقتىن ئۆتكۈچە،
تۈگىشىپ كەتتى ئات ـ ئۇلاغ.

كۈيتۈك دېگەن ئۆتەڭنىڭ،
بەكمۇ يامان پاشىسى.
سۇ ساتارنىڭ چۆلىدە،
قالدى كەشنىڭ پاشىنىسى.

سۇ ساتارنىڭ چۆلىدە،
بىر قاپاق سۇ بىر تەڭگە.
سەن ۋەدەڭگە ۋاپا قىل،
ئېلىپ بارمەن چاشتەڭگە.

بىر هارۋىدا بەش چېرىك،
ئوڭدىسىغا ياتىدۇ.
دېگىننىڭ قىلمىسىڭ،
مىلتىق بىلەن ئاتىدۇ.

داۋانلارغا چىققاندا،
چاققا قۇيرۇق يوغان تاش.
چېرىك يەيدۇ توخۇ گۆش،
بىز ماڭمىز قورساق ئاچ.

دەڭلەرگە يېتەلمەستىن،
تۇمان باستى قاراڭغۇ.
ئويىنىشى بەش لەڭ قەغەز،
چېرىك ئەمەس ساراڭغۇ!

يۈدىنچەننىڭ يولىدا،
كۆرۈنەمدۇ تارانچى؟
سۇنقاغىدا دەم ئالما،
ئالدىمىزدا توخۇچى.

يەنسخەيگە يەتكۈچە،
سۈساتاردا ھاردى ئات.
سۈساتارنىڭ چۆلىگە،
يېنىپ كەلمەسمەن، پەندىياد !

تۇرما بىردەم بۇ يەردە،
ئاتقا يەم بەر، ھارۋا قات.
تۇرۇپ قالساڭ بىرەر كۈن،
جېنىڭ چىكەر داد ـ پەرياد.

ساندۇخوزا، ئالاۋسۇن،
ھارۋىكەشكە نېمە يول؟
شىخەنزىدە، ماناستا،
سەن ئۆزۈڭگە مەھكەم بول !

ئابدۇللا چولاق دەيدۇ،
شەمۇشەدە ئېتىم بار.
ماناسلىقتىن سوراپ باق،
كۆۋرۈكىدە خېتىم بار.

لۇتى دېگەن بىر ئۆتەڭ،
توخۇلۇمۇ بىر ئۆتەڭ.
قۇتۇبىدىن ئۆتكەندە،
سانجى دېگەن قاش ئۆستەڭ.

سايرام بويىنى بويلاپ،
ستەيدىنمۇ ئايرىلدۇق.
قارچىغىدەك يار قالدى،
يوقسۇللۇقتىن قايرىلدۇق.

ئۇرۇمچىنى كۆرمەككە،
ھارۋا قىلدۇق بەس ـ بەستە.
تەلكىنىڭ داۋانىدىن،
ئۆتۈۋالدۇق مىڭ تەستە.

ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
دۆڭگە قاراپ تارتىدۇ.
خەجلەي دېسە پۇلى يوق،
خىجالىتى ئاشىدۇ.

هارۋىكەش بولغان باللا،
ئۇرۇمچىدە پىيادە.
دەڭلەردە تولا يېتىپ،
راسخوتلىرى زىيادە.

دايايۇغا يەتكەندە،
ئۇستۇاشنى يۇيۇۋالدۇق.
ئۇرۇمچىگە كىرەردە،
چاچ ـ ساقالنى ئېلىۋالدۇق.

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
كارۋان يولىنى باغلار.
داۋان ئاشماق ئاسانمۇ؟
ياخشى بولمىسا ئاتلار.

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
ئاشتۇق قانچە داۋانلار.
چۆلسىرىگەن كېيىكتەك،
سۇغا تەشنا بۇ جانلار.

هارۋىكەش ئوغۇل بالا،
بەش ـ ئالتىدىن ئېتى بار.
يۇدىيەنزىگە قاراپ باق،
داڭزىلاردا خېتى بار.

ئۇرۇمچى يولى يامان،
ئوغۇل بالىنى سىنايدۇ.
بايقىماي چىقىپ قالغان،
غوجىكىدا يىغلايدۇ.

ئاتلارنى سۇغارمامسەن؟
سەڭگىچىڭزىدىكى كۆلدە.
بىزگە يەتتى غېرىبلىق،
چىڭچىڭزىدىكى چۆلدە.

موري، چىتەي ئارىلىقى،
ياخشى ئانقا نېمە يول؟
خۇدايىم ئىمان بەرسۇن،
يولدا قالدى ئىلەم قۇل.

بىر قارا بوران كەلدى،
سەڭگىچىڭزىدىكى كۆلدە.
ئات ـ ئۇلاغ ئۆلۈپ كەتتى،
مورخو يولىدىكى چۆلدە.

يارتۇگمەن مەھەللىسىدە،
ھارۋىكەشلەر بەش قولدەك.
غەمدە قالغان بېشىمنى،
ئوڭلىغان ئابدۇل ئۆردەك.

ئۇرۇمچىمۇ شە ئىكەن،
ئىلىخومۇ شە ئىكەن.
ياندا پۇلۇڭ بولمىسا،
غېرىبلىق يامان ئىكەن.

ئۇرۇمچىدە چالىدۇ،
ساتار بىلەن داپ، غېجەك.
ھارۋىكەشنى شۇلىدۇ،
ئايىم پۇچۇق، ھەم تاجەك.

ئۇرۇمچىگە كىرگەندە،
دەڭدە داڭزىغا ئالدى.
بىردەمدە چېرىك كېلىپ،
سەيسىگە ھەيدەپ ماڭدى.

تارانچى دېگەن يەردە،
يۇنۇسكامنىڭ ئۆيى بار.
مۇساپىرغا باشپاناھ،
ھارۋىكەش دەپ نامى بار.

تەلكىدە تولا قاتناپ،
ھارۋا قالدى گوبىدا.
ئالتىنچى ئايدا ئات توڭلاپ،
ئۆلدى سەنگى يولىدا.

غوجىكىنىڭ يوللىرى،
تېشى قوتۇر، يولى تار.
مەن ـ مەن دېگەن بالىلارنى،
بۇ يامان يول يىغلىتار.

غوجىكى دېگەن يەرنىڭ،
يولى ياماڭ قوتۇر تاش.
ھارۋا ئۆرۈلۈپ كەتسە،
يۆلەلمەيمىز قورساق ئاچ.

غوجىكىدىن چىقىۋالدۇق،
ئىشنى ئوڭلاپ خۇدايىم.
غوجىكىنىڭ يولىدا،
ھەمراھ بولغان ئىبراھىم.

چۆچەك دېگەن شە ئىكەن،
ماختىغۇچىلىكى بار ئىكەن.
قالىغىلى ئوتۇن يوق،
ئات تېزىكى دورا ئىكەن.

ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
توغرىدا قوناق يەيدۇ.
قوناق يېمىگەن ئاتلار،
بىر بەلدىن ئۆتەلمەيدۇ.

قەرزگە بوغۇلۇپ قالدۇق،
دەڭجالارغا پۇل لازىم.
يېنىڭدا داچەن بولمىسا،
دەڭجا بەگكە كىم لازىم؟

دەڭدە ئۇنتۇلۇپ قاپتۇ،
جۇمبۇ يامغان بىگىز.
چاپانىنى يېشىپ بەرسە،
بەرگىنى ئالىقاندەك كىگىز.

چەيلەڭزىيۇ ـ يودەڭزە،
داخىيەنزى ـ يودەڭزە.
ھارۋىكەشنىڭ پۇلىنى،
سۇزۇۋالغان يودەڭزە.

تۇرپانيۇزلۇك زاھىركام،
يۇز ھارۋىغا باش ئىكەن.
راسخوتلىرى زىيادە،
باسقان يۈكى ئاش ئىكەن.

باش ئېتىم چىلان تورۇق،
كەينىمدىكى ئالا ئاياغ.
ھارۋىكەش بولارمەن دەپ،
قالدىم مەن يالاڭ ئاياغ.

كارۋاننىڭ بېشى دەيدۇ،
شەمۇ ـ شە(ھەر)دە ئويناپدۇ.
ھارۋىكەش مۇساپىرلار،
دەشت چۆلدە يىغلايدۇ.

ئىلىخودا ئات سېمىز،
ئۇرۇمچىدە ئات ئورۇق.
ئىلىغا كېتەي دېسەم،
پۇتۇمدا ئەسكى چورۇق.

سۇلايمانكام ئىمام بولدى،
ھارۋىكەشلەر سەپ بولدى.
جېلىلىيۇزىنىڭ بالىلىرى،
يېتىپ كېلىپ زەپ بولدى.

داۋاندىن ئۆتۈپ كەتكەن،
ئاتلىرىنى داڭلايدۇ.
قۇمبۇلاقتا تارتمىسا،
ئانقا قاراپ يىغلايدۇ.

ھارۋىكەش بولغان بالىلار،
ئاتلىرىنى ھەيدەيدۇ.
يوللاردا جاپا ـ مۇشكۈل،
ھەر دوقمۇشتا يىغلايدۇ.

غېنىكامنىڭ بالىلىرى،
تولىسى كېپەكيۇزلۈك.
ئەدھەم قانقان تورۇقنىڭ،
كۆزلىرى چېقىر كۆزلۈك.

غېنى بايۇ ـ غېنى باي،
كارۋان بېشى غېنى باي.
باشقا كەلگەن بالانى،
ئوڭشىغانمۇ غېنى باي.

باش ئېتىم چىلان تورۇق،
ياندىقىم قىيىسىق قۇيرۇق.
دۇشەنبە كۈن قوزغالدۇق،
كارۋان بېگىمدىن بۇيرۇق !

بىز ئىلىدىن چىققاندا،
كارۋان بېگىم باش بولدى.
چەيلەكزىدىن ئۆتكەندە،
يۈرەكلىرى تاش بولدى.

سۈيدۈك دېگەن شەھەرنىڭ،
لەڭگەر دەپ بازارى بار.
بىز ئۇ يەردىن كەتكۈچە،
بەگلەرنىڭ ئازارى بار.

ئىلىغا خەۋەر كەپتۇ،
«سوۋسىن تۈرك①ماڭسۇن» دەپ.
قورغاستىكى كىرسىننى،
ئۇرۇمچىگە تارتسۇن دەپ.

نوغايتونىڭ بالىلىرى،
ھاردى يولدا ئاتلىرى.
ھېزىم بىلەن ئاقمۇللا،
چۆچەك شەھىرىدە نامىلىرى.

ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
توغرىدا قوناق يەيدۇ.
ھارۋىكەشكە نەدە ئاش؟
قۇرۇق نان ئۆمەللەيدۇ.

توغراق چازا، كۆلئۆتەك،
تاچۇزىدا بىرلا دەك.
تاللىق، چىگشۈدىن ئۆتسە،
يول بولىدۇ تەپمۇتەك.

شىخو يولى ئۇچ ئاچا،
بىرى چۆچەك، ئۇرۇمچى.

① سوۋسىن تۈرك ــ ئىلىدىكى سوۋېت ـ جۇڭگو چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش تىجارەت بىرلەشمىسى.

ئىلىخودىن بارغانىڭ،
پۈتىدا بار تىزلامچى.

سوۋسىن تۈرك بېرىپتۇ،
ھارۋىكەشكە كۆپ پۇتۇك.
غەمدە قالغان باشلارنى،
ئوڭلىغان نىزام گۇدۇك.

ئۆتەڭ ئۆتىمىز ئاتلاپ،
بەلگە پوتىنى باغلاپ.
قۇرۇپ كەتكەن پوپۇچنى
ھارۋا مېيىدا مايلاپ،

ھارۋىكەشمۇ بولدۇم مەن،
مەپىكەشمۇ بولدۇم مەن.
ياندا باردىن ئايرىلىپ،
مەدىكارمۇ بولدۇم مەن.

دەڭدە ئۇنتۇلۇپ قاپتۇ،
جۇمبۇ يامغان بىگىز.
يوللاردا تېپىلمايدۇ،
سالغىنى كونا كىگىز.

باش ئېتىم جەرەن قاشقا،
كەينىدە ئالا ئاياغ.
ئاقچا قالماي قولۇمدا،
بوپ قالدىم يالاڭ ئاياغ.

ھارۋىكەشۇ - ھارۋىكەش،
يۇرگەن يېرى دەشمۇدەش.
ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ،
كېتەلمەيدۇ جاپاكەش.

ھېزىمكامنى ساراڭ دەيدۇ،
ساراڭ ئەمەس ئوڭ ئىكەن.
يېتىمچىنى سىلايدۇ،
سۆزى بۇغداي ئاش ئىكەن.

جاغىستايلىق بالىلارنىڭ،
سىمدىن ئۆرۈگەن قامچىسى.
بىز تەلكىدىن ئۆتكۈچە،
يىغلاپ قالدى قانچىسى.

پىيادە تولا مېڭىپ،
قالدى ئۆتۈك پاشنىسى.
ھارۋىكەشنى ئولتۇرغۇزمىغان،
شېكى دەيۈزنىڭ سەيسىسى.

ئاتلارنى سۈغارغان بىز،
كۆيتۈك يولىدا كۆلدە.
بىزگە يەتتى غېرىبلىق،
ئۇرۇمچى يولىدا تۈزدە.

ئۇرۇمچىنىڭ تۈمانى،
خۇدا قىلسۇن ئامانى.
بېدە نەدە بىزلەردە،
ئالتۇن بولدى سامانى.

جىنسوزىدا ئوت ياقتۇق،
چىغنى قالاپ ئوچاقتا.
سەيسىگە تۈتۈلمىساق،
بىز ياناتتۇق بۇ چاغقا.

چىغنىڭ ئوتىمۇ ئوتمۇ؟
شامال ئۆچۈرۈپ كەتتى.
سەيسىدە تولا يۇرۇپ،
ھارۋىكەش تۈگىشىپ كەتتى.

شېكى شىسەي دېگەن توڭگۈز،
ھارۋىكەشنى «خو»[1] دەيدۇ.
ئاغزىدا دېگەن بىلەن،
ئۇچ كۈن تۇرسا «زو !»[2] دەيدۇ.

① خو ــ «ياخشى» مەنىسىدە.
② زو ــ «ماڭ» مەنىسىدە.

توشۇدۇقۇ - توشۇدۇق،
چېرىكلەرنى توشۇدۇق.
چېرىكلەر دەڭدە ياتسا،
بىز تالادا ئۇششۇدۇق.

داۋانچىڭدىن ئۆتكەندە،
بەييەنخۇغا① يەتكەندە.
چېرىكلەرگە مىڭ لەنەت!
خويما قىلدى دەپسەندە.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاندا - ساندا قورام تاش.
جەبىر - جاپا دەستىدىن،
كۆزدىن ئاقتى قانلىق ياش.

تەلكىدەك داۋان بارمۇ؟
ئىلىخودەك شەھەر بارمۇ؟
ھارۇنكەش ئوغۇل باللا،
ئۇ كۆرمىگەن شەھەر بارمۇ؟

مۇزداۋاننىڭ يولىدىن،
ئۆتمەسكە ئامال بارمۇ؟
ئىلىخوغا بارغۇچە،
جېنىمىز ئامان بارمۇ؟

① بەييەنخۇ ــ ھازىرقى تۇزكۆل.

25 ـ باب
يارەنلەر يار ئولتۇردى قوشقى

قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بۇ قوشاق 1863 ـ يىلىدىن 1876 ـ يىللارغىچە قۇمۇلدا يۈز بەرگەن قىرغىنچىلىق شارائىتىدا مەيدانغا كەلگەن. قوشاقتا ئەينى يىللاردىكى قۇمۇل خەلقىنىڭ تۇرلۇك ئىچكى ـ تاشقى نىزا، ئاپەتلەرگە قارشىلىق كۆرسەتكەن كەيپىياتى ۋە نارازىلىقى ئىپادىلەنگەن، قۇمۇلغا سودا ـ سېتىق، تىجارەت ئۈچۈن بارغان ياقا يۇرتلۇق مۇساپىرلارنىڭ غەمكىن روھىي ھالىتى سۈرەتلەنگەن.

يارەنلەر يار ئولتۇردى،
كۆردۈڭلارمۇ؟
ئەندىجان سايەسىدە،
سوردىڭلارمۇ؟

ئەندىجان سايەسىدە،
نەلەر بار ئىكەن؟
خان، خوجام دەستاردا،
گۈللەر بار ئىكەن.

خان، خوجام توخۇلىرى،
چىللىشىدۇ.
مۇساپىر، كارۋان بەگلەر،
يىغلىشىدۇ.①

① «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.

26 ـ باب
كۇچا ۋەقەسى ھەققىدە قوشاقلار

«كۇچا ۋەقەسى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 1929 ـ يىللاردا كۇچادا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ۋەقەنى ئاساس قىلىپ ئىجاد قىلىنغان. بۇ قوشاقلاردا، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، تېيەنجىندىن كۇچاغا ئامبال بولۇپ كەلگەن بىر ئەمەلدارنىڭ ياڭ زېڭشىننى ئارقا تىرەك قىلىپ، يەرلىك بەگ ـ لويىلار، دورغىلارنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنىڭ ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇم ـ ستېملىرى، ياش قىزلارغا قىلغان زورلۇق ـ زومبۇلۇق، باسقۇنچىلىقلىرى ۋە ئاۋام خەلقنىڭ ئۇلارغا بىلدۈرگەن نارازلىق ـ لىرى؛ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىگە ئۆزئارا چاپان يېپىپ، خەلقنى باستۇرغانلىقتىن ئىبارەت ھىيلە ـ مىكىرلىرى بايان قىلىنغان. بۇ قوشاقلار كۇچانىڭ ئەينى يىللاردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ئىگىلەشتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىلەلمىدۇق كۇچا تامان،
چىقتىمۇ «ئۇغرى».①
بىلەلمىدۇق بۇ ۋەقەدە،
كىمنىڭدۇر توغرى.

ئاڭلىدۇق بىز تېشىپتۇدەك،
ئۆگەن دەريا سى.
باشلىنىپتۇ خالايىقنىڭ،
بىر چوڭ غوۋغاسى.

بولۇپتۇدەك بىر تېيەنجىنلىك،
كۇچاغا ئامبال.
كىيەر ئىكەن مەخمەل چاپان،
تاۋاردا تامبال.

يېيىشلىرى گۈچۈڭلۇقنىڭ،
ئۈنىدا تائام.
توخۇ، تۇخۇم، قوزىلارنى،
يەركەن گاھى خام.

تېخى ئامراق ئىمىش ئۆزى،
ئۇزۇم، يېمىشكە.

① ئۇغرى ـــ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇنىڭغا قارشى تۇرغان ئىسيانچىلارنىڭ ھەممىسىگە «ئۇغرى» دەپ تۆھمەت چاپلانغان.

چۆنتىكىمۇ توشۇپتۇدەك،
ئالتۇن - كۈمۈشكە.

توقلۇقىدىن چىقىرىپتۇ،
غەلىتە «شوخلۇق».
شۇنىڭ بىلەن باشلىنىپتۇ،
يەنە بىر شۇملۇق.

دەپتۇدەك ئۇ: «كۇچالىقىنىڭ
ياڭگاڭزىسى خو.①
ئەكىلىڭلار تاللاپ تۇرۇپ،
كويىچەن② دېگەن دو③».

دورغىلىرى ئۇنىڭ ھەريان،
چېپىپتۇ ئوقتەك.
خوتۇن - قىزنى بۇلاپتۇدەك،
ئىگىسى يوقتەك.

ئالتۇن قىزغا ئامبالىنىڭ،
چۈشۈپتۇ كۆزى.
ئاياغ ئاستى قىلماقچىكەن،
مەسۈمنى ئۆزى.

ئاتا - ئانا چىداملاپتۇ،
بۇنداق خورلۇققا.
قول قوشتۇرۇپ تۇرامدۇ خەق،
بۇنداق زورلۇققا.

ئورغاق بىلەن ئارا، گۈرجەك
كۆتۈرۈپ دېھقان.
قورشۇاپتۇ ئامبالىنىمۇ،
كۆتۈرۈپ ئىسيان.

ياڭ④ جاڭجۇننىڭ شەرىئەت دەپ،
قىلغىنى قېنى؟
ئاياغ ئاستى قىلىنامدۇ؟
پاك قىزنىڭ تېنى؟

---

① ياڭگاڭزىسى خو — قىزىلىرى ياخشى، نوچى.
② كويىچەن — پۇل، ئاقچا.
③ دو — نۇرغۇن، كۆپ.
④ ياڭ — ياڭ زېڭشىن.

توپ ئىچىدىن ئېتىلىپتۇ،
قىزنىڭ ئانىسى.
غەزىپىگە پايلىماپتۇ،
قولدا پالتىسى.

چېپىپتۇدەك غەزەپ بىلەن،
يايىنى شۇئان.
بېرىپتۇدەك شۇم يايمۇ،
تىن تارتماستىن جان.

«پاك!» قىلىپلا ئېتىپتۇ ئۇ،
دادىنى ئامبال.
ئاۋام خەقنى چېرىك بىلەن،
قىلىپتۇ قامال.

كۈچالىقىنىڭ غەزەپ ـ قەھرى،
تېشىپتۇ شۇئان.
«ئەتتىمىزنى ئالمىز!» دەپ،
تىكىپتۇلەر جان.

ئىش يوغىناپ تۈشمۈتۈشتىن،
چىقىپتۇ غۇۋغا.
ياڭغا مەلۇم قىپتۇ ئىشنى،
كۈچالىق دورغا.①

ئەسقاتماپتۇ قازىلارنىڭ،
پەتۋالىرى.
ئارىلىشىپتۇ موللىلارنىڭ،
ئەتۋارلىرى.

غەزىپىگە پايلىماي خەق،
باشلاپتۇدەك جەڭ.
خەلق قىيان بولغاچ، چېرىك
كېلەلمەپتۇ تەڭ.

لوجاڭجۈن② نىڭ پاچىقىغا،
تۈتىشىپتۇ ئوت.

① دورغا ـــ ھەربىي ئەمەلدار.
② لوجاڭجۈن ـــ ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆرمەت نامى.

يالقۇن بولۇپ يېنىپتۇدەك،
تامامىكى يۇرت.

جاڭجۇن شۇئان پۇتى كۆيگەن
توخۇدەك بولۇپ.
يىغىپتۇدەك لويىلار[1]نى،
غەزەپكە تولۇپ.

دەپتۇ: «قېنى، بۇ ئىشقا بەل
باغلالايدۇ كىم؟
قىلالايدۇ قايسى ئادەم،
بۇ غوۋغانى جىم؟»

«مەن قىلالايمەن» دەپتۇ خاتۇن[2]
قىلىچىنى بىلەپ.
«مەن» دەپتۇ ئۇ لى فۇشۇ[3]مۇ،
ئايەت ھەجىلەپ.

«لازىم، ــ دەپتۇ ئۇ نەن فۇشۇ ــ،
پەم بىلەن باسماق.
پەم ئىشلەتمەي تەس بولادۇر،
غوۋغانى توسماق.

ئۆزۈم باراي جاڭجۇن ئاتا،
بەرگەيلا ھوقۇق.
كۈچالىققا بىر بىكىسمىنى،
كۆرسىتەي تولۇق.»

بۇ ئەقىلگە ياڭ زېڭشىنمۇ،
ماقۇل بولۇپتۇ.
نەن فۇشۇغا «نەن دافۇشۇ[4]»
مەنسەپ بېرىپتۇ.

ئۇرۇمچىدىن نەن دافۇشۇ،
چىقىپتۇ يولغا.
ھەمراھ بوپتۇ قازىكان،
بىرنەچچە موللا.

---

① لويى ــ ئاقساقال، خوجايىنلار.
② خاتۇن ــ ئەسكەر بېشى قادىرنى دېمەكچى.
③ لى فۇشۇ ــ ياڭ زېڭشىننىڭ يېنىدىكى ھەربىي ئەمەلدار.
④ نەن دافۇشۇ ــ نەن چوڭ يارەمچى ئەمەلدار.

نەن دافۇشۇ يېتىپ بېرىپ،
كۇچاغا ئەتىسى.
باشلىنىپتۇ ئۆيمۇ ئۆيلەر
ئۇنىڭ پەتىسى.

بۇ ــ پۇقرانىڭ تومۇرىنى
تۇتقىنى ئىمىش.
ئەل رايىنى، ئەل ئويىنى،
ئۇققىنى ئىمىش.

«قولنى كەسمەي قان چىقماس» دەپ،
سۆزلەپتۇ نەن فۇشۇ.
ئىش چىڭغا چىققان چاغدا،
ئامال دېگەن شۇ.

جاكارچىلار كوچا ـ كويدا،
چاجاڭ① ئۇرۇپتۇ.
داتاڭ ②مۇ ھەم سوراق قىلىشقا،
سورۇن تۇزۇپتۇ.

تۇشمۇتۇشتىن يىغىلىپتۇ،
ئاۋام بوپ تەققاس.
بەگلەر جاق ـ جاق تىترىشىپ،
دەپتۇ ئەيىبۇھەننەس.

ئامبالىنىمۇ باشلاپ كەپتۇ،
يېنىدىن يالاپ.
قىلماپتۇ ئۇ تېخى پىسەنت،
بويىنىنى تولغاپ.

دەپتۇ تېخى ئۇ: «نەن فۇشۇ،
قىلامسەن سوراق؟
سەن دېگەن كىم؟ مەن دېگەنچۇ؟
تازا ئويلاپ باق !؟

سوراق قىلسا جاڭجۇن كەلسۇن،
سەن يوقال كۆزدىن !

① چاجاڭ ــ خەۋەر قىلغۇچىلارنىڭ ئەسۋابى.
② داتاڭ ــ چوڭ زال، چوڭ سەينا.

جاۋابىم شۇ، كۆتە كەشكۈنى !
يانمايمەن سۆزدىن.»

تاراقلاپتۇ ھەر تەرەپتىن،
زوكۇن تاختىسى.
نەن فۇشۇنىڭ چىقىپتۇدەك،
كۆزنىڭ پاختىسى.

ئېلىپتۇدەك قولىغا ئۇ،
پەرەڭ مىلتىقنى①
سالماي تۇرۇپ ئۇ ئامبالغا،
تۆمۈر چېتىقنى.②

«مېنىڭ قولۇم ئەمەس بۇ، ھە
جاڭجۇننىڭ قولى.»
دەپ ۋارقىراپ تەپكىنى ئۇ،
بېسىپ بىر يولى.

«پاڭ !» قىپتۇ ـ دە، يىقىلىپتۇ،
جان بېرىپ ئامبال.
شۇنىڭ بىلەن جىمىپتۇدەك،
جىمىكى جاڭجال.

بۇ خەۋەرنى ياڭ زېڭشىن بەك،
بولۇپتۇ خۇشال.
ئامبالنى دەپ ئەرز قىلغانلار،
بولۇپتۇ ئوسال.

نەن دافۇشۇ ئەمەلدارنىڭ،
كاتتىسى بوپتۇ.
داناغا زىخ نادانلارنىڭ،
ئاتىسى بوپتۇ.

① پەرەڭ مىلتىق ـــ فرانسىيىدە ياسالغان مىلتىق.
② تۆمۈر چېتىق ـــ پۈت ـ قولغا سېلىنىدىغان كىشەن.

27 - باب
راي - راي قوشقى

«راي - راي قوشقى» — يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ ئىنقىلابىي، ئەڭ تەسىرلىك قو-شاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۇرپان، قۇمۇل دائىرىسىدە ناخشا سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلگەن تارقالغان.

1840 - يىلى قوزغالغان ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويدى. ئىلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان شىنجاڭ كۇچلۇك دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپ تۇردى. ئەپيۇن چېكىش ئۇرۇمچى، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەردە يامراپ كېتىپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ خاتىرجەم، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ناھايىتى زور زىيان سالدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەپيۇننى چەكلەش، ئەپيۇنگە قارشى تۇرۇش ساداسى كۇندىن-كۇنگە كۇچەيدى. بەزى زور چارە - تەدبىرلەر يولغا قويۇلۇپ، خەلقنىڭ تەن سالامەتلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئەپيۇننى قەتئىي توسۇپ كىرگۈزمەسلىك تەشەببۇس قىلىندى. مانا شۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، شىنجاڭدىمۇ جاھانگىرلارنىڭ ئەپيۇندىن پايدىلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان قىلمىشلىرىنى ئەيىبلەپ نۇرغۇن شېئىر - قوشاق، ناخشا، مۇزىكا ئەسەرلىرى مەيداغا كەلدى. ئەينى يىللاردا ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋەكىللىكىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار تۇرپان كونائىھەردە بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، مائارىپ ئارقىلىق ئادەم تەربىيىلەپ، «راي - راي ناخشىسى»نى جارانگلىتىپ، ئەپيۇن چەكلەش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ ماسلاشقانىدى. ئەپيۇننى چەكلەشنى مەزمۇن قىلغان بۇ ناخشا - قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەشلىرىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە تارىختىن ئورۇن ئالغان.

«راي - راي قوشقى» — مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئۆزگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئۆتكەن ئەسىرده ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، ئەپيۇنگە قارشى تۇرۇش، ئەپيۇننى چەكلەش ھەرىكەتلىرىگە ئاۋاز قوشۇپ، چەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى توسۇپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش يولىدا ھارماي - تالماي كۆرەش ئېلىپ بارغانلىقىنى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىر نىيەتتە ئىكەنلىكىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەپيۇن دېگەن نەجىسنىڭ،
بىلەمسەن زىيانىنى؟
قۇلاق سېلىپ ئىشتىكىل،
مەن سۆزلەي بايانىنى.
راي - راي، راي - راي.

ئەپيۇن دېگەن چوڭ زەھەر،
ھاياتىڭغا خەۋپ يېتەر.
ئالتۇن، كۈمۈش كۆپ كېتەر،
بىلدىڭمۇ زىيانىنى؟
راي - راي، راي - راي.

ئوڭدا ياتقان ئەپيۇنكەش،
شوراپ چەككەن ئەپيۇنكەش.
چىرايى سېرىق سامان،
كاردىن چىققان ئەپيۇنكەش.
راي - راي، راي - راي.

ئەپيۇن دېگەن نىجىسنى،
دەسسەپ چىراغ، غاڭزىسنى.
ئوتقا سېلىپ، كۆيدۈرۈپ،
بېرەيلى نەق جاجىسنى.
راي - راي، راي - راي.

توغرا ئېيتتىڭ جان دوستۇم،
ئەپيۇن چەكمە دەپ توستۇم.
سەن ئۇقتۇڭمۇ؟ مەن ئۇقتۇم،
تاشلا بۇ نىجاسەتنى.
راي - راي، راي - راي.①

① «راي - راي قوشقى»نىڭ بەزى سۆزلىرىدە قىسمەن ئۆزگىرىشلەر بولغان، كېيىن مۇكەممەللەشكەن. يازغۇچى خېۋىر تۆمۈر: «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 206 - بەت.

28 ـ باب
ئاتۇشتىكى يېڭىچە مائارىپ ھەققىدە قوشاق

ئۇيغۇر خەلقى زۇلۇم ۋە ئاسارەتنىڭ ئىسكەنجىسىدە ياتقان 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئاتۇش ئىسكەسىقتىن باشلانغان ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپقا كۆچۈش ھەرىكىتى ئۆز زامانىسىدا زاۋاللىق، نادانلىق، جاھالەت، مەھكۇملۇق يىلتىزىغا ئورۇلغان پالتا، قاراڭغۇلۇقتا ياندۇرۇلغان مەشئەل بولدى. ياۋروپادا يارىتىلغان نۇرغۇن يېڭى ئۆزگىرىش، مۆجىزىلەرنى ئالدىن سەزگەن ۋە ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلغان ئاكا ـ ئۇكا موسابايوف ۋەكىللىكىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر يېڭى سانائەت بىلەن يېڭىچە مائارىپنىڭ ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋىتىنى تونۇپ يېتىپ، ئاتۇش، قەشقەرلەردە يېڭىچە مەكتەپلەرنى قۇرغان. مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىغا، مائارىپ تەرەققىياتىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار ۋە ئۇلار ئىجاد قىلىپ تارقاتقان قوشاقلار بارلىققا كەلدى ھەمدە كىشى جامائەت ئارىسىغا سىڭىپ كەتتى. خەلق ياخشى كۆرگەن بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى يېڭىچە مائارىپنىڭ ئاتۇشتا يىلتىز تارتقانلىقى ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. يېڭىچە مائارىپ ھەققىدىكى بۇ قوشاقلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

قوپ ! ئى ئاداش تۇر،
ئەتراپىڭغا باق.
باق، نە كۆرەرسەن،
ئويلىغىن ئۇزاق.

يەردە، ھاۋادا،
سۇدا كېلۇرلەر،
ياۋروپالىقلاردىن،
ئال، ئەمدى ساۋاق...

29 ـ باب
«ئاچىل» قوشقى

«ئاچىل» ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ تەسىرلىك، ئەڭ باشلامچى تارىخىي قوشاقلار ـ نىڭ، شۇنداقلا ئىنقىلابىي، جەڭگىۋار مارشلارنىڭ بىرى. ئۇ تۇرپان، قۇمۇللاردا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئەينى يىللاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران گۇرۇھلارغا، زۇلۇم ۋە ئاسارەتكە قارشى غەزەپ ـ نەپرىتى ناھايىتى كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن تېخى ئۇيغۇنىپ، ئىتتىپاقلىشىپ، كۈرەشكە ئاتلىنىش دە ـ رىجىسىگە بېرىپ يەتمىگەنىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىپ، زىچ ئىتتى ـ پاقلاشتۇرۇپ، چوڭ دائىرىدە زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە قوزغاش ئۈچۈن بىر جەڭگىۋار ناخشىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەسلىدىكى تۇرپان خەلق ناخشىسى «گۈل ئاچىل»غا ماسلاشتۇرغان ئاساستا، ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن يۇ ـ غۇرلۇغان بەش كۇپلېتلىق بىر ناخشا تېكىستى يېزىپ، ئۇنىڭغا «ئاچىل» دەپ ماۋزۇ قويۇپ، قۇربان تەم ـ بۇرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئاھاڭ ـ مۇزىكا ئىشلەتكۈزۈپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئورۇنلىرى، ئاقارتىش مەك ـ تەپلىرىدىكى ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقاتقان. ئۇزۇن ئۆتمەي «ئا ـ چىل» قوشقى رەسمىي ناخشا سۈپىتىدە چوڭ ـ كىچىك، ياش ـ قېرىلارغىچە ھەممە ئادەم ئىپتىدىغان ناخشا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان. 1931 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارشى قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، بۇ ناخشا ـ قوشاق تۇرپان ئويمانلىقىدىن ھالقىپ، قۇمۇلغا يېتىپ بېرىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ جەڭگىۋار مارشىغا ئايلانغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان، «ئاچىل» قوشقى تارىختىكى بىر مىللىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ساداسى بولۇپ، قالاقلىقنى، كونىلىقنى رەت قىلىپ، ئىلغارلىقنى قوبۇل قىلىش، نادانلىق، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيۈش، دېموكراتىيە، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشتە زور ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

«ئاچىل قوشقى» ـــ بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭىلىقتا، مىللىي مەدەنىيەتكە، ئىلىم ـ مەرىپەتكە، ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇشقا تەلپۈنۈشتىن ئىبارەت مىللىي پسىخىكىسىنى چۈشىنىش ۋە تەت ـ قىق قىلىشتا زور قىممەتكە ئىگە.

باغدا گۈللەر ئېچىلدى،
چېكەڭگە قىستۇرالمىسەن؟
زوقلىنىپ، ئويناپ، كۈلۈپ،
كۆڭلۈمنى ئاچالمىسەن؟

تېرەك بېشىدا قاغا،
پەرق ئېتىپ بىلەلمىسەن؟
ھۆسنۈڭدىن گۈل ئوندۇرۇپ،
قىستۇرۇپ كېلەلمىسەن؟

چاپتىم يورغا ئېتىمنى،
ياردىمغا گۈل قىساي دەپ.
كۆرۈپ ئۆتتۈم بېغىمنى،
گۈزەل بوستان ياساي دەپ.

ئاچىل، ئاچىل، ۋاي ئاچىل،
ئاچىلمىساڭ گۈل قايدا؟

تۇرپان خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «ئاچىل»نىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تۈنجى تېكىستىنى ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مۇنداق يازغانىدى:

گۈلۈم ئاچىلاي دەيدۇ،①
باشقا سانجىلاي دەيدۇ.
ياردىمىڭ يۈرەك ئوتى،
تەنگە يامىشاي دەيدۇ.

ياردىم ماڭا ناز قىلۇر،
كۈلۈپ مېنى ماز قىلۇر.
يار قەدرىنى بىلمەيسەن،
زىمىستاننى ياز قىلۇر.

يار دەردىدە خۇن بولدۇق،
تۆگمەنلەردە ئۇن بولدۇق.
قورقۇنچىڭدىن قاتتىق تاش —
بىرلىشەلمەي قۇم بولدۇق.

ياش تەلەپلەر ئۇخلاشما،
يار يولىدا پۇتلاشما،
ياردىم ئۇچۇن جان پىدا،
قەدىمىڭگە مىڭ تىللا.

غەيرەت گۈلۈم ئاچىلغىل،
ھىممەت يولۇم ئاچىلغىل.

ياردىم ئۇچۇن بەرسەم جان،
قاچان بولسا بىر ئۆلۈم،
ياكى ئۆلۈم، يا كۆرۈم.

① «ئاچىل قوشىقى»نىڭ تېكىست نۇسخىسى ۋە بۇ توغرىسىدىكى بىر قاتار مەلۇماتلار شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىللاردا ۋە 2006 ـ يىلى قايتا نەشر قىلغان، خېۋىر تۆمۈرنىڭ «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» (18 ـ باب، 226 ـ بەت) ناملىق كىتابى ۋە تۇرپان تارىخىغا دائىر بىر قىسىم تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئېلىندى.

30 ـ باب
«جەرەن يە» قوشقى

1930 ـ يىللىرى، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، بىر تۈركۈم قوزغىلاڭچىلار پاناھ ئىزدەپ ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ مىڭگاڭ دېگەن يېرىدە ئالتە ئاي تۇرۇپ قېلىپ، نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. قوزغىلاڭچىلار يەيدىغان ئوزۇق ـ تۇلۇك بولمىغانلىقتىن، ئىلاجسىز تاغ ئارىسىدىكى قۇلان، جەرەن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يەپ، ئاچارچىلىقتىن، ئۆلۈم خەۋپىدىن ساقلانغان.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە موڭغۇلىيە تەرەپ يەنە قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ھەربىكىتىنى قوللاپ، ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراغ، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىقلارنى يارىدەم قىلغان. ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە مەشىقى ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتكەن. ئىككى تەرەپ نوم يېزىسى ئارقىلىق ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ، ئىنقىلابىي ھەربىكەتلەرنى قانات يايدۇرغان. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ يىللاردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ۋەقەلەر ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان. «جەرەن يە» قوشىقى بەزىدە «جەرەييە»دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. بۇ قوشاقلار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغانلىقى بىلەن مەشھۇر.

1

مىڭگاڭغا قاراپ ماڭدۇق،
قىيىن ـ قىستاڭ ساي سايان.
تاغقا ماڭسا تاغچىلار،
خوتۇن ـ بالا قاراپ قالغان.

ئالتە ئاي ياتتۇق مىڭگاڭدا،
سۆكسۆك بىلەن ئوت قالاپ.
كۆزنىڭ گۆھىرى ئاقتى،
قۇمۇل يولىغا قاراپ.

ئەتىگەندە كۈجە ئىچىپ،
كۈندۈزلىرى قوماچ يەپ.
مىڭگاڭدا تۇرۇپ قالدۇق،
جانلارغا پاناھ تىلەپ.

چۆلدە جەرەن ئاتۇرمىز،
بىرنى بىرگە چاتۇرمىز.

مۇساپىرنى خار كۆرمەك،
بەش كۈن، ئون كۈن ياتۇرمىز.

بىزلەر ئۆلۈپ كەتسەكمۇ،
ئەل - يۇرتلار ئامان بولسۇن.
بىزنى دېگەن يارەنلەر،
ئۆلمەستىن تىرىك قالسۇن.

ياھۇ يارەي، ياسەنچى،
بېلى ئۇزۇن بىرەنچى.
ئۆمرۈم ئۆتتى ئېرەنچى،
جەرەييەمۇ - جەرەن يە.

2

ئۇلاستايدىن چىقىپتۇ،
جاڭسىك دېگەن چوك دورغا.
بىزمۇ تولا قاربدۇق،
ئۇنىك چىقار يولىغا.

جاڭسىك دورغا يات ئەلدە،
مىك چىچەينىك چوڭىدەك.
خويمۇ قاۋۇل ئەر ئىكەن،
ھەممە ئىشنى قىلغۇدەك.

ھەر تەرەپتىن چېرىكلەر،
بىزنى ئارىغا ئالغاندا.
«ياردەم قىلاي» — دەپ چىقتى،
خۇدا كۆڭلىگە سالغاندا.

بەرمەك بولدى بىزلەرگە،
مىك تال مىلتىق - قورالنى.
كىيىم - كېچەك، ئاش - تاماق،
ھەم قىپ بەردى ئامالنى.

ئۇ دېگەندەك بىزلەرمۇ،
قېتىپ قويدۇق ئۇچ ئادەم.
شۇ خىيال - ئويلار بىلەن،
تاشلىماقتا بىر قەدەم.

لوپسۇن كىچىك دورغىسى،
خەتكە كامىل ئەر ئىكەن.
جاڭسىڭ دورغا سۆزلىسە،
بىرنى قويماي يازاركەن.

باتۇر دېگەن زونوكنىڭ،
تۇلكە بىلەن ياقىسى.
باتۇر جاننى كۆيدۈرگەن،
كۆكۈنلارنىڭ باقىسى.

قالماق تىلىغا ئۇستىكەن،
نىياز ئاخۇن دورغىسى.
ئاتلاردىن كېيىن قالماس،
قاشقا ئاتنىڭ يورغىسى.

سۆلىتىگە قارىساق،
يولۇاس سۈپەت ئەر ئىكەن.
چىقىۋېلىپ شۇ نومغا،
خوتۇن ئالسام دەر ئىكەن.

31 ـ باب
«تورپاق يېغىلىقى» ھەققىدە قوشاقلار

«تورپاق يېغىلىقى» ـــ 1907 ـ يىلى قوزغالغان قۇمۇل تارىخىدىكى زور تەسىرگە ئىگە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ بىرى. بۇ قوزغىلاڭغا «تورپاق» لەقەملىك ئاكا ـ ئۇكا ئىككىلەن رەھبەرلىك قىلغان ھەمدە تورپاق جەمەتىنىڭ ئادەملىرى كۆپرەك قاتناشقاچقا، كېيىنكى كۈنلەردە قوزغىلاڭنىڭ نامى شۇ جە ـ مەتنىڭ لەقمى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. 1000دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان «گۈمبەز باغ»نى مەركەز قىلغان بۇ قوزغىلاڭ دەسلەپتە زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشىپ، قۇمۇل ۋاڭلىرىنى تىترىتىپ، دېھقانلارنىڭ تە ـ لەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، لېكىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سالا ـ سۇلھى قىلىشى، تەجرىبىسىزلىكى ۋە كۈچ نىسبىتىنىڭ زور پەرقلىقى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولغان. قوزغىلاڭ يېتەكچىلە ـ رىدىن موللا راجى، خوجامنىياز، دۈگامەتتىن ئىبارەت ئۈچ كىشى قولغا چۈشۈپ قېلىپ، قۇمۇلنىڭ خا ـ گۈسەن دېگەن يېرىدە كاللىسى ئېلىنغان، 12 كىشى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىنغان.

«تورپاق يېغىلىقى» ھەققىدىكى بۇ قوشاقلار ئەينى يىللاردىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈ ـ رۈلۈش جەريانى، مۇساپىسى، ئىش ئىزلىرىنى بىلىۋېلىشىمىزغا بەلگىلىك يارەم بېرىدۇ.

تۇغمەس ئالۋان ـ ياساقلار،
جانغا ئارام بەرمىدى.
تىل ـ ھاقارەت ئاڭلاشقا،
ئەلدە تاقەت قالمىدى.

ئارا، چاپچا كۆتۈرۈپ،
ئادالەت دەپ قوزغالدى.
ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇپ،
گۈمبەز① باغقا توپلاندى.

قاتتىق چۇقان سېلىشتى،
ئۈچ ئايغىچە ئېلىشتى.
قىستاپ كېلىپ سۇقوۋۇققا،
يەتتە شەرتنى قويۇشتى.

شاھ مەخسۇت سۇلھى بىلەن،
تەلەپلەرگە قول قويدى.

① گۈمبەز باغ ـــ جاي ئىسمى.

كاسپلار قولى بىلەن،
چوڭ بىر تاشقا خەت ئويدى.

خەتلىك تاشنى تىكلەتتى،
تاش تارتما[1]دېگەن جايدا.
ئىشقا سالدى موللىنى،
سۇلھىدىن ئېلىپ پايدا.

يالغان چىقىپ ۋەدىسى،
ئىش بۇزۇلدى ئەتىسى.
خاگۇسەندە[2] ئېلىندى،
ئۇ كىشىنىڭ كاللىسى.

مىلتىقلىرى بەتلىنىپ،
زارىپ، نازى ئېتىلدى.
ئەمەت نومغا پالىنىپ،
ئون بەش يىللىق كېسىلدى.

① تاش تارتما ـــ جاي ئىسمى.
② خاگۇسەن ـــ جاي ئىسمى.

32 ـ باب
ئاتۇشتىكى كەلكۇن ئاپىتى ھەققىدە قوشاق

1944 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئاستىن ئاتۇشقا دەھشەتلىك كەلكۇن كېلىپ، مىسلى كۆرۈلـمىگەن پاجىئە يۈز بەرگەن. شۇ قېتىمقى دەھشەتلىك كەلكۇن مەزگىلىدە، ئاتۇشقا قارايدىغان 24 كەنتتىن مىڭلىغان ـ ئون مىڭلىغان كىشىلەر ئاستىن ئاتۇش بازىرىغا يىغىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىق قىلىۋاتقانـلىكەن. كەچتە بىر قىسىم كىشىلەر ئۆيىگە قايتقان بولسىمۇ، لېكىن، يىراق جايلاردىن كەلگەن كىشىلەر مەشھەت كونا بازاردىكى دەڭ ـ سارايلاردا قونۇپ قالغان. دەل شۇ پەيتتە ۋەقە يۈز بەرگەن. دەھشەتلىك كەلكۇن بازارغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئېقىتىپ كەتكەن، بازار ۋەيران بولغان، بازار ئىچىدىكى مۇئەسسەسە، ئورگانلارمۇ ۋەيران بولغان، ئۈي ـ قوتانلار ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. يەتتە كۈن داۋاملاشقان بۇ كەلكۇندە نەچچە ئون مىڭ مو تېرىلغۇ، زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىغان. ئۆلگەن كىشىلەر لاي ـ لاتقىلارغا پېتىپ قېلىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىزدەپ تاپالماي، يۇرت ئەھلى يىغا ـ زار قىلىشقان. ئەكـسىيەتچى ھۆكۈمەت خەلقنىڭ دەرد ـ ئەلىمى، ھالى بىلەن كارى بولمىغان.

«ئاتۇشتىكى كەلكۇن ئاپىتى ھەققىدە قوشاق» ئاشۇ يىللاردا يۈز بەرگەن ئەنە شۇ تەبىئىي ئاپەتنىئەكس ئەتتۇرگەن. بۇ قوشاق ئەينى ۋاقىتتىكى ئاتۇشنىڭ ئىجتىمائىي، تەبىئىي جۇغراپىيەۋى، تارىخىي ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا بىرنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىرىق تۆتىنچى يىلى،
سەل سۇ كەلدى ئاتۇشقا.
مۇنبەت يەرلەر ئايلاندى،
گىياھ ئۇنمەس تاشلىققا.

ئېكىن يەرنى ئەپقاچتى،
ئاش، ئوزۇقنى لاي باستى.
تىجەن، مەشھەت خەلقىنى،
تۇگىمەس ـ پۇتمەس غەم باستى.

ئاقتى لاي سۇ لەڭ ئۇرۇپ،
قورقۇنچلۇق ھەيۋىسى.
كەتتى دەريا ياقىسى،
ئۆي ـ ماكانىنىڭ ھەممىسى.

ئۆلدى ھەم يارىدار بولۇپ،
شۇ قېتىم ئۇچ يۈز كىشى.
كۆچتى خەلق نائىلاج،
ياقىغا مىڭلاپ كىشى.

ئەيتسا خەلق داد ئۇرۇپ،
كىم ئاڭلار پەريادىنى؟
ئېچىنىپ ئاق دىل كىشى،
قاينىتار ۋىجدانىنى.

كۆرسە كۆرمەسكە سېلىپ،
شۇل خەلقنىڭ ھالىنى.
قىلدى شۇملۇق ھۆكۈمەت
بەلكى ئەستى قارىنىنى.

شېكىدىن① كېيىن گومىنداڭ،
چىققانىدى تەختكە.
باستى زۇلۇم قاتمۇقات،
مىندى خەلقنىڭ ئۈستىگە.

گومىنداڭنىڭ ئوردىسى،
مەشھەت ئىدى ئەسلىدە.
ۋەيران بولغان ئۇ يەرمۇ،
سەل سۇ كەلگەن پەسلىدە.

پاتىپاراق بولۇپ ھۆكۈمەت،
قىلدى ئۆزىنىڭ غېمىنى.
ئالۋان قويدى يۇرت ـ يۇرتقا،
تەيىنلەپ ئۆز بېگىنى.

① شېكى ـــ شېكى شىسەي كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ 1933 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

33 ـ باب
«ئالتۇنچى يىگىتلەر» قوشىقى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭدىكى بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، «توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاش» ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سالدى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئىشلارغا ئىشلىتىش ئۈچۈن توپلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا بايلىقلار ناھايىتى ئاسانلا خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتەكىگە كىرىپ كەتتى، خوتەن، ئالتايلاردىكى ئال ـ تۇن كانلاردا ئىشلەۋاتقان مىڭلىغان ئىشچىلار كانلاردىكى ناچار مۇھىت، ئوسال تۇرمۇش شارائىتىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي ئىشلىسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق ئەمەلىي نەپكە ئېرىشەلمىدى. بولۇپمۇ 1942 ـ يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا «ئالتۇن ئالۋانى» قويۇلۇپ، نەچچە مىڭلىغان يىگىتلەر مەجبۇرىي تۇتقۇن قىلىنىپ، پىيادە ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كېلىندى. بۇ تۇتقۇنلارنىڭ نۇرغۇنلىرى قامچا ـ كالتەك ئاستىدا، بەزىلىرى ئاچلىق تۇپەيلىدىن، يەنە بەزىلىرى ئۆپكە تۇبېركۇلىيوز، ژاۋا كېسىلى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تۇپەيلىدىن ئۆلۈپ كېتىپ، جەسەتلىرى تاغ ئارلىرىدا قەبرىسىز قالدى. يېزىلار ـ دىكى زالىم بەگلەر ۋە شەھەرلەردىكى پاراخور ئەمەلدارلار ئاشۇ گۇناھسىز ئالتۇن كان ئىشچىلىرىنىڭ قان ـ تەر ئەجرى بەدىلىگە ئەيش ـ ئىشرەت كۈن كەچۈردى. شۇ ۋاقىتتا، ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كېلىنگەن بۇ ئالتۇن قازغۇچى ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي ئۇلانباي ئۆستىكى ۋە بۇغدا ئۆستىكى ئەمگەكلىرىگە ھەيدىلىپ، قەھرىتان سوغۇقتا مۇزلاپ ئۆلگەن بولسا، بىر قىسمى ئالتاي تاغلىرىدا نابۇت بولۇپ تۇ ـ گەشكەنىدى. بۇ ھەقتىكى قوشاقلار ئەنە شۇ تارىخىي پاجىئە توغرىسىدا توقۇلغان.

«ئالتۇنچى يىگىتلەر»قوشىقى شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بەلىشتە، تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر ئالتۇن كان ئىشچىلىرىنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشۇشتا مەلۇم ئەمەلىي پاكىتلىق رول ئوينايدۇ.

بېشىمىز قايدىمۇ باللا؟
پۇتىمىز تايدىمۇ باللا؟
قاراپ ھوناق بىلەن كۆككە،
كۆزىمىز ئايدىمۇ باللا؟

ئۆلۈپ يوللاردا، چۆللەردە،
ئېقىپ ياش، تاشتى كۆللەردە،
تۇرار جاي بولغىنى ئەمدى،
باياۋان سايدىمۇ باللا؟

ئىستا! توپ ـ توپ قىرىلدۇق بىز،
ئىچىمىزدىن سىيرىلدۇق بىز.
قىرىلسۇن ھەم تۇغقىشسۇن دەپ،
پەلەك تور يايدىمۇ باللا؟...①

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 45 ـ قىسىم، 120 ـ بەت.

34 ـ باب
غۇلجا ـ قورغاس يولىنى ياسىغۇچىلار قوشقى

1932 ـ يىللىرى، غۇلجا بىلەن قورغاس ئارىلىقىدا تۇنجى قېتىم تاشيول ياسىلىپ، قاتناش ئىشلىـ
ـرىدا قۇلايلىق بولدى. بىراق، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك ئالۋان ـ ياساقلىرى، ئادالەتسىز سىيا ـ
سەتلىرى تۈپەيلى، بۇ يولنى ياساشقا پەقەت كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىرلار ھەيدىلىپ، باي ـ تۆرە، پومېش ـ
چىكلارنىڭ بالىلىرى چەتتە قالدى. ئەينى ۋاقىتتا ئازاب ـ كۈلپەت تارتقان يول ياسىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ
چەككەن رىيازەتلىرىنى ئەنە شۇ قوشاقلاردا ئەكس ئەتتۈرگەنىدى.

ئەگلەكنى تىكلەپ قويۇپ،
شېغىل تاشنى ئاتمىز.
ستارشىنى① كېلىدۇ ـــ دەپ،
ئاچ ـ زارلىقتا ياتمىز.

يەركەنت دېگەن بىر يەردە،
تولا كۆيەر ئېلىكتر.
ئات ـ ئۇلاغ جۈدەپ كەتتى،
تۇگمەيدۇ بۇ مېتىر.

يانبۇلاق دېگەن يەردە،
ئىشلەيمىز بىز ياش بالىلا.
قىش، قىرو ـ زىمىستاندا،
ياتار يېرىمىز تالا.

① ستارشى ـــ كاتتىۋاش ـ ئەمەلدارلار.

35 ـ باب
مس كاندىكى ئىشلەمچىلەر قوشاقلىرى

1840 ـ يىللىرى غۇلجىدىكى بايلار بىر مىس كان ئاچقان بولۇپ، نۇرغۇن كەمبەغەل ـ يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى بۇ يەردە ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇلار زالىم لويى، بەگلەرنىڭ قامچىسى ئاستىدا، قارا يەرنىڭ تەكتىگە چۆكۈپ، مىس كولاپ، ئېچىنىشلىق هايات كەچۈرگەن. بەزىلىرى ئاغرىپ يېتىپ قېلىپ ئۆلۈپ كەتكەن، بەزىلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتالماي، ئاتا ـ ئانا، ئائىلە ـ تەۋەلىرى بىلەن جەم بولالماي، «تىرىك ئايرىلغان». بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى مىس كان ئىشلەمچىلىرىنىڭ تارتقان زۇلمىنى هەقىقىي ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، مۇهىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

تەڭرىتاغنىڭ بېشىدا،
مىسكان دېگەن مەلە بار.
ئىشلەمچىگە رەهىمسىز،
جۇ دا لويى① دەللە بار.

مىسكان دېگەن مەلىكەن،
ئېگىز داۋان بەلەنكەن.
ئىشلەمچىنى قاقشاتقان،
جۇ دا لويى بەگ ئىكەن.

مىسكان دېگەن مەلىدە،
كۈندە ئۈچ تام سوقمىز.
قېچىپ كېتىلى دېسەك،
جۇدا لويىدىن قورقمىز.

مىسكاندىكى بالىلارنىڭ،
دەردى تولا هېسابسىز.
يۇرتقا كەتكۈزمەيدۇ،
جۇ دا لويى ئىنساپسىز.

مىس كولايمىز جەنزىدە،
قارا يەرنىڭ تەكتىدە.
سىيتەك دوقا② كاپشىيدۇ،
بەش سەر پۇلنىڭ كەينىدە.

---

① جۇ دا لويى ـــ مىس كانىنىڭ خوجايىنى.

② سىيتەك دوقا ـــ مىس كاندىكى خوجايىنلارنىڭ قول چومىقى.

مىسكاندىكى ئىشلەمچى،
تەڭدىن تولىسى يېتىمچى.
يېتىمچىگە كۈشەندە،
سىيىت دوقا چېقىمچى.

ئىشلەمچىگە «يە» دەيدۇ،
ئېچىپ كەتكەن تېرىقنى.
چېرىكلەرنى بوردايدۇ،
بېرىپ توخۇ، بېلىقنى.

چېرىك ياتىدۇ تاشتا،
سىيىتەك دوقا يان قاشتا.
ئىشلەمچىگە ئارام يوق،
زالىم قامچىسى باشتا.

ئەجەب قېرىشىپ قاپتۇ،
سىيىتەك دوقا بىز بىلەن.
ئۆزى قاشتا ئويناپدۇ،
ساريخان داپ يۇز بىلەن.

قارا ساينىڭ سۈلىرى،
تېگى پاتقاق، بەك چوڭقۇر.
سىيىتەك دوقا كۆيدۈرگە،
قىلىقى سەت، بەد چوقۇر.

بەش سەر كۈموش تەڭ بولدى،
ئىشلەمچىنىڭ بېشىغا.
پۇل تاپسام قاچاي دەيمەن،
ئاتا ـ ئانام قېشىغا.

بىز بۇياققا ماڭغاندا،
ئانام قالغان ئىشكىتە.
دېگەندى «پات كەلگىن،
بالاڭ قالدى بۆشۈكتە».

ئىشلەمچىلەر يىغلايدۇ،
ئاتا ـ ئانىسىنى ياد ئېتىپ.
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلغان،
ئۆسكەن يەرنى ياد ئېتىپ.

ئاق ئەلەم، قىزىل ئەلەم،
يارىمنىڭ قېشى قەلەم.
ھېچ كىشىگە كەلمىگەي،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

ئاخشىمى ياتار بولساق،
سالغىلى كىگىز قېنى؟
جانلارغا زامىن بولغان،
زالىملارنىڭ مىس كېنى !

36 ـ باب
چاكارلار قوشقى

«چاكارلار قوشقى» ـــ ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتە، باي ـ پومېشچىك، بەگ ـ خوجاملارنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ، ئالەمدىن ئۆتكەن بىچارە جاپاكەشلەرنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرىدۇر. بۇ قوشاقلاردا تەڭسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى مىليونلىغان ئەمگەكچىلەر قاتاردا زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل بالىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار بۇگۈنكى زامانىدكى ياش ئەۋلادلارغا ئۆتمۇشنى ئۇنتۇماي، ھازىرقى زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

باي، غوجامنىڭ ئۆيىدە،
يارغىنىم كۆتەك.
ئىشلىگەنگە بەرگىنى،
سېسىغان كېپەك.

باي، غوجامغا خوتۇنى،
سالىدۇ چۈشەك.
نېمە كارى بىز بىلەن،
مۇزلىساق، ئۆلسەك.

باي، غوجامنىڭ بالىلىرى،
ئىتتقا ئاۋارە.
كەمبەغەلگە بىر نان يوق،
قىلىدۇ نالە.

37 ـ باب
لەڭچىلەر قوشقى

«لەڭچىلەر قوشقى» ــ ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتە، لوپنۇر ـ چاقلىق ئوتتۇرىسىدا ئاشلىق توشۇيدىغان بىر تۈركۈم ئاق كۆڭۈل ياشلارنىڭ قىسمەتلىرى بايان قىلىنغان قوشاقلاردۇر. بۇ قوشاقلار تىل ۋە بەدئىيلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىن باشقا قوشاقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مۇھىم پايدىلىنىش قىممەتىگە ئىگە.

كالا باقىپ كەل دەيدۇ،
كالا باقاي كىم بىلەن.
دۇرالدا[1] چاي تالىشىپ،
ئۇرۇشتۇم شىلدىر[2] بىلەن.
ئىگەمنىڭ سۆزى كەڭرى،
ناخشا ئايتاي ئاغزىم بىلەن.

توپاق سويىساق بىز سويدۇق،
ئارتىلىپ قالۇر كىمگە؟
ئوبدان قۇلاق سالىپ باق،
تالىش گۈڭتۇ[3] سۆزۈمگە.

يىتىۋىدى بىر توپاق،
ھەممەسى قىلىدۇ سوراق.
دۇرالدا بىر كۈن ياتسىپ،
سويۇپ يېدۇق بىر توپاق.

لەڭمىز كامىپ چىقىپ،
مۇشكۈل بولدىغۇ بۇگۈن.
خۇدا نېسىپ قىلارمۇ،
ئۆيگە كېتىشكە بىر كۈن.

خۇدا نېسىپ قىلارمۇ،
ئۆيى تەرەپكە كېتىشكە.
بۇ خەقلەر ئۇنمايدۇ،
بۇغدايغا پۇل بەرىشكە.

---

① دۇرال ــ يەر نامى.
② شىلدىر ــ لەڭ توشىغۇچى ئارىسىدىكى بىر كىشىنىڭ لەقىمى.
③ تالىش گۈڭتۇ ــ لەڭچىلەرنىڭ باشلىقى بولغان ئادەم.

چارىكى يىگىرمە كوي،
يۈزمىڭ بۇغداي دەيىشكەن.
چارىكى يىگىرمە كوي،
زىيان زەھەردىن ئاچچىقكەن.

لەڭ سالىپ كەلگەن تاغارنى،
ئالىپ كېتەيلى باشلىق.
چارخالىق دېگەن جاينىڭ.
ئۈزۈم، قوغۇنى تاتلىق.

بىز چارخالىققا بارىپ،
ئون ئۈچ كۈن بىكار ياتتۇق.
لەڭمىز كامىپ چىقىپ،
ئارغامچى، تاغار ساتتۇق.

كىشى يۈرتتا مۇساپىر،
كۆزىمىزدىن ئاقتى ياش.
شايارلىقنىڭ لەڭدىن،
كەم چىقتى تۆت چارەك ئاش.

بىزنى ئۈنتۈپ قالدىمۇ،
ئۆز يۈرتتا قالغان ئاداش؟
بىزنى ئەسكە ئالمامدۇ؟
يۈرتتا قالغان قېرى - ياش.

يەنە تارتىپ ئالارمىز،
پۈتتىن سالامەت بارىپ.
پۇل خەجلىمەي كېلەرمىز،
ئەللىك كوي زىيان تارتىپ.

لەڭمىز كامىپ چىقىپ،
ئون ئۈچ كۈن بىكار ياتىپ.
ئاران يانىپ كەلدۇق بىز،
مىڭ جىڭ ئاش ئۆتنە ئالىپ.

38 ـ باب
پادىچىلار قوشقى

پادىچىلار ـــ ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىكى كەمبەغەللەر توپىدۇر.

«پادىچىلار قوشقى» ـــ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە باي ـ پومېشچىكلارغا ئۆز ئەمگىكىنى سېتىپ، پادا بېقىپ كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ توقۇغان قوشاقلىرىدۇر. بۇ قوشاقلاردا ئۇلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن كۈلپەتلىرى ۋە مۇڭ ـ زارلىرى ئەكس ئېتىلگەن.

جاڭگالغا ئىز سالىدۇ،
توپ ـ توپ قوينىڭ ئاياغى.
قارىسام كۆزۈم يەتمەس،
بۇ جاڭگالنىڭ يىراقى.

تېشىۋەتتى باشلارنى،
ئەيسا بەگنىڭ تايىقى.
كەمبەغەلنىڭ بالىسىنىڭ،
چۆلدە قالدى ئايىغى.

قويلارنى خىللاپ يەيدۇ،
ئاچ كۆز بۆرە بالىلىرى.
كېپەك بىلەن لويلىدۇر،
پادىچىنىڭ نانلىرى.

پادا بېقىپ جاڭگالدا،
ئۇستۇبشىم قالمىدى.
زالىملارنىڭ دەردىدە،
ئەقىل ـ ھوشۇم قالمىدى.

39 ـ باب
سالچىلار قوشقى

«سالچىلار قوشقى» ـــ ئىلى دەريا‌سى بويىدا سال ھەيدەپ، جېنىنى جان قىلغان بىر تۇركۇم جاپا‌ـ كەش كىشىلەرنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرىدۇر. بۇ قوشاقلاردا ئەينى يىللاردىكى سالچىلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېغىر كۈنلىرى، جاپا ـ مۇشكۈلاتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، سالچىلار ھاياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

چىكرتمدىن[1] سال باغلاپ،
دۆگۈارتولماي، كۆز جايلاپ.
سالنى باغلاپ ھەم چىگىپ،
ئارقان كۆتۈردۇق ئاۋايلاپ.

سال بېشىنى باغلايمىز،
ئىككىدىن چۈشۈپ ھەيدەيمىز.
چاغان سايدا[2] توختىتىپ،
بوزا ئىچىپ قاينايمىز.

كۆكتېرەك[3] چېتى سېپىلدەك،
شامال ئۆتەر لەپىلدەپ.
ئۆتەلمىگەن ئادەمنى،
ئىسلام[4] ئۆتكۈزەر يېتەكلەپ.

ئۇندىن چۈشۈپ ھەيدەيمىز،
يېرىمدىن توقاچ چىشلەيمىز.
قىزىل كۈرە[5]دە توختىتىپ،
ئارقانىنى مەھكەم باغلايمىز.

ئىرىل كۆرە[6] ئاتاقلىق،
كەچتە تاپتۇق ياتاقنى.

---

①②③④⑤ ئىلى دەريا‌سى بويلىرىدىكى جاي ئىسىملىرى.
④ ئادەم ئىسمى.
⑥ ئىرىل كۆرە ـــ جاي ئىسمى.

چاچقان سالنى يىغالماي،
ئاقچىباي① تارتتى چاتاقنى.

قارىنىڭ تېشى يېقىن يەر،
قىشتا چىقار مۇزدەك تەر.
مەدىيانىنىڭ بېشىدا،
ئولتۇرىدۇ قىزىپ ئەر.

قارا كۆرە، قاپچىغاي،
تارتىمىز كۆرەك چارچىماي.
قاپچىغايدىن ئۆتكەندە،
ناخشا ئېيتىمىز هارماي.

① ئاقچىباي ــ سالچىلار كاتتىۋېشى.

40 ـ باب
بۆزچىلەر قوشاقلىرى

«بۆزچىلەر قوشاقلىرى» ــ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، يوقسۇل ـ كەمبەغەللەرنىڭ بۆز ـ ماتا توقۇش جەريانىدىكى قىسمەتلىرى بايان قىلىنغان، ئەزگۈچىلەرنىڭ رەھىمسىز، ئاچ كۆزلۈكى ئېچىپ تاشلانغان. ئەينى يىللاردىكى باي ـ كەمبەـ غەللىك زىددىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

موكا① ئاتتىم رەم بىلەن،
دەپتىن② كۆتۈردۈم غەم بىلەن.
خام توقۇدۇم پەم بىلەن،
ئۇشتە③ قىلدىم دەم بىلەن.

بىز توقۇغان چەكمەننىڭ،
جۇپ بولادۇ شانسى.
كېچە ـ كۈندۈز ئارام يوق،
تۈگىمەيدۇ چالىسى.

خام، تالىما چەكمەننى،
بىز توقۇيمىز دۇكاندا.④
ئاقساقال⑤نىڭ كارى يوق،
بار غېمىمىز پوكاندا.

ئۆرۈش بىلەن ئارقاقنى،
ئاھا⑥ پۈركۈپ ئاقارتتۇق.
موكا ئاتقان قوللارنى،
بايغا ئىشلەپ قاپارتتۇق.

ناچى⑦نى تۈرگەن چاقلار،
غۇيۇلدايدۇ توختىماي.

---

① موكا ــ ئارقاق چۆۋۈتۈپ بېرىدىغان توقۇش سايمىنى.
② دەپتىن ــ ئۆرۈش يۈرۈشتۈرۈپ توقۇلغان رەختنى چىڭدايدىغان سايمان.
③ ئۇشتە ــ توقۇلغان خام تالىمىلارنى ئاقارتىش دېگەن مەنىدە.
④ دۇكان ــ خام توقۇيدىغان جاي.
⑤ ئاقساقال ــ گومىندانڭ دەۋرىدە بۆز توقۇيدىغانلارنى باشقۇرىدىغان مەنسەپدار.
⑥ ئاھا ــ ئۆرۈش تارتىلغاندىن كېيىن، ئۆرۈشكە پۈركۈپ، ئۆرۈشنىڭ چىداملىقىنى ئاشۇرىدىغان كۆمىمقوناق ئۇمىچى.
⑦ ناچى ــ يىپ ئىگىرىدىغان چاق بىلەن ئارقاق ئۆرىدىغان كىچىك سايمان.

بايغا چەكمەن توقۇدۇق،
كېچە بولسا ئۇخلىماي.

مەدىكار بىز بايلارغا،
بەدىلىگە بىرنان يوق.
بۆزچى بولۇپ ئۆزىمىز،
قوڭىمىزدا ئىشتان يوق.

تەپكۇ① باسار پۇتىمىز،
موكا ئاتار قولىمىز.
كىيىم يېيلىڭ، قورساق ئاچ،
بولمىغاچقا پۇلىمىز.

بۇگۈن بېرەر دەپتىمىز،
ئەتە بېرەر دەپتىمىز.
ئون بەش چەكمەن توقۇساق،
بىر چەكمەنچە ھەققىمىز.

ئۆزۈم توقۇغان خامنى،
بازاردا ساتالمايمەن.
يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىدە،
تولغىنىپ ياتالمايمەن.

قولدىن ـ قولغا ئۆتىدۇ،
كالا مۇڭگۈزى موكا.
تەپكىنى تولا تېپىپ،
بولدى پۇتلىرىم توكا.

① تەپكۇ ـــ خام توقۇيدىغان دۇكانلارنىڭ ئايىغ ئاستىغا مەخسۇس ئورۇنلاشتۇرۇلغان سايمان بولۇپ، ئۇنىڭ دەپتىن، شانا قاتارلىقلارنى يۇرۇشلەشتۇرۇشتە مۇھىم رولى بار.

يەتتىنچى قىسىم
ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا دائىر قوشاقلار

1 ـ باب
سەپەر قوشاقلىرى

سەپەر قوشاقلىرى ـــ سەپەر ـ كارۋان قوشاقلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تارىخىي قوشاقلار ئىچىدىكى قەدىمىيلىكى، ئىجتىمائىيلىقى كۈچلۈك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئۇ ئۆتمۈش-تىكى سەپەر كارۋانلىرى، ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئېچىنىشلىق سەپەر قىسمەتلىرىنىڭ يەكۈنى. ئۆتمۈش شىن-جاڭدا قاتناش ـ نەقلىيات ئىشلىرى قالاق، قۇلايسىز بولۇپ، تاشيوللار تازا تەرەققىي قىلمىغان. ھاۋا يو-لى، تۆمۈر يوللاردىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەنە شۇنداق جاپالىق شارائىتتا، خەلق ئۇ-رۇمچىگە ۋە باشقا ۋىلايەت، شەھەرلەرگە باردىغان پىيادىلەر، ترانسپورت يوللىرىنى ئېچىپ ۋە كېڭەيتىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ قاتناش ئىشلىرىنى سىلجىتقان، يىپەك يولىنى بويلاپ سودا ـ تىجارەت-نى راۋاجلاندۇرغانىدى. سەپەر كارۋانلىرى ۋە ئاۋام پۇقرالار جاننى قولىغا ئېلىپ قويۇپ، نەچچە ئايلىق ئوزۇق ـ تۇلۇكنى ئات ـ ئېشەكلەرگە ئارتىپ، تاغ ـ داۋانلار ئېشىپ، مىڭ بىر مۇشەققەتلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغان. بۇ «سەپەر قوشاقلىرى» شىنجاڭنىڭ ئۆتمۈشىنى، ئۆتمۈش كو-نا جەمئىيەتنى چۈشىنىش، بۈگۈنكى يېڭى جەمئىيەتنىڭ قەدرىگە يېتىش جەھەتلەردە زور تەربىيىۋى ئە-ھمىيەتكە ئىگە.①

كىرمەي تۇرۇپ ئوتتۇزغا،
قىرو قونغان بېشىمغا.
تولۇپ تاشقان نى كۆللەر،
كۆزدىن ئاققان يېشىمغا.

ئالا قاردا ئۆتمۈشتە،
ماكانىمدىن ئايرىلدىم.
جورام قالدى ـــ يۇرت قالدى،
قاناتىمدىن قايرىلدىم.

تۆھمەت توقۇپ زالىم باي،
ئۆلتۈرۈۋەتتى دادامنى،

① بۇ قوشاقلارنى قەشقەرنىڭ زەمىن يېزىسىدىكى 17 قېتىم ئىلىغا تۆگە يېتىلەپ چىقىپ، نۇرغۇن سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن ئۆت-كۈزۈپ، 93 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ئىلىچى مۇسا ئېيتىپ بەرگەن، پىشقەدەم مائارىپچى ئابدۇرېھىم يۇنۇس خاتىرىگە ئالغان.

قايغۇ ـ ئەلەم دەستىدىن،
كېسەل باستى ئانامنى.

ئاكام بولدى يىللىقچى،
شۇ باغرى تاش بايلارغا.
كىچىك ئىنىم پالاندى،
چوپان بولۇپ سايلارغا.

ئايال قالدى ھامىلە،
يان ياغاچقا يۆلىنىپ.
ئانام بولسا تۇمەنمىك،
دەرد ـ ئەلەمگە كۆمۈلۈپ.

ئاسماندىكى ئۇكەرنى،
ئالدىم گۇرەن ـ دولامغا.
دۇئا قىلدى ئانا يۇرت،
ئاقيول تىلەپ يولۇمغا.

قىلدى ئايال ئىلتىجا،
«تېزدىن يېنىپ كېلىڭ» دەپ.
«باشپاناھسىز بىزلەرنى،
قوينىڭىزغا ئېلىڭ» دەپ.

ماقۇل دېدىم ئاتلاندىم،
«ئاھ، خۇدا» دەپ سەپەرگە.
يولۇقۇشنى بىلمەمۇ،
سەپىرىمدە خەتەرگە.

قولتۇقىمدا راۋابىم،
ئالا خۇرجۇن مۇرەمدە.
سالدىم ئۇنىڭ ئىچىگە،
دەرەش، يىڭنە، بۇرەندە.

راۋابىمنى چالدىم مەن،
تەلۈچۈكنىڭ بويىدا.
چالدىم، چالدىم، ھارمىدىم،
دەردنى تۆكۈش كويىدا.

كىرىپ قەشقەر شەھىرىگە،
ئۆتۈك ـ مەسە يامىدىم.
تاپقىنىمنى بوغۇچلاپ،
چەندازامغا قامىدىم.

تۇرمۇش يولى ئاختۇرۇپ،
بارماق بولدۇم ئىلىغا.
ئۆيۈمدىكى ئۇچ جانىنىڭ،
«نان تاپاي» دەپ گېلىغا.

ئاي قاراڭغۇ بىر ئاخشام،
قەشقەردىنمۇ ئايرىلدىم.
چىغىر يولنى خالىي دەپ،
ئوڭ تەرەپكە قايرىلدىم.

يېڭىشەھەرگە باردىم مەن،
تاڭ ئاتقۇچە سوكۇلداپ.
تىقىلاتتى ئاغزىمغا،
يۇرىكىممۇ پوكۇلداپ.

يېڭىشەھەرگە بارغاندا،
«ھاشارغا» دەپ تۇتۇلدۇم،
بورۇن بېرىپ بوتۇڭغا،
ئون كۈن ئىشلەپ قۇتۇلدۇم.

ياندۇمىدا بىر كۈنلا،
نەپەس ئالدىم ـ ئاتلاندىم.
چىقتى ماڭا كۆپ ھەمراھ،
بۇنى كۆرۈپ شادلاندىم.

ماڭدۇق بىللە ھەمدەمدە،
سىردىشىپ ھەم مۇڭدىشىپ.
ئۆتتۇق دەريا، چۆللەردىن،
يېتىلىشىپ، قولدىشىپ.

بىر كۈن مېڭىپ جاپالىق،
«يامانيا»غا يەتتۇق بىز.
بەللەر ئاغرىپ باش قېيىپ،
ھالىمىزدىن كەتتۇق بىز.

شۇ ھالەتتە تۇرساق بىز،
قارا بالا يوپۇشتى.
تۆت تەرەپتىن تۆت غالچا،
مۇشت كۆتۈرۈپ قوپۇشتى.

بىرى دېدى: «ئوغرى بۇ»،
يەنە بىرى: «قاراقچى».
بەتنام چاپلاپ بىردەمدە،
دېدى بىزنى «چاتاقچى».

ياتتۇق ئون كۈن سولاقتا،
تىرىك تۇرۇپ دوزاختا.
تاپالمىدى ھېچ ئېۋەن،
قېيىن ـ قىستاق سوراقتا.

قويۇۋەتتى سالپىيىپ،
كەتتۇق بوشاپ ئۆزاققا.
قالدى ھەسرەت چېكىشىپ،
ئالالمىغاچ تۇزاققا.

بېرىپ قاپتۇق قارىساق،
چوكانيارغا يېقىنلاپ.
ھۆۋلىسىمۇ شۇرغان،
جان ئاغرىتىپ بېقىنلاپ.

باردۇق كېيىن شاپتۇلغا،
مېڭىپ كەچتە ئۆز يولغا.
ئىشقا چىقتۇق بۇ يەردە،
جاننى سېتىپ ئون پۇلغا.

بىر كۈن مېڭىپ ئەتىسى،
قويۇن ئاچتى پەيزاۋات.
چاڭقىغاچقا تۇيۇلدى،
قوغۇنلىرى قەنت ـ ناۋات.

ماڭدۇق يەنە توختىماي،
داشقا ئۇدۇل يول سېلىپ.
باشلار قاتتى چويۇندەك،
يانچۇقلارغا قول سېلىپ.

داشتىن ئۆتۈپ لۈكۈرغا،
كەلدۇق ئادەم ياتقاندا.
ناله قىلدۇق خۇداغا،
قارلار قېلىن ياغقاندا.

«كېلىك» دېدى غولتوغراق،
كەڭرى ئېچىپ باغرىنى.
بىر كۈن ئىشلەپ بۇ يەردە،
كۆردۇق بىردىن زاغرىنى.

غولتوغراقتىن ئۆتكەندە،
قارا قىلچاق بار ئىكەن.
ئاسمان تېگى يېتىمغا،
قەپەستەكلا تار ئىكەن.

داۋام ئەتتۈق كېچىسى،
يولىمىزنى — سەپەرنى.
بولدۇق كۆپلەپ مەدىكار،
قولدىن بەرمەي سەھەرنى.

باردۇق بىر كۈن جاڭزىغا،
قىلدۇق ئوقەت باققاللىق.
يەنە قىلدۇق نەچچە كۈن،
هارۋا سۆرەپ هامماللىق.

مارالبېشى دېگەن يۇرت،
قۇچاق ئاچتى «كېلىك» دەپ.
«يارغۇنچاقنى چۆرۈيسىز،
بۇ قىسمەتنى بىلىك» دەپ.

ئىچىپ ياما چۆچەكتە،
تەمى «قەنت» كەن دېيىشتۈق.
يول راسخوتى قىلىشقا،
هەر تەرەپتىن كىرىشتۈق.

مېڭىپ كەتتۈق تۇن بىلەن،
تۇمشۇق دېگەن ماكانغا.
ئاغرىپ ياتتۇق بۇ يەردە،
يولۇققاچ بىز زۇكامغا.

ساقايغاندا ئۇچ كۈندە،
يېتىپ كەلدۇق يايدۇغا.
تام تۈۋىدە ئولتۇرساق،
كۆرۈپ قالدى باي، دورغا.

قىلماق بولدى ئۆزىگە،
ئۆمۈر بويى يىللىقچى.
گەز كەلگەندە پۇقراغا،
ئالۋان سالار سېلىقچى.

ئىشەنمىدۇق، نەيرەڭگە،
«ماقۇل» دېدۇق گوللىدۇق.
قۇتۇلۇشقا پەم بىلەن،
يالغان جاۋاب يوللىدۇق.

قاچتۇق دەرھال يول ئېلىپ،
قۇرۇق ئۈزۈم يۇرتىغا.
بارغان كۈنى يارەنلەر،
ئېلىۋالدى ئورتىغا.

بىرگە بولدى بىز بىلەن،
كۈندۈزلىرى تاماقتا.
كېتەر چاغدا يەل ـ يېمىش،
يوللۇق تۈتتى تاۋاقتا.

كەپتۇق بىرۋاخ ئاقسۇغا،
نامازشامدا گۈگۈمدا.
سەپەر ئۈستى تۈنجى رەت،
چاي قاينىتتۇق چۆگۈندە.

ئىشقا چىقتۇق ئەتىسى،
كەتمەن ئېلىپ ئېتىزغا.
تەر ئاققۇزۇپ ماڭلايدىن،
جان كىرگۈزۈپ ئېڭىزغا.

تۇردۇق ئون كۈن شۇ تەقلىد،
ئىچتۇق ئاقشاق ـ شويلىنى.
كىيىم يېشىپ ئۇخلىدۇق،
ماكان قىلىپ هويلىنى.

ئاقسۇ جامغا يۇزلەندۇق،
بىر ئاز توپلاپ دەرەمنى.
سەپەر ئۆتتى خاتىرجەم،
ئانچە تارتماي ھەرەجنى.

ئاقسۇ جامىنىڭ ئۆزىدە،
بولدۇق بىر ئاي مەدىكار.
كېتەر چاغدا ئون جىڭدەك،
گۈرۈچ بولدى يادىكار.

ئاقسۇ جامدىن ئۆتكەندە،
يېڭىئاۋات بار ئىكەن.
يېتىمچىگە يېتىمچى،
بۇندا بەكمۇ يار ئىكەن.

داۋام قىلدۇق سەپەرنى،
سۆگەتلىككە ـــ قورغانغا.
كۆپ پۇشايمان قىلىشتۇق،
مۇساپىرمۇ بولغانغا.

«قىزىل قورغان» دەيدىكەن،
قورغان ئوخشاش بۇ يەرنى.
ئىش ـ ئوقىتى بەك قاتتىق،
سىنايدىكەن كۆپ ئەرنى.

بەش كۈن تۇرۇپ يول سالدۇق،
تامغا تاشقا ئۇدۇللاپ.
كۈن نۇرىنى كۆرمىگەچ،
توڭدۇق راسا جۇغۇلداپ.

ئىچتۇق تازا ئوچۇملاپ،
تامغا تاشنىڭ سۈيىنى.
كۆردۇق بۇندا خېلى كۆپ،
مۇساپىرنىڭ ئۆيىنى.

ئۆلمىگەندە ئۇمىد بار،
كۆردۇق مانا مۇز داۋان.
تاغ چوققىسى كۆرۈنمەس،
يوللىرى تىك، سەل ـ قىيان.

باشمۇ قايدى پىرىدە،
پۈتمۇ بولدى دىرىدە.
چۈنكى، ھالاك بولاتتۇق،
سىيرىلساقلا غىرىدە.

تاڭ ئاتقاندا كۈن بىلەن،
قەدەم قويدۇق داۋانغا.
بۇندا سوغۇق دەستىدىن،
تىل كەلمىدى زۇۋانغا.

ئون ئالتىنچى پەلەمپەيگە،
تۇن كىرگەندە چىقتۇق بىز.
قۇلاق ئاغرىپ بولمىغاندا،
مازنى يۆگەپ تىقتۇق بىز.

يول بىلەرمەن داۋانچى،
باشلاپ ماڭدى بىزلەرنى.
ئۆمىلىدۇق كەينىدىن،
يىغىر قىلىپ تىزلارنى.

تۇتتۇق بەلۋاغ ئۇچىنى،
سىيرىلغاندا تۆۋەنگە.
كۆز چاقايدى چىدىماي،
قار ئۇستىدە يۇرگەنگە.

تۇن ئالمىشىپ يولۇقتۇق،
ئاغىر ئالدى دېگەنگە.
تىلسىماتكەن بۇ يەرمۇ،
تارىخىنى بىلگەنگە.

پىچاق بىسى — يول دېمەك،
ئىككى يېنى غار ئىكەن.
چۈشۈپ كەتكەن مەخلۇقلار،
ئۆلۈك ئىكەن، خار ئىكەن.

يەنە بىر خىل بۇ يەرنىڭ،
ئىسمى ئىكەن «شىپالىق».
يىغلايدىكەن كىشىلەر،
دىلغا چۈشۈپ دىشۋارلىق.

ماڭغاندۇق بىر سوتكا،
كاتتا ياياق كۆرۈندى.
كۆڭۈلدىكى دىشۋارلىق،
ماڭغاندۇق، سۇرۇلدى.

تاڭ ئاتقاندا ئەتىسى،
شوتاغا دەپ يول سالدۇق.
ئۇلىشالماي بۇ يەرگە،
تۇگەشكىلى تاس قالدۇق.

بىر ئاز كۆڭۈل تىنچىدى،
ئۆتۈپ كەتكەچ خەتەردىن.
قەلبىمىزدە ئىز قالدى،
داۋاندىكى سەپەردىن.

كەلدۇق بېسىپ قۇملۇقنى،
قىزىلسۇنىڭ قوينىغا.
تاشتەك قاتتى كاللىمىز،
پېتىپ خىيال ـ ئويلارغا.

قىزىل سۇدىن ئۆتكەندە،
قالماقكۆرە بار ئىكەن.
بۇ يەردىمۇ كەمبەغەل،
بۇردا نانغا زار ئىكەن.

شۇڭا تاشلاپ بۇ يەرنى،
بارماق بولدۇق نىلقىغا.
ئون داچەنگە گەپلىشىپ،
مىنىپ كەلدۇق يىلقىغا.

يېپىنچىمىز كۆك ئاسمان،
تاپالمىدۇق كاتەكنى.
كۆردۇق شۇنچە كەڭ زېمىن،
باشقا قويدۇق كېسەكنى.

ئۆزىمىزنى كۆردۇق بىز،
توققۇزتارا شەھىرىدە.
تەمتىرىدۇق يول بىلمەي،
كېچە كەلگەچ مەلىگە.

مانا كەلدۇق ئىلىغا،
جۇمە كۈنى كەچقۇرۇن.
پۈتنى سوزۇپ دەم ئالدۇق،
سېلىپ ئۆيگە كەڭ ئورۇن.

پاناھ ئىزدەپ بىر كۈنى،
بىر كىشىگە يولۇقتۇق.
مەنستىمىدى ئۇ بىزنى،
رەڭگىمىزدىن سۈنۈقتۇق.

تەلەپ قىلدۇق ئىشلەشنى،
يىغلاپ ئاشۇ كىشىدىن.
بىر كۈنگىچە يېلىنىپ،
ئايرىلمىدۇق قېشىدىن.

يېنىمىزدا داچەن يوق،
بىر نان سېتىپ ئالغۇدەك.
يېلىنمىساق ئەگەردە،
ئاچتىن ئۆلۈپ قالغۇدەك.

تام تۈۋىدە ئولتۇرساق،
گەپ باشلىدى ئۇ كىشى.
بىزگە رەھمى قىلغاندەك،
يىمىرىلدى ئوڭ قېشى.

«تونۇشتۇردۇم خاڭچىغا،
جاپا چېكىپ ئىشلەڭلار.
ئاش ـ نان بېرەر تويغۇدەك،
بىسمىللا» دەپ چىشلەڭلار.

كۆڭۈللەرمۇ خۇش بولدى،
ئاڭلاپ نانىنىڭ گېپىنى.
«ماقۇل» دېدۇق خۇش بولدۇق،
تۇتتۇق ئىشنىڭ بېشىنى.

كىرىپ كەتتۇق ئۆڭكۈرگە،
تاغار سېلىپ دولىغا.
كۆنەلمىدۇق دەسلىپى،
پەلەمپەيلىك يولىغا.

كۈن نۇرىنى كۆرمىدۇق،
بىر ئايغىچە قانغۇدەك.
تەلەپ قويساق خوجايىن،
ئىشلىتىشتىن يانغۇدەك.

شۇ تەرىقە ئىشلىدۇق،
بولدى بەش ئاي ھېچ گەپ يوق.
تىل ـ ھاقارەت ھەم تېخى،
تەگدى باشقا بولۇپ دوق.

تەلەپ قىلدۇق ئىش ھەققى،
ئەكۈ ئاخىرى خاڭچىدىن.
مۇنداق سادا ئاڭلىدۇق،
چاپارمىنى ـــ غالچىدىن:

«مەنكى تىلخەت بەرگۈچى،
كۆمۈر خاڭنىڭ بوتۇكى.
قەشقەرلىكنى ساتتىم مەن،
مۇنۇ توختام كۆتىكى.

ئۈچ يىللىقى سېتىلدى.
ئۆزلىرىمۇ قېتىلدى.
خوجايىنغا قۇللۇققا،
زەنجىر بىلەن چېتىلدى.

ئۈچ يىلغىچە ئىشلەيدۇ،
كۆمۈر خاڭنىڭ ئىچىدە،
ئاز ئۇخلايدۇ ھەم تېخى،
قاپقاراڭغۇ كېچىدە.
.....
ھالاك بولسا چاتاق يوق،
خوجايىنغا سوراق يوق.
ئەرز قىلسا ئەگەرچەن،
ئاڭلايدىغان قۇلاق يوق.

سودىسىنى پۈتتۈرۈپ،
ئۈچ يۈز تەڭگە ئالدىم مەن.
ئەرزان ـ قىممەت دېيىشمەي،
يانچۇقۇمغا سالدىم مەن.

ئۆتۈپ كەتتى قەشقەرلىك،
خوجايىنىنىڭ قولىغا.
خوجايىندىن بىسوراق،
ماڭالمايدۇ يولىغا.

ئۆزگەرمەيدۇ بۇ توختام،
ئۇچ يىلغىچە پەقەتلا.
ئەگەر قىلسا قارشىلىق.
جازالىنار قەۋەتلا.»

ئاڭلاپ بۇنى غالچىدىن،
ھاڭۋېقىپلا قېلىشتۇق.
سېتىلىپتۇق خاڭچىغا،
بۇنى شۇچاغ بىلىشتۇق.

ئاچچىقلىنىپ بوتۇڭغا،
يەۋەتكۈدەك قىلىشتۇق.
غۇچۇرلىدى چىشىمىز،
«خەپ توختاپتۇر !» دەيىشتۇق.

ئىلىخونىڭ سىرىنى،
ئەمدى تولۇق بىلىشتۇق.
كېلەمدىغان قەشقەردىن،
يۈزمىڭ پۇشايمان قىلىشتۇق.

ئاتا ـ ئانىدىن ـــ ماكاندىن،
ئۇمىدنىمۇ ئۈزۈشتۇق.
ئۆزىمىزنى قىمىشماس،
ئىسكەنجىدە كۆرۈشتۇق.

ئىلىخودا قازانىنىڭ،
قۇلىقى ئۇچ دەپ ئاڭلىدۇق.
«كۈن كەچۈرمەك ئاسان» دەپ،
كەلمەي تۇرۇپ داڭلىدۇق.

چۈشۈپ كەتتۇق كۆمۈرگە،
چاڭ ـ توزانغا مىلىنىپ،
قاقشىدۇق ھەم يىغلىدۇق،
قاتتىقچىلىق بىلىنىپ.

ئاھۇ پەرياد چەكسەكمۇ،
جان چىقمىدى تەنلەردىن.
ئىشقا سالدى دۆشكەلەپ،
غالچا كەتمەي باشلاردىن.

ئۆتتى بىر يىل دوزاختەك،
ھايۋان كەبى خارلاندۇق.
ئىشلار قاتتىق، تاماق ئاز،
پەرياد چەكتۇق، زارلاندۇق.

ھالاك بولدى ھەمراھلار،
بېسىۋېلىپ كۆمۈر خاك.
تاپالمىدۇق جەسەتنى،
بەتبۇي ئىدى تۇمان ـ چاك.

قامچا ياردى باشلارنى،
تىل تەگكۈزگەچ خاتىچىغا.
كالتەكلەندۇق بويسۇنماي،
ئىككى پۇتلۇق غالچىغا.

تۇرمۇش يولى ئاختۇرۇپ،
ھەممە ئىشنى قىلدۇق بىز.
ھەممە قاغا ئوخشاشلا،
قارا ئىكەن، بىلدۇق بىز.

*　　*　　*

بولدۇم كېيىن كۈنلۈكچى،
يەر ئۈستىدە ئىشلىدىم.
كۈنۈم ئۆتتى تالادا،
شۇڭا بىر قىش قىشلىدىم.

قىش كۈنلىرى دالدىدا،
قىلدىم ھۈنەر موزدۇزلۇق.
كېچىسىمۇ قىلدىم ھەم،
بولسا ئاسمان يۇلتۇزلۇق.

كۈندە ـ كۈندە سەرپ بىلەن،
تۇرمۇش يولى ئۆتكۈزدۇم.

قارار قىلغان ۋاقتىمنى،
ئۇچ يىل ئىشلەپ پۈتكۈزدۇم.

كەتمەك بولدۇم ئىلىدىن،
ئاتا ـ ئانام قېشىغا.
بولاي دېدىم سايىۋەن،
كۈن چۈشكەندە بېشىغا.

ئاتا ـ ئانامنى سېغىنىدىم،
كېچە ـ كۈندۈز ياد ئېتىپ.
چاپماق بولدۇم ئۆزۈمنى،
دۆلدۈل كەبى ئات ئېتىپ.

تاپقىنىمغا ئات ئالدىم،
مىنىپ ماڭاي يولدا دەپ.
تارتقان جاپا كۈنلەرگە،
شۈكۈر قىلىپ بولدى دەپ.

ئاينىڭ بېشى ـــ جۈمەدە،
قەشقەرگە دەپ ئاتلاندىم.
ماڭماي يولنى پىيادە،
قاناتلاندىم، شادلاندىم.

ئېتىم ئارغىماق بىر جەدە،
ماڭار ئۇ، دېگەن يەردە.
غانجۇلانغان يۈك ـ تاقام،
كىرىچ بىلەن ئۇچ يەردە.

نەچچە كۈنلەپ يول مېڭىپ،
يېتىپ كەلدىم داۋانغا.
قانات بولغاچ ئارغىمىقىم،
يولۇقمىدىم يامانغا.

بىر كۈن تۇرۇپ دەم ئالدىم،
مۈزداۋاننىڭ باغرىدا.
ئاتنى باقتىم، ئۆزۈمنى،
قايماق بىلەن زاغرىدا.

تەييارلىقىم پۈتكەندە،
مۈزداۋانغا ياماشتىم.

ئاتنى سېلىپ ئالدىمغا،
قار كەچتۇرۇپ يول ئاشتىم.

كېلىشمەسلىك يۈز بەردى،
يېرىم يولنى ماڭغاندا.
ئات قارنىدا قار كېچىپ،
جانمۇ ئاران قالغاندا.

ئېتىم غارغا چۈشۈپ كەتتى،
كۆرۈنمىدى قارىسى.
ئۆزۈم بىلەن ئېتىمنىڭ،
يۈز مېتىركەن ئارىسى.

قالدىم بەلدە ھۆۋقۇشتەك،
پەريات چېكىپ، ئاھ ئۇرۇپ.
ناله قىلدىم خۇداغا،
ماماتلىقتىن قايغۇرۇپ.

يېتىپ كەلدى بەختىمگە،
بىر سودىگەر تۆگىچى.
ئاچ قورساقتا سوغۇقتا،
جېنىم چىقىپ ئۆلگۈچە.

«ئەي خۇدايا، جان ئاتا،
رەھىم قىلىڭ يېتىمغا !
سىزگە ئەجەل كەلمىسۇن،
كەلگەچ مېنىڭ ئېتىمغا.

سودىگىزغا قەۋەتلا،
نېسىپ بولسۇن ئاقچىلار.
چاكار بولاي مەن سىزگە،
كەتمەڭ بۇنداق قامچىلاپ.

پۇتىگىزغا پۇت بولاي،
قولىگىزغا قول بولاي.
ئېقىن، كېچىك كەلگەندە،
يۇدۇپ ماڭاي ـــ يول ئاچاي...»

سودىگەرنىڭ باغرىمۇ،
ئېرىپ قالدى نالىدىن.
مەندەك يېتىم ئادەمنىڭ،
خەۋەر تېپىپ ھالىدىن.

ھەمراھ قىلدى ئۇ مېنى،
بىر تۆگىگە مىندۈرۈپ.
تەشۋىش باسقان كۆڭلۈمنى،
خاتىرجەم قىپ تىندۈرۈپ.

ئېلىپ كەلدى قەشقەرگە،
ھەمراھ قىلىپ ئۆزىگە.
نېمە دېسە «ماقۇل» دەپ،
مەنمۇ كىردىم سۆزىگە.

كىردىم ئۆيگە قۇرۇق قول،
ئاران ئېلىپ جېنىمنى.
بولدۇم خىجىل، ئايالىم —
ئاختۇرغاندا يېنىمنى.

ئانام ئۆلۈپ كېتىپتۇ،
كېسەللىكتىن قوپالماي.
ئايال قاپتۇ قان يىغلاپ،
ئەزرائىلنى توسالماي.

ئاتام تېخى يىللىقچى،
ئۇزەلمەپتۇ قەرزىنى.
بولۇشىغا تارتىپتۇ،
يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى.

كېتىپ قاپتۇ بالامۇ،
كۆرەلمىدىم يۈزىنى.
جانجىگەرىم ئانامنىڭ،
ئاڭلالمىدىم سۆزىنى.

سەرسان بولدۇم ئاي ـ يىللار،
ئۈمىد ئىشقا ئاشمىدى.
كۆلكە كېلىپ بىر قېتىم،
چېھرىمگىمۇ تاشمىدى...

*　　*　　*

ياش بالىلار، ئەۋلادلار،
سۆزۈم بولسۇن تەربىيەت.
ئۇنتۇماڭلار ئۆتمۈشنى،
ئۇنتۇماڭلار تائەبەد.

2 ـ باب
قىز كۆچۈرۈش قوشقى

«قىز كۆچۈرۈش قوشقى» ـــ ھەم تارىخىي قوشاق، ھەم «توي ـ مەرىكە قوشقى» بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كېلىۋاتقان قوشاقلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە نارازى بولۇپ، ئەركىن مۇھەببەتكە ئىنتىلگەن سان ـ ساناقسىز ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ يۈرەك ساداسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان. بۇ قوشاق مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئورۇندا تۇرىدۇ.

1

ھاي ـ ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ،
گۈل قايدا بار؟ يارى ـ يار.
بىر ياخشىغا بىر يامان،
ھەر جايدا بار، يارى ـ يار.

ھاي ـ ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ،
قار كېلىدۇ يارى ـ يار.
بەرگى غازاڭ تون كىيىپ،
يار كېلىدۇ، يارى ـ يار.

يىغلىما قىز، يىغلىما قىز،
خۇش بولۇرسەن يارى ـ يار.
قارچىغىدەك يىگىتكە،
قۇش بولۇرسەن يارى ـ يار.

يىغلىما قىز، يىغلىما قىز،
تويۇڭ بولدى يارى ـ يار.
ئالتۇن گۈللۈك كۆشۈكلۈك،
ئۆيۈڭ بولدى يارى ـ يار.

ھاي ـ ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ،
كېلىن كەلدى، يارى ـ يار.
ئىككى قولى كۆكسىدە،
خېنىم كەلدى يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
قانداق قىلاي يارى ـ يار.
خەنجەر ئېلىپ يۈرەكنى،
پارە قىلاي، يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
كۆيدى يۈرەك يارى ـ يار.
تۇتقان يارىم ئۆزلىرى،
يوقتۇر بۆلەك يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
جانىم پىدا يارى ـ يار.
بارچە ئۇممەت گۇناھتىن،
كەچكەي خۇدا، يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
كىمنىڭ تويى، يارى ـ يار.
ئاتاسى بار، ئاناسى بار،
قىزنىڭ تويى، يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
ئۆلەڭ كۆپتۇر يارى ـ يار.
ئۆلەڭ ئېيتقان تىلىڭدىن،
گۇللەر ئۇنسۇن يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
شادلىق بولسۇن يارى ـ يار.
قىزنى ئېلىپ جۆنىشەر،
ئاق يول بولسۇن يارى ـ يار.

پۇركەنمە قىز، پۇركەنمە،
كىم كۆرىدۇ يارى ـ يار؟
مەندىن باشقا رەڭگىڭگە،
كىم كۆيىدۇ يارى ـ يار؟

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
جان غەنىيمەت يارى ـ يار.
جان غەنىيمەت بىلمىگەن،
هايۋان سۈپەت يارى ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
يات بالىسى، ياري ـ يار.
ياخشى بولسا قېينانا،
ئۆز بالىسى، ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
مىس پەنجىدە ياري ـ يار.
ھەر جاپاغا كۆنىدۇ،
قىز بىچارە ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
خۇمارلىقىم ياري ـ يار.
ئۇيا ـ ئەڭلىك كەتمەيدۇ،
تۇمارلىقىم ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
يىغلىدى قىز ياري ـ يار.
ئاتىسىنىڭ باغرىنى،
تىلغىدى قىز، ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
تويدۇر بۇگۈن ياري ـ يار.
دوست كېلەر، دۇشمەن كېتەر،
تويدۇر بۇگۈن ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
جانانە قىز ياري ـ يار.
ئاتا ـ ئانا دۆلىتىدە،
پەرۋانە قىز ياري ـ يار.

يىغلما قىز، يىغلما،
توي سېنىڭكى ياري ـ يار.
ئاستانىسى تىللادىن،
ئۆي سېنىڭكى، ياري ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
ئۆلەڭچى قىز، ياري ـ يار.
ئاكام چاچقان چاچقۇغا،
يۇرگەنچى قىز ياري ـ يار.

چوڭ ئاكامنى سورىساڭلار،
ئورتا بويلۇق ياری ـ يار.
چىرايىدا كۈلكه ئويناپ،
شېرىن سۆزلۈك ياری ـ يار.

هاي ـ هاي ئۆلەڭ، هاي ئۆلەڭ،
گۈللەر قىسقان ياری ـ يار.
بىر مەلىده ئويىنىشىپ،
ئىشتا پىشقان ياری ـ يار.

يىغلىما قىز، يىغلىما،
نۇر كەبى قىز، ياری ـ يار.
ئاتا ـ ئاناڭ رازى بولغان،
هۆر كەبى قىز، ياری ـ ياری.

تاغنى تۇمان ـ چاڭ باستى،
قار كېلىدۇ ياری ـ يار.
بەرگى غازاڭ تون كىيىپ،
يار كېلىدۇ ياری ـ يار.

ئەگرى ـ ئەگرى كوچىدا،
ئىز كېلىدۇ ياری ـ يار.
كىمخاب تونغا پۈركىنىپ،
قىز كېلىدۇ ياری ـ يار.

ئاپئاق ـ ئاپئاق توشقانلار،
سايدا تولا ياری ـ يار،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر،
تويدا تولا ياری ـ يار.

بەرگى غازاڭ تونىنىڭ،
بەرگى تولا ياری ـ يار.
قىز ئالمىغان يىگىتنىڭ،
دەردى تولا ياری ـ يار.

يىغلىما قىز، يىغلىما قىز،
تويلىشىڭدۇر، ياری ـ يار.
ئالتۇن بويلۇق گۈل يىگىت،
ئويىنىشىڭدۇر ياری ـ يار.

كوچىكىزىنىڭ ياقىسى،
چىمەن ئىكەن ياري ـ يار.
كېلىنچەكنىڭ تەلىيى،
كەلگەنىكەن ياري ـ يار.

كېلىنچەكنىڭ سۆزلىرى،
خۇددى مېغىز ياري ـ يار.
ئوت ـ پىراقى تۇتاشقان،
ۋاپادار قىز، ياري ـ يار.

مەلىمىزگە توي قىلىپ،
كېلىن كەلدى ياري ـ يار،
قوشاق بىلەن ساز بىلەن،
شېرىن كەلدى ياري ـ يار.

تېيىم بولسا مىنەتتىم،
ئات ئورنىغا، ياري ـ يار.
سۈيۈم بولسا ئىچەتتىم،
چاي ئورنىغا، ياري ـ يار.

ئارغامچىدا ئېسىلىپ،
ئۇچتى سىكىلىم ياري ـ يار.
مەھەللىگە گۈل بولۇپ،
چۈشتى سىكىلىم ياري ـ يار.

دەريانىڭ ئۇ قېتىدا،
بىر توپ غوزا، ياري ـ يار.
بىر توپ غوزا تېگىدە،
ئالتۇن پاختا ياري ـ يار.

دەريانىڭ ئۇ چېتىدە،
بار شاپتۇلزار، ياري ـ يار.
شاپتۇلزارنىڭ تېگىدە،
نۇرغۇن قىز بار، ياري ـ يار.

بىر جۈپ گۈلدەك قىز ـ يىگىت،
خوپ ياراشقان ياري ـ يار.
تەڭ قېرىشنىڭ بەلگىسى،
تولۇپ تاشقان ياري ـ يار.

هارۋام ماڭسا ئاۋازى،
گۈلدۈر - گۈلدۈر يارى - يار.
كېلىنچەكنى سورىساڭ،
قىزىل گۈلدۈر يارى - يار.

بىزنىڭ ئۆينىڭ كەينىدە،
بىر باغ پاخال، يارى - يار.
كۈيئوغۇلنى سورىساڭ،
پاقماق ساقال، يارى - يار.

چىملىدىقنىڭ چېتىدىن،
چاشقان قاچتى، يارى - يار.
كىرەر يەرنى تاپالماي،
كۈيئوغۇل قاچتى يارى - يار.

سەككىز قىزنىڭ سەردارى،
بىز بولىمىز، يارى - يار.
سەككىز باغدا ئېچىلغان،
گۈل بولىمىز يارى - يار.

كۆيگەن يىگىت ئاشقى،
چېۋەرمىدى يارى - يار؟
مەرد بولمىسا ئاشۇ قىز،
تېگەرمىدى يارى - يار؟

چوڭ تۇغمەننىڭ ئاۋازى،
كۆككە يەتكەن يارى - يار.
ئاشىق - مەشۇق خۇشلۇقى،
يۇرتقا كەتكەن يارى - يار.

2

قۇدرىتىڭدىن ياراتتىڭ،
ئادەم ئاتا يارى - يار.
ئادەم ئاتا جۇپتىسى،
ھاۋا ئانا، يارى - يار.

تاختا - تاختا كۆۋرۈكتەك،
تەختىڭ بولسۇن يارى - يار.

پەيغەمبەرنىڭ قىزىدەك،
بەختىڭ بولسۇن يارى - يار.

پەيغەمبەرنىڭ قىزىنى،
ئەلى ئالغان يارى - يار.
يارى - يار دەپ توي قىلماق،
شۇندىن قالغان يارى - يار.

ئۇزۇن - ئۇزۇن ئارغامچا،
ئىلەنگۈچكە يارى - يار.
چېكەن كۆڭلەك يارىشۇر،
كېلىنچەككە يارى - يار.

چېكەن كۆڭلەك يېڭىگە،
گۈل تۇتايلۇق يارى - يار.
يىگىتلەرنىڭ باغرىغا،
ئوت ياقايلۇق يارى - يار.

بىزنىڭ ئۆيىنىڭ بېغىدا،
بىر تۈپ ئەنجۇر يارى - يار.
شۇل ئەنجۇرنىڭ شاخلىرى،
تىللا زەنجىر يارى - يار.

زەرگەر ئەتكەن زەنجىرنى،
ئۇزۇپ بولماس يارى - يار.
خۇدا سالغان تەقدىرنى،
بۇزۇپ بولماس يارى - يار.

تىللا زەنجىر مەھكەمدۇر،
ئۇزۇپ بولماس يارى - يار.
قىز - يىگىتنىڭ رىشتىنى،
بۇزۇپ بولماس يارى - يار.

قەۋەت - قەۋەت قاتلىما،
قاتلىنادۇر يارى - يار.
قىزنى ئېلىپ يەڭگىلەر،
ئاتلىنادۇر يارى - يار.

قىزنى ئېلىپ يەڭگىلەر،
تۇرۇپ تۇرسۇن ياري - يار.
كېلىنچەكنى يىگىتلەر،
كۆرۈپ تۇرسۇن ياري - يار.

كېلىن چېۋەر قىز بولسا،
ئەل خېرىدار ياري - يار.
كېلىن ھۆرۈن قىز بولسا،
ئۇندىن بىزار ياري - يار.

دەريا تاشقىن، سۇ ئۇلۇغ،
ئۆتەلمىدىم ياري - يار.
ئېتىم ئورۇق، يول يىراق،
يېتەلمىدىم ياري - يار.

توسۇپ قويغان دەريانى،
شۇ يوغان تاش ياري - يار.
سېرىق قىلغان رەڭگىمنى،
شۇ قەلەمقاش ياري - يار.

دەريا بويلاپ كېلىمەن،
ئات ئوينىتىپ ياري - يار.
قولۇمدا پەرەڭ مىلتىق،
قۇشلار ئېتىپ ياري - يار.

ئېتىپ كەلگەن قۇشلىرىم،
ئالا ئىكەن ياري - يار.
بۇ مەلىنىڭ قىزلىرى،
بالا ئىكەن ياري - يار.

شاھىمىكىن، ئەتلەسمۇ،
كىيگەنىڭىز ياري - يار؟
ئارتۇقمىكىن بىزدىنمۇ،
سۆيگەنىڭىز ياري - يار؟

ئالتۇن پاختا تۇتقىلى،
بىلەك قېنى؟ ياري - يار؟
كۆرۈشمەككە يار بىلەن،
يۈرەك قېنى ياري - يار؟

مەن قامچامنى سالمەن،
يامان ئاتقا ياری - يار.
قانداق جاۋاب بېرمەن؟
قىيامەتتە ياری - يار.

باراڭلىقنىڭ ئاستىدا،
بىر توپ بالىلار ياری - يار.
بەش - ئون تەڭگە پۇل بېرەي،
يولنى توسما ياری - يار.

بەش - ئون تەڭگە پۇلۇڭنى،
خەجلەپ كېلىڭ ياری - يار.
تولۇن ئايدەك قىز بالىنى،
باشلاپ كېلىڭ ياری - يار.

شىلدىر - شىلدىر كېچىكتىن،
ئېرىنمەڭلار، ياری - يار.
بەش - ئون تەڭگە پۇلنى دەپ،
كېرىلمەڭلار ياری - يار.

ياتقا بەرگەن كېلىنىڭ،
رەڭگى سېرىق، ياری - يار.
كۆزدىن ئاققان ياشلىرى،
سۇلۇق ئېرىق، ياری - يار.

دەريادا تاش ئاتماڭلار،
چۆكۈپ كېتەر، ياری - يار.
يىراقتا قىز بەرمەڭلار،
كۆچۈپ كېتەر، ياری - يار.

ئۈزۈن - ئۈزۈن ئارغامچا،
كۆككە يېتەر، ياری - يار.
كېلىن قىزنىڭ نالىسى،
يۇرتقا يېتەر، ياری - يار.

قوش هارۋامنىڭ چاقلىرى،
لەرزان كەتتى ياری - يار،
ئىستىكىنە جان سىڭلىم،
ئەرزان كەتتى ياری - يار.

سىڭلىم ئۇچۇن قوۋۇرغام،
ئېگىلەدۇر ياری - يار.
قولۇمدىكى قوش ئۈزۈك،
سىيرىلادۇر ياری - يار.

شالدۇر - شۇلدۇر قومۇشقا،
سىرغام چۈشتى ياری - يار.
سىنالمىغان يىگىتكە،
سىڭلىم چۈشتى ياری - يار.

ئانىسىنىڭ روھلىرى،
كەلدىمىكىن ياری - يار؟
چىمىلدىقنىڭ باشىغا،
قوندىمىكىن ياری - يار؟

يىغلىما قىز، يىغلىما،
توي سېنىڭكى ياری - يار.
كۆكرىكىگە گۈل تاقىغان،
يار سېنىڭكى ياری - يار.

قاچتى - قاچتى دېمەڭلار،
قاچقىنى يوق، ياری - يار.
ھەمياننىڭ ئاغزىنى،
ئاچقىنى يوق ياری - يار.

ھۇجرا ئۆينىڭ ئىچىنى،
جابدۇدى قىز ياری - يار.
قۇرداشلارنىڭ باغرىنى،
داغلىدى قىز ياری - يار.

ھارۋام ماڭسا ئىزىغا،
سەپتىم كېپەك، ياری - يار.
كېلىنچەكنىڭ كىيىمى،
بارى يىپەك، ياری - يار.

ھەي - ھەي يەڭگە، ھەي يەڭگە،
ساندۇق ئېچىڭ ياری - يار.
كېلىن ئايىم بېشىدىن،
تىللا چېچىڭ ياری - يار.

چىملدىقىنىڭ ئىچىدە،
بىر جۈپ ئاشىق ياري - يار.
كۆيۈغۇلنى سورىسىڭىز،
ئالتۇن باشلىق ياري - يار.

چىملدىقىڭ چىرايلىق،
بويۇڭ چىنار ياري - يار.
بويۇڭغا كۆز تەگمىسۇن،
ئاساي تۇمار ياري - يار.

ئۆز قىزىنىڭ ئورنىغا،
بادام تىكسۇن ياري - يار.
بادام شاخى قايرىلغان،
بالام دېسۇن ياري - يار.

باي دەيسەنۇ - باي دەيسەن،
بېيىڭ قېنى؟ ياري - يار.
ساماۋاردا قاينىغان،
چېيىڭ قېنى؟ ياري - يار.

ئاسماندىكى يۇلتۇزنى،
ئاتقان ئاتام ياري - يار.
ئۆز قىزىنى تېنىمەي،
ساتقان ئاتام، ياري - يار.

بازاردىكى گۈرۈچنىڭ،
ئالاسى بار، ياري - يار.
كېلىنچەكتىن سورىساڭ،
بالاسى بار، ياري - يار.

قىيامەتلىك ئاتىسى،
رازى بولسۇن ياري - يار.
ئاق سۈت بەرگەن ئانىسى،
رازى بولسۇن ياري - يار.

تاغدا تايچاق كىشنەيدۇ،
ئات بولدۇم دەپ ياري - يار.
ئۆيده كېلىن يىغلايدۇ،
يات بولدۇم دەپ ياري - يار.

دەريانىڭ ئۇ قېتىدا،
ئۆيلىرىڭىز، يارى - يار.
ئاپئاقتىنە كۆرۈنەر،
بويلىرىڭىز يارى - يار.

ئاي يېنىدا بىر يۇلتۇز،
ئاي بالىسى يارى - يار.
كۆيئوغۇلنى سورىساڭ،
باي بالىسى، يارى - يار.

كۆيئوغۇلنى سورىساڭ،
سېخىي، خۇش چاغ يارى - يار.
قامەتلىرى كېلىشكەن،
سۆلىتى تاغ، يارى - يار.

3

قاتار - قاتار تۆگىلەر،
داۋان ئېشىپ تېز كېلەر.
ئۆركەشىدە ئولتۇرۇپ،
كارۋان بىلەن قىز كېلەر.

قىزنىڭ ئېتى گۈلچارە،
قىزدا ئىمكان يوق چارە.
بەرگى سۈنۈق بىچارە،
قۇرۇق قاقشال جان كېلەر.

بوزلاپ كېلەر بوتىدەك،
باقساڭ ھالى قورققۇدەك.
تىلى سايرار تۇتىدەك،
رەڭگى سامان ناز كېلەر.

ئالتۇن مەپە ئىچىدە،
تاۋار - دۇردۇن كېپىنىدە.
ئۆزى غەمنىڭ ئىچىدە،
بىر ماتەمدار ساز كېلەر.

ئالتۇن مەپە جىرىڭلار،
كارۋان كەلدى، قېچىڭلار.

قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىڭلار،
ئايدىن ئاپتاپ قىز كېلەر.

كارۋان بېشى قېرىكەن،
چۆلدە يۈرگەن بۆرىكەن.
نەپسى شەيتان پېرىكەن،
قىزغا قانداق جۈپ كېلەر؟

ھەي كارۋانچى يولۇڭ تاپ،
بولما ھەرگىز نا ئىنساپ.
قىزنى تاشلا، خىلىڭ تاپ،
ساڭا نومۇس ـ ئار كېلەر.

قىزنىڭ تونى غەم خەستە،
يېشى كىچىك ئون بەشتە.
قىلما قىزنى ھەس ـ ھەسرە،
قىزغا جاھان تار كېلەر.

قىزنىڭ ئېتى گۈلچارە،
قانداق قىلسۇن بىچارە.
ئانىسى تولا يىغلايدۇ،
تاپالمايدۇ ھېچ چارە.

3 ـ باب
ئەللەي قوشاقلىرى

«ئەللەي قوشاقلىرى» (ياكى بۆشۈك قوشاقلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ــ فولكلور خەزىنىسى ئىچىدىكى مەزمۇن، تېمىسى كەڭرى، پىكىر ـ ھېسسىياتى چوڭقۇر، مېلودىيىسى نازۇك ۋە مۇڭلۇق، شەكلى ئاددىي ـ ساددا، تىلى ئىخچام، يېنىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق باشقا تۈر ـ ژانىرلاردىكى قوشاقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ قوشاق (ناخشا)، مۇزىكا، ئۇسسۇل ـ ھەرىكەتنىڭ بىرلىكى بويىچە بىر گەۋدە بولغان. ئۇ تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

«ئەللەي قوشاقلىرى» ــ ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆز خەلقى بىلەن تەقدىرداش، يولداش، مۇڭداش، سىرداش بولۇپ، ئۇيغۇر ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ئۆتمۈش جەمئىيەتتىكى پەرزەنت تەربىيىلەش جەھەتتىكى ئېگىلمەس ـ سۈنماس، كۆيۈمچان روھىي كەيپىياتى، گۈزەللىك ئەنئەنىسى، ھېرىش ـ چارچاشتىن قورقماسلىق چىدامچانلىقى، ئۇمىدۋار غايە، ئارزۇسى ۋە شېرىن خىياللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ قوشاقلار خەلق تۇرمۇشىنىڭ پۈتۈكسىز قىسمى، بالىلار تەربىيىسىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسىدۇر. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنت تەربىيىلەش مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور رول ئويناپدۇ.

1

ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ئاچلىق ئازابىدىن ئىڭرىغان بوۋاقلارنىڭ نالە ـ پەريادلىرىدىن قەلبى ئېزىلگەن ئانىلارنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

تۇڭلۇكۈمگە ئاي كەلدى،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
كۆزلىرىمگە ياش كەلدى،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئەتىمىزنى ئويلىسام،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
بۇ بېشىمغا غەم كەلدى،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

باغرى قارا بېغىرتاق،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
باراي دېسەم يول يىراق،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

يىراقتىكى تۇغقاندىن،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ياندا قوشنا ياخشىراق،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
تاڭ ئاتمايدۇ تۇنلەردە،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

بۆشۈك تۇڭدە مەن قالدىم،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
بېرىپ ياتسىڭ چۆللەردە،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

نان ئۇزۇلدى ئۆيۈمدىن،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
لويلا توغراپ ئاش ئېتەي،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

تەلمۈرۈپ يىغلايسىلەر،
ئەللەي بالام، ئەللەي.
بىزلەر شۇنداق بىتەلەي،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

2

ئۇيغۇر ئانىلىرىنىڭ يېڭى دەۋرده تۇغۇلغان پەرزەنتلىرىگە ئاتاپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەللەي بالام، تاي بالام،
ھۆسنى تولۇن ئاي بالام.
مانا ساڭا پېچىنە،
شېكەر، سېرىقماي بالام.

ئەللەي بالام، تاي بالام،
ھۆسنى تولۇن ئاي بالام.
ياخشى كۈندە تۇغۇلغاچ،
قەلبى نۇرغا باي بالام.

3

ئەللەي بالام جان ئەللەي،
قۇلىقى يۇمشاق بالام ئەللەي.
ئالتۇن بۆشۈكۈڭ باردۇر،
ئۇخلىغىن قوزام ئەللەي.

ساڭا قويدۇم ياخشى ئات،
تاپقىن چىن مۇراد ئەللەي.
ئەل - يۇرتۇڭغا خىزمەت قىل،
ئۇ ساڭا قانات، ئەللەي.

دۇخاۋا ئوۋۇداڭدا،
مامۇق تەكىيىڭ ئەللەي.
چىنىلەردە سۈت، قايماق،
تەييار شېكىرلىڭ ئەللەي.

تۇغۇلدۇڭ مۇشۇ ئۆيدە،
ئېھ غۇنچە گۈلۈم، ئەللەي.
ئاسماندىكى ئاي دەيمۇ؟
يۈزلىرى تولۇن ئەللەي.

باغچا، يەسلى، مەكتەپلەر،
سېنى كۈتىدۇ ئەللەي.
ھاياتىڭ سېنىڭ مەڭگۇ،
گۈلدەك ئۆتىدۇ ئەللەي.

4

قولى ئارسلان بىلەكلىك،
باتۇر قاپلان يۈرەكلىك.
ياخشى - يامان كۈنلەردە،
ماڭا بەكمۇ كېرەكلىك،
ئەللەي بالام، جان ئەللەي،
مەڭگۈ قىزىل، قان ئەللەي.

5

بالام - بالام كۆتى پوق،
ئېرتاي دېسەم لاتا يوق.
لاتا دېگەن ئاسماندا،
چىقاي دېسەم شوتا يوق.
شوتا دېگەن دەرەختە،
كېسەي دېسەم پالتا يوق.
پالتا دېگەن بازاردا،
ئالاي دېسەم پۇلۇم يوق.
پۇلۇم دېگەن ساندۇقتا،
قولۇم قىسقا، يولۇم يوق.

4 ـ باب
غەرب ـ مۇساپىرلىق ھەققىدە قوشاقلار

غەرب ـ مۇساپىرلىق ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ بىرى. ئۇ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلىك. بۇ قوشاقلار ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، ئىجتىمائىي كەيپىيات ۋە ئىجتىمائىي كاپالەت مۇساپىسىنىڭ روشەن ئىنكاسى سۈپىتىدە بۇگۈنكى دەۋرگە يېتىپ كەلگەن. بۇ خىل قوشاقلار تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، تارىخىي قوشاقلارغا مەنسۇپ. غەرب ـ مۇساپىرلىقنى مەزمۇن قىلغان بۇ قوشاقلار ئۆتمۈشتىكى قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىك جەمئىيەتتە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرتى، ئانا ۋەتىنى، ئاتا ـ ئانىلىرى، دوست، يار ـ بۇرادەرلىرى، يېقىن، ۋاپادار كىشىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان، تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ياقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن بىر تۇركۇم كىشىلەرنىڭ غەرب ـ مۇساپىرلىق روھىي ھالىتى، ئەندىشە، غەم ـ مۇڭ بىلەن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى سۈرەتلەپ، ئۇلارنىڭ ۋە ئۇلار ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ئېغىر كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قوشاقلار ئەينى يىللار ـ دىكى ئۆتكۈر سىنىپىي زۇلۇم، مىللىي زۇلۇم ۋە ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، جاپاكەش مۇساپىرلارنىڭ كۆڭۈل ئەينىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قوشاقلار بۇگۈنكى يېڭى جەمئىيەتنىڭ يېڭى قىياپىتى، كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر ـ شەپقەت، دوست ـ قېرىنداشلىق كەيپىياتى، ئىناق، ئىلـ ـلىق جەمئىيەت قۇرۇشنى نىشان قىلغان جەمئىيەت ئەخلاقى بىلەن ئالاھىدە سېلىشتۇرما بولالايدۇ.

سۇلتانەمدە بىر ئەلەم،
يارنىڭ قولىدا قەلەم.
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

زەدىۋالۇ، زەدىۋال،
زەدىۋالنىڭ زەرى بار.
مۇساپىرنىڭ ئىچىدە،
ئېيتىپ پۈتمەس دەردى بار.

قارىغاي يوپۇرمىقى،
قاتمۇقات بولار ئىكەن.
ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان،
مۇساپىر بولار ئىكەن.

ئەجەب تۇلا داڭلايسىز،
بىز كۆرمىگەن ئەنجانىنى.
مۇساپىر بولۇپ قالدۇق،
باقالمايمىز بىز جانىنى.

قوينۇمدىكى بەش ئالما،
بەشى ـ بەش بۆلەك ئىكەن.
مۇرادىغا يەتكەن يوق،
ئەجەب كاج پەلەك ئىكەن.

ئاتۇشتىن كېتەشمىدە،
بىر سىقىم توپا ئالغان.
توپىنى تۇمار قىلىپ،
بوينۇمغا ئېسىۋالغان.

ئاتۇشتا نېمە تولا؟
گۈلى يوغان شاتىۋا.
مۇساپىر بولۇپ دەردنى،
مەندەك تارتقان نەدە بار؟

خوتەن دېگەن شەھەرنىڭ،
پەيشەنبە بازارى بار.
يېتىمچىگە ئۆي ـ ماكان،
قىرىق چىلتەن مازارى بار.

غېرىب بولدۇم، غېرىب بولدۇم،
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
يېتىم بولغانغا يىغلايمەن.

ئاققىنا گۈمبەز ئىچىدە،
ئاقىرىپ ياتقان ئانام.
بىۋاقىت كۆزنى يۇمۇپ،
بىزنى يېتىم قىلغان ئانام.

ئانام بولسا، ئانام بولسا،
غېرىب بولماس ئىدى باشىم.
غېرىبلىقتا تولا يىغلاپ،
كۆزۈمدە قالمىدى ياشىم.

غېرىب دەيدۇ، غېرىب دەيدۇ،
غېرىب بولماسقا چارەم يوق.
پېشانەمگە پۈتۈلگەننى،
مېنىڭ تارتماسقا چارەم يوق.

دۇتارىمنىڭ تارى يوق،
ئۆزۈم چالماقتا چارى يوق.
دەردى بارلار تىڭشايدۇ،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

ئاق ئەلەم، يېشىل ئەلەم،
يارىمنىڭ قېشى قەلەم.
ھېچ كىشىگە كەلمىسۇن،
ماڭا كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

تاۋاردا تون كىيىپلا،
ئىزمىسىنى ئەتمەملا؟
مۇساپىر بولۇپ قالدۇق،
ھالىمىزغا يەتمەملا؟

بېغىڭ بەكمۇ ھاۋالىق،
كۆرسەم كۆڭلۈم سەگىيدۇ.
يۇرتۇمنى خىيال قىلسام،
كۆزۈمدىن ياشىم ئەگىيدۇ.

ئاشخانىغا كىرسەم مەن،
چىنىتەخسىدە ئاش كەلدى.
ئۆز يۇرتىنى خىيال قىلسام،
قارا كۆزۈمگە ياش كەلدى.

ماش رەڭ چاپىنىم بارتى،
ئوت چاچراپ كۆيۈپ كەتتى.
جېنىمغىنا شۇ ئاتام،
يامان چاغدا ئۆلۈپ كەتتى.

ھاراق ئىچىدۇ دەيدۇ،
تاماكا تارتىدۇ دەيدۇ.
ھەركىم ھەرنېمە دەيدۇ،
دەرد كەلمىسە بىلمەيدۇ.

ئالما شېخى گۈل شېخى،
ئەگمىگۈچە قايرىلماس.
غېرىبلىقتا سۆيگەن يار،
ئۆلمىگۈچە ئايرىلماس.

ئىشىك ئالدى كەڭ ئېرىق،
كەڭ ئېرىقتا مىڭ بېلىق.
سەن ئۇ يەردە، مەن بۇ يەردە،
سەن مۇساپىر، مەن غېرىپ.

*　　*　　*

قۇمۇل شەھىرىدىن چىقسام،
مېنى يوقلار كىشى بارمۇ؟
غېرىبلىقتا ئۆلۈپ كەتسەم،
ماڭا يىغلار كىشى بارمۇ؟

قازانداق قاينىدىم، تاشتىم،
كېزىپ چۆللەر داۋان ئاشتىم.
غېرىبلىق شەھىرىگە چۈشتۈم،
مېنى يوقلار كىشى بارمۇ؟

ئاشارمەن دەشت بىلەن سەھرا،
كېزەرمەن چۆل بىلەن دەريا.
كېيىكلەرگە بولۇپ ھەمراھ،
مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

تۇرارغا تاقىتىم يوقتۇر،
كېتەرگە ھالىتىم يوقتۇر.
كاككۇكلار بۇنى ئۇقتۇر !
مېنىڭ يوقلار كىشىم بارمۇ؟

*　　*　　*

قۇم قازان تۇتقان بىلەن،
قولۇمدا يوقتۇر قارىسى.
غېرىب بولۇپ تاياق يېدىم،
دولامدا كۆپتۇر يارىسى.

نەقىلاي، نېمە قىلاي؟
بۇ ئۆلۈمگە چارە يوق.
مەن ئۆلۈپ لەھەتتە ياتسام،
ھېچ كىشىنىڭ كارى يوق.

يارىم بولسىدى مېنىڭ،
غېرىب بولماس ئىدى باشىم.

غېرىبلىق شەھرىدە يىغلاپ،
كۆزۈمدە قالمىدى ياشىم.

سامانىدەك سارغىيىپ بولماس،
بۇلۇتتەك ئاقىرىپ بولماس.
قىممەتلىك ئەزىز جاننى،
يامانغا خار قىلىپ بولماس.

ئېرىقنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپاي دېسەم كەتمەن يوق.
دەردىمنى ئېيتاي دېسەم،
ماڭا ئوخشاش دەردەمەن يوق.

مەن ئۆلسەم ئېتىم يىتەر،
بېشىمدىن شامال ئۆتەر.
مېنى دېگەن دوستلىرىم،
ئاھ ئۇرۇپ يىغلاپ كېتەر.

تاغدا كېيىك بالىسى،
سەنمۇ يېتىم، مەنمۇ يېتىم.
مەن سېنى يوقلاي دېسەم،
يوق مېنىڭ ئاق بوز ئېتىم.

ئاتا ـ ئانام كۆيۈكى داغ،
ئۆلۈپ كېتەرنى بىلمىدىم.
مېنىڭ بۇ غەمكىن بېشىم،
مۇڭغا قالارنى بىلمىدىم.

مەن بۇياقتىن قارىسام،
يۇرتۇم مېنىڭ تۇز كۆرۈنەر.
شۇنچە خەق ئاراسىدا،
جانىم بالام ئۆز كۆرۈنەر.

مەن ئۆزۈم كىچىك بالا،
ئىككى توقۇم سالدۇرمىدىم.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
كىچىكلىكنى چاندۇرمىدىم.

باغىڭغا كىرەر بولساڭ،
قولۇڭغا پەنەر ئالغىن !

شەھىرىڭگە مۇساپىرمەن،
ھالىمدىن خەۋەر ئالدىن !

نەقىلاي، نېمە قىلاي؟
غېرىپ كۆڭۈلنى ئۇلىماي.
ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،
ئىچىمگە دەردنى سولىماي.

ئەجەبمۇ تاڭ ئاتمايدۇ،
مەن بىلەن قېرىشقاندەك.
غېرىبمەن، مۇساپىرمەن،
لاچىن سوققان توشقاندەك.

ئىشىك ئالدى بىر ئېرىق،
بىر ئېرىقتا مىڭ بېلىق.
مۇساپىرلىق بىر سىرى،
يامان ئىكەن غېرىبلىق.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققانىنى ئېيتايمۇ؟
كىشىنىڭ شەھىرىگە بېرىپ،
غېرىپ بولغانىنى ئېيتايمۇ؟

چاكاندائكنى سوقۇپ سالسا،
قازاندا چاي بولامدۇ؟
مۇساپىرغا كۆڭۈل بەرسە،
ساۋابى ئاندا بولامدۇ؟

ئۆرۈك ئوتۇنىنى قالاپ،
سۇنى سېپىپ ئۆچۈرسىلە.
بىز غېرىبنىڭ ھالىنى،
ئويناپ ـ كۈلۈپ كەچۈرسىلە !

جان ـ جانىۋارنىڭ ھالىنى،
قونغان تېرەكلەردىن سوراڭ.
غېرىب ـ مۇساپىر ھالىنى،
كۆڭۈل يېقىن يارىدىن سوراڭ.

5 ـ باب
ئاتا ـ ئانا ۋە قېرىنداشلىق ھەققىدە قوشاقلار

ئاتا ـ ئانا ۋە قېرىنداشلىق ـــ مەڭگۈ ئۈزۈلمەيدىغان مۇھەببەت رىشتىسىدۇر. ئۇ ھەرقانداق جەمئى-يەتتىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ يادروسى، ئائىلە ۋە جەمئىيەتنىڭ باغلىغۇچى ئامىلىدۇر. ئاتا ـ ئا-نىلارنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا ھېچنېمە يەتمەيدۇ. تارىختىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئەقى-دىسى، ئۆز پەرزەنتلىرىگە بولغان كۆيۈمچانلىقى، تەربىيىسى، پەرۋىشى، ئاتا ـ ئانىلاردىن يېتىم قېلىشنىڭ ئېغىرچىلىقى ۋە روھىي بېسىمى، پەرزەنتلەرنىڭ بۇرچى، ۋاپادار پەرزەنت بولۇشنىڭ قىممەت مەنىسى قا-تارلىقلار مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار تېگىدىن ئېيتقاندا، تارىخىي قوشاقلارنىڭ بىر تارمىقى. ئۆتمۈش جەمئىيەتتىكى خەلق تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي ھايات بىلەن گىرەلەشكەن بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بىلەنمۇ، سىياسىي ۋە تارىخىي قۇرۇلما بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئاتا ـ ئانا ۋە قې-رىنداشلار ھەققىدە ئىجاد قىلىنغان بۇ قوشاقلار ئىنتايىن تەسىرلىك بولۇپ، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئوقۇلۇپ كەلگەن ھەمدە بۈگۈنكى دەۋرگە ئۇلاشقان. ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشلىق، ئائىلىدىن ئىبارەت بۇ جەم-ئىيەتنىڭ ھۈجەيرىلىرى بۈگۈنكى يېڭى دەۋردىمۇ ھەققانىيەتنىڭ مىڭ يىللاردىن بۇيانقى يەكۈنى سۈپىتىدە ئۆزىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە.

ئاتا ـ ئانا ۋە قېرىنداشلىق ھەققىدىكى قوشاقلار شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. ھەرقانداق ئا-دەمنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كەتكەن. بۇ قوشاقلار خەلقىمىزنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى، ئۆرپ ـ ئادىتى، ئاتا ـ ئا-نىلار مۇقەددەسلىكى قارىشى، ئۇلۇغلۇق قارىشى، جامائەتچىلىك قارىشى، نەسەب ـ جەمەت ئۇدۇمچانلىقى قا-تارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئانا دېگەن باغ ئىكەن،
ئاتا دېگەن تاغ ئىكەن.
ئاتا ـ ئاناڭ بولمىسا،
يۇرەك دېگەن داغ ئىكەن.

ناخشىنى تولا ئېيتسام،
ئەل مېنى سارالڭ دەيدۇ.
مېھرىبان ئانام بولسا،
دەردى بار بالام دەيدۇ.

ئاتالاردىن ئايرىلدۇق،
ئانالاردىن ئايرىلدۇق.
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسىدەك،
ياخشى ياردىن ئايرىلدۇق.

قارلىغاچ قارا نېمە،
قاناتىدىن ئايرىلمىسۇن!
قىز بالا ئاجىز نېمە،
ئاناسىدىن ئايرىلمىسۇن!

دۇنيادا نېمە ياخشى؟
ئانا بىلەن ئاتا ياخشى.
رېيا قىلغان ئىبادەتتىن،
توۋا قىلغان گۇناھ ياخشى.

ئېتىمنى توقۇپ قويدۇم،
باغلىغىلى تانام يوق.
غېرىبلىق ماڭا يەتتى،
ئاتام بىلەن ئانام يوق.

ئېگىز قارىغاي تاغدا،
سۇلار ئاقىدۇ سايدۇ.
ئاتا ـ ئانام ئۆلۈپ كەتتى،
قەدرىنى بىلەر چاغدا.

چىلگە پىشتى سارغىيىپ،
يېشىل ئۆسكەن پېلەكتە.
ئانا مېھرى گۈلخاندۇر،
بالىدىكى يۇرەكتە.

تاشنى يېرىپ قارىغاي،
ئۆسەر تاغنىڭ بېشىدا.
ئەزىز ئىكەن پەرزەنتمۇ،
ئاتا ـ ئانا قېشىدا.

چۆلدە ئۆسكەن يانتاقنىڭ،
رەڭدار ئىكەن چېچىكى.
دادىسىنى دورايدۇ،
بالىلارنىڭ كىچىكى.

سۇ تاشقاندا دەريادىن،
سايغا قاراپ ئاقىدۇ،
يېتىم قالغان بالىلارنى
قادىر ئىگەم باقىدۇ.

ئاق سارايمۇ بار ئىكەن،
زەدىۋالمۇ يوق ئىكەن.
ئاتا ـ ئاناڭ بولمىسا،
ئەتىۋارمۇ يوق ئىكەن.

مەن ئاتام دەپ يىغلىسام،
ياشىم كۆزۈمدىن قۇرىماس.
توختىسا توختار يېشىم،
ئاتامغا ھېچكىم ئوخشىماس.

ئاتاڭنىڭ قولىغا سۆيگىن،
ئاناڭنىڭ قولىغا سۆيگىن.
ئاتا ـ ئاناڭنىڭ بارىدا،
ۋاپانىڭ ئىشىدا كۆيگىن.

ئاتا قولىدا ئۆسكۈم بار،
ئانا قولىدا ئۆسكۈم بار.
يېتىم قىلماڭلار باشىمنى،
خۇشال ئويناپ كۈلگۈم بار.

قىزىلگۈل تارام ـ تارام،
دۆلىتىم ئاتا ـ ئانام.
يار دېگەن كۆڭۈل خۇشى،
تېپىلمايدۇ ئاتا ـ ئانام.

ئاتامنۇ ئۆلۈپ قالغان،
ئانامنۇ ئۆلۈپ قالغان.
ئاتام بىلەن ئانامدىن،
بىر كونا پالاس قالغان.

بۈگۈن بازار ئوخشايدۇ،
يېتىملار زار ـ زار قاقشايدۇ.
ھالىدىن خەۋەر ئالسام،
ئاتاسى يوققا ئوخشايدۇ.

ئېگىز قارىغاي تاغدا،
سۈلار ئاقىدۇ سايدا.
بىزمۇندا غېرىب چاغدا،
ئاتا ـ ئانىمىز قايدا؟

ئاتالىقلار، ئانالىقلار،
تاۋاردىن ئەتىۋار بالىلار.
ئاتاسىزلار ـ ئاناسىزلار،
جەمىدىن خارۇزار بالىلار.

مەن ئاتامدىن ئايرىلىپ،
سۈندى قاناتىم قايرىلىپ.
مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
جانىم ئانامدىن ئايرىلىپ؟

سىم ـ سىم يامغۇر ياغقاندا،
چىم ـ چىم كۆڭلەك ھۆل بولۇر.
جېنىم ئانام بار چاغدا،
ئۆينىڭ ئىچى گۈل بولۇر.

باغقا كىرسەم باقىدۇ،
بۇلبۇل قاناتىن قاقىدۇ.
يىغلىماڭ جېنىم ئانا،
بىزنى خۇدايىم باقىدۇ.

قارىغاي يوپۇرماقى،
قاتمۇقات بولار ئىكەن.
غېرىبلىق ئەسەر قىلدى،
كەلمىسەم بولار ئىكەن.

گۈل ئەمەسمۇ بۇلبۇلنى،
تاڭ سەھەردە سايراتقان؟
ئاتا ـ ئانا ئەمەسمۇ،
بالىلارنى يايراتقان؟

تاۋۇز يېسەڭ ئۇرۇق يىغ،
باھار كەلسە تېرىيسەن.
ياشلىقىڭدا بالا باق،
باقار سېنى، قېرىيسەن.

ئاتام يالغۇز، ئانام يالغۇز،
مەن تاشلاپ كېتەلمەيمەن.
مېھرىگە ۋاپايىمنى،
ئەسلا تەرك ئېتەلمەيمەن.

مىڭ جان بەرسە تېپىلماس،
ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقان.
مىڭ سەر ئالتۇن بەرگەندە،
بولۇرمۇ يات ئۇرۇق ـ تۇغقان؟

ئاتام بولسا كۆرسەم مەن،
ئانام بولسا كۆرسەم مەن.
ئاتام بىلەن ئانامنىڭ،
ئاياغىدا ئۆلسەم مەن.

ئاتالىقلار، ئانالىقلار،
دەستە ـ دەستە گۈل ئىكەن.
ئاتاسىزلار، ئاناسىزلار،
كۆيۈپ ئۆچكەن كۈل ئىكەن.

ئاتا دېگەن ئەجەب تاتلىق،
ئانا دېگەن ئەجەب تاتلىق.
ئاتا ـ ئانا بىر بولسا،
ئۆينىڭ ئىچى ئاۋاتلىق.

جان ئانامنىڭ كېۋىزى،
تاغ باغرىدا يەلپۈنەر.
جان ئانام مېنى كۆرسە،
قارچىغىدەك تەلپۈنەر.

باغقا كىردىم گۈلنى دەپ،
قول سۇندۇم بادامنى دەپ.
ئاقساقال بوۋاي كەلسە،
يىغلايمەن دادامغۇ؟ دەپ.

يا ئاتادىن ئېيتماپتۇ،
يا ئانادىن ئېيتماپتۇ.
بۇ مېنىڭ قارا بەختىم،
قېرىنداشتىن ئېيتماپتۇ.

ئاتا ـــ دېسە قايار باشىم،
ئانا ـــ دېسە ئاقار ياشىم.
مېنىڭ بېشىمنى ئوڭلاڭلار،
بىر تۇغقان قېرىنداشىم.

ئانامۇ چالا كەتتى،
ئاتامۇ چالا كەتتى.
ئانام بىلەن ئاتامنىڭ،
يۈرىكى يارا كەتتى.

ئانامنى ئەسلىدىم يىغلاپ،
دادامنى ئەسلىدىم يىغلاپ.
مەن يېتىم بىچارىنى،
بوزەك قىلمىغىن تىللاپ.

تاشتىن تاشقا يامىشىپ،
تاغنىڭ باشىغا چىقتىم.
ئاتا ـ ئانامنى سېغىنىپ،
تۇپراق باشىغا چىقتىم.

ئاينىڭ ئايدىكى ئايدا،
سۇنىڭ سۇزۇكى سايدا.
غېرىبلىق ماڭا يەتتى،
مېھرىبان ئانام قايدا؟

ئاتاسى بارمۇ توشقانىنىڭ؟
ئاناسى بارمۇ توشقانىنىڭ؟
بەختى بارمۇ بۇ يۈرتتا،
مەندەك بەختى قاچقانىنىڭ؟

ئانامغا قانارمەنمۇ؟
دادامغا قانارمەنمۇ؟
ئۆز يۈرتۇمدىن ئايرىلىپ،
زار يىغلاپ ياتارمەنمۇ؟

ئانام بارمۇ شەھىرىڭدە؟
دادام بارمۇ شەھىرىڭدە؟
ئانام بولسا، دادام بولسا،
داۋا بولمامتى دەردىمگە؟

جان ئانا، جانىم ئانا،
سەنسىز مېنىڭ باغرىم يارا.
خارلىدى بۇ شۇم پەلەك،
قەرزىڭنى بىر قىلماي ئادا.

ئاتا ـ ئانام كۆهى ـ تاغ،
ئۆلۈپ كېتەرنى بىلمىدىم.
بۇ مېنىڭ ئۇلان[1] بېشىم،
مۇڭغا قالۇرنى بىلمىدىم.

ئاتام ئۆلۈپ يامان بولدى،
ئانام ئۆلۈپ يامان بولدى.
كۆرمەمسەن چىرايىمنى،
سارغىيىپ سامان بولدى.

ھاۋادىكى بوز لاچىن،
كۆرمەي تورغا چۈشەمدۇ؟
ئادەم ئوغلى باشىغا،
مۇنداق كۈنلەر چۈشەمدۇ؟

كۆڭۈلنى ئاختۇرۇپ باقسام،
ئاتادەك ئىچ كۆيەر بارمۇ؟
ئاتامدىن ئايرىلىپ ئەمدى،
مېنىڭكى ئابرۇيۇم بارمۇ؟

بۇلبۇل كۆرسەك سېتىۋال،
گۈل تېرىسەن بېغىڭغا.
يېتىمچىنى خار دېمەي،
تارتىۋالغىن يېنىڭغا.

ئېگىز ئۇچقان شۇڭقارغا،
ئوقنى ئاتسام تېگەرمۇ؟
ئاتا ـ ئانام يىراقتا،
خەتنى يازدىم تېگەرمۇ؟

تاغلار بېشىغا چىقسام،
ئانام كۆرۈنەرمىكىن؟
ئانامدىن خەۋەر كەلسە،
كۆڭلۈم سۆيۈنەرمىكىن؟

ياخشى ئاتا مەندە يوق،
ياخشى ئانا مەندە يوق.

---

① ئۇلان ـــ ئەركىن مەنىسىدە.

ئېغىر قورساق كۆتۈرۈپ،
تۇغقان ئانام ياندا يوق.

ئانام مېنى، ئانام مېنى،
جاپا، ئەمگەك بىلەن باققان.
ئەزىز بېشىمنى يېسىر ئەيلەپ،
مازارلارغا چىراغ ياققان.

سەھەردە سايرىغان بۇلبۇل،
خۇداغا نالە قىلمامدۇ؟
ئاتا ـ ئانىسى يوققا،
خۇدا رەھىم قىلمامدۇ؟

توقسۇندىن سەپەر قىلدىم،
بارار جايىم ئۇرۇمچى.
يېتىمچىگە يۆلەك دەپ،
غېرىب كۆڭلۈم سۆيۈندى.

ئاتامغا نېمىدەپ يىغلاي،
ئانامغا نېمىدەپ يىغلاي.
ئىشىكنىڭ ئالدىدىن ئاشقان،
سامانداەك سارغىيىپ يىغلاي.

ئانام ئۆلگەنگە يىغلايمەن،
ئاتام ئۆلگەنگە يىغلايمەن.
ئۆز يۇرتتا مۇساپىر بوپ،
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.

ئېتىكىز تۇرسۇن ئىكەن،
سۇندۇردى ئېگەرنىمنى.
ئاتام بولسا ئالاتتىم،
كونا يار ـ جىگەرنىمنى.

مەن ئاتامنىڭ باردا،
تاللاپ مىنگەنتىم تايىنى.
مەن ئاتامدىن ئايرىلىپ،
يوق گېپىمنىڭ تايىنى.

ناخشىنى تولا ئېيتسام،
ئۇنۇم مېنىڭ بوغۇلمايدۇ.

مەن يامان ئۆلۈپ كەتسەم،
ئورنىمغا تۇغۇلمايدۇ.

ئاتام بولسا، ئانام بولسا،
غېرىب بولارمىدى باشىم.
دەردىمنى ساڭا ئېيتاي،
بىر تۇغقان قېرىنداشىم.

جان ئانا، جانىم ئانا،
سىزنى كۆرەي دەپ كەلدىم.
بوسۇغىڭىز ئالتۇنكەن،
تاۋاپ قىلاي دەپ كەلدىم.

ئاتامنى كۆرگىلى كەلدىم،
ئانامنى كۆرگىلى كەلدىم.
ئاتام بىلەن ئانامنىڭ،
قولىنى سۆيگىلى كەلدىم.

ئاتام مەككە، ئانام مەككە،
تۇغۇلدۇم بىر كۈن ئۆلمەككە.
ئاتىلاردىن مىراس قالغان،
قارا يەرگە كۆمۈلمەككە.

دەريا بويى مۇنارىم،
قۇمدىن تولا گۈناھىم.
گۈناھىمدىن ئۆتسەڭچۇ،
ئاتا ـ ئانا، خۇدايىم.

ئاتامۇ ئۆلۈپ كەتتى،
ئانامۇ ئۆلۈپ كەتتى.
بىر تۇغقان قېرىنداشتىن،
كۆڭۈل بۆلۈنۈپ كەتتى.

قەشقەردە كالام قالدى،
پەرزەنتىم، بالام قالدى.
ئاتايۇ ئاناسىزلار،
ياقا يۇرتتا ئېزىپ قالدى.

كېتەي ئەمدى، كېتەي ئەمدى،
ئاتام بىلەن ئانام قالسۇن.

ئاتام بىلەن ئانامنىڭ،
ئىچىدە ئوتلىرى قالسۇن.

ئاتاسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
ئاناسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
كىشىنىڭ يۈرتىغا بېرىپ،
مۇساپىر بولمىغان كىم بار؟

قوينۇمدىكى توقاچقا،
سىيادان سېلىپ ياققان.
ئاتامدىن كىچىك قېلىپ،
مېھرىبان ئانام باققان.

كېچە ـ كۈندۈز غەم قىلىپ،
كۆزۈمدىن ياش قۇرۇمايدۇ.
مېنىڭ بىچارە ھالىمنى،
قېرىنداشلار سورىمايدۇ.

دۆلىتىڭنىڭ باردا،
دوستۇمۇ دوست، دۈشمەنمۇ دوست.
باشقا مۇڭ چۈشكەن چاغدا،
جان قېرىنداش جېنىڭغا دوست.

يېتىمنىڭ ئاتاسى يوق،
بېلىدە ئوتاسى يوق.
بۇ دۇنيا شۇنداق دۇنيا،
ئاخىرى ۋاپاسى يوق.

2

ئالتىنچى ئاينىڭ ئاپتىپىدا،
كۆيدى پېشانەم.
ئۆلۈپ كەتسەم قالۇرمۇ
نامۇ نىشانەم؟

قارلار يېغىپ ياز بولمايدۇ،
باغداشنىڭ تاغى.
دەرد كەلگەندە پايلىمايدۇ،
يۈرەكنىڭ داغى.

ئاتام بىلمەس، ئانام بىلمەس،
مېنىڭ ھالىمنى.
ئىگەم ئاللا ئۆزى بىلەر،
سارغايغانىمنى.

ئاتالىقلار ئاتام دېسە،
قۇيۇلدى ياشىم.
ئانالىقلار ئانام دېسە،
ئېگىلدى باشىم.

بۇ دۇنيادا ئۇچ نەرسە بار،
ئىزدەپ تېپىلماس.
بىرى ئاتا، بىرى ئانا،
بىرى قېرىنداش.

قېرىنداشنى يەرگە سېلىپ،
تېرىسام ئۇنمەس.
كۆز يېشىمنى دەريا قىلىپ،
سۇغارسام قانماس.

قارا كېچە، قارا ياغاچ،
مېنىڭ يولداشىم.
يوپۇرمىقى شىلدىرلايدۇ،
تۆكۈلدى ياشىم.

ئاتام مېنى، ئانام مېنى،
بالام دېمىسۇن.
مۇشۇ كۈنگە چۈشۈپ قالدىم،
يامان دېمىسۇن.

ئاتام گۈلۈم، ئانام گۈلۈم،
گۈلنىڭ نۆۋىتى.
ئات مىندۈرۈپ، تون كىيدۈرگەن،
ئاتام دۆلىتى.

ئاتام مېنى تاشلىۋەتتى،
ئەسكى چالما دەپ.

ئانام بولسا باقار ئىدى،
قىزىل ئالما دەپ.

ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق،
تەستۇر يەتمىشىم.
غېرىبلىقنىڭ ئازابىدىن،
قاتماقتا بېشىم.

ئاتام مېنى نەدە دېسە،
چۆل يەردە دەڭلار.
كۆزىدە ياش، كۆڭلىدە غەم،
يۇرىدۇ دەڭلار.

غېرىبتۇرمەن، غېرىبتۇرمەن،
زار يىغلاپتۇرمەن.
غېرىبلىقتا زەپىرانەك،
سارغىيىپتۇرمەن.

بۇ مېنىڭكى سارغايغىنىم،
غېرىبلىقىمدىن.
ئويناپ ـ كۈلۈپ يۈرگەن چېغىم،
تېرىكلىكىمدىن.

6 ـ باب
ياشلىق ۋە قېرىلىق ھەققىدە قوشاقلار

ياشلىق ۋە قېرىلىق ھەر قانداق ئادەم بېسىپ ئۆتىدىغان ھايات قانۇنىيىتى. ياشلىق ۋە قېرىلىقنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆزىگە لايىق ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەۋزەللىكلىرى بولىدۇ. بۇ خىل قوشاقلاردا ياشلىقنىڭ قىممىتى، ئۇنى ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن ئىشلەش، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت، ھۈنەر ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن سەرپ قىلىش لازىملىقى، ياشلىقنىڭ قەدىرىگە يېتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى سۆزلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قېرىلىقنىڭ مۇقەررەرلىكى، ئەۋزەللىكى ۋە كۈچ ـ مادارىدىن قېلىپ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئالەمدىن ئۆتىدىغانلىقى بايان قىلىنغان، ھاياتتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلار يەكۈنلەنگەن. بۇ قوشاقلار ھاياتلىقنى قەدىرلەشكە نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

مەن ئېتىمنى چاپمايمەن،
دەريا بويى لۆم ـ لۆمگە،
ئەجەب ئىچىم ئاغرىيدۇ،
ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرۈمگە.

ھويلىڭىز باراڭ يارىم،
باراڭدىن مارالڭ يارىم.
شەرەت قىلسام ئۇقمايدۇ،
ھوشى يوق سارالڭ يارىم.

ئارقىدىكى كاۋىنى،
ئىلىپ قويدۇم باراڭغا.
ئەگەشمەيمەن پەندىيات
كۆڭۈل دېگەن سارالڭغا.

يار بېشىنى تارايدۇ،
ئەينىكىگە قارايدۇ.
ئالەمدە تېپىلماستەك،
ياش يىگىتلەر مارايدۇ.

ياشلىقىم ـ پاشالىقىم،
ھەر تەرەپتىن گۈل كېلۈر.
تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن،
مېنىڭ قېشىمغا كىم كېلۈر؟

سەن ئېتىڭنىڭ بارىدا،
دۆڭگە چاپ، ئويمانغا چاپ.
تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن،
ئوقۇرغا كەلگەي، كەلمىگەي.

سەن قۇشۇڭنىڭ بارىدا،
غازغا سال، ئۆردەككە سال،
تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن،
قولۇڭغا كەلگەي، كەلمىگەي.

سايلارنىڭ يولى تاشلىق،
چەتلىرى بولۇر ئاشلىق.
قەدىمنى بىلىڭ دوستلار،
ئۆتۈپ كېتىدۇ ياشلىق.

ياشلىق باشقا دۆلەتتۇر،
قېرىلىق باشقا مەينەتتۇر.
ئوينىۋالىلى دوستلار،
بۇ كۈنلەر غەنىيمەتتۇر.

ئوڭ يېنىمدىن ئۆتكەنلەر،
سول يېنىمدىن ئۆتمىسۇن.
بىزنى قېرى دېگەنلەر،
مەقسىتىگە يەتمىسۇن.

2

يىگىرمە ياشقا كىرگەندە،
ئويناپ يۈردۇم تۆرىدەك.
ئوتتۇز ياشقا كىرگەندە،
بۆسۈپ يۈردۇم بۆرىدەك.

قىرىق ياشقا كىرگەندە،
بولدۇم مەھەللە زورىدەك.
ئەللىك ياشقا كىرگەندە،
يۇمشىدىم مەن بوريدەك.

ئاتمىش ياشقا كىرگەندە،
ئېگىلدىم مەن قېرىدەك.

يەتمىش ياشقا كىرگەندە،
بولدۇم قۇرۇق تېرىكەك.

قېچىپ نەگە بارىمەن،
قېرىلىقمۇ يەتتىغۇ !
ۋارقىرىساممۇ قانچىلىك،
كۈچ - قۇۋۋىتىڭ كەتتىغۇ !

3

ئوچاق بېشىدا ئولتۇرۇپ،
ئوت كوچىلاتقان قېرىلىق.
كېلىن بىلەن بالىغا،
ئۆچ كۆرسەتكەن قېرىلىق.

خەپرۇك بىلەن تۆكۈرۈككە،
جورا قىلغان قېرىلىق.
كۆزدىن ياشنى ئاققۇزۇپ،
چاپاق قىلغان قېرىلىق.

بۇرۇن سۈيى شۇرقىراپ،
مەينەتلەشكەن قېرىلىق.
تىزدىن قۇۋۋىتىڭ كەتكۈزۈپ،
ئۆمىلەتكەن قېرىلىق.

كۆرۈنگەنگە بالىدەك،
تەلمۈرۈتكەن قېرىلىق.
ئۆتكەن - كەچكەن يىراقلاپ،
ساقال سۆرەتكەن قېرىلىق.

7 ـ باب
ئۆگەي ئانىلارنىڭ زۇلۇمى ھەققىدە قوشاقلار

ئۆگەي ئانا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ناھايىتى قاباھەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئۆگەي ئانىلارنىڭ زۇلۇمى ھەققىدىكى قوشاقلار ــ تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىيەت قوشاقلىرى قاتارىدا،ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، تارىخىي قوشاقلارغا مەنسۇپ.

ئۆگەي ئانىلارنىڭ زۇلۇمى ھەققىدىكى قوشاقلاردا، ئۆگەي ئانىلارنىڭ قولىدا قالغان پەرزەنتلەرنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تۇرلۇك قىسمەتلىرى، ئۆگەي ئانىلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە قىلغان توسقۇنلۇقى، ھېيلە ـ مىكىرلىرى، ئۆز ئاتا ـ ئانىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ روھىي كۆلپەتلىرى ۋە ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قەدىرگە يېتىشنىڭ ياخشىلىقى ھەققىدىكى مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار ئۆتمۈش بىلەن ھازىرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىناق ئائىلە، ئىناق جەمئىيەت، ئىللىق دۇنيا قۇرۇشنىڭ ئىجتىمائىي ئاممىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىق رول ئوينايدۇ.

1

قەبرىستانلىققا باردىم مەن،
تۇرغىن ئانا سالامىم بار.
ئۆگەيلىكتىن زار قاقشاپ،
ساڭا ئېيتار زارىم بار.

كاككۇك قوندى تېرەككە،
قوغۇن چۈشتى پېلەككە.
ھېچكىم قاراپ قويمىدى،
مەندەك ئاجىز دېدەككە.

سازلىق يەردە يامانكەن،
ۋاي ـ ۋاي پاشىنىڭ دەردى.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئۆگەي ئانىنىڭ دەردى.

ئاشنى سۈيۈق بېرىدۇ،
ناننى كۆيۈك بېرىدۇ.
قىلدىن قىيىق كەتسە ئىش،
ئەزرائىلدەك كېلىدۇ.

ئۆز ئانامنىڭ بارىدا،
دەستە ـ دەستە گۈل بولدۇم.
ئۆگەي ئانام دەستىدىن،
توزۇپ تۇرغان كۈل بولدۇم.

شۇنچىلىك يامان ئىكەن،
ئۆگەي ئانىنىڭ دەردى.
ئاھانەتلىك سۆزلىرى،
يۈرەك ـ باغرىمنى ئەزدى.

قەپەستىكى قۇش بولدۇم،
ئۆگەي ئانا ئالدىدا.
قويما خۇدا بەندىڭنى،
ئۆگەي ئانا قولىدا.

سۇ توشۇدۇم ئەپكەشتە،
يوغان چېلەك كۆتۈرۈپ.
ئوتۇن تەردىم دالىدىن،
سوغدا توڭۇپ كۆكىرىپ.

ئاش بەرسە سۈيۈق بەردى،
نان بەرسە كۆيۈك بەردى.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئۆگەي ئانىنىڭ دەردى.

ئۆگەي ئانا ئالۋاستى،
مېنى بەكمۇ يەكلەيدۇ.
كۆڭلۈمگە ئارام بەرمەي،
ھەر ئىشىمنى چەكلەيدۇ.

باغقا كىردىم شوراڭدىن،
تەمەيسم يوق غوراڭدىن.
ئۆگەي ئانام يامان خوتۇن،
ئايرىۋەتتى جورامدىن.

يامغۇر ياغىدۇ تاشقا،
دەرد كەلدى ئەزىز باشقا.
ئۆگەي ئانىمۇ ئانا،
ئۆزۈڭنىڭ ئانىسى باشقا.

داۋان يولى قار ئىكەن،
ئىككى يېنى يار ئىكەن.
ئانىسى يوق قىز بالا،
ئۆگەي قولىدا خار ئىكەن.

قوناقلىقنىڭ چۆرىسى،
قاتار كەتكەن ماش ئىكەن.
ئۆگەي ئانا يۇرىكى،
قارا ئىكەن، تاش ئىكەن.

ئىچەي دېسەم ئاش سۇيۇق،
يەيمەن دېسەم نان قاتتىق.
ھەسرەتلىرىم كۆپ مېنىڭ،
كىرەي دېسەم يەر قاتتىق.

سۇيۇق ـ سەلەڭ ئاش ئەتتىنم،
گۆشنى توغراپ چامغۇردەك.
ئۆگەيلىكنىڭ دەردىدە،
يېشىم ئاقتى يامغۇردەك.

تارالمىغان چېچىمنى،
باراڭ دەيدۇ كۆرگەنلەر.
كۆرسە نەچچە گۆلىيىپ،
ساراڭ دەيدۇ كۆرگەنلەر.

ئۆز ئانام دەر ئايىپاشا،
ئۆگەي دەيدۇ ـ جالدىرۇاق.
ئۆگەي ئانا دەردىدە،
قىيىن ئىكەن جان باقماق.

دادام تاپقان پۇللارنى،
ھاشىخان[1] كىيەر شايى.
ئۆگەي ئانا دەردىدە،
بولۇپ قالدىم سەۋدايى.

شامال چىقسا پىرقىرار،
ئەخلەت ـ چاۋار ئۇچۇشۇپ.
كۇنۇم شۇنداق ئۆتەرمۇ؟
ئۆگەي بىلەن ئۇرۇشۇپ.

مەندەك يېتىم ئۆيىنىڭ،
تىنجىق ئىكەن ھاۋاسى.

---

① ھاشىخان ـــ قەشقەر يېڭىشەھەرلىك يېزىسىدا ئۆتكەن ئايال.

ئاناسى يوق قىزلارنىڭ،
بولارمىكىن داۋاسى؟

كۆزۈمنىڭ قاراسىدىن،
يۈرەكنىڭ ساداسىدىن،
سولغىنىمنى كۆرگەنسەن،
ئۆگەيلىك ياراسىدىن.

تۆت يىل بولدى كىيگىلى،
ئەسكى چاپان، تامبالنى.
سېتىۋەتسەم ئالارمۇ،
ئۆگەي ئانام دەللالنى؟

سۈلار ئاقسا، يانمىسا،
گۈل ئېچىلسا، سولمىسا.
بەختىم گۈلدەك ئېچىلار،
ئۆگەي ئانام بولمىسا.

2

ئايپاشا[1] يېتىم بولدى،
ئانىسىدىن ئايرىلىپ.
خارلىق كەلدى باشلارغا،
قاناتلىرى قايرىلىپ.

ئۆگەي ئانا ئۆيىدىن،
يىراقلارغا بېرىپ كەل.
بۇ خورلۇقنىڭ ئازابى،
تۇغقىنىدە يېنىپ كەل.

قەشقەر قىزى ئايپاشا،
يولۇڭ بولدى قاياققا؟
ئامان بولساڭ قايتارسەن،
بىر كۈنلىرى بۇياققا.

① ئايپاشا — قەشقەردە ئۆتكەن قىز.

8 ـ باب
بويتاقلىق ھەققىدە قوشاق

بويتاقلىق ـــ تۇرمۇش قۇرالماسلىق، ئەر ـ ئايال بىر ئۆيدە بولالماسلىق، يالغۇز تۇرۇپ قېلىپ، ھەمراسى بولالماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە نۇرغۇن يىگىتلەر توي قىلاي دېسىمۇ، ئىقتىسادى تۆۋەن، پۇلى يوق بولغانلىقى ئۈچۈن، توي قىلىپ نىكاھلىنىش شارائىتىغا ئېرىشەلمەي، جەمئىيەتتىن نارازى بولۇپ، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش قىسمەتلىرىنى قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. «بويتاقلىق ھەققىدە قوشاق» ئەنە شۇ بويتاق دەردمەنلەر توپىنىڭ تارىخىي خاتىرىسىدۇر.

تۇنۇگۈن چۈش ۋاقتىدا،
سايراپ كەتتى غورۇلاي.
غورۇلاي تاپتى بەختىنى،
مەن تېخى بويتاق گاداي.

ھاۋاغا چىقاي ئېگىز،
بۇلۇتقا ياپاي كىگىز.
بىر خوتۇن ئالاي دېسەم،
سېكىلەككەن، يامان سېمىز.

سېنىڭ ئايۇزان ـ سارايىڭدىن،
مېنىڭ ئاپتاپلىقىم ياخشى.
سېنىڭدەك بىۋاپا ياردىن،
مېنىڭ بويتاقلىقىم ياخشى.

بىزنىڭ مەھەللە ئېگەچى،①
ماڭا جۈۋان تېگەچى.
بوغماق جۈۋان خېنىمنىڭ،
قولتۇقىدا كۆمەچى.

ئاتىم بار دېگەن بىلەن،
يۈگەن سالمىسام بولماس.
بويتاق مەن دېگەن بىلەن،
خوتۇن ئالمىسام بولماس.

① ئېگەچى ـــ جاي ئىسمى.

ئەجەب كەتمىدى قارلىغاچ،
پەشايۇاندىكى خادىن.
يالۇرسىمۇ بارمايمەن،
كۆڭلۈم ئاغرىدى ياردىن.

مۇز تۇتمىغان ئىلەكتىن،
ئۆتەلمەيسىز، ئاتلىماڭ.
بىزدەك بويتاق يىگىتنىي،
پۇلى يوق دەپ تاشلىماڭ.

مەن بېلىمنى باغلىدىم،
قىل بىلەن ھەم سىم بىلەن.
سەن كېتىسەن، مەن قالىمەن،
ئۆيدە يالغۇز كىم بىلەن؟

سەن ياراتتىڭمۇ مېنى،
ئاللا يارانقان بەندىمەن.
بەندىلەر ئاراسىدا،
بويتاق، بىتەلەي بەندىمەن.

باغ ئىچىدە بۇلبۇللار،
تاڭ سەھەردە سايرايدۇ.
بويتاقلار لايىق ئىزدەپ،
كېچە ـ كۈندۈز يىغلايدۇ.

تام بېشىدا بىر پەلەك،
بىر پەلەكتە مىڭ خەمەك.
بويتاقلىقنىڭ دەردىدىن،
يېيىشىم ئاچچىق خەمەك.

تاغلاردا شامال چىقسا،
ئانام كۆرۈنەرمىكىن؟
يارىمدىن خەۋەر بولسا،
كۆڭلى سۆيۈنەرمىكىن؟

بىر ياستۇقتا ئىككى باش،
جاننى ئالغان قەلەمقاش.
سەن ئۆزۈڭگە جۈپ تاپتىڭ،
ماڭا نەدە بىر قولداش؟

دەريا بويىدا يالپۇز،
يالپۇزنىڭ شېخى يالغۇز.
ھەممە خەق جۈپتى بىلەن،
مېنى يارىتىپتۇ يالغۇز.

چىڭگىلىك يۇ - چىڭگىلىك!
ئۆستەڭ بويى چىڭگىلىك.
بولسا ئويناپ كەلگىلىك،
بولمىسا شۇنداق يۈرگىلىك.

مەن ئۆزۈم بويتاق بالا،
بېشىمغا كەلدى مىڭ بالا.
ئوتقا قاقلاپ، سۇدا قويساڭ،
ئېرىمەس كۆڭلۈم ساڭا.

مەن ئۆزۈم تەنھا يېتىم،
كۆزۈمدىن ئاقار يېشىم.
بويتاق ئۆتىدۇ كۈنلەر،
ئەجەبمۇ قاتتى بېشىم.

ئاق قەغەزگە خەت يازدىم،
قىزىل قەغەزگە ئورايمەن.
بويتاق يۈردۈم ئۆزۈن يىل،
توي قىلىشنى سورايمەن.

قىپقىزىل بۆكنى كىيىپ،
سەن ئۆزۈڭنى بىلمىدىڭ.
بارچە دۆلەت مەندە دەپ،
مېنى كۆزگە ئىلمىدىڭ.

مەنمىغۇ ئۆز شەھىرىمدە،
ئوغلان ئىدىم، خان ئىدىم.
كىشىنىڭ شەھىرىگە كېلىپ،
خار بولارنى بىلمىدىم.

ئۆتمەس پىچاق تۇتقىچە،
چىشلەپ يېگىن تويغۇچە.
بىۋاپا يار تۇتقىچە،
بويتاق يۈرگىن ئۆلگۈچە.

9 ـ باب
تۇرمۇشقا دائىر قوشاقلار

«تۇرمۇشقا دائىر قوشاقلار» ھەم ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىنى، ھەم ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يو-سۇن مەزمۇنىنى ئالغان قوشاقلار بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇخەل قوشاقلار دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئادەتلىرى، قائىدە ـ يوسۇن ۋە مۇناسىۋەتلەرگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان ۋە ئومۇملاشقان. ئۇنىڭغا ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىل ئادەتلىرىمۇ سىڭگەن. بۇ قوشاقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن مەزمۇنلىرى ئارقىلىق باشقا تۇر ـ شەكىللەردىن پەرقلىنىدۇ، ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىنىڭ ئومۇمىي تېمىاتىك دائىرىسىنى چۇشەنىش، تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئۆستەڭ بېشىدا ئەمەن،
بىر قوينى تۇتۇپ يەرمەن.
ئىگىسى سوراپ كەلسە،
«تاڭ، مەن كۆرمىدىم» دەرمەن.

داپنى چالساڭ ئىتتىك چال،
جىرىڭلايدۇ ھالقىسى.
ئۇسسۇل ئوينىغان بالىنىڭ،
ساڭگىلاپتۇ ماڭقىسى.

ئاخشام دېگەن قاراڭغۇ،
ئۆستەڭ بېشىدا تاراڭگۇ.
ئەجەب ئېسىل ھاڭرايدۇ،
ياردىم مىنگەن قارا ھاڭگۇ.

باغ بېشىدا ئوقادى،
كۆكتاتلارنى سۇغاردى.
ئۇلۇغ سۇنى ئېتەلمەي،
كۆچەتلەرنى بۇقادى.

بازارغا باققال يارىشار،
يىگىتكە ساقال يارىشار.
ساقىلى يوق كۆسىغا،
چاققان خوتۇن يارىشار.

تاز خوتۇنغا دوست بولساڭ،
مېھرى ئىسسىق كېلەرمىش.
بېشىنى قاشلاپ، قول يۇماي،
تاماق ئېتىپ بېرەرمىش.

توپاق بوغۇز سۆرەيدۇ،
ھەر قەدەمدە مۆرەيدۇ.
مۆرىگىنى نېمە دېگىنى؟
«ماڭا ھەلەپ» بەر دەيدۇ.

گۈلاخمانىڭ① يوللىرى،
تېرەكلىك ھەم جىگدىلىك.
گۈلاخمانىڭ كۆمىچى،
قۇۋۇەتلىك ھەم مەززىلىك.

كېلىپ قالدى ئەتىياز،
يامان چاغدا ھېيتىمىز.
سىردىشارمىز قايسى چاغ؟
كېلەر بىر كۈن پەيتىمىز.

ئۆينىڭ ئالدى قوناقلىق،
قوناقلىقتا چۈجگۈن بار.
كۆڭلۈمدىكى يار بىلەن،
تا ئۆلگۈچە يۈرگۈم بار.

مېنىڭ يارىم زىيالىي،
گاڭىبى قەلەم مەيدىسىدە.
ئەتە كەچ كۆرۈشەرمىز،
كىنوخانا، مەجلىستە.

2

چوكان خانىم تېگەلمۇ،
نەغمىچى بالىلارغا؟
نەغمىچى بالىلار كېلىۋاتىدۇ،
سازلىرى قولىدا.

ئىرادە بىزگە،
تەقدىرى سىزگە.
ئۆرگىلىپمۇ، چۆرگىلىپ (جان بالىخان)
تەگسەڭچۇ بىزگە.

① گۈلاخما — چىرادىكى بىر جاي ئىسمى.

چوكان خانىم تېگەلمۇ،
دېھقان بالىلىرىغا.
دېھقان بالىلار كېلىشۈاتىدۇ،
كەتمىنى قولىدا.

ئىرادە بىزگە،
تەقدىرى سىزگە،
ئۆرگىلىپمۇ، چۆرگىلىپ (جان بالىخان)
تەگسەكچۇ بىزگە.

3

موللامنىڭ ئېتى بوز ئات،
بىزنى قويمايدۇ ئازاد.
بىزنى قويغاندا ئازاد،
تالنى قىلمىز بىز ئات.

قۇشناچىمنىڭ ئېتى ئۆچكە،
بىزنى قويمايدۇ چۇشكە.
بىزنى قويغاندا چۇشكە،
قايتىپ كېتىمىز ئۆيگە.

بىزنىڭ موللام دوك ـ دۇمچەك،
كۇندىگىدە ئۇن، چۆچەك.
بىز موللامغا تېرىپ بەردۇق،
يوغان ـ يوغان دۆكگۇرچەك.

بىزنىڭ موللام چوڭ موللام،
قىرغا چىققان ئوڭ موللام.
چىن تەخسىدە قايماق نان،
«رەھمەت» دېمەس توڭ موللام.

4

ئېرىق بويىغا چىقسام،
ئاچمىغان قاپاق چىقتى.
قاپاقنى ئېچىپ باقسام،
ھاشىخان چاپاق چىقتى.

بىر بېسىپ ئېغىز ئاچتىم،
يېنىمغا قاپاق ئاستىم.
سۇنى ئېلىپ ئىچىگە،
ھويلامغا بېرىپ چاچتىم.

10 ـ باب
ئاش ـ تائاملار هەققىدە قوشاقلار

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاش ـ تائام، يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئاش ـ تائام، غىزالار توغرىسىدىكى بۇ قوشاقلار ئۇزۇن تارىخنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى سۈپىتىدە ئەل ئىچىگە كەڭ تارقالغان. ئۇ خەلقنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان رولـ غا ئىگە.

1

پولۇ ياخشى ئاش،
يوبدان يوغۇلىماچ.
چۆچۈرە دىۋانە،
ئۈگرە مېھمان ئاش.

ساڭزا ھەم قۇيماق،
قاتلىما ھەم تاماق.
تۇخۇم پوشكالغا،
موللام بەك ئامراق.

زاغرا باتۇرخان،
زەردە قاينىتار.
بىردەم بولمىسا،
كۆزنى ئوينىتار.

ئۇماچ ھۇرۇننىڭ،
لەڭمەن سوزغاننىڭ.
چۆپ ئاش بولماس ئاش،
مەنچىزە كەسكەننىڭ.

2

مەندۇرمەنۇ ـ مەندۇرمەن،
ياغدا پىشقان ياغ قۇيماق.
ئىككى چاڭگال ئاق ئۇندا،
ياسالغانمەن مۇشۇنداق.

ئىككى چاڭگال ئاق ئۇننى،
تاغار ـ قاپتىن ئالغاندۇر.
تەملىك بولسۇن دەپ تېخى،
تۇزمۇ لايىق سالغاندۇر.

ئۆزۈم سىلىق ـ تېيىلغاق،
ئاشقازاننى مايلايمەن.
ئۇچەي يولى ئارىلاپ،
زادى ھېرىپ قالمايمەن.

ياغدا قاينىاپ ئېزىلمەي،
زىخقا چىققان قۇيماقمەن.
ئورىۋالسا خالتىغا،
شالى ئاققان قۇيماقمەن.

قولغا ئالسا ئاخۇنۇم،
قاپاق تۇرەر قۇيماقمەن.
قولغا ئالسا دېھقان خەق،
خۇشخۇي كۈلەر قۇيماقمەن.

11 - باب
مېۋە - چېۋىلەر ھەققىدە قوشاقلار

يۇرتىمىز شىنجاڭ دۇنياسىدىكى ئەڭ ئېسىل مېۋە - چېۋە چىقىدىغان جايلارنىڭ بىرى. بۇ يەردە چىقىدىغان مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ، تەمى لەززەتلىك، سۈپىتى ياخشى، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى.

«مېۋە - چېۋىلەر ھەققىدە قوشاقلار» ئەنە شۇ نازۇنېمەتلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، تارىختىن بۇيان خەلقىمىز ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

1

ئەنجۈر ھەققىدە قوشاق

باغدا پىشتى مەي باغلاپ،
تەمى خۇددى قەنت ئەنجۈر.
تاۋلىنىپ، كۈلۈپ شاختا،
دىلنى تارتىسەن ئەنجۈر.

ئەنجۈر تۈۋىنى يۇمشىتىپ،
ياپراقتا ئۈنى ئالدۇق.
ئەنجۈرلۈككە تەر تۆككەن،
بوۋايدىن ھال سوراپ ياندۇق.

ئەنجۈر پىشسا باغلاردا،
كىمنىڭ زوقى كەلمەيدۇ؟
چۆل - دەشتلەرنى باغ قىلماي،
كۆزگە ئۈيقۇ كەلمەيدۇ.

ئورغاق تەگسە بۇغدايغا،
ئەنجۈر پىشىدۇ شاختا.
باغۋەنلەرگە رەھمەت دەپ،
كاككۇك ئېيتىدۇ ناخشا.

ئەنجۈر دېگەن شاخ مانتا،
ئۇ سارغىيىپ تېز پىشسۇن.

ئىشچان باغۋەن دېھقانلار،
چېكىسىگە پۇل قىسسۇن !

2

ئۈزۈم ھەققىدە قوشاق

ئۈزۈم پىشتى باغلاردا،
شەربەت ئوخشاش ئېقىپ بال.
ئۈزۈم ئۈزگەن قىزلارنىڭ،
قولى گويا مەجنۇنتال.

بۇ يىل ئۈزۈم ئوخشىدى،
يېسە تىلنى يارغۇدەك.
شېكەر تامغان باغرىغا،
دىلنى باغلاپ قالغۇدەك.

ئۈزۈم ئۈزدۇق سېۋەتلەپ،
ئەجرىمىزدىن شادلىنىپ.
ئۆيدە ئادەم قالمىدى،
كەتتى ھەممە ئاتلىنىپ.

ھوسۇل ئالدۇق ئۈزۈمدىن،
تۆت پەسىلگە يەتكۇدەك.
يىلدىن ـ يىلغا كۆنىمىز،
ئوبدان بولۇپ كەتكۇدەك.

بۇ يىل ئۈزۈم ئوخشىدى،
بەشكېرەمدە، تۇرپاندا.
تەلىيىمىز كېلەركەن،
پەرۋىشىنى تۇتقاندا.

ھەربىر تەكتە يۈز ساپاق،
ھەر ساپاق جىڭ باسىدۇ.
ھەر شىڭگىلنى يېگەندە،
يۈرەك ئەمىن تاپىدۇ.

بۇ يىل ئۈزۈم مول بولدى،
يېتىشمەي قالۇرمۇ چۈنچە؟

بازار، دۇكان، ھەممە جاي،
بىزگە كەڭتاشا شۇنچە.

3

ئالما ھەققىدە قوشاق

ئالمىلار پىشىپ كەتتى،
شاخلىرىنى ئېگىشىپ.
ئۆستى ئەجەب باراقسان،
ئوغۇت، سۇغا قېنىشىپ.

باغدا پىشقان ئالمىلار،
ئوخشاپتۇ ئاي ھۆسنىگە.
سوۋغا قىلدۇق ئالمىنى،
چوڭ بازارغا، يەسلىگە.

يۇرتىمىزنىڭ بېغىدا،
ئالمىلار پىشىپ كەتتى،
جىقلىقىدىن ئالمىنىڭ،
شاخلىرى يەرگە يەتتى.

ئالمىزارلىق باغ بولدى،
ئېتىز - ئېرىق يېرىمىز.
بازاردىكى ئالمىغا،
سىڭگەن ھالال تەرىمىز.

ئالما تىكىپ بۇ يۇرتتا،
ئۆتۈپ كەتتى بەش يۈز يىل.
ئەمدى ئالما تۇۋىدە،
دەم ئېلىپ يايرايدۇ دىل.

قاقاس تاغلىق كۆكىرىپ،
ئالمىزارلىق باغ بولدى.
بىزنىڭ ئۇزگەن ئالممىز،
ئاسمان - پەلەك تاغ بولدى.

4

شاپتۇل ھەققىدە قوشاق

شاپتۇل شېخىدا كۆردۇق،
شېشىدىن سۈزۈك شاپتۇل.
چارساقال قېرى باغۋەن،
شاپتۇل تۈۋىدە مەشغۇل.

باغۋەن قېشىغا بارساق،
شاپتۇل ئىرغىتاي دەيدۇ.
دوستلارنى خۇشال ئەيلەپ،
ياۋۇنى يىغلىتاي دەيدۇ.

بىزنىڭ باغدا شاپتۇل كۆپ،
شاخلىرى تېگەر يەرگە.
شاپتۇللارنى قەنت قىلغان،
رەھمەت باغۋەنگە، ئەرگە.

5

قوغۇن ھەققىدە قوشاق

شىنجاڭ دۇنيادا قوغۇن ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جايلارنىڭ بىرى. قوغۇن ئۈيغۇر خەلقىنىڭ تائام مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان، مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ شاھى دەپ تەرىپلىنىدىغان، ئۆزۈقلۇق قىممىتى يۇقىرى، ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى سۈيۇنىدىغان ياخشى مېۋىدۇر. قوغۇن ھەققىدە تارىختىن بۇيان نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان. ئۇ تارىخ بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

«قوغۇن ھەققىدە قوشاق» ـــ ئۈيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان قوغۇنچىلىق ھۈنەر ـ كەسىپى ساھەسىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن فولكلور بايلىقىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

(1)

قوغۇن دېگەن ئوتتۇز ئىككى خەمەكتۇر،
ھەرقايسىسىنىڭ ئېتى بۆلەك ـ بۆلەكتۇر،
ئاق كۆكچى نوچىنىڭ، قوتۇر كۆكچى پوچىنىڭ،
ئاق ناۋات جېنىمنىڭ، شېكەرسۇيى خېنىمنىڭ،
كۆك بەرى ئالمىنىڭ، پىسەن قوغۇن زالمىنىڭ،
مۇكارەئىنا مەخسۇمنىڭ، بېجگان قوغۇن داخانىنىڭ،

قارىقاش قوغۇن چىرايلىقنىڭ، چاچۇرۇك قوغۇن شائىرنىڭ،
نا شېكەر قوغۇن سودىگەرنىڭ، خامانچى قوغۇن مەدىكارنىڭ،
چىلگە قوغۇن بەزگەكنىڭ، رەنايى قوغۇن تەزگەكنىڭ،
بىشەكشېرىن قارنى يامانىنىڭ، ۋاشاڭ قوغۇن غالچىنىڭ،
تاۋۇز سىيگەكنىڭ، پوستى پىياز بەرگەكنىڭ،
كاۋا نامراتنىڭ، قوشماق قوغۇن ئاشقىنىڭ،
قاپاق قوغۇن تەلۈنىڭ، قارا كۆسەي دەللىنىڭ،
تاشكاۋا قوتۇرنىڭ، جويۇز بېخىلنىڭ،
ئاغچا ماراقچىنىڭ، ئالاغىر قاراقچىنىڭ،
ئوينىغۇچ سەبىينىڭ، قارا قوغۇن سېخىينىڭ،
موتويى ئۇشۇقنىڭ، جويۇز جاھىلنىڭ،
ئاغاپۇت ئەخمەقنىڭ، خەمەكۋاش پاخپاقنىڭ،
قىشلىق قوغۇن دەردمەننىڭ، بۇغداي ئۇرۇقى سۆزمەننىڭ.

(2)

بەك ئوخشاپتۇ بۇ قوغۇن،
بىنەملىكتە، ئاق يەردە.
ئۇنچە تەرنى تۆككەچ بىز،
قوغۇنلۇققا داق يەرگە.

ئوخشايدۇ بىشەكشېرىن،
يېڭى چىققان ئاپتاپقا.
يۇرتىمىزدا قوغۇن كۆپ،
داڭقى كەتتى ئەتراپقا.

قوغۇن پىچمىز تاللاپ،
كەڭرى سېلىپ داستىخان.
تەمى يارىدۇ تىلنى،
سۈيىگە ھەسەل قوشقان.

ئاقناۋات، شېكەرسۈيىنى،
ئەلگە قىلىمىز سوۋغا.
يۇرتقا كەلگەن مېھمانىنىڭ،
ئاغزى تەگسۇن قوغۇنغا.

12 ـ باب
ھاراق، تاماكا ھەققىدە قوشاقلار

«ھاراق ـ تاماكا ھەققىدە قوشاقلار» ـــ يۇرتىمىزدا خېلى كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىر خىلى. ئۇ مەزمۇن، بەدئىيلىك جەھەتتە، ھەجۋىيلىك جەھەتتە ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلىگەن. پۈتكۈل قوشاقلارنىڭ ئىجتىمائىي تېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە رېئاللىق ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

1

ھاراق ئىچسە ئىچكۈلۈك،
يامان ياردىن كەچكۈلۈك.
ئاشىقى ئۇنىمىسا،
يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىشكۈلۈك.

سەن قاياقتىن كېلىسەن،
يورغا ئېتىك بولمەن.
ھاراق ئىچكەن يېرىڭدە،
چىنە، پىيالەڭ بولمەن.

بارغۇچە بايان كەلدىم،
ساي كېچىپ راۋان كەلدىم.
ھاراقنى تولا ئىچىپ،
مەست بولۇپ ئاران كەلدىم.

ھاراق ئىچتىم جۇڭزىدا،①
قاينام تۇرادۇر خويمدا.
يار يۇرىدۇ بىخەۋەر،
مەن شۇ يارنىڭ كويىدا.

بىر غېرىبمەن، بويتاقمەن،
يوقتۇر ھاراقسىم ئىچكىلى.
مەن ياريمنى سېغىنسام،
يوقتۇر قانىتىم ئۇچقىلى.

① جۇڭزا ـــ رومكا، قەدەھ، پىيالە مەنىسىدە.

ھاراق ئىچىدۇ دەيدۇ،
نەشە چېكىدۇ دەيدۇ.
ھەركىم ھەرنېمە دەيدۇ،
دەرد كەلگەننى بىلمەيدۇ.

ياخشىلار ھاراق ئىچسە،
بىزگىمۇ تەڭ ئىچۈرەر.
ھەرقانچە گۇناھ قىلسام،
ئاللا ئىگەم كەچۈرەر.

ئالا ئات مىنەلمىدىم،
تاغدا كېيىك ئاتالمىدىم.
ھاراقنى تولا ئىچىپ،
مەن يارغا قانالمىدىم.

ئايروپىلانلار كېلىۋاتىدۇ،
ئېگىز ئۇچۇپ، پەس بولۇپ.
مېنىڭ يارىم كېلىۋاتىدۇ،
ھاراق ئىچىپ مەست بولۇپ.

كەتمەن سېپىدەك بويۇم،
قورايدەك مېنىڭ قولۇم.
ئىچمەي دېسەم ھاراقنى،
ئۆگەنگەن مېنىڭ خۇيۇم.

ھاراق ئىچكەن بەندىنىڭ،
يۈزى قىزىل ئالمىدەك.
ئالمىنى نەدە دېسەڭ،
جاۋاب بېرەر باغدا دەپ.

شوپاڭدا ھاراق ئىچسەم،
شەنسىڭ داڭزىغا ئالدى.
نەچچە كۈنلۈك ئالەمدە،
ئوينىۋالغىنىم قالدى.

ئاھ ئۇرۇپ شاراب ئىچتىم،
مەن بېرىپ ساي بېشىدا.

يۇرۇشۇم - پاشا يۇرۇش،[1]
ئولتۇرسام يار قېشىدا.

ھاۋادىن ئۇچۇپ چۈشكەن،
قارمىدۇر - يامغۇرمىدۇر؟
مېنىڭ بېشىمنى قايدۇرغان،
ھاراقمىدۇر، يارمىدۇر؟

ئىچمەيمەن ھاراقنى،
تۇتقىنىڭغا ھەشقاللا !
ئىچسە ئۇنى تۇرالمايدۇ،
يېڭى ئۆسكەن ياش باللا.

باغنىڭ ئىچىدە شاتۇت،
چىرايلىقنى ئاشنا تۇت.
چىرايلىقلار قاش ئاتسا،
ساغراق بىلەن ھاراق تۇت !

2

بىر سىقىم تاماكىنى،
يار ماڭا ئەۋەتىپتۇ.
ئىچىگە چوغنى سېلىپ،
چوغ - داغلاپ ئەۋەتىپتۇ.

تاغ تۆۋىدە ئۆيۈم بار،
تېزەك ئوتى چوغۇم بار.
ئايدا، يىلدا بىر كەلسە،
بىر سۆيۈشكە بويۇم بار.

تەمكىنى[2] مەن تارتىمەن،
ئاپتاپقا سېلىپ قۇرىتىمەن.
مەن يارىمنىڭ شەرتىنى،
ئەلچى قويۇپ سورىتىمەن.

تەمكىنى سىز تارتىسىز،
ئىسى بىزگە كېلىدۇ.

① پاشا يۇرۇشى — پادىشاھچە قىياپەت مەنىسىدە.
② تەمكە — چېكىدىغان ئۆڭاق تاماكىنى كۆرسىتىدۇ.

سىز ئاشقىلىق قىلسىڭىز،
داڭلارى بىزگە كېلىدۇ.

ئۆستەڭ بويىدا ياتىپ،
خام تاماكىنى تارتىپ.
يۈرەك قانداق چىدايدۇ؟
بىر كېچە بۆلەك ياتىپ.

تەمكە چېچىلىپ كەتتى،
تېرىشىپمۇ بەرمەيسەن؟
سۆيگىلى بويۇم يەتمەس،
ئېڭىشىپمۇ بەرمەمسەن؟

دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا،
گۈلخان ساپتۇ بەڭگىلەر.
بەڭگىلەرنى كۆيدۈرگەن،
زۇلفى چاچلىق يەڭگىلەر.

مەن تاماكا تارتىمەن،
ئاپتاپتا ئوبدان قۇرىسا.
مەن يارىمنى كۆرىمەن،
ئەتە خۇدايىم بۇيرۇسا.

سەكرەپ چۈشۈپ ئېگىزدىن،
ناسۇال ئالدىم چاقچامغا.①
ئويناپ يۈرگەن جۈۋانىنى،
ئۆگىتىۋالدىم باغچامغا.

غاڭزا ئالسام قولۇمغا،
خالتىنى تاپالمادىم.
ۋەدە قىلغان سۆيەي دەپ،
خالىي يەر تاپالمادىم.

كىمكى چەكسە تاماكا،
ئىككى ئالەم هالى تەڭ.
بەڭگە بەرگەن تەڭگىگە،
گۆش، ياغ هەم نان ئېلىپ يەڭ!

① چاقچام ــ ناسۇال سالىدىغان ئەسۋاب.

13 ـ باب
ئۇچار قۇش ۋە هايۋانلار هەققىده قوشاقلار

تارىختىن بۇيان ئۇچار قۇش ۋە هايۋانلار هەققىده نۇرغۇنلىغان قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.
«ئۇچار قۇش ۋە هايۋانلار هەققىده قوشاق» ـــ تۇرمۇشنى مەنبە قىلغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئۆز ـ گىچه مەزمۇن ئالاهىدىلىكىگه ئىگه بىر تۈرىدۇر. بۇ قوشاقلاردا تۇرلۇك ـ تۈمەن هايۋانلارنىڭ ئاساسلىق ئالاهىدىلىكلىرى ۋە ياشاش مۇهىتى بەلگه قىلىنغان ئاساستا، ئۇلارنىڭ ئالەمنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى، ئىنسانىيەت بىلەن بىللە ياشايدىغانلىقى، تەبىئەت ئېكولوگىيىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقى ئەنه شۇلار ئارقىلىق ساقلىنىدىغانلىقى، ئۇچار قۇش ۋە هايۋانلارنى ئاسراشنىڭ مۇهىملىقى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇ قوشاقلار مەلۇم ئىلمىي قىممەتكه ئىگه.

پاختەك ئېيتار يا رەهمان،
ئۆردەك ئېيتار يا سۇلتان.
غازلار ئېيتار يا سۇبهان،
ئايدۇنابات ئىچىده.

قاغا ئېيتار يا ئاللا،
كەپتەر ئېيتار ئىللەللا.
بايقۇش ئېيتار هۇ ئاللا،
چۆل ـ باياۋان ئىچىده.

توخۇ كۆرۈك نەدىدۇر؟
خوراز سەهەر چىللايدۇ.
غاپىل ئادەم بىلمەيدۇ،
يېتىپ غەپلەت ئىچىده.

ئەلهەمدۇ ئوقۇر قۇشقاچ،
ئاياغاپىل ـ كۆزۈك ئاچ.
نى ياتارسەن يالىڭاچ؟
غەپلەت يوتقان ئىچىده.

تاغدا كۆپ قىرغاۋۇللار،
خەندان ئۇرار بۇلبۇللار.
چېپىپ يۈرەر دۇلدۇللار،
باغۇ بوستان ئىچىده.

ساردىن شۇڭقار تۇغۇلۇر،
شۇڭقار ئۆزى قۇش بولۇر.
قارچىغا توشقان ئالۇر،
جىمى قۇشلار ئىچىدە.

لاچىن ئېيتۇر ئۇچتۇم مەن،
يات دامىغا چۈشتۈم مەن.
ھەق دادىنى ئۇنۇتتۇم مەن،
ئاياق باغىم ئىچىدە.

تۇرنا ئېيتۇر ئۇچارمەن،
كۆك ئاسمانىنى قۇچارمەن.
ھىندىستاندا قىشلارمەن،
قىش - زىمىستان ئىچىدە.

تۆگە ئۆزى كۈس ماڭلاي،
قىل گېپىڭنى مەن ئاڭلاي.
بويۇنلىرىڭ بەك دوناي.
جىمى ھايۋان ئىچىدە.

چىلە بىلەن ۋېتىۋالاق،
سۇدا ئوينار ئاق چاپاق.
ئېگىز - پەس ھەم ئۇچار ھەرۋاخ
دەشت - بايا‌ۋان ئىچىدە.

جاڭگاللاردا بەك تولا،
تۈلكە بىلەن ئاق توشقان.
قاپقانچىدىن بەك قورققان،
قېچىپ جاڭگال ئىچىدە.

كېلەر بىلەن پاتمىچۇق،
سېرىق قۇرت، كەسلەنچۇك.
چېكەتكە ھەم ئۆمۈچۇك،
باردۇر ئالەم ئىچىدە.

ئادەملەر مىنەر ئاتنى،
قېچىر بىلەن ئېشەكنى.
ئادەم مىنسە يارىشۇر،
چېپىپ يوللار ئىچىدە.

دۇرۇت ئوقۇر ئاق قۇشقاچ،
ھەق يادىدا، قورساق ئاچ.
رەھمىتىڭنى ماڭا ئاچ،
مۇرغى زارەن ئىچىدە.

سەككىزىنچى قىسىم
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە قوشاقلار

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ـــ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ بىرى. يولداش ماۋزېدۇڭ: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ـــ جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. خۇددى ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئۇزۇن مۇددەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسىگە ئىگە بولغان ھەر قايسى مىللەت ئىلغارلىرى ۋە ماركسىزمچىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغالغان ئىنقىلاب. ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىك ھوقۇقى ھەر مىللەتتىن يېتىشىپ چىققان ئىلغار زىيالىيلار ۋە ماركسىزمچىلارنىڭ قولىدا بولغان. بۇ ئىنقىلابنىڭ تۈپ يۆنىلىشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، جاھانگىرلىككە، پانتۇركىزم ۋە پانئىسلامىزمغا قارشى تۇرۇش ئىدى. بۇ ئىنقىلاب ئەنە شۇ مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتتا پارتلىغان، ئەگەر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى گومىنداڭغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارمىغان بولسا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەنگە قەدەر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پۈت دەسسەپ تۇرالمىغان بولاتتى. شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى يەنە ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالاتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 1944 ـ يىلى نىلقىدا قوزغالغان. 1944 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غۇلجا شەھىرىدە چاقىرىلغان ھەر مىللەت ۋەكىللىرى يىغىنىدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى رەسمىي تەسىس قىلىنغان. شۇندىن كېيىن مىللىي ئارمىيە ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازاد قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، پۈتۈن مەملىكەت ئازادلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت قوشاقلار ـــ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى قاتاردا مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدۇ.

غېنى، پاتىخ، ئەكبەر[1]لەر،
جەڭ باشلىدى نىلقىدىن.
سالام يەتتى نىلقىغا،
دەردىمەن غۇلجا خەلقىدىن.

---

① غېنى، پاتىخ، ئەكبەر ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى بىلەن تەڭ نىلقىدىن دەسلەپتە قوزغالغان ئىسيانكارلار.

قاراڭغۇنى يورۇتقان،
كۆكتىكى چولپان يۇلتۇز.
غېنى ھەم ئەكبەر باتۇر،
چاقناپ تۇرغان جۇپ يۇلتۇز.

ئۇيغۇر، قازاق ھەم شىبە،
مىلتىقىنى تەڭ ئاتار.
ئوق يېگەن ياۋ ئەسكىرى،
ساينىڭ تېشىدەك ياتار.

غېنى باتۇر يېتىپ كەلدى،
ئالا ئاتنى ئوينىتىپ.
قوغلىدى گومىنداڭنى،
ھەرەمباغنى بويلىتىپ.

گومىنداڭ بېسىۋالدى،
جىرغىلاڭنى① ئاخشىمى.
چېركىلەر ئېسىپ ئالدى،
نانىنى تېشىپ تاسمىنى.

گومىنداڭ چېركىلىرى،
شەرەتنى بەك ئۇقىدۇ.
مىلتىق، قىلىچى تۇرۇپ،
كالتەكتىن بەك قورقىدۇ.

مەخپىر تۆرە② باش بولدى،
قار كېچىپ دۆڭگە چىقتۇق.
يامراپ كەلگەن چېركىنى،
سايدىلا گۆرگە تىقتۇق.

ۋارقىرىساق «ھۇررا!» دەپ،
بىر چېرىك قاچالمىدى.
پىيما بىلەن ماڭالماي،
قاردىن يول ئاچالمىدى.

---

① جىرغىلاڭ ــ غۇلجىدىكى جاي ئىسمى.

② مەخپىر تۆرە ــ ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى باشلىغۇچىلىرى.

قاغىلار، ئەي قاغىلار،
ساڭا قىشتا دان بارمۇ؟
غېنى باتۇر چىقىپ كەلسە،
گومىنداڭدا جان بارمۇ؟

لەڭشاڭدىكى پوتەينى،
ئايروپىلان ئەگمىدۇ.
بىزنى ئەزگەن گومىنداڭ،
توقماق يېسە سەگمىدۇ.

باش ساقچى دەرۋازىدا،
غېنى باتۇر سۈرىتى.
شەھەر ئالغان باتۇرنىڭ،①
ھەر جايدا بار ھۆرمىتى.

سايدىن ـ سايغا ئۆتەلمەس،
ئەمدى بۆرە، تۈلكىلەر.
ئەل ئاغزىغا ئەپلەشتى،
ئېيتقان ناخشا ـ كۈلكىلەر.

كۈلكە ئاڭلىغان چاغدا،
كاككۇكنىڭ ئۇنى دەڭلار.
دەردمەنلەرگە تۈغۈلدى،
ئىنقىلاب كۈنى دەڭلار.

① شەھەر ئالغان باتۇر ـــ ئەينى يىللاردىكى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئازاد قىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

2 ـ باب
ئەخمەتجان قاسمى ھەققىدە قوشاقلار

ئەخمەتجان قاسمى ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى ئىجاد قىلىپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نادىر قوشاقلاردۇر.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسمى 1914 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ غۇلجا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چېغىدىلا دادىسىدىن يېتىم قالغان. 1924 ـ يىلى تاغىسى ئۆمەر بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ يەركەنت رايونىدا دارىلئېتام، باشلانغۇچ مەكتەپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1929 ـ يىلىدىن 1932 ـ يىلىغىچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى ئالمۇتادا ئوقۇغان. ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شۇ مەكتەپتە قېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1934 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە ئۆزبېكىستاندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان؛ 1937 ـ يىلى موسكۋا شەرق سوتسىيالىزمچىلىرى ئەمگەك ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا بارغان ۋە شۇ مەزگىلدە تاتارىستان قازان ئۇنىۋېرسىتېتىدا پراكتىكا قىلغان. 1942 ـ يىلى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن.

ئەخمەتجان قاسمى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشۋىقات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1943 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىدە تۇرمىگە تاشلانغان. 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن، غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ھۆكۈمەت ئەزاسى، ھەربىي ئىشلار ھەيئەتلىكىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. 1947 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلانغاندىن كېيىن، غۇلجىغا قايتىپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، ئىسھاقبېك، دىلىلقانلار بىلەن بىرلىكتە ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلغان. ئۇ غۇلجىدىكى مەزگىلدە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»نى قۇرغان ۋە «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1949 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ بېيجىڭغا تۇنجى نۆۋەتلىك يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىركۇتسكى رايونى بايقال كۆلى ھاۋا بوشلۇقىغا كەلگەندە، ئايروپىلاندىن كاشىلا چىقىپ ھادىسىگە يولۇقۇپ، بەختكە قارشى قازا قىلغان. 1949 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى رەئىس ماۋزېدوڭ ئەخمەتجان قاسمى قاتارلىق قۇربانلارنىڭ ۋاپات بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن.

«ئەخمەتجان قاسمى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ھۆججەتلىك رول ئوينايدۇ.

1

ئەخمەتجان ئىلى ئوغلى،
مەپىلەرگە چۈشمەيدۇ.
دەردىمەن غېمىنى يېگەن،
ئەل دىلىدىن ئۆچمەيدۇ.

ئىچكەن چېيىم ئەتكەنچاي،
چىنىمدە ئۈزىدۇ ئاي.
ئەخمەتجاننى تاپقاندا،
مىسكىن كۆڭۈل بولدى باي.

كاككۇك سايراپ ئۆتىدۇ،
گۈل لەيلى ئاراسىدىن.
قۇتۇلدۇردى ئەخمەتجان،
زۇلمەت تۇن يارىسىدىن.

ئەخمەتجان ھەم ئاببىاسوف،
ئەركىنلىككە باشلىغان.
ئىسھاقبېك ھەم دىلىلقان،
ياۋ كۆزىنى ياشلىغان.

تۆت سەركەردە، باتۇرنى،
ئامان بول دەپ سايرايمەن.
زالالەتتىن قۇتقۇزغاچ،
قانات قېقىپ يايرايمەن.

ئازاد، ئەركىن زامانىنى،
ئېلىپ كەلدى ئەخمەتجان.
ئاڭلىساق ئاشۇ داھىي،
ئەلگە بەكمۇ كۆيۈمچان.

ناۋايىلارمۇ ماختايدۇ،
بوۋايلارمۇ ماختايدۇ.
ئەخمەتجانىمىڭ سۆزىنى،
ئەل دىلىدا ساقلايدۇ.

ئاسمانلارغا قارايمەن،
قان ـ ياش تۆكۈپ يىغلايمەن.

ئەخمەتجاننى يوق دەيدۇ،
ئۇنى كىمدىن سورايمەن؟

تۆت سەركەردە باتۇرغا،
قازا كەلدى دەيدىغۇ؟
ھەي، ۋاقىتسىز بۇ ئەجەل،
ئەل بەختىگە كەپتىغۇ؟ !

ھەي دەريا، تاغ، جاڭگاللار،
مۇڭ ـ زارىمغا ئۇن قاتما !
گومىندا ڭدىن قۇتقۇزغان،
ئەخمەتجاننى يوقاتما.

ياقا، ئېتەك ھۆل بولدى،
باسقان ئىزىم كۆل بولدى.
ئەخمەتجان دەپ زار قاقشاپ،
ئىزدىگىنىم چۆل بولدى.

ئەل ماڭمايدۇ ئىسسىقتا،
نىم بولغاندۇ دىمىقتا؟
دېھقانلار كەتمەن تۇتۇپ،
قاراپ قاپتۇ ئېرىققا...

ئايروپىلان ئاسماندا،
تاغقا قاراپ تېگىپتۇ.
ئاسماندىكى قازانى،
ئەللەر نەدىن بىلىپتۇ؟

مۇڭلانمىغىن جامائەت،
ئەخمەتجانىنىڭ ئىزى بار.
ئۆتۈپ كەتتى قاتتىق قىش،
ئەمدى كېلەر يېزى بار.

بىر كاككۇك ئۇچۇپ كەتتى،
كەپتەرخانىنىڭ بېشىدىن.
سەزمەپتىمىز ئۆتكەننى،
ئەخمەتجانىنىڭ قېشىدىن.

قارىۋىدى «يالت» ئېتىپ،
چولپانمىكىن دەپتىمەن.

جىرغىلاڭ كەلكۈننى،①
توسۇغسلى كەپتىكەن.

ئەخمەتجانىم ئاي بولۇپ،
كېچىلەرنى يورۇتتۇڭ.
تومۇزدىكى ئاپتاپتەك،
كۆز ياشلارنى قۇرۇتتۇڭ.

ئەخمەتجان، ئەي ئەخمەتجان،
سەن بىزلەرگە جان بەرگەن.
بىز سېنىڭ يولۇڭ بىلەن،
ئەركىنلىك گۈلى تەرگەن.

2

سەھەر چىققان كۈن ئوخشاش،
كۈلۈپ تۇرغان ئەخمەتجان.
ئەل ـ يۇرتىغا ئوت كەبى،
كۆيۈپ تۇرغان ئەخمەتجان.

ئەلنىڭ مۇڭى، ھالىنى،
سوراپ تۇرغان ئەخمەتجان.
قىزىلگۈلدەك باغدىكى،
پۇراپ تۇرغان ئەخمەتجان.

دەككىسىنى دۈشمەننىڭ،
بېرىپ تۇرغان ئەخمەتجان.
كىملەر ياخشى، كىم يامان،
بىلىپ تۇرغان ئەخمەتجان.

چوڭقۇر سۆزلۈك، سىپايە،
ئىللىپ تۇرغان ئەخمەتجان.
ھەممىدىن تەڭ ھال سوراپ،
بېرىپ تۇرغان ئەخمەتجان.

يېتىم ـ يېسىر، نامراتقا،
كۆيۈپ تۇرغان ئەخمەتجان.

① جىرغىلاڭ ـــ شۇ يىللاردا جىرغىلاڭدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەنىدى، ئەخمەتجان بۇ يەرگە كەلگەن. بۇ شۇ ئىشنى كۆرسىتىدۇ.

شەپقىتىنى يوقسۇلغا،
تۆكۈپ تۇرغان ئەخمەتجان.

قەدەملىرى سەھرا غا،
تېگىپ تۇرغان ئەخمەتجان.
ئەقىل ـ ئىدراك تۇرقىدىن،
يېغىپ تۇرغان ئەخمەتجان.

ئىنقىلابتا جاپانى،
يېڭىپ تۇرغان ئەخمەتجان.
ئەركىنلىككە خەلقنى،
سېلىپ تۇرغان ئەخمەتجان.

مائارىپنى ھەممىدىن،
ئەلا بىلگەن ئەخمەتجان.
مەكتەپ قۇرۇپ سىنىپقا،
كىرىپ تۇرغان ئەخمەتجان.

سىز بولغاچقا ئەخمەتجان،
ئوڭلانغان كۆپ ئىشىمىز.
ياغقان بەرىكەت خامانغا،
ساڭغا تولغان ئېشىمىز.

دەيدىكەنغۇ چوڭ ـ كىچىك،
يۇرىكىمىز، پارىمىز.
چىڭقىچۇشنىڭ كۈنىدەك،
تۈندە تولۇن ئايىمىز.

سىزنى ئويلاپ ئىلىدا،
بۇ قوشاقنى توقۇغان.
جايى جەننەت بولسۇن دەپ،
دۇئا ـ تەكبىر ئوقۇغان.

3

ئىنقىلابىي باشچىمىزغا،
كۆڭلۈم بىر داستان ئېيرۇر.
ساھىباندۇر بۇ ۋەتەنگە،
رەھمىتى ئاسمان ئېيرۇر.

خۇش خۇلق، ئەخلاقى خوپ،
ھېچكىم ئۇنىڭدىن رەنجىمەس.
مۇللا، ئالىم، ياش يىگىتلەر،
ئەمرىگە قۇربان ئېرۇر.

ئول يىگىتتۇر ئىسمى،
ئەخمەتجان قاسىمى، قەلبى پاك.
ئىنقىلابىي داھىي، رەھبەر،
قىلمىشى ئېھسان ئېرۇر.

باغ بىنا قىلدى ۋەتەنگە،
خەلقچىللىق تىكتى كۆچەت.
كىم ئەگەر قەست ئەيلىسە،
ئۇ يەر بىلەن يەكسان ئېرۇر.

ئۇ مۇبارەك باغ ئارا،
دۇشمەن تىكەن چاچماق بولۇپ.
شۇم تىكەن ئۆسمەي ھامان،
مېھنىتى گۇمران ئېرۇر.

چىن يۈرەكتىن ئەيلىدىم،
ئابدۇرەھىم قۇتلۇق دۇئا.①
مەقسەت زامان بەرسۇن خۇدا،
كۆڭلۈمدىكى ئارمان ئېرۇر.

① بۇ قوشاقنى ئەينى يىللاردا ئابدۇرېھىم ئىسمىلىك بىر كىشى يازغان بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئومۇمىي خەلق ئارىسىدا ئوقۇلىدۇغان كوللېكتىپ بايلىققا ئايلىنىپ كەتكەن.

3 ـ باب
غېنى باتۇر ھەققىدە قوشاقلار

«غېنى باتۇر ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەينى يىللاردا ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ئەڭ كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

غېنى باتۇر ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ھەربىي رەھبەرلىرىدىن بىرى. ئۇ «خەلق قەھرىمانى» نامىغا ئېرىشكەن. ئۇ غۇلجىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندا، مىللىي ئارمىيىگە قاتنىشىپ، سانسىز جەڭلەردە قان كېچىپ ئۇرۇش قىلىپ، ۋەتەن، خەلق، مىللەت ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە يارىتقان. ئۇ ھەقىقە تارقالغان قوشاقلار ئۇنىڭ قەھرىمان ـ باتۇرلۇقى، ئىسيانكارلىق روھى، جەڭلەردىكى پەم ـ پاراسىتى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئەينى دەۋرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىنقىلابقا يولباشچى،
ئابدۇغېنى باتۇرۇم.①
يۇرىكى چوڭ قازاندەك،
باتۇرلۇقى ئارتۇقۇم.

غېنى دەسلەپ قوزغالغان،
نىلقىدىكى توقايدىن.
ئەل باتۇرى غېنىمدەك،
چىقامدىكىن ئوڭايدىن؟

غېنى باتۇر ئاتلانغان،
خەلق تەڭلا قوزغالغان.
قارا زۇلمەت، تۇنلەردە،
ئىنقىلاب ئوتى يانغان.

غېنى باتۇر باش بولغان،
ئەسكەر توپلاپ ھەرياندىن.
قوشۇن ئۆرنەك ئالغانكەن،
قورقماس سادىر پالۋاندىن.

---

① غېنى باتۇر ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىللىرىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكى، ھەققانىيەتپەرۋەرلىكى، ئۇرۇشتىكى قەھرىمان ـ باتۇرلۇقى، كۆچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن خەلق ئارىسىدا نام چىقارغان. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، خەلق ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن تۆھپە قوشقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1953 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1956 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن ۋە 1990 ـ يىللاردا ئالمۇتادا ئالەمدىن ئۆتكەن.

قاغىلاريۇ ـ قاغىلار،
ساڭا قىشتا دان بارمۇ؟
غېنى باتۇر چىقىپ كەلسە،
گۇمىنداڭدا جان بارمۇ؟

قومۇشلۇقتا، تاغلاردا،
دەرد ـ ئازابلار تارتقان ئۇ.
ئەل ئارىلاپ «قوزغال !» دەپ،
مەردلەرگە جان قاتقان ئۇ.

بېسىپ كەلگەن دۇشمەنگە،
دەسلەپ ئوقنى ئاتقان ئۇ.
ئىككى ـ ئۈچ يۈز چېرىكنىڭ،
بىرىنى قويماي چاپقان ئۇ.

غېنى باتۇر ئاسقان چىڭ،
مىلتىق بىلەن قىلىچنى.
كېچە ـ كۈندۈز ئويلىغان،
يۇرتنى ئازاد قىلىشنى.

گۇمىنداڭنىڭ غېنىگە،
قويغان ئېتى «زىۋازا.»①
ئەسكەر توپلاپ شە(ھەر) ئالغان،
غېنى باتۇر ئەرۋازا.②

كۆرەرمەنمۇ غېنىمنى،
ئېيتىۋالسام سىنەمنى.
چوماق بىلەن يوقاتتى،
گۇمىنداڭچى گىنەمنى.③

غېنى باتۇر ئات مىندى،
خەقتىن سوراپ ئاڭلايمەن.
ئۇچۇپ بېرىپ لاچىندەك،
بىر كۆرۈشنى ئويلايمەن.

① زىۋازا ـــ خەنزۇچە «ئوغرى» مەنىسىدە.
② ئەرۋازا ـــ «ئوغۇل بالا» مەنىسىدە.
③ گىنەم ـــ دۇشمەن مەنىسىدە.

4 ـ باب
رىزۋانگۇل ھەققىدە قوشاق

رىزۋانگۇل ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باتۇر جەڭچىسى، شەرەپلىك ئىنقىلابىي قۇربان، ئۇيغۇر خانىم ـ قىزلىرىنىڭ ئۆرنىكى، ئىپتىخارى. رىزۋانگۇل 1925 ـ يىلى قازاقىستانىنىڭ چېلەك رايونىدا تۇغۇلغان، 1932 ـ يىلى غۇلجىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىگە قاتنىشىپ، 1944 ـ يىلى غۇلجىنىڭ ھەرەمباغ دېگەن يېرىدە گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ھەل قىلغۇچ جەڭگە قاتناشقان. مىللىي ئارمىيىدە تۇرغان مەزگىلىدە ئالدىنقى سەپتە يارىدار بولغان جەڭچىلەرنى كۆتۈش، يۆتكەش، داۋالاش ئىشلىرىغا قاتناشقان. بىر قېتىملىق جىددىي جەڭدە ئۇ بىر يارىدار جەڭچىنى داۋالاۋاتقان پەيتتە تۇيۇقسىز دۈشمەن ئوقى كېلىپ تېگىپ، مەردلەرچە قۇربان بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ شەپقەت ھەمشىرىسى سۈپىتىدە مەدھىيىلەپ تىلغا ئالغان، ئۇنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرىنى قوشاققا قوشۇپ ناخشا قىلىپ ئېيتقان، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇنىڭ نۇرلۇق ئوبرازىنى يارىتقان. رىزۋانگۇل دېگەن بۇ نام مىللىي ئارمىيىنىڭ گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇلۇغ مىللىي كۈرىشىنىڭ ئوت ـ گۈلخانلىرىنى ئۇلغايتىشىغا ئىلھام بەرگەن.

«رىزۋانگۇل ھەققىدە قوشاق»تا، كۈرەش قەھرىمانى رىزۋانگۇلنىڭ ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن، خەلقنىڭ ئەركىن ـ ئازادلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىسسىق قېنى، ياش جېنىنى بېغىشلىغان ئالىيجاناب روھى مەدھىيىلەنگەن ۋە ئەسلەنگەن. بۇ قوشاق ياش ئەۋلادلارغا ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ.

خەۋەر كەلدى گويابىر
«سولدى» دېگەن قىزىلگۇل.
ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا،
ئەمەسمىدى رىزۋانگۇل؟

ئەل داڭقىنى ياد قىلىپ،
دۈشمەنلەرنى ئېتىپ كۈل.
بەل باغلىغان جەڭلەردە،
ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۇل.

ئۇنتۇلسمۇ؟ ھېچقاچان،
ئۇنتۇلمايدۇ رىزۋانگۇل.
ئۇ بىر توزۇمايى ئېچىلىپ،
تۇرغان ئەسلى قىزىلگۇل.①

① ئەسلى بۇ قوشاقنى سوۋېت ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن ق. ھەسەنوۋ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە يازغان. كېيىنچە بۇ قوشاق ئۇچ ۋىلايەت جەڭچىلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، كوللېكتىپنىڭ بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

5 ـ باب
ئانا ۋە جەڭچى ئوغۇل ھەققىدە قوشاقلار

«ئانا ۋە جەڭچى ئوغۇل ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئەڭ كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قوشاقتا مىللىي ئارمىيىگە قاتناشقان باتۇر جەڭچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئانىلىرىنىڭ ئۆزئارا يېزىشقان سالام خەتلىرى ۋە بۇ خەتلەر ئارقىلىق ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە بىلدۈرگەن مۇھەببەتى گىرەلەشتۈرۈلۈپ بايان قىلىنغان. ئۇلارنىڭ يۇرت ـ ۋەتەننى قوغداشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار ئىنتايىن تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە.

1

ئانىنىڭ فرونتتىكى جەڭچى ئوغلىغا يازغان خېتى

ئاق قوزام، ئاپئاق قوزام،
نەلەردە قالدىڭ يالغۇزۇم؟
شېرىن سۆزۈم، شەربەت يۈزۈم،
ئاللاغا تاپشۇردۇم سېنى.

خەت دېگەن يېرىم دىدار،
يازغىن سالامىڭنى قوزام.
كۆكسى ـ قارنىمنى قاندۇراي،
ئاللاغا تاپشۇردۇم سېنى.

2

فرونتتىكى جەڭچى ئوغۇلنىڭ ئانىسىغا يازغان جاۋاب خېتى

ئانىجان يادىمدا بار،
تىنماي ئازاب تارتقانلىرىڭ.
كېچىلەردە ئۇخلىماي،
ئاق سۈت بېرىپ باققانلىرىڭ.

سەن ماڭا دۇئا قىلىپ،
«قۇتقۇز ئانا يۇرتنى!» دېدىڭ.
يىغلىماي كۈلسۇن ئېلىڭ،
«يوقات ھامان جۇتنى» دېدىڭ.

مەن بولۇپ جەڭلەر ئارا،
قىلدىم ئادا ۋەدەمنى مەن.
ئارمىنىڭ قالماس ئۇچۇن،
چىڭ ساقلىدىم ئەھدەمنى مەن.

ئون سەككىز ياشىمغىچە،
شەربەت بېرىپ باقتىڭ مېنى.
رازى بولغىن جان ئانا،
ئەمدى كۆرەلمەيمەن سېنى.

چۇنكى مەن، دۇشمەن بىلەن،
مەيداندا جەڭ قىلغانىدىم.
ياۋ لەشكىرىنى ئۆلتۈرۈپ،
كۆكرەكتىن ئوق يېگەنىدىم.

ئۇشبۇ خەت يازدىم مانا،
جان چىقارىم ۋاقتىدا.
ئۇشبۇخەت تەككەن زامان،
پەريات ئۇرۇپ يىغلا ئانا.

كۆپ يىغلىما جانىم ئانا،
ھەر جايدا باردۇر بۇ ئۆلۇم.
ئەپسۇسكى، قالدى ئېچىلماي،
ئون گۈلۈمدىن بىر گۈلۈم.

كۆپ يىغلىما جانىم ئانا،
مۇراد تېپىپ ئۆلدۇم بۇگۈن.
ئاق سۈتۈڭنى ئاقلىدىم،
جەڭ غەلىبىدىن كۈلدۇم بۇگۈن.

كۆپ يىغلىما جانىم ئانا،
شېھىت بولۇپ ياتتىم قېنىپ.
قانلىرىم تاڭ ھۆسنىگە،
نۇر چېچىپ كەتكەي سىڭىپ...

6 ـ باب
ئىسكىلاتتىكى ئەسكەر بالىلار قوشقى

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، غۇلجا شەھىرىدە بىر چوڭ ئىسكىلات① بار بولۇپ، ئوق ـ دورا، قورال ـ سايمانلار بۇ يەردە ناھايىتى قاتتىق مۇھاپىزەت ئاستىدا ساقلانغان. بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرى ئەنە شۇ چاغدا گومىنداڭ تەرەپتىن مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، ئىسكىلاتتىكى قاتتىق ئەمگەكلەرگە سېلىنىپ، بوزەك قىلىنىپ، ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ ئېغىر قىسمەتلەرنىڭ خاتىرىسىدۇر.

زەمبىلنى توقۇپ قويدۇق،
باغدىكى قىزىل تالدا.
ئۈچ يۈز بالا سولاقلىق،
ئىسكىلاتتىكى زالدا.

زالدا ياتقان بالىلارنى،
چېرىكلەر ماراپ ياتقان.
«ئالتە ئوغرى»②نىڭ پۇشتى دەپ،
ئەجەب جاننى قاقشاتقان.

چېرىك بولدۇق كۈز پەسلى،
ئوقى يوق مىلتىق ئېسىپ.
نىشانىمىز «ئالتە ئوغرى»،
ئۆلتۈرمەك ئۇنى ئېتىپ.

دەيدۇ بىزگە: «ئالتە ئوغرى،
بىر چۇقانغا يارىماس.
ئىناق بولساق ھەممىمىز،
دۈشمەن بىزگە چېقىلماس».

چېرىك چىقتى سېپىلغا،
بىزنى ماراپ ياتقىلى.
گۈڭ ـ گۈڭ③ زالدا ياتىمىز،
چىراغ بەرمەس ياققىلى.

ئۆيدىن كەلگەن تاماقنى،
چېرىك يەيدۇ تالىشىپ.

---

① ئىسكىلات ـــ ئۆز ۋاقتىدا غۇلجا شەھىرىدىكى گومىنداڭنىڭ ھەربىي ئىسكىلاتى، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان بالىلار شۇ يەردە ياتقان.

② «ئالتە ئوغرى» ـــ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي جەڭچىلىرىنى «ئالتە ئوغرى»دەپ بەتنام چاپلىغانىدى.

③ گۈڭ ـ گۈڭ ـــ قاراڭغۇ مەنىسىدە.

بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟
ئەجەب قالدۇق قارىشىپ.

ئىسكىلاتنىڭ تاملىرى،
جىغان بىلەن چىتلانغان.
ئىستقىنا شۇ بالىلار،
تىرىك دوزاخقا سولانغان.

باش توخۇدا «زۇ» ① دەيدۇ،
بەنجاڭ كېلىپ تەپكۈچلەپ.
ئاغرىپ قالدىم دېسەڭمۇ،
«سىڭكۇ»② دەيدۇ سىلكىشلەپ.

كۆز كۆنلىرى شەبنەمدە،
لايغا كىردۇق بەلگىچە.
دوقى ـ دەشنام تۈگىمەس،
بىر بۇردا نان بەرگۈچە.

ئىسكىلاتنىڭ ئىچىدە،
كۈندە پوتەي سوقمىز.
قېچىپ كېتەيلى دېسەك،
جاڭ لىيەنجاڭدىن③ قورقمىز.

گومىنداڭنىڭ چېرىكى،
ئالا قويماس بازارنى.
ئەھلىمەھەللە قىدىرىپ،
چاقار تۈڭلۈك، دەرۋازىنى.

جاڭ لىيەنجاڭ مىنىپ چىقتى،
تورۇق قاشقا ئېتىنى.
ۋاڭ تەتىيى يېنىدا،
ياساپ چوقۇر بېتىنى.

جاڭ لىيەنجاڭ دېگەن پىت كۆز،
تاۋكادىن ھېچ كەتمەيدۇ.
بەش سەر پۇل چوتا بەرسەك،
جازا تاياق تەگمەيدۇ.

كۆرگەنلەر چېرىك دەيدۇ،
ئىسكىلاتتىكى باللىنى.
پۇلى بارنى بەگ دەيدۇ،
كېلىپ سورىمايدۇ ھالىنى.

---

① زو ـــ «ماڭ» مەنىسىدە.
② سىڭكۇ ـــ «ھايۋان» مەنىسىدە.
③ جاڭ لىيەنجاڭ ـــ گومىنداڭنىڭ ئىسكىلاتتىكى ھەربىي باشلىقى.

7 ـ باب
ئانىجان قوشاقلىرى

«ئانىجان قوشاقلىرى» ـــ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىدىكى باتۇر جەڭچىلەرنىڭ قان تۆكۈلۈۋاتقان جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆز ئانىلىرى بىلەن ئاخىرقى دەمدە خوشلىشىش يۈزىسىدىن ئىجاد قىلىنغان قوشاقلار بولۇپ، ئىنتايىن تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە.

ئانىجان يادىمدا بار[1]،
تىنماي ئازاب چەككەنلىرىڭ.
كېچىلەردە ئۇخلىماي،
ئاق سۈت بېرىپ باققانلىرىڭ.

سەن ماڭا دۇئا قىلىپ:
«قۇتقۇز ئانا يۇرتىنى !ـــ دېدىڭ.
يىغلىماي كۈلسۇن ئېلىڭ،
يوقات ھامان جۇتنى !» دېدىڭ.

مەن بۆسۈپ جەڭلەر ئارا،
قىلدىم ئادا ۋەدەمنى مەن.
ئارمىنىڭ قالماس ئۇچۇن،
باستىم ئالغا قەدەمنى مەن.

رازى بول جېنىم ئانا،
ئەمدى كۆرەلمەيسەن مېنى.
ئىزدىسەڭ گۈلزارغا كەل،
گۈل بولۇپ كۆرەي سېنى.

چۈنكى مەن دۇشمەن بىلەن،
مەيداندا جەڭ قىلغانىدىم.
كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ،
كۆكرەككە ئوق يېگەنىدىم.

يىغلىما جېنىم ئانا،
شېھىت بولۇپ ياتتىم قېنىپ.
قانلىرىم گۈل بەرگىگە،
نۇر چىراي كەتكەن سىڭىپ...

---

① بۇ قوشاق 5 ـ بابتىكى قوشاقلارنىڭ يەنە بىر خىل ۋارىئانتى بولۇپ، تەتقىقاتتا پايدىلىنىشقا قۇلايلىق بولۇش ئۈچۈن ئاللاپ كىر ـ گۈزۈلدى.

8 ـ باب
جەڭچى باللار ھەققىدە قوشاق

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئالدىنقى سەپتە قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان جەڭچىلەر ھەققىدە نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.

بۇ قوشاق ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە مەدھىيە ئوقۇلغان سانسىز قوشاقلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇر ئانىلىرىنىڭ ئەركىنلىك، ئادالەت ئۈچۈن ياش جېنى، ئىسسىق قېنىنى ئېقىتىۋاتقان مەرد ـ باھادىرلار ـ غا يوللىغان يۈرەك سالامىدۇر. بۇ قوشاقلار تارىخنىڭ ئەينەن خاتىرىسىدۇر.

قاتار ـ قاتار تىزىلغان جەڭچى باللار،
ئوتلار يانغان جەڭ قوينىغا ئاتلانغانلار.
ئوق، زەمبىرەك، ئوتلار ئىچىدە ئۆتكەن چاغدا،
جانجىگەرىم ئوغلانىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟

قاتار ـ قاتار تىزىلغان جەڭچى باللار،
قوللىرىغا قورال ئېلىپ ئاتلانغانلار،
زۇلۇم ـ زۇلمەت زەنجىرىنى ئۈزگەن چاغدا،
جانجىگەرىم ئوغلانىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟

قاتار ـ قاتار تىزىلغان جەڭچى باللار،
باھادىرلىق مېدال ئاسقان قەھرىمانلار.
شېھىتلەرنى كېپەن تىكىپ كۆمگەن چاغدا،
جانجىگەرىم ئوغلانىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟

ئەسىرلەردىن ھۆكۈم سۈرگەن زۇلمەت كۈنلەر،
چىقتى بۈگۈن مىللەت ئوغلى، پىدائىيلار.
كۈرەش بىلەن ئازادلىققا يەتكەن چاغدا،
جانجىگەرىم ئوغلانىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟

9 ـ باب
سالام قوشاقلىرى

بۇ قوشاق ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، قانلىق جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان با ـ تۇر ئوغلانلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۇغقان، تەربىيىلىگەن، ئۆستۈرگەن ئانا يۇرتى ۋە قېرىنداش، يار ـ بۇرادەر ـ لىرىگە يوللىغان سالاملىرىنىڭ بەدئىي كارتىنىسى. ئۇ ئىنتايىن تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە.

مەن يالغۇز بالاڭ، ئۇمىدۋار ئانام،
ياۋنى ئۆرتىگەن ئوغلۇڭدىن سالام.

ئۆيده يالغۇزۇم، باغدا قۇندۇزۇم،
چوكان سېكىلەك، سىڭلىمغا سالام.

بىللە ئوينىغان، ئويناپ تويمىغان،
ماڭا قوشكېزەك دوستلارغا سالام.

يۇرتنىڭ چوڭلىرى، كۆڭلى ئوڭلىرى،
بىزگە ھەمتىلەك مەھەللەمگە سالام.

كۆڭۈل تارىمدا، ئالدىم يادىمغا،
جەڭده ئىلھامچىم ـــ يارىمغا سالام...

10 ـ باب
ئەنجانباي ھەققدە قوشاق

ئەنجانباي ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى داڭلىق تارىخىي شەخس. ئۇ قەشقەرنىڭ ئوپالىدا ياشىغان. كېيىن مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، تاشقورغانغا توپلانغان «تاغ ئىنقىلابى» دەپ نام ئالغان جەنۇبىي شىنجاڭ قوزغىلاڭچىلىرى قوشۇنىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ تاغ ئىنقىلابىدىكى ئاجايىپ باتۇر، قەيسەرلىكى، جەڭگە قوماندانلىق قىلىشتىكى پەم ـ پاراسىتى ۋە ھەربىي ماھارىتىنى ئالقىشلاپ، گېنېرال لېيېتنانت ئىسھاقبېك ئۇنىڭغا پودپولكوۋنىكلىك نامىنى بېرىپ، ئويتاغ پولكىنىڭ مۇئاۋىن پولك كوماندىرلىقىغا تەينىلىگەن. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەنۇبىي فرونت قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى نۇرغۇن قېتىملىق جەڭلەرگە قاتنىشىپ، خەلق ئارمىسىدا داڭ چىقارغان. بەختكە قارشى چەشتاغدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە خائىنلارنىڭ سېتىۋېتىشى بىلەن دۈشمەن تەرەپتىن توتۇلۇپ قېلىپ، كاللىسى ئېلىنغان. ئۇ پۈتكۈل ئۆمرىدە خەلقە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن قۇربان بولغان. ئەنجانباي ھەققىدە كېيىنكى مەزگىللەردە بىر قىسىم ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىلغان. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ جانلىق گۈۋاھچىسىدۇر.

ئەنجانباي باشچىلىق قىلغان پارتىزان ئەترىتىدىكىلەرنىڭ ئوپال بازىرىغا كىرگەندە ئېيتقان قوشىقى:

ئەنجانبايىنىڭ ئەسكىرى بىز،
تاغ تۇرادا جەم بولغان.
زۇلۇمنى يوق قىلىشقا،
تۇغ بولغان، ئەلەم بولغان.

يۇرت ـ يۇرتتىن ئۈيۈشقان بىز،
ھەقنى دەپ ئۈيۈل تاشتەك.
زالىملارنى يانجىيمىز،
گويباكى تېرىق، ماشتەك.

قولغا قورال ئالغان بىز،
ئەركىن، ئازاد ياشاشقا.
يولىمىزدىن تايمايمىز،
خەۋپ كەلسىمۇ باشقا.

قوزغالدۇق، قۇل بولمايمىز،
ئەمدى ئۇخلاپ ياتمايمىز،
ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى،
ئارقىغا ئەسلا يانمايمىز.

ھۇررا ! ھۇررا ! ھۇررا !
ھۇررا ! ھۇررا ! ھۇررا !

ئەنجانباينىڭ كاللىسى ئېلىنغاندىن كېيىن، ئوپالدا ئۇنىڭ كاللىسى سازايى قىلىنغان. شۇ چاغدا ئوپال بازىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئازابتا ئۆتتى بۇ كۈنلەر (يا ئاللا)
قاپلاپ جاھاننى زۇلۇملار (يا ئاللا)
سەلدەك ئاقتى قىزىل قانلار (يا ئاللا)
ئۆلۈپ ياش ـ قېرى، ئوغلانلار (يا ئاللا)

ئالا ئاتقا سەكرەپ مىنىپ (يا ئاللا)
چۈشتۈك جەڭگە غەزەپلىنىپ (يا ئاللا)
قىردىك دۈشمەننى جان تىكىپ (يا ئاللا)
كېچە ـ كۈندۈز قانلار كېچىپ (يا ئاللا)

تانمىدىك ھەق يول دەپ جەڭدىن (يا ئاللا)
ئايرىلساڭمۇ ئەزىز جاندىن (يا ئاللا)
بىز رازى، ئاللا رازى سەندىن (يا ئاللا)
ماڭمىز سەن ماڭغان يولدىن (يا ئاللا)

ھۇم، ئاللا، ھۇم،
ھۇم، ھۇم، ھۇم، ھۇم.

11 ـ باب
سوپاخۇن سوۋۇروپ ھەققىدە قوشاق

سوپاخۇن سوۋۇروپ ـــ قۇمۇل دىياردىن چىققان، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان ئالتە ئەزىمەتـ
نىڭ بىرى. ئۇ 1915 ـ يىلى قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئاستانە يېزىسىنىڭ ئۆردەك كەنتىدە تۇغۇلغان، 2001 ـ
يىلى 12 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

سوپاخۇن كىچىك ۋاقتىدا ئۆز يېزىسىدا دىنىي تەلىم ئالغان. 1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قۇمۇل شەـ
ھىرىدە ئېچىلغان تۇنجى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان، كېيىن ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ،
قەشقەردىكى ئاتلىق 31 ـ تۇەنگە تەقسىم قىلىنغان. ئالتايدىكى باندىت تازىلاش ھەرىكىتىدە، مورى، گـۇ ـ
چۇڭ ئەترايىدىكى جەڭلەردە بۇلاڭچى ـ باندىتلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن. 1944 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنـ
قىلابى باشلانغاندىن كېيىن، ئۇ ئىنقىلابىي قوشۇن تەرىپكە ئۆتۈپ، ئاتلىق پارتىزانلار ئەترىتىگە باشچىلىق
قىلىپ، غۇلجا، مۇزارت، تېكەس، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا قان كېچىپ جەڭ قىلىپ ئەكسىيەتچىلەرگە
زەربە بەرگەن. ئازاد رايوندىكى خەلقنىڭ ئېغىز ـ ئېرىق قۇرۇلۇشى، تاشيول قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا يارەمـ
لىشىپ، ئىنقىلاب غەلىبىسى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى كۆرسەتىپ، كۆپ قېتىم 1 ـ دەرىجىلىك
«ئالتۇن مېدال» بىلەن مۇكاپاتلانغان.

سوپاخۇن ھەققىدىكى قوشاقلار ئەينى يىللاردا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ خەلقپەر ـ
ۋەرلىكى ۋە باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرى مەدھىيىلەنگەن.

سو لىيەنجاڭ[1] يېتىپ كېلىپ،
باندىت بىلەن ئۇرۇشتى.
بۇلاپ كەتكەن مالالارنى،
ئۆزىمىزگە بېرىشتى.

سو لىيەنجاڭ ئاتار باشقا،
مىنگەن ئېتىدۇر قاشقا.
ئاتقان ئوقى باندىتنىڭ،
قاڭقىپ تېگىدۇ تاشقا.

قۇمۇلدىن چىققان سولىيەنجاڭ،
ئەجەب چاققان مەرگەنكەن.
ئۇنى كۆرگەن باندىتلار،
ئۇركۈپ بەدەر قاچقانكەن.

سولىيەنجاڭ پاناھ بولۇپ،
خەلقنى دائىم ئويلايدۇ.
ئەدىپىنى بېرىپ باندىتنىڭ،
يۇرتىمىزنى قوغدايدۇ.

---

① سوپاخۇن لىيەنجاڭ مەنسىدە. كىشىلەر كېيىنچە ئۇنىڭ جەڭلەردىكى قەھرىمانلىقىنى ماختاپ، سوۋۇروپ دەپ ئاتىۋالغان.

12 ـ باب
ئابلا موللا ھەققىدە قوشاق

ئابلا موللا ـــ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى بىر تارىخىي شەخس. پامىر ئېگىزلىكىدە قوزغالغان «تاغ ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى قاتناشچىلىرىدىن بىرى. ئۇ تەخمىنەن 1920 ـ يىللىرى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسى يەلكەن كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان جەنۇبىي فرونتتا پارتىزانلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە قەشقەر ئويتاغ پولكىنىڭ رازۋېدكا ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى بولغان. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ تاشمىلىق، بارىن تەۋەسىدە پارتىزان ئەترەت ئەزالىرى بىلەن مەخپىي ھەرىكەت قىلىپ، ئويتاغ پولكىنى تۇرلۇك ھەربىي ئاخبارات، ئاشلىق، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولغان. 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاي مەزگىلىدە، يېڭىساردىن ئويتاغدىكى پارتىزانلار قوماندانلىق شتابىغا ئاشلىق يۆتكەپ كېتىۋاتقاندا، چارلاشقا چىققان دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، تىغمۇتىغ جەڭ قىلغان ھەمدە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولغان. ئۇ دۈشمەن بىلەن كەسكىن ئېلىشقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزى يالغۇز قېلىپ، ئوق ـ دورىسى تۈگەپ كېتىپ دۈشمەننىڭ قاتمۇقات مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالغان ھەمدە دۈشمەن ئاخىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ يېڭىساردىكى گومىنداڭ تۈرمىسىگە قامىغان. ئۇ تۈرمىدە ياتقان ئۇچ ئاي جەريانىدا دۈشمەنگە قىلچە باش ئەگمەي، ئۆلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى ئەيىبلەپ، پارتىزانلارنىڭ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇقىنى مەدھىيىلىگەن. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنى ئاخىرى 1946 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تاشمىلىق شەنبە بازاردا ئېتىپ تاشلىغان. ئۇنىڭ ئايالى ۋە ئوغلى ئۇ قۇربان بولۇپ ئەتىسىلا قەبرە بېشىدىن يېنىپ، تاغ ئارىسىدىكى پارتىزانلار ئەترىتىگە قېتىلىپ كەتكەن.

«ئابلا موللا ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ مەزگىللەردە ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، تاشمىلىق، بارىنداكى خەلق ئارىسىدا تا ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

بۇ قوشاق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبىي فرونت ئەھۋالىنى چۈشىنىش، ئويتاغ پولكىنىڭ ۋە پارتىزانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش، بۈگۈنكى كۈندە ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاق قۇشقاچ، قارا قۇشقاچ،
بالىلىرىغا دان بەرگەن.
ئازادلىق دەپ جەڭ قىلىپ،
ئابلا موللا جان بەرگەن.

دۈشمەنگە باش ئەگمىگەن،
دوستلىرىنى ساتمىغان.

ۋاپا قىلىپ ۋەدىسىگە،
ياتلارغا دىل قاتمىغان.

خا لىيەنجاڭ[1] ئېتىۋەتتى،
تاشمىلىق شەنبە بازاردا.
مەڭگۈلۈك ماكان تۇتتى،
يەلكەندىكى مازاردا.

تاغدىن پارتىزان كەلسە،
خا لىيەنجاڭمۇ تايىنلىق.
جىم ياتامسەن، ئويغانماي،
تاشمىلىق[2]لىق، بارىنلىق[3] لىق؟ !

ئابلا موللا ئۆلۈپ كەتتى،
ئېلىشقا قىساس قالدى.
قوزغىلايلى خالايىق !
ئىنتىقام، مىراس قالدى.

---

① خا لىيەنجاڭ ــ گومىنداڭنىڭ لىيەنجاڭ دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى.

② تاشمىلىق ــ ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى.

③ بارىن ــ ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى. بۇ ئىككى يېزا بىر – بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن بولۇپ، تاغ ئىنقىلابىدا ناھايىتى ئىستىرا-تېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان.

13 ـ باب
ھۈسىيىن مەتگاجىت ھەققىدە قوشاق

ھۈسىيىن مەتگاجىت (مۇھەممەت ۋاجىت) پىچاندىكى دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى. 1946 ـ يىللىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى پىچاندا پوتەي سېلىپ، قورغان قۇرۇپ، خەلق بىلەن قارشىلاشقان مەزگىللەردە ھۈسىيىن مەتگاجىت ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، ئۆزىنىڭ قەھرىمان ـ باتۇرلۇقى، مەرد ـ چېۋەرلىكى بىلەن نام چىقارغان. ئۇ پىچان خەلقى ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقاتنى كەڭ ئېلىپ بېرىپ، ياخشى بىلەن يامانىنى، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنى ياخشى ئايرىشنى، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۆزىگە ئالدىنىپ كېتىپ، زىيان تارتىپ قالماسلىقنى، بىر نىيەتتە ئۇيۇشۇپ، خەلق دۈشمەنلىرى بىلەن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىشنى چاقىرىق قىلغان. 1947 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرى پىچان دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا ئادەم تۇتۇپ قامىغان. بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى ناھەق ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ھۈسىيىن مەتگاجىت ئەنە شۇ ۋاقىتتا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن.

«ھۈسىيىن مەتگاجىت ھەققىدە قوشاق» ـــ پىچاننىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى سىياسىي ۋەزىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەتگاجىت موللا دەيدۇ،
ئۆزگىچە موللالىقى.
ھۈسىيىن ئاخۇننى زور قىلغان،
مەردلىكى، لىللالىقى.

ھۈسىيىن زورنىڭ ئېتىنىڭ،
پېشانىسىدە قاشقىسى.
تېپىلمايدۇ پىچاندا،
ئۇنىڭدىن مەرد، ياخشىسى.

گومىنداڭ پوتەي سېلىپ،
تۇزاق قۇرغان ئۆزىگە.
ھۈسىيىن زور دۈشمەننىڭ،
چىنەپ ئاتقان كۆزىگە.

ئىشەنمەڭلار ھەرگىزمۇ،
دۈشمەن سۆزى، ھىيلىسىگە.

جاپانی تولا تارتتۇق،
ئالدىنىپ ئاق سەللىسىگە①.

ئۇ دېگەنتى: ئايرىلغلار،
بۇغداي بىلەن ساماننى.
تونۇۋېلىنغلار خالايىق،
ياخشى بىلەن يامانىنى.

قاراڭغۇلار تاغ باغرىغا،
تارام ـ تارام ئاقتى قان.
ھۆر ـ ئازادلىق يولىدا،
قەھرىمانلارنى بەردى جان.

① دىنىي نىقابقا ئورۇنۇۋېلىپ، ئىككى يۈزلىمچىلىك قىلىپ، خەلقنى ئالدىغان كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

14 ـ باب
شانىياز ھەققىدە قوشاق

پىچان ياشلار ھەرىكىتىنىڭ قەھرىمان جەڭچىسى شانىياز ھەققىدە ئىجاد قىلىنغان قوشاقلار ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان مۇھىم قوشاقلارنىڭ بىرى.

شانىياز ئەسلىدە پىچاننىڭ لەمجىن يېزىسىدىكى بىر دېھقاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ، ناھەقچىلىق بىلەن قەتئىي ئېلىشىدىغان قەيسەر ئىرادىلىك ياش ئىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاپ، پىچان خەلقىگە غايەت زور ئىلھام بەردى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلۇمى بىلەن ھوقۇقسىزلىق دەردىنى يەتكۈچە تارتقان، جاھالەت ئىچىدە ياشاپ، زۇلۇم دەستىدىن ھالسىراپ، قەددى پۈكۈلگەن پىچان خەلقى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غايەت زور تەسىرى ئارقىسىدا، پىچاندىكى ياشلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ئىنقىلابىي تەشكىلاتنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ تەشكىلاتقا شانىياز قاتارلىق نەچچە يۈزلىگەن دېھقان ياشلىرى قاتنىشىپ، قوللىرىغا قورال ئېلىپ، باراۋەرلىك، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلغان. ئۇلار يەنە خەلق رايى بويىچە ئەركىن سايلام ئېلىپ بېرىپ، ھوقۇقنى ئىلغار كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، نۇرغۇن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغان. سىڭگىم ئېغىزى، سىڭگىم، چىقتىم يېزىلىرىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوراللىق ئېلىشىپ، زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. 1947 ـ يىلى فېۋرال ئېيىدا، پىچانغا كەلگەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر پىچان ياشلىرىنىڭ بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. شانىياز ھەققىدىكى قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن. بۇ قوشاقلار ئەينى يىللاردىكى پىچاندىكى ياشلار ئىنقىلابىنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىياللىق رولىنى ئۆتەيدۇ.

جەڭگە چىقتى پىچاندا،
مىڭدىن ئارتۇق باتۇر ياش،
شۇ ياشلارنىڭ بىرىتى،
لەمجىندىكى شانىياز.

ياش قۇندۇزۇم شانىياز،
زىلۋا بويلۇق ئەر ئىدى.
قېرى ـ ياشۇ، دېھقانلار،
«قەيسەر يىگىت دەر» ئىدى.

ئۆلگەن بىلەن شانىياز،
ئەل ـ جامائەت ئۆلمىدۇق.
جەستىنى دۈشمەننىڭ،
تاشلىۋەتتۇق، كۆممىدۇق.

باتۇر ئىكەن شانىياز،
كەتتى ئەگمەي بېشىنى.
ھايات قالغان قىز ـ يىگىت،
باسسۇن ئۇنىڭ ئىزىنى.

15 ـ باب
مەڭلىك باقى ھەققىدە قوشاق

مەڭلىك باقى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پىچان دېھقانلار ھەربىتىنىڭ قەھرىمان ئوغلانلىرىدىن بىرى. ئۇ ئەسلىدە پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقتىم يېزىسىدىكى بىر ئېزىلگەن نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى كۈرەش جەريانىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ ئىنقىلابقا كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە، ئېزىلگەن نامرات دېھقانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئاشلىق، يەم ـ خەشەك توپلاپ، تۇرلۇك قىينىچىلىقلارنى ھەل قىلغان، ئاتسىزلارغا ئات بېرىپ، يەم ـ بوغۇزى يوقلارغا يەم ـ بوغۇز تەييارلاپ بېرىپ، جەڭچىلەرنىڭ دۇشمەن ئۇستىدىن غالىب كېلىش روھىغا مەدەت بەرگەن. كۆپ قېتىملىق جەڭلەردە دۇشمەنگە ئەجەللىك زەربە بېرىپ، پىچان خەلقىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ۋە ماختىشىغا ئېرىشكەن.

«مەڭلىك باقى ھەققىدە قوشاق» ـــ ئىنقىلابىي روھ بىلەن تولۇپ تاشقان بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ئەنە تەربىيىسى، قەھرىمانلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇ قوشاق تۇرپان، پىچان، توقسۇن دائىرىسىدە ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

چىقتىم خەلقى باتۇرى،
مەڭلىك باقى ئاسقالدى.
ئىنقىلابقا كېرەك ـ دەپ،
تاغار ـ تاغار ئاش ئالدى.

ئاسقال[1] سويدى قىرلىق قوي،
پالۋانلارنى يېسۇن دەپ.
ئوبدان توقلاپ قورساقنى،
دۇشمەنلەرنى قىرسۇن دەپ.

ئاتسىزلارغا ئات بەردى،
جەڭ قىلغاندا مىنسۇن دەپ.
راستلاپ بەردى يەم ـ بوغۇز،
ئات ـ ئۇلاغلار يېسۇن دەپ.

① ئاقساقال، مۆتىۋەر مەنىسىدە.

چىقتىمىنىڭ يىگىتلىرى،
بۇ جەڭدە بوش كەلمىدى.
دۈشمەنلەردىن ئوتتۇزنى،
جان بېرىشكە قىستىدى.

مەڭلىك باقى كەلگەندە،
ئوقلار ئېتىپ مەيدانغا.
دۈشمەنلەر قول كۆتۈردى،
جېنى كەلگەچ تۇمشۇققا.

ئەر بار يەردە ئەل بولۇر،
يەر بار يەردە زىرائەت.
جەڭدىن كېلەر ئادالەت.

16 ـ باب
نىياز ئالتۇنچى ھەققىدە قوشاق

نىياز ئالتۇنچى ـــ پىچان دېھقانلار ھەربكىتىدىكى پائالىيەتچان، تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئىنقىلابقا قاتناشقاندىن بۇيان، ئاكتىپ ھەربكەت قىلىپ، ئېدىرلىق ـ ئۆتەڭلەردە سەپداشلىرىنى كۆتۈپ، ئەپچىل چارە ـ تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، دۈشمەن يولىنى توسۇپ، غەلىبىلىك جەڭ قىلغان. ئۇنىڭ جەڭلەردىكى باتۇرلۇق ئىش ـ ئىزى خەلقنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. پىچان خەلقى ھازىرغا قەدەر ئۇنى ئەسلەپ كەلمەكتە.

باتۇر چىقتى پىچاندىن،
نىياز ئاخۇن ئالتۇنچى.
ئېدىرلىق، ئۆتەڭلەردە،
ساقلاپ تۇرغان بىر نوچى.

قۇمۇلدىن دۈشمەن كەلسە،
ياشلىرىمىزنى قىرغىلى.
نىياز ئاخۇن بارىدى تېز،
دۈشمەن يولىنى توسقىلى.

قىلىچ ئاسقان ھەر يىگىت،
جەڭدىن باشنى تارتمىدۇق.
ئەسلەپ نىياز باتۇرنى،
كۆزىمىزنى ياشلىدۇق.

توققۇزىنچى قىسىم
ئۆرپ ـ ئادەت قوشاقلىرى

1 ـ باب
توتېم ھەققىدە قوشاق

توتېم (Totim) ئىندىئانچە ئاتالغۇ بولۇپ، «ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ھەر قايسى ئۇرۇق، قەبىلە، قوۋملارنىڭ ئۆزىنى نامايان قىلىدىغان ئېتىقاد سېيىماسىغا ئايلانغان.

دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەت، ئۇرۇق، قوۋمنىڭ ئۆزىگە خاس توتېمى (قۇت بەلگىسى) بولىدۇ. توتېم ئېتىقادى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان ئېتىقادلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئەڭ ئالاھىدە بولغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرى سۈپىتىدە بۈگۈنگە كەلگەن.

توتېم ــ بىر ئۇرۇق، مىللەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان مەخلۇقلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ. تۈركلەر ـ ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىم تارىختا بۆرىنى ئۇلۇغلاپ، ئۆزىگە توتېم قىلغان؛ ئۇنى قوۋم جەڭگىۋارلىقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۆز بايراقلىرىنىڭ گېربى، مۇنتىزىم قوشۇنغا بېرىلىدىغان مەشھۇر نام سۈپىتىدە ئىشلەتكەن.① ئوبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ «تارىخى شەجەرەئىي تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «ئەرگىنەقۇن» رىۋايىتى خاتىرىلەنگەن بولۇپ②، بۇ‌ره توتېمى ھەققىدە بىرمۇنچە قوشاقلار كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ‌ره توتېمى ھەققىدىكى قوشاقلىرى ــ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى، بېسىپ ئۆتكەن قەدىم باسقۇچ جەريانى، تۈرلۈك ئۆزگىرىشلىرىنى، توتېمنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئىچىدە بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى، بىر مىللەت ئۆزىگە قوشۇۋالغان ئۇرۇقلار قانچىلىك كۆپ بولسا، ئۇنىڭ توتېمىنىڭمۇ شۇنداق كۆپ بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. توتېم ھەققىدە ھازىر ئوخشاش بولمىغان ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار مەيدانغا كەلمەكتە.

يىللار ئۆتتى، بىر ئات كەلدى،
تۈرك تەختىگە ئىلخان كەلدى.
ئوڭدىن ـ سولدىن دۈشمەن كەلدى،
قۇرۇلغانتى تۈزاقمىز

---

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» 1981 ـ يىلى نەشرى. « ئوغۇزنامە» دىكى توتېم ھەققىدە»، 110 ـ، 183 ـ بەت.

② «ئەرگىنە قۇن» ــ ئوبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ «تارىخى شەجەرەئىي تۈرك» تە ئەرگىنە ــ تاغنىڭ كامىرى، قۇن ئۆڭكۈر، تاغلارنىڭ قىرلىرى دەپ ئىزاھلانغان. شۇ ناملىق كىتاب.

بىر بىلمىدى بىر پەس ئارا،
قانلار ئاقتى بولۇپ دەريا.
ئۆلدى پۈتۈن بالا ـ چاقا،
خان، بەگ، ئەسكەر ئۇشاغمىز.

يالغۇز ئۆكۈز بىلەن قايان،
ئىككى قىزنى ئېلىپ قاچقان.
بىر تىك تاغقا ئالدىلەر جان،
بولار بولدى قاچاغمىز.

تاغدىن ـ تاغقا يوشۇرۇنچە،
يۈردىلەرۇ ـ بەس، ئون كېچە.
تاڭ سەھەر ۋاقىت كەلگىچە،
بىر ئىز بولدى ماكانىمىز.

قارىساقكى يېشىل بىر باغ،
ھەر تەرەپتە بەك ئېگىز تاغ.
كەڭ ۋە يېڭى زىچ بىر تۈزاغ،[1]
دېدۇق ياخشى تۇراغمىز.

بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئايىنىپ، بىز كۆپەيدۇق.
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناقمىز.

ئالما، ئۆرۈكنى كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق.
«مەخپىي بىر يول تاپساق» دېدۇق،
تاغ تىلاتتى پىچاقمىز.

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا.
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان يارەمچىمىز.

تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى تەقىب ئەتتى.

---

① تۈراغ ـــ تۈزاق، قاپقان مەنىسىدە.

ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

زور خۇشاللىق، كاتتا ئۆزرە،
بايرام قىلدۇق كەنت ۋە ئۆيدە.
نەۋرە، ئوغۇل، دادا، جەددە،①
ئۇلۇغىمىز ھەم كىچىكىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە ــ دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىندى.
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوڭ قولىدا بايراقىمىز.

بورتەجىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنە قۇن يۈرتىنىڭ ئاتى.
تۆت يۈز يىل تۇردۇڭ زادى،
چىق! ئەي يۈز مىڭ قورالىمىز.②

① جەددە ــ جەددى ـ جەمەت، بوۋا، ئەجداد مەنىسىدە.
② «جۇ نامە»، «سۈينامە»، خەنزۇچە نەشرى، «بۆرە توتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر» دېگەن بابتا.

2 ـ باب
رامىزان قوشاقلىرى

رامىزان تۇتۇش (روزا تۇتۇش) ئىسلامىيەتتىكى بەش پەرزىنىڭ بىرى. رامىزان تۇتۇش ئاشۇ پەرزنى ئادا قىلىشنىڭ بىرخىل شەكلى بولۇپ، ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا بىر ئاي ئېلىپ بېرىلىدۇ.

«رامىزان قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇ ئاساسەن رامىزان ئېيىدا ئېيتىلىدىغان قوشاقلارنى كۆرسىتىدۇ. «رامىزان قوشاقلىرى» مەزمۇن جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە ئەسىردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىسلام ئېتىقادىنى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى، ئوخشاش بولمىغان ئىككى چوڭ سىنىپىي قاتلامنىڭ مۇناسىۋىتىنى، قويۇق ئىسلامىيەت تۇسى ئالغان ئائىلە ھاياتىنى ۋە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە، ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن قاتارلىقلارنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن، شۇنداقلا بەزى كونا ئاڭدىكى قوشاقلارمۇ قوشۇلۇپ ماڭغان.

«رامىزان قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى، ئۆرپ ـ ئادەت، ئېتىنوگرافىيە، دىنىي ئېتىقاد، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

خۇش مۇبارەك كەلدىلەر بۇ رامىزان،
ھەممە ياقتا ئاڭلىنار لەرزان ئەزان.

رامىزان، ئاللامۇ شەرى رامىزان،
خۇش مۇبارەك بولسۇن تۇنقان روزاڭ.

بۇگۈن ئاخشام ئېيتىپ كەلدۇق رامىزان،
ھەممە ئۆيدە ئاخشىمى قاينار قازان.

روزىنىڭ ئون يەتتىسى، قەدىر كۈنى،
بۇلتۇرقى مۇسۇلمانلار بۇ يىل قېنى؟

روزىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى قەدىر كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ قېنى؟

بۇ روزا ئوتتۇز ئىكەن، مېھمان ئىكەن،
روزىنى تۇتمىغانلار ناشايان ئىكەن.

روزا تۇت، نامار ئوقۇ، جانىڭ ئۈچۈن،
خەير قىل، زاكات بېرىپ مالىڭ ئۈچۈن.

رامىزانىنى ئېيتقانىدى ھەزرىتى ئەلى،
ئۇلاردىن بىزگە قاپتۇ، بىز ئېيتىلى.

تۆتىلۈكۈڭنىڭ بېشىدا ئاي كۆرۈنەر،
ھەممە ئۆيدىن مۇشۇ ئۆي باي كۆرۈنەر.

ئاسمانىنى باستى بۇلۇت، ئايغا قارا!
روزىدا ئىنسابى يوق بايغا قارا!

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق مۇغاللىدىن،[1]
نانلارنى خىللاپ چىقىڭ يوغانلىدىن.

ئەسسالامۇئەلەيكۇم ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ پەرمانىغا پاتقان بايلار.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا قوينىڭ ئىزى،
ئاش ـ نانىنى چاغلاپ بەرگەن بايىنىڭ قىزى.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا تايىنىڭ ئىزى،
كەشتە ياغلىق بېرىدۇ بايىنىڭ قىزى.

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق ئىشىكىڭنى ئاچ،
سېخىي بولساڭ بىزگە بەر ياغلىق توقاچ.

مەككىدە بىر ياغاچ بار، بېشى قارا،
خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن قېشى قارا.

ئاق توخۇ، ئاپئاق توخۇ قوندىقىتىدۇر،
ساقلىغان سەككىز تۇخۇم قاپاقتىدۇر.

ئاق توخۇ، ئاپئاق توخۇ، ئەركەك ـ چىشى،
سوۋۇغا بىلەن قەنت بېرەر مەزلۇم كىشى.

ئايلىخان ئۇيانمۇ باق، بۇيانمۇ باق،
خالتىدا ئۇن بولمىسا، سۇپراڭنى قاق!

① مۇغاللا ـــ جاي ئىسمى.

لىقمۇلىق سۇ تۇرىدۇ كۆلچەكىدە،
ئايلىخان ئاش بېرىدۇ چۆچەكىدە.

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق سامپۇلىدىن،[1]
بىزگىمۇ بېرەرلىمۇ مانتۇلىدىن.

قوچقارىمنىڭ مۈڭگۈزى توغام - توغام،
قۇشناچىم نان ياقىدۇ يوغان - يوغان.

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق ئىشىكىڭگە،
قوچقاردەك ئوغۇل بەرسۇن بۆشۈكىڭگە.

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق ئىشىكىڭگە،
تۇغىمەس بالا بەرسۇن تۆشۈكىڭگە.

كېپىنەك پىل - پىل ئېتەر سۇدىن ئۆتەر،
ئاغىچا ئانامنىڭ بەرگەن ئۇنى توزۇپ كېتەر.

رامىزان ئېيتىپ كەلسەك چىقمايدۇ نان،
ئەي خۇدانىڭ بەندىلىرى ياماندىن يان !

رامىزان ئېيتا - ئېيتا هېرىپتىمىز،
ساقىلىمىز چىقماي تۇرۇپ قېرىپتىمىز.

رامىزاندا ئول خۇدانى ياد ئېتىلى،
پەيغەمبەرنىڭ روهىنى شاد ئېتىلى.

مال چۇشۇپتۇ يايلاقتىن سانى بىلەن،
بىر تاۋان ئۇن ئەپچىقىڭ نانى بىلەن.

بىزمىغۇ گاداي ئەمەس ئۇن ئالغىلى،
بەرسىڭىز تەڭگە بېرىڭ قوي ئالغىلى.

هەر ئۆيدە شۇنچە تۇرساق كەچ بولىدۇ،
بەرگىنىڭ - بەرمىگىنىڭ هەش بولىدۇ.

ئۇجمىنىڭ ياغاچىدا ئەتسەم راۋاب،
رامىزاندا يوقلاپ كېلىپ، ئالسام ساۋاب.

---

① سامپۇل ـــ جاي ئىسمى.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسى لاڭقا ـ لاڭقا،
بىزگە ئاش ـ نان بەرمىگەن پىخسىق ماڭقا !

ئەرشىنىڭ تۈۋرۈكىنىڭ باشى قارا،
خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن قاشى قارا.

ئاسماندىن چۈشۈپ كەلگەن ياڭزا پوتا،
مۇشۇ ئۆينى قوللىسۇن خىزىر ئاتا.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسى تاغدەك خامان،
بۇغداينى باي ئالىدۇ، بىزگە سامان.

باي خوجام ئۇخلايدۇيا، خورا ـ خورا،
سۈپرىسىنى ئىت تارتىدۇ تارو ـ تورا.

قوندىقلاردا توخۇلىرى قاقاقلايدۇ،
پىخسىق خوتۇن نان بەرمەي ۋالاقلايدۇ.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا قوينىڭ ئىزى،
بىزگە بىر پاقلان بېرىڭ باينىڭ قىزى.

رامىزاندا ئۆلتۈرگىنىڭ بوز ـ ئالا قوي،
گۆشىنى ئۆزۈڭ يەپ، تۆشىنى بىزگە قوي.

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا ئوتۇن، لوقاق،①
بىزگە نان بەرمىگەن ئاغىچام پوقاق.

بۇ ئالەم گويا بىر كەپتەرخانىدۇر،
بىرى كەتسە، بىرى كېلىپ قونادۇر.

بۇ روزا ئۆتۈپ يەنە روزا كېلۇر،
كىم ئۆلۈپ، كىملەر قالۇر، ئاللا بىلۇر.

بەزى كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق قوشاقلارمۇ ئىجاد قىلىنغان:

روزا تۇتتۇم جان ئۇچۇن،
كېچە قويتۇم گال ئۇچۇن.
تۇتماي دېسەم قورقىمەن،
گۆردە توقماق بار ئۇچۇن.

① لوقاق ـــ قوراي تېپىدىكى بىر خىل ئوت ـ چۆپ.

3 ـ باب
تۇنەك قوشاقلىرى

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلاردا ھەر يىلى شەبان ئېيىنىڭ 14 ـ كۈنى بارائەت مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن. بۇ كۈن ئەسلىدە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ گۈناھىي كەـ بىرلىرىنى يۇيۇش كۈنى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىر ئائىلىدە ياغ پۈرتىپ، قۇيماق ـ پوشكال سېلىش، ئەر ـ ئاياللار ئايرىم ـ ئايرىم ئۆيلەرگە يىغىلىپ، توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىپ، ئاللانى سېغىنىپ، «قۇرئان كەرىم» ئوقۇپ، دۇئا تەلەپ قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. شۇڭا بۇ مۇبارەك كۈن «تۇنەك كېچىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. يېزا ـ قىشلاقلاردا ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

«تۇنەك قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تارىخىي قوشاقلار كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپتۇر.

1

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ؟
قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ؟

بارات كەلدى بۇگۈن كېچە،
ئۇخلىماڭلار تاڭ ئاتقۇچە.

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ؟
پوشكال، قۇيماق سالدىڭلارمۇ؟

بارات ئېيى ئۇلۇغ ئايدۇر،
ئويغاقلارغا جەننەت ئايدۇر.

توۋا قىلغىن بىر خۇداغا،
قولۇڭ تاپشۇر رەھنىماغا.

توۋا قىلغىن خەيرى يەرگە،
مەلەك يازغان كىم دەپتەرگە؟

بۇگۈن پۈتكەيي دەپتەرىڭىز،
مەلەك سۆيۈپ خۇش ئەتتىڭىز.

يانغىن بۇگۈن ئىشرەتىڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايىمدىن.

جەمله هاجەت راۋا بولغاي،
گادا بولسا تېز ساقايغاي.

بولسا غەمله‌ر ئادا بولغاي،
دەردلىرىگە داۋا بولغاي.

بارسا بايلار ئېهسان قىلغاي،
مۇشكۈللىرى ئاسان بولغاي.

پۇقرالىرىم قىلىڭ تائەت،
تەڭرىم ئاتا قىلار دۆلەت.

بۇگۈن كېچە مۇبارەك كۈن،
ئۆتكۈزەيلى بىدار بۇ تۈن.

بولغاي ساڭا ھەق رەھىمۇن،
يەنە سېنى قىلماس زەبۇن.

يارەب ! ئاتا قىل جەننەتنى،
بىزگە راھەت قىل مەينەتنى.

2

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
سەۋر ـ تاقەت بەر ماڭا.

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت ـ دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت ـ دۆلەت بەرمىسەڭ،
چىن ساداقەت بەر ماڭا.

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت ـ دۆلەت بەرمىسەڭ،
ياخشى ئىززەت بەر ماڭا.①

① ئىككىنچى بۆلەكتىكى بۇ قوشاق تۆنەك كېچىسى تاڭ سۈزۈلگەندە، ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئاللادىن بەخت، دۆلەت تىلەپ ئېيتىدىغان قوشاقلىرىدۇر.

4 ـ باب
هازا قوشاقلىرى

«هازا قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، داۋاملىشىشچانلىقى بىلەن تارىخىي قوشاقلارنى بېيىتقان. خەلق ئارىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ئادەمگە قوشاق قوشۇپ، يىغا ـ زار قىلىش، كۆڭلىنى، قايغۇ ـ ھەسرىتىنى بىلدۈرۈش ـــ مۇسىبەت كۈنلىرىدىكى مىللىي ئادەتلەرنىڭ بىرى. مەرھۇمنىڭ ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، يار ـ دوست، بۇرادەرلىرىنىڭ بۇ خىل قوشاقلارنى ئېيتىشىشى ئارقىلىق، قازا قىلغۇچىنىڭ ياخشى خىسلەت، پەزىلەتلىرى مەدھىيىلىنىدۇ، ھاياتى ئەسلىنىدۇ.

«هازا قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر مەرسىيىلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى سۆت ئانىسى، يىلتىزى. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەرسىيىلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش، تەرەققىي قىلىش، كېڭىيىش ۋە بۈگۈنكى سەۋىيىگە يېتىش مۇساپىسىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى، ئۇيغۇر تارىخىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئىلمىي، تارىخىي ۋە رېئال قىممەتكە ئىگە.

پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندە ئېيتقان قوشاقلىرى:

ۋاي دادام، ۋاي دادام،
يېتىم قالدۇق ئەمدى بىز.
كىمنى دادا دەيمىز بىز،
ۋاي دادام، ۋاي دادام.

دۆلىتىم دادام،
تاجۇ ـ تەختىم دادام،
دەريا كۆڭۈل دادام،
كۈن چىراي دادام،
ۋاي دادام، ۋاي دادام.
مەن (بىز) دادامدىن ئايرىلىپ،
سۈندى قاناتىم قايرىلىپ،
مەن (بىز) يىغلىماي كىم يىغلىسۇن؟
جان دادام(دادىمىز)دىن ئايرىلىپ.
ۋاي دادام، ۋاي دادام.

دادام (دادىمىز) ئۆلگەنگە يىغلايمەن،
ئانام (ئانىمىز) ئۆلگەنگە يىغلايمەن.
سامانداق سارغىيىپ ئەلدە،

يېتىم قالغانغا يىغلايمەن.
ۋاي دادام، ۋاي دادام.

دادا (ئانا) ئاھ ئۇرۇپ يىغلاي (يىغلايمىز)
سۆزۈڭنى يادلاپ يىغلاي (يىغلايمىز)
ئىزىڭنى سۈرتۈپ كۆزۈمگە (كۆزىمىزگە)
غۇلاچ كېرىپ يىغلايمەن (يىغلايمىز).
بۇ جۇدالىققا ئەمدى قانداق چىدايمەن (چىدايمىز)؟
ۋاي دادام، ۋاي دادام (ئانام).

ۋاي ئانام، ۋاي ئانام،
يايلىقىم ئانام،
بايلىقىم ئانام.
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام.

دەريا بولۇپ ئاقاتتى،
چىن ئانىلىق مېھرىڭىز.
كېچە ـ كۈندۈز بالام دەپ
قانماي كەتتىڭۇ باغرىڭىز،
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام،
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام.

ئەمدى كىمگە تەلمۈرەي؟
غۇلاچ كېرىپ بوزلىنىپ،
ئەمدى كىمگە ئەركىلەي؟
سەكرەپ ئويناپ، قوزغىلىپ.
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام،
ئەمدى غايىب بولدۇڭغۇ !
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام.

موللا قىلىمەن بالام دەپ،
ئالىم قىلىمەن بالام دەپ،
كۈندە سىلايتتىڭ بېشىمنى،
ئەمدى كىم سىلار بېشىمنى؟
ۋاي دادام، ۋاي دادام.

ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندە، يىغلاپ، ئېچىنىپ، ئاھ ئۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ۋاي بالام، × × خان بالام (جان بالام).

جىگىرىم ـ باغرىم بالام،
كۆڭلۈمنىڭ ئارامى بالام،
ھالىمەن جان بالام.
قولۇمغا قول،
پۇتۇمغا پۇت،
ۋاپادار بالام،
كۆيۈمچان بالام،
ۋاي بالام، ۋاي بالام.
جىگىرىم ـ باغرىم بالام.

ئانام دەپ كەينىمدىن،
ھازا قىلار دەپتىمەن.
تۇغمەس ھەسرەتتە قويۇپ،
كېتەرىڭنى بىلمەپتىمەن.
ۋاي بالام، ۋاي بالام.

جىگىرىم– باغرىم بالام،
كۆزۈمنىڭ نۇرى ئىدىڭ.
كۆڭلۈمنىڭ بېغى ئىدىڭ،
سەن كەتكۈچە مەن كەتسەم.
ئانام دەپ يىغلار ئىدىڭ.
ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ۋاي بالام، × × خان بالام.

ئەمدى كىمنى بالام دەي؟
دېسەم ساڭا ئوخشارمۇ؟
جىگىرىم بالام،
باغرىم بالام،
بۇ جۇدالىققا قانداق چىداي.
ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ۋاي بالام، × × جان بالام.

5 ـ باب
سەكرات قوشاقلىرى

«سەكرات قوشاقلىرى» ـــ ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارىخىيلىقى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تالاي يىللاردىن بۇيان ئىزچىل ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قوشاقلار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ناھايىتى زور تەسىرلەندۈرۈش، ھاياجانلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە.

«سەكرات قوشاقلىرى» ئاممىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ۋە ئۆلۈم ـ ماماتقا قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى زور ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئانام سەكراتقا چۈشكەندە،
خورەك تارتتى دەپتىمەن.
كۆزلىرى يۇمۇلغاندا،
ئۇخلاپ قالدى دەپتىمەن.

ئېڭىكى تېڭىلغاندا،
رومال ئارتتى دەپتىمەن.
پۇتلىرى چېتىلغاندا،
ئارام ئالدى دەپتىمەن.

غۇسلى سۇيى قۇيۇلغاندا،
تاھارەت ئالدى دەپتىمەن.
كېپەنلىك تىكىلگەندە،
كۆڭلەك كىيدى دەپتىمەن.

جىنازىغا سالغاندا،
مەپىگە چۈشتى دەپتىمەن.
خەلقىئالەم يىغلىسا،
توي بولدىغۇ دەپتىمەن.
.....
يېتىپ باردۇق مازارغا،
كىرىپ كەتتى سارايغا.
قاراپ قالدۇق كامارغا،
يېتىم قالدۇق تالادا.

6 ـ باب
پەرە قوشاقلىرى

پەرە قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىم زاماندىن تارتىپ تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن، دىنىي تۈسى قويۇقراق بولغان قوشاقلاردۇر. بۇ قوشاقلار كىشىلەرنىڭ ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئور - تاق بولغان دىنىي قاراشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، مەلۇم تارىخىيلىققا ئىگە.

«پەرە قوشاقلىرى» بەزى كېسەللەرنى شىپالىق تاپقۇزۇش، داۋالاش ئۇسۇلىدىگە يەتكىلى بولىدىغانلىـ قىنى مەزمۇن قىلغان. خەلقنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئېتىقاد، ئارزۇسىنى مۇھاكىمە قىلىشتا بىزنى بەزى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش قىممىتىگە ئىگە.

1

سەن ـ سەن دۇنيا، سەن دۇنيا(يادوست)
كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن؟ (يادوست)
مەن، مەن دېگەن يارەننى (يادوست، يادوست، يائاللا)
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن (يادوست)
يادوست، يائاللا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق (يادوست)
چىگىت چىققانىنى ئېيتايمۇ؟ (يادوست)
بۇ دۇنياغا تۆرىلىپ (يادوست، يادوست، يائاللا)
جاپا تارتقانىنى ئېيتايمۇ؟ (يادوست)
يادوست، يائاللا.

قارىسام كۆزۈم يەتمەس (يادوست)
قىچقارسام ئۇنۇم يەتمەس (يادوست)
بېشىمغا بالا كەلدى (يادوست، يادوست، يائاللا)
يىغلىماي كۇنۇم ئۆتمەس (يادوست)
يادوست، يائاللا.

2

بەزى داخان ـ پېرىخونلارنىڭ پەرە ئوينىتىش جەريانىدا ئېيتقان قوشىقى.

پەرە ئوينايمەن كېلىڭلار،
قىرىق چىلتەنلەر كېلىڭلار.
يەتتە سۇلتانلار كېلىڭلار،
سۇمبۇل چاچلىقلار كېلىڭلار.

ئەلھەمدۇلىللا ئوقۇيمەن،
جىنغا توقۇم توقۇيمەن.
جىن سەكرىسە سەكرىسۇن،
مەن سەكرىمەي ئوقۇيمەن.

جىننىڭ جايى لەھەتى،
جىننىڭ يامان ئەلەمى.
يەتمىسۇنلا قەدىمى،
يازمىسۇنلا قەلەمى.

ھەرخىل ئايەت ئوقۇيمەن،
مۇگدەپ تۇرۇپ ئوقۇيمەن.
جىنغا توقۇم توقۇيمەن،
قورقماي تۇرۇپ ئوقۇيمەن.

تەسۋى بىلەن دەم ئۇرۇپ،
«سۇپ ـ سۇپ» قىلىپ تۇكۇرۇپ.
ئۇخلاپ قېلىپ، چۈش كۆرۈپ،
ئوسۇرۇپمۇ ئوقۇيمەن.

كوپى كاپا، كوپكا،
كاپا كۇپۇ، كوپكا.
كىپى كاپا، كاپاكۇ،
كاپى كاپا، كوپكا.
جىننىڭ ئېتى بەكرىدۇر،
تاغدىن ـ تاغقا سەكرەيدۇ.
تاغدىن ـ تاغقا سەكرىسەڭ،
پەللەڭگە بىر تۇتام كەكرىدۇر.

جىنلار كەلدى كېڭىشىپ،
ئەسكى تامدىن ئېڭىشىپ.
ئايلام كەلدى سايرامدىن،
بانۇ كەلدى قاينامدىن.
باست بېگىم خوتەندىن،
كاۋاپ سالدىم كۆتەندىن.①
يېمەي تۇرۇپ يۆتەلدىم.
موللىغا بەردىم ئوقۇڭ دەپ،

① كۆتەن ـــ ئۆچكە، قوي ئۇچىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمى. كۆتەن ئۇچمي كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۆزچىگە بەردىم توقۇڭ دەپ،
چۈجە ـ مېكىيانىنى قوزغاتتىم،
خورىزەكنى چوقۇڭ ! دەپ.
كەل رەبىكە، رەبىكە،
پىستە پاكاركەن.
پىستە پاكارنىڭ،
ئاخۇنى توكۇركەن.
ئەرگە تېگمىتۇ نىيازغا،
قىغ توشۇپتۇ پىيازغا.
بىر چۆنەككە ئاق پىياز،
بىر چۆنەككە كۆك پىياز.
ئاخۇنۇمەي يا ئاخۇنۇم.
ئىشكىنى ئاچسىلا ئاخۇنۇم،
مېنىڭ ئېتىم مەمەتنىياز.

ھەي چوكان، جېنىم چوكان،
ئەجەبمۇ قىپلا ياڭزىنى.
ھېيت ـ ئايەم بولدىمكىن دەپ،
سېلىۋاپلا ساڭزىنى.
ئەرلىرى يامان قىمارۋاز،
ئالمدۇ باش ـ كاللىنى.

قەشقەرگە بېرىپ،
ئون سەر پۇل تېپىپ،
موللىغمۇ خەجلەپ،
ئۇششۇكتە قالغان چۈجىدەك،
كۆر ـ كۆر رۇكۇلداتمىسام،
خەپ ! توختا سېنى !

7 ـ باب
ئوردام قوشاقلىرى

ئوردام ـــ ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسىگە تەۋە بىر چەكسىز قۇملۇق، بىر قەدىمىي ئىز ـ خارابە. تارىخىي خاتىرىلەردىن بايان قىلىنىشچە، بۇ جاي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ لەشكەر بېشى ئەلى ئارسلان خان باشلىق سانغۇنلار دەپنە قىلىنغان جايدۇر.

ھەر يىلى 10 ـ ئاي (ھىجرىيە ھوشۇر ئېيىنىڭ ئونىنچى كۈنى)دا ئىسلام مۇخلىسلىرى بۇ مازاردا تۇغ كۆرۈشتۈرۈش پائالىيىتى ئېلىپ بارغاندا، تاۋاپقا بارغان جامائەت ھەلقە بولۇپ، ساپايى سوقۇپ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان كەيپىياتتا بۇ قوشاقلارنى بىرلىكتە ئۇنلۇك ئوقۇيدۇ. قوشاق ئوقۇلغانسېرى، تاۋاپ ـ زىيارەتكە كەلگەن نەچچە ئون مىڭ ئادەم كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، تارىختا ئۆتكەن ئەجداد ـ ئەۋلادلارنى سېغىنىپ مەدھىيە ئوقۇپ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئوردام قوشاقلىرى» ـــ نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان تەسىرى زور تارىخىي قوشاقلارنىڭ بىرى. ئومۇمەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېڭىشەھەر، يېڭىسار، مەكىت، مارالبېشى، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن، ئاتۇش قاتارلىق جايلىرىدىن زىيارەت ـ تاۋاپقا بارغانلار بۇ قوشاق ئارقىلىق ئەجدادلىرىنىڭ ئەقىدىسىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. شانلىق، ئۇزاق تارىخىنى ئەسلەپ، ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ.

مەن قەلەندەر شاھىمەن،
ئالەم ماڭا ۋەيرانىدۇر.
پايتەختى گۈل خېنىم،
ئوردام قەلەندەر خانىدۇر.

ئوردىخانىنىڭ يوللىرى،
دۆڭە ـ دۆڭە قۇملىرى.
قۇملىرىدىن قارىسام،
يەلپۇنىدۇ تۈغلىرى.

ھاجەتمەنلەر بارىدۇ،
ھاجەت تىلەپ يانىدۇ.
غايىب لەشكەر بۇندا كۆپ،
بەتنىيەتنى ئاتىدۇ.

ئوردىخانىنىڭ لەڭگىرىدە،
داشلار قاينىاپ تۇرىدۇ.
ھاجەتمەن بېرىپ يىغلاپ،
تاۋاپ قىلىپ يانىدۇ.

ئوردىخان مازارىمدا،
بىر كىشىلىك سارايىم بار.
بېشىمغا دەرد ـ ئەلەم كەلسە،
ياراتقان خۇدايىم بار.

ئوردىخاندا بىر مازار،
ئەتراپىدا مىڭ مازار.
يېتىمچىنى قوللايدۇ،
غېرىبلەرگە ئىنتىزار.

ئوردام يولى ھەيۋەتلىك،
بېگىم سۈيى① شەربەتلىك.
دەشتىقۇمدا شېھىت بولغان،
ئوردا خېنىم رەھمەتلىك.

ئوردىخاندا بىر مازار،
ئەتراپىدا مىڭ مازار.
مۇرادىمنى بەر خۇدا،
يېتىشىم ئۇلۇغ مازار.

*　　*　　*

بىر قولۇمغا مەينى ئالدىم،
بىر قولۇمغا ئىشقىنى.
«قۇم شېھىدان»دا يېتىپتۇ،
شاھ كامال دىۋانىسى.

شاھ كامال ھەرەمگە كەتسە،
قالدى گۈلخاندا كىشى.
سەللىسى بىللە كېتىپتۇ،
يېڭىسىردا جەندىسى.

ئاتاسى شاھمەردانىدۇر،
ئاناسى نۇر ئەلانۇرخان.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن،
سىيىت ئەلى ئارسلانخان.

① بېگىم سۈيى ـــ ئوردام مازىرى يېنىدىكى «شەربەتخانا» دېگەن بۇلاق سۈيى كۆزىدە تۇتۇلىدۇ.

8 ـ باب
دارۋاز قوشاقلىرى

دارۋازلىق ـــ بىر خىل تارىخىي ھادىسە، تارىخىي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدۇر.

دارۋازلىق سەنئىتى ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئۆزگىچە خاسلىققا ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئېگىز بوشلۇقتا ماھارەت كۆرسىتىش سەنئىتىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئا-جايىپ سېھرىي كۈچى ئارقىلىق ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئارىسىدا زور شۆھرەت قازانغان.

شىنجاڭ دۇنيا دارۋازلىق تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن نام چىقارغان جاي. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنلا دارۋازلىق سەنئىتىنى ئىجاد قىلغان. ئۇيغۇر دارۋازلىرى 12 مۇقامنىڭ كۈي ـ ئاھاڭ-لىرى ۋە ناغرا ـ سۇنايلار قوشۇلۇپ ئورۇندالغان دار مۇزىكىسىنى تەڭكەش قىلىپ، يۇقىرى تېخنىكا ۋە ئەقىل بىلەن ماھارەت كۆرسىتىپ، ئاۋام خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. بۇ ئىشلار جۇڭگو ۋە چەت ئەلنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا تولۇق بايان قىلىنغان. «دارۋاز قوشاقلىرى» ماھارەت كۆرسىتىش جەريانىدا ئوقۇل-دىغان قوشاقلار بولۇپ، تەڭرىگە سېغىنىش ھېسسىياتى كۈچلۈك. ئۇ يېقىنقى دەۋرلەرگىچە خەلق ئارىسىدا خېلى كەڭ دائىرىدە ئېيتىلىپ ئومۇملاشقان. دارۋاز قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق دارۋازلىق سەنئىتىنى تە-تقىق قىلىشتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدىكى سەنئەت بايراملىرىنى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ غەيرىي ما-دىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا زور تارىخىي ۋە رېئال قىم-مەتكە ئىگە.

دارۋاز بىلەن شاگىرتى، دارۋاز بىلەن جامائەتنىڭ ئۆزئارا ئېيتىشىدىغان قوشىقى:

دارۋاز:

ئەي ئاتا، مېنى دار ئۈستىدە سۈر باستى، بۇ ئويۇننى كۆرگۈچىلەردىن دۇئا تىلەيمەن.

ئاتىسى:

ئەي جامائەت، دۇئاغا قول كۆتۈرەيلى !

جامائەت:

ياخۇدا، ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن،
رەسۇل مۇھەممەدنىڭ ھۆرمىتىدىن.
كەتكۈزگىن ھەر بالانى ئۈممەتىدىن،
ياغدۇرغىن كۆپ ياخشىلىق ھەممىتىڭدىن.

دارۋاز:

ئىنايەت بىرلە كۆرسەتكىن،
يولۇمنى يا ئۇلۇغ ئاللا.

يېتەكلەپ مېنى رەھمىتىڭ بىرلە،
باشلىغىن داغدام يولغا.

دارۇاز:
ئەي ئاتا، دارىنىڭ ئارغامچىسى كۆزۈمگە قىزىل قاندەك كۆرۈندى.

ئاتىسى:
ئەي ئوغلۇم، خاتىرجەم بول، ئاللاغا سېغىنىپ مۇنۇ مۇناجاتنى ئوقۇغىن:

تاشقا ئويۇلغان خەتلەر،
يامغۇر سۈيى بىلەن يۇيۇلارمۇ؟
بىر بەندىگە قازا يەتسە،
قاچقان بىلەن قۇتۇلارمۇ؟

تاشقا يامغۇر كار قىلماس،
مۇزغا سۇ، دارۇازغا دەم.
ئاللا ساڭا مەدەتكار،
قىلما ئوغلۇم ئۇنچە غەم.

دارۇاز:

ئەجەب دەرماندادۇرمەن،
تۇت قولۇمنى يا ئۇلۇغ ئاللا.
ئىنايەت بىرلە كۆرسەتكىن،
يولۇمنى يا ئۇلۇغ ئاللا.

دارۇازلارنىڭ دار ئۈستىدىكى ماھارىتىنى كۆرگەندە، جامائەتنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

دارۇاز ئويناپدۇ،
ياۋاغ دەرۋازىسىدا.
ئانارخان يىغلايدۇ،
تامنىڭ دالدىسىدا.

دارۇازمۇ كەتتى،
خوتەنگە يەتتى.
كەتسە كەلمەيدۇ،
يۇرەككە ئوت كەتتى.

9 ـ باب
نەۋرۇز قوشاقلىرى

نەۋرۇز ـــ پارسچە يېڭى كۈن، يېڭى باھار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ھەر يىلى ئەتىيازدا، كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەندە، 3 ـ 21 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

نەۋرۇز ـــ تۈركىي تىللىق ۋە پارس تىللىق نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئورتاق باھار بايرىمى. نەۋرۇز ئۇزاق قەدىمىي دەۋرلەردىن تا بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام، ئەمگەك بايرىمى، دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق بايرىمىدۇر.

تارىختىن بۇيان، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئۇلۇغ ئالىم، شائىرلىرىمىز نەۋرۇز ھەققىدە نۇرغۇن ئۆلمەس ئەسەرلەرنى ياراتقان. خەلق ئارىسىدا يەنە نەۋرۇز ھەقىقىدە نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلار بارلىققا كەلگەن.

«نەۋرۇز قوشاقلىرى» ـــ ياش ئەۋلادلارغا مىللىي ئەنئەنە تەربىيىسى، ئەمگەك تەربىيىسى، دوستلۇق ـ ئىناقلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

1

تۇرلۇگ چەچەك يازىلدى،
بارچىن يېيىم كېرىلدى،
ئۇجماق يېرى كۆرۈلدى،
تۇملۇغ يانا كەلگۈسىز.

قار ـ مۇز قامۇغ ئېرىشدى،
تاغلار سۇيى ئېقىشدى؛
كۆكشىن بۇلۇت ئۇرۇشدى،
قىيىق بولۇپ ئەگرىشۇر.

ـــ مەھمۇد كاشغەرى

تۇغاردىن ئېسىسە كەلدى باھار يەلى،
ئاجۇن بېزەشكە ئاشتى جەننەت يولى.
ياشىق ياندى بولغاي يانا ئورنىغا،
بالىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.

يازدىق، تاغ، قىر، ئورمان تۇشەندى يېپىپ،
تۇزەندى قولى، قاشى كۆك ـ ئال كىيىپ.

ـــ يۈسۈپ خاس ھاجىپ

كۈن ھەمەلگە كىردى ئەرسە كەلدى ئالەم نەۋرۈزى،
كەچتى بەھمەن زەمھەرىر قىش قالمادى قارى - بۈزى.

كۈن كېلەر مىڭ كۆركى ئارتىپ، تىرىلۈر ئۆلمىش جاھان،
تاڭ بەدىزلەپ نەقىشى بىرلە بېزەنۈر بۇ يەر يۈزى.

تاڭ ئاتاردا تۆت سەرىدىن ئەسنۈيۈر بادى سابا،
كىك تۈزەر كىندىك يىپارتەك يىدلارنۈر يابان - يازى.

تەرلىگى ئەپكۈن - ياغىزدىن، ئويۈغى ياشىل - قىزىل،
ئاراسى پۈتاق - ياپۈرغاق، ئال چېچەكلەر تۈپ - تۈزى.

ئۆرلەسە يىغلاپ بۈلۈتلار، گۈل چىقار بوستانۇ - باغ،
تال - يىغاچلار يەڭ سالىشۈر، ئويناپۈر بەگ، باي قىزى.

كىرشەنى، قىرقانى ئەڭلىك ياقسا تاغلار سۈرەتى،
تونلۇغى تانسۇق تاۋاردىن روم، قىتاي ئەتلەس - چۈزى.

لالە ساغراقتىن ئىچەردە سايرار ئۈسرۈپ ساندۇاچ،
تۈرنا ئۈن تارتىپ ئۆتەردە سەكرەشۈر پاقلان قوزى.

كۆكدە ئويناپ قول سالىشۈر قوغۇ، قاز، قىل، قارلۇغاچ،
يەردە يۈگرۈپ، جۈفت ئالىشۈر ئاس، تىيىن، كىش، قۇندۇزى.

نەي شېكەرلەر مىنبەردە تۇتى قۇش مەجلىس تۇتار،
قۇمرى، بۈلبۈل مۇقرى بولۇپ ئۈن تۈزەر تۈن - كۈندۈزى.

بىر ياغىز يەر كۆك مەڭزىلىك ياشىنا يۈر مەيدان بولۇپ،
ئوغراشۈر ئايتەك چېچەكلەر تەگرەسىدە يۈلتۈزى.

ھۈرى ئىيىن ئۇجماق ئىچىندە يەڭ سالىپ تەھسىن قىلۈر،
ياز ئۈزە مۇنداق غەزەلنى ئايدى ناسىر رابغۈزى.

— رابغۈزى

ساقىيا، كەلتۈر مەيى گۈلگۈنكى خۇش دەمدۈر بۇ كۈن،
ئالەمى گەر خۇندەئى نەۋرۈزى ئالەمدۈر بۇ كۈن...

قامەتى گۈلبۈن چىمەنلەر سەھىندە تەزىم ئۇچۈن،
ساقىي گۈلرۇخ بىكىن سەرۇ ئالدىدا ھەمدۈر بۇ كۈن.

يەر يۈزىندە گۈلشەنۇ - باغۇ باھارۇ - باغچە،
گۈلبەزى خەزرا مەڭزىلىك سەبزۇ خۇر رەمدۈر بۇ كۈن.

ھەر كىشىگە كىم مۇيەسسەردۇر پەرىشان يار ئىلە،
جۇرئەتئى نوش ئەيلەمەك ھاشاكى ئادەمدۇر بۇ كۇن.

كىمگە كىم بولسا ساپالى بىرلە مەيدىن جۇرئەتئى،
ئۇشبۇ توققۇز شىشەدىن كۆڭلىگە نەغمەمدۇر بۇ كۇن.

سەلسە بىلۇ كەۋسەرو مائى مەيىن كەلتۇرسەلەر،
جامى مەي مەجلىسىدە بارچەدىن مۇقەددەمدۇر بۇ كۇن.

كەل دەمى مەيخانەنىڭ بەيتۇل – ھىرامىن قىل تەۋاف،
كىم، سەنەملەر لەئىلىدىن مەي ئابى زەمزەمدۇر بۇ كۇن.

ئەي ئاتايى، بولما غافىل، بىر نەپەس ھەمدەم تىلە،
ئۆمرىنى ھەمدەم كەچۇرمەكلىك بەسى كەمدۇر بۇ كۇن.

— ئاتايى

مۇۋافىق كىيدىلەر بولمىش نەۋرۇز ئىلە بەيرەم،
چىمەن سەرۋى ياشىل خىلئەت مېنىڭ سەرۋى رەۋانىم ھەم.
(«فەۋائىدۇل كىبەر»)

* * *

ۋەسىل ئارا، كۆردۇم، تەڭ ئىمىش بويى يۇ ساچى،
تۇن - كۇن تەڭ ئىكەن زاھىر ئولۇر بولدى چۇ نەۋرۇز.

* * *

ئەي يۇزۇڭ باغى نەسىمدە ھەۋايى نەۋرۇز،
لەئلى تاجىڭ بولۇپ ئۇل باغدا بوستان ئەفروز.

زۇلفى رۇخسار ئىلەكامىمغا مېنى يەتكۇزسەڭ،
ھەر تۇنۇڭ قەدىر ئولۇبان، ھەر كۇنۇڭ ئولسۇن نەۋرۇز.
(«بەدايىئۇل ۋىسئەت»)
— ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋايى

2

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم،
سىزگە بولسۇن قۇتلۇق كۇن.
پەسلى جاھان ھوت كەلدى،
جۇتلار ئۆتۇپ قۇت كەلدى.

نەۋرۇز كەلدى نۇر بولدى،
ھەممە جانلىق ھۆر بولدى.
ھەي خالايىق شادلىنىڭ،
كەسىپ ـ كارغا ئاتلىنىڭ.

ھەمىلدە بىلىپ ھەپتىنى،
تۇتۇپ نەۋرۇز پەيتىنى.
ئەمىلىڭ بولسۇن ساۋاب،
ئەجدادنى قىلغىل تاۋاپ.

دېھقان دەرھال كەتمەن ئال،
يەرگە ساپان، ئۇرەن سال.
چەش دۆڭلەنسۇن خامانغا،
بۇغداي تولسۇن باداڭغا.

باغۋەن بولساڭ باغ ـ راغ قىل،
باغدىن رىزقىڭنى تاغ قىل.
مالچى كۆپلەپ تۆل بولسۇن،
سۈت ـ قايماقىڭ مول بولسۇن.

باپكار بولساڭ يىپ ئۇلغا،
بۆز ـ چەكمەننى خوپ تولغا.
تۆمۈرچى تاۋلا كەتمەننى،
تاپ ھۈنەرگە زوقمەننى.

ماشىنىچى راستچىل بول،
ھۈنىرىڭدە ئەپچىل بول.
موزدۇز تارتقان بېخىنى،
خۇدا بەرسۇن سېخىنى.

ئاشپەز بولساڭ تەملىك قول،
غەللىدە بولۇر كۆپ پۇل.
زەرگەر كۆرسەت ھۈنەرنى،
قېتىش قىلما مىس ـ زەرنى.

تىجارەتچى سەپەر قىل،
ھارام مالدىن ھەزەر قىل.
تامچى ـ خارەت بىنا قىل،
ئەلگە ئوبدان پاناھ قىل.

موللا بولساڭ ئوقۇپ يە،
نېسىۋەڭنى ئۇقۇپ يە.
قازى - مۇپتى ھەق سۆزلە،
شەرىئەتتىن نەق سۆزلە.

ھاكىم بولغىل دادىخاھ،
ئەلگە دائىم خەيرخاھ.
ئۆم بولايلى خالايىق،
قىلمايلى ئىش نالايىق.

يۇرت - يۇرتلار بولغاي ئاۋات،
مەئىشەت توق، كۆڭۈل شاد.
ئەل - كۈن ھامان ئامان بول،
ئامان بولغىن، ئامان بول.

3

نەۋرۇز مەزگىلىدە ئۇستىكارلار شاگىرتلىرىغا، موللا - ئۆلىمالار تالىپلىرىغا نەۋرۇزنامە يازغاندا ۋە ھۈنەر - كەسىپ ئۆگەتكەندە ئېيتقان قوشىقى:

كەلدى نەۋرۇز ئەيش بۇنياد ئەتكىلى،
بارچە ئادەم كۆڭلىنى ياد ئەتكىلى.

قىز - ئوغۇل موللاسىدىن ئېلىپ دۇئا،
مۇشكۈلاتتىن ئۆزىنى كۈشاد ئەتكىلى.

ئوقۇ، ئىلمى تالىپ بول ھەق يولىدا،
جاھالەتتىن ئەلنى ئازاد ئەتكىلى.

ئەل ئىچىدە بولسۇن ئېھرىبان - مەربىەت،
ئۆم بولايلى يۇرتنى نىجات ئەتكىلى...

4

كەلدى نەۋرۇز يىل بېشى،
كۈن بىلەن تۈن تەڭ بۇگۈن.
ھەربىر يۇرتتا تەنتەنە،
دوست - يارەنلەر جەم بۇگۈن.

كەلدى نەۋرۇز يىل بېشى،
قويماي قىشنى مەيلىگە.

قىز ـ يىگىتلەر جورىسى بولۇپ،
چىقتى ئاخشام سەيلىگە.

كەلدى نەۋرۇز يىل بېشى،
تۇمۇچۇق كۆي باشلىدى.
دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھ،
يېشىللىقتا ياشنىدى.

كەلدى نەۋرۇز، يىل بېشى،
يېڭى ئەييام، ئەسسالام.
ساخاۋەتلىك ئانا يەر،
ئەھلى ئالەم ئەسسالام.

كەلدى نەۋرۇز يىل بېشى،
كەتتى كۆڭۈل ھەسرىتى.
نەۋرۇز بىلەن كېلىدۇ،
ئەھلى يۇرتنىڭ ئامىتى.

نەۋرۇز كەلدى جاھانغا،
بەرىپ ئېيتقىن ئاتاڭغا.
ئاتاڭ بەرسۇن بىر تەڭگە،
ئاپىرىپ بەرگىن موللاڭغا.

كەلدى نەۋرۇز كەلدىلەر،
ئەيشى ئارام ئەتتىلەر.
بارچە ئادەم كۆڭلىنى،
شادۇ – خۇرام ئەتتىلەر.

شاراپەت كۆپ نەۋرۇزدا،
جاھان بولۇر ئەرزانلىق.
تويۇنغۇدەك سۇ ئىچىپ،
مايسىلار بولۇر دانلىق.

يىل بېشى نەۋرۇز كۈنى،
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى.
ئاسماندىن يەر يۈزىگە،
ئابۇ رەھمەت ياغقۇسى.

10 ـ باب
قارلىق قوشاقلىرى

قارلىق تاشلاش ئويۇنى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، ھەر يىلى ياغقان تۇنجى قارنىڭ شەرىپى ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان بىر خىل مىللىي ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنىدۇر. بۇ ئويۇننىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، كىشىلەر بىر يىللىق تېرىقچىلىقنى يېغىشتۇرۇپ بولۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىش، بىر يىل ئىچىدە تارتقان جاپالىق مېھنەت ئازابىنى روھىي جەھەتتىن يەڭگىللىتىش، قىشتىن ئامان ـ ئېسەن چىقىپ، كېلەر يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بالدۇر باشلىنىشىنى، تۇرمۇشنىڭ تۇنجى ياغ-قان قارغا ئوخشاش ئاق ۋە پاكىز بولۇشىنى ئارمان قىلىپ ئىجاد قىلغان. قارلىق قوشاقلىرىغا بەزىدە قار-نىڭ يېغىشى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى»، «خۇدانىڭ رەھمىتى» دېگەن مەزمۇنلار سىڭدۈرۈلۈپ، تەبىئەت ھادىسە-لىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، كىشىنىڭ قار ئېرىپ، باھار باشلىنىشتىن ئىبارەت گۈزەل ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆز خۇشاللىقلىرىنى ئىپادىلىگەن.

تەڭرىنىڭ چىن رەھمىتىدىن يەر يۈزىگە ياغدى قار،
رەھمىتىدىن بەندىلەرگە پەزىلىتىن قىلدى ئاشكار.

قىش بولسا ئالەم خەلقىگە رەسمىي بولۇپتۇر قائىدە،
بىر يەرگە قارلىق تاشلىماق، قەدىمدىن بارۇ ـ بار.

*　　*　　*

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
يېڭى قارنى ياغدى دەپ،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
بۇ كۆڭۈلنىڭ خۇشلۇقىدىن،
ئويۇن ـ مەشرەپ باشلىدۇق.

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
كۆڭلىمىزنىڭ يېقىنلىقىدىن،
يالغۇز سىزنى تاللىدۇق.

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر،
تاپالمىغىنى چۈجە، خوراز.
تاپقىنى گۈل كەلتۈرەر،
تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.

*　　*　　*

غەم قىلمىغىن ئامەتتىن،
جابدۇق ھەممە تەييار دۇر.
شۈكۈر، ئالەم توقچىلىق،
ئاش ـ نان دېگەن كەڭرى بار.

قوتاندا قوي، تاغاردا ئۇن،
ساندۇقتا پۇل، خىزمەتتە قۇل.
لازىملىقتۇر يەل ـ يېمىش،
قەندۇ، شېكەر بازاردا بار.

*　　*　　*

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خوتەن (ئىلچى) شەھىرىدە ياشىغان، «مىسكىن» سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان ئۇيغۇر شائىرى موللا ھەيدەر قارلىق تاشلاشنىڭ ئىجتىمائىي رولى ھەققىدە مۇنداق يازغانىدى:

قار زەررىسچە رەھمىتى سۇبھان بولمىش،
ئالەم يۈزى قار بىرلە گۈلىستان بولمىش.

سادىقلار دوست سۆھبەت ئېتىپ رازىيلە،
ئۇلپەت بىلەن بىر ـ بىرىگە مېھمان بولمىش.

تەكلىپ قىلىپ ئاشىق ئىلە مەشۇقلار،
بۇلبۇل كەبى نەغمە خۇش ئەلھان بولمىش.①

① «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىللىق 1 ـ سان، 86 ـ بەت.

11 ـ باب
مۇچەل قوشاقلىرى

مۇچەل ــ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۆز كالېندارى، ئۆز ۋاقىت ـ يىللىرىنى 12 دىن ئىبارەت دەۋر تەرىزىدە تۈزگەن ۋە ئۇلارنى ھايۋانلارنىڭ نامىلىرى بىلەن ئاتىغان ۋاقىت تەرتىپىدۇر. رىۋايەتلەردە دېيىلىشىچە، يىللارنىڭ مۇنداق مۇچەللەرگە ئايرىلىپ ئاتىلىشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ھازىرغىچە 4000 يىلدىن ئاشىدىكەن.[1]

«مۇچەل قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كالېندار مەدەنىيىتى جەھەتتىكى ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا مەڭگۈ يادىكارلىق سۈپىتىدە ساقلىنىدۇ. «مۇچەل قوشاقلىرى» ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارىخىيلىقى بىلەن تارىخىي قوشاقلارنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان رولغا ئىگە.

1

يىل بېشى چاشقان ئىكەن،
ئۈيلىرى مۆرەپ كېلىدۇ.
يولۇسى يولدا يېتىپ،
توشقىنى سەكرەپ كېلىدۇ.

دەريادا بېلىق ئۇزۇپ،
يىلاننى قوغلاپ كېلىدۇ.
ئالدىدا ئات ماڭسا،
قوي كەينىدە مەرەپ كېلىدۇ.

مايمۇنى ئويناپ ماڭار،
توخۇسى چىللاپ كېلىدۇ.
ئىتلىرى ھاۋشىپ يۈرەر،
توڭگۇزى خوراپ كېلىدۇ.

2

مۇچەل باشلاپ چاشقان كېلۇر،
كالا، يولۋاس، توشقان كېلۇر.

---

① «مىڭباي ئىسقاقباربېپ «قەدىمكى قازاق كالېندارى» نامىلىق ئەسىرىدە: «12 مۇچەل 3 ~ 5 مىڭ يىل بۇرۇن پەيدا بولغان» دېسە، تارىخشۇناس ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان: «4 مىڭ يىل بۇرۇن قوللىنىلغان.» دەپ يازغان. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 3 ـ سانى.

بېلىق ئويناپ سۈزۈك سۇدا،
ئەجدىھادەك يىلان كېلۇر.
ئات ئالدىدا، قوي كەينىدە،
ئۇنى دوراپ مايمۇن كېلۇر.
توخۇ چىللاپ، ئىتلار قاۋاپ،
توڭگۇز دېگەن يامان كېلۇر.

3

مۇچەل قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىرخىل ژانىرىنى:

ساچقىنى سويلاپ،
ئۈيلىرى مۆرەپ كېلىدۇ.
يولدا يولۇاس، توشقىنىنى،
تويلاپ كېلىدۇ.

دەريادا بېلىق،
يىلاننى قوغلاپ كېلىدۇ.
ئات ئالدىدا، قوي كەينىدە،
مۆرەپ كېلىدۇ.

مايمۇنى مويلاپ،
توخۇسى چىللاپ كېلىدۇ.
ئىتلىرى قاۋاپ،
توڭگۇزى تويلاپ كېلىدۇ.

12 ـ باب
لاي ـ لاي قوشاقلىرى

«لاي ـ لاي قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ شۇنداقلا ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ مۇ-هىم بىر تارمىقى. بۇ قوشاقلار خامان ئېلىش جەريانىدا ئېيتىلىدۇ. ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە يازلىق يې-غىم مەزگىلىدە، ھەممە ئائىلە، ھەممە دېھقانلار ئات ـ ئۇلاغلىرىنى قوشۇپ، بۇغداينى يانجىتىپ، خامان ئالاتتى، ئۇلارنىڭ مىڭ بىر جاپادا بىر يىل ئىشلەپ تاپقان دان ـ ئاشلىقىنى تىكىنخورلار، باي ـ دورغىلار ماراپ يۇرۇپ ئېلىپ كېتىپ، بىچارە دېھقانلارغا سامانلا قالاتتى. بۇ قوشاقلارغا تارىخىي، سىنىپىي مەزمۇن ناھايىتى چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن.

«لاي ـ لاي قوشاقلىرى» ـــ بۇگۈنكى كومبايىن، تراكتور، ماشىنىلار بىلەن قىلىنىدىغان زامانىۋى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يېڭى قىياپىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى قالاق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇنا-سىۋىتىگە نىسبەتەن بىر روشەن سېلىشتۇرما. بۇ قوشاقلار ياش ئەۋلادلارغا ئەمگەكنى سۆيۈش، ئەمگەك مېۋىلىرىنى قەدىرلەش، جاپاكەش دېھقانلارنى قەدىرلەش، ئاشلىقنىڭ قەدرىگە يېتىش، ئىسراپچىلىق، ھە-شەمخورلۇق قىلماسلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

1

مال ئورۇق، ئادەم ئورۇق،
نانمۇ يوق، ساندۇق قۇرۇق.
دەسسەڭلار، يانجىڭلار،
تېز مېڭىڭلار جانۋارلار.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي.

سەنمۇ غېرىب، مەنمۇ غېرىب،
چۆلگە بۇغداينى تېرىپ،
خامانغا ئۆكۈزنى قېتىپ،
لاي ـ لاي ئېيتقان شاھ غېرىب.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي.

بىر باش بۇغداي، بىر قوشۇق ئاش،
تېرىپ ئېلىڭلار.
خامان تەييار، باغنى يېغىپ،
ئاياغ سېلىڭلار.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي.

نىيەت قىلىپ ئاياغ سالدۇق،
خۇدا قوللىسۇن.
بەخت ـ ئامەت ئاتا قىلىپ،
خىزىر دارىسۇن.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي.

2

دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانىۋارلىرىم،
مەيدان بولسۇن.
داننى ئايرىپ، چەشلەڭلار، جانىۋارلىرىم،
خامان بولسۇن.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي...

قۇيرۇقلىرىڭ سۈپۈرگە بولسۇن،
قورساقلىرىڭ تاغار بولسۇن،
ھالايلاڭەي، كالايلاڭ،
قۇلاقلىرىڭ گۈرجەك بولسۇن،
مۈڭگۈزلىرىڭ ئارا بولسۇن،
تۇياقلىرىڭ پايخان بولسۇن.
دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانىۋارلىرىم،
خامان تولسۇن.

لاي ـ لاي، لاي ـ لاي، لاي ـ لاي...

3

قارا ـ قارا قاغىلار،
مەيدەيا ـ مەيدە.
قارنى كۆرسە يورغىلار،
مەيدەيا ـ مەيدە.

ئۆيۈڭ قۇرغۇر دورغىلار،
مەيدەيا ـ مەيدە.
خامان كۆرسە يورغىلار،
مەيدەيا ـ مەيدە.

مەيدە قىلغىن ئۇۋۇتۇپ،
مەيدەيا ـ مەيدە.
سەن ـ سەن مېنىڭ قۇۋۇتتىم،
مەيدەيا ـ مەيدە.

كېلىشمەكتە ئىشانلار،
مەيدەيا ـ مەيدە.
سەللىسىنى يۆگىشىپ،
مەيدەيا ـ مەيدە.

13 ـ باب
كۆك (مايسا) مەشرىپى قوشاقلىرى

مەشرەپ ـــ قويۇق مىللىيلىككە، كەڭ ئاممىۋىلىققا، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشتەك خۇ ـ سۈسىيەتلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان پائالىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۈگۈنكى كۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

«كۆك (مايسا) مەشرىپى قوشاقلىرى» ـــ تۇرپان، پىچان، قۇمۇللاردا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. ئۇ قىش پەسلى يېتىپ كېلىش بىلەنلا ھەربىر ئائىلىدە ئۆستۈرۈلىدىغان بۇغداي مايسىلىرىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن كۆڭۈل ئېچىش سۈپىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتلىق باشلىنىدىغان پەسىل ـ مەۋسۈملار بىلەن تەقدىرداش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قىشلىقى ئۇندۇرىلەر ئۆيدە بىر دانە بۇغداينى،
سۈغىرىپ مايسا قىلدىلەر شۇ دانە بۇغداينى.

كىم بولسۇن شۇ مايسىدەك بەلەن بوي تارتىپ،
كېچە ـ كۈندۈز ياد ئېتىپ ئۆتسۇن خۇدانى،

چىللە زىمىستاندا ئۇنەر سەۋزە بىمارنىڭ ئەگىلى،
ياخشىلارنىڭ مەھەللىسىدە زەدەك ئۇنەر قىشلىقى.

قىشلىقى ئۇنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك بولۇر،
سۈغىرىپ گۈل ئۆزگىلى ئالغان كىشى ئاشىق بولۇر.

تام چېچەك تامدىن ئېگىز، بارمۇ بۇ ئۆيدە چېچەك؟
كۆرگىلى كۆكلۈك تامدىن، بىر ئېگىز مايسا چېچەك؟

بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى موم بىلەن نام ئەيلىدۇق،
قىش ـ زىمىستاندا ئۆزلەگە، تۆھپە ـ سوۋغا يوللىدۇق.

14 ـ باب
دەررە ئويۇنى قوشاقلىرى

دەررە ئويۇنى ـــ ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىكى ئامىمۇى خاراكتېرلىك بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكىل. دەررە ئويۇنى چىرايلىق ئېشىلگەن دەررە (ئارقان) ئارقىلىق ئويناىدىغان، كىشىلەردىن چاققانلىقنى، سەزگۈر ـ هوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت قىزغىنلىقىغا مۇھەببەت بىلەن جاۋاب بېرىشنى كۈتىدىغان كۆڭۈللۈك ئويۇندۇر.

«دەررە ئويۇنى قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدە كەڭ ئېيتىلىدىغان قىزىق، جەلپكار قوشاق بولغاچقا، تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارىخىي داۋاملىشىشچانلىقى بىلەن خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن. ئۇ ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى ئۆگىنىش، ئىگىلەش، تەتقىق قىلىش ۋە بېيىتىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

چىڭماس قۇلۇپ، پەرىسى بولمىسا،
قىزماس مەشرەپ، دەرىسى بولمىسا.
بۇگۈنكى سورۇن، كۆڭۈللۈك مەشرەپ،
ئەمەستۇر ياكى تۇغى يوق بەرە.
تالىشىپ ئويناساق قانداق؟
يىپەكتىن ساز ئېشىپ دەررە.

خۇشلۇق بىلەن ئېلىپ كەلدۇق،
دوستلارغا ئاتاپ دەررە ئېشىپ.
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز بىرگە ـــ
ئويناساق دەپ ئۇنى تالىشىپ.

*　　*　　*

دەررە ئېشىپ يىپەكتىن،
ئىزدەپ كەلدىم يۇرەكتىن.
تەگسە دەررەم يارىمغا،
ئۆتۈپ كەتسۇن سۆڭەكتىن.

كېلىپ قالدى دەرىىمىز،
تۇرۇلمىسۇن تەرىگىز.
بۇ مۇھەببەت قامچىسى،
يوقتۇر سىلىگە قەھرىمىز.

ئىشىك ئالدى يوللىرى،
زەيتۇن تاۋاردا تونلىرى.
دەررە ئېلىپ كېپ قالدۇق،
تېگەرمىكىن چولىلىرى.

15 ـ باب
سەيلە ـ ساياھەت قوشاقلىرى

«سەيلە ـ ساياھەت قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلار بولۇپ، ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارىخىيلىكى بىلەن زور قىممەتكە ئىگە.

سەيلە ـ ساياھەت ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان، مىللىي خاراكتېرى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش تۇرىدۇر. باغ سەيلىسى، قوغۇن سەيلىسى، ئەنجۇر سەيلىسى، ئۈجمە سەيلىسى، ئۆرۈك سەيلىسى، قىزىلگۈل سەيلىسى قاتارلىق سەيلە ـ ساياھەتلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ. بۇ سەيلە ـ ساياھەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى جەم قىلىدىغان، ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ ئۆزئارا قەلب ئىزھار قىلىپ مۇڭدىشىدىغان، كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان، يېڭىلىقنا ئىنتىلدۇرۇپ، كۆڭلىنى خۇشال قىلىدىغان ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئايلانغان. بۇ سەيلە ـ ساياھەتلەردە قوشاق ئېيتىش، نەغمە ـ ناۋا قىلىش، داستان، مۇقام ئېيتىش، رەسىم سىزىش، بىلىق تۇتۇش قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت پائالىيەتلىرى كەڭ ئېلىپ بېرىلىپ، كىشىلەرگە ھەقىقي زوق ئاتا قىلىدۇ، ئادەملەر بىلەن گۈزەل تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت كۈچەيتىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ قىزىلگۈل سەيلىسىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئاق تىكەندىن شېكەر ئالدىم،
كۆك تىكەندىن لەيلى گۈل.
سەن يارىڭغا ئالما بەرسەڭ،
مەن يارىمغا دەستە گۈل.

دەستە گۈلنى يارغا بەردىم،
غۇنچىسى، بەرگىم بىلەن.
سەن تېخى نادان ئىكەنسەن،
مەن تېخى ئەھدىم بىلەن.

باغدىن چىقىپ كەلدى بىر قىز،
قىزىلگۈلنى ئارىلاپ.
كىشى كۆرۈپ قالمىسۇن دەپ،
گۈل ئارىسىدىن ماڑىلاپ.

مەن شۇ گۈلنى قىزغا سۇندۇم،
خۇش كۆرۈپ ئالۇرمۇ دەپ؟
مېھىر باغلاپ كۆڭۈل بەردىم،
مېھرىبان بولۇرمۇ دەپ؟

غۇنچىنى مارجانغا قوشسام،
زەر ـ زەر ھالقا بولغايمىكىن؟

چىن كۆڭلۈمنى سىزگە بەرسەم،
مېھرىبان بولغايمىكىن؟

لەيلى - مەجنۇن شاخلىرىدەك،
يار ئېگىلمەيدۇ ماڭا.
يا كېلىپ ئالغىن جېنىمنى،
يا كۆڭۈل بەرگىن ماڭا.

ئاق تىكەن گۈر - گۈر كۆيەدۇر،
كۆك تىكەنگە چارە يوق.
ئىشقى بار ئوتتا كۆيەدۇر،
ئىشقى يوقنىڭ كارى يوق.

يىڭنە بىلەن يىپقا تىزدىم،
غۇنچىنى مارجانغۇ دەپ.
بۇ بېيىتنى سىزگە يازدىم،
ھەممىدىن چېچەنغۇ دەپ.

كۆل بويىدا كۆرپە قىياق،
سايىسى كۆلگە چۈشەر.
سېكىلەك، چاققان خېنىمنىڭ،
ھاجىتى بىزگە چۈشەر.

كىشىلەرنىڭ باغ سەيلىسىدە ئېيتقان قوشىقى:

مەردلەر قويار مەيلىگە،
بارايلى دوستلار سەيلىگە.
بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم،
كىرمە ئەسكى كەينىگە.

ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى،
باغدا بارمىكىن لەيلى؟
كېلەمدۇ يا كەلمەمدۇ؟
يارنىڭ ئۆزىنىڭ مەيلى.

باغقا كىرىپ گۈلزاردىن،
گۈلدەستە تۈتاي دەيمەن.
مېھرىبان شۇ يارىمنىڭ،
كۆڭلىنى ئۈتاي دەيمەن.

باغقا كىرسەم بۈلبۈللار،
ھەر تەرەپتىن سايرايدۇ.

جېنىمغىنە شۇ يارىم،
شاخ ئاستىدىن مارايدۇ.

باغقا كىرىپ گۈلزارنىڭ،
باغۋېنى بولاي دەيمەن.
شۇ گۈلزاردا مەڭگۈگە،
يار بىلەن قالاي دەيمەن.

باغۇ بوستانىڭدا مەن،
سايدىن ئۆتسەڭچۇ يارىم؟
گۈل پۇراقىدەك پۇراپ،
ئالدىمدىن ئۆتسەڭچۇ يارىم.

تاڭ ئاتارغا يول سالدىم،
گۈلباغقا بارارمەن دەپ.
دەستە ـ دەستە گۈل تىزدىم،
يارىمغا تۇتارمەن دەپ.

ئەجەبمۇ پىشىپ كەتتى،
يېڭى باغدا جىنەستە.
سەن يارىم چىرايلىققا،
تىزىپ قويدۇم گۈلدەستە.

بېغىڭدىكى ئېتىزنىڭ،
چۆرىسىدە بېدە بار.
يۇرىكىمنى كۆرۈپ باق،
ساڭا كۆيگەن زېدە بار.

باغقا كىرسەم باقىدۇ،
بۇلبۇل قاناتىن قاقىدۇ.
يارىنىڭ قىلغان گەپلىرى،
جانغا ئوتنى ياقىدۇ.

ئاخشام چىقتىم تالاغا،
قوينۇم تولدى ئانارغا.
جامالىڭنى بىر كۆرۈپ،
ئەمدى قالدىم بالاغا.

ئالما بېرىمەن يەمسەن؟
بېھى بېرىمەن يەمسەن؟
سەيلە قىلىلى يارىم،
ئۆلگۈچە مېنى دەمسەن؟

ئونىنچى قىسىم
ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قوشاقلار

1 ـ باب
چىن مودەن قوشاقلىرى

چىن مودەن ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالا ـ ھىدلىكى بىلەن باشقا قوشاقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ داستان سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

چىن مودەن ۋەقەسى 17 ـ ئەسىردە، تۆتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ ۋاڭ دەۋرىدە يۈز بەرگەن. چىن مودەنىنىڭ ئەسلىي ئىسمى شەرۋانۇم بولۇپ، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئاختا ئېتىنى باقىدىغان باغداشلىق تاشپولات مىراقۇل ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىكەن. ئۇ ئەقىللىق، گۈزەل قىز بولغانلىقتىن كىشىلەرنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن. ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى شەرۋانۇمنى ئۆز يېزىسىدىكى مەردان دېگەن بىر قابىل يىگىت بىلەن ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويۇشنى ئويلاشقانىكەن. دەل شۇ پەيتتە، ۋاڭنىڭ ئادەملىرى شەرۋانۇمنىڭ ئىلھەڭگۈچ ئۇچۇپ ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قېلىپ، قۇمۇل ۋاڭغا ماختاپ بېرىپتۇ. يۈسۈپ ۋاڭ: «شەرۋانۇمنى ئوردىغا ئەكىلىڭلار!» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپ، 20 نەچچە ئادەمنى باغداشقا ئەۋەتىپتۇ. بەگ ـ سەپاھلار شەرۋانۇمنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ئۇنى ۋاقتىنچە ئوردا خىزمەتچىلىكىگە ئەكېتىشكە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ يالغان سۆزلەپتۇ. ئىشىنىڭ تېگىنى ئۇققان شەرۋانۇم ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ مەردان بىلەن بىللە قېچىپ كېتىپتۇ. يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنى قوغلاپ چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، شەرۋانۇمنى زورلۇق بىلەن ئوردىغا ئېلىپ مېڭىپتۇ. ۋاڭ شەرۋانۇمنى ئوردىغا ئەكەلدۇرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىسمىنى چىن مودەنگە ئۆزگەرتىپ، خوتۇنلۇققا ئېلىپ مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇپتۇ. بىراق، ئوردىدىكى تەربىيىچى ئىنكئانا لەيلىخان چىن مودەنگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇنى مەردان بىلەن بىللە قاچۇرۇۋېتىشكە پىلان تۈزۈپتۇ. چىن مودەن لەيلىخاننىڭ ياردىمىدە ئەرەنچە ياسىنىپ، يېرىم كېچىدە ئارقا ئىشىكتىن مەردان بىلەن بىللە قېچىپ كېتىپتۇ. يۈسۈپ ۋاڭ 30 نەچچە چېرىكنى قوغلاشقا ئەۋەتىپتۇ. مەردان ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇچ چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ ئىنتىقام ئاپتۇ. بىراق، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ چېرىكلىرى كۆپ بولغانلىقتىن، چىن مودەن ۋە مەردان تۈتۈلۈپ قېلىپ، بىللە قەتلى قىلىنىپتۇ. چىن مودەننىڭ نامى شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا تارقىلىپ، تىللاردا داستان بولۇپتۇ.

«چىن مودەن قوشاقلىرى»دىن بىز 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قۇمۇل ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۈرمۈشىنى، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرىنى، ئۇيغۇر يىگىت ـ قىزلىرىنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە ئېرىشىش يولىدىكى باتۇر، مەردانە روھىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ قوشاق زور تارىخىي، ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە.

ۋاڭنىڭ چېرىكلىرى مەردانىنى باغلاپ، شەرۋانۇمنى ئېلىپ ماڭغاندا، شەرۋانۇمنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

باغداش تېغىنىڭ باغرىدا،
ئاقتى يامغۇر تامچىسى.
ئىككىمىزنى ئايرىغان،
يۇسۇپ ژاڭنىڭ قامچىسى.

مەردانىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

سۇلار شارقىراپ ئاقسا،
باغداشنىڭ نورى دەڭلار.
شەرۋانۇم ئۇچۇن ئۆلسەم،
ئۆزۈمنىڭ شورى دەڭلار.

چېرىكلەر شەرۋانۇمنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ ماڭغاندا، ئۇنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

مەن ئۆلسەم ئۆلۈكۈمنى،
تاغدا قويۇڭلار.
تاغ يولى يىراق كەلسە،
باغدا قويۇڭلار.

يۈزۈمنى قىبلە تامان،
ئاچىپ قويۇڭلار.
بېشىمغا بىر دەستە گۈل،
سانجىپ قويۇڭلار.

مەن ئۆلسەم ئېتىم ئۆچەر،
بېشىمدىن شامال ئۆتەر.
مېنى دېگەن دوست ـ يارەن،
يېنىمدىن يىغلاپ ئۆتەر.

مەردانىنىڭ ژاڭ ئوردىسىدىن شەرۋانۇم (چىن مودەن)نى ئېلىپ قاچماقچى بولغاندا ئېيتقان قوشىقى:

ياز بولسا ئېچىلارمۇ؟
ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى.
كۆڭلىگە ئىنساپ سالۇرمۇ؟
لەيلىنىڭ ئۆزى مەيلى.

ئاللىيەي شەرۋانۇم،
هازىر بولۇڭلار.
تۈيۈپ قالسا دۈشمەنلەر،
هوشيار بولۇڭلار.

مەردانىڭ ئۆزىنى ئېلىپ قېچىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى بىلگەن چىن مودەننىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئىچىم توشتى دەردلەرگە،
قان يىغلايمەن سەھەردە.
ئۇچقىلى قانات بەرسە،
تۇرمايمەن بۇ شەھەردە.

مەردانىڭ قوشىقى:

شەرۋانۇمنى كۆرەرمەنمۇ؟
ئاغزىغا سۆيەرمەنمۇ؟
يېنىدا كىشى بولسا،
ئوت بولۇپ يانارمەنمۇ؟

ئاتلارنى توقۇپ كەلدۇق،
قوش ئۇلاڭنى بىز تارتمايمىز.
بۇ دەردلەرنى كىم تارتسۇن،
سىزنىڭ بىلەن مەن تارتمايمىز؟

ئوردىدىن قېچىش ئالدىدا چىن مودەننىڭ ئېيتقان قوشىقى:

باغداشتا تولا توشقان،
بۇركۈتلەر ئېلىپ ئۇچقان.
ئىچىم دەردكە تولغاندا،
دەردكە پايلىمايمىز قاچقان.

2 ـ باب
ھەمرا بىلەن ئانارخان قوشاقلىرى

«ھەمرا بىلەن ئانارخان قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان تارىخىي قوشاقلار ـ نىڭ بىرى. بۇ قوشاقلار مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ھېسسىيات ۋە تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. «ھەمرا بىلەن ئانارخان» ۋەقەسى 1891 ـ يىللىرى غۇلجا شەھىرىدە يۈز بەرگەن. ئا ـ نارخان بىر كەمبەغەل بوربچىنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا، ئەدەپلىك، چىرايلىق، ئەقىل ـ لىق قىز بولۇپ چوڭ بولغان. ئۇ ئۆزى بىلەن بىر مەھەللىدە ئۆسكەن ھەمرا دېگەن بىر يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان. شۇ يىللاردا ئانارخانغا كۆز سېلىپ يۈرگەن سۇلتانبايي يامان غەرەز بىلەن ئانارخانىنىڭ دادىسى سايىت ئاخۇننى قەستەن قەرزگە بوغۇپ قويۇپ قىينايدۇ. سايىت ئاخۇن قەرزنى بېرەلمىگەندىن كېيىن ئۇنى تۇرمىگە سولىتىۋېتىدۇ. كېيىن، قىزى ئانارخاننى سۇلتانبايغا توقاللىققا بېرىش شەرتى بە ـ لەن، ئۇنى تۇرمىدىن چىقىرىۋېتىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان جامائەت سۇلتانبايغا نارازى بولۇپ، ھەمرا ۋە ئانارخانلارغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. توي كۈنى كېچىسى ھەمرا دوستى مۇخپۇل قاتارلىقلار بىلەن مەسلە ـ ھەتلىشىپ، پىلان تۈزۈپ، ھەربىرىكەت قىلىپ، ئانارخاننى قۇتقۇزۇپ تاغقا ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ. سۇلتانبايي بۇ ئەھۋالنى لوزۇڭ ئارقىلىق ئىلى جىياڭجۇنگە مەلۇم قىلىپ، چېرىكلەرنى چىقىرىپ ئىزدەپ، ئاخىرى ھەمرا بىلەن ئانارخاننى تۇتۇپ كېلىپ سوراق قىلىدۇ. ھۆكۈمران دائىرىلەر ھەمرا بىلەن ئانارخانىنىڭ پاك مۇھەببىتىنى قارىلاپ، ئۇلارغا نۇرغۇن گۇناھ ئارتىپ، ئاخىرى ئۇلارغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىدۇ. ئىلى جىياڭ ـ جۇنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھېيت كۈنى بەيتۇللا مەدرىسى ئالدىدا، ئۇلارنىڭ بوينىغا قوۋۇق سېلىپ، قەپەسكە سولاپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

«ھەمرا بىلەن ئانارخان» قوشاقلىرى ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي گۈۋاھ ـ چىسى. بۇ قوشاقلار فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ئەركىن مۇھەببەت يولىدا كۈرەش قىلغان بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ قىسمەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن بۇ قوشاقلار بۈگۈنكى ياش ئەۋلادلارنىڭ تارىخنى ئۇنتۇمايي، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ قەدرىگە يېتىش ئېڭىنى ئۆستۈرۈشتە ناھايىتى زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئانارخاننىڭ ئېغىر كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

ۋاخ يەتسە ئېچىلمامدۇ،
باغقا تېرىغان گۈللەر؟
قاچانمۇ ئەستىن چىقار،
بىز كۆرگەن ئېغىر كۈنلەر؟

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
خويمۇ كۆيىدۇ چىراغ،
ناخشا ئېيتسام ئۇن يەتمەس،
يارنىڭ ئۆيلىرى يىراق.

ھەسرەت بىلەن كېلۈرمەن،
داد ئېيتىپ يار ئالدىغا.
كۆڭلۈمدىكى سىرىمنى،
بايان قىلاي يارىمغا.

ئۇچۇپ كەتكەن بۇلبۇللار،
ھەمراغا سالام دەڭلار !
ئانارخان، سېنى ھەمرا،
كۈتمدۇ، بېرىڭ، دەڭلار !

*　　*　　*

ھەمرانىڭ ئانارخانىنىڭ ئىشقىدا ئېيتقان قوشىقى:

بەختىم زەپ قارا ئىكەن،
بىر كۈن خۇش بولالمايمەن.
قۇرۇق تۆھمەت، يامان گەپتىن،
قۇتۇلۇپ كېتەلمەيمەن.

بەختىمىز قارا ئىكەن،
بىر كۈن خۇش بولالمايمىز.
كۆڭلىمىز زېبدە بولدى،
غەمدىن قۇتۇلالمايمىز.

ئانارخان سېنىڭ بويۇڭ،
ياقىدۇ ماڭا خۇيۇڭ.
سېنىڭدىن جۇدا بولسام،
ئۆلۈمدۇر مېنىڭ ئويۇم.

كۆڭلۈمدە تىلەكىم شۇ،
يار، ماڭا يېتەرمەنمۇ؟
سەن كېتىپ بۆلەك يۇرتقا،
ئايرىلىپ قالارمەنمۇ؟

مەن بۇگۈن نېمە بولدۇم؟
تۇگىمەيدۇ خىيالىم.
نېمە ئويلىرىڭ باردۇر؟
قارا كۆز يار ـ نىگارىم.

چىرايىم زەپىران بولدى،
كىشى بىلمەيدۇ ھالىمنى.
زامانىدا ھەقىقەت يوق،
كۆرۈشتۈرمەيدۇ يارىمنى.

بۇ قارا كۆن باشلاندى،
ئۆمرۈم زايە كېتەرمۇ؟
ئانارگۈلنىڭ غۇنچىسى،
ئەمدى توزۇپ كېتەرمۇ؟

ئاسماندىكى ئاي - چولپان،
ئانار - لەيلىگە ئوخشايدۇ.
ئەمدى يالغۇز قالدىمغۇ،
قەلبىم قاڭغىر قاقشايدۇ.

قارا كۆز ئانار گۈلۈم،
جامالىڭغا تويمايمەن.
ئىچىمدە تولا دەردىم،
كىمگە ئېيتىپ يىغلايمەن؟

ئۇزۇن - ئۇزۇن ئارغامچا،
يولدا ياتسا مەيلىمۇ؟
ئېيتىڭلار، شۇ ئانارگۈل،
گۆردە ياتسا مەيلىمۇ؟

سەپەر قىلساق ئانارخان،
بىللە سەپەر قىلايلى.
غۇنچىمىز غازاڭ بولماس،
ئۆلسەك بىللە ئۆلەيلى.

*　　*　　*

ئانارخانغا ھۆكۈم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، يۇرت ئەھلىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

گۈل - چېچەكتەك دوستلارنىڭ،
كۆزىدە ياش تۇرۇپ قالدى.
يەتمىدى ۋىسالغا ئەل،
بىر ناھەق ھۆكۈم بولدى.

مۇھەببەت غاربغا كىرگەن،
ئانارخان ئېتىڭ قالدى.
دوستلىرىڭ، ئاتا - ئاناڭ،
پىغان ئوتىدا ياندى.

ئاڭلاڭلار ئەزىز دوستلار،
بۇ ھەسرەت - ئەلەملەرنى.

قۇتقۇزۇپ قالالمىدۇق،
ھەمرانى، ئانارخاننى.

بىز ئۆلەرمىز، ئۆلەرمىز،
تار قەپەسكە سولىنىپ.
بىللە ئۆسكەن دوستى - يار،
ئۆچ ئېلىشلار قوزغىلىپ.

*　　*　　*

ھەمرانىڭ دوستلىرى ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

يىگىرمە ئىككى ياشىمدا،
ئاقاردى مېنىڭ باشىم.
ئۆزۈمنىڭ ئېتى ھەمرا،
مۇخپۇل ئىدى قولداشىم.

مۇخپۇلنىڭ يار - دوستلىرى ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

ياردىم بىلەن مىڭ ئۆلسەم،
ھەر ئۆلۈمىم مىڭ تويدەك.
قوزىسىدىن ئايرىلغان،
ئانام قالدى يېتىم قويدەك.

خوش، لەيلىخان، جان ئۇكام،
خوش، ئەزىز ئاتا - ئانام.
خوش، يارۇ بۇرادەرلەر،
خوش، بىزگە تونۇش يەرلەر...

ئانارخاننىڭ ئۆلۈم ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

لەيلىخان سىغلىم،
مۇڭدىشىم ئىدىڭ.
ئالغىن زالىمدىن،
جىق ئۆچۈم مېنىڭ.

ئاڭلاڭلار دوستلار،
روھىمىز قالدى.
بايلاردا سانسىز،
ئۆچىمىز قالدى.

تۇنلەرمۇ ئۆتۈپ،
كېلەر كۈنىمىز.
شۇ چاغدا بىزنىڭ،
ياڭراق ئۈنىمىز.

3-باب
گۈلەمخان ھەققىدە قوشاقلار

«گۈلەمخان ھەققىدە قوشاقلار» — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدىكى نادىر قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قوشاق ئۆزبېكنىڭ پەۋقۇلئاددە ئالاھىدىلىكى، تارىخىي قىممىتى بىلەن خەلق قەلبىدە ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە.

گۈلەمخان ۋەقەسى 1820 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە ئىلى دەرياسى بويىدىكى «ئويمانبۇلاق» دېگەن جايدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەدۇر. ئويمانبۇلاقتا بىر كەمبەغەل دېھقان بولۇپ، ئۇنىڭ گۈلەمخان ۋە زىلەمخان دېگەن ئىككى ئاچا - سىڭىل قىزى بار ئىكەن. چوڭ قىزى گۈلەمخان تېخى 15 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئەنگەن چولاق دېگەن بىر قېرى شاڭيو مەجبۇرىي ھالدا توقاللىققا ئالماقچى بولىدىكەن. لېكىن، چىرايلىق، ئەقىللىق، جاسارەتلىك گۈلەمخان شاڭيونىڭ پوپوزا قىلىشى ۋە قاتتىق - يۇمشاق ۋاسىتىلىرىگە پىسەنت قىلماي، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدىكەن ھەمدە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ۋىجدانلىق يىگىتى بىلەن قېچىپ كېتىدىكەن. بىراق، زالىم شاڭيو ئۆزبېكنىڭ چاكارلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنىڭ قاچقان يولىغا مۆكۈنۈپ، ئارقىسىدىن ئىز قوغلاپ يۈرۈپ، ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ، قاتتىق ئۇرۇپ ئازابلايدىكەن. يىگىت قاتتىق تاياقتىن زەخمە يەپ ئۆلۈپ كېتىدىكەن، گۈلەمخان ئادالەتسىز زامانغا نارازى بولۇپ، ئەركىن مۇھەببىتى يولىدا ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈپ كېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى ئاشىق - مەشۇق مۇرادىغا يېتەلمەي، ئالەمدىن ئۆتىدىكەن.

«گۈلەمخان ھەققىدە قوشاقلار» — يالغۇز تارىخىي قوشاقلار بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ توي - مەرىكە سورۇنلىرىدا ئېيتىلىدىغان مۇڭلۇق قوشاقلار سۈپىتىدىمۇ، خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن. بۇ قوشاقلاردا گۈلەمخاننىڭ باشتىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرى ۋە مەزلۇم خەلقىنىڭ گۈلەمخان ۋە ئۇنىڭ سۆيگەن يىگىتىگە ئىچ ئاغرىتىپ، زالىم بەگ، شاڭيولارغا نەپرەت بىلدۈرۈش، ئادالەتسىز زامانىدىن قىساس ئېلىش ۋە يېڭى، بەختىيار كۈنلەرگە تەلپۈنۈش روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«گۈلەمخان ھەققىدە قوشاقلار» — تارىختىن بۇيان يەنە نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، كۆچلۈك نوپۇزغا ئىگە. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈملىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرىنى يەكۈنلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا كاتتا قىممەتكە ئىگە.

گۈلەمخاننىڭ قوش پۆپۈكى،
يەرگە تېگەمدۇ؟
ئون بەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ،
ئەرگە تېگەمدۇ؟

گۈلەمخېنىم چىقىپ بېقىڭ،
بوۋاڭ كېلەدۇر.
ئۆز خىلىنى تاپماي كىممۇ،
ئەرگە تېگەدۇر؟

كىمنىڭ كىمنى يار تۇتۇشىنى،
ھەركىم بىلەمدۇ؟
ئۆزى سۆيمەي، مەيلى بولماي،
ئەرگە تېگەمدۇ؟

گۈلەمخانىڭ تۇرغان يېرى،
ئويمانبۇلاقتۇر.
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان،
شاڭيو چولاقتۇر.

گۈلەمخاندىن باشقا قىزنى،
قېرى ئالمامدۇ؟
گۈلەمخېنىم چولاقلارغا،
زايە بولمامدۇ؟

قويلىرىمنى ھەيدىۋەتتىم،
ئويمانبۇلاققا.
گۈلەمخاننى تۇتۇپ بەردى،
شاڭيو چولاققا.

گۈلەمخانىڭ قوش پۆپۈكى،
يەرگە سۆرۈلدى.
يۈرەكتىكى سېرىق سۇلار،
قانغا ئۆرۈلدى.

چىقىپ باقسام گۈلەمخېنىم،
تويۇڭ كېلەدۇ.
ساڭامىكىن، ماڭامىكىن،
تەقدىر بىلەدۇ.

ئالتە ـ يەتتە كەپتەرلىرىڭ،
قوندى تېرەككە.
تاۋار توندا ئالتۇن تۇغمە
پاتتى يۈرەككە.

تورۇق ئاتىنىڭ يۈگەنىنى،
نەخور① ئۆرۈگەن؟
گۈلەمخانىڭ توي كۈندە،
باشىم چۆرۈگەن.

① نەخور ــ كىم ياسىغان مەنىسىدە.

گۈلەمخانىڭ كىيگەن ئەگىنى،
تاش پېشى سولجۇر.
قېرى بىلەن ياتماڭ ھەرگىز،
ساقلىلى سانجۇر.

گۈلەمخېنىم ئوبدان بالا،
چېچى ئاز ئىكەن.
گۈلەمخاننى ئالغان شائىيو،
تۈتەك تاز ئىكەن.

كىچىك قىزنى زورلاپ ئالسا،
ئۇۋال بولمامدۇ؟
گۈلەمخېنىم شائىيولارغا،
زايە بولمامدۇ؟

يار تۆۋدە ئۆيلەر بولسا،
ئويىنسا، كۈلسە.
قەدىر بىلگەن يار يېنىدا،
ئولتۇرسا، ئۆلسە.

ئەتە بىلەن كۈن قىزىرىپ،
بۇلۇت تالىشۇر.
ياخشى بىلەن بولسا بىللە،
ئەجەب يارىشۇر.

قارا كۆڭۈل زالىم شائىيو،
ئالدىرىما تېخى.
بوينۇڭدا بار گۈلەمخاننىڭ،
قىزىل تىرنىقى.

راھەت كۆرۈش زالىملارنىڭ،
ھەققى دېمەڭلار.
ئەلەم تارتىش كەمبەغەلگە،
باقمي دېمەڭلار.

ئامان بولساق يوقىتارمىز،
شائىيو قېرىنى.
سۆيىدىغان زامان كېلۈر،
ھەركىم يارىنى.

4 ـ باب
گۈلدەسخان ھەققىدە قوشاق

«گۈلدەسخان ھەققىدە قوشاق» ـــ قۇمۇل دىيارىدا ناخشا سۆيىتىدە كەڭ تارقالغان تارىخىي قوشاقلارنىڭ بىرى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ قارادۆڭىدە مايىاق بەگ ئىسىملىك بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ گۈلدەسخان ئىسىملىك بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىز شۇ يۇرتتىكى بەكرى دېگەن بىر كىشىنى ياخشى كۆرىدىكەن. بىراق، مايىاقبەگ قىزىنىڭ بەكرى بىلەن توي قىلىشىغا قوشۇلماي، بۇ ئىشتىن ئۇنى توسۇپ تۇرىدىكەن. ئىلاجسىز قالغان گۈلدەسخان سۆيگەن يىگىتى بەكرى بىلەن بىللە باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتمەكچى بولغاندا، مايىاقبەگ سېزىپ قېلىپ، ئۇلارنى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، مەجبۇرىي قايتۇرۇپ ئەكەلگەنكەن.

بۇ قوشاق ئەينى ۋاقىتتىكى ئەر ـ ئايالالارنىڭ ئەركىن نىكاھقا ئىنتىلىش روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەگىل[1] ئاخشام ئاي چىقتى،
تاڭ سەھەردە چولپان قىز.
سېنى ساقلاپ كۈن چىقتى،
ئاچ قوينۇڭنى چوكان قىز.

مەن بۇ يەردىن كېتەرمەن،
مەنزىلىمگە يېتەرمەن.
مەنزىلىمگە يەتكۈچە،
يارنى ئېلىپ كېتەرمەن.

قارادۆڭچى گۈلدەسخان،
بەكرى باي ئېلىپ قاچقان.
بەگ دادام تۇيۇپ قېلىپ،
ئارقىسىدىن قوغلاشقان.

① ئۆتكەن ئاخشام مەنىسىدە.

5 ـ باب
ئالمخان ھەققىدە قوشاقلار

ئالمخان ـــ بىر تارىخىي شەخس بولۇپ، تۇرپاندا ياشاپ ئۆتكەن. ئالمخان ھەققىدىكى بۇ قوشاق ئىنتايىن تەسىرلىك، چىرايلىق بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ناخشا سۈپىتىدە ئېيتىلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىككى يېقىغا كەڭ تارقالغان. ئەسلىدە، كونىلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىدىن قارىغاندا، بۇ قوشاق تۇرپانلىق خەلق قىزىقچىسى موللازەيدىن تەرىپىدىن توقۇلۇپ، بارا ـ بارا تولۇقلىنىپ، قوشۇلۇپ مۇكەممەللەشكەن. تۇرپان لۇكچۇندىكى ئەفرىدون ۋاڭ ئەينى ۋاقىتلاردا مەنسىپى ئۆسۈپ، قەشقەرگىمۇ ۋاڭ بولغان. ئۇ بۇ مەزگىللەردە موللا زەيدىننى ئۆز يېنىدا بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، ئۇنى ئوردا ـ سارايىنىڭ خىزمەتلىرىگە قويغان. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، موللا زەيدىنگە ئۆز سۆيگىنى بىلەن بۇرۇنراق توي قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي، كۆپ يىللار ئۆتۈپ كەتكەن. موللا زەيدىن پەقەت 30 ياشلارغا كىرگەن ۋاقىتلىرىدىلا، ئاندىن ئۆزى ياخشى كۆرگەن مەشۇقى ئالمخان بىلەن توي قىلىۋېلىشىغا ئىجازەت بېرىلگەن. بۇ قوشاقنى ئۇ ئالمخان بىلەن توي قىلىشتىن بۇرۇن توقۇغان بولۇپ، ئالمخاننىڭ دەرد ـ پىراقىدا كۆيۈپ، پىشىپ يۇرگەن ۋاقىتلىرىدا ناخشا قىلىپ ئوقۇپ، سېغىنىشىنى ئىپادىلىگەن.

كۆرمىگەنلەر ئېيتىدۇ،
ئالمخان قانداق نېمە؟
ئاغزى ئويماق، تىلى قايماق،
بېلى زىلۋا بىرنېمە.

ئالمخاننىڭ بېغىدا،
ئۈچ تۈپ ئانارى ـ قەشقەرى.
ئالمخانغا سەپسېلىڭلار،
قاپقارادۇر قاشلىرى.

ئالمخاننىڭ بېغى بار،
گۈل تۈۋىدە چېكى[1] بار.
ئالمخانغا سەپسېلىڭلار،
ئوڭ قېشىدا مېكى بار.

ئالمخاننىڭ يوللىرى،
ئۈچ يۈز ئاتمىشنىڭ يولى.
ئالمخانغا تولا قاتناپ،
تېشىلدى كەشنىڭ سوكى.

① چېكى ـــ تۇرپانلىقلار كارىۋاتنى «چاڭ» دەپ ئېيتىشىدۇ.

ئالمىخان ئوبدان بالا،
قىزىل ئالمادەككىنە.
ئالمىخانغا بىر قاراڭلار،
كۆكتىكى ئايدەككىنە.

ئالمىخان ئوبدان بالا،
چىرايلىق ھەم ياش ئىكەن.
ئالمىخاننىڭ ئوڭ قولى،
ئىگىغىرچاققا قاش ئىكەن.

ئالمىخان ئوبدان بالا،
موزاي قوشۇپ ياغ تارتىدۇ.
ئالمىخاننى سۆيسە كىمكى،
كالپۇكلىرى يەل تارتىدۇ.

ئالمىخان دەپ مەن چاقىرسام،
ئۇنى باغلاردىن چىقۇر.
كۆيۈكى ئەمدى بېسىلدى،
دەردى ئۆلگەندە چىقۇر.

باغقا كىردىم كېچىلەپ مەن،
ئالمىخاننى يېتىلەپ.
ئالمىخان ئارقامدا قاپتۇ،
يول تاپالماي تەمتىرەپ.

ئالمىخاننىڭ ئانىسى ئۇ،
سۇرتۇۋەتتى چېلەكنى.
ئالمىخاننى سۆيسە كىمكى،
ھەرگىز سۆيمەس بۆلەكنى.

ئالمىخاننى بىز ئالۇرمىز،
خانىكاسىدىن سوراپ.
ھەم ئالۇرمىز دەردىنى بىز،
باسما يوتقانغا سولاپ.

ئالمىخان دەيمۇ سېنى؟
لەيلىخان دەيمۇ سېنى؟

قولدا باققان پاقلىنمىدەك،
ئۆلتۈرۈپ يەيمۇ سېنى؟

ئالمىخانىنىڭ ھەر مېڭىشى،
ياڭ بىلەن ياڭرا بىلەن.
ئالمىخاننى دوست تۇتۇڭلار،
باقىدۇ ساڭرا بىلەن.

ئالمىخان تاغلارغا ماڭدى،
ئاتلىرىنى تاقىلاپ.
يارى قالدى ئۆيدە يالغۇز،
تۆشلىرىنى تاتىلاپ.

بىر قازانغا چاينى سالدۇق،
سۈتلىدۇق قايماق بىلەن.
ئالمىخانغا ئۆتۈك ئالسام،
پاتمىدى پايپاق بىلەن.

ئالمىخان ئوبدان بالا،
سېرىق سامانىدەك سورۇلار.
لەۋلىرىگە بىرنى سۆيسەم،
خام كىرپىتىدەك سوزۇلار.

ئالمىخان تۇگمەنگە چىقتى،
ئېرىق بويىنى ياقىلاپ.
ئادىشى قالدى يامانلاپ،
ئالمىخانغا باتىناپ.

داڭگىلاتسام، داڭگىلاتسام①،
تاشنى ئاتقان ئالمىخان.
كۆزنى تاشلاپ، گەپنى باشلاپ،
قاشنى ئاتقان ئالمىخان.

ئالمىخانىنىڭ ئاقلىقى ئاق،
لەمجىنىدە② ئاتقان پاختىدەك.
بەدىنىدە گۆشى يوقتۇر،
رەندە سالغان تاختىدەك.

① داڭگىلاتسام ـــ داڭگال ئېتىش، چالما ئېتىش مەنىسىدە.
② لەمجىن ـــ پىچاندىكى جاي ئىسمى.

ئالمىخانىڭ ئۆيلىرى بار،
ئىچكىرىدىن ئىچكىرى.
ئالمىخانغا سەپسېلىڭلار،
ئۇدۇل چىشى تاشقىرى.

ئالمىخان دەپ مەن چاقىرسام،
«لەۋەي» دېگەن ئالمىخان.
مەن بۇگۈن باراي دېسەم،
ئەۋەي دېگەن ئالمىخان.

ئالمىخانىڭ ئېرىقى بار،
ئايدا ـ يىلدا بۇزۇلۇر.
ئالمىخاندىن بىر سوراڭلار،
ئۆزى قاچان تۈزۈلۈر؟

ئالمىخانغا چاپمىغان،
ھېچبىر ئامبال قالمىدى.
ئالمىخانغا تولا قاتراپ،
كۆتلەردە تامبال قالمىدى.

ئالمىخاننى ئېلىۋال،
يانچۇقۇڭغا سېلىۋال.
ئۇنداق چوكان قايدا بار؟
سۆيسە تەنگە پايدا بار.

ئالمىخان دەپ ئاڭلىدىم،
بېلىمنى مەھكەم باغلىدىم.
ئالمىخان سەن يار ئۇچۇن،
جېنىمنى پىدا ئەيلىدىم.

ئالمىخانىڭ بېغىدا،
سايرىغان بۇلبۇلى مەن.
ئىككىمىزگە سەپسېلىڭلار،
مەن ئۇنىڭ دۇلدۇلىمەن.

6 ـ باب
قەمبەرنسا ھەققىدە قوشاقلار

«قەمبەرنسا ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى ئىچىدە، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى، تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنىڭ كۈچلۈكلۈكى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ قوشاق جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ ئاتوش ئەتراپلىرىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈنگىچە ناخشا سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

قەمبەرنسا ۋەقەسى 1943 ـ يىللىرى ئاتوشتا يۈز بەرگەن. ئاتوشتا بىر ياشانغان دېھقان ئايالى بولۇپ، ئۇ دوپپا تىكىشكە ناھايىتى ئۇستا ئىكەن. ئۇنىڭ مەرھۇمنسا ۋە قەمبەرنسا دېگەن ئىككى قىزى بار ئىكەن. ئۇلار ناھايىتى كېلىشكەن، ئەدەپلىك، ياراملىق قىزلاردىن بولۇپ، ئانىسىدىن ئۆگىنىۋالغان دوپپا تىكىش ھۈنىرىگە تايىنىپ ئائىلىسىنى قامدايدىكەن. شۇ يىللاردا مەرھۇمنسا بويىغا يېتىپ، ياتلىق بولۇپ، غۇلجىغا چىقىپ كېتىپتۇ. ئۆيدىكىلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدىغان بىرەر ئادەم بولمىغانلىقتىن، ئانىسى كىچىك قىزى قەمبەرنسانى يۇرتتىكى بىر قېرى ئاقساقالغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بوپتۇ. ئاكىسىمۇ ئۇنى زورلاپتۇ. بىراق، قەمبەرنسا بۇ ئىشقا پەقەت قوشۇلمايدىكەن، ھەرگىز رازى ئەمەس ئىكەن، شۇ ۋاقىتتا غۇلجىغا چىقىپ كەتكەن ئاچىسى مەرھۇمنسانىڭ كېسەل بولۇپ ئاغرىپ يېتىپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئاتوشقا يېتىپ كەپتۇ. قەمبەرنسانىڭ ئانىسى چوڭ قىزى مەرھۇمنسانىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى ئۇقۇپ، ناھايىتى ئازابلىنىپ، قىزىنى كۆرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. لېكىن، مەرھۇمنسانىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كېتىپتۇ. چوڭ قىزىدىن ئايرىلغان ئانا كۆتۈرۈپ قويۇۋسىز دەرد ـ ئەلەم ۋە ناله ـ پەريادىنى غۇلجىدىن ئاتوشقا قايتىپتۇ. ئۇ تېخى يۇرتقا يېتىپ كەلمەيلا، كىچىك قىزى قەمبەرنسا توي قىلىشقا نارازى بولۇش تۇپەيلىدىن، ئۆزىنى بۇلاققا تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ. يۇرت ئاقساقىلى ئۇنى خوتۇنلۇققا ئېلىش مەقسىتىگە يېتەلمەپتۇ. يۇرتتا يۈز بەرگەن بىر ئۆيدىن ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى قىزنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىدەك بۇ ۋەقە شۇ چاغدا ھەممە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپتۇ. نۇرغۇن جامائەت بۇ ئائىلىگە ھېسداشلىق قىپتۇ. بۇ قوشاق ئەنە شۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، يىل، ئايلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مەزمۇن ۋە ھەجىم جەھەتتىن كېڭىيىپ، تولۇقلىنىپ بۈگۈنكى مۇكەممەل ھالەتكە كەلگەن.

بۇ قوشاق ئەينى يىللاردىكى كەمبەغەل ـ نامراتلارنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتىنى، فېئودالىزىم نىكاھ تۈزۈمىنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىنى سۈرەتلەپ بەرگەن.

قەمبەرنسا ئۆلۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

قەمبەرنسا بىر گۈل ئىدى،
شېخىدا سايرىغان بۈلبۈل ئىدى.
ئول بىر خۇدانىڭ تەقدىرى،
ئىككى قىزىمدىن ئايرىدى.

بىر قولىدا باردۇر قايچىسى،
بىر قولىدا باردۇر يىڭنىسى.
بۇلتۇر ئۆلۈپتۇ ئاچىسى،
بۇ يىل ئۆلۈپتۇ سىڭلىسى.

قەمبەرنىسا سۇغا چۆكۈپ،
سۇدىن چىقىپ، لايغا پېتىپ،
ئۆمرۈم ئۆتەر يىغلاپ يۇرۇپ،
قارا كۆزۈمدىن ياشلار ئېقىپ.
جېنىم بالام قەمبەرنىسا،
ئوتۇڭ يامان مەرەمنىسا.

قەمبەرنىسا بىر گۈل ئىدى،
شوخ سايرىغان بۇلبۇل ئىدى.
ئېچىلمىغان غۇنچە ئىدى،
دەسسەپ پەلەك چىڭ يەنجىدى.
ئاڭلا جاھان، ئەيلەي بايان،
قىسمەتلىرى بولسۇن ئايان.

قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
جېنىم بالام قەمبەرنىسا.
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
ئوتۇڭ يامان قەمبەرنىسا.
ئەيلەي بايان، بولسۇن ئايان،
كەچمىشلىرىڭ باغرىم بالام.
ئېچىلمىغان غۇنچە ئىدىڭ،
بوينۇمدىكى ئۇنچە ئىدىڭ.

ئاسماندىكى ئايىم ئىدىڭ،
ئۆسكەن نوۋەي تالىم ئىدىڭ.
نۇر چاقنىغان يۇلتۇز ئىدىڭ،
سۇمبۇل چېچى قۇندۇز ئىدىڭ.

يا ھەسرىتا، نادامىتا،
جېنىم بالام قەمبەرنىسا.
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
جېنىم بالام قەمبەرنىسا.

چاقتى سېنى يىلان ـ چايان،
قىستى سېنى بۇ تار زامان.

ئاپئاق ساقال بىر چال ساڭا،
سالدى بالام چاڭگال ساڭا.

ئاكاڭ سېنىڭ زالىم ئىدى،
تەگ ! دەپ سېنى بەك زورلىدى.
توي ئاخشىمى قاچتىڭ بالام،
زۇلۇمغا تاش ئاتتىڭ بالام.

يا ھەسرىتا، بىلمەپتىمەن،
بۇنداق بولار دېمەپتىمەن.
سۇغا ئېتىپ ئۆزۈڭنى سەن،
قانداقچە يۇمدۇڭ كۆزۈڭنى سەن.

ياقا يىرتىپ تۇتتۇم ھازا،
كەلدى ماڭا بالا ـ قازا.
دەردىڭدە مەن رەڭگىم سامان،
ماڭا بالام، باقماس زامان.
بايلار بالام خۇددى چايان،
ئوڭدا يېتىپ تاپتى ھايان.
بىز ئىشلىسەك ئالماي ئارام،
زار قاقشىغان تەگمەي سامان.

.....

ئاڭلا جاھان ئاھىمنى سەن،
كۆرگىن مېنىڭ زارىمنى سەن.
قىسمەتلىرىڭ بارمۇ يەنە؟
قىلغانلىرىڭ ئازمۇ يەنە؟
يەتتى ماڭا كۇلپەت، زۇلۇم،
قاپقان، تۇزاق ئوڭ ۋە سولۇم.
ئالدىم تىك يار...
كەينىم دوزاخ،
ھەسرەت ـ پىغان چەكتىم ئۇزاق.
ئالەم ساڭا ئېيتاي سۆزۈم،
يوقكەن سېنىڭ مۇتلەق يۇزۇڭ.
ئەجەب تولا ئەزدىڭ مېنى؟
چاينىپ يۇتاي دەمسەن مېنى؟
قانخور پەلەك، زالىم پەلەك،
قان ـ زەردابقا تولدى يۇرەك.

قەمبەرنسا، قەمبەرنسا،
جېنىم بالام قەمبەرنسا.
دۇنيا هارام بولدى ماڭا،
قالدى ئاناڭ يالغۇز مانا.

قەمبەرنسا بىر گۈل ئىدىڭ،
شوخ سايرىغان بۇلبۇل ئىدىڭ.
شۇنداق توزۇپ كېتەمسىنا؟
يالغۇز مېنى قويامسىنا؟
يا هەسرىتا ! نادامىتا !
قانداق قىلاي قەمبەرنسا.
يا، هەسرىتا، نادامىتا،
جېنىم بالام قەمبەرنسا.
يا، هەسرىتا ! نادامىتا !
قانداق قىلاي قەمبەرنسا،
قەمبەرنسا، قەمبەرنسا.
قانداق قىلاي قەمبەرنسا؟
يا هەسرىتا، نادامىتا !
نادامىتا ! نادامىتا !

قەمبەرنسانىڭ نەۋرە سىڭىللىرىنىڭ قوشقان قوشىقى:

ئايدىن چىرايلىق ئاچام سېنى،
ئۆلۈپ كېتەر دېمەپتىمەن.
كۈندىن چىرايلىق ئاچام سېنى،
تۇغۇپ كېتەر دېمەپتىمەن.
بىلمەپتىمەن، بىلمەپتىمەن،
بۇنداق بولارىمەن دېمەپتىمەن.

ئالەمنى ئەل كەڭ دەيدىكەن،
قېنى سېنىڭ كەڭرىلىكىڭ؟
ئاسمان - زېمىن بەرگىن جاۋاب،
قېنى ئاچام، قەدىرلىكىم؟
بىلمەپتىمەن، بىلمەپتىمەن،
داغدا قالارمەن دېمەپتىمەن.

قەمبەرنسانىڭ دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ قوشقان قوشىقى:

قەمبەرنسا، قەمبەرنسا،
ئەزدىڭ مېنىڭ كۆڭلۈمنى سەن.

شۇنداق غازاڭ قىلامسىنا؟
گۈلدىن گۈزەل ئۆمرۈڭنى سەن؟
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
جېنىم دوستۇم قەمبەرنىسا.
چاقماق چېقىپ، يامغۇر يېغىپ،
چىقتى بوران، كەلدى قىيان.
ماتەم تۇتۇپ، مۇڭ ياغدۇرۇپ،
غەم ـ قايغۇغا چۆكتى جاھان.
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
قانداق قىلاي قەمبەرنىسا؟

بۇ دۇنياغا بىز قىز بولۇپ،
تۇغۇلمىساق بولۇپتىكەن.
گۈل ھۆسنىڭىز قەمبەرنىسا،
ئۆزىڭىزگە بولدى تىكەن.
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
بىزگە ئۇۋال قەمبەرنىسا.

ئاھ، دوستىما، جان دوستىما،
ياشلاپ مېنى كېتەمسىنا؟
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا،
تاشلاپ مېنى كېتەمسىنا؟
قانداق قىلاي قەمبەرنىسا؟
قەمبەرنىسا، قەمبەرنىسا.①

① «قەمبەرنىسا ھەققىدە قوشاقلار»، «روزىلەم ھەققىدە قوشاقلار»، «ئامىنەم ھەققىدە قوشاقلار» نىڭ دەسلەپكى نۇسخىلىرى ئەڭ بۇرۇن ئاتۇشتىكى يېزا ـ قىشلاقلاردا پارچە ـ پۇرات، تارقاق ھالەتتە تاراڭغان بولۇپ، خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا شا ـ ئىر سەلەي قاسىم قاتارلىقلار بۇ قوشاقلارنى توپلاپ، ئىجادىي رەتلىگەن. ھازىر خەلق ئارىسىدا مۇشۇ ئۆلچەملىك نۇسخىسى ئېيتىلىپ كەل ـ مەكتە.

7 ـ باب
روزىلەم ھەققىدە قوشاقلار

روزىلەم ــ ئەقىللىق، لاتاپەتلىك، گۈزەل قىز بولۇپ، ئاتۇشتىكى يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قايىل ئىكەن. ئۇنىڭ ئىشقى پىراقىدا كۆيۈپ يۇرگەن يىگىتلەر ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. بىراق، ئۇتمۇش كونا جەمئىيەتنىڭ فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمى، ئەركىن مۇھەببەت يولىدا تىركىشىۋاتقان بۇ يىگىتلەرنىڭ ھېشىغا تالاي ـ تالاي قىسمەتلەرنى ئەكېلىپ، مۇرادىغا يەتكۈزمەيدىكەن. روزىلەم ئاخىرى ئۆز يۇرتىدىكى بىر قانچە ھارام تاماق لالما، لۇكچەكلەرنىڭ سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكـرىسىگە ئۇچراپ ھاياتىدىن ئايرىلىپ، نادامەت بىلەن دۇنيادىن خوشلىشىدىكەن.

روزىلەم نامىدىكى بۇ قوشاق ــ مەزمۇنلۇق، ھېسسىياتلىق، تەسىرلىك بولغىنى ئۈچۈن نۇرغۇن كىشىلەر يادلىۋالغان. ئاي ـ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھېيىپ، قوشۇلۇپ ۋە مۇكەممەللىشىپ، بۈگۈنكى ھالەتكە كەلگەن. بۇ قوشاق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەركىن مۇھەببەتكە ئىنتىلگەن ياشلارنىڭ ساپ مۇـھەببەت تۇيغۇسىنى، ئارزۇ ـ ئۇمىدىنى، چىن ئەقىدىسىنى، ۋاپادارلىق، سادىقلىق مۇھەببەت قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قوشاق لىرىك ھېسسىياتىنىڭ چىنلىقى، تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى، تەسىرلىك توقۇلۇـغانلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەر قەلبىگە سىڭىپ كىرگەن.

روزىلەم ناملىق بۇ تارىخىي قوشاق بۈگۈنكى كۈندە ناخشا پلاستىنكىلىرىغا ئېلىنىپ، كەڭ دائىرىدە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

روزىلەم ئوبدان بالا،
شاتىۋادا كۆڭلىكى،
بىر تېپىشقان ئەمەسمۇ
ئىككىمىزنىڭ يۈرىكى؟
روزىلەمۇ، روزىلەم،
قوينىڭ بالىسى قوزىلەم.

روزىلەمنىڭ ھويلىسى،
چوخچىدىكى① كەڭلىكتە.
روزىلەمگە كۆيدۈم دەپ،
ئەمدى قالدىم تەڭلىكتە.
روزىلەمۇ، روزىلەم،
بىللە ئۆتسەم سەن بىلەن.

ئۆز ئۆيۈمنىڭ يوقىدىن،
دەڭدە ياتتىم ئەمەسمۇ؟

① ئاتۇشتىكى جاي ئىسمى.

روزلەمنىڭ دەردىدە،
ھاڭدا ياتتىم ئەمەسمۇ؟
روزلەممۇ، روزلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

باغ ئىكەنۇ، باغ ئىكەن،
ئەنجان تاملىق باغ ئىكەن.
روزلەمنى ماڭا بەرسە،
بويى بويۇمغا چاغ ئىكەن.
ئاللا ـ ئاللا روزلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

كاتتايلاققا[1] بارغىچە،
ناخشا ئېيتتىم ھارغىچە.
چىق ئۆيۈڭدىن روزلەم،
كۆرۈۋالاي قانغىچە.
روزلەممۇ، روزلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

چاپىنىمنىڭ يېڭىنى،
تاپالمىدىم، ساپالمىدىم.
روزلەمنىڭ دەردىدە،
تولغىنىپ ياتالمىدىم.
روزلەممۇ، روزلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

سۇغا چىقتىم كۆلچەككە،
كۆزۈم چۈشتى ئۆردەككە.
ئۆمرۈم بويى كۆيمەسمەن،
روزلەمدىن بۆلەككە.
روزلەممۇ، روزلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

يۇقىرىدىن كەلگەنسەن،
جىگدىگە يۆلەنگەنسەن.
مېنى قىينىماڭ روزلەم،
نېمىشقىمۇ تۆرەلگەنسەن؟
ئاللا ـ ئاللا روزلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

قوغۇن يېدىم ئايدىڭدا،
ساتمىلىقتا، باراڭدا.

① كاتتايلاق ـــ ئاتۇشتىكى جاي ئىسمى.

ھېچ نېمە تەڭ كەلمەيدۇ،
كۆڭۈل دېگەن ساراڭغا.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

ئامراق ئىكەن قىز بالىلا،
تاۋار - دۇردۇن كىيىشكە.
روزىلەمنى كۆرگەندە،
لاغىلدايمەن نېمىشقا؟
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

ئامراق ئىكەن قىز بالىلا،
شايى ئەتلەس كىيىشكە.
ئۇ دۇنياغا بارغاندا،
ئاشىق كىرسۇن بېھىشكە.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد - ئەلەم.

روزىلەمنىڭ ئۆيىگە،
كۈندە بارغۇم كېلىدۇ.
روزىلەمنى گۈل قىلىپ،
قىستۇالغۇم كېلىدۇ.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

كاتتايلاقنىڭ يولىغا،
پېتىپ قالدى ھارۋىلار،
روزىلەمگە قەست قىلدى،
ھارام تاماق لالمىلار.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

مەن نېمە بولدۇم بۇگۈن،
خىيال قىلدىم ئاخشامغا.
روزىلەمنىڭ دەردىنى،
قېتىۋالدىم ناخشامغا.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

ئايمۇ چىقىپ ئۆرلەيدۇ،
كۈنمۇ چىقىپ ئۆرلەيدۇ.

مېنىڭ تارتقان دەردىمنى،
خەلقىئالەم بىلمەيدۇ.
روزىلەمۇ، روزىلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

بېشىمدىكى دوپپامنىڭ،
گۈلى نەچچە ساناپ باق.
دەردى تولا روزىلەم،
چىرايىمغا قاراپ باق.
روزىلەمۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

مەن ئۆيۈڭگە بارغاندا،
سۇ ئەكەلدىڭ چەينەكتە.
مەن قولۇمنى تەڭلىسەم،
قۇيۇۋەتتىڭ جەينەككە.
روزىلەمۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

ئاناڭ كۆرۈپ «ھىم» دېدى،
مېنى سوراپ «كىم؟» دېدى.
مەن كەتكەندە روزىلەم،
ساڭا كېيىن نېمە دېدى؟
روزىلەمۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

مەن بازارغا بارمايمەن،
ياندا پۇلۇم يوق مېنىڭ.
روزىلەمدەك يارىم بار،
مەڭگۈ كۆڭلۈم توق مېنىڭ.
روزىلەمۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

راۋابىمدا بەش تارى،
بەشىلىسى پەي تارى.
كىمنىڭ مەيلى كىم بىلەن،
باشقىلارنىڭ نېمە كارى؟
روزىلەمۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

روزىلەمنىڭ مەھەللىسى،
ئېگىز يارنىڭ بويىدا.

ھەيران قالار خالايىق،
ئىككىمىزنىڭ تويىغا.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

روزىلەمگە كۆيدۈم دەپ،
دەردتە قالدىم ئەمەسمۇ؟
روزىلەمنى ئالالماي،
گەپكە قالدىم ئەمەسمۇ؟
روزىلەممۇ، روزىلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

روزىلەمنىڭ يۈزى ئاق،
قېشى قارا ئەمەسمۇ؟
روزىلەمگە كۆيگەچكە،
قەلبىم يارا ئەمەسمۇ؟
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

روزىلەمنىڭ قاشلىرى،
يەلپۈنىدۇ چاچلىرى.
روزىلەم دەپ تۆكۈلەر،
كۆزلىرىمنىڭ ياشلىرى.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

ئاق قوناقنىڭ باشلىرى،
كۆممىقوناق باشلىرى.
مېنى قويدى ئەلەمدە،
كالتە بازار ياشلىرى.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
ساڭا دەرد، ماڭا ئەلەم.

بۇغدايلىققا قارىسام،
چۈشۈپ قاپتۇ قارىمۇق.
دەرد ـ ئەلەمدىن يىغلىسام،
ھېچ كىشىنىڭ كارى يوق.
روزىلەممۇ، روزىلەم،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

8 ـ باب
ئامىنەم ھەققىدە قوشاقلار

ئامىنەم ـــ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئاتۇشنىڭ شورۇق دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

1944 ـ يىلى يازدا ئاستىن ئاتۇشتا شىنجاڭ تارىخىدا مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر قېتىملىق چوڭ سۇ ئاپىتى يۈز بەرگەن. كەلكۈن سۇ تىجەن بىلەن مەشھەت ئارىلىقىدىكى چوڭ جىلغىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاتۇشنىڭ نۇرغۇن يېزا ـ قىشلاق، مەھەللىلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەر ـ لەر، زىرائەت، دەل ـ دەرەخ، دېھقانلارنىڭ ئۆي ـ جاي، باغ ـ ھويلىلىرى سۇ ئاستىدا قالغان. نۇرغۇن قېرى ـ چۈرى، كېسەل، مېيىپ، ئۇششاق بالىلارنى كەلكۈن سۇ ئېقىتىپ كەتكەن. يۇرت ئىچىدە ھەممە ئادەمنىڭ دەققىتىنى قوزغايدىغان ئەقىللىق قىز ئامىنەمنى ئەنە شۇ قېتىملىق كەلكۈن سۇ ئېقىتىپ كېتىپ، جەسىتى جىلغىنىڭ ئايىغىدىكى بىر لايلاڭدىن تېپىلغان. قىزنىڭ لايىقى قان ـ ياش تۆككەن. يۇرت ئەھلى بۇ قايغۇلۇق ۋەقەدىن ناھايىتى زارلىنىپ، ئاپەت ئەكەلگەن تۇرلۇك زىيانلارغا چىداپ تۇرالماي، ناخشا ـ قوشاقلارنى توقۇپ، ئاتۇش تارىخىدىكى بۇ ئۇنتۇلماس ئىغىر كۈنلەرنى ئەسلەشكەن. ئامىنەم يۇرت ئەھلىگە تونۇشلۇق، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بىر قىز بولغىنى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنىڭ ھاياتىغا ئېچىنىپ، نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرىمۇ ئۇنى ئەسلەش يۈزىسىدىن قوشاقلارنى توقۇپ، قېرىنداشلىق مۇھەببىتىنى بىلدۈرگەن.

ئامىنەم ھەققىدىكى قوشاقلار تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر كىشىلەرنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەي ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئامىنەمۇ، ئامىنەم،
لايغا پاتقان ئامىنەم.
ئاناڭ يىغلاپ دەردىڭدە،
قوشاق قاتقان ئامىنەم.

لاينىڭ تېگىدە يېتىپ،
ئانا دېدىڭمۇ ئامىنەم؟
ئېزىپ يۈرەك ـ باغرىمنى،
دادا دېدىڭمۇ ئامىنەم؟

تاغدىن سەلەپ كەلگەندە،
سەن ئۆيۈڭدە ئۇخلىغان.
سۇ كىرسىمۇ ھويلاڭغا،
غەپلەت بېسىپ ئۇقمىغان.

يامغۇر ياغدى شارقىراپ،
سەلەپ كەلدى غارقىراپ.
قانداق جېنىڭ چىققاندۇر؟
ئىككى كۆزۈڭ پارقىراپ.

چىقىۋالدۇق تېرەككە،
ئامال بولماي بۆلەككە.
سوغۇق - ئاچلىق ئازابى،
بېرىپ يەتتى يۈرەككە.

مال - دۇنيانى لاي باستى،
سەلەپ سۇ ئېلىپ قاچتى.
تىرىك تۇرۇپ دوزاختا،
كىردۇق، بىزنى غەم باستى.

كېلىپ باستى خاماننى،
ئېلىپ قاچتى ساماننى.
لېۋىمىزنى چىشلىدۇق.
ئالالمىدۇق بىر داننى.

ئالالمىدۇق خاماننى،
ئالالمىدۇق بىر داننى.
ئۆمرىمىزدە كۆرمىگەن،
بۇنداق مۇدھىش زاماننى.

ھوشسىز بولۇپ يىقىلدىڭ،
ئالدىمىزدا ئامىنەم.
سەلەپ سۇدا ئاققىنىڭ،
يادىمىزدا ئامىنەم.

قاپاق تېرەڭ ئالدىدا،
ئويىنىغانمۇ ئامىنەم؟
سەلەپ بۇنداق كېلەر دەپ،
ئويلىغانمۇ ئامىنەم؟

سەن شورۇققا[1] بارغۇنچە،
چىغىر يولدا ماڭغانمۇ؟

① شورۇق ــ ئاستىن ئاتۇشتىكى جاي ئىسمى.

كۆزىمىزدىن كەتمەيسەن،
راست ئۆلدۈڭمۇ، يالغانمۇ؟

ئاناڭ قالدى زار يىغلاپ،
داداڭ قالدى زار يىغلاپ.
قالدى دەردىتە، ئەلەمدە،
ياقا يىرتىپ قان يىغلاپ.

ئۆيگە كىرسەم ئامىنەم،
كىيگەن ئېگىنىڭ تۇرۇپتۇ.
باغقا كىرسەم ئامىنەم،
تەرگەن گۈلۈڭ سولۇپتۇ.

سەن ئاناڭنىڭ ئالدىدا،
ئويناپ كۈلسەڭ بولمامتى؟
قامچا گۈلدەك بوي تارتىپ،
ئۆمۈر كۆرسەڭ بولمامتى؟

قىسمەت شۇنداق پۈتۈلگەن،
پېشانەڭگە ئامىنەم.
يېتەلمىدىڭ دۇنيادا،
مۇرادىڭغا ئامىنەم.

ئون گۈلۈڭنىڭ بىرىمۇ،
ئېچىلمىغان ئامىنەم.
دەردىڭ تولا، داۋاسى،
تېپىلمىغان ئامىنەم.

ئاخشام ئۆتتى بەش ئاتلىق،
بەشىلىسى ئاق ئاتلىق.
تاللىغىنىڭ ئامىنەم،
ئەمەت ئىمىن قاناتلىق.

ئېگىز ئۆگزىگە چىقسام،
باغلار بىلەن كېچىكزە.①
قۇلىقىمدىن كەتمەيدۇ،
قىلغان چۇچۇك گېپىڭزە.

بونجالىقنىڭ كەينىدە،
سىلەر ئوبدان مۇڭداشقان.

① ئاتۇشتىكى جاي ئىسمى.

يارىشىپتۇ ئىككىسى —
دەپ كۆرگەنلەر ماختاشقان.

باھار كەلسە ئەڭ باشتا،
پىچان گۈلى ئېچىلار.
ئاشىق بىلەن مەشۇققا،
نۇردىن كېپەن پىچىلار.

سېرىق سەبدە، گۈل سەبدە،
موللاق ئاتىدۇ كەپتەر.
ئامىنەم دەپ يىغلايمەن،
قولۇمدا قەلەم، دەپتەر.

ئامىنەمنىڭ كۆزلىرى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
كاسىسىغا چۈشكەن شۇ،
سۈمبۈل چېچى قۇندۇزدەك.

قېشى قەلەم، گۈل ئاغزى،
لېۋى سۈزۈك جىنەستە.
خەلقىئالەم قارىغان،
ئاي يۈزىگە ھەۋەستە.

يولنىڭ بويى سېدىلىك،
سېدىلىك ھەم بېدىلىك.
قېنى ئەمدى ئامىنەم،
گەپ ـ سۆزلىرى مەززىلىك؟

ئامىنەمنىڭ بېغىدا،
ئەنجۇر، ئانار، شاپتۇلا.
ئامىنەم — دەپ يىغلايمەن،
يۈرىكىمدە دەرد تولا.

ئامىنەمنىڭ چېچىنى،
ئاق ناۋاتتا پاتلىغان.
ئامىنەمنى ئەسلىدە،
ئەمەت ئىمىنگە ساقلىغان.

بىزنىڭ مەلە تۈز مەلە،
بىر ـ بىرىدىن ئۆز مەلە.

تەڭ كېلەلمەس زادىلا،
تەرىپلىسە يۈز مەلە.

ئاتۇشنىڭ بازارىدىن،
بىر خالتىدا قاق ئالغان.
مېنى تەقدىر ـ پېشانەم،
غەمدە قويۇپ داق سالغان.

دۇتار چالىمەن ئاستا،
بۆگەن① بويىدا سازدا.
ئامىنەمنى ئويلىسام،
تۇگىمەيدىكەن ناخشا.

ئامىنەمنىڭ قولىغا،
ئالتۇندىن ئۈزۈك ئالغان.
ئامىنەمنى سەلەپ سۇ،
كۆكسۈمدىن ئۈزۈۋالغان.

سۇدا ئاقىتىڭ ئامىنەم،
لايغا پاتتىڭ ئامىنەم.
مەن ئاناڭدىن ئايرىلىپ،
قانداق ياتتىڭ ئامىنەم؟

تاڭدا چىققان شامالدىن،
سېنى دائىم سورايمەن.
سېنىڭ دەرد ـ پىراقىڭدا،
ياقا يىرتىپ يىغلايمەن.

دەردلىرىما ـ دەردلىرىم،
ئىچىمدىكى دەردلىرىم.
ئۆمۈر بويى تۇگىمەس،
ئېيتسام، ئېيتسام گەپلىرىم.

مەن قەشقەرگە بارغۇنچە،
ئۈزۈن سايدا ھاردىم مەن.

① بۆگەن ـــ ئاتۇشتىكى جاي ئىسمى.

ھەرىپ - ئېچىپ ئامىنەم،
سېنى ئەسكە ئالدىم مەن.

قەشقەر ئۆزى چوڭ شەھەر،
رەستىلىرى ئاۋاتكەن.
تۇمۇچۇقتەك قىزلارى،
گەپ - سۆزلىرى ناۋاتكەن.

مەن ھېيتگاھقا بارغاندا،
مۇنارىغا يۆلەنىدىم.
ئەلەم بىلەن ھەسرەتنىڭ،
بۆشۈكىگە بۆلەنىدىم.

باشقىلارنىڭ قىزلىرى،
ئويناپ - كۈلۈپ يۈرمەمدۇ؟
كۆزى بولسا دۇنيانىڭ،
مەن غېرىبنى كۆرمەمدۇ؟

ئاتۇش قىزى چاچلىرى،
قاپقارادۇر قاشلىرى.
دەريا - دەريا تۆكۈلەر،
مەن غېرىبنىڭ ياشلىرى.

سەن ئامىنەم بولساڭچۇ؟
جان ئامىنەم بولساڭچۇ؟
مۇشۇ تاپتا قولۇمغا،
قۇرغۇي بولۇپ قونساڭچۇ؟

ناۋات بەرسەم يېسەڭچۇ؟
شېكەر بەرسەم يېسەڭچۇ؟
كېلىپ ئايدەك ئالدىمغا،
جېنىم ئانا دېسەڭچۇ؟ !

ئاۋازىڭنىڭ زىلىلىقى،
چېچەن قىزغا ئوخشايتتى.
سايە تاشلاپ كىرپىكىڭ،
ساڭا ھۆسن قوشاتتى.

لەۋلىرىڭدىن گەپ ئەمەس،
ھەسەل، قىيام تاماتتى.

يىغلىساڭمۇ ئامىنەم،
قۇلىقىمغا ياقاتتى.

ئانا بولدۇم دەپتىمەن،
پاناھ بولدۇم دەپتىمەن.
ئۆز ئانامنىڭ ئېتىنى،
ساڭا قويدۇم دەپتىمەن.

كۆرسەڭلار خالايىقلار،
چىرايىمنىڭ قېنى يوق.
مېنىڭ ئەسلى بىلسەڭلار،
يۈرىكىمنىڭ تېگى يوق.

مەن دەردىمنى سۆزلىسەم،
دەردى بارنىڭ ھالى يوق.
سۆزلىمەيمەن جان دوستلار،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

ئاھلىرىما ـ ئاھلىرىم،
سىغماس مېنىڭ ئالەمگە.
سۆزلىمەيمەن دەردىمنى،
دەرد كۆرمىگەن ئادەمگە.

9 ـ باب
ئايمخان ھەققىدە قوشاق

ئايمخان ـــ 19 ـ ئەسىردە قۇمۇل دىيارىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ناھايىتى چىرايلىق، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، ئەقىل ـ پاراسەتلىك قىز. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ياخشى ئۆ ـ سۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، يىراق ـ يېقىندىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بىر يىلى قۇمۇل ۋاڭى ئۇ ـ نىڭ نام ـ شەرىپىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئۆزىگە توقال قىلىشنى ئويلايدۇ. ئۇ ئوردىدىكى ۋاڭ ـ ئاقساقاللارغا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئايمخانىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى مال ـ دۇنيا بىلەن قولغا كەلتۈرۈپ، قىزنى ئۆزىگە رام قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. بىراق، ئايمخانىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قۇمۇل ۋاڭنىڭ يامان غەرىزىنى بىلىپ قېلىپ، بۇ ئىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. ئايمخانمۇ قارشىلىق كۆرسىتىپ، ۋاڭغا كىچىك خوتۇن بولۇشنى رەت قى ـ لىدۇ. قۇمۇل ۋاڭى ئايمخاننى باش ئەگدۈرەلمىگەندىن كېيىن، دەرغەزەپكە كېلىپ، ئۇنى ئۆيىدىن تۈتۈپ ئەكەلدۈرۈپ، نوم دېگەن جايغا سۈرگۈن قىلىپ، زىندانىدا قىينايدۇ. ئايمخان زىندانىدىكى گۈندىپايلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئۇنى خوتۇنلۇققا ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن قۇمۇل ۋاڭى ئايىم ـ خاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. ئۇنىڭ نامى قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ ئەسلىنىپ كەلمەكتە.

«ئايمخان ھەققىدە قوشاق» قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۆرستان.
گۈزەل رەڭگى سەۋەبلىك،
ئۆلۈپ كەتكەن ئايمخان.

ئايمخان ئۆزى ئوبدان،
كۆڭۈل ـ كۆكسى كەڭ، چەندان.
ئۇنىڭ جېنىنى ئالدى،
قان ئىچەر قارا زامان.

ئايمخاننى ئەپ چىقتى،
پۇت ـ قولىنى چىڭ توراپ.
بېشىنى ئالار چاغدا،
«قىبلە قايان؟» دەپ سوراپ.

كونا شەھەردە ئاق تېرەك،
يېڭى شەھەردە كۆك تېرەك.

ئەل ـ جامائەت ئىشىغا،
ئايىمخانىدەك ياش كېرەك !

قىزىلگۈلنىڭ شېخىدا،
بۈلبۈل تولا سايرىدى.
ئايىمخانىنىڭ قانخورلار،
قانىتىنى قايرىدى.

تولۇن ئايدەك ئايىمخان،
پەرىزاتتەك يارالغان.
ئۆزى شېھىت كەتسىمۇ،
نامى ئەلگە تارالغان.

10 ـ باب
مىرزا گۈلۈم قوشقى

«مىرزا گۈلۈم قوشقى» ـــ قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قوشاقتا بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان بىر جۈپ يىگىت ـ قىزنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە مۇرادىغا يەتەلمەي، ھۆكۈمرانلارنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئەركىن مۇھەببەتتىن مەھرۇم بولغانلىقى، زوراۋانلار ئالىقىنىدا خارلىنىپ، بىر ـ بىرىدىن مەجبۇرىي ئايرىۋېتىلىپ نومغا سۈرگۈن قىلىنغانلىقى، لېكىن، بۇ مۇدھىش كۈنلەرنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىقى، پات ئارىدا تاڭ ئېتىپ ئۆزئارا جەم بولىدىغانلىقىدەك ۋەقە بايان قىلىنغان. ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ گۈزەل كۈنلەرگە بولغان ئۈمىدۋار كەيپىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بۇ قوشاق مۇھەببەت يولىدىكى ئۈمىد ـ ئارزۇنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەي يېنىپ تۇرىدىغانلىقىدەك ھەقىقەتنى ئىپادىلىگەن.

ئاسماننى بۇلۇت باستى،
كۆرۈنمەيدۇ يۇلتۇز، ئاي.
قىزىلگۈلدەك يارىمدىن،
ئايرىۋەتتى قازى، باي.

زوراۋانلار دەستىدىن،
ئەجەب تولا خارلاندىم.
جۇدا بولۇپ جاناندىن،
مەنمۇ نومغا پالاندىم.

كۆك ئاسماندا ئاي ياتۇر،
مىرزا گۈلۈم تاڭ ئاتۇر.
تاڭ ئاتقاندا خۇدايىم،
بىزنى جەم قىلىپ قاتۇر.

11 ـ باب
ساربخان بانۇ ھەققىدە قوشاقلار

ساربخان ـــ بىر تارىخىي شەخس. غۇلجا تەرەپلەردە ساربخان بانۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ 1835 ـ يىلى خوتەندە تۇغۇلغان.

ساربخان ـــ كىچىك ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ ناھايىتى چىرايلىق، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق قىز بولۇپ ئۆسكەن. ئۇ كەمبەغەللەر ئارىسىدا چوڭ بولغاچقا، دەردىمەنلەرنىڭ ھالىغا ھېسداشلىق قىلىدىكەن، بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىكنى، بايلارنىڭ ئاچ كۆز، مۇتتەھەملىكىنى كۆرۈپ نەپرەتلەنمىدىكەن. باي بالىلىرى ئۇنىڭغا كۆپ قېتىم توي تەلىپى قويغان بولسىمۇ، ئۇ يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنىڭ زالىملىقى، باي بالىلىرىنىڭ ھۆرۈن، تەييار تاپلىقىدىن بىزار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى كەسكىن رەت قىلىپ، ئۆز يۇرتىدىكى كەمبەغەل بولسىمۇ، ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىق بىر ئىشچان دېھقان يىگىتىگە كۆڭۈل بەرگەنىكەن. بىراق، زامانىنىڭ تارلىقى، ئادالەتسىزلىكى، بايلار ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان نەپسانىيەتچى ئەمەلدارلارنىڭ چېقىشتۇرۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇ بەتنام ـ تۆھمەتكە ئۇچراپ، ئادالەتسىز ھۆكۈم بىلەن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ھەمدە 1865 ـ يىلى يەكەنگە ئەكېلىنىپ قەتلى قىلىنغان. گەرچە ساربخان بانۇ ئۆلۈم خەۋىپىگە دۇچ كەلسىمۇ، بايلارنىڭ مال ـ دۇنياسى ۋە راھەت ـ پاراغىتىگە كۆز قىرىنى سالمايى، ئار ـ نومۇسىنى ساقلاپ، ئەركىن مۇھەببەت يولىدا مەردانىلەرچە ئېلىشىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ كەتكەن ھەمدە كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن يەنە بىر مۇنچە قوشاقلار قوشۇلۇپ بېيىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ بەزى قوشاقلىرىغا ناخشا ـ مۇزىكا ئىشلەنگەن بولۇپ، ئادەمنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدۇ.

ساربخان بانۇ ھەققىدىكى قوشاقلار ئەڭ دەسلەپ رۇس ئېتنوگرافى پانتۇسوف تەرىپىدىن 1871 ـــ 1883 ـ يىللاردا غۇلجىدا توپلىنىپ قەلەمگە ئېلىنىپ، توققۇز كۇپلېت قوشاق «تارانچى قوشاقلىرى» نامىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن م. س. ئاندورىيېف ۋە ئاكادېمىك رادلوفلارمۇ ئۇ ھەقتىكى قوشاقلارنى خوتەن، غۇلجا، ئۈرۈمچىلەردىن توپلىغان. رادلوف 1886 ـ يىلى ئۆزىنىڭ كۆپ تومۇق كىتابىنىڭ 6 ـ تومىدا ئېلان قىلغان.

«ساربخان بانۇ ھەققىدە قوشاقلار»دا ئەمگەكچى خەلقنىڭ باي ـ بەگ، چىرىك ئەمەلدارلارغا بولغان كۈچلۈك غەزەپ ـ نەپرىتى، كەمبەغەل، يوقسۇللارغا بولغان ھېسداشلىقى، ئەركىن، پاك ئىنسانىي مۇھەببەتكە بولغان تەلپۈنۈشى، ئارزۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق، شەرم ـ ھايا، ئەركىن مۇھەببەت پەزىلەتلىرىنى تەقىق قىلىش ۋە ياش ئەۋلادلارغا ئەدەپ ـ ئەخلاق، توغرا نىكاھ تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ساربخان بانۇنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

بەگلەر زالىم ئاتاقلىق،
قازىلار گېلى ياغلىق،

خەلقىمىنىڭ باغرى داغلىق،
ئەجەب يامان زامان بولدى.

ھەر كۈن بولۇر ھەرخىل زالىڭ،
سېلىق ئۈستىگە ئالۋان.
سۆزگە كىرمىسە ساۋاڭ،
رەڭگىمىز سامان بولدى.

قىزلارنىڭ بەختى قارا،
يىگىتلەر دىلى يارا.
ھەقنى دەپ قايغا بارار؟
ياخشى ئىش يامان بولدى.

ياشىم ئوتتۇزغا يەتتى،
ئۆمرۈمنىڭ تېڭى كەتتى.
بەش كۈنلۈك بۇ ئالەمدە،
كىم مۇرادىغا يەتتى؟

كەمبەغەل مېنىڭ يارىم،
باي مېنىڭ خىلىم ئەمەس.
پۇل تاپسا بۇلاپ تاپار،
تېڭىنى بۆلۈپ بەرمەس.

يورۇقلىقىڭ تاشىنى،
ئاسمانغا ئاتسام چۈشمەيدۇ.
بۇ لەنەتلىك زامانداً،
قىز - يىگىت كۆرۈشمەيدۇ.

يولسىز پەتۋا بىلەن،
مەن قەپەسنىڭ ئىچىدە.
بايلار زۇلمىدىن يارىم،
يىغلار كۈندۈز، كېچىدە.

ئەقىدەمگە يىغلايمەن،
تەقدىرگە تەن بەرمەيمەن،
راست سۆز قىلسام ئۆلمەيمەن،
بايلارنى چوڭ بىلمەيمەن.

2

ساربخان بانۇنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى بىلدۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

قاپقارا قاشىم مېنىڭ،
ئۇچار بولسام قانات ماڭا.
چېچىم تال - تال ئۆرۈلگەن،
ھەربىرى بىر ئات ماڭا.

كىرپىكىم دۈشمەنگە ئوقيا،
قولدىشىم پەرھات ماڭا.
كۆزلىرىم چولپانغا تەڭ،
مەشئەلى نىجات ماڭا.

يارىم بولسا چۆل ئىچرە،
دەشت - چۆل ئاۋات ماڭا.
چۆلدە ئىشلىگەن يارىم،
قەنت ئەمەس، ناۋات ماڭا.

ئۆز يولۇم بار تاللىغان،
ئۆزگىچە يول يات ماڭا.
ئۆز يولۇمدىن قايتماسمەن،
بەخت ئۆزى قات - قات ماڭا.

3

ساربخان بانۇغا كۆيۈپ قالغان بويتاق ياش يىگىتلەرنىڭ ئىجاد قىلغان قوشىقى:

باغىڭغا كىرىپ كۆردۈم،
ئۆرۈكۈڭ تولا شاخلىق.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ،
ساربخان تىلى تاتلىق.

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئالما تۈگمىدەك بوپتۇ.
كىچىككىنە ساربخان،
ئېلىپ قاچقۇدەك بوپتۇ.

باغ ئىچىدە بوستانلار،
ياشىرىپتۇ چوكانلار.
ساربخانىنىڭ دەردىدە،
ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.

ئاقسارايدا ئولتۇرغان،
ساربخان مېنىڭ يارىم.
كۆيەر ئوتقا سېلىپ قويۇپ،
خەۋەردار بولمىغان يارىم.

گۈلزارىڭ ئارا چۈغلۇق،
گۈلزار ئىچى بۇلبۇللۇق.
گۈلنىڭ گۈلى ساربخان،
سىزگە سېغىنىپ قۇللۇق.

ساربخان قىزىل گۈلدەك،
مەن ئىشقىدا بۇلبۇلدەك.
ساربخان كۇلۇپ قويسا،
خىزمەت قىلىمەن قۇلدەك.

ساربخان تىلى تاتلىق،
كۆڭلىدۇر ئەجەب قاتتىق.
ئىشكتىن چىقالمايدۇ،
مەن كەلسەم كېچە ئاتلىق.

ساربخان ئۆزى چاققان،
مەن ئىزدەپ ئاران تاپقان.
ۋەدىسىدە تۇرغاي دەپ،
كۆپ ئويلاپ بېشىم قاتقان.

ساربخان كىچىك ياشلىق،
ئاي يۈزلۈك، قارا قاشلىق.
ئىشكتىن چىقالمايدۇ،
ئاتا ـ ئانىدىن باشلىق.

ساربخان خۇمار كۆزلۈك،
گېپى ئۆز، شېرىن سۆزلۈك.
دۇشمەن گۈيلار كۆرەلمەي،
قىلىدۇ ئالا كۆزلۈك.

مېنىڭ يارىم ساربخان،
بىر ئۆزۈملا خالىغان.
ئىككى كۆزى كور بولسۇن،
يامان كۆزدە قارىغان !

12 ـ باب
ئاق دادام ھەققىدە قوشاق

«ئاق دادام» ـــ غۇلجىدا تارقالغان تارىخىي قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى چىرايلىق، قىسقا ھەجملىك، ئاممىباب قوشاقتۇر. ئەينى يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدىكى نۇرغۇن ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ھايات كەچۈرۈشكە يول ئىزدەپ، پەرزەنتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئىلىغا چىقىپ ئورۇنلىشىپ، ماكان تۇتۇپ، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇپ قالغانىدى. بۇ پەرزەنتلەر چوڭ بولـ ـغانسېرى ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتلىرىنى ئەسلەپ، نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، بەزمە ـ مەشرەپلەردە ناخشا قىلىپ ئوقۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىنى سېغىنىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن. «ئاق دادام» ھەققىدىكى قوشاق ئەنە شۇ ئۇزۇن تارىخنىڭ شاھىت ـ گۇۋاھچىسىدۇر.

ئاق دادام، ئاپئاق دادام،
قەشقەرگە بارغۇم كېلىدۇ.
ئاقسارايىنىڭ ئالدىدا،
تاماكا تارتقۇم كېلىدۇ.

ئاقسارايىنىڭ قىزلىرى،
لاچىنمىكىن، قۇرغۇيمىكىن؟
قولىدا ئالتۇن ئۈزۈك،
ئاشىقلىرى زەرگەرمىكىن؟

13 ـ باب
بەختىخان ھەققىدە قوشاق

بەختىخان ـــ چىرا ناھىيىسىدە ئۆتكەن بىر ئايال بولۇپ، ناھايىتى چىرايلىق، كېلىشكەن، لاتاپەت ـ لىك، ئىشچان ئىكەن. ئەينى يىللىرى، نۇرغۇن يىگىتلەر ئۇنىڭ قاپقارا كۆزلىرىگە ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇنىڭغا توي تەلىپىنى قويغانىكەن. بەختىخان ھەققىدىكى بۇ قوشاق چىرا ناھىيە تەۋەسىدە خېلى كەڭ ئو ـ مۇملىشىپ، ناخشا سۆيۈتىدە تارقالغان. قوشاقنىڭ تىلى ئاممىباب، ئوبرازلىق بولۇپ، خېلى يۇقىرى بە ـ دىئىي قىممەتكە ئىگە.

بەختىخان، جان بەختىخان،
بەختىڭ تولادۇ بەختىخان.
قارا ـ قارا كۆزلىرىڭ،
ئويناپ تۇرادۇ بەختىخان.

بەختىخان، جان بەختىخان،
كۇندە كېلەمسەن بەختىخان؟
ۋەدىگە ۋاپا قىلىپ،
دۆلەت كۆرەمسەن بەختىخان؟

بەختىخان، جان بەختىخان،
تارتما ئىزا سەن بەختىخان.
ئالتۇن ـ كۇمۇشتە سوقتۇرۇپ،
مۇنچاق تىزارسەن بەختىخان.

بەختىخان، جان بەختىخان،
بارما بازار سەن بەختىخان.
ئويناپ ـ ئويناپ ئاقىۋەت،
يولدىن ئازارسەن بەختىخان.

ئەرگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
راھەت كۆرەرسەن بەختىخان.
پەشلىرىڭنى قىستۇرۇپ،
تېزەك تېرەرسەن بەختىخان.

ئايلىكا، بەختايلىكا،
مېنى كۆرەي دەپ كەللىمۇ؟
شەيتانىنىڭ سۆزى بىلەن،
ئۆلۈپ بېرەي دەپ كەللىمۇ؟

بەختىخان، جان بەختىخان،
مونداق قوزامسەن بەختىخان.
قىزىلگۈلدەك ئاچىلىپ،
كۆكلەپ ئۆزارسەن بەختىخان.

14 ـ باب
ئازنىخان ھەققىدە قوشاق

ئازنىخان ھەققىدىكى قوشاق ـــ پىچان ناھىيىسىدە كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

ئازنىخان ـــ پىچان ناھىيە لەمجىن يېزا خاندودىن بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ، ناھايىتى چىرايلىق، كېلىشكەن، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق قىز بولۇپ ئۆسكەن. بۇ يۇرتتىكى يىگىتلەر ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئارقىسىدىن ماختاپ نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاق توقۇغان. شۇ ۋاقىتتا يۇرت بېگىنىڭ ئوغلى ئۇنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى مەجبۇرلاپ ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغان. ياخشى كۆرگەن يىگىتىدىن ئايرىلىپ قالغان ئازنىخان ھەسرەت ـ نادامەتتە ئۆتكەن. ھەر قېتىم يىگىتىنى سېغىنغاندا، ئۇنىڭغا ئۆز بېغىدا ئۆستۇرگەن ئۈزۈم، ياڭاقتىن ئەۋەتىپ تۇرغان، يىگىتكە ئاتاپ ئۆزى كەشتە قىلىپ تىككەن قوليا‌غلىق ئەۋەتكەن. بۇ ئەھۋاللارنى سېزىپ قالغان بەگنىڭ ئوغلى دورغىلىرى ئارقىلىق ئازنىخاننىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى جازالاپ، مەھەللىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئازنىخان دەردكە چىدىماي بەگ ئوغلىنىڭ ئۆيىدىن بىرقانچە قېتىم قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، بەگنىڭ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ يالاقچىلىرى ئازنىخاننىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەن. ئازنىخان ئەنە شۇنداق دەرد ـ ئەلەم تارتىپ، ھاياتىنى قەپەس ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئازنىخان ھەققىدە قوشاق»نى ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دوست ـ بۇرادەرلىرى توقىغان بولۇپ، مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېڭى شەھەر[1]نىڭ ئايىغى،
شىغاللىقتا، نەم جىلغا.
بىۋاپانى ئەگەشسەڭ،
ئارام يوقكەن جېنىڭغا.

ئېسىۋالدىم دۇتارغا،
دۇخاۋدا تۇمارلىق.
ئازنىخاننى قۇچاقلاپ،
سۆيىۋالدىم خۇمارلىق.

ئۈزۈم پىشتى بۇ يىل ياز،
لېكىن، ئازنىخان كەلمىدى.
ئازنىخان يادىغا ئەپ،
قوليا‌غلىقمۇ بەرمىدى.

① پىچان يېڭىشەھەرنى دېمەكچى.

كارىز بېشىغا چىقىپ،
مەلىكىزگە قارىدىم.
پۈتۈن خەلق ئاراسىدا،
ئازىنخانغا يارىدىم.

ئۇزۇم، ياڭاق، شاپتۇلا،
ئازىنخانىڭ سوۋغىسى.
قوغلىۋەتتى مەھەللىدىن،
مېنى شاڭيو دورغىسى.

ئازىنخان ئەۋەتىپتۇ،
كەشتىلەنگەن قولياغلىق.
مەن يارغا ئاتاپ قويدۇم،
بوردالغان بىر جۈپ ساغلىق.

بۈگۈن جۈمە ئەتىگەن،
ئازىنخان قېچىپ كەپتۇ.
قىلمىشىغا توۋا قىپ،
بوينىنى ئېگىپ كەپتۇ.

ئازىنخانىڭ كەينىدىن،
بەگ ئوغلى يېتىپ كەپتۇ.
يالاقچىسى كەينىدە،
ئۆينىمۇ تېپىپ كەپتۇ.

15 ـ باب
مىراجخان ھەققىدە قوشاق

مىراجخان ـــ بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۇ-چادا ياشىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۇچانىڭ شەھەرگە يېراق ياقا دېگەن يېزىسىدا بىر دېھقان ھالال ئەمگىكى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. ئۇنىڭ قىزى مىراجخان ناھايىتى ئەقىللىق، لاتاپەتلىك، شەرم ـ ھايالىق قىز بولۇپ چوڭ بولىدىكەن. قىز رەسىدە بولغاندا، ئاتا ـ ئانىلىرى ئۇنى كۇچانىڭ چىمەن دېگەن يېزىسىدىكى بىر پۇلدار كىشىگە ياتلىق قىلغان. بىراق، ئۇزۇن يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇلارغا مىراجخاندىن ھېچقانداق خەت ـ خەۋەر بولمىغان. مىراجخاننىڭ ئانىسى ئاق كۆڭۈل دېھقان ئايالى بولۇپ، كۇن بويى قىزىنى ئويلاپ، قىزىنىڭ دېرىكىنى ئالالماي، غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە ھايات كەچۈرگەن. بالا دەردىدىن ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولغان. ئۇ قىزىنىڭ دەردىدە، ئازابلىق، ھەسرەتلىك كۇنلىرىنى ناخشا ـ قوشاقلارغا قوشۇپ، ئۆز كۆڭلىگە تەسەللى بەرگەن. زۇلمەتلىك، قاراڭغۇ جەمئىيەتنىڭ تەڭسىز ـ ئادالەتسىزلىكىگە نارازى بولۇپ، غەزىپىنى ئىپادىلىگەن ۋە ئاخىرىدا قىزىنى تاپالماي، دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقان. مىراجخاننىڭ ئانىسى ئېيتقان بۇ ناخشا ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇن ۋە قايغۇلۇق لىرىك كۇچى ئارقىلىق كۇچادىكى ھەر تەبىقە كىشىلىرى قەلبىگە سىڭىپ كەتكەن. بۇ قوشاق نىساخان ئانىنىڭ ئاھاڭ ئىشلىشى ۋە سەھنىدە ئورۇندىشى بىلەن بۇگۇنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

«مىراجخان ھەققىدە قوشاق» ـــ ھەم تارىخىي قوشاق، ھەم تارىخىي ناخشا بولۇش سۈپىتى بىلەن، كۇچا خەلقىنىڭ تەبىئىي، ياسالمىلىقتىن، دەبدەبىلىكتىن خالىي بولغان قەلب دۇنياسىنى ۋە تۇرمۇش گۈزەللىكى ھەققىدىكى ئۇي ـ پىكىرلىرىنى ئىپادىلىگەن، ئۇ توي ـ مەرىكە، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ ئۆتىدىغان ئەڭ ئاكتىۋال مەزمۇندىكى قوشاقلاردۇر.

ئۆزۈڭ ئۇندا بارامسەن؟
مېنى مۇندا قويامسەن؟
يۈرەكسىم چاكى ـ چاك بولدى،
كېلەي دەپمۇ قويمايسەن؟
ۋاي بالام مىراجخان.

ئارقىدا قىمار ئويناپ،
سەيپۇڭ قارىنى مەن ئۇتۇپ.
مىراجخان دەردىدە،
پارە ـ پارە قان يۇتۇپ،
ۋاي بالام مىراجخان.

سېرىق قۇشقاچ بولۇپ سايراپ،
چىمەننىڭ① يولىغا قاراپ.
قارا كۆزۈم ئەسىر بولدى،
سېنىڭ يولۇڭغا مەن قاراپ.
ۋاي بالام مىراجىخان.

*　　*　　*

سېرىق سەبدە تولۇن ئايدەك،②
يۈزۈڭگە خال ياراشىپتۇ.
سېنىڭ ئىشقى پىراقىڭدا،
يۈرەككە ئوت تۇتاشىپتۇ.

قاشىڭ دەيمۇ، كۆزۈڭ دەيمۇ؟
سىياقىڭ قىلدى ۋەيرانە.
جاھاننى ئىزدىسەم يوقتۇر،
سېنىڭدەك ياخشى مەردانە.

① كۆچادىكى بىر يېزىنىڭ ئىسمى.
② كېيىنكى مەزگىللەردە خەلق ناخشىچىلىرى ئاخىرقى كۆپلەتلارنى قوشۇپ ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ مۇڭ ـ زارىنى ئىپادىلىگەن.

16 ـ باب
زەيتۇنخان ھەققىدە قوشاق

«زەيتۇنخان ھەققىدە قوشاق» ـــ نازىركوم بىلەن چىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن قوشاقلارنىڭ بىرى.
نازىركوم ـــ تۇرپان خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بىر تارىخىي قوشاق بولۇپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل شەكلىدە ئاۋام خەلق ئارىسىدا ئومۇملىشىپ، بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.
بۇ قوشاقتا زەيتۇنخان ئىسىملىك بىر چىرايلىق، ئىشچان قىزنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىش يولىدا نۇرغۇن يىگىتلەرنىڭ چەككەن جاپا ـ جەبىرلىرى سۈرەتلەنگەن بولۇپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە.

زەيتۇنخاننىڭ قولىدا،
ئالتۇن بىلەن كۈمۈش بار.
بۇنداق يارنى تاپقاندا،
مۇنداق جانغا نېمىش بار؟

زەيتۇنخاننىڭ چىرايلىق،
باغ ئىچىدە ئۆيى بار.
ئاشۇ باغدا قىپقىزىل،
ئېچىلدۇرغان گۈلى بار.

ئاللا زەيتۇنخان،
قارا كۆز زەيتۇنخان.
ئاللا سېنىڭ دەردىڭدە،
ئاز قالدى بۇ جان.

ساي ـ سايلاردا ياتامدۇ،
ساي كېپەكنىڭ بالىسى؟
ئاناسىغا ئوخشامدۇ،
كۆزلىرىنىڭ قارىسى؟

بىزنىڭ ھويلا تېرەكلىك،
ئىمارەتكە كېرەكلىك.
ئويناۋېرىڭ ئۇكىجان،
بىز بار يەردە يۇرەكلىك.

شالدىر ـ شاڭدا ئۆيۈم بار،
زەيتۇنخانغا كۆيۈم بار.
ئالاي دېسەم پۇلۇم يوق،
ئالماي دېسەم مەيلىم بار.

ۋاي - ۋاي نازىركوم،
ئالتە كەپتەر، يەتتە بولدى.
يەتتە كەپتەر، سەككىز بولدى،
سەككىز كەپتەر، توققۇز بولدى.
توققۇز كەپتەر، ئوتتۇز بولدى.
ئوتتۇز كەپتەر، ئاتمىش بولدى،
ئاتمىش كەپتەر، يەتمىش بولدى،
يەتمىش كەپتەر، سەكسەن بولدى،
سەكسەن كەپتەر، توقسان بولدى.
توقسان كەپتەر يۇز بولدى.
قوندى تېرەككە،
يۇگۇرۇڭلار، يېتىشىڭلار،
شەلپەر كۆڭلەككە.
شەلپەر كۆڭلەك كىر بوپ قالسا،
يۇيسا بولمامدۇ؟
بەش تەڭگىلىك سوپۇن ئېلىپ،
سۇرسە بولمامدۇ؟

ۋاي - ۋاي نازىركوم،
داۋانچىڭغا تاۋۇز تېرىدىم،
پېلەكلىرى تۇز.
ھەرخىل - ياڭزا تاۋۇز چۈشتى،
ئۆزۈڭ تاللاپ ئۇز.
سەن يار ئۈچۈن تاياق يېدىم،
بىر مىڭ ئالتە يۇز.
يەنە يېسەم شۇنچە يەرمەن،
جانىم قارا كۆز.
باراي دېسەم بارماڭ دەيدۇ،
مەيلىم ئۆزۈمنىڭ،
سەكسەن قامچا يېگەن بىلەن،
ياربىم ئۆزۈمنىڭ.

سەكسەن قامچا يېگەن بىلەن،
توزۇپ كەتمەسمىز.
ياش ۋاقتىدا تۇتقان يارنى،
قويۇپ كەتمەسمىز.

ۋاي - ۋاي نازىركوم،
جاققا - جۇمبۇر جاق،
ئەسكى لىڭگىرچاق.
زەيتۇنىخاننى بەرمىسە،
پەنجىرىنى چاق.
ئالالمادى ھا - ھا ...
ئالالمادى ھا .....

17 ـ باب
زېمىن قوشقى

«زېمىن قوشقى» ـــ تۇرپان خەلقى ئارىسىدا ناخشا سۆيىتىلىپ كېلىۋاتقان، كەڭ تارقالغان تارىخىي قوشاقلارنىڭ بىرى. ئۇ يەنە «ئايسىخان ھەققىدە قوشاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرپاننىڭ چىگەبۇلاق، قاراغوجا دائىرىسىدە زايىت ئىسىملىك بىر چوڭ باي ئۆتكەنمىكەن. ئۇنىڭ مالايلىرى ئىچىدە ھەسەن، ھۈسەن ئىسىملىك قوشكېزەك ئىككى مالاي بار ئىكەن، ھۈسەن تەقى ـ تۇرقى كېلىشكەن، ئىشچان، خۇشخۇي يىگىت بولۇپ، دۇتار، نەي چېلىشقا ئۇستا ئىكەن. شۇنداق بولغاچقا ئەل ئارىسىدا ئىناۋىتى بار ئىكەن. زايىت باينىڭ ئايسىخان ئىسىملىك چىرايلىق بىر قىزى بولۇپ، مەدىكار بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن ھۈسەننى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ ئىش باينىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، باي قىزىنى ئۇرۇپ، تىللاپ، قاراڭغۇ ئۆيگە نەزەربەند قىلىپ قويۇپ، سىرتقا چىقارمايدىغان بوپتۇ. ئايسىخان باشقا مالايلار ئارقىلىق ھۈسەن بىلەن قېچىپ كېتىش پىلانىنى تۈزۈپ، قىش سوغۇقى جاندىن ئۆتىدىغان بىر كېچىسى ئۆيدىن غايىب بوپتۇ. ئۇلار تۇرپاننىڭ جەنۇبىدىكى چۆلتاغقا كىرگەندە، ئېگىز داۋاندىن ئۆتەلمەي، بىرنەچچە كۈن يېتىپ قاپتۇ ۋە ئاچلىق، سوغۇقنىڭ دەردىنى تارتىپ، ناھايىتى قىينىلىپتۇ... ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ئۇلارنى زايىت باينىڭ 10 نەچچە چاپارمىنى تۇتۇپ ئېكەپتۇ ۋە زايىت باي قىزىنى ئۆيگە سولىۋاپتۇ، يىگىتنى ئۇرۇپ، چۆل ـ بايابانغا تاشلاپ قويۇپتۇ. لېكىن، ھۈسەن ئۆلمەي يۈرتقا قايتىپ كەپتۇ. باي شۇ ئارىدا قىزىنى باشقا بىرىگە ئەرگە بېرىپتۇ. ئايسىخان بۇ ئەرنىڭ ئۆيگە بارغان كۈنى ئاخشىمى ھويلىدىكى بىر قۇدۇقنى كۆرۈپ: «ئاھ، زېمىن، مېنى قوينۇڭغا ئېلىپ يۇتۇۋەتمەمسەن؟» دەپ ناله قىلىپ يىغلاپ، ئۆزىنى قۇدۇققا ئېتىپ ئۆلۈۋاپتۇ. سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ بولالمىغان ھۈسەن، ئايسىخاننىڭ بۇ ۋاپادارلىق ئىش ئىزلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، تەسىرلىنىپ بۇ قوشاقنى توقۇغانمىكەن.

«زېمىن قوشقى» ـــ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئۇيغۇر يىگىت ـ قىزلىرىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت يولىدا تارتقان ئېغىر كەچۈرمىشلىرىنى ئىپادىلىگەن، زېمىن كەڭ، جاھان تار بولغانلىقىنى سۆككەن. بۇ قوشاقلار ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئايسىخان بىلەن ھۈسەننىڭ چۆلتاغ ئارىسىدا مۆكۈنۈپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئېيتقان قوشقى:

بۇ يەر ـ زېمىن، كەڭ زېمىن،
زېمىن كەڭرى، جاھان تار.
تار جاھاننىڭ دەستىدىن،
كۆپ دەرد تارتتۇق ئەجەبا؟

بۇ يەر ـ زېمىن، كەڭ زېمىن،
زېمىن كەڭرى، جاھان تار.

زالىملارنىڭ دەستىدىن،
ھايۋان ئەزىز، ئادەم خار.

مۇراد – مەقسەتكە يېتەلمەي،
باستى باشنى چوڭ تۇمان.
يىغلىساق دۇشمەن تولا،
ئىچىگە توشتى دەرد ـ پىغان.

تاغدا سوغۇق چاقىدۇ،
قارلار قانات قاقىدۇ.
جان ئالغۇچە ئەزرائىل،
بىزنى خۇدا باقىدۇ.

تاغلار بولسا مەسچىتتۇر،
سايىسىدۇر جاينامаз.
بۇ يەرلەردە موللا يوق،
كېتەرمىزمۇ بىنамаз؟

زايىت باي ئايىسخاننى ئۆيگە نەزەربەند قىلىپ قويۇپ سىرتقا چىقارمىغان كۈنلەردە ھۇسەننىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئەجەبمۇ كەلمىدىڭ ياربىم،
يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم.
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ،
يۇرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

ياربىمنىڭ ئېتى ئايسە،
تالا ـ تۈزگە چىقمايسەن،
مېنى ئوتقا سېپ قويۇپ،
بىر قاراپمۇ قويمايسەن.

يار بار چاغدا ياخشىتۇق،
يار كېتىپ يامان بولدۇق،
يار دەردى يامان ئىكەن،
سارغىيىپ سامان بولدۇق.

3 - بۆلۈم

يېقىنقى زاماندىكى دائىلىق تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار

ئون بىرىنچى قىسىم
ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئائىت قوشاقلار

1 ـ باب
ئىپارخان ھەققىدە قوشاقلار

ئىپارخان ــ تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخس. ئۇ چاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىەنلۇڭ خانىنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق توقال خانىش، شاھبانۇسى ئىچىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق شاھبانۇلارنىڭ بىرى. ئۇ 1734 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، 1756 ـ يىلى 22 يېشىدا بېيجىڭغا ئاپىرىلغان. ئۇ ئۆز يۇرتىدىن يىراق ئاستا ـ ئاستا كېلىپ، يىگىرمە سەككىز يىللىق ھاياتىنى ئوردىدا ئۆتكۈزگەن. ئۇ گۈزەللىكتە تەڭداشسىز بولغاندىلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تېنىدىن بىرخىل خۇش پۇراق تارقىتىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، يۇرتداشلىرى ئۇنى «ئىپارخان» (香妃)، «يۇرتىمىزدىن چىققان تەڭداشسىز ساھىبجامال» دەپ ئاتاشقان. چىەنلۇڭ خان ئىپارخاننى ئوردىغا ئەكەلدۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كۆپ قېتىم نىكاھ تەلىپى قويغان. ئۇنىڭ تۇرالغۇ جايى ئۈچۈن ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىگە تولۇن ئاي راۋنقى ياستىپ بەرگەن. راۋاقنىڭ سىرتىغا يەنە يۇرتىدىكىگە ئوخشاش ئۈيغۇر مەھەللىسى ۋە مەسچىت قۇرۇپ بەرگەن. غەربىي يۇرت ئۇسلۇبتا ياسالغان ۋۇيۇڭ قەسىرىنىڭ غەربىدىكى يۇدى سارىيىنى ئۇنىڭ يۇيۇنىدىغان جايى قىلىپ بەرگەن. چىەنلۇڭ خان خىلمۇ ـ خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلماقچى بولۇپ، مەقسەتكە يېتەلمىگەن. ئىپارخاننى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىش ئازرۇسىدىن ۋاز كەچتۇرۇشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، ئىپارخان رازىلىق بەرمىگەن. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن خان ئانىسى بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، پادىشاھنىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئىپارخاننى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇرلىغان. ئۇ ئىپپەت ـ نومۇسىنى ساقلاپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئىپارخان ھەققىدە قوشاقلار» ــ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بىر ئۇلۇش ھەسسە قوشۇش ئىرادىسىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئىپارخاننىڭ بېيجىڭغا مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، چىەنلۇڭ خانغا نارازى بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ھىيلە بىلەن چىەنلۇڭ خان،
قىلدى لايىقىمدىن جۇدا.
شۆھرىتى زور بولسىمۇ،
بولمايمەن خوتۇن ئاڭا.

ئامراقمەن خوجا جاھانغا،
بى كېرەك شاھ شەپقىتى.

ئوردا ـ قەسىر قەپەس ماڭا،
ئوغا ـ زەھەر ئاش ـ نېمىتى.

چىقسام قەپەستىن قۇتۇلۇپ،
كەتسەم يۇرتۇمغا مەن ئۇچۇپ.

ئىپارخاننىڭ ئۆز مۇھەببىتىگە سادىق بولۇپ، ياخشى كۆرگەن لايىقىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

كۆردۈم ئەزىز مارجاننى،
بولدى يۈرەك مېڭە پاره.
خوجا جاھان كېتىپسەن،
مېنى تاشلاپ جەننەتكە.

مەڭگۈ بىللە ئۆتەرمەن،
دېگەن ئارزۇيۇم بار ئىدى.
ئەمدى بىللە ياشارمىز،
ئۇ ئالەمده ئەبەدكە.

شۇم ئوردىدىن قۇتۇلسام،
يايراپ ئىدى بۇ كۆڭلۈم.
بىزارىدۇرمەن بۇندىكى،
بەھەسەب خار ـ زارلىقتىن.

ۋۇجۇدۇم پاك، ئىرادەم
چىڭدۇر پولات ـ تۆمۈردىن.
قىلغان سۆزۈڭ يادىمدا،
چىقماس ئەسلا ئېسىمدىن.

پىدا قىلدىڭ ئۆزۈڭنى،
ئەجدادلارنىڭ شەنى چۈن.
مەن ئۆزۈمنى ساقلايمەن،
مەڭگۈگە پاك سەن ئۇچۈن.

چىەنلۇڭ خانىنىڭ ئىپارخانغا بېغىشلاپ ئېيتقان قوشىقى:

كەپتۇ ئىپارخان ئوردىغا،[1]
سۈنۈق كۆڭۈلنى خۇش قىلىپ.

① «ئىپارخان» ناملىق بېيجىڭ تىياتىرىدىن ئېلىندى.

كۈتكۈسى ئەمدى ئۇ مېنى،
مېھرى بىلەن زەمزەم بېرىپ.

ئىپارخاننىڭ خان ئوردىسىدا ئېيتقان نەزمىسى:

تۇيۇلدى گويا قاراڭغۇ گۆردەك،
ماڭا ئاۋات ئەمما يات زېمىن.
ئاھ، خوجا جاھان جان ـ جىگەرىم،
ئىككىمىز قاچان كۆرۈشەرمىزكىن؟

ئىنتىزار ئىدىم بۇياققا كەلگەندە،
كۆرەرمەن دەپ سىزنى مەن.
قەپەستىكى قۇشقا ئايلاندىم،
بوغقۇچلاندى قانىتىم مەھكەم.

زۆرۈردۇر ھايات ـ ماماتتىن،
سۆز ئېچىشلار ماڭا شۇ بۇ دەم.
يۇرتۇمدىكى تاغۇ دەريالار،
چۈشلىرىمدىن چىقمايدۇ ھەردەم.

مەن سايرايمەن خۇددى كاككۇكتەك،
ئەلەم بىلەن ھەسرەتلەر چېكىپ.
تەلمۈرىمەن ئانا يۇرتۇمغا،
بەك يىراقتىن، دىلدىن سېغىنىپ.

ئىچىمدىكى غەزەپ تۈگىمەس،
سۆزلىسەمۇ ھەرقانچە قىلىپ.
چىقتىم بۇگۈن ئوردا ـ قەسىردىن،
كۆڭلۈم خالاپ بۇيان ئات چېپىپ.
كۆرۈنمەكتە ئالدىمدا ئەنە،
كەڭرى ئورمان يېشىل تون كىيىپ.

ئېچىلسىمۇ كۆڭلۈم شىكاردىن،
بىراقكى، مەن ئەسىر ـ تۇتقۇنمەن.
ئىرادەم زور، تەييار ئوقيارىم،
چىلبۆرىنى ئاتمەن جەزمەن.

ئىپارخاننىڭ چىەنلۇڭ خان بىلەن ئېلىشقان چاغدا قەيسەرلىك بىلەن ئېيتقان نەزمىسى:①

خارلىنىپ ياشاشتىن سېنىڭ ئالدىڭدا،
مىڭ ئەلا مەن ئۆچۈن ماماتلىق – ئۆلۈم.
يېقىنلاپ زورلىساڭ مېنى، ھازىرلا
بولىدۇ بۇ يەردە قانلىق بىر كۆرۈم.

ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تاۋارەنتىڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەبرىستانلىقتا ئىپارخانغا ئائىت بىر ئابىدە ئورنىتىلغان بولۇپ، كېيىنكىلەر بۇ ئابىدىگە مۇنداق يازغانىدى:②

چۈشتىلەر بىردىن بېشىمغا دەرد ـ بالا،
ۋاداەرىخ، چەكسىز ئەلەمگە قالدىما.
ئايلىنىپ ئىسقا شېرىن چۈش، شۇ تولۇن
ئاي راۋانقى بولدى كۆكۈم ـ تالقان گويا.
ياشىدى باغدەك گۈزەل مۇھىت ئارا،
بىغۇبار ساھىپجامال ـ ئول دىلرەبا.
ۋە لېكىن، كەتتى شۇ پاك قىز ئاقىۋەت،
قالدۇرۇپ قويماي نىشان ـ ئىز زادىلا.
كۆتۈرۈلەر كۈجە ئىسى، شۇ ئىس ئارا،
ئالتۇن كېپىنەكتەك كۆرۈندى ئۇ ماڭا.

*　　*　　*

كەتتى توزۇپ خۇش پۇراق،
گۈل سارغىيىپ غازاڭ بولۇپ.
ياتار گۈزەل ئىپارخان،
گۈلشەن ئارا قەبرە تۈتۈپ.

سۈندى ئۇ، بولدى نابۇت،
گويا كى يۇمران نوتىدەك.
مەن ئاڭا باقسام، دىلىم
كېتىدۇ دەردكە تولۇپ.

ئىپارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چىەنلۇڭ خان ياۋروپالىق رەسسام رومىبرانتقا ئىپارخاننىڭ رەسىمىنى سىزىپ، ئوردىغا ئېسىپ قويۇشنى پەرمان قىلغان. پەۋقۇلئاددە سەۋەب تۈپەيلىدىن بۇ رەسىم ئايرىم ساقلانغان. جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندا بۇ رەسىم ئاندىن ئاشكارا بولغان. يېقىنقى زامان شائىرلىرى

① «ئىپارخان» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. 430 ـ بەت.

② ئېيتىشلارغا قارىغاندا، گۇاڭشۇينىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆتكەن جاڭ چوڭخەن دېگەن كىشى ئوردىدىكى يازمىسىدا بۇ شېئىرلارنى پۈتۈپ قالدۇرغان. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئىپارخان» ناملىق كىتاب، 180 ـ بەتتىن ئېلىندى.

بۇ رەسىم ھەققىدە مۇنداق شېئىر - بېغىشلىمىلارنى يېزىپ قالدۇرغان:①

ھۆر - گۈزەل جانان تۇرار،
شەمشەر ئېسىپ ھەيۋەت بىلەن.
سېغىنىپ ئۆز يۇرتىنى،
چەكسىز مېھىر - شەپقەت بىلەن.

تۆكتى قان شۇ قىز ئۈچۈن،
خاقان قىرىپ پۈقرانى كۆپ.
سۈرگىلى كەيپ - ساپا،
ئىشرەت بىلەن، شەھۋەت بىلەن.

تەلپۈنەر راۋاقتا قىز،
ئۆز يۇرتىغا غەمكىن بېقىپ.
قانغا بويالغان كىيىمى،
يىغلىغاچ ھەسرەت بىلەن.

قاقشىتىپ ئەپكەلدى خان،
شۇ قىزنى خان ئوردىسىغا.
تەڭرىتاغ قالغان غەزەپتە،
بوغۇلۇپ نەپرەت بىلەن.

مىنگونىڭ 13 - يىلى (مىلادىيە 1924 - يىلى) شۇ مويى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «چىڭ ئوردىسى - نىڭ تارىخىغا دائىر قىسسەلەر» ناملىق كىتابنىڭ 63 - بابىدا، ئىپارخان تۇرىدىغان «تولۇن ئاي راۋىقى» توغرىسىدا مۇنداق نەزمە يېزىپ قالدۇرۇلغان:

غەربىي يۇرتتا چوڭ بولغان،
ساھىبجامال گۈل - پەرى.
غەمكىن ھالدا تەلمۈرۈپ،
قارار ئىدى ئۆز يۇرتقا.

كۆڭۈلنى دەپ گاۋزۇڭ خان،
ياساتقان شۇ راۋاقمۇ.
قالدى مانا چۆلدەرەپ،
خان يەتمىدى مۇرادقا.

① جۇڭخۇا مىنگونىڭ 7 - يىلى يەنى 1918 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شائىر شى يىن يازغان.

2 ـ باب
نۇزۇگۇم قوشاقلىرى

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1644 ـ يىلى پۈتكۈل جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن تارتىپ، تاكى 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدا ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر بولغان 260 نەچچە يىل جەريانىدا، چېكىدىن ئاشقان فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېزىپ، ئۇلارنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش ئۈتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەملىكىتىمىز ـ نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ چاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلدى. بولۇپمۇ جياچىڭ، داۋگۇاڭ يىللىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. قەشقەر خەلقىنىڭ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرىشى ئەنە شۇ جياچىڭ دەۋرىدە كۈتۈرۈلگەنىدى.

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ئىڭ ئاۋۋال بويسۇنغان قۇمۇل، تۇرپاندىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى قولچوماق قىلىپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىمتىياز ـ ھوقۇق بېرىپ، شۇلار ئارقىلىق ئۇز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى. بۇ كىشىلەر ۋاڭ ـ گۈڭ مەرتىۋىلىرىگە ئىگە بولغاندىن سىرت، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ھاكىم بېگى، بېگى قاتارلىق مەنسەپلەرگىمۇ تەيىنلەندى. ئۇلار چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆزلىرىگە ئارقا تىرەك قىلىپ، يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەرلىك خەلقنى ئاياغ ـ ئاستى قىلدى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئىپپەت ـ نومۇسىغا تەگدى. خەلق ياشاش ئىمكانىيىتىدىن ئايرىلدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، 1826 ـ يىلى قەشقەر خەلقى قوللىرىغا قورال ئېلىپ، مانجۇ ئىستىبدادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چاڭ خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىپ، ھاكىم ـ بەگلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇردى، بىراق، قوزغىلاڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتە دۈشمەننى بەسىپ چۈشەلمىگەچكە، قانلىق باستۇرۇلدى.

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قەشقەردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، يەنىلا خاتىرجەم بولالماي، ئۆزلىرى «گۈمانلىق» دەپ قارىغان كىشىلەرنى تىزىملاپ، ئىلغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ، ئېغىر ئەمگەككە سېلىپ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق مانجۇ چېرىكلىرىنى بېقىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە يۇرت ـ ماكانى، ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلغان قەشقەر شەھەرلىك نۇزۇگۇمۇ بار ئىدى.

نۇزۇگۇم ئىلغا سۈرگۈن قىلىنىپ كېلىپ ئامبال موڭغۇلنىڭ ئۆيىدە مالاي بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن ئاكىسى ئابدۇقادىرنى ئىزدەيدۇ. ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەي، ئۇ مۇشۇ ئۆيدە مالاي بولۇپ ئىشلەۋاتقان باقى دېگەن يىگىت بىلەن تونۇشىدۇ. نۇزۇگۇم بىلەن باقى بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. لېكىن، ئامبال نۇزۇگۇمنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى كۆزلەيدۇ. بۇنى سەزگەن باقى نۇزۇگۇمنىڭ ئاكىسى بىلەن بىرلىشىپ، نۇزۇگۇمنى ئەمەلدارىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرلۇك ئامال ـ چارىلەرنى قىلىپ باقىدۇ. بىراق مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇزۇگۇم ئامبالغا يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ ۋە توي كۈنى ئاخشىمى ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى يالغۇز قومۇشلۇققا قېچىپ كېتىدۇ. شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت چېرىك چىقىرىپ

ـرىپ، ئىزدەپ يۈرۈپ نۇزۇگۇمنى تۇتۇپ كېلىدۇ ھەمدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ چېپىپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. نۇ-زۇگۇم قوشاقلىرىدا نۇزۇگۇمنىڭ قەيسەر ئىرادىسى، سەمىمىي، ساپ، سادىق پەزىلىتى، خەلققە ۋە يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى، تىز پۈكمەس كۈرەشچان روھى ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، بۇ قوشاقلار خەلقىمىز ئىچىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. نۇزۇگۇم ھەققىدە تارىختىن بۇيان يەنە نۇرغۇن رو-مان، پوۋېست، ھېكايە، داستان قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجاد قىلىنغان.

نۇزۇگۇمنىڭ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان چاغدا ئاتىسىغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

خەير ئاتا، مېھرىبانىم،
غەمگۇزارىم ياخشى قال.
كۆزلىرىم ئاقۇ ـ قاراسى،
تەندە جانىم ياخشى قال.

رازى بول، جېنىم ئاتا،
ئاقلالمىدىم بەرگەن تۇزۇڭ.
گەر قازا يەتمەي ئامان،
كەلسەم قىلارمەن خىزمىتىڭ.

بىللە ئويناپ، بىللە ئۆسكەن،
يارۇ دوستلار ياخشى قال.
كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن،
قەشقەر شەھىرىم ياخشى قال.

زالىم دوۋاڭ زار[1] يىغلاتتى،
يوقسۇللارنى بەك قاقشاتتى.
ياش دېمىدى ـ يا قېرى،
ئاپىرىپ پۇلغا ساتتى.

گۇناھسىز مەسۇملارنىڭ،
بېشىغا قىلىچ چاپتى.
نى يىگىتلەر، ياش قىزلار،
ئەرك ئۈچۈن قانغا پاتتى.

يانسۇن ! يانسۇن ! زالىملار
تاجۇ تەختى گۇم بولسۇن !
ئەركىنلىك دۈشمەنلىرى،
يەر بىلەن يەكسان بولسۇن.

---

① قوزغىلاڭنى باستۇرغۇچى ئەمەلدار.

نۇزۇگۇمنىڭ ئاتىسىنىڭ قوشىقى:

خەير، قىزىم نۇزۇگۇم،
ئەقلى تازا قۇندۇزۇم.
كۆلىپەت چۈشتى بېشىڭغا،
تۇنقۇن بولدۇڭ شورلۇقۇم.

كۆيدۈرسە كۆيمەس ئىدىم،
ئەمدى كۆيدۈم كۈل بولدۇم.
غازاڭ بولغان باغلاردەك،
سارغىيىپ سامان بولدۇم.

دوڭاڭ ئاپەت بىر بەتبەخت،
قىلمىدى ھېچبىر شەپقەت.
ئاپئاق ساقال يۇلۇنۇپ،
دەرد ئۈستىگە بولدى دەرد.

شېرىن قىزىم نۇزۇك ئاي،
ئاكاڭدىنمۇ ئايرىلدىم.
ھېچكىم مەندەك بولمىغاي،
قاناتىمدىن قايرىلدىم.

نۇزۇگۇمنىڭ بېشىغا چۈشكەن دەرد ـ ئەلەملەرنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

تۆگىلەر ئاغزى قامغاقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
قالماقنىڭ شۇم نىيىتى،
مەن نۇزۇكنى ئالماقتا.

تۆگىلەر بېشى ـ تاغ بېشى،
مۆلچەرىمىز يار قېشى.
شۇ مۆلچەرگە يەتكەندە،
توختىمايدۇ كۆز يېشى.

يوللارنى تولا مېڭىپ،
ھالسىزلىنىپ تېلىقتىم.
مەن بۇ يەرگە كېلىپلا،
يامان كۆزگە چېلىقتىم.

يالاڭ ئاياغ سۇ كەچتىم،
تاغنىڭ سۈيىنى ئىچتىم.
چىدالماي قالماق زۇلمىغا،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتىم.

ھاۋانى بۇلۇت باستى،
قار ـ يامغۇرلار ياغقىلى.
قانداق چاغدا تۆرەلدىم،
دەرد ـ ئەلەملەر تارتقىلى؟

ئاسماندىكى سار بولدۇم،
يوللار يۇرۇپ خار بولدۇم.
ئاكام قالدى قالماقتا،
بىر كۆرمەككە زار بولدۇم.

تاغدىن چۈشكەن تۆت ئاتلىق،
تۆتىلىسى بوز ئاتلىق.
تۆت ئاتلىقنىڭ ئىچىدە،
مېنىڭ ئاكام سۈمباتلىق.

ئايىغىمدا كىشەن بار،
قوۋۇق قىسار بوينۇمنى.
مىدىر قىلماس بوپ قالدىم،
كويزا قىسىپ قولۇمنى.

چورۇق كىيگەن ئاياغقا،
تۆمۈر ئىشكەل بوش كەلدى.
جېنىم ئاتام قېشىدىن،
بۇ يىللاردا كىم كەلدى؟

سەل ئەمەستۇر ئاققىنى،
كۆزدىن ئاققان يېشىمىز.
قامچا، تاياق ئاستىدا،
ئۆتەرمۇ بۇ بېشىمىز؟

نۇزۇگۇمنىڭ قېچىپ بېرىپ قومۇشلۇق ئىچىدە مۆكۈنۈپ ياتقاندا ئېيتقان قوشقى:

ئالتە ئاي ياتتىم قومۇشتا،
قومۇش ئارىلاپ كۆن چۈشتى.

مەن نۇزۇكنىڭ بېشىغا،
تاغدىن ئېغىر مۇڭ چۈشتى.

خۇدا سالدى بۇ ئىشقا،
نىيەت پۈكتۈم قېچىشقا.
قالماق چېرىكلىرى يامان،
ئوت قويارمۇ قومۇشقا؟

ئۇچ كۈن ياتتىم قومۇشتا،
مېنى ئىزدەپ كېزەرمىش.
مەن نۇزۇكنى تاپالماي،
ئىتتەك ماراپ يۈرەرمىش.

قومۇشلارغا ئوت قويماي،
مەن نۇزۇكنى تۇتالماس.
مەن نۇزۇكنى تۇتقاندا،
ئۆلتۈرەر، تىرىك قويماس.

ئۇنتۇمايمەن باقمىنى،
قومۇشلۇقتا ياتساممۇ.
كۆڭلۈم ئۇندىن ئايرىلماس،
ئەلەم ـ كۈلپەت تارتساممۇ.

خۇدايىم بەرگەن غۇنچەمنى،
سولۇن ياۋۇز ئۈزەلمەس.
باقى يېگىت، مەرد يېگىت،
زالىم قالماق كۆرەلمەس.

بۈلبۈل ھەرگىز سايرىماس،
ئالتۇن بالداق قەپەستە.
مەن باقمىنى ئويلايمەن،
كېچە ـ كۈندۈز، سەھەردە.

تۆگىلەر ياتار ئويماندا،
باش بۈيلىسى بوينىدا.
تۇتسا قالماق نۇزۇكنى،
پىچىقى بار قوينىدا.

چۆل ـ جەزىرە ئىچىدە،
يوقتۇر بىرەر ھەمراھىم.

قومۇشلۇقتا دەرد تارتىپ،
ئۆتتى كۈنۈم ئاچ - زېرىن.

ماڭسام قەشقەر يولىغا،
قەشقەر يولى، يول بولغاي.
نۇزۇك ئاجىز بەدەننى،
بىر خۇدايىم ساقلىغاي.

نۇزۇك ئۆزى تۇتقۇندا،
غېرىب ئاكام پۇشقۇندا.
مەن نۇزۇكنىڭ دەردىدە،
باقى كۆيەر يالقۇندا.

قومۇشلارغا ئوت قويسا،
قېچىپ كىرەي دەريا غا.
ھەرگىز خوتۇن بولماسمەن،
قالماق ئامبال ئەبگا غا !

نۇزۇگۇمنىڭ تاغ- تۇرا، جاڭگاللىقلاردا يۈرۈپ، دادىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشاقلىرى:

مەن قەشقەردىن چىققانچە،
تۆشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئۆرۈگەن چېچىمغا،
تارغاق سېلىپ باققان يوق.

كۆرەلمىدىم ئاتامنى،
ئاڭا قېنىپ باققان يوق.
مەن نۇزۇكتەك ھېچ خوتۇن،
يالغۇز چۆلدە ياتقان يوق.

قاينىاپ تۇرغان قازانغا،
چۆمۈچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتە ئاي ياز قېچىپ يۈرۈپ،
تەكىيە قويۇپ ياتقان يوق.

تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى،
سۇزۇپ ئىچەر ئەر قېنى؟
مېنى قەشقەر شەھىرىگە،
ئېلىپ كېتەر ئەر قېنى؟

جان ئاتامنى كۆرەلمەي،
ئۆلۈپ كېتەر بولدۇم مەن.
قالماقلارغا تۇتۇلۇپ،
سولۇپ كېتەر بولدۇم مەن.

ئاخىر بولدۇم ئاشكارا،
يوشۇرۇنغىلى يەر بارمۇ؟
باشقا قاتتىق كۈن چۈشتى،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نۇزۇگۇمنىڭ سۆيگەن ئاشىقى باقى يىگىتنىڭ ئېغىر كۈنلەردە نۇزۇگۇمنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالتە ئاي باقتىم قويۇڭنى،
بىر كۆرمىدىم بويۇڭنى.
بىرەر كۆرسەم بويۇڭنى،
قانداق قىلاي ئوتۇڭنى؟

قويچى بولماس ئەر ئىدىم،
قويچى قىلدىڭ، ئەي نۇزۇك.
قالماقنى خوي قاقشاتقان،
بوزچى قىلدىڭ، ئەي نۇزۇك.

تۆگە چاينار تال بېشى،
مېنىڭ جايىم يار قېشى.
نۇزۇگۇمغا مەن ئامراق،
مەڭگۇ كۆڭلۈم سىردىشى.

تال بويۇڭنى كۆرۈشكە،
تالچى ئاكاڭ ئارماندا.
«نۇزۇگۇم» دەپ ئىزدەيدۇ،
دەردلىك كۆڭلۈم ئارقاڭدا.

سەن مېنىڭدىن سورىما،
بىل قاراپ چىرايىمدىن.
ئاشىق ـ مەشۇق بىر ئۆتسۇن،
تىلەيمەن خۇدايىمدىن.

دارېن① ئۆيى ھەيۋەتلىك،
مېنىڭ ياردىم سۆلەتلىك.
باقى بىلەن نۇزۇگۇم،
ئاشقىتۇر قىيامەتلىك.

قوي بېقىپ يۈرگەن كۈنلەردە باقى يىگىتنىڭ ئايغاقچى بىلەن ئۇچراشقاندا ئېيتقان قوشىقى:

باقى:

نۇزۇك ياردىم ئامانمۇ؟
ئايغاق دوستۇم، ئېيتساڭچۇ؟

ئايغاقچى:

نۇزۇك ياردىڭ ئاماندۇر،
سۆيۈنچەڭنى بەرسەڭچۇ؟
بۇگۈن نۇزۇك ئۆيدە بار،
ئىلدام بېرىپ يەتسەڭچۇ؟

باقى:

ئۇنداق بولسا مەن باراي،
مەندىن خەۋەر ئېيتساڭچۇ؟
.....

نۇزۇگۇم:

نۇزۇك قولۇم باغلاندى،
خەلقىئالەمگە ئاڭلاندى.
باقى ياردىم، سەن ئۇچۇن،
يۈرەك ـ باغرىم داغلاندى.

باقى يىگىت كەلسەڭچۇ؟
يۈرەك ـ باغرىڭغا باسساڭچۇ؟
سۆيگەن ياردىڭ نۇزۇكنى،
ئەمدى ئېلىپ قاچساڭچۇ؟

باقى:

نۇزۇك جېنىم ئېپ قاچاي،
ئاغىنى بولسا ئېيتساڭچۇ؟!

نۇزۇگۇم:

ئاڭا ئاغىنى شۇ بولۇر،
ياياق خەلقى جەم بولۇر.

① دارېن ـــ ئامبال. مانجۇ ئامبالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قاچقان باشتا مۇڭ بولۇر،
مۆككەن جايلار بۇك بولۇر.

بىز كېتەرمىز بۇ يەردىن،
بارسا كەلمەس دىيارغا.
ئاتا ـ ئانام مۇڭ قالۇر،
كۆڭۈللىرى دوق بولۇر.
ئىزدەكچىلەر جىق تولۇر،
بىز بۇ يەردىن كەتكەندە.
.....
بۇلبۇل قۇشنى سولاپ قويسا،
ئالتۇن بالداق قەپەسكە؛
كۆڭلى ئۇنىڭ ئارام تېپىپ،
قاچماق ئويىنى قويارمۇ؟

مۇڭلۇق بولغان، غېرىب نۇزۇك،
ئامراقىغا قانمىسا؛
نۇزۇك كۆڭلى ئۆز ياردىن،
بىردەم نېرى بولارمۇ؟

نۇزۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا،
كۆڭلى ئۇنىڭ تۇتقان يوق.
ياري ئۇچۇن قۇربان بولسا،
نۇزۇك باشتا ئارمان يوق.

نۇزۇگۇم بىلەن باقى يىگىتنىڭ ئۆزئارا ئېيتىشقان قوشىقى:

نۇزۇگۇم:

سەن سېغىندىڭمۇ مېنى؟

باقى:

خويمۇ سېغىندىم مەن سېنى.

نۇزۇگۇم:

سەن قەيەرىدە سېغىندىڭ؟

باقى:

مەن جىگەرىمدە سېنى.

نۇزۇگۇم:

سەن مېنىڭدىن سورىمىغىن،
كۆرگىن چىرايىمدىن مېنى.
سەن مېنىڭ باقىم تۇرۇپ،
دەردىمنى بىلگەنىڭ قېنى؟

باقى:

كۈندە كۆرمىدىم يارنى،
بىر كۈنى كۆرەرمەن دەپ.
ئۈمىد ئۈزمىدىم ياردىن،
ئۆلمىسەم سۆيەرمەن دەپ.

ئالتىنچى ئاي كىرگەن چاغدا،
ئارا ـ گۈرجەك خاماندا.
نۇزۇك يارنى كۆرۈشكە،
باقى يىگىت ئارماندا.

نەچچە كۈن بولۇپ كەتتى،
نۇزۇك يارنى كۆرمىدىم.
تەقدىر بولسا كۆرەرمەن،
تېخى ئۈمىد ئۈزمىدىم.

ئالدىمدىن چىققان بىر تۇغ،
نۇزۇك يارنىڭ ئايغىقى.
كۆڭۈلگە كەلگەن تۇيغۇ،
ئامراق كۆڭۈل باغىقى.

نۇزۇگۈمنىڭ تۇتۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، كۈرە شەھىرىدىكى ئامبالنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

كەپە قىلدىم باياۋانغا،
چېرىك كەلدى داۋانغا.
ئون ئىككى كۈن بولغاندا،
مەن تۇتۇلدۇم قاۋانغا.

شىسەن مازى① ياخشىدۇر،
ئاغىچىسى خوپ ياخشىدۇر.
دەردنى ئېيتىپ يىغلايمىز،
دەردىمىز مۇڭ ـ ناخشىدۇر.

ئاتامنى مەن سېغىندىم،
ئاكامنى مەن سېغىندىم.
تىرىكمىكىن شۇ ئاتام،
خەۋەر ئۇقماي يىغلىدىم.

ئاكامغا يېتەلمەسمەن،
ئاتامنى كۆرەلمەسمەن.

① مازى ـــ چوقۇر مەنىسىدە.

ئاتامنى كۆرۈپ ئۆلسەم،
ھەرگىز ئارمان قىلماسمەن.

ئاكام مۇندا كېلەرمۇ؟
مېنى ئېلىپ كېتەرمۇ؟
بىر خەۋىرى يوق ئۇنىڭ،
قەشقەرگە تىنچ يېتەرمۇ؟

نۇزۇگۇم موڭغۇل ئامبالىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ئالتە ئاي قېچىپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ جاڭگالدا قېچىپ يۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالتە ئاي ياتتىم خامالدا،
نان پىشۇردۇم سامالدا.
ئاجىز نۇزۇك جاڭگالدا،
ئاتام يۈرەر قايالدا؟

سولۇن بېرىپ يامۇلغا،
ئەرز قىپتۇ جاڭجۇنگە.①
جاڭجۇن يايى ئەۋەتتى،
مەندەك ئاجىز خوتۇنغا.

يايى چىقتى تۇنقىلى،
ئەجدىھادەك يۇنقىلى.
ئون بەش يايى كېلىپتۇ،
مەن نۇزۇكنى تۇنقىلى.

قومۇشلۇق بولدى جايىم،
بۆرە، تۈلكە ھەمراھىم.
خۇدانىڭ ھۆكمى بىلەن،
جاڭگال بولدى ماكانىم.

ئالتە ئاي بولدى يالغۇزمەن،
قەشقەر يولىنى بىلمەسمەن.
خۇدا مېنى ساقلىسۇن،
سولۇنلارنى كۆرمەسمەن.

ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالالارغا قالمىسۇن !
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم،
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن !

① ئىلى جاڭجۇنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

نۇزۇگۇمنىڭ دۆڭ يامۇلدا تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ئامباللارنىڭ خاڭزىسى،
غۇلجىدا بار فاڭزىسى①
چاقاي دېسەم چېقىلماس،
قولۇمدىكى كويزىسى.

خۇدا بەرگەن غۇنچەمەن،
سولۇن قالماق ئۈزەلمەس.
خوتۇن قىلماق قەستىمۇ،
مېنىڭ قەددىمنى پۈكەلمەس!

ئايغىمدا كىشەن بار،
بوينۇمدا تاختاي تىڭگاڭزە②.
ئېلىپ قاچار نۇزۇكنى،
بارمىكىن بىر خوخەنزە؟

يامۇلنىڭ بار ئۆگزىسى،
ئون بەش غۇلاچ توغرىسى.
كۆرسەم ئەسكى كىگىزدۇر،
سولۇنلارنىڭ موزىسى.③

ئەپيۇن تەرگەن سولۇننىڭ،
توڭگۇز يېغى جوزىسى.
ئوڭ قولىدا داۋزىسى،④
سول قولىدا خوزىسى.⑤

ئەپيۇن چەككەن جاللاتلار،
دۆڭ يامۇلدا تارتىدۇ،
قاپقاراڭغۇ زەي ئۆيدە،
نۇزۇك جۇۋان ياتىدۇ.

داۋگۇاڭ خاندىن خەت كەلسە،
«نۇزۇگۇمنى ئۆلتۈر!» دەپ.
ئەل ـ جامائەت ئېيتىدۇ:
روھى «جەننەت كۇتەر» دەپ.

① فاڭزىسى ـــ ئۆي ـ جايى.
② تىڭگاڭزە ـــ بويۇنغا سېلىنىدىغان كىشەن.
③ ماۋزى ـــ قالپاق.
④ داۋزىسى ـــ پىچىقى.
⑤ خوزا ـــ ئەپيۇن سالىدىغان چىلىم.

مويتۇكزىدا چاپقاندا،
مەن ئالدىدا ئۆلەرمەن.
موللىلارنىڭ سۆزىچە:
«بېھىش يۇزى» كۆرەرمەن.

مانجۇ چېرىكلىرى نۇزۇگۇمنى تۇتۇپ كەلگەندە، نۇزۇگۇمنىڭ زىنداندا ئېيتقان قوشىقى:

نۇزۇك بىلەك باغلاندى،
ئۆلتۈرگىلى چاغلاندى.
نۇزۇگۇم ئۆزى يالغۇز،
شى يامۇلغا سولاندى.

«نۇزۇگۇم» دەپ كۆپ يىغلاپ،
ئاتام قەشقەردە قالدى.
يالغۇز مېھرىبان ئاكام،
قالماق ئىچىدە قالدى.

كاشكى كۆرسەم ئاتامنى،
قالماقتىكى ئاكامنى.
كۆرمەي ئۆلۈپ كېتەرمەن،
قەشقەردىكى تاغامنى.

مەن كۆرمىگەن مومامنى،
مېنى تۇغقان ئانامنى.
چەنفەن① بېرىپ ئۆلتۈرگەن،
ئۇچ ياشتىكى بالامنى.

يامۇل ماڭا قىيىندۇر،
ئۆلۈم ۋاقتى يېقىندۇر.
زالىملارنىڭ سورىقى،
پايدىسىز - بىر تىيىندۇر.

ئالدىمدىكى جاللاتلار،
قىلىچىنى ئوينىتار.
مېنى ئۇشبۇ ئۆلۈمدىن،
قانداق كىشى ئاجرىتار؟

① چەنفەن — چېرىك، جاللات مەنىسىدە.

3 ـ باب
سادىر پالۋان قوشاقلىرى

سادىر پالۋان ــ شىنجاڭ تارىخىدىكى بىر ئاتاقلىق شەخس، مىللىي قەھرىمان. ئۇ ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەركەردىسى، يالقۇنلۇق خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1798 ـ يىلى كۇزده هازىرقى غۇلجا ناهىيىسىنىڭ موللىتوختىيۇزى يېزىسىدىكى بىر يالانما دېهقان ئائىلىسىده دۇنياغا كېلىپ، 1871 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى ئەڭ داڭلىق، ئەڭ مۇنەۋۋەر قوشاقلارنىڭ ئۈلگىسىدۇر.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن جۇڭگوغا هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، جۇڭگودىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى قاتتىق خانىۋەيرانچىلىق ئىچىده قالغانىدى. بۇ دەهشەتلىك مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇملارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ياش سادىرنىڭ قەلبىده زۇلۇمغا قارشى ئۆچمەنلىك ئوتى يالقۇنلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ دېهقانلارنى بوزەك قىلىپ ناهەق جازالاشلىرىغا بىرقانچه ئون قېتىم قارشى چىقىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ نامى ئەل ئىچىده تارقىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئەكسىيەتچى هۆكۈمەت تەرىپىدىن گۇمانلىق دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئۆز يېزىسىدا تۇرالماي، غۇلجىنىڭ قازانچى دېگەن يېرىده 50 كىشىلىك قارشىلىق كۆرسىتىش ئەترىتى تەشكىللەيدۇ ۋە ئۇنى ياخشى يېتەكلەپ 300 كىشىگه تەرەققىي قىلدۇرۇپ، هۆكۈمرانلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭنى باشلايدۇ. سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى قوزغىلاڭچىلار 1860 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىلى ئاشلىق سېڭى، چىلىپەڭزە، بايانداي، كۇره قاتارلىق جايلارنى ۋە كونا قەلئەلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، دېهقانلار قوزغىلاڭىنى كۆپ قېتىم غەلىبه قازىنىدۇ. سادىر پالۋان 40 يىلىدىن ئارتۇق كۈرەش جەريانىدا 13 قېتىم تۇرمىگه تاشلىنىدۇ، ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ، نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كەچۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. لېكىن، بۇ ئېغىر كۈنلەر ئۇنىڭ ئەركىنلىك، هۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالمايدۇ، گۈزەل غايىسىنى يوقىتالمايدۇ، ئۇنىڭ قەددىنى پۈكەلمەيدۇ. ئەكسىچه ئۇ ئەزگۈچىلەرگه قارشى، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش جەريانىدا پولاتتەك چىنىقىپ، تەدبىرلىك، قاتتىق قوللۇق، ئۆتكۈر باشلامچى بولۇپ يېتىشىدۇ.

«سادىر پالۋان قوشاقلىرى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرىنىڭ شانلىق دەستۇرى، تارىخنىڭ ئۆچمەس شاهىتى. سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىن بىز 18 ـ ئەسىردىكى شىنجاڭ هەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى، ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئادالەتنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىدىكى جاپالىق مۇساپه، سەرگۈزەشتىلىرىنى، يېڭى، بەختىيار زامانغا تەلپۈنۈش ئىرادىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ زور تارىخىي، ئىجتىمائىي قىممەتكه ئىگه.

1

سادىر پالۋاننىڭ بۇرۇنقى قوشاقلىرى

سادىر پالۋاننىڭ كۈره يامۇلىدا ياتقاندا ۋە يامۇلدىن قېچىپ چىققان ۋاقىتلىرىدا ئېيتقان قوشىقى:

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مېنىڭ ئەسلى ماكانىمدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل شەنگەن،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مەردلىك ياغار چىرايىدىن.
مېنى كۆرمە ئۆلۈمتۇك سەن،
چاپانىمنىڭ ياماقىدىن.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بېشى كۆكنى قۇچاقلايدۇ.
سەن جاڭجۇن بەك خار كۆرمە،
مېنى ئەل - يۇرت ئۇلۇغلايدۇ.

يامۇلغا چۈشۈپ قالدىم،
چۈسا بىلەن پىتلارغا.
ژاڭزى① «پۇل» دەپ ھەيدەيدۇ،
ئۇلگۈرمەيدۇ ئىتلارغا.

ژاڭزى «ئالساملا» دەيدۇ،
ژاڭزىغا نېمە لازىم؟
يار خالتا ئۆۋەتمىتۇ،
يامۇلدا يېتىپ تەزىم.

يامۇلدا تولا يېتىپ،
چېچىم بىر قۇچاق بولدى.
مەن يامۇلنى تەشكەندە،
قوۋۇرغام پىچاق بولدى.

يامۇلنى تېشىپ قويۇپ،
ئىككى چىقتىم تالاغا.
مېنى باققان بەش يايى،
ئەمدى قالدى بالاغا.

يامۇلدىن قاچقان ژاقىتتا،
قازانچى② بىلەن قاچقان.
چېرىكلەر قوغلاپ كەلسە،
قار كېچىپ داۋان ئاشقان.

① ژاڭزى — بەگ، ھاكىملار مەنسىدە.
② قازانچى — جاي ئىسمى.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
تاغلارنى ماكان ئەتتىم.
قورساق ئېچى يامانكەن،
شالۋۇرنى① كاۋاپ ئەتتىم.

شالۋۇرنى كاۋاپ ئەتسەم،
بىر تاتلىق ېيغىر بولدى.
تاغلاردا قېچىپ يۈرۈپ،
ئاتلىرىم يېغىر بولدى.

ئېگىز تاغنىڭ قارغىيى،
قىشلىقى شالاڭ ئوخشاش.
ھەمراھىمنى② يەي دېسەم،
ئۆزۈمنىڭ بالام ئوخشاش.

يامۇلدىن چىققان كۈنى،
ھېلىم بىلەن تېپىشتىم.
قوغلاپ چىققان چېرىك بىلەن،
ئۇچ كۈنگىچە ئېتىشتىم.

چېرىك قاچتى ئىلىغا،
ئېتىپ چۈشۈردۈم بېلىغا.
سەكرەپ چۈشۈپ ئېتىمدىن،
نەيزە تىقتىم گېلىغا.

مەن بىلمەس نە يامۇل بار؟
بولدى يۈرىكىم پارە.
بالا كەلسە بېشىمغا،
تارتماسقا نېمە چارە؟

مەن يامۇلدىن قاچقاندا،
بىر مانجۇ بىلەن قاچقان.
سالاسۇنغا سولاپ قويسا،
قۇلۇپ تولغاپ، ئىشىك ئاچقان.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
بەش كۈن ماڭدىم پىيادە.

① شالۋۇر ـــ تېرە ئىشتان.
② ھەمراھىم ـــ مىنگەن ئېتى.

بىر قالماق «ماڭغىن» دەيدۇ،
دۆلەت بەرسۇن زىيادە.

يامۇلدىن قاچقان كۈنى،
يانتاق يېرىم يانبۇلاق①
خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
ماڭا بەرسۇن بىر ئۇلاغ.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئارغامچا تېپىپ ئالدىم.
مەن مىنگەن ئالا ئاتنى،
ئون سەرگە سېتىپ ئالدىم.

يامۇلدىن قاچار چاغدا،
لوسشى② ئامال تاپتى.
سېپىلنى تېشىپ قويۇپ،
تۆشۈككە چاپان ياپتى.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئون كۈن ماڭدىم پىيادە.
تۇتامدۇ، تۇتالمامدۇ؟
بۇيرۇق بىلەن ئىزادە.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
خىيال كىردى بېشىمغا.
پىچاق، چاقمىقىم، خالتا،
شەرۋانىنخان قاياشىمغا.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
قىزىل سىردا سىرلاقلىق.
مېنى باققان بەش يايى،
ئۇرۇمچىدە سولاقلىق.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئېگىز قارىغاي چەكزە.
يامۇلدىن قېچىپ چىققان،
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

---

① يانبۇلاق ـــ جاي ئىسمى.
② لوسشى ـــ تۇرمىدىكى ھەمراھى.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئالا ـ ئالا ئالىماچ.
مەن يامۇلدا ياتقاندا،
بالىلار قالغان يالىڭاچ.

سادىر بىر ئوغۇل بالا،
ياۋان يەرنى خالايدۇ.
بىر يامبۇ بېرىپ قويسام،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

هاشارچىلارنىڭ تۇرمەلنى توختىتىۋالالماي تۇرغان چېغىدا سادىر پالۋاننىڭ ئېيتقان قوشىقى:

تۇرمەلنى تۇرۇپ قويدۇق،
هېكىم يايىدىن باشلىق.
يايىلار زۇلۇم سالسا،
بوزەك بولمىغان قاشلىق.①

تۇرمەلگە كۆچۈپ كىرسەك،
تۇرمەلنىڭ كۇچى كۆپتۇر.
هەرقانچە غەيرەت قىلساق،
قورساقنىڭ جېنى يوقتۇر.

تۇرمەلنى ئېلىپ قاچسا،
دەريانىڭ سۇيى تاشقىن.
بىز تارتساق بۇ دەردلەرنى،
ئامبالنىڭ خۇيى چاچقىن !②

نى مەردلەر ئۆلۈپ كەتتى،
تۇرمەلنىڭ قاشاسىدا.
جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،
ۋاڭخۇلۇ هاشاردا.

سادىر پالۋاننىڭ فېئودالىزم ۋە زالىم بەگلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئېيتقان قوشىقى:

بۇ چاقۇ يامان چاقۇ،
ئۆزلەرنى خار ئەيلىگەن.

① قاشلىق ـــ قاش دەرياسى بويىدىكى ئەڭگەكچىلەر كۆزدە تۇتۇلغان.
② چاچقىن ـــ ئەمەلدارلارنىڭ خۇيى ـ مىجەزى قوپال، قاتتىق مەنىسىدە.

بەگ، خوجامغا شەھەر بېرىپ،
يۇرتنى دەسسەپ، چەيلىگەن.

يامۇلغا يالاپ ماڭدى،
شۇم چاقۇ بىلەن بىزنى.
ئىچ ئاغرىتماس زالىملار،
تۆكتى قان - يېشىمىزنى.

چاقۇ بىلەن يۈز بېشى،
ئامباللىققا سايلاندى.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
ئاغزى - بۇرنى مايلاندى.

زالىملار زامانىدا،
ئەلنى قىينىدى خانلار.
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى،
ئاقماس ئۇچۇن كۆپ قانلار.

سادىر پالۋاننىڭ زالىملارنىڭ ۋەھشىيلىكى ۋە ئۇرۇپ - قىيناشلىرىغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

مېنى پالاپ ئېلىپ ماڭدى،
بۇرنۇمغا سېلىپ زىخچە.
ئۇسسۇتسەڭمۇ قايتماسمەن،
جاڭجۇن ئىشلىگەن مىخقا.①

قەپەسكە سولۇۋەتتىڭ،
تۆت تەرەپكە قارايمەن.
ئۆزۈم بۇندا، گۇۋاھ بەندە،
بۇلبۇل بولۇپ سايرايمەن.

بالا - چاقام يېتىم قالدى،
چاقىرسام ئۇنۇم يەتمەس.
قورقماس غەيرىتىم باردۇر،
ئەل ئۇچۇن بېشىم كەتمەس.

«قاچاقلار» دېمەڭ بىزنى،
يۇرىيمىز ياياق تاشتا.
خان كۆرەگە سۇ باشلاپ،
ئاش - نان تاپقان شۇ باشتا.

① مىخ — ئىرادىدىن قايتماسلىق مەنىسىدە.

مېنى سىنىماق بولغان،
خان جاڭجۇن چېغىڭ چاغلىق !
ھەرقاچان زۇلۇم سالساڭ،
ئوغۇل بالىمەن قاڭروق !

مېنى تۇتىمەن دېگەن،
سەن تاغلىق، قارا تاغلىق.
مېنى سەن تۇتالمايسەن !
ئوغۇل بالىمەن قاڭرۇق !

سادىر پالۋاننىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن دەرد ـ ئەلەملەرنى يادىغا كەلتۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالۋانغا سۈرۈك[1] بەرمەي،
يايى قامچىلاپ چىقتى.
بۇ زۇلۇمغا چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى.

سادىر دەپ ئېتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپتە تۇتۇلغاندا،
دۆڭ يامۇلغا پالانغان.

سادىرنى تۇتۇپ بەرگەن،
ئاق جاڭزىدىكى شاڭيو.
جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم،
قۇمۇل شەھىرىدە ياڭيۇ.

سادىر مەنۇ ــ سادىر مەن،
سادىر بولماي كىمدۇر مەن؟
تاغ يولىنى سورىساڭ،
بىرنى قويماي بىلۈرمەن.

يوللاردا كېتىپ بېرىپ،
قاتتىق نېنىمنى يېدىم.
بىر مانجۇ سوراپ ئەردى:
مەن ئۆزۈم خەنبىن[2] دېدىم.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.

---

① سۈرۈك ــ مۆھلەت، ۋاقىت.
② خەنبىن ــ خەنزۇ ئەسكىرى مەنسىدە.

ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىقىدا بالىسى.

چېرىك چىقتى يېيىلىپ،
سادىر ئاتتى پېتىنىپ.
دالىدىكى قارا تاش،
جۇۋامنى ئالدى يېپىنىپ.

قوغلاپ چىققان چېرىكنىڭ،
مىڭەن ئاتلىرى قاشقا.
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

لاتىدىن پوپۇچ تىكسە،
كۆرمىگەنلەر «خەي»① دەيدۇ.
سادىرنىڭ ئۇنى چىقسا،
چېرىك قورقۇپ «ھە» دەيدۇ.

چوڭ يولدا كېتىپ بارسام،
بىر چېرىك «مەكە !» دەيدۇ.
باشقا تارتىپ بىر سالسام،
«بولدى ماڭ ! كېتە !» دەيدۇ.

ئىسىت، ئۆمرۇم ئۆتۈپ كەتتى،
زەي زىنداندا، سولاقتا.
ھېچبىر راھەت كۆرمىدىم،
ئەلەم تارتىپ قاماقتا.

ئايلىنىپ تولا يۈرۈپ،
خويمۇ زېرىكتىم شەھىن.
خۇدايىم ئايرىمىسۇن،
«قازانچى» دېگەن يەردىن.

«قازانچى» دېگەن يەرنى،
چېرىكلەر تاپالمايدۇ.
يىراقتىن قاراپ تۇرسام،
بىر دۆڭدىن ئاشالمايدۇ.

① خەي — ئاياغ، ئاياغ كىيىم مەنىسىدە.

سادىر ياتقان كامارغا،
ئۇچار قانات كىرمەيدۇ.
مەن بۇ يەردە يۈرىمەن،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ؟

ئات مىنىدىم كۆرەڭ قاشقا،
سەكرەتتىم تاشتىن ـ تاشقا.
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا مالىخاي كىيگۈزۈپ،
چېرىكلەرنى گول قىلدىم.

سادىر پالۋاننىڭ ئىلىدا قايتا تۇتۇلغاندا ئېيتقان قوشىقى:

بۇ تاغلار تونۇش تاغلار،
مەڭگۈگە ئاداشمىدۇر.
قول شىلتىسا شىلتىسۇن !
قاچاقلار قاياشمىدۇر.

ھەيۋەتلىك قىياتاشلار،
يامغۇر سۈيىدە يېرىلار.
سەن تۇرساڭ تىك باغلاقلىق،
سادىرىڭ قانداق چىدار؟

قاشىنىڭ قارىسى سەندە،
ئۆزۈڭدىن ئۆكسۈپ يۈرمە !
قاراخان بىلەن ئۇنى،
مەڭگۈلۈك ئاداش كۆرمە !

سادىر پالۋاننىڭ ئىلى يامۇلىدا ياتقاندا جەنۇبتىن چىققانلار بىلەن بىرلىكتە ئېيتقان قوشىقى:

«بۇغدايچى» دېمەڭ بىزنى،
قەشقەرلىك دېمەڭ بىزنى.
تۇغقانىنى بۆلۈپ تاشلاپ،
يەك كۆرمەڭ ئەزىزلەرنى.

تاغنىڭ ئارقىسىدا دەيدۇ،
ئىلىخو دېگەن يەرنى.
شەھەر ئايرىپ ئالالمايسەن!
بوينۇڭدىكى مەرەزنى!

ئۆستەڭنى چېپىپ قويدۇق،
مەمتىمىن، ھېكىم باشلىق.①
خان جاڭجۇننى يوقاتساق،
بىزنىڭ بولىدۇ ئاشلىق.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدا ياتقان ۋاقىتتا تۇرمىدە مەھبۇسلار بىلەن ئېيتقان قوشىقى:

كۆزۈمنى ئېچىپ قويدى،
ئۆزگە يۇرت قاياشلىرى.
تۇغقاندىنمۇ چارىكەن،
بىر مەسلەك باغاشلىرى.

زىندان ئىچى قاراڭغۇ،
چىراغ نۇرى يورۇتالماس.
بىز تۇغقانلار بىر بولساق،
تۆمۈر چىشلار تاپالماس.

ھېلىم، سېلىم بىر تۇغقان،②
تاغ ئارتىلىپ سىز چىققان.
تەيپۇنەملىك③ يارەنلەر،
بىز بۇ يەردە ئۇچراشقان.

خان جاڭجۇننىڭ يامۇلى،
بىزنى قىلدى بىر تۇغقان.
بىر ياقىدىن باش چىقسا،
دۇشمەن بولۇر يەر ـ يەكسان.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدىن قاچقاندا ئېيتقان قوشىقى:

دېخۇا④ دىن قېچىپ چىقىپ،
ئۆز يۇرتقا كېتەلمىدۇق.

---

① بىللە ئىشلىگەن ئادەم ئىسىملىرى.

② جەنۇبتا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ، غۇلجىغا چېقىپ، سادىر پالۋاننىڭ چوڭ قوشۇنىغا قاتناشقان ئاكا ـ ئۇكا باتۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

③ ئەينى يىللاردا گەنسۇ، شەنشى، نىڭشيادا كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلابچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار بىردەك تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلاڭچىلىرى دەپ ئاتالغان.

④ دېخۇا ـــ ئۇرۇمچىنىڭ ئىلگىرىكى نامى.

ھەرقانچە قىلغان بىلەن،
مەقسەتكە يېتەلمىدۇق.

قونغان يېرىمىز تاشلىق،
قىينىدى قورساق ئاچلىق.
تىلماچلىق قىلىپ بەزەن،
بولۇۋالدۇق چېرىك باشلىق.

سادىر پالۋاننىڭ تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە ياتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

تاش كامېردا ياتسام،
ھۇۋقۇشلار ئۇۋام دەيدۇ.
مەن ئۆڭكۈردە ياتقاندا،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ؟

ئۆڭكۈر باشتىكى قاردىن،
بىر يېڭ سۇ چۈشەر پەسكە.
بىز تاغلاردا بولساقمۇ،
ئەزىزلەر بىزنىڭ ئەستە !

تاش كامېردا ياتسام،
دەيدۇ: «سادىر ئۆڭكۈرى».
چېرىكلەر قوغلاپ چىقسا،
قېرىلار بۇندا گۆرى.

سادىر پالۋاننىڭ قۇمۇلغا پالىنىپ كەلگەندە ئېيتقان قوشىقى:

قىش، بوران، شۇنىرغاندا،
ناخشامغا روجەك ياخشى.
جېنىمدىن ئۆتۈپ كەتتى،
تۆمۈر ھارۋا داق – داقى.

قۇمۇل دېگەن يەردىمۇ،
قازان قۇلىقى تۆتكەن.
زالىم تۆڭچىسى، بەگلەر،
زۇلمىدىن ئۆلگەن كۆپكەن.

كاللا كېسەر جاللاتنىڭ،
قولىدا نەيزە، قىلىچ.

خان دەرۋازىسى ئالدىدا،
كاللىغا ياسار بېدىش.

خان دەرۋازىسى ئالدىدا،
كۆردۈم بىگۈناھ بىر باش.
ئىسمى ئۇنىڭ گاڭباقى
ماڭا بولدى قېرىنداش.

سادىر پالۋاننىڭ قۇمۇل يامۇلىغا يۆتكىلىپ، زىنداندا ياتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

يىلان باغرىدەك يوللار،
يۇرتۇمنىڭ ئىز قاشقىسى.
ماڭا قىلچە بىلىنمەس،
ئەل ئىشقىدىن باشقىسى.

تەلكە تاغلىرى دەيدۇ،
تەڭرى تاغلىرى دەيدۇ.
قارا خانغا دەرد تۆكسەڭ،
بىر دەملىك لەببەي دەيدۇ.

تارتقىنىم زۇلۇم – كۈلپەت،
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدىم مەن.
دەرد كەلسە كېلىۋەرسۇن،
يولۇم ھەق ! تىرىلدىم مەن.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدا ئەل ـ يۇرتىنى، بالا ـ چاقا، دوست ـ بۇرادەرلىرىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان،
ئانىسىدىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى،
بىر ئېتەك سامان بارمۇ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان،
دامولالام ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن.

سادىر ئۇچۇن جان بەرگەن،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

مېھمانلار كېلىپ چۈشكەن،
چىراغلار يېنىپ ئۆچكەن.
غەمكىن كۆڭلۈمنى يەشكەن،
سارايىم ئامان بارمۇ؟

ئوقۇردا كىشنەپ تۇرغان،
تورۇق ئېتىم ئامان بارمۇ؟
بىر تەكىگە باش قويغان.
ھېۋىزەم جېنىم ئامان بارمۇ؟

ئۆينىڭ تۆردە تۇرۇپ،
ساچقانىنى ماراپ ياتقان.
كالا گۆشىنى تەڭ يېگەن،
مۇشۇكلىرىم ئامان بارمۇ؟

بوسۇغامنى بېسىپ ياتقان،
كېچە ـ كۈندۈز قاۋاپ ياتقان.
جاپايىمنى تولا تارتقان،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ؟

چوڭ ئاكامنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيتتى.
مېنى كىچىك دادام دېگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئايىنىڭ ۋاقتىدا،
مېۋە ـ چېۋە پىشىدۇ.
ئۆزى پىشىپ، ئۆزى چۈشكەن،
ئالما، ئۆرۈك ئامان بارمۇ؟

سادىر پالۋانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچىگە سۇرگۈن قىلىنغاندا، ئائىلىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

چوڭ كۈرەنىڭ يولىدا،
ئالدىم ھېۋىزەمگە يېلىم.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
ئەڭ كىچىكى مەمەت ئىدىم.

روشەنگۈل دەپ بالام بار،
دادا، — دەيدۇ ئەجەب تاتلىق.
بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
كىچىكى دەنىخان ئاتلىق.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
چوڭى «پەننامە» ئوقۇيدۇ.
مېنى مويتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ھېۋىزە توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان باققىن.

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا[1] خېتىم قالدى.
خېتىمنى ئوقۇپ باقسالا،
بەش بالام يېتىم قالدى.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالمىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچقىدا بالىسى.

كۆرە يولىدا يۇرۇپ،
مەپىڭ سۇندىمۇ شەنگەن؟
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كۆڭلۈڭ تىندىمۇ شەنگەن؟

بۇگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
كەل، مەپىنى قوش ئەمدى.
ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ئىل ـ ئاغىنە خوش ئەمدى!

---

① داڭزا — خان دەرۋازىسى تاختىسىغا چاپلانغان ھۆكۈم خېتى.

2

سادىر پالۋاننىڭ يېڭى تېپىلغان قوشاقلىرى

تىزلامچىنى كىيمەيمەن،
ئارقام ئوچۇق قالىدۇ.
گەپلىرىمگە گۇل مومام،
كۈلۈپ كۆكسى تالىدۇ.

مومامۇ بەك ئارزۇلايدۇ،
ئاپامۇ بەك ئارزۇلايدۇ.
پاتقاققا پېتىپ كىرسەم،
مومام ئاۋۇال تازىلايدۇ.

مومام ئىدى تەقۋادار،
ئۆگەتتى جىق قوشاقنى.
«نامەھەق»نى بىلگۈچە،
قورۇپ بەردى پۇرچاقنى.

بىر پۇرچاققا بىر قوشاق،
توقۇپ بەردىم ئاخشىمى.
ئىزدەپمۇ تاپالمىدىم،
گۇل مومامدەك ياخشىنى.

مومام توقۇغان بۆزدە،
ماڭا پوسما تىكىپ بەرگەن.
چوڭ دادام پوپۇچ تىكتى،
مەن ئۇنى ئاياپ كىيگەن.

دادام تايغا ئاتىماقتا،
يەردىن بىرتال تاش ئالدى.
بىر قوشاق ئېيتىپ بەرسەم،
كۆزىگە لىق ياش ئالدى.

داۋۇتكام تۆمۈرچىگە،
ياساتتىم بىر نەيزىنى.
شېرىپ دېگەن تاغام بار،
ئالدىم نەيزە پەيزىنى.

قىلىچقىمۇ يېپىشتىم،
ئالدىم تىكەن بېشىنى.
چېرىك قىلىپ چاندىم،
ساينىڭ قورام تېشىنى.

ھارسام دۆڭدە ئولتۇردۇم،
نەچچە قىلىچ سۇندۇردۇم.
ئۇستاز بول دەپ تاغامنى،
ئۆيدە نەچچە قوندۇردۇم.

ئەللەر تېرىيدۇ ئاشلىق،
ئاشلىققا مانجۇ باشلىق.
ئاشلىق تەرگەن ئەللەرنىڭ،
قىش - ياز كۆزى ياشلىق.

بىنەم تەرسەك ھوسۇلغا،
مانجۇلار ئىگە دەيدۇ.
ھوسۇلنى بۇلاپ تۇرسا،
دېھقانلار نېمە يەيدۇ؟

مانجۇلارغا ھاي - ھايچى،
ھەر مەلىدە بىر دورغا.
پۇقرانى قاقشاتقۇچە،
بەگلەر يەپ ئۆلسۇن ئوغا.

بىر پۇت تۇز، بىر دادەن ئاش،
مانجۇلاردا بارمۇ باش؟
مانجۇلارنىڭ دەستىدە،
دېھقان قالدى يالىڭاچ.

رازىلىق ئالدىم ئەلدىن،
پوتا باغلىدىم بەلدىن.
ئەل پەرياد چېكىپ تۇرسا،
ئاش - نان ئۆتەمدۇ گالدىن؟

تاغنىڭ بېشى ئالاڭغۇ،
قارىغاي ئىچى قاراڭغۇ.
ئەلنىڭ دەردىنى ئويلاپ،
سادىر بولدى ياداڭغۇ.

كىمگە ئېيتاي دەردلەرنى،
ئاڭلار بارمۇ گەپلەرنى.
سادىر ناخشىغا قاتتى،
يىغىپ قويغان «خەپ !»لەرنى.

قاغا ـ قۇزغۇن گۆش يەيدۇ،
بۆرە، ئىتمۇ گۆش يەيدۇ.
مانجۇلار چاغان قىلسا،
چەنتۇ، سولۇن مۇشت يەيدۇ.

نوغايتۇنىڭ يولىدا،
مانجۇلار يېتىۋاپتۇ.
تۆت چەنتۇنى بىر مانجۇ،
ساپانغا قېتىۋاپتۇ.

ئاتلىنىپ بەل ياقىلاپ،
دورغىدەك بولۇپ كەلدىم.
بىر كالتەك ئۇرۇپ باشقا،
مانجۇغا ئەجەل بەردىم.

چوڭ ئاكامنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ.
ۋاق يېتىپ دىدارلاشماق،
بىز ئۇچۇن تاتام دەيدۇ.

ھەر ئاخشىمى ئۆت دەيدۇ،
مەلىمزدىن ئاي بولۇپ.
يۈگۈرۈپ چىقىپ كۆرەيلى،
ئويناقشىغان تاي بولۇپ.

تايچاق دېگەن تايچاق ـ تە،
ئات بولۇشنى بىلمەيدۇ.
ئۇستىگە ئېگەر ئارتىپ،
يات بولۇشنى بىلمەيدۇ.

ئاق لەيلىنىڭ بېشىدا،
سېرىق قۇشقاچ سايرايدۇ.
شەرۋانە جۇمە كۈنى،
سۇمبۇلىنى تارايدۇ.

تونۇر بېشىغا كېلىپ،
توقاچ يۇزلۇك ئاي كۆردۇم.
شەرۋانە بىلەن بىللە،
بەك ئوبدان ئۆمۇر سۈردۇم.

قارىغاي ئارىلاپ ئۆتسەم،
ئۇركۈمىدى كېيىكلەر.

سادىرنى تۇتۇش ئۇچۇن،
ئىزدەپ كەلدى چېرىكلەر.

كەلسەڭ كېلىۋەر چېرىك،
قالمايسەن بىرىڭ تىرىك.
سادىرغا تاغ ـ تاش ياراغ،
مېنى ئىزدىمەي سېلىك.

سادىرنىڭ مىلتىقى يوق،
تاش، سالمىنى قىلدى ئوق.
بىر چېرىكنى يۇمىلاتتىم،
يۈز چېرىكتىن بىرىمۇ يوق.

سادىر «ھېيلىگەر» دەيدۇ،
«ھېيلەم» راست يامان مېنىڭ.
يارەنلەرگە ھەيدەتكەن،
سەركەمۇ پالۋان مېنىڭ.

ئۇزمەي ئاتتۇق بەش كىشى،
ئۇركۈپ قاچتى مىڭ كىشى.
جان تاتلىق چېرىكلەرگە،
سادىردا نېمە ئىشى؟

كىمكى تۇتسا سادىرنى،
جاڭجۇن بېرەر مىڭ تەڭگە.
چامىڭ يەتسە تۇتمامسەن،
قوشۇپ بېرەي مىڭ تەڭگە.

ناخشىنى كۈچەپ ئېيتسام،
سادىرنىڭ ئۇنى دەيدۇ.
يايلار كۆرەڭلىشىپ،
تۇتۇڭلار بۇنى دەيدۇ.

تاغلارنىڭ ياغاچلارى،
تاغنى تالىشىپ ئۆسكەن.
سادىرنىڭ ئېتى ئۇلۇغ،
يۈرتنى تالىشىپ ئۆسكەن.

قۇمۇل يامۇلى دەيدۇ،
كەينىدە سېپىلى يوق.
تالاغا چىقاي دېسەم،
سادىرنىڭ كېپىلى يوق.

يىلقا ئۇيىرسى نەدە؟
ئۇيلار پادىسى نەدە؟
سادىرنى يالغۇز دېمەڭ،
يۇرەك پارىسى شەدە (شەھەردە).

سېپىلنى تېشىپ چىقتىم،
كۆزۈمنى ئېچىپ تىقتىم.
ئايماقلارنى جەملەشكە،
تاغلارغا قېچىپ چىقتىم.

ئوتقا كىرسەم ئوت رەستە،
تاغقا چىقسام تاغ رەستە.
كۆزۈمنى ئاچقانلارنى،
دائىم تۇتمەن ئەستە.

موللا بىلال ئۆز باغرىم،
گېپىم بار ئاڭا دائىم.
يۇزمۇ يۇز سۆزلەشكىلى،
بەيتۇللاغا ئۇچ باردىم.

موللا بىلال تەقۋادار،
ئەلگە بولدى بەك ھەيران.
دېدى: جەڭگە چىققۇلۇق،
يېتىپ كەلگۈچە ۋەيران.

ئوغۇل بالىمەن سادىر،
نەگە بارسام يولۇم بار،
موللا بىلال ئالدىدا،
ئوڭ كۆكسۈمدە قولۇم بار.

موللا بىلال ئۇستازىم،
بېشىمدا ئالتۇن تاجىم.
زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشقا،
يار ـ يۆلەك ماڭا دائىم.

موللا بىلال خاتىپنى،
جاڭجۇن «تۇتمەن» دەيدۇ.
بەردەڭگىلىك① سادىر بار،
جاڭجۇن ھۆل تېزەك يەپتۇ.

① قەددى ـ قامەتلىك، كېلىشكەن مەنىسىدە.

كىمگە ئېيتاي دەردلەرنى،
ئاڭلارغا قۇلاق بارمۇ؟
ئېيتقىنا نازىم ئۇستاز،
قاينامغا تۇڭاق بارمۇ؟

جاڭجۇن موللا بىلالنى،
ئۆلتۈرۈپ چىدالمايدۇ.
جاڭجۇن قول سالغان كۈنى،
ئىلىدا تۇرالمايدۇ.

يۈز بېگىگە ئات دېسەم،
ھەيدەپ كەپتۇ يۈز ئاتنى.
ئاتلىنىپ چىقىپ ھەريان،
توسۇڭالدۇق ئۈچ ياقنى.

چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار،
ھالقىپ كەتتى ئۇ تاغقا.
بىز دۇشمەنگە سىلجىدۇق،
دۇشمەن كەلمەي بۇياققا.

قالماقلارمۇ ئات سالدى،
تۈڭگانلارمۇ ئات سالدى.
قارا تاشقا كەلگەندە،
چېرىكلەر «ۋاي داد!» سالدى.

كۈلدە كۆمەچ پىشۇرغان،
ناسىركامغا ئوق تەگدى.
قىساس ئوتى يامانكەن،
دۇشمەننى سادىر يەڭدى.①

① سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئىچىدىكى 2 – قىسىم (يېڭى تېپىلغان) قوشاقلارنى شائىر مەسۇم باسىت تۇرپانىيۇزلۇك موللا ھەمراھ كا-تىپى (1870 ــ 1946) نىڭ قولىيازمىسىغا ئاساسەن خاتىرىلىگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق ۋە ھەر خىل توسالغۇلار سەۋەبىدىن بۇ قوشاقلارنى 30 يىلدەك ئۆيىدە يوشۇرۇن ساقلاپ ئاخىرى «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 – يىللىق 3 – سانىدا ئېلان قىلغان. ئالدىنقى قىسىمدىكى قوشاقلارنى تۇرسۇن زىرىدىن، ئابدۇساتتار ناسىرى، تۇرسۇن ياسىن قاتارلىق ئەدىبلەر ئىلگىرى – ئاخىر رەتلەپ ئېلان قىلدۇرغان.

4 ـ باب
مايمخان هەققده قوشاقلار

مايمخان ـــ شنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 1812 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدا نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئىستىبدات چاڭ خانىدانلىقىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، پاك مۇھەببىتىنى قوغداش يولىدا مەردلەرچە قۇربان بولغان ئايال قەھرىمان.

مايمخان ـــ كىچىكىدىنلا زېرەك، ئەدەپلىك قىز بولۇپ ئۆسىدۇ، ئاتىسىدىن ناخشا ـ قوشاق ئۆگىنىپ، ئۆزىمۇ قوشاق توقۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ، كېيىنچە دۇتار چېلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالىدۇ. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، شۇ يېزىدىكى تەڭتۇشى ھېيتباقىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇ يىگىت بىلەن توي قىلماقچى بولۇپ پۇتۇشىدۇ، بۇ ئىشقا ئاتا ـ ئانىسىمۇ قوشۇلىدۇ. بىراق، بۇ خەۋەر يۇرت ئىچىگە تارقالغاندىن كېيىن، يېزا بېگى ھامۇت توينى بۇزۇپ، مايمخاننى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن، ئۇلار ھامۇتبەگنىڭ پۇتلىكاشاڭلىرىغا قارىماي توي قىلىدۇ. ھامۇتبەگ توي ئۆتكەندىن كېيىنمۇ يۇۋۇ نىيىتىدىن يانماي، مايمخان ئۇستىدە نۇرغۇن بەتنامىلارنى توقۇيدۇ، ئۆزىنىڭ غالچىسى سادىقنى كۇشكۇرتۇپ، شەنگەن ۋە ئامبالىلارغا مايمخاننى يالغاندىن قارىلاپ، زىندانغا تاشلاتقۇزىدۇ ۋە ئاخىرى «ھۆكۈمەتكە قارشى چىققان» دەپ گۇناھ ئارتقۇزۇپ، مايمخاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدۇرىدۇ. مايمخان 1840 ـ يىلى 28 يېشىدا، غۇلجا شەھىرىدىكى ھازىرقى بوينىكېسىك دېگەن جايدا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەكسىيەتچى زالىملار مايمخانىنىڭ جىسمىنى ئەلدىن ئايرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ زۇلۇمىغا، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى جەسۇرانە روھىنى خەلق قەلبىدىن چىقىرىۋېتەلمىدى. خەلق مايمخاننى يات ئېتىپ، ئۇ ھەقتە نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاق، ناخشىلارنى ئىجاد قىلدى، بۇ قوشاقلار تا بۈگۈنگىچە خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

«مايمخان ھەققده قوشاقلار» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

مايمخاننىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتى ھېيتباقى بىلەن بولغان مۇھەببىتى ھەققده ئېيتقان قوشىقى:

مېنىڭ ئېتىم مايمخان،
سول يۈزۈمده خالىم بار.
چوكان جالا چېچىمدا،
خېنىملاردەك ھالىم بار.

مەن بىلىمنى باغلىدىم،
ھاۋارەڭ ياغلىق بىلەن.
تېخى نادان ئىكەنسىز،
يۈرۈسىز شاشلىق بىلەن.

قوش تېرەك ئاراسىدا،
قول ئېلىشقانىم قېنى؟
ئۆمۈرلۈك ئايرىلماسقا،
ۋەدە قىلغانىم قېنى؟

كۆڭۈل بەرمىسەم يارغا،
ئوق تەگمەس ئىدى جانغا.
ۋەدىگە ۋاپا ئىزدەپ،
يۈرەك پاتمۇ قانغا.

كۆرۈنگەن قارا تاغدا،
ئات قارنىدا ياغدى قار.
ئۇنتۇلمايدۇ زادىلا،
كىچىكلىكتە تۇتقان يار.

ئېرى ئۆلسە سارەمنىڭ،
ئوسما قويدى ئەتىسى.
تېڭىۋاپتۇ پەرەڭنى،
توشماي تۇرۇپ يەتتىسى.①

ھاۋا تۇتۇلۇپ كەتتى،
ئۆگزىلەردە قار بارمۇ؟
جاھاننى كېزىپ چىقتىم،
ساڭا ئوخشاش يار بارمۇ؟

سىڭلىم ئۆلدى گۈل كۆرۈپ،
ئىنىم بولسا چېچەكتە.②
يامان ئىكەن جۇدالىق،
يېتىپ كەلدىم ئۇۋەكتە.

بارارىمدا كۆك سۇدىن،
تىزغىچە كېچىپ ئۆتتۈم.
يانارىمدا نائىلاج،
كالىغا مىنىپ ئۆتتۈم.

موزاينى بېقىپ قويساق،
ئۈچ يىلدا كالا بولدى.
ھامۇتبەگ بىلەن سادىق،
باشلارغا بالا بولدى.

① دادامتۇدا ئەينى يىللاردا مۇشۇنداق بىر ئىش يۈز بەرگەنىدى. مايمخان بۇنى قوشاققا قوشۇۋالغان.
② چېچەكتە ــ مايمخاننىڭ ئىنىسىگە چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

ھەر ئىككىمىز بىر دېمەت،
تەڭلا كۈلگەن غۇنچىدەك.
ئايرىۋەتتى ھامۇتبەگ،
چىدىمىدى ياش يۇرەك.

ئالۋان ـ ياساق ئەۋج ئالغان كۈنلەردە، مايمخانىناڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ئىچ ئاغرىتىپ، زۇلۇمنى ئەيىبلەپ ئېيتقان قوشىقى:

دەريادا كېمىپ باقسام،
ئوتتۇرىسى چوڭقۇر ئىكەن.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ،
سىڭلىم ھەم ئاتا ـ ئانام.

سېلىقنى تولا سېلىپ،
«ئۇزۇن ساقال»① تويمىدى.
جېنى قۇرغۇر ئوپقانلار،
ئەل ھالىنى قويمىدى.

يىغلىدىم قاڭغىر قاقشاپ،②
خۇدا ئاھىمغا يەتسىچۇ؟
ئۆلۈمنى قولىدا تۇتماي،
زالىملارغا بەرسىچۇ؟

بۇاپا ئىكەن ئالەم،
كۆپ جاپا ئىكەن ئالەم.
ئايرىلماس دېگەنتۇق بىز،
ئايرىغان ئىكەن ئالەم.

ئالغاچ كەتسە بولمامدۇ،
ماڭغان يوللىرى تارمۇ؟
ئىلىنى ئاختۇرۇپ كەلسەم،
مېنىڭدەك دەردى غەم بارمۇ؟!

قازاسى يەتمىسە ئۆلمەس،
دەريا سۈيى كەچكەنگە.

---

① دادامتۇدىكى ھامۇتبەگكە ئوخشاش چوڭ زومىگەر ـ بايلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② مۇشۇ كۇپلېتتىن باشلاپ تۆۋەنكى توققۇز كۇپلېت قوشاق (ئالدىنقى ئۈچ كۇپلېت تەكرارلىنىپ) ئەينى زامانىدا مايمخان تەرىپىدىن ناخشا قىلىپ ئېيتىلغانىكەن. كېيىن يەنە بىر قانچە كۇپلېت قوشۇلۇپ بېيىغان.

بوينى قايرىلار، ئۆلمەس،
زۇلمەت باشقا چۈشكەنگە.

سىڭلىم بەرگەن ئۈچ ئالما،
بىر - بىرىدىن بۆلەككەن.
بىزنى شۇنداق ئايرىغان،
مۇشۇ قارا پەلەككەن.

ئورما ئوردۇم سول تارتىپ،
تاناب قويغىن ئۇنچەمگە.
سول بېشىغا چىقالماي،
ئىزا بولدى پەخەمگە.

كەمبەغەللىكنى يەرلىرى،
ساپان تەگمەي بوز بولدى.
تام ئۈستىدە تاش ئۇرسام،
ئېتىم ئوغۇلقىز بولدى.

ھاشار بىلەن ياز كەتتى،
تۇرنا، ئۆردەك، غاز كەتتى.
مەن تىللىسام ھامۇتنى،
سادىق تازغا دەز كەتتى.

كۆكتە ئوينىغان قۇشنى،
تۇرامدۇ قويسىلا باغلاپ؟
زۇلۇمنىڭ دەستىدىن كەتتى،①
بىلگەنلەر ئۆزى چاغلاپ.

ئاغا - ئىنىلەر كېتەيلۇق،
ئامانلىققا بەل باغلاپ.
ئاۋۇال ئاڭلىغان بولسام،
كېتەر ئىدىم تاغ ئاتلاپ②.

كۈن ئولتۇرۇپ، ئەتراپىم،
يورۇقتى، قارا بولدى.
كۆيگەن يارنىڭ دەردىدە،
يۈرىكىم يارا بولدى.

---

① شۇ زاماندا نۇرغۇن يېتىم - يوقسۇللار كۈن كەچۈرۈشكە ئىلاج قىلالماي، دادامتۇدىن ياقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەن. مۇشۇ ئىشنى دېمەكچى.

② ھامۇتبەگنىڭ نىيىتىنى بىلگەن بولسام، تاغ ئاتلاپ جەنۇبقا كېتەتتىم دېمەكچى.

جۇدالىق دەردىنى تارتىپ،
ساق تېنىم يامان بولدى.
پارە ـ پارە ئىچ باغرىم،
ھۆسنىمۇ سامان بولدى.

تېكىلخاندىن قارىسام،
يۇرتۇمنى كۆرەرمەنمۇ؟
ئۇچۇپ ئويىنىغان قۇشتەك،
شاد ـ خۇرام يۈرەرمەنمۇ؟

يۇگۇرۈك ئات تولا يۇگۇرۈپ،
چۆمىدۇ قارا تەرگە.
تېتىيمەن ھامۇتبەگكە !
كىرمىسەم قارا يەرگە.

ئاتام نەدە، ئانام نەدە؟
مەن قالدىم بۇ يەرلەردە.
يالغۇزلۇق ئەسىر قىلدى،
بۇ قاراڭغۇ تۈنلەردە.

ئۇخلىمىدىم زادىلا،
ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە.
ئاتا ـ ئانام ئەسكە ئېپ،
يىغلىغاندۇر تۈنلەردە.

بۇلۇت ئەگمىسە تاغنى،
جۇدۇن بولمىدۇ پات ـ پات.
ئالۋان ـ سېلىقى ئاشتى،
پۇقرا ئىچىدە قات ـ قات.

قاراپ باققىن بۇ يۈرتقا،
چېچەكلىگەن تاش قالدى.
ئالۋاندىكى خەلەرنىڭ،
ياش بالىلىرى ئاچ قالدى.

ئالۋان بىلەن ھاشاردىن،
ئەلنىڭ بەرى قاقشايدۇ.

دەردۇ – ھال ئېيتقانلارنى،
سۇغا تىرىك تاشلايدۇ.

مېنىڭ ئېتىم مايمۇخان،
سىڭلىم ئېتى مىنەمخان.
تۇتارىنى بىلەر بولسام،
قاچار ئىدىم شۇ زامان.

تېكىلخانىنىڭ ئۈستىدە،
ئۇچۇپ يۈرىدۇ قۇشلار.
بەگ بۇزۇلدى، تۇزەلمەس،
ئويلاپ يۈرىلى دوستلار.

مايمۇخانىنىڭ زىندانغا سولانغان كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

يامۇل تېمى ئېگىز تام،
ئەتراپى يالاڭ چىتلاق.
ئەل – يۇرتنى كۆرەي دېسەم،
پۈتۈمدا مېنىڭ تىزلاق.①

زەي زىندانىنىڭ ئەتراپى،
قۇرۇق – قاقشال، دەرەخسىز.
سىزنى مەن كۆرەي دېسەم،
كېلىشىڭىزدىن دېرەكسىز.

گۈندا تېمى سىلىق تام،
سامان لايدا سۇۋاقلىق.
قېرىنداشلار نە ھالدا؟
مەن يامۇلدا سولاقلىق.

مۈندىقمۇ بولارمەنمۇ؟
ئۈندىقمۇ بولارمەنمۇ؟
بۇ كۈنلەردىن قۇتۇلۇپ،
مەن يارنى كۆرەرمەنمۇ؟

خۇدايىم ھۆسن بەردى،
ئىچ – باغرىنى كەڭ قىلىپ.

① تىزلاق — پۈتىنى تىزىدىن پۇكۇپ يانپاشقا چاپلاپ ئۇستىدىن سالىدىغان جازا قورالى. بۇ قورال ئىلىى زىندانلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن.

هامۇتبەگ سولاتقۇزدى،
كەڭ جاهاننى تار قىلىپ.

قاپىقىم تارتىدۇ ھەر كۈن،
ياخشىلىقمۇ، يامانمۇ؟
ھېيتباقى دەپ جورام بار،
دادامتۇدا ئامانمۇ؟

مايىمخاننىڭ ئاشىقى ھېيتباقىنىڭ ئېغىر كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
باغنىڭ چۆرىسى قورغان.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئۆز يارىدىن ئايرىلغان.

بېغىڭ گۈل باراڭ ئىكەن،
ھويلاڭ چوڭ ساراي ئىكەن.
مەن سېنى كۆرەي دېسەم،
دۈشمەنلەر مارايدىكەن.

ئىشىكىڭگە مەن بارسام،
يۈرىكىم جىغىلدايدۇ.
تاڭ ـ تاكچى مېنى كۆرۈپ،
ئارقامدىن غىپىلدايدۇ.

مېنى كۆرگەن تاڭ ـ تاكچى،
باشقىلارنى كۆرمەيدۇ.
دۈشمەننىڭ سۆزى بىلەن،
چىرايىم ھەرگىز ئۆڭمەيدۇ.

كوچاڭدىن تولا ئۆتتۈم،
سۆگەت شاخىنى تۈتۈپ.
سەن چىقمايسەن ئۆيۈڭدىن،
مەن تالادا قان يۇتۇپ.

ھويلاڭ ئەجەب ياخشىكەن،
كىرىپ كۆرگىلى بولماس.
سەن قەيەردە پايلاقتا،
بىر گەپ قىلغىلى بولماس.

چاقىرىپ قولۇم ئالغىن،
يازغىن خەتنى كۆرگەندە.
ئېگىلىپ قىلاي تەزىم،
سەن بىلەن كۆرۈشكەندە.

ھېيتباقىنىڭ زالىملارنى ئەيىبلەپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتنى سالمىسام بولماس،
دەردنى تارتمىسام بولماس.
پۇلۇم بولمىسا مەيلى،
يارنى كۆرمىسەم بولماس.

دەردى يوق دەمسىز بېگىم،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.
پۇلى يوق دەمسىز بېگىم،
پۇل تاپقۇچە سالماڭ زۇلۇم.

ئەل بەرگەننى مەن بەردىم،
تەلەپ قىلمىدىم بەگدىن.
مەن ئۆچۈمنى ئالمىسام،
چىقمايدۇ مېنىڭ دەردىم !

ھامۇتبەگ تۆھمەت بىلەن،
مايمىدىن ئادا قىلدى.
كۆرەلمەيمەن يارىمنى،
باغرىمنى يارا قىلدى.

ھېيتباقىنىڭ مايمخاننى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

قارا ـ قارا قاشلىقىم،
ئۇزۇن ـ ئۇزۇن چاچلىقىم.
سەن يارىمنىڭ كويىدا،
قاردا قالدى ئاشلىقىم.

غۇلجىغا كىرىپ كۆزدە،
ياتىمەن تالا ـ تۈزدە.
تەنھالىقتا كاككۈكمەن،
دەرد ئەسىرى سېرىق يۈزدە.

یارىم زۇلۇم تارتقاندۇر،
خىيالدا ياتامدىكەن؟
مەن سېغىنىپ بارغاندا،
قاتارغا قاتامدىكەن؟

نەچچە نۆۋەت چۈشۈمدە،
مايىم كەپتۇ يېنىمغا.
ھەقلىق سۆزىنى سۆزلەپ،
خۇشلۇق سالدى جېنىمغا.

مايىمنى چېپىۋەتتى،
مەن قالدىم نادامەتتە.
زالىملاردىن ئۆچۈمنى،
ئالارمەن قىيامەتتە!

جاللاتلار مايىمخانىنى زىندانىدىن ئېلىپ چىقىپ قىلىچ بىلەن چېپىش ئالدىدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

زالىم قامچىسى دەيدۇ،
ئوقيىلانغا ئوخشايدۇ.
جاللاتلار كېلىپ بولدى،
ئۆلۈم كەلگەن ئوخشايدۇ.

مەن زىندانغا كىرگەندە،
كىشى يوقتى قېشىمدا.
ئۆلۈم كەلدى بېشىمغا،
يىگىرمە سەككىز يېشىمدا.

ئۆلۈمدىن ھېچ ۋەھىمەم يوق،
قورقۇنچىم ئىمانىمدىن.
مېنى قەستلىگەن ئەبلەخ،
چۆچۈدى زۇۋانىمدىن.

مەن غۇلجىغا كىرگەندە،
قارا بوران قۇتراپتى.
بېشىمغا ئۆلۈم كەلدى،
ئاتا ـ ئانام بولسىدى؟

ئاتا بولغىنىڭ قېنى؟
ئانا بولغىنىڭ قېنى؟①
قىلىچ بىلەن چاپقاندا،
سوراپ ئالغىنىڭ قېنى؟ !

يېتىپ كېلىپ تۆت مانجۇ،
قىلىچىنى ئوينىتتى.
ھېكىم بەگ ② سوراپ قويسا،
ئۆلتۈرمەيتتى، پالايتتى.

ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ③،
دارېن ئامبال تويامدۇ؟
مايمخاننى ئۆلتۈرسە،
خۇنى ئۇنى قويامدۇ؟

گۈلباغ سۈپەت قەشقەردەك،
يېڭى سوققان شە بەرمۇ؟
مايمخاننى ئېپ ماڭدى،
قۇتقۇزارغا ئەر بارمۇ؟

مايمخانىڭ سىڭلىسى مىنەمخان بىلەن جازا مەيدانىدا كۆرۈشكەندە ئېيتقان قوشىقى:

ئاچا قارىياغاچ④ يېنىدا،
ئىگىچە ـ سىڭىل تېپىشتۇق.
قايچا قىرغان تاۋاردەك،
بىز «ئەلۋىدا !» ئېيتىشتۇق.

قېرىنداشلار خوش ئەمدى،
مەن كەتتىم نادامەتتە.
جان تەنده ئىمان بولسا،
كۆرۈشەرمىز قىيامەتتە.

مايمخاننى قىلىچ بىلەن چاپقان ۋاقىتتا، ئەل ـ جاماەتنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئۇنى ئالتە نۆۋەت چاپتى،
تۆت ئەتراپنى سۇر باستى.

---

① بۇ ئىككى مىسرا ئەينى يىللاردا ئۇزلىرىنى «يۇرت ئاتىسى» دەۋېلىپ، كەمبەغەل، يوقسۇللارغا خەير ـ خاھلىق قىلمايدىغان دادامتۇدەكى ئەمەلدارلارغا قارىتىلغان.

② ھېكىم بەگ ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى ھۆكۈمرانى خالزات ھېكىم بەگنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، مانجۇلاردىن مايمخاننى تىلىۋالغان بولسا، ئۆلتۈرمەيتتى، پالايتتى دېمەكچى.

③ ئاتمىش يامبۇ ـــ ھامۇت بەگ دارېنغا ئاتمىش يامبۇ پارا بەرگەنىدى، شۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

④ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى يىللاردا جاللاتلار مايمخاننى قىلىچ بىلەن چاپقان جازا مەيدانىدا بىر تۇپ قارىياغاچ بار ئىكەن.

بۇ هالنى كۆرۈپ ئەل ـ يۇرت،
يۇزلىرىدىن قان قاچتى.

دادامتۇدا مايىمخان،
ئىگىچەمنىڭ قىزى ئىكەن.
ئۇنىڭ قىلغان سۆزلىرى،
خان ـ بەگكە بىگىز ئىكەن.

ھاۋا رەڭدە بويالغان،
مايىمخاننىڭ كۆڭلىكى.
زالىملارغا باش ئاتتى،
قاپتەك ئىكەن يۇرىكى.

مايىمخاننى كۆردۈم مەن،
بىر ئېگىز قارا تاشتا.
قولىدا بار قىلىچى،
چىرايى ئۇنىڭ باشقا.

دادامتۇ تۆپەسىدە،
ئۇچۇپ يۇرىدۇ قۇشلار.
مايىمخان ئۆلۈپ كەتتى،
يىغلاپ يۇرىدۇ دوستلار.

ئاتىسىدىن ئايرىلدى،
ئانىسىدىن ئايرىلدى.
زۇلۇمغا تاش ئېتىپ سۆزلەپ،
ياش جېنىدىن ئايرىلدى.

ئەل ئىچىدە ئۇنتۇلماس،
مايىمخاننىڭ ئۆلگىنى.
مايىمخان شېھىت بولدى،
ئىزىنى باستى ئون مىڭى.

ئەجەب بىر زامان بولدى،
ئەلنى باستى چاڭ ـ تۇمان.
خەق ئىچىدە خۇشلۇق يوق،
ئىچىگە تولدى دەرد ـ پىغان.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۆرىستان.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
شېھىت ئۆلگەن مايىمخان.

5 ـ باب
ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدە قوشاقلار

ئابدۇراخمان خان خوجا ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى بىر مۇھىم شەخس. ئۇ 1830 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1863 ـ يىلى قازا قىلغان. ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدىكى قوشاقلار تارىخىي قوشاقلار ئىچىدە قەدىمىيلىكى بىر قەدەر ئۇزۇن، دەۋرچانلىقى كۆچلۈك، تەسىرچانلىقى زور بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خوتەن خەلقى ئارىسىدا داستان سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلگەن.

ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدىكى قوشاقلاردا 1864 ـ يىلى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خوتەندىكى زالىم ئەمەلدارلىرىغا قارشى قوزغالغان خوتەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى ئابدۇراخمان خان خوجىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرى، خوتەن خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى، ئابدۇراخمان خان خوجىنىڭ ئۆلۈپ كېتىش جەريانى قاتارلىقلار تەسىرلىك بايان قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە خوتەن دىيارىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئابدۇراخمان خان خوجا قازا قىلغاندا، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئېگىز چىنار يىقىلدى،
گۈلدۇرماما چېقىلدى.
ناله ـ پەرياد ئۇستىگە،
قايغۇ، ماتەم قېتىلدى.

غازات قىلغان باتۇرنىڭ،
ئېڭەكلىرى چېتىلدى.
ھەر يۇرەكتىن غەزەپنىڭ،
ۋولقانلىرى ئېتىلدى.

مەسۇم، سۈدۈر كۆز يېشى،
سەل ـ يامغۇردەك بىلىندى.
خان خوجامنىڭ جەستى،
تاختا پۇشقا ئېلىندى.

مەھرەملەرنىڭ مىلتىقى،
تەتۇر قىلىپ ئېسىلدى.
تۇغ ـ ئەلەملەر ئېگىلىپ،
جىنازىغا يېپىلدى.

تەتۇر كىيىپ ئېگىننى،
يولدا ساما سېلىندى.
كەڭ باياۋان قۇچىقى،
بىر قىيامەت قىلىندى.

چاقماق چېقىپ ئاسماندا،
دۇررى ـ مونچاق تۆكۈلدى.
گويا قات ـ قات بۇلۇتلار،
چاك ـ چېكىدىن سۆكۈلدى.

ئابدۇراخمان خان خوجا قازا قىلغاندا، ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

بۇگۈن ئۇلۇغ جۇمە كۈن، بالام،
ماڭا بولدى قارا تۇن، بالام.
يېشىم ئاقتى يۇزۇمگە، بالام،
زۇلمەت پاتتى كۆزۈمگە، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

قۇلاق سالغىن سۆزۈمگە، بالام،
تويۇڭالاي يۈزۈڭگە، بالام.
جىنازاڭغا باش قويماي، بالام،
جامالىڭدىن گۈل ئويماي بالام،
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ھەببۇللا ھاجىم دادىڭىزنى، بالام،
ئاخۇن ئاغىچا ئانىڭىزنى، بالام.
بەش ناتىۋان بالىڭىزنى، بالام،
پۇتمەس دەردكە قويدىڭىز، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ئوڭ يېنىڭغا قارىسام، بالام،
مىلتىقلىرىڭ ئېسىقلىق، بالام.
سول يېنىڭغا قارىسام، بالام،
قىلىچ، نەيزەڭ تىزىقلىق، بالام.
جىنازاڭنىڭ ئۈستىگە، بالام،
ئالتۇن تۇغۇڭ يېپىقلىق، بالام.

باش - كۆزۈڭگە قارىسام، بالام،
ئېڭەكلىرىڭ تېڭىقلىق، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

سۈلار كەتتى ساي قالدى، بالام،
ئىگىسى يوق جاي قالدى، بالام.
دادىسىدىن ئايرىلغان، بالام،
بەش قۇلۇنۇڭ، تاي قالدى بالام.
ئالما، ئانار ئۈزۈلدى، بالام،
ئەمدى قۇرۇق باغ قالدى، بالام.
پاشا خوجام كەتتى دەپ، بالام،
يۈرىكىمدە داغ قالدى، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

پىيالمىغا[1] بارغاندا، بالام،
تاشلار تەكيە بولدىمۇ بالام؟
ئاستىڭىزغا سالغاندا بالام،
يانتاق كۆرپە بولدىمۇ، بالام؟
ئۈستىڭىزگە ياپقاندا، بالام،
قامغاق يوتقان بولدىمۇ، بالام؟
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

تاغۇ تاشلار تەۋرەيدۇ، بالام،
بۈلبۈل مۈڭلۈق سايرايدۇ، بالام.
غەمگە پاتقان لەشكىرىڭ، بالام،
خان خوجام دەپ يىغلايدۇ، بالام.
ھاۋادىكى ئاق بۇلۇت، بالام،
ساڭا ماتەم تۇتۇپتۇ، بالام.
غېرىب - غۇرۇا ئەۋلادىڭ بالام،
زەھەر - زوقۇم يۇتۇپتۇ بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

① خوتەندىكى جاي ئىسمى.

ئېغىلدىكى بوز ئېتىڭ، بالام،
ئوت سېپ بەرسەم يېمەيدۇ، بالام،
قوتاندىكى كالاڭمۇ، بالام.
سېنى ئىزدەپ مۆرەيدۇ، بالام.
ئاسماندىكى تورغايمۇ، بالام،
ساڭا تەھسىن ئوقۇيدۇ، بالام.
تاغلاردىكى قۇشلارمۇ، بالام،
مەرسىيەڭنى ئوقۇيدۇ، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ئالا تايغان كۆچۈكۈڭ، بالام،
كۆككە قاراپ ھۆۋلايدۇ، بالام.
ئايۇنىڭدا ئاسلانلار، بالام،
مىياڭلىشىپ يىغلايدۇ، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

تىنچ ياتقىن گۆرۈڭدە، بالام،
يۇرتۇڭ ماڭار يولۇڭدا، بالام.
قارا زۇلمەت تەختىنى، بالام،
كۈل قىلارمىز ئوتۇڭدا، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

مەھشەرگاھقا بارغاندا، بالام،
خۇدا قازى بولغاندا، بالام.
دەۋاغا تىك تۇرارمىز، بالام،
دۈشمەندىن خۇن سورارمىز، بالام
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.
ئاھ، ھەسرىتا ! خان بالام !
ئاھ، نادامەت، جان بالام !

6 ـ باب
تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە قوشاق

تاش ئاخۇن ئەزىزى (ئەسلىي ئىسمى ئابدۇرەشىد) ئۆز زامانىسىدىكى ئىلغار كارخانىچى، تەرەققىيـ
پەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زات. ئۇ 1866 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ سۇنتاغ يېزىسى ژاقۇاق كەنتىدە بىر تەرەققىيـ
پەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. تاش ئاخۇنۇمنىڭ دادىسى ئەزىز ئاخۇن بولۇپ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوتـ
تۇراھال كىشىلەردىن ئىدى. تاش ئاخۇنۇمنىڭ تۆت خوتۇنى بولۇپ، ئۇلاردىن 17 پەرزەنتى بولغان.

تاش ئاخۇنۇم ئەرەب، پارس، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ناھايىتى پىششىق بىلەتتى. ئۇ دىنىي ئالىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە پەننىي بىلىملەردىنمۇ چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئىگىلىگەن يەر ـ زېـ
مىنى كۆپ بولۇپ، يەرلىرىنى ئۆزى تەرىمايى، ئورتاقچىلارغا تەرىتاتتى، ئۆزى بولسا سودىگەرچىلىك، تـ
جارەت بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئۇ 1894 ـ يىلىدىن 1913 ـ يىلىغىچە ژاقۇاق كەنتىدە يېڭىچە مەكتەپ
تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى يۇرتلاردىن 40 نەپەر كىشىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇپ، يۇرت ئىچىدە زور تە
سىر قوزغىغان. ئۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇش بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلمايى، رۇسىيىگە ئۆتۈپ،
موسكۋا، پېتىربۇرگ، فىنلاندىيە قاتارلىق جايلاردا جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. قانداق قىلىپ
شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدا يۇقىرى قاتلامدىكى بايلار بىلەن سۆزلىشىپ، قاتناش ـ نەقلـ
يات، تۆمۈرىيول ۋە يېڭى ئاپتو ـ ماشىنا تېخنىكىلىرىنى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا مۇددىئانامىلەرنى تـۆز ـ
گەن. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەكـەندە سەرەڭگە زاۋۇتى قۇرغان. 200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى
زاۋۇتقا قوبۇل قىلىپ، سەرەڭگە ئىشلەپ خەلقنى تەمىنلەپ، جاپالىق ئىگىلىك تىكلىگەن. قەشقەردە سۇ
چىغرىقى بىلەن ئىشلەيدىغان پاختا زاۋۇتى قۇرۇپ، 12 تاش تۆگمەن ياساتقان. ئاتۇشتىمۇ قول ھۈنەرۋەنلەر
شىركىتى قۇرۇپ، ئاق ماتاغا گۈل بېسىشنى ئىجاد قىلىپ، شاتاۋار رەخت ئىشلەپ چىقارغان. پىلە بېقىش
كەسپىنى يولغا قويۇپ، يىپەكچىلىك سانائىتى بىلەن شۇغۇللانغان. قەشقەر ۋە پەيزاۋاتلاردا ئۆستەڭ چاپـ
تۇرۇپ، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. كارخانىلىرى ئار ـ
قىلىق بازارنى يېتەكلەپ ۋە ئېھتىياجنى قاندۇرۇپ، زور مەبلەغكە ئىگە بولغان ھەمدە تەڭگە قۇيدۇرۇپ پۇل
چىقارغان. ئۇ سودا ـ سانائەت، ئاقارتىش، يېڭىچە ماۋارىپ قاتارلىق ئىشلاردا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقـ
يەتكە ئېرىشىپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدە ئابرۇيلۇق، داڭلىق مۆتىۋەرگە ئايلانغان. لېكىن،
ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇش بۇيرۇقى چۈشكەندىن كېيىن، ئىلغا چىقىپ كېتىپ، 1929 ـ يىلى
ئىلىدا ۋاپات بولغان.

«تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە قوشاق» ـــ ئەينى زاماندا تارقالغان بولۇپ، جەمئىيەتتە خېلى كەڭ ئو ـ
مۇملاشقان. بۇ قوشاقلار تەرەققىيپەرۋەر كارخانىچى تاش ئاخۇنۇمنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش،
جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىسىنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇ ـ
لى، تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ
ئىجتىمائىي ئەھۋالى، سودا ـ سېتىق، تىجارەت يوللىرىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋۇت، كارخانىلىرىدا ئىشلىگەن
ئىشچىلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

بۇ قوشاقلار 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق
قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تاش ئاخۇنۇم تاش ئىكەن،
ئالغان خوتۇنى ياش ئىكەن.
خامغا ئۇششاق گۈل بېسىپ،
ئامبال بىلەن باش ئىكەن.

تاش ئاخۇنۇم جازانى،
بىر يىل ئالدى بازارنى.
پۇل تېپىشنىڭ كويىدا،
تاشلىۋەتتى مازارنى.

سازغا چۈشكەن ئۆردەكنى،
نادان بالىلار غاز دەيدۇ.
ئاتمىش ئالتە نىمكارنى،
تاش ئاخۇنۇم ئاز دەيدۇ.

ئاسماندىكى ئايىنى كۆرۈڭ،
تاش ئاخۇنۇم بايىنى كۆرۈڭ.
ئىشلەپ هارغان مەدىكارغا،
سەرلەپ بەرگەن ناننى كۆرۈڭ.

7 ـ باب
پۇچۇنخان قوشاقلىرى

«پۇچۇنخان قوشاقلىرى» ۋە ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئوردا ماتېرىيال ـ ئارخىپلىرى ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا ئائىت گەپ ـ سۆزلەر بار. پۇچۇنخاننىڭ ئەسلىي ئىسمى مېھرىبانۇم بولۇپ، پۇچۇن ئۇنىڭغا خانلىق ئوردىدىن بېرىلگەن پەخرىي نام. ئۇ خەنزۇچىدىكى 福裙 ـــ مەرتىۋىلىك خېنىمدىن كەلگەن.

پۇچۇنخان 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ئىلىدا بەگ بولۇپ تۇرغان خالزات ھېكمىنىڭ ھەدىسىنىڭ قىزى.① خالزاتخان ئىلى گۇۋىڭ بەگلىكىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ھاكىمبېگى ئىدى. پۇچۇنخان تەخمىنەن 1810 ـ يىللىرى تۇغۇلغان. پۇچۇنخاننىڭ دادىسى نۇرزات بەگ ھايات ۋاقتىدا قىزىنى ئوبدان تەربىيىلىگەن، ئۇنىڭغا ئەدەبىياتتىن دەرس ئۆتكەن، شەرق خەلقلىرىنىڭ تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگەتكەن. شۇڭا ئۇ ئىلىم ۋە پەزىلەتتە ھەممە ئادەمنىڭ زوقى كەلگۈدەك بىر قىز بولۇپ يېتىشكەن. مېھرىبانۇمنىڭ تاغىسى خالزاتخان 1825 ـ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ، چىڭ خانىدانلىقىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا مەلۇم ۋاقىت تۇرۇپ قالىدۇ ھەمدە قۇمۇلنىڭ جاساق جۇنۇاڭى بەشىرنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، مېھمان قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ بەشىر ۋاڭنىڭ ئايالى بۇۋىھەجەرنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەدىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇمنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ ۋە پۇتۇشىدۇ. كېيىن، ئىلى بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدا توي تەييارلىقلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىككى جايدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا توي مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن 60 ئائىلىلىكتىن كىشى ئىلى ۋە قۇمۇلغا بېرىپ تويغا قاتنىشىدۇ. بىراق، بەشىرۋاڭ ئۆزى كېلەلمىگەنلىكتىن، مېھرىبانۇم خەنجەرگە نىكاھ قىلىنىدۇ. خالزات ۋاڭ يەنە ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىقىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە بەشىرۋاڭدىن 30 ئائىلىلىك قۇمۇللۇقنى ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئىلىغا كەلگەنلەرنى ھازىرقى خۇدىيار يۇزى يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. گەرچە ئۇلار توي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تويدىن مېھرىبانۇم ناھايىتى نارازى بولغان. ئۇنىڭ ئەسلىدە كېپەكيۇزى مەھەللىسىدە ئۆمەرجان دېگەن بىر يېگىت بىلەن مۇھەببىتى بار بولۇپ، توي ئۇنىڭ رازىلىقى بولمىغان ئەھۋالدا قىلىنغان. شۇڭا ئۇ قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىنى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ئۇنتۇيالماي، تولا ھەسرەت چېكىپ ئاغرىقچان بولۇپ قالغان. بەشىرۋاڭ ئۇلگەندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى پۇچۇنخان ئۆز قولىدا تۇتۇپ، خەلقە پايدىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. «گادايلار سەكتى» قۇرۇپ، نامراتلارغا ھەر پەسلىدە بىر قېتىم ئاشلىق تارقىتىپ بەرگەن، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كارىزلارنى چاپتۇرغان، قۇمۇلنىڭ ئىلىم ـ مەرپىەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئوردا ۋە مەدرىسىلەردە كۇتۇپخانا تەسىس قىلىپ، خەلقنى بىلىم ۋە ھۈنەر ـ كەسىپ ئىگىلەشكە دالالەت قىلغان. ئۇ ئاخىرى ئاغرىقتىن ساقىيالماي 1878 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى ئىچىدىكى چىنە گۈمبەز دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان.

مېھرىبانۇم ئۆز ھاياتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز دەرد ـ ئەلەملىرىنى قوشاق قىلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا فېئودالىلىق نىكاھ، قائىدە ـ تۈزۈملەرگە بولغان قارشىلىق، ئاۋام خەلقە بولغان ھېسداشلىق، ئايالالار ئازادلىقى، ئەركىن مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىش ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

① «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 93 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

ئۇ، خەلق قوشاقچىسى، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئادىل، خەلقپەرۋەر ۋاڭى سۈپىتىدە تارىختىن ئورۇن ئالغان.

مېھرىبانۇمنىڭ تويدىن كېيىن نارازى بولغان ھالدا، ئۆزىنىڭ تارتقان دەرد ـ ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

تاغام خالزات چىقمۇبلىپ،
مەنسەپ تەختىگە.
تۇتۇپ بەردى قۇمۇللۇقنىڭ،
تەلەي بەختىگە.

تاغام مېنى خازان قىلدى،
يانغان ۋاقتىدا.
ئاكام بولسا بېرەر ئىدى،
باھار ۋاقتىدا.

باشمدىكى كوكۇلامنى،
ئانام ئۆرۈگەن.
بىر چاقماققا نىكاھ كۇنى①،
بېشىم تۆرىگەن.

ماڭارىمدا تۇتۇپ بەردى،
قۇلان يورغىنى.
ھەمسايەڭ دەپ قوشۇپ قويدى،
دالىن دورغىنى.

قۇلان يورغا كىشنەپ چىقتى،
ئوردا قوۋۇقتىن،
مېنىڭ مۇنداق دىشۋارلىقىم،
تاغام بۇزۇقتىن.

مەن تاغامنىڭ گەپلىرىنى،
يولدا ئاڭلىدىم.
ئۇمىدمنى ئانا جانىم،
ساڭا باغلىدىم.

كۇرە يولى ئەگرى ـ توقاي،
ئەتراپى توغراق.

① چاقماق ـــ پىچاق، خەنجەر. بۇ يەردە خەنجەرگە نىكاھ قىلىنىپ، بېشىم باغلاپ قويۇلدى دېمەكچى.

ئىلى دەريا ئاقار ياندا،
لەۋلىرىم قۇرغاق.

كېچىلىرى جىرىڭلايدۇ،
ئالتۇن تەڭگىلەر.
قەيەرلەرگە يوقالدىكىن،
خۇشال كۈلكىلەر؟

تىللا ـ تەڭگە ئالغان تاغام،
زەرگە تويامدۇ؟
ئون بەش ياشلىق قىزنى سېتىپ،
گۆرده ياتامدۇ؟

تاغام مېنى تۇتۇپ بېرىپ،
يامبۇ تاپامدۇ؟
يىراق يەردە ئۆلۈپ كەتسەم،
قۇمدىن تاپامدۇ؟ ①

مېھرىبانۇمنىڭ قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، ئاشىقى ئۆمەرجاننى ياد ئېتىپ توقۇغان قوشىقى:

كاككۇكلار كېلىپ قوندى،
ياشارغان دەرەخلەرگە.
يارنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپ،
ئوت كەتتى يۈرەكلەرگە.

كاككۇك تولا سايرايدۇ،
باھار بولغان ئوخشايدۇ.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ،
يارىم كېسەل ئوخشايدۇ.

تاغدا كاككۇك، باغدا زەينەپ،
چىلگە شاپتۇل قايدا بار؟
بىللە ئويناپ، بىللە ئۆسكەن،
مېھرىبان يار قايدا بار؟②

مېھرىبانۇم مەجبۇرىي توي قىلىنىپ، قۇمۇلغا ئېلىپ مېڭىلغان چاغدا، ئانىسى سۈمانىخان بىلەن يىغلىشىپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

① بۇ قوشاقلارنى ئىلى ھاكىمبەگلىكىنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئەزىز نۇرزات ۋە خەلق ناخشىچىسى نىياز نۇرى ئېيتىپ بەرگەن ۋە شۇ ئاساستا رەتلەنگەن.

② مىرئەلىنىڭ «پۇچۇنخان» ناملىق ئوچېركىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

سۇمانخان:

مېھرىبانۇم كەتتىڭىزمۇ،
سۆيۈۋالاي سىزنى.
يىل ئارىلاپ كېلىپ تۇرۇڭ،
كۆرگىلى بىزنى.

پۇچۇنخان:

ئاي ئارىلاپ، يىل ئارىلاپ،
كېلىمەن سىزگە.
جېنىم ئانا بىر ئاق پەتە[1]،
بەرسىلە بىزگە.

مەن ئانامنى تاپشۇرىۋىما،
جان ئاكا سىزگە.
مېھمان بولۇپ بىر بارسىلا،
قۇمۇلغا بىزگە.

سۇمانخان:

ئاھ، بالام، جېنىم بالام،
يىغلاپلا قالدىم.
قولۇمغا بىر ئالتۇن كاسا،
ھەي ھاراق ئالدىم.[2]

سۇمانخاننىڭ قۇمۇلدىن قىز يۆتكەش ئۇچۇن كەلگەن بىر توپ بەگلەرگە قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

قاتار ـ قاتار كۆرۈنگەنلەر،
خۇمدان ئوخشايدۇ.
قۇمۇل ياقتىن كەلگەن بەگلەر،
تۈڭگان ئوخشايدۇ.[3]

قۇمۇلدىن كەلگەن بەگلىرىم،
ۋەدە بېرىشسىلە.
ۋەدە يېتىپ كەلگەن چاغدا،
ئېلىپ كېتىشسىلە.

---

① ئاق پەتە ـــ ئاقيول تىلەپ، دۇئا قىلىسلا دېگەن مەنىدە.

② ھاراق ـــ بۇ مىسرالار: پانتۇسوق تۈزگەن «تارانچى ناخشىلىرى»دىن ئېلىنغان.

③ ئەينى زامانىدىكى بەگلەر مانجۇچە كىيىملەرنى كىيگەن بولۇپ، سۇمانخان ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىگە قاراپلا خۇيزۇغا ئوخشاتقانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قۇمۇل ياقتىن كەلگەن بەگلەر،
سىلكىمەك قىزىمنى !
ئامالىم يوق، مەن تاپشۇردۇم،
گۆھەر ـــ نۇرۇمنى.①

سۇمانىخان ئانا قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزىتىۋاتقاندا پەرزەنت ئىشقىدا ئاھ ئۇرۇپ يىغلاپ ھوشىدىن كەتكەن. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن يەنە قىزىغا ئېسىلىپ يىغلىغان، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئايرىلىش ئازابىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئارپا، بۇغداي، سامانىنى،
سەلكىن ئايرىيدۇ.
ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشنى،
ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

بۇ دۇنيادا ئۇچ نەرسە بار،
تېرىسا ئۇنمەس.
بىرى ئاتا، بىرى ئانا،
بىرى قېرىنداش.

ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشنى،
تېرىسا ئۇنمەس.
كۆز يېشىمنى دەريا قىلىپ،
سۇغارسام قانماس.

مەن ئېتىمنى تاغدا دېسەم،
يۇرۇپتۇ سايدا.
بىر ئاتىدىن يەتتە ئىدۇق،
بىرىمىز قايدا؟ ②

ئەينى چاغلاردا ئىلىنىڭ ھارۇنكەشلىرى كىراكەشلىك قىلىپ، ئۇرۇمچى، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا قاتناپ تۇرىدىكەن. بىر قېتىم بىر توپ ھارۇنكەش قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئىلى ناخشىلىرىنى ئېيتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پۇچۇنخان ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ، ھارۇدەكشىلەرنى ئوردىغا چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارغا يېتەرلىك يول راسخوتى بېرىپ، ئۇلارنى ئىلىغا چىرايلىق يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ ئەينى چاغدا گۇزەل يۇرتى ئىلىنى سېغىنغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

---

① ئەزىز نۇرزات خاتىرىسىدىن.

② ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تارقالغان «جېنىم خېنىم»، «بىز ئاتلاندۇق» دېگەن ناخشىلارنى سۇمانىخان قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزاتقاندا ئېيتقانىكەن. بۇ ناخشىلار «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن، 4 ـ بەت.

ئاتالىقلار ئاتا دېسە،
قۇيۇلدى ياشىم.
ئانالىقلار ئانا دېسە،
ئېگىلدى باشىم.

ئاتلار ئوروق، يوللار يىراق،
تەستۇر يەتمىشىم.
غېرىبلىقنىڭ ئازابىدىن،
قاتماقتا باشىم.

ئاتام مېنى، ئانام مېنى،
نېمىدەپ باقتىڭىز؟
شۇ كۈنلەرگە قالارمىنى،
بىلمەپتىمىكىن؟

ئالتىنچى ئايىنىڭ ئاپتىپىدا،
كۆيدى پېشانەم.
ئۆلۈپ كەتسەم قالۇرمۇ ئاھ !
نامۇ نىشانەم.

هارۇنكەشلەر ۋاڭ ئوردىسىدا ئولتۇرۇپ بۇ قوشاقلارنى ئاڭلاپ، پۈچۈنخانىغا ناھايىتى هېسداشلىق قىپتۇ. بۇ قوشاقلار «ئا» هەم «قا» بىلەن باشلىنىدىغان قوشاقلار ئىكەن. هارۇنكەش يىگىتلەر پۈچۈن ـ خانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تېخىمۇ قايىل بولۇپتۇ. تۆۋەندىكىسى پۈچۈنخانىنىڭ «قا» بىلەن باشلانغان قوشىقى:

قارلار يېغىپ ياز بولمايدۇ،
باغداشنىڭ تاغى.
دەرد كەلگەندە پايلىمايدۇ،
يۈرەكنىڭ داغى.

قارا كېچە، قارا ياغاچ،
مېنىڭ سىرداشىم.
يوپۇرمىقى شىلدىرلىسا،
تۆكۈلەر ياشىم.

قارىسام مەن كۆرۈنمەيدۇ،
ئىلىنىڭ تاغى.
ئەجەب ـ ئەجەب يامان ئىكەن،
ئايرىلىش داغى.

پۈچۈنخان ھەمىشە ياز كېلىش بىلەنلا، قۇمۇل تاغلىرىغا چىقىپ، سايادەت قىلىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ. كەن. بىر قېتىم ئۇ تاغدا ئۇخلاپ قېلىپ چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇنىڭ چۈشتىن ئويغانغاندا، ئاتا ـ ئانىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

تاغلار بېشىدا،
چېدىر كۆرۈنەر.
چېدىر ئىچىدە،
ئانام كۆرۈنەر.

دۆلىتىم ئاكام،
غېرىبىم ئانام.
چوكان سېكىلەك،
سىڭلىمغا سالام.

يولدا يولداشىم،
سىرداش ـ مۇڭداشىم.
كۆڭۈل شادلىقىم،
دوستلارغا سالام.

پۈچۈنخان ئېيتقان ناخشا ـ قوشاقلارنى ھارۇنكەش يىگىتلەر ئىلىغا ئەكېلىپ تارقاتقاندىن كېيىن، سۇمانىخان ئانا قىزى ھەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇپ خەت يازغان:

دەردى بار بالام،
چىرايىم سامان.
غەمكىن بولمىغىن،
بىز بۇندا ئامان①.

پۈچۈنخانىڭ 1873 ـ يىللىرى قۇمۇل خەلقى بىلەن بىللە، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندە، سەرگەردانلىق تۇرمۇشقا ئېچىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

مەن ئۆزۈمنىڭ شەھىرىدە،
ئولان ئىدىم، خان ئىدىم.
كىشى شەھىرىگە كېلىپ،
غېرىب بولۇرنى بىلمىدىم.

شۇل ئەزەلدىن بار ئىكەن،
مېنىڭ بۇ يەرگە كەلمىكىم.
كېچە ـ كۈندۈز غەم بىلەن،
ئۆتەر كۈنۈم، ئەمگىكىم.

① ئەزىز نۇرزات خاتىرىلىرىدىن.

نەقىلاي، نېمە قىلاي،
يېتىم كۆڭۈلنى ئوۋلىماي.
ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،
باش - كۆزۈمنى ئورىماي.

1878 - يىلى چىڭ خانىدانلىقى پۇچۇنخاننى ياقا يۈرتلاردىن قۇمۇلغا قايتۇرۇپ ئەكېلىپ، تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كېسىلى خېلى ئېغىرلىشىپ قالغانىدى. ئۇ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ قىسمەتلەرنى ئەسلەپ مۇنۇ قوشاقنى توقۇغان:

يازغى بۇغداي مايسا بولدى،
كۈزگى بۇغدايلار قېنى؟
جان چىقار ھالەتكە يەتتىم،
جان قېرىنداشلار قېنى؟

دۆلىتىڭنىڭ باردا،
دوستمۇ دوست، دۈشمەنمۇ دوست.
باشقا غەم چۈشكەن چېغىڭدا،
جان قېرىنداش، جېنىڭغا دوست.

پۇچۇنخاننىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

مەن ئۆلسەم جەسەتىمنى،
تاغدا قويۇڭلار.
تاغ يولى يىراق كېپ قالسا،
باغدا قويۇڭلار.

ئوڭ يۈزۈمنى قىبلە سايان،
ئاچىپ قويۇڭلار.
باشلىرىمغا بىر دەستە گۈل،
سانجىپ قويۇڭلار.

ئاقتى ياشىم، تامدى ياشىم،
شىشىلەر باشىم.
مەن ئۆلگەندە ياخشى يىغلاڭ،
جان قېرىنداشىم.

8 ـ باب
سيىت نوچى قوشاقلىرى

سيىت نوچى ـــ بىر تارىخىي شەخس. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سيىت نوچى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر شەھىرىدىكى كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇرۇمچى، غۇلجا شەھەرلىرىدە خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەن. ئۇ چىڭ خانىدانلىقىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى قۇرۇلغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەشكىلات «گېلاۋخوي»نىڭ تۇرلۇك سىياسىي، ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى قەتئىي ھىمايە قىلغان. «گېلاۋخوي» شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھەرقايسى جايلاردا ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ مەقسىتى ئىستىخىيىلىك ھالدا خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار پەقەت «مەنسەپدارلار ئۆلتۈرۈلسىلا زۇلۇم تۈگەيدۇ» دەپ تونۇغان. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردىمۇ «گېلاۋخوي»نىڭ شۆبىسى قۇرۇلغان. سيىت نوچى بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىپ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرگەن. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قارا شەھەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا زۇلۇمغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى ئويغاتقان. شۇڭا، ھۆكۈمەت ئۇنىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرىدىن قورقۇپ، ئۇنى قولغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئاخىرى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. سيىت نوچى شىنخەي ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان «گېلاۋخوي»نىڭ بىر ئەزاسى. ئۇ كونا جەمئىيەت ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن، ئىلغار ئىدىيىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بىر خەلقپەرۋەر كىشى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئارىسىدا ئۇ توغرۇلۇق كۆپ ھېكايىلەر تارقالغان. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئېيتقان قوشاقلىرى تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدىكى مەددالار، داستانچىلار، قوشاقچىلار، سۆزمەن قىزىقچىلار تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كەلمەكتە. سيىت نوچىنىڭ ھاياتى ھەققىدە خېلى كۆپ ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىلغان.

سيىت نوچى قوشاقلىرىدا سيىت نوچىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خيانەتچى ـ پارىخور ئەمەلدارلىرى بىلەن يۈزمۇ يۈز كەسكىن ئېلىشقان جاسارىتى، ئۇنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋىتى، زالىم ئەمەلدارلار ئالدىدىكى مەردانە قىيامپىتى ۋە ھەق ـ ئادالەتنىڭ ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان ئۈمىد ـ ئىشەنچى ئەكس ئەتكەن.

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ،
قاشىمغا چۈشتى.
تۇمەن سەۋدا، مىڭ بالا،
باشىمغا چۈشتى.

بولدى خەنزۇ ئوتياشچى،
لاۋجاڭ ئاداشىم①.
ئۇ ئۆگەتتى چامباشى،
قاتقاندا باشىم.

① لاۋجاڭ ـــ ئەينى يىللاردا قەشقەر شەھىرىدە جاڭ ئىسىملىك بىر چامباشچى ئۆتكەن ئىكەن.

گېلاۋخوۇيغا[1] جەم بولدۇق،
دارېنغا[2] قارشى.
خىيانەتچى - پاراخور،
زالىمغا قارشى.

بەلنى باغلاپ، يەڭ تۈرۈپ،
ئىسيان كۆتۈردۇق.
خەلقىئالەم ئالدىدا،
داستان كۆتۈردۇق.

باستۇرۇلدى گېلاۋخوۇي،
زىندانداا لاۋجاڭ.
زۇلۇم - كۈلپەت ئەۋج ئېلىپ،
قمينالدى بۇ جان.

قەشقىرىمدە كۈن ئالماق،
تەس بولدى، كەتتىم.
ياۋا قۇشتەك ئايلىنىپ،
ئاقسۇغا يەتتىم.

قەشقەردىنمۇ بەك غېرىب -
غۇرۋانە ئاقسۇ.
ھەم خارابە يۇرت ئىچى،
ۋەيرانە ئاقسۇ.

راۋابمنى سايرىتىپ،
يەتتىم كۇچاغا.
ئالتە چېرىك بىر بولۇپ،
ئالدى ئاراغا.

قاراقچىلار ئارىسىدىن،
مۇشتلاپلا قاچتىم.
قاراشەھەر دەرۋازىسىنى،
پەشۋادا ئاچتىم.

---

① شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە قەشقەر شەھىرىدە زالىم ئەمەلدارلارغا قارشى قۇرۇلغان خەلق تەشكىلاتى.
② دارېن — ئەمەلدار، مەنسەپدار.

ما بايۇەچچىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە كۆرەڭلەپ، سىيىت نوچىغا دېۋەيلەپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

قەيەرلىكسەن؟ نەدىن كەلدىڭ؟
ئاتىڭنى سۆزلە.
تېگى ـ تەكتىڭ، ئەجدادىڭ،
زاتىڭنى سۆزلە.

راۋاب، زەخمەڭ قولۇڭدا،
زارىڭنى سۆزلە.
ئايىغىمغا باش قويۇپ،
دادىڭنى سۆزلە.

تىلەمچىمۇ، رەمچىمۇ،
دېۋانىمۇ سەن؟
ئۆز يېرىڭدە خارۇ زار،
سەرسانىمۇ سەن؟

تەڭگە ـ داچەن دەردىدە،
ئاۋارىمۇ سەن؟
تەمە قىلساڭ خەير ـ ئېھسان،
ھالىڭنى سۆزلە.

سىيىت نوچىنىڭ ما بايۇەچچىگە بەرگەن جاۋابى:

ئەزىزانە قەشقەرنىڭ،
سېپىل تېشىدىن؛
شېرىن ـ شەربەت سۇيى بار،
تۇمەن قېشىدىن؛

كوزىچى يار بېشىدىن،
خۇمدان بېشىدىن ـــ
چىققان سىيىت گاڭگۇڭ مەن،
گاڭگۇڭ يىگىت مەن.①

كىچىكىگە كىچىك مەن،
چوڭىغا چوڭ مەن.

① گاڭگۇڭ ـــ مەرد، قەتئىي، قەيسەر، نوچى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ.

پىششىقىغا پىششىق مەن،
توڭىغا توك مەن.

تەتۇرىگە تەتۇر مەن،
ئوڭىغا ئوك مەن.
كەمبەغەللىك سازچىسى،
سىيىت گاڭگۇك مەن.

رەمچىلىكنى ئۇقمايمەن،
رەمبال ئەمەسمەن.
يا قەلەندەر ـ دىۋانە،
ئابدال ئەمەسمەن.

خەقنى ئۇرۇپ سوقمايمەن،
ئامبال ئەمەسمەن.
يامىنىدىن قورقمايمەن،
سىيىت گاڭگۇڭمەن.

سىيىت نوچىنىك قاراشەھەردە يارۇ دوستلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئېتىغا مىنىپ ئىلىغا قاراپ ماڭغان چېغىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئىلىخوغا بارماڭلار،
يولى خەتەردۇر.
قەھرىتان قىش نەشتىرى،
جاندىن ئۆتەدۇر.

مۇساپىرلار، دەردمەنلەر،
يولدا ياتادۇر.
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ،
غەمگە پاتادۇر.

ئىلىخوغا مەن بېرىپ،
قالدىم بالاغا.
جەللىگۇر شۇم ئون ئورۇس،
ئالدى ئاراغا.

ئالتىنىك سۇندۇرۇپ،
ئوتتۇز چىشىنى،

پەشۋا بىلەن ـ مۇشت بىلەن،
ياردىم بېشىنى.

ئىلى دەريا بويىدا،
چالدىم راۋابنى.
رازى قىلدىم تۇل خوتۇن،
دەردىمەن بىتابنى.

سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كەلگەن ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

يىگىرمە ئالتە ياشىمدا،
كۇنلەر چۈشتى باشىمغا.
ئەرزىمنى بايان ئەيلەي،
يارۇ دوست، ئاداشىمغا.

ئەزىزانە قەشقەردە،
تۇغۇلۇپ ھەم چوڭ بولۇپ.
شۇ يەردە ئاتالغان مەن،
سىيىتاخۇن گاڭگۇڭ بولۇپ.

سىيىت نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
شەمۇ ـ شەنى ئايلىنىپ.
قەشقەرگە كېتەر ۋاقتا،
ئۇچتۇرپانغىمۇ كېلىپ.

ئاتىنى دەڭجاغا بېرىپ،
ساماۋەرخانىغا كىرىپ.
چاي ئىچەي دەپ ئولتۇرسا،
ئۇچتۇرپاننىڭ ئامبىلى.

مادوتەي كېلىپ قالدى،
گاڭگۇڭنى كۆرۈپ قالدى.
ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي،
بىر ھازا تۇرۇپ قالدى.

ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
ئۇ قانداق تونۇپ قالدى ؟

ئۇچتۇرپاندا مادوتەينىڭ سىيىت نوچىغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
ئۇچتۇرپانغا خۇش كەپسەن.
مەن كۆرۈپ دىدارىڭنى،
بولدۇم تولىمۇ خۇرسەن.

جېنىم سۆيۈنەر، يايرار،
قەشقەرلىكنى كۆرسەم مەن.
ئالدىڭغا چىقار ئىدىم،
كەلگىنىڭنى بىلسەم مەن.

ھەي نوچى ـ سىيىت نوچى،
يۇرسەڭ ـ ئوردىغا بارساڭ.
ئۇستىخان چۇشۇپ قالسا،
بۇ يۇرتتا تۇرۇپ قالساڭ.

*　　*　　*

«ماقۇل» دەپ نادان گاڭگۇڭ،
بۇ يۇرتتا تۇرۇپ قالدى.
چۇشىدە غېرىب ـ مىسكىن،
ئانىسىنى كۆرۈپ قالدى.

قەشقەرگە كېتەي ئەمدى،
ئىلنى خۇش ئېتەي ئەمدى.
ئانام بىلەن ئۇكامنىڭ،
قېشىدا ئۆتەي ئەمدى.

دوتەيدىن سوراپ رۇخسەت،
قوش قامچا سالاي ئاتقا.
چۆل كېزىپ داۋان ئاشاي،
ئەل ـ يۇرتنى ئېلىپ يادقا.

سىيىت نوچىنىڭ ما دوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئېيتقان ئەرزى:

قوي ئىزدەر قوزاسىنى،
قوزىمۇ ئاناسىنى.
ھاۋادىكى قۇشلارمۇ
سېغىنار ئۇۋاسىنى.

سېغىنىدىم غېرىب - مىسكىن،
يالغۇز مېھرىبانىمنى.
سېغىنىدىم ئېتى مەمەت،
ئۇكامنى غەمگۇزارىمنى.

تۇمەن بويى، يار بېشىدا،
راۋابىم چالاي ئەمدى.
خەلقىمنىڭ غېرىب - سولغۇن،
كۆڭلىنى ئالاي ئەمدى.

قەشقەرگە باراي دەيمەن،
مېھرىگە قاناي دەيمەن.
ما دارىن ئىجازەت بەر،
يولغا ئاتلىناي دەيمەن...

ما دارىنىنىڭ سىيىت نوچىغا بەرگەن جاۋابى:

ئىجازەت بېرەي دېسەم،
قانداق چىدىسۇن يۈرەك؟
مەن سېنى دېمەپمىتىم
«تۇغقاندىن يېقىن يۇلدۇك»؟

ئىجازەت بېرەي گاڭگۇڭ،
چارەم يوق مېنىڭ بۇلدۇك.
يالغۇز ئانىغا سەندەك،
جان كۆيەر ئوغۇل كېرەك.

قەشقەردىكى دارىنغا،
خەت يېزىپ بېرەي ئەپكەت.
خەتنى كۆرسە خەن دارىن،
دەيدۇ ساڭا كۆپ رەھمەت...

بۇ يۇرتتىن كېتەر بولدۇڭ،
ئىچىمگە سېلىپ دەردنى.
ئەتە يولغا چىق گاڭگۇڭ،
تەييارلاپ قويماي خەتنى...

سىيىت نوچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئېلىپ يولغا چىقىش ئالدىدا ئېيتقانلىرى:

خوش بۇرادەر دەردمەنلەر،
دوست - يار بولۇپ ئۆتكەنلەر.

ئۆزرەمنى ئېلىپ قالاي،
قەشقەرگە كېتىپ قالاي.

داغى پەرزەنت ئانامنىڭ،
قان - قېرىنداش ئۇكامنىڭ؛
جىسمىگە سىڭىپ ئالاي،
مېھرىگە قېنىپ ئالاي.

قىلغان بولسام مەنمەنلىك،
ئۆتكەن بولسا سەۋەنلىك.
كەچۈرۈڭلار يۈرتداشلار،
خەير - خوش، قېرىنداشلار...

سىيىت نوچىنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، تۇمەن دەريا‌سى ۋە مەھەللىسى كوزىچى يار بېشىنى كۆ-رۈپ ئېيتقان قوشىقى:

سىيىت نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
يارنىڭ ئۇستىگە چىقىپ؛
ئانا ئىشقىدا جىسمى،
شام بولۇپ ئېرىپ - ئېقىپ.
ئىشكى ئالدىغا كەلسە،
ئىشكى تاقىلىپ قاپتۇ.
چىراغمۇ ئۆچۈپ قاپتۇ،
ئانىسى غېرىب مەزلۇم،
ئاھ، ئۇرۇپ يېتىپ قاپتۇ،
ئۇخلاپمۇ قېتىپ قاپتۇ.
«جان ئانا» دەپ سۆز باشلاپ،
ئۆگزىگە چالما تاشلاپ.
بەلگىسىنى بەرگەندە،
ئانىسى غېرىب مەزلۇم،
چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ،
چىرىغىنى يانداۇرۇپ،
ئىشىك ئالدىغا چىقىپ،
قۇچاقلاپ تويماي بېقىپ،
كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ،
هارماڭ، بالىكام دەپتۇ.

غېرىب ئۆيىگە باشلاپ،
كونا داستىخاننى يېيىپ،

تۇن كېچىچە مۇڭدىشىپ،
ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا،
نامازجۇمە چاشكادا
ئەي ئانا غەمگۇزارىم،
جاھاندا يوقۇ – بارىم،
ماڭا ئىجازەت بەرسەڭ،
ھەزرەتنى كۆرۈپ كەلسەم،
دەپ مېھرىبان ئانىسىدىن،
رۇخسەت – ئىجازەت ئېلىپ،
ئاپپاق خوجامغا چىقىپ،
يورۇق مەھەللىنى كېزىپ،
ئەلنىڭ ھالىنى كۆردى،
يۇرىكىدە ئوت كۆيدى.

نۇرغۇن – نۇرغۇن شەھەر كۆردۇم،
ھەسرەت ئەندىشە كۆردۇم.
ھەممە يۇرتتا خار پۇقرا،
دەرد – ئەلەمگە يار پۇقرا،
قان يىغلايدۇ ھەر يەردە،
بۇردا نانغا زار پۇقرا.

سىيىت نوچىنىڭ قەلبى،
قىزىل چوغ بولۇپ يېنىپ،
شەربەت كۆلىگە بېرىپ،
سۇنى چاڭگالغا ئېلىپ،
بىر ئىچەي دەپ تۇرغاندا،
خەت خىيالىغا كېلىپ،
گاڭگۇڭلۇقنى، مەردلىكنى،
جاندىن ئەتىۋار بىلىپ.
خەتنى ئاپىرىپ بېرەي،
ئاندىن تاماشا كۆرەي،
دەپ يولغا راۋان بولدى،
پىيادە كارۋان بولدى.

سىيىت نوچى ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئېلىپ، خەن دارېنىنىڭ ئالدىغا كىرگەندە، دارېنىنىڭ ئېيتقانلىرى:

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
كەپسىز تىنچ – ئامان؟

يۇرتمۇ يۇرتلار ئايلىنىپ،
ئېشىپ تاغ ـ داۋان.

بىزمۇ سىزنى ياد ئېتىپ،
تۇردۇق ھەر زامان.
نېمە ئىشلار كۆردىڭىز،
قىلغايسىز بايان؟

سىيىت نوچىنىڭ جاۋابى:

كەزدىم دەشت ـ باياۋان،
ئېشىپ تاغ ـ داۋان.
نەگە بارسام پۇقرانىڭ،
ھالى بەك يامان.

زالىملارنىڭ زۇلمىدىن،
باغرى لەختە قان.
ئىچكىنى ئوغا ـ زەھەر،
چەككىنى پىغان.

ئۇچتۇرپاندا ما دوتەي،
يېزىپ بەردى خەت.
سىزگە تىلەپ ئامانلىق،
دۆلەت ـ پاراغەت.

بۇ مەندىكى ئامانەت،
قېنى مەرھەمەت.
سىزگە ئۇشبۇ سوۋغىنى،
ئەپكەلدىم پەقەت.

خەن دارېن سىيىت نوچىنىڭ قولىدىن ما دوتەي يېزىپ بەرگەن ئۆلۈمنامىنى ئېلىپ ئوقۇپ، كۆڭلىدە خۇشال بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ھەي نوچى ـ سىيىت گاڭگۇڭ،
نېمەڭ بۇ ئېلىپ كەلگەن؟
ئۆزۈڭنىڭ ئۆلۈمنامەڭ
مادوتەي يېزىپ بەرگەن.

يىرتىۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
يىتتۇرۇۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
تاشلاپ ئوتقا ـ ئاتەشكە
كۆيدۈرۈۋەتسەڭ بولمامدۇ؟

مەن ساڭا ئىجىل ـ ئامراق،
ئۆلتۈرەي سېنى قانداق؟
ئۆلتۈرمەي دېسەم، نوچى،
خانىمڭ يارلىقى شۇنداق.

ئۆلۈمنامەڭنى كۆرگەندە،
كۆكسۈمگە پىچاق پاتتى.
قانداق قىلىمىز گاڭگۇڭ؟
ئەجەبمۇ بېشىم قاتتى.

سىيىت بولۇپ ھەيرانە،
جاۋاب بەردى مەردانە:
ـــ ھەي دارېن، ـــ دېدى گاڭگۇڭ،
تەڭلىكتە تۇرۇپ قالما !
خانىمڭ ئالدىدا ئاسىي ـ
گۇناھكار بولۇپ قالما !

چېرىكلەرگە ئېيت دەرھال،
مىلتىقىغا ئوق سالسۇن !
ھايالسىز جېنىم ئالسۇن،
«گاڭگۇڭ» دەپ ئېتىم قالسۇن !

جاللاتلار كېلىپ شۇدەم،
بوينىغا تاقاق سالدى.
پۇتىغا سېلىپ ئىشكەل،
زىندانغا سولاپ قويدى.

ئون تۆت كۈن ئۆتۈپ كەتتى،
كۆك پىت، بۇرگە يەپ كەتتى.
مەرد يىگىتنىڭ، گاڭگۇڭنىڭ،
تاقىتى تۈگەپ كەتتى.

دېدى ئۇ: چىدامىم يوق،
يا بۆلەك تەمەيىم يوق.

ئۆلتۈرسەك بۇگۈن ئۆلتۈر !
ھېچقانداق گۇناھسىم يوق !...

ئامبالالار جەم بولۇشتى،
تۆت ئاتلىق ھارۋا قوشتى.
ئېلىپ سىيىت گاڭگۇڭنى،
ھارۋا يولىغا چۈشتى.

توققۇز پاي پو ئاتقۇزۇپ،
ھارۋىنى تېز ماڭغۇزۇپ،
توققۇز دەرۋازىغا يۈزدىن،
تۆت يۈز چېرىك تۇرغۇزۇپ.

قارىقى دەرۋازىغا،
ئېلىپ كەلدى پالۋاننى.
قەشقەرنىڭ يىگىتلىرى،
ئوراپ ئالدى ھەرياننى.

«ئەي نوچى ـ سىيىت گاڭگۇك
نېمە گەپ، نېمە ئىش بۇ؟
يۇرتىنىڭ بېشىغا چۈشكەن
قانداق ئەلەم ـ تەشۋىش بۇ؟

كىم سالدى كىشەن سىزگە؟
كىم سالدى تاقاق سىزگە؟
بۇ قەشقەردە كۇن ئالماق
بولمامدۇ راۋا بىزگە؟»

تۇتتى بىر قاچا شەربەت،
رازى بولۇڭ، بىزدىن دەپ.
رازى بىز ئۆمۈرۋايەت،
سىيىت نوچى سىزدىن دەپ.

شەربەتنى ئېلىپ گاڭگۇڭ،
ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ،
خەير ـ خوش، قېرىنداشلار!
دېدى سۆزىنى باشلاپ:

«ئەزىزانە يۇرتداشلار،
مەندەك نادان بولماڭلار !

چۈشۈپ ھېيلە ـ قىلتاققا،
ناھەق قۇربان بولماڭلار !...»

سىيىت ئاخۇن – سىيىت گاڭگۇڭ،
ئەلدىن رازىلىق ئالدى.
ھارۇنمۇ قومۇش بازىرى،
قوينىغا بېرىپ قالدى.

ـــ ئات ! ـــ دېدى سىيىت گاڭگۇڭ،
ھارۇندىن چۈشۈپ سەكرەپ.
ئات جاللات ! يۈرەككە ئات !
مىلتىقىڭنى راسا بەتلەپ.

تەپكىنى بېسىپ جاللات،
ئۆزى يىقىلىپ كەتتى.
مىلتىقىدىن ئوق چىقماي،
پىستان چېقىلىپ كەتتى.

ئىككىنچى رەت ئاتقان ئوق،
كېلىپ تەگدى تاغاققا.
سىيىت ئاخۇن دېدى شۇ دەم،
مىلتىق ئاتقان جاللاتقا:

«مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات !
نائۇستاڭ يېقىن كەلمە.
سول كۆكسۈمنى چەنلەپ ئات،
جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە !...»

سىيىت ئاخۇن ـ سىيىت گاڭگۇڭ،
تىك تۇرار ئىدى سۆزلەپ.
ماداخۇ دېگەن دارىن،
ئاتتى كۆكسىنى كۆزلەپ.

سىيىت ئاخۇن دېگەن گاڭگۇڭ
جېنىدىن جۇدا بولدى.
جاللاتلارغا خەن دارىن،
يار ـ يۆلەك پاناھ بولدى.

گاڭگۇڭمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
تۇپراققا كىرىپ كەتتى.
بۇ ئەلەم ـ مۇسىبەتتىن،
يۈرەك يېرىلىپ كەتتى.

چالدى مۇڭ بىلەن قەشقەر،
دۇتارى ـ راۋابىنى.
ئۆلمەسەك ئىچەرمىز دەپ،
تاڭ ۋەسلى شارابىنى.

نوچىنىڭ ئېتى ـ نامى،[1]
ئەلنىڭ يادىدا قالدى.
يۈرەك ـ باغرىدا قالدى،
راۋاب تارىدا قالدى.

① «سىيىت نوچى قوشاقلىرى» ئۇيغۇر خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، لېكىن، پارچە ـ پۈرات ھالەتتە ئېيتىلىپ كەلگەن، تو ـ لۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغانىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاتاقلىق خەلق سەنئەتكارى يولۋاسخانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى، ئەمەت ئۆمەر، سەپەر ھۇسەينىلەرنىڭ تولۇقلىشى، يازغۇچى تۇردى سامساقنىڭ كۆرسەتمە ـ مەسلىھەتى ئارقىسىدا شائىر، دراماتورگ، يازغۇچى مۇھەممەتئىلى زۇنۇن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقى ۋە مەددىاھ ـ ۋائىزلىق شەكلىنى قوللىنىش ئاساسىدا، بۇ قوشاقلارنى تۇنجى قېتىم ئىجادىي رەتلەپ مۇكەممەللەشتۈرگەن. شۇندىن باشلاپلا بارلىق مەتبۇئاتلاردا مۇشۇ نۇسخا ئاساسلىق ئۆلچەملىك نۇسخا بولۇپ ئېلان قىلىنىپ تارقالغان.

9 ـ باب
ياڭ زېڭشىن ھەققىدە قوشاقلار

ياڭ زېڭشىن ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن زالىم شەخس، چوڭ مىلىتارىست. ئۇ 1863 ـ يىلى يۇننەن ئۆلكىسىنىڭ مېڭزى ناھىيىسىدىكى مۇبەي يېزىسىدا بىر بېيۇروكرات فېئودال ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1889 ـ يىلى بېيجىڭدا دۆلەتلىك كېجۇي ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، ئۇنۋان ئېلىپ ئەمەلدار بولغان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇڭۇبەي ناھىيىسىدە ئامبال، خېجۇ ۋىلايىتىدە ۋالىي، ئۆلكىلىك ھەربي مەكتەپنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1907 ـ يىلى شىنجاڭغا چىقىپ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇق ئارمىيە مەكتىپىنىڭ باشلىقى، ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى، باش قانۇن تەپتىشى، باركۆل ـ ئۇرۇمچىنىڭ ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان ۋە مەخسۇس خۇيزۇ قوشۇنى تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولغان.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئەكسىيەتچى، مۇتەئەسسىپ دىنىي كۆچلەردىن پايدىلىنىپ، يۇمشاق، قاتتىق ۋاستىلەر بىلەن ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئالداش، پارچىلاش، باستۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان. «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش» ھىيلىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مىللەتلەرنى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە سېلىپ قويۇپ، مىللىي زىددىيەت، دىنىي زىددىيەت پەيدا قىلغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، شۇلار ئارقىلىق كەڭ ئاۋام خەلقنى يۇگەنلەش، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، پۇل پاخالىلىقى يۇرگۈزۈش، ئەپيۇن ئارقىلىق باي بولۇش قاتارلىق ئەكسىيەتچىل سىياسەتلەرنى يۇرگۈزۈپ، زالىملىقتا ئۇچىغا چىققان. شۇڭا، خەلقنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تەۋرەتكەن. 1928 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئىشلار نازىرى فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى 17 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان.

ياڭ زېڭشىن ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ بۇ چوڭ مىلىتارىستنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسەت ۋە ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ دەۋردىكى ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە مۇھىم ماتېرىياللىق رولىنى ئويناپدۇ.

1

ياڭ زېڭشىن دېگەن مەككار،
كۈندە تەڭگە چۈشەيدۇ.
مەنسەپخۇمار موللىلار،
ئىشكىدە كۆشەيدۇ.

ياڭ زېڭشىن دەر قازىنى،
«مۇسۇلمانىنىڭ سەركىسى».
قازى بىلەن موللىلار،
ياڭ زېڭشىنىڭ بەكسى.

ياڭ زېڭشىنىڭ هويلىسىدا،
«غاق» قىلىدىغان غازى بار.
ئۇنىڭ ئىككى بېقىندا،
موللا بىلەن قازى بار.

ياڭ زېڭشىن بىلەن بەگلەر،
ئويناپ كۈلگەن مەپىدە.
كەمبەغەل، مۇساپىرلار،
توڭلاپ ئۆلگەن كەپىدە.

ھەر ئازندا ياڭ زېڭشىن،
بېرىپ سېپىل قېشىغا.
سۆيىنۈ[1] نى چاچىدۇ،
قىمارۋازنىڭ بېشىغا.

ئىشىك ئالدىدا سېيدە،
ئۆينىڭ ئارقىسى بېيدە.
ياڭ زېڭشىنىڭ ۋاقتىدا،
يۇرەكلەر بولغان زېيدە.

غازاڭ بولۇپ تۆكۈلدى،
شاخ ـ شېخىدىن يوپۇرماق.
مەرد ئادەمگە نومۇستۇر،
ئۆتكەن كۈننى ئۇنتۇماق.

2

ياڭ زېڭشىن يۇرت سورىغان،
بارمىقى بىلەن.
ئىككى ئاچا، بىر ئىلمەك،
قارمىقى بىلەن.

بارمىقىنى كۆرسەتسە،
ئىشلىرى ھەلكەن.
بۇنداق چارە بولمىسا،
گەپ دېگەن يەلكەن.

---

① سۆيىنۈ ـــ ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن پۇل.

بارماق قولى تاپاركەن،
ئالتۇن بىلەن زەر.
بىگىز قولى ئۇنسۇكى،
خۇددى بىر نەشتەر.

باي پۇلىنى يۇلغانمۇ،
ياڭنىڭ[1] يارمىقى.
بەگلەرنى ئات قىلغانمۇ
ياڭنىڭ يارمىقى.

كۇلۇپ تۇرۇپ كۆرسەتسە،
بارماقنى بىرەدەم.
ئالتۇن ـ كۈمۈش تولاركەن،
قازناقتا شۇدەدەم.

خاسىيەتلىك بارماققا،
ياغاركەن تەزىم.
دەركەن بايلار: «ئۆزلىرىگە
نېمىلەر لازىم؟»

بىگىز قولمۇ نەشتەر بولۇپ،
تاپىدىكەن پۇل.
تىترەپ كېتىپ قورقۇنچاقلار،
بولىدىكەن قۇل.

ياڭ زېڭىننىڭ باردۇر يەنە،
ھەرخىل قارمىقى.
شۇ قارماقتا بويالغانكەن،
ئۇنىڭ يارمىقى.

ئىككى ئاچا[2] يۆلىكىدۇر،
قازى، لويىلار.
ئۇلار بىلەن ياڭ زېڭىننىڭ،
ئىشى ھەل بولار.

دارېن ئالدى قىلىچىنى،
قامچىنى دوتەي.

---

① ياڭ زېڭىننى دېمەكچى.

② ئىككى ئاچا ـــ دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ۋە زالىم بايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ياڭ زېڭىننغا يېقىن يار ـ يۆلەك بولۇپ، خەلقنى ئەزگەن.

زۇلۇم سېلىپ مېھنەتكەشكە،
سالدۇردى پوتەي.

لاي بولغاچقا سۇنماڭ بېشى،
ئايىغى لاي ئاقتى.
ياڭ زېڭشىنغا قازى، بەگنىڭ
ئىشى خوپ ياقتى.

شەرىئەت — دەپ قازى ـ قۇززات،
كۆتۈردى دەررە.
ھۆكۈمەت دەپ دارېن، لويى،
تارتىدۇ نەرە.

كۆز ئالايتساق ئەمەلدارغا،
سالىدۇ تاقاق.
باشلىرىڭغا قاسلىدىتىپ،
تېگىدۇ تاياق.

3

ياڭ زېڭشىن ئۆلگەندە، خەلق ئارىسىدا ئېيتىلغان قوشاقلار:

ئۇستامنىڭمۇ ئۇستىسى بار،
چامغۇرغا ئورا.
ياڭ زېڭشىنغا جىن شۇرېن،
بېرىپتۇ دورا.

كار كەلمەپتۇ بۇ چارىمۇ،
جا چىقىپ ئوغا.
مەندۇرمەن دەپ فەن داۋېيۇ،①
چىقىپتۇ دوغا.

جىن شۇرېن ئۇ كەمەك ئەييار،
جىننىڭ نەق ئۆزى.
فەن داۋېيۇگە يېقىپتۇدەك،
ئۇنىڭ ھەر سۆزى.

① فەن داۋېيۇ — فەن ياۋنەن — ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى ھەربىي ئەمەلدار، خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ گۇۋېئەن ناھىيىسىدىن. ياشلىقىدا ياپۇنىيىگە بېرىپ ئوقۇغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى شىنجاڭغا كەلگەن. شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىلدە، يەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باش سوتچىسى، ئۇرۇمچىنىڭ دوتىيى، ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

تەڭ سورىماق بولۇپتۇدەك،
ئىككىسى يۈرتنى.
پاك ـ پاكىز يوقاتماقچى،
ياڭ دېگەن جۇتنى.

فەن پەم بىلەن شۆتاڭدا
ياڭنى ئېتىپتۇ.
جىن شۇرېننىڭ ئوقىدا فەن،
موللاق ئېتىپتۇ.

ياڭ زېڭشىنغا قەست قىلغانىنى،
يوقاتتى ئۇ دەپ.
ئوردا ئەھلى جىن شۇرېنگە،
بەردى چوڭ مەنسەپ.

شۇندىن بېرى ئۆزى بەگ، ئۆزى خان،
جىن شۇرېن قالدى.
بۇ كەڭ زېمىن ھوقۇقىنى،
قولىغا ئالدى.

4

ئېگىز ئاسمان تۆۋرۈكسىمىش،
ئۇزۇلۇپ چۈشكەن.
كۆكنىڭ يورۇق يۈلتۇزىمىش،
ۋاقىتسىز ئۆچكەن.

يۈرت چوڭلىرى قارىلىق تۈتۈپ،
ئېچىشتى ھازى.
يىغا ـ زار قىلدى ھەتتا،
موللايۇ ـ قازى.

ئاق باغلىدى بەللىرىگە،
بېشىدا سەللە.
ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلۈمى بۇ،
چىقارماڭ غەلۋە.

جەن شۇرىنمۇ ئۇن سېلىپ ئۇ،
تۆكتى كۆزدىن ياش.
ئىشى بولدى فەن داۋيۇنى،
تىنماستىن قارغاش.

بەش كۈن ئۆتمەي باشلاندى،
يامۇلدا سوراق.
ياڭغا ھازا تۇتقانلارغا،
يېپىشتى چاتاق.

مۇللا، ئىشان، سوپىلىرىم،
يىغىغا تويۇڭ!
تاپىنىنى يالاپ ئەمدى،
جەنغا باش ئۇرۇڭ![1]

[1] ئەينى تارىخىي دەۋردە ياڭ زىڭشىن، جەن شۇرىن، شياڭ شىسەي قاتارلىقلارنى پاش قىلغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى ئىجاد قىلىنىپ تارقالغان. بۇ بىر تۈركۈم قوشاقلارنى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانا 1927 – يىلى ئەڭ دەسلەپ ئىجاد قىلغان. كېيىن، ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلق بۇ قوشاقلارنى تېخىمۇ بېيىتىپ، ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن.

10 ـ باب
جىن شۇرىن ھەققىدە قوشاقلار

جىن شۇرىن ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چوڭ مۇستەبىت. ئۇ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى لىنشيا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدىن. جىن شۇرىن دەسلەپتە گەنسۇدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك شۆتاڭدا ئوقۇغان، 1909 ـ يىلى بېيجىڭدىكى دۆلەتلىك كېجۇي ئىمتىھانىدا يۇقىرى نەتىجە بىلەن ئۆتۈپ، ياڭ زېڭشىن ئىشلىگەن ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغان ۋە ياڭ زېڭشىننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن. بۇ مەزگىلدە ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇرۇمچى ناھىيىلىرىگە ئامبالليققا تەينىلەنگەن. 1926 ـ يىلى مەۋرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلەنگەن. ياڭ زېڭشىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى، ھەربىي قىسىملارنىڭ باش قوماندانى بولغان. كېيىن «چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى» دەپ ئاتالغان.

جىن شۇرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئۇ ياڭ زېڭشىننىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قانلىق قىلىچىنى تېخىمۇ ئىتتىك بىلەپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلىغان ساندۇقلارنىڭ ئۆزىنىمۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسىتىپ، ھەددىدىن ئاشقان ئاچ كۆز ۋە نەپسانىيەتچىلىك بىلەن خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى زىيادە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان. نەتىجىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە مۇستەبتىلىككە قارشى قوزغىلاڭلىرى پارتلاپ، خەلق ئىنقىلابى ئەۋج ئالغان.

«جىن شۇرىن ھەققىدە قوشاقلار»دا، بۇ كالتە پەم، ئەپيۇنكەشنىڭ شىنجاڭدىكى زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى، پۇقرالارغا سالغان دەرد ـ ئەلەم، كۇلپەتلىرى، نادانلارنى ئەترايىغا توپلاپ، ئاقىللارغا، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرگە قىلغان زىيانكەشلىكلىرى پاش قىلىنغان. بۇ قوشاقلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنى قاپلىغان سىياسىي بوران ـ چاپقۇنلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇرۇمچىنىڭ سېپىلى جىق،
چۆرىسى خەندەك.
كۇرمىڭ باشلار كېسىلدى،
قان ئاقتى سەلدەك.

سوردىدى يۇرت جىن شۇرىن،
ئالۇبنى بىلەن.
كۆڭلى قارا، مۇشتۇمزور،
گالۇبكى بىلەن.

دوپپا دېسە باش كېسەرلەر،
چىقتى مەنسەپكە.
ئاقىللارنىڭ يۇرەك ـ باغرى،
تولدى ھەسرەتكە.

ئەل ـ يۇقراغا جىن شۇرىن ئۇ،
سالدى جىق كۇلپەت.

كۆڭلى قارا بەتنىيەتكە،
بولدى ئۇ، ئۇلپەت.

نادانلارنى دانالارنىڭ
پېيىگە سالدى.
راستچىللارنىڭ كۆزلىرىنى،
ئويۇپلا ئالدى.

بىر قولىدا جەن شۇرۇپنىڭ،
قانلىق قىلىچى.
بىر قولىدا باردۇر ئۇنىڭ،
ھىيلە ـ يېمىشى.

جەن شۇرۇپنىڭ ئاتلىرىغا،
بېرىدۇ بېدە.
نادانلارنىڭ بۆكلىرىگە،
سالىدۇ جىگدە.

باي، ئامبالار مەززە قىلىپ،
چاينىشىدۇ ياغ.
پۇقرالارنىڭ دەرد ـ ئەلەمدە،
يۇرەك ـ باغرى داغ.

نى ـ نى يىگىت قۇرۇپ قاقشال،
بولۇشتى ئوتۇن.
نى لەۋەنلەر ناكارلارغا،
بولۇشتى خوتۇن.

كەمبەغەللەر ئاشلىق تېرىپ،
ئالغىنى سامان.
پۇقرالارنىڭ ھال ـ ئوقىتى،
بولدى بەك يامان.

ھەپتە ـ ھەپتە بۇ شەھەردە[1]
قوۋۇق تاقالدى.
ئاشلىق بولدى بىر تۇتىيا،
سۇلار زەمزەم ئاتالدى.

قانلار ئاقتى دەريا كەبى،
يوقمۇ ھېسابى؟
زامان بولدى مۇشتۇمزورنىڭ،
يوقكەن ئىنسابى.

① شەھەر ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

11 ـ باب
شېڭ شىسەي ھەققىدە قوشاقلار

شېڭ شىسەي ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن، جاللاتلىقتا داڭ چىقارغان لەنەتلىك شەخس، چوڭ مىلىتارىست، چوڭ ئىككى يۈزلىمچى.

شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون يىل ۋاقىت ئىچىدە، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، نىقابلىنىپ بىر مەزگىل ئىلغارلىق بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن، دۇنيا ئىنقىلابىي كۈچلىرى بىلەن ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، فاشىستلارچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، ماۋزېمىن، چېن تەنچۇ، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. يەنە شىنجاڭدا يۈز مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرا ۋە ئىلغار، ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە كىشىلەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈپ، زىيادىكەشلىك قىلىپ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەرقانداق ئەكسىيەتچىلەردىن ئېشىپ كېتىپ، زۇلمەتنىڭ قارا بەلگىسى بولۇپ قالغان.

شېڭ شىسەي ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جىن شۇرېندىن قۇتۇلۇپ،
شېڭ دۇبەنگە[1] تۇتۇلدۇق.
زالىملارنىڭ قارىنىغا،
تىرىك ـ تىرىك يۇتۇلدۇق.

ئاتىلارنى باغلاپ قويدۇق،
ساي بويىدىكى[2] دەڭگە.
ئاتام دەردكە چىدىماي،
چىقىپ كەتتى تاشكەنتكە.

ئېتىكىمگە ياش تولدى،
ياش ئەمەس قانىم مېنىڭ.
شېڭ دۇبەننىڭ ۋاقتىدا،
تاس قالغان باشىم مېنىڭ.

ھويلامدىكى چۇجەمنى،
سار كېلىپ يۇلۇپ كەتتى.
شۇ مېھرىبان ئاتامنى،
شېڭ دۇبەن تۇتۇپ كەتتى.

---

① شېڭ دۇبەن ـــ ئەينى يىللاردا شېڭ شىسەي شېڭ دۇبەن دەپ ئاتىلاتتى.
② ساي بويى ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق ساي بويى دېگەن جاي.

شېڭ دۈبەننىڭ چېرىكى،
كېلىپتۇدەك رېسىدىن.①
ئامراق ئىمىش نەق پۇلغا،
تەلىيى يوقمىش نېسىدىن.

ئارغىماق مىنگەن ئورۇسلار،
قامال قىلدى يامۇلنى.
هوقۇق تۇتتى شېڭ دۈبەن،
تاشلاپ كېلىپ قۇمۇلنى.②

جىن شۇرېن بەدەر قاچتى،
خۇرجۇنىنى تولدۇرۇپ.
ۋەدە قىلدى چىرايلىق،
دۈبەن تەختكە ئولتۇرۇپ.③

قوناقلىقنىڭ تېمىغا،
قونۇۋالدى قارغىلار.
شېڭ دۈبەندىن نەپ ئالدى،
قارا نىيەت دورغىلار.

قارلىغاچ قارا ئىكەن،
قانىتى ئالا ئىكەن.
شېڭ دۈبەن دېگەن قانخور،
بۇ يۈرتقا بالا ئىكەن.

پۇقرالار كېپەن كىيدى،
هالىمىز خەتەر بولدى.
جانلار يەتتى هەلقۇمغا،
يېگەن ئاش زەهەر بولدى.

تويدۇق ئەزىز جانلاردىن،
مىلتىقىڭنى بەتلەپ قوي.
جېڭساجۇي④ گە بارمايمىز،
قارا موزاڭغا⑤ خەتلەپ قوي.

---

① رېسى — رۇسىيەدىن قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② قۇمۇل — ئىلگىرى شېڭ شىسەي قۇمۇل گارنىزونىنىڭ باشلىقى بولغان.
③ دۈبەن تەختى — شىنجاڭنى مۇستەقىل باشقۇرىدىغان هەربىي ئەمەلدار.
④ جېڭساجۇي — ساقچى ئىدارىسى.
⑤ قارا موزا — شېڭ شىسەي ساقچىلىرىنىڭ شەپكىسى قارا ئىدى.

كۆچەت تىكسەم بىر كۈنى،
بولار ئۆينىڭ تۈۋرۈكى.
ئەركىنلىككە تەلپۈنەر،
خەلقىمىزنىڭ يۈرىكى.

قىيان كېلىپ دەريانىڭ،
كۆۋرۈكىنى يېقىتتى.
ياش ئورنىغا شېڭ شىسەي،
كۆزدىن قانلار ئېقىتتى.

ساي مەلىدىن ئۆتكەندە،
قويۇق ئۆسكەن بېدە بار.
شېڭ دۈبەننىڭ كۆڭلىدە،
تۇرلۇك ـ تۇمەن ھېيلە بار.

شېڭ دۈبەننىڭ چەينىكىدە،
چىلاپ قويغان چىلان بار.
ئۆزى كۈلۈپ تۇرغان بىلەن،
ئىچىدە مىڭ پىلان بار.

بۇغداي تېرىپ ئېتىزغا،
مەڭگەن باستۇق ئۆگزىگە.
شېڭ دۈبەننىڭ ۋاقتىدا،
ئايلاندۇق بىز ئۆكۈزگە.

جاڭگاللىقتا توك قاغا،
قەنت ـ دەپ يەيدۇ تېزەكنى.
ئىنساپى يوق شېڭ دۈبەن،
ئېشەك ئەتتى بوزەكنى.

باي ـ بېگىم دالان ئۆيدە،
خېنىملىرى مەپدە.
يالاڭ ئاياغ دېھقانىنىڭ،
بالا ـ ۋاقىسى كەپدە.

تاغ ـ دالىدا ھايۋانىنىڭ،
بار ماكانى، ئۆڭكۈرى.
شېڭ دۈبەننىڭ ۋاقتىدا،
قىسقاردى ئەل ئۆمۈرى.

12 ـ باب
ما جۇڭيىڭ ھەققىدە قوشاقلار

ما جۇڭيىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 30 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكىدە زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەلبىدە ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان تارىخىي شەخس.

ما جۇڭيىڭ 1911 ـ يىلى گەنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى خېجۇ دېگەن يەردە كىچىك بىر ئوفىتسېر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 17 ياش ۋاقتىدا ئەكسىيەتچى ما بۇفاڭ قوشۇنىدا پولكوۋنىك بولغان. دادىسى ماباۋمۇ باتا ـ لىيون كوماندىرى بولغان. ئۇ ھەربىي ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن، كىچىكىدىن باشلاپلا غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكە بويىچە نام چىقىرىش قارا نىيىتى كۈچەيىپ، 1928 ـ يىلى يەتتە نەپەر ئادەمنى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەسكەر كۈچىنى كۆپەيتىپ ۋە زوريىپ، نىڭشيا، گەنسۇ، چىڭخەي ۋە شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىنى ئىشغال قىلغان، خەلقنى بۇلاپ ـ تالىغان، 1931 ـ، 1933 ـ يىللىرى شىنجاڭغا ئىككى نۆۋەت ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، جەن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەيلەر بىلەن زېمىن، ھوقۇق تالاشقان. 1934 ـ يىلى ئۈرۈشتا يېڭىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ يەردىمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرگە قارىتا باستۇرۇش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، مىللەتلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ھاقارەت قىلىدىغان نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلغان، ھەتتا شىزاڭغا چېكىنىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، زاڭزۇ خەلقىنىڭ مال ـ مۈلكىنى ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئۇنى لەنەتلىك شەخسكە ئايلانغان.

«ما جۇڭيىڭ ھەققىدە قوشاق» ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زالىم سىياسەت ۋە قىلمىشىنى پاش قىلغان. بۇ قوشاقلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ماجۇڭيىڭ دېگەن كاجى،
يەكەن شەھىرىگە داجى.①
يەكەن شەھىرىگە داجىمىسا،
يانجىيدۇ بىزنىڭ ھاجى.②

شۇ ھاجىمنى دېگەنلەر،
چىبەرقۇتنى كىيگەنلەر.
ما جۇڭيىڭنى دېگەنلەر،
بۆز چاپاننى كىيگەنلەر.

ھەي خالايىق قاراڭلار،
ئەجەپ بىر زامان بولدى.
ماجۇڭيىڭنىڭ دەستىدىن،
بەختسىز قايان بولدى؟

ماجۇڭيىڭمۇ ـ ماجۇڭيىڭ،
ئىچى قوتۇر ماجۇڭيىڭ.
ئەلنىڭ قىساس كۈچىدىن،
موللاق ئاتۇر ماجۇڭيىڭ.

---

① داجى ـــ چېكىنىش، داجىش، ئارقىغا قايتىش مەنىسىدە.

② ئەينى ۋاقىتتىكى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

13 ـ باب
ما خۇسەن ھەققىدە قوشاقلار

ما خۇسەن ـــ ماجۇڭيىڭنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى داڭانچىلىق ئۇرۇشىدا تەيىنلىگەن ئالدىنقى سەپ قوماندانى ھەم ئۇنىڭ قېينىكىسى. ئۇ 1934 ـ يىلىدىن باشلاپ چوڭ مىلىتارىست ماجۇڭ ـ يىڭنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ ، بىگۇناھ خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىگە زىيان سالغان. ئۇ خوتەنده ھەر ـ بىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، خوتەن خەلقىنى بۇلاپ ـ تالاپ، بايلىق توپلىغان. ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان ـ تەر بەدىلىگە ئۆزىنى سەمرىتىپ، ئەيش ـ ئىشرەت تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇ ئەتراپىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار بىلەن بولۇپمۇ شېڭ شىسەي بىلەن قاتتىق قارشىلىشىپ قالغانلىقى تۈپەيلى، 1937 ـ يىلى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، 40 قېچىر ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتلىك مال ـ مۈ ـ لۈكلەرنى ئېلىپ ھىندىستان تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. يەنە بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خېجۇ ئارقىلىق چىڭخەيگە ئۆتۈش ۋاقتىدا، ما خۇسەن ما بۇفاڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئاخىرى ئۆزى مەغلۇپ بولغاندا، ئوغلى بىلەن بىر راۋاق ئۇستىگە چىقىۋې ـ لىپ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن. يېنىدىكى ئوقلىرى تۈگەپ، ئىككى پاي ئوق قالغاندا، ئاۋۋال ئوغ ـ لىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئاخىرقى بىر پاي ئوقتا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالغان.

«ما خۇسەن ھەققىدە قوشاقلار»دا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ما خۇسەننىڭ زۇلۇمى ئاستىدا بېشى ـ دىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ما خۇسەندۇر بۇلاڭچى،
قولدا ياراغ، تاپانچا.
خام چەكمەننى كۆپ ئېلىپ،
ئاتقا قىلدى ئارغامچا.

ئۆزىگە شىجاڭ① ئات قويۇپ،
بۇلاپ ـ تالاپ ئوت قويۇپ.
ھۆكۈم قىلدى «بەرسۇن» دەپ،
خۇڭبى② ئاتلىق خەت ئويۇپ.

ئالۋان سالدى خام چەكمەن،
يىغلاپ قالدى كۆپ دەردمەن.
بۇلاپ يىغدى پۇقرادىن،
ھەتتا پالتا ھەم كەتمەن.

① شىجاڭ ـــ دۇنزىيە باشلىقى، 1930 ـ يىلى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ قوشۇنىغا 36 ـ دۇنزىيە (شى) دەپ نام بەرگەن.ئۇ شىجاڭ ـ لىققا تەيىنلەنگەن.

② خۇڭبى ـــ قىزىل باشلىق خەت، ھۆججەت مەنىسىدە.

تىرىكلەرنىڭ سۆڭىكىنى
تەشتى تۆمۈر بىگىزدە.
ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈردى،
ئويمان ـ چوڭقۇر، ئېگىزدە.

كىمدە ئالتۇن بولسىلا،
كۆزى چۈشتى مۇشۇكتەك.
تولماي كەتتى تاغىرى،
تۇۋى تۆشۈك كۆشۈكتەك.

زامانەمدىن بۇ كەمگە،
قويۇلمىغان جىق ئالۋان.
ما خۇسەنگە ئات چاپتى،
چىرىك ئاتلىق شۇم گالۋاڭ.

ئالدى بېدە، ئوت، پىچان،
تۆشۈك جۇۋا، توكۇر داڭقان.
كىگىز ـ كېچەك، تەكى ـ يوتقان،
ئارا، تاماق، تورۇز ـ خاپان.

كونا تەلپەك، كونا چاپان،
بەرمەي دېسە زۇلۇم يامان.
قانداق قىلاي، جان قاقشىدى؟
چاقتى ئەلنى بۇلاپ چايان.

ئانا ئۆلسە، گۆدەك بالىلار،
بۆشۈكىدە يىغلاپ قالغان.
لويى، شويى «پات بەرگىن» دەپ،
ئوقنى ئاتقان، تاياق سالغان.

قاچاي دېسە ياياق قالغان،
ئاسمان ئېگىز، يەرمۇ قاتتىق.
كۈندە ئۆلۈم، كۈندە ھازا،
ئىلچىدىن[1] قاچتى شادلىق.

سامان توشار خالايىق،
تامبال بىلەن تاغاردا.

---

① ئىلچى ـــ خوتەننى كۆرسىتىدۇ.

توشۇمىغان بىرەرى،
يىللاپ ياتتى سولاقتا.

ئاتقا بېدە دەپ ئالدى،
قومۇش بىلەن يانتاقتىن.
ئوخشاش ئالدى كۆرسىلە،
قۇملۇق بىلەن شورلۇقتىن.

ھەيدەپ ماڭدى سەيسىگە،①
توكۇر بىلەن دۇمچەكنى.
كۆتۈرەلمىسە تاغارنى،
ئۇرۇپ چاقتى كۆمچەكنى.

ئالدى، ئالدى توختىماي،
پۇلنى ئېلىپ تۇگەتتى.
پۇلى يوقنى پۇل ئۈچۈن،
«قازان سات!» دەپ يۇگرەتتى.

قازان قالدى قۇرۇقداپ،
مالنى ئېلىپ جۇنەتتى.
لەشكەرلىككە باللىنى،
تۇتۇۋېلىپ تۇگەتتى.

مىسكەرلەردىن مىس يىغىپ،
مىشەك بىلەن ئوق ئەتتى.
بەرگەنسېرى «بەرگىن!» دەپ،
دېھقانلارنى ئاچ ئەتتى.

ئوتۇن ئۈچۈن ئۆي ئېچىپ،
سانسىز ئۆينى يوق ئەتتى.
ئۆي ـ ماكانسىز خالايىق،
خۇدايىمغا زار ئەتتى.

تۆت ئەتراپنى ئىز بېقىپ،
تاپالمىسا ئىشىك قېقىپ.
تېپىۋالسا تىرىكىنى،
ئۆلۈك قىلدى ئوق ئېتىپ.

① سەيسى ـــ ئالۋان ـ ياساق، ھاشار مەنىسىدە.

ناھەق گەپكە كۆندۇرۇپ،
يەر - زېمىننى ساتقۇزۇپ.
ئالدى تاغار تولدۇرۇپ،
ئۆتنە - يېرىم تاپقۇزۇپ.

كەمبەغەللەر چىدىيالماي،
بازاردا ئىسيان بولدى.
ئاچ - زارلىقتىن يىقىلىپ،
يوللاردا ياتار بولدى.

چىدىمىغان زۇلۇمغا،
بۇ يۇرتتىن قاچار بولدى.
قۇلۇپ سالغان ئىشىكنى،
ئەمەلدار چاقار بولدى.

سۇپرا بىلەن تاختا - نوغۇچ،
ساتقان بىر زامان بولدى.
بىر پۇڭ كەلسە، ئون پۇڭ دەپ،
نامراتتىن ئالار بولدى.

پارا بەرگەن، ئامان قالدى،
يوقنى چاپتى، دارغا ئاستى.
ما خۇسەن ئالتۇن يىغىپ،
نەگىدۇر ئېلىپ قاچتى.

كەمبەغەللەر چىن سىرداش،
بىر - بىرىگە يار - قاياش.
تامامىسىنىڭ كۆزى ياش،
ما خۇسەننىڭ باغرى تاش.

پۇلغا ئالدۇرۇپ پاقلاننى،
بەرسە، زادى ئالمىدى.
بىرنى بەرسە يۇزنى دەپ،
خۇي - پەيلىدىن يانمىدى.

بىزگە ئاننى ياقتۇرۇپ،
بىرىنى قويماي ئەپكەتتى.
كۆمىچنى بەرمەستىن،
تاغىرىغا سېپ كەتتى.

تارىخى بىرمىڭ ئۇچ يۈز،
ئەللىك ئالتە، قوي يىلى.①
يېڭى چىققان تىنىسى،②
بەك ئەتىۋار شۇ يىلى.

كۈمۈش بىلەن تىيىن داچەن،
قىسلاپ كەتتى شۇ يىلى.
يىغىپ بويتۇ ئۇقساق بىز،
ما خۇسەننىڭ ئامبىلى.

شۇنداق ئالامەت ئۆتتى،
پۇقرانىڭ تاقىتى پۈتتى.
ما خۇسەننىڭ رەھمى يوق،
ئاللادىن رەھىم كۈتتى.

ھەي قەرىنداش، قەرىنداش،
خوتەن بىلەن قاراقاش.
ما خۇسەن زامانىدا،
راستقا يالغان ئارىلاش.

باققاللىرى ئۆرۈكچى،
قاسساپلىرى ئېرىكچى.
پايدا ـ زىيان ئوڭچە ئەمەس،
ما خۇسەنگە شېرىكچى.

بۆزچى ئارقاقنى زىيادە ئالدى،
ئۇلاغنى سېتىپ پىيادە قالدى.
سەيپۈڭلار چاپان تىكىپ،
ياقىسىنى قىسقا سالدى.

ئەجەب بىر زامان بولدى،
مىڭ بەش سەرگە ئاش ساتماس.
دېھقان تېرىپ ـ يىغسىمۇ،
بىر قېتىم قورساق تويماس.

① تارىخىي ھىجرىيە 1356 ـ يىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يىلى قوي يىلىغا توغرا كەلگەن.
② تىنىسا ـــ يېڭى چىققان پۇل.

ئۇزۇم، قوغۇن، تاۋۇزدا،
قورسىقى تويماي.
بىر گۆشگىرده نان كۆرسه،
ئالدى زەپ قويماي.

يېڭى ئۆتۈكنىڭ يەتته مىڭ سەرگە،
نەرخى بولماي.
كونا ئۆتۈكنى ئىككى يۈز سەرگە،
ئالدىلەر قويماي.

ناۋاي تۇتۇلۇپ قالدى،
كېپەك بىلەن دۇئىرگە.
قاسساپ تۇتۇلۇپ قالدى،
ئۇچەي بىلەن چىلپىرگە.

بوياقچى تۇتۇلۇپ قالدى،
داۋا بىلەن شاخاغا.
يىپەكچى تۇتۇلۇپ قالدى،
دۇردۇن بىلەن تاۋارغا.

چىرىيە بىلەن يورۇقلاش،
كېرىيە، نىيە هەم قاراقاش.
خوتەن بىلەن لوپ ئارىلاش،
تارتتى زۇلۇم بىر تۇتاش.

ئاقسۇ يولى يول بولدى،
باسقان ئىزى شور بولدى.
كەمبەغەللىكنىڭ بالىلىرى،
ما خۇسەنگە قۇل بولدى.

كۆرگەن كۈننى ئۇنتۇما،
يار - بۇرادەر، قېرىنداش.
بىزگە قىلدى بەك زۇلۇم،
ما خۇسەن دېگەن باغرى تاش.

14 ـ باب
ما تىتەي ھەققىدە قوشاقلار

ما تىتەي يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن تارىخىي شەخس،ئەسلىي ئىسمى مافۇشاڭ. ئۇ 1911 ـ يىلىدىن 1923 ـ يىلىغىچە قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئەينى يىللاردا، شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاكىمىيەت تەختىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمەت قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق ئالتە شەھەر تەرەپتە ما تىتەينى ھەربىي ئەمەلدار قىلىپ بەلگىلەپ، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋان ـ سېلىقنى ھەددىدىن زىيادە ئا ـ شۇرغان. ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋې ـ لىپ، «تىتەي» نامى بىلەن يۈرت سورىغان بۇ زالىم ئەمەلدار قىزىلبويدىن چىققان نېپتىنىڭ دۇغىنى مۇم ئېتىپ ساتتۇرۇپ، ئۇنى سېتىۋېلىشنى ھەربىر ئۆيى، ھەربىر ئائىلىگە ئالۋان تەرىقىسىدە مەجبۇرىي تې ـ ڭىپ، پۇقرالارنى جاق تويغۇزغاچقا، خەلق ئارىسىدا «مومچى تاز» دېگەن لەقەتلىك لەقەم قالغان. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ناھايىتى ھاكاۋۇرلىشىپ، ئۆزىدىن يۇقىرى مەمۇرلارنىڭ يارلىقىغا بويسۇنماي، ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇۋالغان. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان ھاكىمىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن، يەنە بىر زالىم ئەمەلدار، مىلىتارىست ماشاۋۇ (马沙武)نى سېلىش ئارقىلىق ئۇنى دارغا ھۆكۈم قىلغان.

بۇ قوشاق ئەينى يىللاردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ھۆججەتلىك رول ئوينايدۇ.①

1

ماتىتەي دېگەن تۆڭگان،
«ياساۋۇلبەگ» ئىكەن ئۇنۇڭان.
ئاغزىدا دېسە سۆبھان،
رويابتا قىلىچ، زىندان.

ماتىتەي راسا ساختا،
ئىشرەتتە ئۇ، ھەر ۋاقتا.
غۇلامنى قىلىپ ئاختا،
بىر ئۆزى كۈلەر خەندان.

مۇللانىڭ قىلار دەۋۋا،
كۆزلەر جەننەتىل مەۋا.

① «ماتىتەي ھەققىدە قوشاقلار» 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. ماتـ ـتەينى سۆكۈپ قامچىلاپ پاش قىلغان بۇ قوشاقلارنى ئەينى يىللاردا قەشقەرلىك ئەدىب ناتاۋانى يازغان، ھەم بىر قىسمىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان. بۇ قوشاق خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، زور داغدۇغا قوزغىغانلىقى ئۈچۈن، ماتىتەي چىداپ تۇرالماي ناتاۋانىنى تۇرمىگە تاشلـ ـىغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ قوشاقنا يەنە نۇرغۇن مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ، خەلقنىڭ ئومۇمىي بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئوينىشى سەتەڭ ـ رەنا،
تەللىسى ئۇرۇر ئەپشان.

ماتىتەي بەك خۇنبازكەن،
ئون قىز كۇنىگە ئاز ئىكەن.
كۆزى جىتتاق، بېشى تازكەن.
رەئىيەنى قىلىپ ژەيران.

نەقۇشقاچ① سېلىق سالدى،
مېڭىدىن قېتىق ئالدى.
شەھۋانىي دېپىن چالدى،
يېيىشى قۇش گۆشى دەندان.

يەرلىك بەگ، مۇناپىقلار،
خۇشامەتگۇي قارانچۇقلار.
سۇڭلاپ قىزنىنى تارتۇقلاپ،
تىتەيدىن كۇتۇپ دەرمان.

ماتىتەي باغرى تاشكەن،
نىيەت: ئالتۇن، يامبۇ، ئاشكەن.
ياڭ دارېن② ئاڭا باشكەن،
يۇرەكلەردە زەرداب قان.

چېكىشى بەڭ ـ نەشە، ئەپيۇن،
تۇپەيلى تۆكۈلەر كۆپ خۇن.
موللىلار ئوقۇپ ئەپسۇن،
قىلىپ تەزىم كۇتەر پەرمان.

يۇرت بېشى بۇزۇق بولسا،
ئەل قېنى ئوزۇق بولسا،
بۇ تەنلەر سوزۇق بولسا،
تەختى بولغۇسى گۇمران.

ماتىتەي تۇلۇمچاشقان،
ئالۋاننى تولا چاچقان.
ئاق تەڭگىنى جا چىقىرىپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

---

① نەقۇشقاچ ـــ ئەركەك قۇشقاچ مەنىسىدە. ماتىتەي ئەركەك قۇشقاچنىڭ مېڭىسىدىن مەجۇن (روھلاندۇرۇش دورىسى) ياساپ شەھۋەتپەرەس-لىك قىلغان. شۇ ۋەجىدىن ئەسكەرلىرىگىلا ئەمەس، پۇقرالارغىمۇ ئەركەك قۇشقاچ سېلىقى سالغان.

② ياڭ دارېن ـــ ئەكسىيەتچى ئەمەلدار ياڭ زېڭشىننىي دېمەكچى.

ساۋ خۇ يولى① قومۇشلۇق،
پۇقرالارغا تونۇشلۇق.
ئۆتكەن ئىشلار نومۇسلۇق،
ئۆزگىرەر بۇ كۆك ـ جاھان.

تاك ئاتماس كېچە بولماس،
خاقان رايىچە بولماس.
زالىم قولىدا تويماس،
ئاللا بەرگۈسى ئىمكان.

2

ھەيۋە بىلەن تاج كىيدى،
يۇرت ئۈستىگە بۇ تۆڭگان.
دۆلەت قۇشى بىر چاغلار،
بېشىغا كېلىپ قونغان.

ئاتى ئىكەن مافۇشاك،
ھۆكۈمى قاتتىق، تاشتىن چىك.
پۇقرا تۈگۈل بەگ ـ سىفاھ،
ئالدىدا قىلالماس غىك.

مەسچىت سالدى كۈلىچە،②
يېڭىشەھەرنىك كىندىكىگە.③
سىلىق چېچىپ ھېسابسىز،
پۇلنى سالدى چۆنتىكىگە.

چىقار بولسا رەستىگە،
«چاچقۇ» قىلدى بارماقنى.
سېخىيلىقتىن سۆز ئېچىپ.
ئىشەندۈردى ئەخمەقنى.

بېشىدا ئاق سەللە، تون،
مۇسۇلمانىنى ئالدىدى.
ئۆشرە ـ زاكات، باج پۇل دەپ،
دېھقانلارنى يالمىدى.

---

① ساۋخۇيولى ـــ ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە، بىر جاينىك ئىسمى.

② كۈلى ـــ سەددىچىننىك ئىچى ـ سىرتى مەنسىدە، ئىچكىرىنى دېمەكچى.

③ كىندىكىگە ـــ ئەينى يىللاردا ماتىتەي يېڭىشەھەر سېپىلىنىك ئىچىدىكى يامۇلنىك قېشىغا ناھايىتى چوك ھەم ھەشەمەتلىك بىر تۆڭگان مەسچىتى ياساتقان. ھازىر ئۇنىك ئورنىدا ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا بار.

سېپىل سوقتى، لۇ① سالدى.
ساۋۇق دېگەن جاڭگالغا.
ئىشرەتخانا، مابەنزە، ②
دوتەيلەرگە، ئامبالغا.

ماتىتەي بىر بۇزۇقتۇر،
شارابخورلۇق ئادىتى.
توققۇز خوتۇن، قىرىق دېدەك،
قولغا كەلگەن ئامىتى.

چىقسا بىر كۈن داتاڭغا،③
ھەپتە ئويىنار ساۋۇخۇدا.
سەيلى، شىكار، ئوۋ ئوۋلاش،
مەيلى سەتەك، پوخۇردا.④

ساۋۇخۇ يولى يامان يول،
شورى بار، توپاسى يوق.
ما تىتەينىڭ خەلقىقە،
زۇلمى بار، ۋاپاسى يوق.

ماتىتەينىڭ پوچىتىسىنىڭ
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
ما تىتەينىڭ ۋاقىتىدا،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

ما تىتەي ئاتمىش ياشتا،
كۆۋرۈك سالدى توققۇز تاشقا.⑤
ما تىتەينىڭ ئالۋىنى،
بالا بولدى جەمى باشقا.

ئاتلارنى توقۇپ قويدۇم،
باغلىغلى تانام يوق.

---

① لۇ — شېپاك، ئارامگاھ مەنىسىدە.
② مابەنزە — پاھىشخانا.
③ داتاك — سوراقخانا.
④ پوخۇردا — ئەخلاقسىزلىق قىلىش، ئايالالارغا پوخۇرلۇق قىلىش، بۇزۇقچىلىق قىلىش.
⑤ توققۇز تاش — ھازىرقى قەشقەر شەھرىگە قاراشلىق بىر جاينىڭ ئىسمى. ئەينى ۋاقىتتا ما تىتەي بۇ يەرگە بىر كۆۋرۈك سالغانىدى.

ما تىتەينىڭ دەستىدىن،
كەمبەغەلگە ئارام يوق.

ماتىتەي چېرىك ئالسا،
پۇلغا زورلىغان بايلار.
ئىلمغا قېچىپ بېرىپ،
كۆمۈر كولىغان بالىلار.

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارا لاينى موم قىلىپ،
پۇقرالارغا ساتقان تاز.

ماتىتەينىڭ پۇل ـ مېلى،
خەزىنىدە تولۇپ تاشقان.
ئۆزىنى يوغان چاغلاپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

چىقسا سەگىپ شىپاڭغا،
يەلپۈپ تۇرار دېدىكى.
ئاز كەلگەندەك شۇنچىسى،
خوتۇن تاپار بېدىكى.

سارىڭ بولۇپ مەستلىكتىن،
نامى چىقتى پەسلىكتىن.
جان تالاشسا كارى يوق،
پۇقرا كۈنى تەسلىكتىن.

ئۆتۈپ كەتتى جان ـ جاندىن،
ماتىتەينىڭ زۇلۇمى.
بۇلاڭ ـ تالاڭ شۇنچە كۆپ،
توشمايي كەتتى تۇلۇمى.

ساۋخۇ يولى قومۇشلۇق،
ئورغاق بىلەن ئورغان يوق.
ئون يىلدەك شەھەر سوراپ،
ماتىتەيدەك بولغان يوق.

خان — پۇقرا بىلەن خاندۇر،
بولمىسا مازارغا شەيخ.
ئۇلگەندىن سوراپ ئىمان،
بولماس ھېچنېمىسى تەق.

خاننى باققان پۇقرانىڭ،
بولسا يېتىشى خۇمدان.
مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن،
زالىملار بولۇر گۇمران.

3

سېپىل سوقتى ماتىتەي،
پاقىلىق ① نىڭ جاڭگىلىغا.
قورال تەڭلەپ جىق يەرنى،
ئېلىۋالدى چاڭگىلىغا.

سازلىققا، قومۇشلۇققا،
ئات قويدى ئۇ، «ساۋخۇ»دەپ.
يۇز مىڭلىغان جاپا سالدى،
مىڭدىن بىرىنى «خو»②دەپ.

سوڭىكىدىن پۇقرانىڭ،
شىپاڭ سالدى، لۇ سالدى.
تەرئاققۇزسا پۇقرالار،
بەگ ـ بوجاڭلار «خو»ئالدى.

تىتەي چىقسا «ساۋخۇ»غا،
يان ـ يېنىدا تە ـ تەچى.③
قىزلارنى سولاپ بەرگەن،
بيۇلەندى④ لەببەيچى.⑤

ساۋخۇدا قىلار ئىشرەت،
ماتىتەي دېگەن ئامبال.
ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى،
كىيمەي كۆتىگە تامبال.

---

① پاقىلىق — قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر جاي ئىسمى.
② خو — «ياخشى» مەنىسىدە.
③ تە ـ تەچى — يېتىلەپ ماڭغۇچى، يولباشلاپ ھەمراھ بولغۇچى مەنىسىدە.
④ بيۇلەندى — يۇزى قېلىن، نومۇسسىز مەنىسىدە.
⑤ لەببەيچى — خۇشامەتچى، سولامچى مەنىسىدە.

سېخىيلىقتىن قىلار دەۋا،
يوللاردا چېچىپ داچەن.①
يامۇلدىن چىقار بولسا،
ئالدى ـ ئالدى ياچەن.②

ئاغزىدا ئەدەپ، ئىنساپ،
قىلمىشى قاۋان توڭگۇز.
ئەلنىڭ قېنىنى ئىچكەن،
قارنى تويماس يالماۋۇز.

ئۇ پاسىق كاساپەتتىن،
بۇلغاندى ئانا تۇپراق.
قوينىغا ئالار بىر كۈن،
زالىمنى ۋەيلۇن دوزاخ.

يۇرتىمىزدا تەڭلىك يوق،
بىرسى كۈلسە مىڭ يىغلار.
قورساق ئاچ، ئۇچا يېلىڭ،
نالىسى يۇرەك تىغلار.

ماتىتەي زالىم، قانخور،
كىمگە ئېيتىلى دەردىنى؟
ئىگەمسەن كۆتۈرگەيسەن،
يۇرتتىن ئازاب ـ كۈلپەتنى.

① داچەن ـــ شۇ چاغدىكى مىس، قۇيما پۇل. ماتىتەي سىرتقا چىققاندا، ئۆزىنى ساخاۋەتچى كۆرسىتىش ئۈچۈن ماڭغان يولىغا داچەن چاچىدىكەن.

② ياچەن ـــ سىرتقا چىقىشتىن ئىلگىرى يىغۋالىدىغان سېلىق (يول پۇلى).

15 ـ باب
ياڭ تۇڭ ھەققىدە قوشاق

«ياڭ تۇڭ ھەققىدە قوشاق» ــ غۇلجا ناھىيە سۇلتان ئۇۋەيس يېزىسى ئەتراپلىرىدا خېلى كەڭ تارقالغان.

ياڭ تۇڭ ــ ئەسلىدە چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئىلىدىكى كۇرە جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى. ئۇ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پۇقرالارغا زۇلۇم سېلىپ، خەلقنى شىلىپ يەپ، ئۆزىنى سەمرىتكەن. ئۇ كۇرەدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش ھارپىسىدا، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت-گۈلخانلىرى ئىچىدە كۈل بولۇپ كۆيۈپ تۈگەشتىن قورقۇپ، جېنىنى ئېلىپ، ئۆزىگە ئەگىشىدىغان بىر تۈركۈم ئەسكەرلەر ۋە باشقا خىيانەتچى، پاراخور، ئەپيۇنكەش ئەمەلدارلارنى باشلاپ يۇلتۇز ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتكەن. بۇ قوشاق ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى چىڭ خانىدانلىقىنىڭ چىرىك ئەمەلدارلىرىنىڭ قورقۇنچاق، رەزىل سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بەرگەن.

ياڭ تۇڭ قاچتى قەشقەرگە،
ئىككى تاغنىڭ ئارقىسى.
ياڭ تۇڭ چېرىكى دەيدۇ،
كىگىز، خامدىن ياقاسى.

دىڭ دارېن① تۇلۇمچاشقان،
يارنى ياقىلاپ قاچقان.
ئەلنى ئالدىغا ھەيدەپ،
ئۆزى دالدىدا ماڭغان.

ياڭ تۇڭ چېرىكى قورقاق،
ئۆزى دەيدىكەن «باتۇر».
پۇقراغا زۇلۇم سېلىپ،
ئۆز بېشىنى يەپ ياتۇر.

لىن تەتەي② قېچىپ كەتتى،
مەپىگە پەرەڭ تارتىپ.
مادارېن③ كەينىدىن كەتتى،
قامچىسىنى سويلاتىپ.

ياڭ تۇڭ ئىكەن بۇلارنى،
باشلاپ قاچقان تۆرىسى.
دارېن، مادا، لىن تەتەي،
بىر جاڭگالنىڭ بۆرىسى.

---

① دىڭ دارېن ــ ھەربىي ئەمەلدار، ياڭ تۇڭنىڭ شېرىكى.
② لىن تەتەي ــ جاڭجۇن مەھكىمىسىدىكى زالىم ئايال.
③ ما دارېن ــ ياڭ تۇڭنىڭ شېرىكى، ھەربىي ئەمەلدار.

16 ـ باب
تۆمۇر خەلىپە ھەققىدە قوشاقلار

تۆمۇر خەلىپە ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن داڭلىق شەخسلەرنىڭ بىرى. 1891 ـ يىلى قۇمۇلنىڭ تاربوغۇز يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قۇمۇلدا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ۋە يولباشچىسى. ئۇنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى خەلق تارىختىن بۇيان داستان قىلىپ مەدھىيىلەپ كەلگەن.

تۆمۇر خەلىپە ئەسلى ئاددىي بىر ياغاچچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ شاھ مەخسۇتنىڭ قەسىر ـ ئايۇۋان قۇرۇلۇشلىرىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئىشلەپ، خان، ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ ئازابنى يەتكۈچە تارتقانىدى. بۇنداق ئېغىر ئازاب ۋە تەڭدىشى يوق خورلۇق ئۇنىڭدا ھېئودال ۋاڭلىق تۈزۈمىگە نىسبەتەن چەكسىز غەزەپ ـ نەپرەت ئويغىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەڭ دەسلەپ 1907 ـ يىلى باشلانغان قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ «تورپاق يېغىلىقى»غا قاتنىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلىشقا يول ئىزدەۋاتقان قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى 1912 ـ يىلى ئەتىيازدا تۆمۇر خەلىپە باشچىلىقىدا مىلىتارىست يۈەن داخۇانىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغايدۇ. قوزغىلاڭچىلار يۈەن داخۇا ۋە شاھ مەخسۇتلارنىڭ ئەكسىيەتچى قوراللىق كۈچلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىملار ئېلىشىپ ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ. نەتىجىدە تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئەل ئارىسىدىكى شۆھرىتى ئاشىدۇ. يۈەن داخۇا ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. ھىيلىگەر ياڭ زېڭشىن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، دەللال لى شۇفۇنى ئىشقا سېلىپ، تۆمۇر خەلىپىنى «قاپقان»غا چۈشۈرىدۇ. لى شۇفۇ قۇرئان تۇتۇپ، تۆمۇر خەلىپىگە قەسەم بەرگەندىن كېيىن، تۆمۇر خەلىپە سۇلھىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇرۇش توختىتىدۇ. تۆمۇر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، جاللات ياڭ زېڭشىن قاتتىق، يۈمشاق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، نەتىجە چىقىرالمىغاندىن كېيىن، تۆمۇر خەلىپىنى تۇرمىگە سولاپ ئېتىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پاجىئەلىك ھالدا باستۇرۇلۇپ مەغلۇپ بولىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان قۇمۇل خەلقى قوزغىلاڭنىڭ يېتەكچىسى تۆمۇر خەلىپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنى ئەسلەپ نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىنىپىي ئېزىلىشكە قارشى قەھرىمانلىق كۈرەشلىرىنى، بېسىپ ئۆتكەن شانلىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ھازىر قۇمۇلنىڭ بوغاز يېزىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى «ساي پارچا» دەپ ئاتالغان تېرىلغۇ يەرلەر، ئۇجمە دەرەخلىرى، ۋەيران بولۇپ كەتكەن سۇ تۆگمەنلىرىنى كىشىلەر يەنىلا تۆمۇر خەلىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. قۇمۇلنىڭ مەشرەپ، توي ـ تۆكۈن، بەزمىلىرىدە تۆمۇر خەلىپە ھەققىدىكى قوشاقلار ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ قوشاقلار شىنجاڭ تارىخىنى، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆمۇر خەلىپە قۇمۇلدىن،
ئېتىلغان بىر ئوق ئىدى.
پالۋانلىقتا ئۇنىڭدەك،
نام چىقارغان يوق ئىدى.

تۆمۈر خەلىپە خوخەنزە،①
ياۋغا ئوقلار يېگۈزدى.
مەنمەن دېگەن دارېننى،
بوي ئەگدۈرۈپ «خوش» دېگۈزدى.

تۆمۈر خەلىپە خوخەنزە،
پۇقرالارغا باش بولغان.
دۈشمەنلەرنىڭ بېشىغا،
غۇلاپ چۈشكەن تاش بولغان.

تۆمۈر خەلىپە ئاتلاندى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
دۈشمەن ئەسكىرى قاچتى،
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.

ساي ئارا چېرىك چىقتى،
تۇغ ـ ئەلەمنى دىڭگايتىپ.
چەنلەپ ئاتتۇق، ياۋ قاچتى،
موزىسىنى② قىڭغايتىپ.

دۈشمەنلەر تەڭ كېلەلمەي،
باتۇر تۆمۈر خەلىپەمگە.
ھەر تەرەپكە قېچىشقان،
چىدىيالماي ئەلەمگە.

تۆمۈر خەلىپە باش ئىكەن،
قوراي دېگەن تاش ئىكەن.
ئەجەبمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا③ ياش ئىكەن.

بۇ تاغلارنىڭ ئارقىسىدا،
پۇتۇتى④ دېگەن تاغ بار.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
بىز قۇچاقلاشقان باغ بار.

---

① خوخەنزە ـــ قەھرىمان، باتۇر، نوچى مەنىسىدە.
② موزا ـــ قالپاق، كۆلا.
③ راجى ـــ قۇمۇلدىكى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزاسى.
④ پۇتۇتى ـــ قۇمۇلدىكى ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن.

جاڭجۇن بىلەن شاھ مەخسۇت،
ئەسكەر ئالدى قۇمۇلدىن.
ئەسكەر بەرمەي قۇرايلىق،
نەپرەتلەندى زۇلۇمدىن.

چىڭژاڭ خوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭ①لارنى «بەرسۇن» دەپ.
تۆمۇر خەلپەم خەت بەردى،
«سوقۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ.

خويما قاتتىق جەڭ بولدى،
كۇشۇتى دېگەن جايدا.
جىڭ ئەن② باشلىق چېرىكلەر،
سېپىپ ئۆلدى شۇئاندا.

لاۋدۇڭدىكى③ سوقۇشتا،
يىيىۋەنچەنگە④ ئات سالدۇق.
دو لۇيجاڭ⑤ دېگەن گۇينى،
چىگىلوچەندە⑥ قاق سالدۇق.

يۈەن داشۇي⑦ مۇ كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭ ـ داڭنى.
تاغچىلار يامان ئىكەن،
تارتىۋالدى جۇنجاڭنى.

چېرىكلەرنىڭ ئۆلۈكى،
چىڭخۇاڭمياۋ⑧غا پاتمىدى.
چەندارېننىڭ⑨ ئەسكىرى،
يەرلەر تېپىپ، ياتمىدى.

دۇشمەنلەرمۇ ئاتاركەن،
يەرنى كولاپ ياتاركەن.

---

① جۇنجاڭ ــ مىلتىق، قورال ـ ياراغ.
② جىڭ ئەن ــ دۇشمەننىڭ ھەربىي باشلىقى.
③ لاۋدۇڭ ــ قۇمۇلدىكى جاي ئىسمى.
④ يىيىۋەنچەن ــ جاي ئىسمى.
⑤ دۇشمەننىڭ بىرىگادا كوماندىرى.
⑥ جاي ئىسمى.
⑦يۈەن داخۇا ــ 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئەنخۇي ئۆلكىسى گۇيىياڭ ناھىيىسىدىن، ئەينى يىللىرى شىنجاڭدا دۇدۇ (باش مۇپەتتىش) بولغان.
⑧ قۇمۇلدىكى بىر بۇتخانا، ئەينى يىللاردا چىڭخۇاڭمياۋ دەپ ئاتالغان.
⑨ چەندارېن ــ ھەربىي ئەمەلدار.

تاغچىلارمۇ ئاتاركەن،
مېڭىسىنى چاپاركەن.

چېرىك ئاتىدۇ ئوقنى،
قۇرۇق تاغنىڭ قېشىغا.
تاغچى پالۋان ئاتىدۇ،
چېرىكلەرنىڭ بېشىغا.

كوتەل① بېشى تەڭشىندە،②
تەسكەن ئوتۇن چاپتۇق بىز.
قىرىنى بىلەن شە (ھەر) سوقۇپ،
ئوتتۇرىسىدا ياتتۇق بىز.

ئۇچ كۈرە بۇغداي ئۇنى،
بىر چۈشلۈككە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپەم باتۇركەن،
ئون ئىككى يۈرتقا باش بولدى.

شاھ مەخسۇتتىن خەت چىقتى،
ئۇقالماستىن دۆگىلەتتۇق.
سۇخەنچى، لالىلارنى،
تاغ بېشىدىن دۈگىلەتتۇق.

ئۇچ يىل ياتتۇق تاغدا بىز،
ئارچا بىلەن ئوت قالاپ.
«بابلايلى!» دەپ راسلاندۇق،
دۈشمەن يولىغا قاراپ.

قورايلىقتا③ تۆمۈرخان،
پۇتۇن تاغلىق قوزغالغان.
غول ئىچىدە چېرىكنىڭ،
مېڭىسىدىن قان چاچقان.

قورايلىقتا تۆمۈرخان،
گۈڭشاڭ④نى قوناق قىلغان.

① كوتەل ـــ جاي ئىسمى.
② تەڭشىن ـــ جاي ئىسمى.
③ قورايلىق ـــ ياغاچلىق مەنىسىدە.
④ گۈڭشاڭ ـــ جاي ئىسمى.

ئۈچ كۈره بۇغداي تارتىپ،
بىر چۈشلۈك تاماق قىلغان.

خويمۇ كاتتا جەڭ بولدى،
گۈڭشاڭ دېگەن بىر يەردە.
جەڭتەي① بىلەن ئېتىشىپ،
يېڭىپ چىقتۇق بۇ جەڭدە.

تاغدا ياپيلغان ئات، قوي،
قارىغاي ئارىلاپ كەتتى.
دوست بولدۇق بىز دېگەنلەر،
ئەمدى ئايرىلىپ كەتتى.

لى گەندەي② قەسەم بېرىپ،
تۇزاق قويدى تۆمۈرگە،
نېمە ئانچە قىلىسەن؟
شۇ بەش كۈنلۈك ئۆمۈرگە.

ئاشۇ ۋەجىدىن چاقىردى،
تۆمۈر خەلىپىنى جاڭجۇن.
«تىيې دارېن③» دەپ نام بېرىپ،
قوزۇققا ئاستىغۇ جاڭجۇن.

ئۇرۇمچىگە ئەپكەلدى،
ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىپ.
تۆمۈر خەلىپە ئالداندى،
دۈشمەن سۆزىگە كىرىپ.

ئۇرۇمچىگە ئېپ چىقىپ،
قات ـ قاتلاپ سوراق قىلدى.
قولىنى مىلەپ قانغا،
تۆمۈرنى ھالاك قىلدى.

كۈشۈتىنىڭ داۋانىدا،
ئات كۆكسىدە جۇغۇلا.
تۆمۈرنى تۈتۈپ بەردى،
مەمەتئۇلدەك دوغىلار.

---

① جەڭتەي ـــ ھەربىي ئەمەلدار.
② لى گەندەي ـــ ھەربىي ئەمەلدار، ئەسلىي ئىسمى لى شۈفۇ.
③ تېيې دارېن ـــ «تۆمۈر ئامبال» مەنىسىدە.

ياڭ زېڭشىن دېگەن زالىم،
تۆمۈر خەلىپىنى ئېپ كەتتى.
ئىككى يۈز فۇگۇەن① كېلىپ،
چىلبۆرىدەك يەپ كەتتى.

جىڭتەي ئەسكىرى ساپتۇ،
ئاقچۇق يولىدا ئوقۇر.
تۆمۈر خەلىپىنى ئۆلتۈرگەن،
چىەن دارېن ② دېگەن چوقۇر.

تۆمۈرنى ئالداپ چىقىپ،
ئاتمىش يەردىن چاپتۇردى.
يۈزى قارا شاھ مەخسۇت،
شۇنچە خەقنى ئاتتۇردى.

قوراي يولى ھەيۋەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى زاراتلىق.
مۇرادىغا يەتمىگەن،
تۆمۈر خەلىپە رەھمەتلىك.

① ئىككى يۈز فۇگۇەن — ئىككى يۈز ئوفىتسېر، يارەمچى ھەربىي ئەمەلدار مەنسىدە.
② چىەن دارېن — ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي ئەمەلدار.

17 ـ باب
خوجنىياز ھاجى ھەققىدە قوشاقلار

خوجنىياز ھاجى ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شەخس، شىنخەي ئىنقىلابىـ
نىڭ تەسىرىدە قوزغالغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى. ئۇ 1889 ـ يىلى قۇمۇلنىڭ تاراتۇ
دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكەن. كېيىنچە ئەكسىيەتچى ھاكـ
مىيەتكە قارشى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، ئادەتتىكى ئەسكەرلىكتىن قوشۇننىڭ لۇيجاڭلىقىغا، ئەڭ ئاخىرىدا
قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يولباشچىسىغا ئايلانغان. ئۇ ئەنە شۇ مۇرەككەپ، جاپالىق يىللاردا ئېلىپ
بېرىلغان ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك شىجائىتى، جەڭ مەيدانلىرىدىكى باتۇرلۇقى بىـ
لەن خەلق ئارىسىدا تەڭداشسىز شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

خوجنىياز ھاجى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەت ئاستىدا نۇرغۇن ئىشلار
نى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇ قۇمۇل ـ ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق قوراللىق
جەڭلەرنى شەخسەن ئۆزى پىلانلاپ ۋە لايىھىلەپ، پەم ـ پاراسەت ئىشلىتىپ، پالۋانلارنى ئۆز ئەتراپىغا
توپلاپ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ كۈچلۈك
ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار بىلەن بولغان ھايات ـ ماماتلىق كۈرەشتە، ھەر مىلـ
لەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى زورايتىپ، ھىيلىگەر، ياۋۇز كۈچلەر بىلەن كەسكىن
ئېلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى تەۋرىتىپ، ۋەزىيەتتە يېڭى بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشقا تىـ
رىشقان ھەمدە خەلقنى قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلار بىلەن تەمىنلىگەن. خوجنىياز ھاجى مۇرەككەپ
ۋەزىيەت ئاستىدا، قوشۇن دۈچ كەلگەن خىلمۇ خىل ۋەسىنچىلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ يېڭىپ،
كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇۋاتقان پەيتتە، سۈيىقەست ۋە ھىيلە ـ مىكىرلەرگە ئالدىنىپ قېلىپ، جاللات
شېڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1937 ـ يىلى ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە قەتلى قىلىنغان. جەستى
كېيىن ئۈرۈمچىدىكى «شېھىتلىك قەبرىستانلىقى»غا دەپنە قىلىنغان.

«خوجنىياز ھاجى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ 30 ـ يىللار تارىخىنىڭ ئۆچمەس بەدىئىي خاتىـ
رىسى، بۇ قوشاقلاردا قۇمۇل، تۇرپان، پىچانلاردىكى دېھقان پارتىزانلارنىڭ خوجنىياز ھاجى رەھبەرلىكىدە
جاللات شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى، ئەل ـ يۇرتنى
قوغداش يولىدىكى جاپا ـ مۇشەققەتلىك كەچۈرمىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، يېقىنقى زامان شىنـ
جاڭ تارىخى ۋە خەلق ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىشتا زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

بوغدا تېغى بېشىدا،
خوجنىياز پالۋان بار.
زۇلمەتنى گۇم قىلىشتا،
بىلىكىدە دەرمان بار.

خوجنىياز لۇيجاڭ بولۇپ،
تاغ تۇرادا جەڭ قىلغان.

باتۇرلارچە سوقۇشۇپ،
دۈشمەنلەرنى يەر قىلغان.

يېتىمبۇلاق[1]قا بارغاندا،
پازىل دورغىدىن تەر چىقتى.
بەش چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ.
ئىمىن پالۋاندەك[2] ئەر چىقتى.

ئىمىن پالۋان قوشۇننى،
سالۇۋا[3]غا باشلىدى.
ئۈركۈپ قاچقان دۈشمەنلەر،
بەرەم توننى تاشلىدى.

ئىمىن پالۋان ياخشى ئەر،
ھەممە ئىشنى ئەپلىگەن.
ئۈركۈپ قاچقان دۈشمەننىڭ،
توغراققا بېشىنى كەپلىگەن.

سادىر[4] چەبدەس، ياخشى ئەر،
پىلان سوقۇپ، ئويلىغان.
ھۇجۇم قىلغان دۈشمەننىڭ،
بىرنى قويماي قوغلىغان.

ئېگىز تاغنىڭ ئارقىسىدا،
كاتتا ـ كاتتا شە (ھەر) لەر بار.
دۈشمەنلەرنى قاقشاتقان،
خوجىنىيازدەك ئەرلەر بار.

خوجىنىياز جەڭ قىلدى،
باتۇرلارغا باش بولۇپ.
ۋەيران بولدى دۈشمەنلەر،
كۆزىگە قان ـ ياش تولۇپ.

خوجىنىياز تارىختا،
ئادالەتلىك جەڭ قىلغان.

---

① يېتىمبۇلاق ـــ قۇمۇلدىكى جاي ئىسمى.
③ سالۇۋا ـــ جاي ئىسمى.
②④ قومۇل دېھقانلار پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى.

ئېزىلگەننى، دەردمەننى،
ئۆزى بىلەن تەڭ قىلغان.

خوجىنىياز ياخشى ئەر،
ئاتقان ئوق ئوت چاچىدۇ.
خوجىنىيازنى كۆرگەندە،
دۈشمەنلەر دەل قاچىدۇ.

ئۇرۇمچىدەك شە(ھە)ر بارمۇ؟
خوجىنىيازدەك ئەر بارمۇ؟
ھاجىم جەڭگە ئاتلانسا،
دۈشمەنلەردە جان بارمۇ؟

ئادەمنىڭ ئالىسىنى،
تېشىدىن بىلىپ بولمايدۇ.
ھاجىم بەك پەخەس بولۇڭ!
ئىشىكىزنى بۇلغايدۇ.

شېڭ شىسەي دېگەن جاللات،
خوجىنىيازنى ئالدىغان.
قاتمۇ قات تۈزاق قۇرۇپ،
پۈت ـ قولىنى باغلىغان.

داۋانلاردا گۈلدۈرلەپ،
ئاتلار چېپىپ كېلىدۇ.
«پالۋان ئۆلۈپ كەتتى» دەپ،
خەتلەر ئۇچۇپ كېلىدۇ.

ئاتاڭلار بولۇر رازى،
ئاناڭلار بولۇر رازى.
ئۆلگەنلەر شېھىت كەتسە،
قالغانلار بولۇر غازى.

پالۋانلار ئۆلۈپ كەتتى،
ئەل ـ يۇرت ھەم جاھان قالسۇن.
بىزنى دېگەن يارەنلەر،
ئۆلمەستىن ئامان قالسۇن.

18 ـ باب
ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قوشاقلار

ئابدۇقادىر دامۇللام ـــ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان سىياسىي، دىن، مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ۋەتەنپەرۋەر ئالىم، شائىر ۋە جامائەت ئەربابىدۇر.

ئابدۇقادىر ئەزىزى (دامۇللام) 1862 ـ يىلى (ھىجرىيە 1279 ـ يىلى) ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا تۇغۇلغان (قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان دېگەن قاراشمۇ بار). ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى ئۆز يېزىسىدا، بىلىم ئېلىش ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ۋاقىتلىرى قەشقەر، ئاتۇش، تاشكەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا ئۆتكەن. كېيىنكى ھاياتى يېڭىچە مەكتەپلەردە مۇئەللىملىك قىلىش، مۇدەررىسلىك قىلىش، جامائەت پاراۋانلىق خىزمەتلىرى بىلەن ئۆتكەن. ئۇ ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، دائىرىسى، دەرسلىك مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىق تەرەپلەردە ئەجىر سىڭدۈرۈپ ناھايىتى كۆپ ئىزدەنگەن. ئۇ «سەرپ ـ نەھۋي» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، «ئىلمىي تەجۋىت» (قىرائەت)، «ئىلمىي ھېساب» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ، مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان. ئۇ يەنە مەكتەپلەردىكى ھۆسنىخەت ئۆگىنىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ تەلىم ـ تەربىيىسىگە كۆڭۈل بېرىپ، «ئاقائىد زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر)، «ئىبادەت ئىسلامىيە» (ئىسلام ئىبادەتلىرى)، «تەلىم سەبەبىيان» (گۆدەكلەرگە تەلىم)، «نەسەيھۇل ئەتپال»، (ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت) قاتارلىق كىتابلارنى يېزىش بىلەنلا قالماستىن، گېزىت ـ ژۇرنال، مەتبۇئات ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، باشقا جايلاردىن، دۆلەت سىرتىدىن مەتبەئە ئالدۇرۇپ كىرىپ، «نەسىھەتى ئام» قاتارلىق ئەسەرلەرنى باستۇرۇپ، خەلقىگە ھەقسىز تارقىتىپ بەرگەن. ئۇ يازغان «جاۋاھىرۇل ھەققان» (ھەقىقەت جەۋھەرلىرى) ناملىق شېئىرىي ئەسەر ھازىر مىسىردىكى «ئەزھەر» ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇ يەنە «مۇفتاھىل ئەدەپ» (ئەدەپ ـ ئەخلاق ئاچقۇچى) ناملىق نەزمىرىسىۋى ئەسەرنى يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى تەرەققىيپەرۋەر بايلارنىڭ يارىدىمى بىلەن رۇسىيىنىڭ قازاندىكى «مىللەت» مەتبەئەسىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام شىنجاڭ تارىخىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن بىر ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر زات بولۇپ، يۇكسەك ئابرۇي، نوپۇزغا ئىگە. ئۇ 1900 ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭغا دىن تارقىتىش نامى بىلەن كىرىپ، مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان شۆھرەت مىسسىئونېرلىرىغا قارشى خەلقنى تەشكىللەپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرغان ئۇلۇغ بايراقتۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدا، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بېسىمى ۋە قاتتىق سىياسەتلىرىدىن قورقماي، جاھانگىرلارنىڭ قەشقەردىكى مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىغا قاتتىق شاتقۇچ زەربە بەرگەن. نەتىجىدە جاھانگىرلار ۋە يەرلىك فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۇنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك جاسارىتىدىن قورقۇپ، يوشۇرۇن سۇيىقەست پىلانلاپ، ئىشپىيون، خائىنلارنى سېتىۋېلىپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. ۋەھشي قاتىل 1924 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرى كونا ئوردىدىكى ئالىمنىڭ قىرائەتخانىسىدا ئۇنى ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئىلىم ـ پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت، تەرەققىياتنىڭ دۈشمەنلىرى بۇ ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى، ئۇلۇغ ئالىمنىڭ جىسمىنى خەلقتىن ئايرىۋەتكەن

بولسمۇ، لېكىن، خەلق بۇ ئالىمنى «قەدىرلىك ئۇستاز» دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر ماتەم تۇتۇپ، مەرسىيە ـ قوشاقلارنى تۇزۇپ، ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن.

«ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى، ئىلىم ـ پەن تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېتى بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ؟
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرى ئۆتكەن ئەمەسمۇ؟

داموللامنىڭ سەللىسىنى،
ئۇستا بابكار توقۇغان.
داموللام ئۆزى موللا،
بۇخارادا ئوقۇغان.

ئاپئاق، سىلىق شايىنى،
سەللە قىلسا قاملاشقان.
ئابدۇقادىر داموللام،
چوڭ مەدرىسكە① ياراشقان.

مەدرىسته داموللام،
تالىپلارغا باش بولغان.
داموللامنىڭ سۆزىدە،
ناھەقچىلىك پاش بولغان.

داموللامنىڭ سۆزىدىن،
ئەلەم كەلدى لوزۇڭغا.②
گېلىدىن تاماق ئۆتمەي،
داستىخان قالدى مەزلۇمغا.

باغرىق③ بىلەن مەشھەتنىڭ،④
ئاراسىدا سېپىل يوق.
ئالداندىڭمۇ مەزىن تاز،⑤
پۇلنى كۆرۈپ گېپىڭ يوق.

① قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② يەرلىك ئەمەلدار.
③④ ئاتۇشتىكى جاي ئىسىملىرى.
⑤ ئەينى ۋاقىتتىكى دىنىي ئەمەلدارلار.

ھەپتە دېگەن يەتتە كۈن،
ھەپتە بېشى دۈشەنبە.
دامولالامغا مەزمۇن تاز،
بولۇپ قالدى كۈشەندە.

بۈلبۈل ئىدىكى بۇ باغدا،
سايرار ئىدىكى بار چاغدا.
دۈشمەن سەندىن ئايرىدى،
ئەجەبمۇ ياماڭ چاغدا.

ئاتۇش يولى تاشلىق ساي،
يېتىم يىغلار، ماڭالماي،
قارشى چىقتى يولۇڭغا،
مۈتەئەسسىپ، رودۈپاي.

قەتلى قىلدى دۈشمەنلەر،
كۆرەلمىگەن مەنمەنلەر.
سەن ئۇچۇن تۆكۈپ كۆز ياش،
يىغلاپ قالدى دەردمەنلەر.

دامولالام ئۆلۈپ كەتتى،
شاگىرتلار يېتىم قالدى.
سەن ياشىغان بۇ يۇرتتا،
شەيتانۇ رەجىم قالدى.

ئوچاق بېشى ئوياقلىق،
ئالتۇن چۆگۈن قوياقلىق.
ئابدۇقادىر دامولالام،
قىزىل قاندا بوياقلىق.

ئۆچۈپ قالغان چىراغنى،
ياقالمىغان دامولالام.
قوزۇقتا مىلتىق تۇرۇپ،
ئاتالمىغان دامولالام.

جايىڭ بولسۇن جەننەتتە،
ھۆرلەر بولسۇن خىزمەتتە.
ئۇنتۇمايمىز بىز سېنى،
تا ئەزەلدىن ئەبەدكە.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ ئىككى قاسىنقىنى مۇسىبەت قاپلىغان. ئاقسۇ، كۇچا، بايى تەرەپلەردە كىشىلەر دامۇللامنىڭ تۆھپىلىرىنى ئەسلەپ، مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

تاغۇ تاشلار تەۋرىشىپ،
قاتتىق چاقماق چاققانمۇ؟
دەريا سۇيى قان بولۇپ،
بۇگۈن تەتۇر ئاققانمۇ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى،
چاڭ ـ تۇمانلار باسقانمۇ؟
ئاتۇشنىڭ ئاسمانىنى،
قايغۇ ـ ماتەم باسقانمۇ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۇن تۇتۇلماس دەپتىمىز،
دامۇللامغا دەيۇزلەر،
قەست قىلالماس دەپتىمىز.

قىلماق بولغان قەستىڭنى،
ماڭا قىلساڭ بولمامتى؟
قولۇڭدىكى پىچاقنى،
ماڭا سالساڭ بولمامتى؟

دامۇللام شەھىت بولدى،
ياتار جايى بەھىش بولدى.
دامۇللامغا قەشقەرلىك،
كۆپ يىغلاپ بەھوش بولدى.

ئاق قۇشقاچ چۇرۇقلايدۇ،
چاڭگاسىنى تاپالماي.
شاگىرت باللا يىغلايدۇ،
دامۇللامنى تاپالماي.

دامۇللام چىراغىمغا،
پەرۋانە بولاي دەيمەن.
ناھەق بولغان بۇ ئىشقا،
دۇئانە بولاي دەيمەن.

داموللامغا قەست قىلدى،
يۈزى قارا دەيۈزلەر.
كۆڭلىدە چىراغى يوق،
دىلى قارا ياۋۇزلار.

ئەجەل كەلدى مۇئەللەق،
مۇئەللەققە نە چارە؟
لوزۇڭ بېگىم بەرگەنكەن،
مەزىن تازغا جىق پارا.

داموللامنىڭ بېغىدا،
ئۆرۈك بىلەن ئەنجۈر بار.
مەزىن تازنىڭ بويىندا،
تاقاق بىلەن زەنجىر بار.

19 ـ باب
شاھ مەنسۇر ھەققىدە قوشاقلار

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى كەينى ـ كەينىدىن كۆتۈرۈلۈپ، خەلقنىڭ ئەركىن ـ ئازادلىق، تەڭ ـ باراۋەرلىك، ئەدلى ـ ئادالەتلىك ھاياتقا بولغان ھەققانىي ئارزۇسىنى ۋە ئەزگۈچىلەرگە قارشى تىز پۈكمەس ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. شاھ مەنسۇر خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى. ئۇ 1905 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1934 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئابدۇللا بولۇپ، خوتەن قوزغىلىڭى جەريانىدىكى باتۇرلۇقى، چەبدەس، قورقۇمسىزلىقى كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقتىن، ئۇنى «شاھ مەنسۇر» دەپ ئاتاشقان ھەمدە ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنىپ خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

«شاھ مەنسۇر ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

شاھ مەنسۇر چىقتى،
ئاي ۋە يۇلتۇزدەك.
دۈشمەنلەر قاچتى،
قاۋان توڭگۈزدەك.

شاھ مەنسۇر كەلسە،
ئەسكىرىنى باشلاپ.
ماجۇڭيىڭ قاچتى،
تەتىينى① تاشلاپ.
تەتىيمۇ قاچتى،
سۆڭگىچىنى قاشلاپ.

ئەمىر ساھىپ،② ئابدۇللا،③
ئەسكەر باللىنى جابدۇللا.④

① تەتەي ـــ خوتۇنى.

② ئەمىر ساھىپ ـــ شاھ مەنسۇرنىڭ ئىنىسى نۇرمۇھەممەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇمۇ قوزغىلاڭ سەركەردىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ قوشۇنى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىسار سېپىلى ئىچىدە قورشاۋدا قېلىپ، دۈشمەن بىلەن كەسكىن ئېلىشقان ۋە ئاخىرىدا ئوق تېگىپ قۇربان بولغان.

③ ئابدۇللا ـــ شاھ مەنسۇرنىڭ ئەسلىي ئىسمى.

④ جابدۇللا ـــ تەييار قىلىش مەنىسىدە.

پىيالمىغا① ئېپ چىقىپ،
خوتەن خەلقىنى قوغدىللا. ②

شاھ مەنسۇر ئاتلانغاندا،
ئالتۇن ئۈزەڭگىنى قېقىپ.
خوتەنلىك يىغلاپ قالدى،
باغرىنى ھۆلگە يېقىپ.

شاھ مەنسۇر ئېتىك قالدى،
خوتەندە خېتىك قالدى.
جەڭلەردە سەن ياش ئىدىك،
ئەسكەرلىرىڭ يېتىم قالدى.

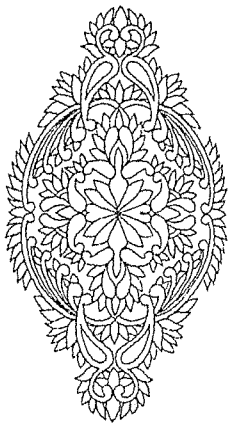

① پىيالما ـــ قاراقاش بىلەن گۈما ئارىلىقىدىكى بىر جاي ئىسمى.
② قوغدىللا ـــ قوغداش مەنىسىدە. خوتەن تەلەپپۇزىدا ئېيتىلغان.

20 ـ باب
قۇمۇللۇق قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق

قاسىم پالۋان ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ قۇمۇلدىكى تاغ خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

قاسىم پالۋان ـــ قۇمۇلنىڭ قالغايىتى دېگەن يېرىدىن بولۇپ، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغان مەزگىللەردە، خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1931 ـ يىلى يازدا قارمۇقچىدا بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، ئاجايىپ قەيسەرانە جەڭ قىلىپ، بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇمۇل ۋە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى خەلق ئارىسىدا قاسىم پالۋاننىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى مەدھىيىلەپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.

قاسىم پالۋان خۇش ئاتۇر،
تاغلار باشىدا ياتۇر.
توققۇزئاتار مىلتىق بىلەن،
چېرىكلەرنى قىڭغايتۇر.

ئوت تۇتاشتى يۇرت ـ يۇرتتىن،
قۇمۇلدىكى شىجاڭغا.①
قاسىم پالۋان ئېسىلدى،
ھارۋىدىكى جۇنجاڭغا.

قاسىم پالۋان ئاتىدىكەن،
ياۋنى قورشاپ چاپىدىكەن.
چېرىكلەرمۇ ئاتىدىكەن،
ئورا كولاپ ياتىدىكەن.

قارمۇقچىنىڭ يولىدا،
يولغا يېقىن زاراتلىق.
ھەممە پالۋان ئىچىدە،
قاسىم پالۋان غەيرەتلىك.

① شىجاڭ ـــ ھەربىي ئەمەلدار.

21 ـ باب
ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار

ياچبەگ ـــ17 ـ ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇمۇلدا ياشاپ ئۆتكەن خەلق قەھرىمانى. «ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار» قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان داستان ۋە قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرغا قەدەر خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن تارىخىي قوشاقلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

1668 ـــ 1690 ـ يىللار ئارىسىدا، ئەبەيدۇللا دارخانبەگ زامانىدا جۇڭغار غالدان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇل بەگلىكىنى بويسۇندۇرۇش غەرىزىدە، قۇمۇلغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، خەلققە بالايىئاپەت ئەكەلگەنىدى. بۇ يېغىلىق، ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن قۇمۇلدا بىر مەزگىل قۇرغاقچىلىق، ئاچارچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، جەمئىيەت ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، ياچبەگ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، يارۇ دوست، بۇرادەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارغا قارشى جەڭنى ئايدۇ ـ رۇپ، زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئۇنى «كۆزگە قادالغان مىخ» دەپ قاراپ، تىرىك تۇتۇش ھەققدە پەرمان چۈشۈرىدۇ.بۇ چاغدا مال ـ دۇنيا، مەنسەپ ئۇچۇن سېتىلغان سامانچىدەك بەزى كىشىلەر سالما تاشلاپ ياچبەگنى دۇشمەنگە تۇتۇپ بېرىدۇ. ياچبەگ دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالسىمۇ، ئۇلارغا باش ئەگمەي، زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان خەلقنى جەڭنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇشقا چاقىرىق قىلىدۇ ۋە قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ. ساتقۇن سامانچىمۇ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن تېگىشلىك جازاغا تارتىلىدۇ.

«ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، ياچبەگنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرىنى ئاممىباب تىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى قۇمۇلنىڭ سىياسىي، تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆتكەندى ياچبەگ،
بۇلاڭ ـ تالاڭ زاماندا.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
كەتتى ئاخىر ئارماندا.

ياچبەگنى كۆرگەنلەر،
سۇمباتلىقكەن دەر ئىدى.
گۈرزە ـ بازغان قوللىرى،
يولۋاس كەبى ئەر ئىدى.

ياچى دېگەن بىر كىشى،
ئارقىسىدا مىڭ كىشى.

ئېگىلمىسە ئۇنىڭغا،
قۇتۇلالماس ھېچ كىشى.

يېمەك ـ ئىچمەك نەرسە يوق،
قاپلاپ كەتتى قۇرۇقلۇق.①
ھالسىزلاندى خالايىق،
تېپىلمىغاچ ئوزۇقلۇق.

شۇڭا چىقتى ياچىبەگ،
ئوڭ قولغا نەيزە ئېلىپ.
تاغلار ئارا جەڭ قىلدى،
ئەلنى كەينىگە سېلىپ.

قالماق خانىنىڭ خېتىدە،
«تۇتسۇن!» دېدى ياچىنى.
توغام ـ توغام يول ياساپ،
چېرىك قويدى بارچىنى.

«كىمكى تۇتسا ياچىنى،
مالدار قىلاي مەن ئۇنى.
ئۆزۈم بىلەن تەڭ قىلىپ،
ھاكىم قىلاي مەن ئۇنى.»

ئەھدى قىلدى ئوسمان بەگ،
شۇ بۇ ئىشقا «مەن بار»دەپ.
ۋەھشەت چۈشتى بېشىغا،
«تۇتماق تىرىك، جاپا» دەپ.

قالماق خانى چىللىدى،
ئوسمان بەگنى يېنىغا.
ئوسمان بەگمۇ سېتىلدى،
سەككىز مىسقال ئالتۇنغا.

ئۇيان ئويلاپ ئوسمان بەگ،
بۇيان ئويلاپ ئوسمان بەگ.
سامانچىنى گوللاشقا،
تۇتۇش قىلدى ئوسمان بەگ.

① قۇرغاقچىلىق مەنىسىدە.

سامانچىمۇ سېتىلدى،
ئوسمان بەككە قېتىلدى.
كەينىگە چۈشۈپ ياچىنىڭ،
تۇتماق بولۇپ ئېتىلدى...

«بىزنىڭ ئۆيلەر بۇ يەردە،
چۈشۈپ ئۆتۈڭ ياچىبەگ.
ھېرىپ - ئېچىپ قالغانسىز،
سىنچاي ئىچىڭ ياچىبەگ.»

شول مەھەلدە چاقىردى،
«چاققان چىقىڭ ياچىبەگ!»
چىقىپ دەرھال ئېتىنى،
مىنمەك بولدى ياچىبەگ.

ئۈزەڭگىگە پۇت سېلىپ،
يىقىلىپ قالدى ياچىبەگ.
مىكىر بىلەن قىلتاققا،
ئىلىنىپ قالدى ياچىبەگ.

«يولۇاس يانماس ئىزىدىن،
ئەر يانمايدۇ سۆزىدىن.
شېھىت كەتسەم ئەل رازى»،
دېدى ياچى كۆڭلىدىن.

ھەسرەت بىلەن خالايىق،
دۇئا قىلدى دوستىغا.
سامانچىنى تۇتۇۋېلىپ،
سامان تىقتى پوستىغا.

ياچىبەگ ئاپئاق ئىكەن،[1]
بېلىدە چاقماق ئىكەن.
ياچىبەگنى ئۆلتۈرگەن،
جالالىق قالماق ئىكەن.

① ئاپئاق — پاكىز، ئېتىقادلىق، ۋىجدانلىق مەنىسىدە.

22 ـ باب
ئەپەندى مەخسۇم ھەققىدە قوشاق

ئەپەندى مەخسۇم ـــ بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 1863 ـ يىللىرى 12 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرى ھازىرقى يارباغ كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق زەرگەرلەر كوچىسىدا دىنىي مۇتىۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1943 ـ يىللىرى 80 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئەپەندى مەخسۇم يەتتە ياشقىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. دەسلەپكى باشلانغۇچ دىنىي ساۋاتىنى ئا-نىسىدىن ئالغان. كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇغان. ئاتىسىغا ئەگىشىپ ھەج قىل-غان، مەككىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن ئۇچ مەدرىسىنى تامامлاپ، «ئەللامە» دېگەن نام ـ ئاتاققا ئې-رىشكەن. ئۇ ھەج ـ تاۋاپ مەزگىلىدە، ئەرەب، ئىسلام ئەللىرىدە زىيارەتتە بولۇپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەي-تىدۇ. چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەينىلىنىدۇ. كې-يىن، ھېيتگاھ جامەسىنىڭ خاتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا تەيىنلىنە-دۇ. ئۇ ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئىلغار ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرىنى قەشقەر مەدرىسلىرىگە تەتبىقلاپ يېڭى دەرس-لىك تۈزۈپ، ماۋارىپ ساھەسىدە نۇرغۇن ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدا ئابرۇيى كۈندىن كۈنگە ئۆسىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ جامائەت ئۇنى ئەسلەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بەزى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

چاپىنىڭنىڭ يېڭىنى،
ماموت سەيپۇڭ[1] ئويغانمۇ؟
ئېتىڭ نېمانداق چىرايلىق،
ئەپەندى مەخسۇم قويغانمۇ؟

ئەپەندى مەخسۇم چەت ئەلدە،
ئوقۇغان، بىلىم ئالغان.
مەكتەپ، مەدرىس ئاچماقنى،
كۆڭلىگە سېلىپ يانغان.

مىسكىن بىلەن ھال ـ مۇڭلۇق،
دوتەي بىلەن تەڭتۇشلۇق.
ئەپەندى مەخسۇم قەشقەردە،
قىلمىغان ھەرگىز بوشلۇق.

① ماموت سەيپۇڭ ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر شەھىردە ئۆتكەن ئۇستا ماشىنچى.

دوتەي كۆرمىدى خوۋلۇق،
شەنگەن كۆرمىدى خوۋلۇق.
ئەپەندى مەخسۇم ئالدىدا،
قىلالماس ئۇلار چوڭلۇق!

خاتىپلىق قىلىپ ئۆتكەن،
ھېيتگاھنىڭ جامەسىدە.
بىلىم ئەھلىگە دەرس بەرگەن،
پېقىر - مىسكىن ئاراسىدا.

مەنسەپدارلار، دوتەيلەر،
ئەل - يۇرتنى شوراپ يەيتتى.
پۇقرانى قىلىپ بوزەك،
نومۇس دېگەننى بىلمەيتتى.

ئەپەندى مەخسۇم پۇقرانى،
ساقلاپ قالغان بالادىن.
ئىنساپلىق، دىيانەتلىكتى،
خالىي ئىدى تەمەدىن.

23 ـ باب
ناتاۋانى قوشاقلىرى

ئوسمان بىننى ئابدۇراخمان ناتاۋانى — ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئىلىشقا تېگىشلىك ئەدىبتۇر، ئۇ 1860 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر بارىن يېزا قېچىچى يۇرتىدىكى باغئېرىق كەنتىنىڭ دولان مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپكى ساۋاتىنى ئائىلىسىدە، كېيىن قېچىچىدىكى «مەتلەئىل ھۇسەينىيە» نامىلىق مەدرىستە چىقارغان. 1875 ـ يىلى قەشقەر «خانلىق مەدرىسى»دە ئوقۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللام بىلەن ئۇستاز ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىتە ئورنىتىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بولۇپمۇ ئۇ رىياكار موللىلار، ئىشان ـ خوراپاتچىلار، خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارنى سۆكۈپ بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى يازغانلىقتىن، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ تەقىپ قىلىپ تۇرمىلەرگە تاشلىشىغا دۇچ كېلىدۇ. ھەتتا ئۇچ قېتىمدا 21 يىل چەت ئەللەردە سەرگەندارلىق ھاياتىنى ئۆتكۈزىدۇ. چەت ئەللەردە يازغان بىر قىسىم ئەسەرلىرى «شۇرا»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «شەرق ھەقىقىتى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىدۇ. چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقارتىش، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىگە پائال قاتنىشىپ، قېچىچىدا تۆت سىنىپلىق، 127 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىپ، مەكتەپ راسخوتىنى ئاتىسى ئابدۇراخمان باي ھاجىم بىلەن بىرلىكتە ھەل قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلەيدۇ. لېكىن، قورقۇپ كەتكەن ئەكسىيەتچى دائىرىلەر ئۇنى قولغا ئالىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇساپىسىدە، قەلەمنى تاشلاپ قويماي، «دىۋان ناتاۋانى»، «تەپسىرى قۇرئان تۈركىي»، «ئەل بايانى قەرز تىل ئوروز» (ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلار ھەققىدە بايان) قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب يازغان. بۇ كىتابلارنىڭ بەزىلىرى قازان، تاشكەنت، مىسىر قاتارلىق جايلاردا نەشر قىلىنغان. ئۇ خەلقنىڭ چەككەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى قوشاق شەكلىدە، يېنىك تىل ئاساسىدا يېزىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. ئۇنىڭ شېئىر ـ قوشاقلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا باغلاش جەھەتتە مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئوسمان بىننى ئابدۇراخمان ناتاۋانى 1955 ـ يىلى باش باھاردا بىر قېتىملىق قاتناش ھادىسىسىگە ئۇچراپ ۋاپات بولغان.

ناتاۋانىنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى بەگلىك پەزىلىتى ۋە خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ھەققىدە ئىجاد قىلغان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

«بىلىگ»دىن چىقىپتۇر «بەگ»،
دېيىلۇر «بەگلىكىگە باش ئەگ».
بولمىسا بىلىگ بەگ،
ئىرۇر ئۇ بەئەينى سەگ.

بەگ يۇرت پاسبانىدۇر،
رەئىيەنىڭ يولباشى.
خان باش بولسا، پۇقرا تەن،
بىر ـ بىرىنىڭ قاياشى.

بەگ ئەدلى يولى تۇتسا،
كەڭتاشا زامان بولۇر.
پۇقرادىن چىقىپ ھاردۇق،
يۇرت ـ ئايماق ئامان بولۇر.

چەيلىسە ئادالەتنى،
ئەل ھالى يامان بولۇر.
خىيانەتچى ئەمەلدارلار،
قانغا زار چايان بولۇر.

يۇرتقا بەگ ـ خاقان بولدى،
قارا تۇرك، يوغان قورساق.
«باي بولماق، ـــ دەدى، ـــ پەرزدۇر،
يىلىكىگە ئىلىك سوزساق.»

قۇرۇسا يىلىك تەندە،
بولالماس ئۆرە ئادەم.
زالىملار ئازابىدىن،
ئۆي ـ ئۆيدە پىغان، ماتەم.

كونا جەمئىيەتتىكى ھەرخىل باج، ئالۋان ـ ياساقلار توغرىسىدا ئېيتقان قوشاقلىرى:

باج ئالماق قەدىمدىندۇر،
دۇرۇس يولى ئادالەتتۇر.
ئەدلىدىن يىراقلانسا،
ۋابالىلىق داۋامەتتۇر.

«باج»نى خەلق «خېنى» دەيدۇ،
«خېنى ـــ خانىنىڭ جېنى» دەيدۇ.
بەگ ـ بوجاق، بالاخورلار،
«خېنى بەر!» دەپ بۇلاپ يەيدۇ.

باجگىرلار قۇرۇپ «چازا»،[1]
قورۇپ گۆش، تۇخۇم، لازا.

① چازا ـــ ھەرقايسى يۇرت دوقمۇشلىرىدا قۇرۇلغان باج ئېلىش نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

چوڭ كارۋانغا «خوش ـ خوش» دەپ،
ئۇششاقمغا بېرەر جازا.①

ئىش تۇتسا ھۇنەرۋەنلەر،
باج سۈيلەپ كېتىشمەيدۇ.
«باج»نىڭ ئات ـ جۇنى بەك جىق،
ساناققا سان يېتىشمەيدۇ.

توختام بېجى، قان بېجى،
تۇخۇم، تۇياق بېجى دەيدۇ.
ھارۋا بېجى، تاماكا بېجى،
ماركا، ھاراق بېجى دەيدۇ.

زىياپەت، كۆڭۈل ئېچىش،
ئاشلىق، تۇز بېجى دەيدۇ.
ئىشەتنىڭ زاكۇسكىسى②
تەشنالىق ـــ مۇز بېجى دەيدۇ.

ھەتتارلىق، ئېلىم ـ سېتىم،
ئورمان، ئۆي بېجى دەيدۇ.
غەللە ـ پاراق، ئۆلۈم ـ يېتىم،
چېگرا، قوي بېجى دەيدۇ.

ئۇنى دەيدۇ، بۇنى دەيدۇ،
بۇلاپ ئالغاننى «باج» دەيدۇ.
باجغا پۇل بېرەلمىسە،
ئۇرۇپ «سىكىكو،③ كاج» دەيدۇ.

باج دېگەن تۇمەن ياڭزا،
بەرمىگەنگە باڭ ـ باڭزا.④
نەدە بار تۇخۇم تاشقا،
تەڭ كېلىدىغان چاڭزا.⑤

---

① جازا ـــ باج ئالغانىنىڭ ئۇستىگە قوللىنىلغان چارە، ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە بېرىلىدىغان جازا ـ جەرىمانە.

② ئىشەتنىڭ زاكۇسكىسى ـــ زاكۇسكا رۇسچە ئاتالغۇ بولۇپ، ناتاۋانى رۇسىيىدە تۇرغان مەزگىلدە بۇ ئاتالغۇنى ئۆگەنگەن ھەمدە شېئىر ـ قوشاقلىرىدا قوللانغان.

③ سىكىكو ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، «口 牲 ـــ ھايۋان» مەنىسىدە.

④ باڭ ـ باڭزا ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، كالتەك، توقماق، جازا قورالى.

⑤ چاڭزا ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، يەر ـ جاي، ئۆي ـ ماكان، زامان مەنىسىدە.

باج بىلەن قانائەت يوق،
يۈز خىل نامدا پۇل ئالدى.
خانغا كۆرسىتىپ بىرنى،
مىڭنى قويىنىغا سالدى.

ئات پۇلى، تاقاق پۇلى،
جابدۇق ۋە قوناق پۇلى.
ئوتۇن، بېدە، سامان پۇلى،
تۆگە كىرا، تاقاق پۇلى.

لەڭ پۇلى، پىيما پۇلى،
مەدىكار، ھاشار پۇلى.
قازان، قاسقان، تۇۋاق پۇلى،
گاڭزى① غا باسار پۇلى.

دوتەي پۇلى، پوتەي پۇلى،
چاجاڭ② پۇلى، چۈشكۈن پۇلى.
گۆش پۇلى، تۇخۇم، جاڭيۇ،
پوجاڭ پۇلى، كەشكۈن③ پۇلى.

شەتەيگە④ تاسما⑤ پۇلى،
تەتەيگە ئوسما پۇلى.
ئاشىنىسىغا قۇيما ئۈزۈك،
نەۋرىسىگە پوسما پۇلى.

كەتتى ھالىدىن پۇقرا،
يۇرەكلەردە زەرداب قان.
يېگىنى زەھەر — زوقۇم،
تۇمشۇققا تاقالدى جان.

«ئۇھ!» دېسەك جىگەر لەختە،
تۆكۈلىدۇ قان سەپرا.
ئادەم رەڭگىدىن كەتتۇق،
ھەرياندىن تېگىپ پەشۋا.

---

① گاڭزى — جازا قورالى.
② چاجاڭ پۇلى — مەخسۇس كۆتۈۋېلىش پۇلى، ئالدىغا چىقىش پۇلى.
③ كەشكۈن پۇلى — ئالۋان ـ ياساق، زۇلۇم ـ سەيسىگە چىدىماي، سازايى قىلىنىغانلارنىڭ ئاغزىغا سالىدىغان كويزا، بۇمۇ ئەينى يىللاردا بىر خىل جازا قورالى ئىدى ھەم باج ئېلىنىاتتى.
④ شەتەي — ھەربىي ئەمەلدار.
⑤ تاسما — باغلايدىغان تاسما، كەمەر.

زالىمغا ئويۇن بولدى،
پۇقراغا زۇلۇم بولدى.
يۇرتنى قاپلىدى ماتەم،
شۇرغان - جۇدۇن بولدى.

قانخور دەستىدىن پۇقرا،
ئىسسىق ئۆيىدىن سەرسان.
ئايرىلىپ ئانا يۇرتتىن،
كەتتى قاڭقىشىپ ھەريان.

ئايرىلدى ماكانىدىن،
قىلغان كەسپى - كارىدىن.
ئۆمۈرلۈك قەدىردانى،
ۋاپادارى - يارىدىن.

مەيلىمۇ ئانا تۇپراق،
خارلانسا، خاراب بولسا؟
ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان،
بالىغا ئازاب بولسا؟

بۇ يەڭلىغ ئوقۇبەتكە،
چىدىماس ئادەم زاتى.
يۇلقۇنار قۇش جېنىدا،
زەخىملەنسە قاناتى.

بولدىلەر تامام پۇقرا،
يامۇلنىڭ قارا قۇلى.
تۆككەن قان قىساسىدىن،
گۇم بولغاي بىر كۈن ئۇلى.

24 ـ باب
قەمبەرخانىم ھەققىدە قوشاق

ھازىرقى زامان ئۇسسۇل پېشۋاسى، ئۇسسۇل ماڭارىپچىسى، مەشھۇر ئۇسسۇلچى قەمبەرخانىم 1922 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1994 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان.

قەمبەرخانىم كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ ئۆز ـ لەشتۇرۇپ، سەھنىلەردە ئويناپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. 1927 ـ يىلى ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىر ـ لىكتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، ئۆزبېكىستان بالېت مەكتىپى ۋە موسكۋا مۇزىكا ـ ئۇسسۇل ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئالغان ھەمدە تاشكەنت قىزىلبايراق ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبلىدا يالغۇز ۋە باشلامچى ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئارتىس بولۇپ ئىشلىگەن. موسكۋادا ئۇيغۇر كلاسسىك ئۇسسۇلى «نىم پە ـ دە»نى ئورۇنداپ، رۇس خەلقىنى تاڭ قالدۇرغان. 1942 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، شىنجاڭ مەدە ـ نىيەت ئۇيۇشمىسىدا، سانائىي نەفىسەدە ئىشلىگەن. سىڭلىسى گۈلبەھرەم بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن ناخشا ـ ئۇسسۇل مۇسابىقىلىرىگە قاتنىشىپ، تاماشىبىنلارغا زوقمەنلىك ئاتا قىلغان. 1947 ـ يىلى شىنجاڭ ناخ ـ شا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى تەركىبىدە نەنجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، لەنجۇ، تەيۈەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سەي ـ يارە ئويۇن قويۇشقا قاتنىشىپ، «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىزىلگۈلى»، «شىنجاڭدىكى مېنى لەنفاڭ» دېگەن ناملارغا ئېرىشكەن ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئەخمەتجان قاسىمى تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن، داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئوقۇپ، ئۆز تالانتىنى جارى قىلدۇرغان. سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى سەنئەت فاكۇلتېتىنىڭ، شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، زور تۆركۈمدىكى سەنئەت شاگىرتلىرىنى يېتىشتۇرگەن. ئۇ ئۆمۈ ـ رىدە ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش تارىخى، نەزەرىيىۋى قاتلىمىنى قېزىش ۋە دۇنياغا، كەلگۈسىگە يۈزلەندۈرۈش يولىدا قان ـ تەر ئېقىتىپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلە ـ رىنىڭ ئۇسسۇل خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

«قەمبەرخانىم ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ـ زۇن تارىخنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

قەمبەرخانىم، قەمبەرخانىم،
بويلىرى زىلۋا.
قەمبەرخانغا كۆز تىكمىگەن،
بۇ يۈرتتا كىم بار؟

قەمبەرخانىم چېچەن ئايال،
يۈرىكى قاپتەك.

«دوزىخى» بۇ دېگەنلەرنىڭ،
يۈزلىرى داپتەك.

قەمبەرخانغا ئاچ بۆرىدەك،
موللام قارايدۇ.
ئويۇن قويسا ئۇيۇشمىدا،
يوچۇق مارايدۇ.

قەمبەرخانىم ئۇسسۇل ئويناپ،
قويغاندا ئويۇن.
موللا، ئىشان، سوپىلىرىم،
تولغايدۇ بويۇن.

قەمبەرخاندىن بۇ يۈرت خەلقى،
بولىدۇ رازى.
ئەپلاتوننىڭ زەنجىرىدەك،
ئۆزىدۇر قازى.

قەمبەرخانىم كىيىۋاپتۇ،
قامىدىن تۇماق.
قەمبەرخانىم غۇنچە بويلۇق،
قىلىقى ئوماق.

25 ـ باب
ئىسلام بېگىم ھەققىدە قوشاق

ئىسلام بەگ ـــ قۇمۇل دىيارىدىن چىققان خەلق قەھرىمانى. ئۇ ياش ۋاقتىدا چامباشچىلىقىنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئەل ئارىسىدا «ئۇستا چامباشچى» دېگەن نام بىلەن داڭ چىقارغانىدى. ئۇ كەمبەغەل ـ يوقسۇللارغا خەير خاھلىق قىلغىنى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ ۋاڭ ئوردىسىدىكىلەر ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتى، ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن، سۈيقەست، ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتەتتى. ئىسلام بەگ ۋاڭ ئوردىسىدىكى چېرىكلەر بىلەن بولغان كۆپ قېتىملىق ئېلىشىشلاردا چەۋەندازلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوردا چېرىكلىرىنىڭ جاجىسىنى بەرگەنىدى. ئۇ قارا تاغدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئېلىشىشتا، دۈشمەنلىرىنىڭ كۈچى زور كېلىپ قېلىپ قولغا چۈشكەن ۋە قاراتاغدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەجەب ياخشى ئەر ئىدى،
ئىسلام بېگىم يۇرت ئارا.
خالايىقىقا داڭ ئىدى،
چەۋەندازلىق ـ چامباشتا.

تاغ سۈيى تۆۋەن ئاقۇر،
تاشلارنى تاشقا چاقۇر.
ئىسلام بەگنى كەلدى دەپ،
داپلارنى داپقا چاقۇر.

ئاخشام كەلگەن تۆت ئاتلىق،
تۆتىلىسى بوز ئاتلىق.
تۆتەيلەننىڭ ئارىسىدا،
ئىسلام بېگىم سۈمباتلىق.

باغداش تېغى دېگەن جاي،
خويمۇ كاتتا جاي ئىدى.
چامباشچىلىق ھۈنىرىگە،
ئىسلام بېگىم باي ئىدى.

قاراتاغنىڭ كەينىدە،
تارام ـ تارام سۇ ئاقۇر.

ئىسلام بېگىم چەۋەنداز،
قىلىچ بىلەن باش چاپۇر.

ئىسلام بېگىم قوپسىلا،
قىلىچلىرىنى ئالسىلا.
دۇشمەن بېسىپ كەلگەندە،
غەزەپ بىلەن چاپسىلا.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
ئاتلىرىنى ئويناتتىپ.
غازى بولۇپ كېلەرئۇ،
غەلىبە ـ نۇسرەت بويلىتىپ.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
ھەممىسىنى تەڭ قىلدى.
مەن ـ مەن دېگەن چېرىكنى،
لەختە ـ لەختە قان قىلدى.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
باتۇرلارنى تەل قىلدى.
قارا باشنى بىر ـ بىر ئېپ،
چېرىكلەرنى ئەل قىلدى.

ئەل قىلدىيۇ ـ ئەل قىلدى،
دوستلىرىنى دەل قىلدى.
چېرىكلەرمۇ تىنچ ياتماي،
ئىسلام بەگكە قەست قىلدى.

ئىسلام بېگىم چېرىككە،
باتۇرلارچە ئېتىلدى.
ياۋنىڭ كۈچى زور كېلىپ،
ئەلنىڭ كۈچى چېچىلدى.

ئىسلام بېگىم تۇتۇلدى،
قاينىاق جەڭدە ئۇتۇلدى.
تۇتۇۋالغان كىم ئىدى؟
ئاقىۋەتتە ئۇقۇلدى.

ئىسلام بېگىم يېتىپتۇ،
يېنى يەرگە پېتىپتۇ.
ئاغزىنى ئاچ، سۇ بېرەي،
تاماقلىرى قېتىپتۇ.

ئىسلام بېگىم پوتىسى،
خويمۇ كاتتا پوتادۇر.
قاراتاغنىڭ كەينىدە،
قانغا بويىلىپ ياتادۇر.

قىلىچ بىلەن ئىسلام بەگ،
ياۋغا قارشى ئېتىلدى.
ئۆزى ئۆلۈپ نام قالدى،
قوشاقلارغا قېتىلدى.

ئىسلام بېگىم كەتتىلەر،
ئارمان بىلەن دۇنيادىن.
ئورنى جەننەت بولسۇن دەپ،
بىز تىلەيمىز خۇدادىن.

26 ـ باب
تۇرداخۇن شاڭزۇڭ ھەققىدە قوشاق

تۇرداخۇن شاڭزۇڭ ــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۆتكەن بىر مەرد، ئاب-رۇيلۇق ئادەم بولۇپ، مەھەللە ـ كوچىلارنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئادىل ئىش بېجىرىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىپ، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ۋاقىتتىكى ئاۋام خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، ئەينى يىللاردىكى ئۇرۇمچىنىڭ خەلق تۇرمۇش ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ.

ئات مىنگەننىڭ قولىدا،
باردۇر قامچىسى.
بەگ بولغاندىن ياخشىدىن،
باردۇر قانچىسى؟

پۇلى بارلار جاڭجۇن① بولدى،
ئۆيى بار فاڭدۇڭ.②
يۇرتىمىزدىن چىقتى بىر مەرد،
تۇرداخۇن شاڭزۇڭ.

تۇرداخۇنغا جىمى خەلق،
قىلىدۇ سالام.
ئامان ـ ئېسەن بولغايلا دەپ،
ئوقۇيدۇ كالام.

*　　*　　*

تۇرداخۇن ئۆزى ئوڭلۇق،
قىلمايدۇ پەقەت توڭلۇق.
پايدا تەگسە تەگكەندۇ،
زىيىنى يوق بىر پۇڭلۇق.

سېپىل بويىدا خەندەك،
يامۇلدا تولا تەنتەك.
بىگۇناھلار قامالسا،
كۆز ياش ئاقىدۇ سەلدەك.

---

① جاڭجۇن ــ گېنېرال، ھەربىي ئەمەلدار مەنىسىدە.
② فاڭدۇڭ ــ ئۆي ئىگىسى، ئۆي خوجايىنى.

ئۆينىڭ ئارقىسى خامان،
لەپ ـ لەپ ئۇچىدۇ سامان.
مۇرەببىمنى قۇتقۇزغان،
تۇرداخۇن دېگەن پالۋان.

بالىلىرىمنىڭ ئاتىسى،
ئادەملەرنىڭ كاتتىسى،
خىش ئۈستىگە خىش تىزىپ،
ئۆي سالىدۇ قالتىسى.

شېكى دۇبەنگە ئۆي سېلىپ،
چۆرىسىگە تام قىلىپ.
بەرگىن ـــ دېسە ـــ ھەققىمنى،
قامىدى قولغا ئېلىپ.①

جاڭگالدا تولا قامىقاق،
قۇملۇقتا ئۆسەر يانتاق.
ئەمگەك قىلىپ پۇل دېگەننىڭ،
بولامدۇ ھالى شۇنداق؟

شەھەر ئەتراپى زەيلىك،
بۇ دەردلەرگە نېمە دەيلىك؟
بىگۇناھلار قامالسا،
تۇرداخۇننى ئىزدەيلىك.

① قولغا ئېلىش ـــ شېكى شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يۈرگەن مەزگىلدە، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانىنىڭ ئېرى ئۆمەر ھاجىمنى دائىرىلەر ئىشخانا ئورنىنى سېلىشقا بۇيرۇغان. ھاجىم ئىش ھەققىنى سورىغاندا، شېكى شىسەينىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇنى 56 كۈن قامىاپ قويغان. ئاخىرى تۇرداخۇن شاڭزۇڭ كېپىل بولۇپ ئۇنى قاماقتىن ئېلىپ چىققان.

27 ـ باب
ئانار قىز پاجىئەسى ھەققىدە قوشاقلار

ئەينى يىللىرى ماتىتەي قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ناھايىتى زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن. ئۇ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن قىز ـ ئاياللارنى ئاياغ ئاستى قىلغان. ئانار قىز ئەنە شۇلارنىڭ بىرى. ئانار قىز قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مەلۇم يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق بىر كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى بەختۇاي ما تىتەينىڭ خانئېرىق ئۆستىڭىگە ياساتقان تۇگمەنلىرىگە تاش كەلتۈرۈش ئالۋان ـ سېلىقىغا ھەيدىلىپ، «ئېتىم چاغرى» دېگەن يەردە ئىشلەۋاتقاندا، تۇگمەن تېشى قومۇرۇش جەريانىدا تاغ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈپ، ئۇنى بېسىۋېلىپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئانىسى ساربخان يېتىم قالغان ئانار قىزنى بېقىپ چوڭ قىلغان. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق، ئەقىللىق، ئىشچان قىز بولغاچقا، يۇرتتىكى نۇرغۇن يىگىتلەر ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغان. شۇ يىگىتلەر ئىچىدىكى روزى باتۇر دېگەن بىر يىگىت ئۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن مۇھەببەتلىشىپ، ئۇنى ئەمرىگە ئالماقچى بولغان. دەل شۇ پەيتتە، بۇ يۇرتتىكى بىر بەگ «ئانار قىزنى ما تىتەيگە ئىنئام قىلسام، بۇ تۆھپەم بەدىلىگە مەنسەپسم تېخىمۇ يۇقىرى ئۆسىدۇ» دېگەن يامان نىيەت بىلەن، ئۇنى ئالداپ، ساۋاقداش قەلئەسىگە ئېلىپ بېرىپ، ما تىتەيگە ئىنئام قىلغان. ما تىتەي بۇ بەگكە يېڭىسارنىڭ پاششاپلىق ئەمىلىنى ئاتا قىلغان. شۇ كۈنلەردە روزى باتۇر سۆيگىنى ئانار قىزنىڭ تۇيۇقسىز غايىب بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ما تىتەينىڭ ئوردىسىغا بېسىپ بېرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، كېچىدە ھەربىكەت قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ چوماقچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قېلىپ، يامۇلغا قامىلىپ قالىدۇ ۋە ئاخىرى ما تىتەي تەرىپىدىن «ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل» دەپ تۆھمەت قىلىنىپ، ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. لېكىن، ئانار قىز ماتىتەي ئوردىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن دەرد ـ ئەلەملەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئوردىدىن ئىككى قېتىم قاچىدۇ، تۇتۇلۇپ قېلىپ قاتتىق جازالىنىدۇ. ئۇ ئوردىدىن ئۇچىنچى قېتىم قېچىپ چىقىپ، ياشاشتىن ئۈمىد ئۈزۈپ، ئۆزىنى دەريا‌غا تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ. بىچارە ئانىسى ساربخان قىزىنىڭ دەرد ـ ئەلەمدە ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، نالە ـ پەريادىغا ئۇرۇپ يىغلايدۇ ۋە ئاخىرى قىزىنىڭ قەبرىسىدە جان ئۈزىدۇ. بۇ ۋەقە يۇز بېرىپ 11 ئاي ئۆتكەندە ما تىتەيگە ئەجەل ئوقى بېشارەت بېرىدۇ. ئۆزئارا زىددىيەتلىشىپ، پېتىشالماي يۇرگەن مىلىتارىست ماشاۋۇ ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ما تىتەينى قولغا ئېلىپ، 1924 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. ما تىتەينىڭ جەسىتى بىرقانچە كۈن شەھەر دەرۋازىسىغا ئېسىقلىق تۇرىدۇ. خەلق ماتەتىيگە نەپرەتلىنىپ، بۇ توغرىدا نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىدۇ.

«ما تىتەي ۋە ئانار قىز پاجىئەسى ھەققىدە قوشاقلار» ئەنە شۇ تارىخىي شارائىتتا يۇز بەرگەن. بۇ قوشاقلاردا ئانار قىزنىڭ روزى باتۇر بىلەن بولغان ھەقىقىي مۇھەببىتى ۋە بۇ مۇھەببەتنى قوغداش يولىدىكى قەيسەر روھى، ما تىتەينىڭ قىز ـ ئاياللارنى خارلاپ زۇلۇم سالغان ئەكسىيەتچى ئەپت ـ بەشىرىسى ناھايىتى روشەن، تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ قوشاقلار فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئىسيانكارلىق روھىنى، ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋالىلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

يېڭسار خەلقىنىڭ ئانار قىز ھەققىدە توقۇغان قوشىقى:

ئانار قىز چىرايلىق، جامالىدا نۇر،
ھايالىق، ۋاپادار، ساداقەت زوھۇر.

ئانىسىغا مۇشىپىقتۇر، ئانار قىز ئەجەب،
خۇي ـ خۇلقى، ئەخلاقى تامامىي ئەدەپ.

يۈزىدۇر قىپقىزىل ئەتىرگۈل پورەك،
چېچەندۇر، كۆڭلى نازۇك، ئاجايىپ زېرەك.

بويى تال چۈشتۇر يېشىل نوتىدەك.
چىشلىرى ئۇنچىدۇر، لېۋى شاتۇتىدەك.

ئوماق يۈز، خۇمار كۆز، قارا قاشلىرى،
يېيىلغان مۇرىسىگە ئۇزۇن چاچلىرى.

بېشىدۇر چىلگىدەك، كېلىشكەن بۇرۇن،
ئىش قىلار ئويلاپ، سۆزىدۇر ئورۇن.

قولىدۇر مىسالى يىپەكتىن سىلىق،
بېلى بىر سىقىمچە، تېنىدۇر بېلىق.

ئەگەردە كۈلسە خۇش خۇلقىدىن نازلىنىپ،
ئۇنى كۆرسە كىم بولاركى، مۇھەببەتكە غەرق.

ئانار قىز ئوردىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كۈنلەرنى دەرد ـ ئەلەم، خارلىنىش ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ. ئاۋام خەلق بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاقلارنى ئىجاد قىلغانىدى:

ئانار قىزغا بۇ ئۆي بولدى بىر دوزاخ،
نازارەت ئاستىدا قويۇلدى تۈزاق.

قىلدى ئۆلۈمنى ئانار قىز تەلەپ،
قېچىشنىڭ يولى ئەمدى بەك ئۇزاق.

كېچەيۇ ـ كۈندۈز تەنە ـ دەشنام كۆپ،
يىغلىتار ئۇنى مەسخىرە ـ مازاق.

ئاسماقچى بولدى ئۆزىنى ئانار،
چىقمىدى خالىي يەر يا بىرەر قازناق.

زەھەر - زوقۇمدۇر بۇندا يېگەن قەنت،
مەھكۇم ياشاشتىن ئۆلۈم ئەلاراق.

ئانار قىزنىڭ ئانىسى سارىخانىنىڭ قىزىنىڭ دەرد - پىراقىدا يىغلاپ يۇرۇپ توقۇغان قوشىقى:

قايدىن تاپۇرمەن جانىم ئانارىم،
نە بولدى ھالىڭ كۆزى خۇمارىم.

سەندىن ئايرىلىپ چۈشتى جۇدالىق،
ئەي مېھرىبانىم، جان غەمگۇزارىم.

ھىجرىڭ پىراقى ئۆرتەر جېنىمنى،
غۇنچە ئاچمىغان ئەي گۈل باھارىم.

دەردىڭدە تارتتىم بىر يىل ئەلەمنى،
يوقتۇر بۇنىڭغا سەۋرى - قارارىم.

يولۇڭغا تەلمۇرۈپ كېچەيۇ كۈندۇز،
كۆزۈم تېشىلدى ئەي كۆز قاراقىم.

مىسكىن تېنىمگە بەرگەن ھالاۋەت،
سەن قايدا بولدۇڭ ئەي يادىكارىم؟

سەنسىز جاھاندا غۇربەت بىلەن خار،
بولدۇم رەپىقسىز، يوق ئېتىبارىم.

قايدىن تاپارمەن باسقان ئىزىڭنى،
شۇل يەردە ئۆلسەم، كۆمسە مازارىم.

ئىزدەپ يۇرۇرمەن قايدادۇر جىسمىڭ،
يالغۇز قوزامسەن، ۋاي خاكسارىم.

كەتتىڭمۇ ياكى دۇنيا يۇزىدىن،
جانىم ئانار قىز سەن تاجىدارىم.

بولمىاس جاھاندا ھېچكىم مېنىڭدەك،
يادىم سېنىڭدە بۇ ئاھۇ زارىم.

خۇنۇڭغا زامىن بولسا بالاخور،
ئالغاي جېنىمنى ھەق، بېرەي بارىم.

داداڭ غېرىبمۇ قەيەردە ئۆلگەن،
ۋاي بەختسۆاي سەن، ۋاي روزىغارىم.①

ئانار قىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئۇنى ئەسلەپ توقۇغان قوشىقى:

ئانار قىزنى مەجبۇرىي تۇتۇپ تۆھپىگە،
سولاپ بەردى مەلئۇن، تاۋار كۆرپىگە.

ئانار قىز قىساسى بۇ مەلئۇنغا ھەق،
لەنەت قىلدى ئۇنىڭغا جىمىكى خەلق.

ماتىتەينىڭ رەزىل قىياپىتى ھەققىدە ئاۋام خەلقنىڭ توقۇغان قوشىقى:

قېرى، پاسكىنا، كۆكيۆتەل، سەت، رەزىل،
تۇگمەس يامانلىق قىلىپ نەچچە يىل.

يۇزىدە قېنى يوق، بوغۇملۇق چايان،
ئىچىدە زەھىرى كۆپ، بېشى تاز يىلان.

ئېگىكلىرى ئۇنىڭ يۇزىدىن ئېگىز،
بۇ تازنىڭ كۆزى يا چېكىت، يا بىگىز.

سېسىق ياغدا پىشقان مونەك باشلىرى،
كى بىر يەردە تۇرغان كۆزى، قاشلىرى.

بېشى يالتىراقتەك قىلۇر، قار ياغار،
تۆلۈم گەدىنىدە يىرىك تۇكمۇ بار.

تاماق يېسە ماكماك قىلىدۇ شالى،
ماغزاپقا تولىدۇ چاشكا، پىيالى.

پاناق بۇرنىدىن پوتلا، زەرداب ئاقار،
كۆزىدىن داۋاملىق چاپاقلار چىقار.

چىشى يوق، بۇرنى ئېيىق ئاغزىدەك،
قاپاق، مەڭزى ئۇششۇق قاپاق لازىدەك.

ماڭسا، تۇرسا مايمۇن سۈپەت دوڭغىيار.
قاچانكى ماڭسا مەلئۇن سۈرەت قىڭغىيار.

① ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم: «ماتىتەي ۋە ئانار قىز پاجىئەسى»، 2002 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.

هاياتىدۇر ئۇنىڭكى داۋاملىق هاراق،
هاراق ئىچمىسە كۆزىدىن يوقىلار قاراق.

ما تىتەينىڭ زۇلۇمى هەققىدە ئاۋام پۇقرالارنىڭ توقۇغان قوشىقى:

ئىشلە بالىلار ئىشلە،
جاننىڭ بارىچە ئىشلە.
ئىشلەپ ئاشنى بىز تاپساق،
داشۇجيا خېنىم ① چىشلە.

يىللار بويى ئىشلەيمىز،
سوقا بىلەن تۇگمەنگە.
بىرئاز ئارام ئالساق بىز،
ئۇرىدۇ چېرىك بەڭگى.②

كېچىلەردە يول يۇردۇق،
قار ـ يامغۇر شۇرغاندا.
ئانام كۆرۈپ يىغلايدۇ،
پۇتلىرىم قاپارغاندا.

تۇگمەن تېشى كۆتۈرۈپ،
هاردۇق يەتسە چوڭ سايدا.③
هامان ئۇرغىنى ئۇرغان،
پۇت ـ قولۇمغا بازغاندا.④

بۇرنۇم قانىدى دوستلار،
خار ياغاچ كۆتۈرگەنچە.
هەيدەپ ئۇرار گۇەندەي،⑤
قوۋۇرغام كۆكۈرگەنچە.

يىغلاپ يالۋۇرۇپ تۇرساق،
«ئۇششۇق ـ مۇتتەهەم» دەيدۇ.
رەهىم قىلار هېچكىم يوق،
بېگىم پارىنى يەيدۇ.

---

① داشۇجيا ـــ چوڭ خوجايىننىڭ خېنىمى.
② بەڭگى ـــ ئەپيۇنكەش چېرىك.
③ چوڭ ساي ـــ يېڭىسارنىڭ غەربىدىكى چوڭ ساي.
④ بازغاندا ـــ تۆمۈر كالتەك.
⑤ گۇەندەي ـــ نازارەت قىلغۇچى چېرىكلار، ئەمەلدارلار.

ئىشلە، بالىلار ئىشلە،
يىغلىغان بىكار ئىكەن.
ئانىسى تۇغۇپ قويسا،
تىتەي①گە چاكار ئىكەن.

ما تىتەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قىمارۋازلىق، پاھىشۋازلىق، ئەپيۇنكەشلىك، پاراخور-لۇق، ئوغرىلىق قاتارلىق ناشايان ئىشلار ئەۋجىگە چىققانىدى. ئەينى يىللاردا بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاقلار توقۇلغانىدى:

چېرىك يېتىلەپ يۈرگەن
بەش - ئالتىدىن ياڭگاڭزا.②
«نان» دېسە سۈرۈپ قوغلاپ،
ئۆلگۈچە ئۇرۇپ گاڭزا.③
سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلگەن،
جۇۋان باللا باڭگازا.④
شوپاڭدا ئىچىپ ياتقان،
كوبروسى بىلەن لاڭگازا.⑤
ھەر كۈندە چېكەر ئەپيۇن،
خوتۇنى بىلەن بەش باڭزا.⑥

① تىتەي — ما تىتەي.
② ياڭگاڭزا — خوتۇن.
③ گاڭزا — جازا قورالى.
④ باڭگازا — كېلىشكەن.
⑤ لاڭگازا — ئىككىيلەن ھاراقنى تۇڭى بىلەن كۆتۈرۈپ ئىچىپ، يۆلىنىپ ئولتۇرۇش.
⑥ بەش باڭزا — چېكىشكە تەييارلانغان بەش پىلتە ئەپيۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

28 ـ باب
غازى بەگ ھەققىدە قوشاق

غازى بەگ ـــ بىر تارىخىي شەخس. غازى بەگ ھەققىدىكى قوشاقلار ئونسۇ ناھىيىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

غازى بەگ ـــ ئاقسۇلۇق بولۇپ، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان، دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن، كېيىنچە يۇرتقا بەگ بولۇپ، ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن يۇرت باشقۇرۇپ، خەلقتە پايدىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان، ناھەقچىلىككە نارازى بولۇپ، چىڭ خانىدانلىقى ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلۇم، سىياسەتلىرىنى ئاشكارىلاپ ۋە قامچىلاپ، يۇرت خەلقىنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. نەتىجىدە، بەزى مۇتەئەسسىپ مۇللىلارنىڭ كۆرەلمەسلىكى بىلەن، «ياماناڭلارغا يانتايىق بولدى» دېگەن بەتنام چاپلىنىپ، يامۇلغا قامالغان ۋە ئاخىرى زىندانىدا چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

«غازى بەگ ھەققىدە قوشاق» ـــ ئەينى دەۋردىكى ئاقسۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى چۈشەنىشتە، ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ سىنىپىي مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىشىك ئالدى سۆگەتلىك،
غازىنىڭ شالدۇر ـ شۇلدۇر.
غازى بەگ ماڭار بولسا،
پۇتىدا جالدۇر ـ جۇلدۇر.

غازى بېگىم پالاندى،
شەن يامۇلغا[1] سولاندى.
غازى بەگنىڭ قارا ئېتى،
دۈشمەن قولىدا باغلاندى.

غازى بېگىم رەھمەتلىك،
ئىچكەن سۈيى شەربەتلىك.
ئارماندا ئۆلۈپ كەتتى،
غازى بەگ قىلىپ مەردلىك.

غازى بەگ ئۆزى موللا،
قويىندا كالامۇللا.
غازى بەگنى چاپتۇرغان،
قارايۇز ئىنايەت موللا.

① شەن يامۇل ـــ ناھىيە يامۇلى.

29 ـ باب
خاتۇڭلىك ھەققىدە قوشاق

خاتۇڭلىك ـــ ئەسلىي ئىسمى قادىر. ئۇ قۇمۇلدىن چىققان ئادەم بولۇپ، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆ‌كۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. خاتۇڭلىك قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى سىياسەتلىرىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ، ئىلغار پىكىر‌لىك كىشىلەرگە تۇرلۈك تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، ياڭ زېڭشىنغا چېقىپ، سىياسىي دەسمايىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ياڭ زېڭشىننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىكىتۈرۈپ، رەزىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكىنى روشەن سۈرەتلىگەن.

«خاتۇڭلىك ھەققىدە قوشاق» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قۇمۇلدىن چىققان قادىر،
ياڭغا ياردى.
تىمىسقىلاپ كېچە ـ كۈندۈز،
ئىشىك ماردى.

ئۇ ئۇنداقچى، بۇ مۇنداقچى،
ياڭغا[1]توشۇپ گەپ.
ئۇزۇن ئۆتمەي «خاتۇڭلىك»،
ئالدى چوڭ مەنسەپ.

ۋۇجاڭدەي[2]نى ئېسىپ قويدى،
بەرمەي تاپانچى.
سوك ـ سوك ئىتتەك چېپىپ يۈردى،
بولدى چاپانچى.

تۆڭلىك[3] دېگەن چېرىكلەرنىڭ،
چوڭ بىر بېشىدەك.
«زىۋازى»[4]نى ئۇجۇقتۇرۇش،
ئۇنىڭ ئىشىدەك.

خاتۇڭلىڭنىڭ چېرىكلىرى،
ساپلا قىمارۋاز.

---

① ياڭ ـــ ياڭ زېڭشىن.

② ۋۇجاڭدەي ـــ قورال ـ ياراغ ئاسىدىغان كەمەر.

③ تۆڭلىك ـــ ئەسكەر بېشى.

④ زىۋازى ـــ «ئوغرى». ئەينى ۋاقىتلاردا ياڭ زېڭشىنغا قارشى تۇرغان ئىسيانكارلارنىڭ ھەممىسىگە «زىۋازى» دەپ تۆھمەت چاپلىناتتى، بۇ شۇ ئىشنى كۆرسىتىدۇ.

يەپ ـ ئىچىشى بەكمۇ يوغان،
توخۇ بىلەن غاز.

ياڭ دەيدىكەن خاتۇنلىرىنى،
«مېنىڭ قانىتىم.
ئۇ بولمىسا قولدىن كېتەر،
تەخت ـ ئامىتىم».

تەڭرى ـ ئاللا، ئۆزۈڭ ساقلا،
بالا ـ قازادىن.
بەتنىيەتلەر قۇتۇلمىسۇن،
ئەسلا جازادىن.

30 ـ باب
ئاققوزا مىراب بېگىم ھەققىدە قوشاق

«ئاققوزا مىراب بېگىم ھەققىدە قوشاق» ـــ ئىلى رايونىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قو-شاقتا 2000 ھاشارچى ـ مەدىكارغا باش بولغان ئاققوزا مىراب بەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنغان.

ئاقتاملىق[1] تۇتۇپ بەردى،
مىنىشكە ئۇلاغىنى.
ھۇسەن[2] مەزىن كېسىپ بەردى،
ئۆستەڭگە قۇلاقىنى.

ئۆستەڭ چاپقان ھاشاردا،
سىدىقنىڭ[3] قاشارى بار.
ئاققوزا بېگىمنىڭكى،
ئىككى مىڭ ھاشارى بار.

كەچ كىردى كۈن ئولتۇردى،
بوغۇز، يەم ئېتى كەلدى.
ئاققوزانى تۇتتى ـــ دەپ،
يامۇلدىن خېتى كەلدى.

ئەتىياز – ياز بولغاندا،
ياش بالىلار خوك تاشى.
ئاققوزا بېگىمنىڭكى،
ئەللىكبېگى يولداشى.

---

① ئىلىدىكى جاي ئىسمى.
② ③ ئادەم ئىسىملىرى.

31 ـ باب
قاسم پالۋان ھەققىدە قوشاق

«قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق» چىڭ خانىدانلىقى ئىلى سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئىلىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق تارىخىي ۋەقە بىلەن باغلىنىشلىق.

ئەينى يىللاردا غۇلجا شەھىرىدە قاسىم دېگەن بىر ئاق كۆڭۈل، مەرد كىشى ياشىغان بولۇپ، ئۇ ھالال مېھنىتى ئارقىلىق پەرزەنتلىرىنى بېقىپ كەلگەن. ئۇ شۇ يىللاردا غۇلجىدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، قەھرىمانلىق ـ باتۇرلۇق ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. لېكىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئۇنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىدىن قورقۇپ، ئۇنى يامۇلغا سولاپ، بەدىنىگە گۈڭگۈرت يېقىپ، ئازابلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىجاد قىلىنغان.

ئىشكنى ئاچتى لوزۇڭ،
شەنگەن چىقتى جوزىغا.
يايىسى ياندا تۇرار،
ئوخشايدۇ جۇۋازىغا① .

قۇتراپ چاپتى يايىلار،
چىرايى ئوخشار يۇندىغا.
بىگۇناھ قاسىمكامنى،
تاشلىدى زەي گۇندىغا.

يايى تۇتقان تۇتقۇنىنىڭ،
تارتقىنى جەبىر ـ جاپا.
لېكىن، بېشىنى ئەگمىدى،
چوڭ پالۋان قاسىم تاغا.

باستى ئۇنى يايىلار،
چىقماس قىلىپ گاڭزىغا.
گۈڭگۈرت ياققان بەدەندىن،
ئوتنى ئالدى غاڭزىغا.

① جۇۋازى ـــ چوشقا كۆچۈكى مەنىسىدە.

ئۇنى ئاز دەپ سانجىپ زىخ،
ئىڭرىغان بىچارىغا.
ئۇلاشتى شۇ دەرد ـ جازا،
ئەتىكى كۈن تاڭلىغا.

قاسىم پالۋان بەدىنى،
كۆيۈك نانەك چېكىلدى.
چاچراپ چىققان قىزىل قان،
مويتۇڭزىغا چېچىلدى.

شۇ بىر ئۆلۈم ۋەجىدىن،
مۇشۇ قوشاق يارالدى.
ئىلىغا ــ كەك زېمىنغا،
قىساس ئوتى تارالدى.

32 ـ باب
توختاخۇن ھەققىدە قوشاق

توختاخۇن ـــ ئەينى يىللاردا قۇمۇلدا ياشىغان ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان دېھقان بولۇپ، ياخشى ئىش ـ ئەمەللىرى ئارقىلىق خەلق ئاغزىدا ماختىلىپ كەلگەن. قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇ يوقىلاڭ گۇناھلار بىلەن ئەيىبلىنىپ، نومۇغا پالانغان. گۇندىپايلار ئۇنى قاتتىق سوئال ـ سوراق قىلىپ، ئۇرۇپ ـ دۇمبالاپ، باش ئەگدۈرەلمىگەندىن كېيىن، زىندانغا سولىتىۋەتكەن. كېيىنچە توختاخۇن ئامال ـ چارىلەرنى ئىشلىتىپ زىنداندىن قېچىپ چىققان بولسىمۇ، بىراق، ۋاڭنىڭ چاپارمەنلىرى ئۇنى قايتىدىن تۇتۇۋېلىپ، زىنداندا قىيناپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ قورقماس ئىسيانكارلىق روھى قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، تىللاردا داستان بولغان.

بۇ قوشاقتا ئۆتمۈشتىكى زالىم ۋاڭلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بىر باتۇرنىڭ قەيسەر روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يالغۇز جىگدە ئۇستىگە،
سېغىزغان قونۇپ سايرىدى.
گاڭ خوجام كايىپ قېلىپ،
پېقىرنى نومۇغا پالىدى.

نومۇغا ئەمدى كېتەرمەن،
ھەۋىخان، توقاچ يېقىڭ.
ئۇچ بالام يېتىم قالدى،
خار قىلماي ئەزىز بېقىڭ.

قاراڭغۇ زىندان ئىچىدە،
ياتىمەن ئاھلار ئۇرۇپ.
قانغۇدەك سۇ ئىچمىدىم،
تەنلىرىم كەتتى قۇرۇپ.

قاچتىم ئەجەل زىنداندىن،
ماڭدىم چىغىر يول بويلاپ.
قوغلىدى جىسەكچىلەر،
سۇرەن سېلىپ، ۋارقىراپ.

يېتىۋالسام يۇرتۇمغا،
دىلدا نە ئارمان ئىدى؟
كۆرۈۋالسام بالامنى،
ماڭا كۆپ دەرمان ئىدى.

قومۇشلۇقتا تۇتۇلدۇم،
ئەمدى ھالىم نە بولۇر؟
يالماۋۇز پايلاقچىلار،
مېنى كالتەكلەپ ئۇرۇر…

نومدا مەن ئۆلۈپ كەتسەم،
كۆزۈمنى قۇزغۇنلار چوقۇر.
گاڭ خوجامنىڭ قىلمىشىغا،
پۈتۈن ئەل لەنەت ئوقۇر.

33 ـ باب
رو دارېن ھەققىدە قوشاق

رو دارېن (肉大人) ــ ئەسلىي ئىسمى روزى، ياڭ زېڭشىننىڭ كۈچادىكى ئامبالىلىرىنىڭ بىرى.
ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، يۈقىرى قاتلامدىكى يەرلىك بەگ،ئەمەلدار ۋە دىنىي مۇتە-ئەسسىپ كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانىدى. كۈچادا ھاكە-مىيەت بېشىدا تۇرغان روزىمۇ ياڭ زېڭشىننى ئارقا تىرەك قىلىپ، نۇرغۇن ھىيلە ـ مىكىر ۋە چارە ـ تەد-بىرلەرنى تۇزۇپ چىقىپ، كۈچا خەلقىنى قاقشاتقانىدى. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋردىكى كۈچانىڭ ئىجتىما-ئىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئەي رو دارېن، رو دارېن،①
ياڭ زېڭشىنغا «خاۋ» دارېن.②
كۈچالىقنى بابلاشتا،
چارىلىرى دو③ دارېن.

ياڭ زېڭشىننىڭ ئىشىكىنى،
ئالتە چېرىك باقىدۇ.
ئاقىللارنى رو دارېن،
ياڭ زېڭشىنغا چاقىدۇ.

ئېڭىكىدە بىر تۇتام،
رو دارېننىڭ ساقىلى.
خۇدا بىزنى يارىتقانمۇ؟
رو دارېننى باققىلى.

كەچتە ماڭسا رو دارېن،
ئەتراپىدا يايىسى.
قان تامىدۇ قىلىچتىن،
ئەگەر چۈشسە سايىسى.

ھەر تامانغا قۇرۇلغان،
رو دارېننىڭ تۇزىقى.
كۆكتات بىلەن زاغرا بولدى،
پۇقرالارنىڭ ئوزۇقى.

① رو دارېن ــ روزى ئامبال.
② خاۋ ــ ياخشى.
③ دو ــ كۆپ، نۇرغۇن.

ئۇرۇمچىدە سېپىل كۆپ،
ئەتراپىدا خەندەك بار.
رو دارېننىڭ ئارقىسىدا،
چېپىپ يۈرگەن تەنتەك بار.

ئەلگە زۇلۇم سالىدۇ،
ئوغرى بىلەن قىمارۋاز.
ياڭدىن① ئىنئام ئالىدۇ،
بولۇپ تېخى چەۋەندداز.

رو دارېن ــ دانىخورەك،
بۆشۈكىدە بۆلەنگەن.
كاززاپلىقنى، شۇملۇقنى،
ياڭ زېڭشىندىن ئۆگەنگەن.

① ياڭ ــ ياڭ زېڭشىننى كۆرسىتىدۇ.

34 ـ باب
ماموت ئاخون هەققده قوشاق

«ماموت ئاخون هەققده قوشاق» ـــ ئىلىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. چىڭ خانىدانلىقى هۆكۈم سۈرگەن دەۋرده ئىلىدا ماموت ئاخون دېگەن بىر كىشى يۈرت سورىغان. ئاقئوردىغا چۈشكەن ئامـ ـبال ـ لويىلار ئۇنىڭ بىلەن داۋاملىق ئالاقه قىلغان. لېكىن، ماموت ئاخون ئاق كۆڭۈل، ئادالەتنى ياقلايـ ـدىغان، هەققانىيەتچى ئادەم بولغانلىقتىن، چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆزىگه سىغمىغان، ئۇنى ئىلىدىن هەيـ ـدەۋېتىش كويىدا بولغان. يامان ئادەملەر ماموت ئاخوننى دائىم چىڭ ئەمەلدارلىرىغا چېقىپ، ئۇنى تۆڭـ ـگانلار بىلەن قارشى قىلىپ قويغان. چىڭ ئەمەلدارلىرى ئاخىرى ماموت ئاخوننغا يوق گۇناھلارنى ئارتىپ، ئۇنى ئىلىدىن تۇرپانغا سۈرگۈن قىلغان. بۇ قوشاق ئەنه شۇ تارىخىي ۋەقەلەرگه ئاساسەن توقۇلۇپ، خەلـق ئارىسىدا تارقالغان.

ماموت ئاخوننى پالىدى،
يىراق تۇرپان شەهىرىگه.
ماموت ئاخون قاچان كېلەر،
ئۆزى ئۆسكەن شەهىرىگه؟

دەرۋازىغا قۇلۇپ سېلىپ،
قاچالمىغان ماموت ئاخون.
ياخشى ئېتى بار تۇرۇپ،
چاپالمىغان ماموت ئاخون.

ماموت ئاخون هويلىسىغا،
ئۆتكەن ـ كەچكەن قارايدۇ.
يىغلىماقلار ياش بالىلار،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

ئىمام ئاخون پەرىشته،
كىمخاب تونىنى كىيىشته.
يىغلىماقلار ئىلىلىق،
ماموت ئاخون بېهىشته.

ئاتاڭ يوقمۇ ماموت ئاخون؟
ئاناڭ يوقمۇ ماموت ئاخون؟

نەچچە ئون يىل شە (ھەر) سوراپ،
ئەقلىڭ يوقمۇ مامۇت ئاخۇن؟

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئانار بىلەن ئەينۈلا.
ئاقئوردىڭغا چۈشۈپتۇ،
ئامبال بىلەن دالويا.①

مامۇت ئاخۇن ئۆزى ئوبدان،
لېكىن، دۈشمەن تۈگىگانغا.
مانجۇلار يامان زالىم،
پالاپ بەردى تۈرپانغا.

① دالويا — چوڭ ئامبال، بەگ مەنىسىدە.

35 ـ باب
خو دىڭباڭ ھەققىدە قوشاق

خودىڭباڭ ـــ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەتنۇر، خو دىڭباڭ ئۇنىڭ لەقىمى بولۇپ، «ياخشى كالتەك» مەنىسىدە. مۇھەممەتنۇرنىڭ ئەسلىي يۇرتى خوتەندىن بولۇپ، كېيىنچە ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئولتۇراقلاشقان. ياڭ زېڭشىن، شېڭ شىسەي، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇ ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ، ئەكسىيەتچىلەر ئۈچۈن كەتمەن چاپىپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ بەرگەن. ئاۋام خەلقنى قاقشاتىپ، مال ـ بايلىققا، ئەمەل ـ مەنسەپكە ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ غالچىسىغا ئايلانغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە يەنە نۇرغۇن ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار ۋە ياخشى ئادەملەرگە زىيانكەشلىك قىلىپ، قولى خەلقنىڭ قېنىنى بىلەن بوياغان. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئىمىن نىياز[1] ئىزىدىن
چىقتى بىر تۈلكە.
ئىچىدە جىن قاترايدۇ،
يۈزىدە كۈلكە.

يۇرتى ئۇنىڭ خوتەندۇر،
ئېتى مەمەتنۇر.
«خو دىڭباڭ» دەپ ئاتىدى ياڭ،
نامى بولدى زور.

ئۇچراپ قالسا ئالدىغا،
ھەتتا يوغان پىل.
ھىيلە بىلەن بۇرنىغا،
ئۆتكۈزىدۇ قىل.

قىلتاق قۇرۇپ تۇتالايدۇ،
سەپمەي تۇرۇپ دان.
قان چىقارماي ھىيلە بىلەن،
ئالالايدۇ جان.

---

① ئىمىن نىياز ـــ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە «خەن دالويى، نەن فۇشۇ» مەنسەپلىرى بىلەن نام ـ ئاتاقنا ئېرىشكەن ھىيلىگەر كىشى.

ياڭ جاڭجۇن① — دەپ زىكىر سېلىپ،
قىلىدۇ ھۇ - ھۇ.
بۆكىنى دېسە باشنى ئېلىپ،
كېلەلەيدۇ ئۇ.

ياڭ ئۆلگەندە كۆز ياش تۆكۈپ،
ئاچمىدى ھازا.
بۇ ئىشىدىن جىن شۇرىنمۇ،
بولۇپتۇ رازى.

ئاز بولسىمۇ جىن شۇرىنغا،
بولدى ئۇ ئۇلپەت.
پۇقرالارنىڭ باشلىرىغا،
سېلىپ مىڭ كۈلپەت.

كېچە - كۈندۈز تىمىسقىلاپ،
ئىشىك ماربدى.
بىر توختىنى تۇتقىن دېسە،
مىڭنى قامىدى.

كېچىلىرى كوچا - كويدا،
ئىتلار قاۋايدۇ.
خو دېگىباڭنىڭ غالچىلىرى،
ئىشىك مارايدۇ.

① ياڭ جاڭجۇن — ياڭ زېڭشىننى دېمەكچى.

36 ـ باب
شاكىپەك ھەققىدە قوشاق

شاكىپەك ـــ ئەسلى ئۇچتۇرپانلىق بىر كەمبەغەل دېھقان. ئەينى يىللاردا چاك خانىدانلىقىنىڭ ئۇچ-تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئامبىلى سۇچاك يەرلىك بەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئۇچتۇرپان خەلقىنى دەھ-شەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانىدى. شاكىپەك ئەنە شۇ ئېزىلگەن سانسىزلىغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئا-رىسىدىكى بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سۇ دارىنغا ئەرز قىلغان بولسىمۇ، ئەرزى ئاقماي، ئەكسىچە قا-تىق دۇمبالانغان. بۇ قوشاقتا شاكىپەكنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىسى بايان قىلىنغان.

شاكىپەكنىڭ سۇدارىنغا ئەرزى بار،
سۇدارىنغا ئۇچ مىڭ تەڭگە قەرزى بار.

بەگ ـ خوجاملار شاكىپەكنى خارلىدى،
كۇنۇم ـ كۇنۇم «سىلىق بەر !» دەپ زورلىدى.

شال تېرىغان شاكىپەك دۇمبا يېدى،
ئوڭدا ياتقان بەگ ـ خوجاملار پولۇ يېدى.

37 ـ باب
سوپى چەندازا ھەققىدە قوشاق

سوپاخۇن — ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ساي مەھەللىسىدە 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئۆتكەن خەلق ـ چەرۋەر ئادەم. ئۇ ئۇرۇمچىدە سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىقتىسادىي ئورنى خېلى كۆتۈرۈلگەچكە، خەلق ئارىسىدا «سوپى چەندازا» (پۇلى جىق سوپاخۇن) دەپ نام چىقارغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە تىرىكچىلىك ئۈچۈن چىققان يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ئۇلارنىڭ دەردىنى تۆكىدىغان «ئاتا»سىغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇ ئۆمۈر بويى يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ گېپىنى قىلىپ، زالىملارنىڭ كۆزىگە يامان كۆرۈنۈپ قېلىپ، سەرسان بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ساي مەلىنىڭ كوچىسى،
غىچلا تېرەكلىك.
ساي مەلىدە سوپاخۇن،
ئۆستى يۇرەكلىك.

يېتىمچىنىڭ ئاتىسى،
سوپى چەندازا.
مۇساپىرغا پاناھ بولۇپ،
بوپتۇ زىۋازا.①

سوپاخۇننىڭ ئۆيلىرى،
ساينىڭ بېشىدا.
يېتىم ـ يېسىر، دەردمەنلەر،
ئۇنىڭ قېشىدا.

سوپاخۇننى «ئاتا» دەر،
مۇساپىر باللا.
سوپاخۇنغا جامائەتمۇ،
دەيدۇ ھەشقاللا.

سوپاخۇننىڭ ئۆيىدە،
يوغان ئېتى بار.
سوپاخۇننىڭ ھەر ئىشقا،
پەمى ـ دېتى بار.

① شېڭ شىسەي ئەكسىيەتچىلىرى سوپاخۇنغا «ئوغرى» دەپ تۆھمەت چاپلىغانىدى.

سوپاخۇننىڭ خوتۇنى،
سۆكسۆك قالايدۇ.
سوپاخۇننىڭ ئىشىكىنى،
ئىتلار مارايدۇ.

ئىت قاۋسا كارى چاغلىق،
توختىماس كارۋان.
ھەممىدىن بەك ماڑغان ئىت،
بولاركەن يامان.

*　　*　　*

دەردمەنلەرگە كۈنۈ – تۈن،
پەرۋان بولغان سوپاخۇن.
يېتىمچىنىڭ دەردىگە،
دەرمان بولغان سوپاخۇن.

شېكىڭ دۇبەنىنىڭ قەستىدىن،
سەرسان بولغان سوپاخۇن.
مۇرادىغا يېتەلمەي،
ۋەيران بولغان سوپاخۇن.

ئۆستەڭ چاپسا ياش بالىلار،
گۈلخان بولغان سوپاخۇن.
قىيان كەلسە دەريادا،
تۇغان بولغان سوپاخۇن.

نەشتەر بولۇپ زالىمغا،
پالۋان بولغان سوپاخۇن.
دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە،
قۇربان بولغان سوپاخۇن.

38 ـ باب
مەريەمخان ھەققىدە قوشاق

مەريەمخان ـــ ئەسلىدە قۇمۇللۇق ئايال بولۇپ، بوي ـ تۇرقى كېلىشكەن، ئەدەپ ـ ھايالىق، ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. قۇمۇل ۋاڭلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئوردىدىكى بىر ۋاڭ مەريەمخاننى توقاللىققا ئېلىشقا مەجبۇر قىلغاندا، مەريەمخان بۇنى رەت قىلىپ نارازلىقىنى بىلدۈرگەن. ۋاڭ مەريەمـ خاننىڭ ئىرادىسىنى بويسۇندۇرالمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تۆھمەت چاپلاپ نومۇغا پالىتىپ زىندانغا قامـ ـغان. ئۇ زىندانداۋ ياتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قۇربان ھېيت كېلىپ قاپتۇ. شۇ جايدىكى بىر ئادەم «بۇ مۇسا ـ پىرمۇ قۇربانلىق گۆش يېسۇن» دەپ، پىشۇرۇلغان ئىككى تال كالا قوۋۇرغىسىنى يوشۇرۇنچە مەريەمخانغا يەتكۈزۈپ بېرىپتۇ. گۇندىپايلار بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز قاپتۇ. گۆشنى يەپ ماغدۇرغا كەلگەن مەريەمخان ئۆزى يېگەن كالا گۆشىنىڭ قوۋۇرغىسىنى زىندان تېمىغا تىيەك قىلىپ قويۇپ، زىنداندىن قېچىپ كېـ ـتىپتۇ. بىراق، گۇندىپايلار بۇ ئىشنى بىلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ ئوردىغا ئەكەپتۇ ۋە ئاخىرىدا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ ۋەقەلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىـ ـلىنغان بولۇپ، ئاراتۇرۇك خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

«مەريەمخان ھەققىدە قوشاق» ـــ ئېزىلگەن خەلقنىڭ مەريەمخانىنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرىنى مەد ـ ھىيىلەپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چوڭقۇر قايغۇرغانلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۆرىستان.
ئەرەنلىككە بەل باغلاپ،
شېھىت ئۆلگەن مەريەمخان.

مۇساپىرنى يېسۇن دەپ،
ئىككى قوۋۇرغا تاشلانغان.
مەريەمخان تامنى تېشىپ،
قېچىش ئۇچۇن يول ئاچقان.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
مەريەم خېنىم قامالغان.
سوئال ـ سوراق دەردىدىن،
كېچە ـ كۈندۈز قىينالغان.

گۇندىپاي تۈيۈپ قېلىپ،
ئىزىنى بويلاپ قوغلاشقان.

مەريەمخاننى تۇتقاندا،
مايماق تۆگىگە ئارتقان.

مەريەمخاننى ئەپ چىققاندا،
تۆت تەرەپنى توردى.
بېشىنى ئالۋۇر چاغدا،
«قىبلە قايسى؟» دەپ سوردى.

كەچ بولدى، زاۋال بولدى،
مەريەمخانغا ئۇۋال بولدى.
مەريەمخانىڭ باشلىرى،
نامازشامدا جۇدا بولدى.

نومۇسۇڭ يولى ئۇزۇن ساي،
يوللىرىدا توغراق بار.
مەريەمخاننى ئۆلتۈرگەنگە،
ئاخىرەتتە سوراق بار.

39 ـ باب
شېرىپ بوجاڭ ھەققىدە قوشاق

شېرىپ بوجاڭ ــ خوتەننىڭ چىرا ناھىيىسىدە ئۆتكەن بىر خەلقپەرۋەر ئادەم.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ئون فۇلۇ دېگەن يېرىدە نۇرى ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق بىر زات يۇرتقا بەگ بولۇپ، پېقىر ـ پۇقرا، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، يۇرتنى ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن سوراپ، خەلقنىڭ ئىشەنچ ـ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. لېكىن، شۇ يۇرتتىكى سەيداجى، غېرىب چىكاش قاتارلىق بىر قىسىم يامان نىيەتلىك كىشىلەر نۇرى بەگدىن ھوقۇق تارتىۋېلىش قەستىدە، ئۇنىڭ ئارقا ـ سىدىن پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ، سۇيىقەست پىلانلاپ، پۇرسەت كۈتۈپ تۇرىدىكەن. دەل شۇ چاغدا 1946 ـ يىلى، چىرا يامۇلى نۇرى بەگنىڭ شېرىپ ئىسىملىك ئوغلىنى مۇئاۋىن بەگلىك ئەمىلىگە تەينىلەپ، يارلىق چۈشۈرىدۇ. شېرىپ بوجاڭ چىرادىكى مەكتەپ، مەدرىسلەردە بىرنەچچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان، دادا ـ سىغا ئوخشاش ئادالەتنى ياقلاپ، كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىرلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئاجىز پۇقرالار ـ نىڭ دەردىگە يېتىدىغان ئادەم بولغاچقا، يۇرتقا كەلگەن باج، ئالۋان ـ سېلىقلارنى بايلارنى تاپشۇرۇشقا مەج ـ بۇرلاپ، كەمبەغەللەرنى ئاسراپ قالىدۇ. چىرا يامۇلى ئون فۇلۇدىن چەرچەندىكى ھاشارغا پەرمان چۈشۈر ـ گەندە، شېرىپبەگ تورپاق، تۆگىلەرنى ئون فۇلۇدىكى بايلار چىقىرىشنى، كەمبەغەللەرگە سېلىق سالماس ـ لىقنى بەلگىلەپ، خاتا پەرمان، سىياسەتلەرنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. بۇ ئىشقا چىدالمىغان سەيداجى قاتار ـ لىقلار شېرىپ بوجاڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ، ئۇنى مەخپىي ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن يۇرتقا ئېلان قىلىشنى پىلانلايدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شېرىپ بوجاڭنى رەھىمسىزلەرچە ئۇرۇپ، دەسسەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۆرگەن خەلق ئۇنىڭ مۇسىبىتىگە قاتنىشىپ، كېيىنچە نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇپ چىقىدۇ.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شېرىپ بوجاڭ ھەققىدە يەنە داستانلارمۇ يېزىلغانلىقى مەلۇم. بۇ قوشاقلار چىرا ناھىيىسىدە خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دۇتار، راۋابلىرى ئارقىلىق ئېيتىلىپ ئەل ئىچىگە تارقالغان.

شېرىپ بوجاڭ فۇلۇدا،①
يىگىتلەرنىڭ گۈلىكەن.
ھايات چاغدا ھەمىشە،
غېرىبلارنى يۆلىگەن.

سېرىق سۆگەت سايىسىدا،
تېخى ئادەم ياتمىدى.
ئون فۇلۇدا شېرىپ بوجاڭ،
مۇرادىغا يەتمىدى.

① ئون فۇلۇ ــ چىرا ناھىيىسىدىكى بىر يۇرت ئىسمى ھەمدە تارىخىي ئاتالغۇ مەنىسىدە.

چارلۇق① تاغدىن قوي بېسىپ،
پۇماس② تاغقا يۆلەرمۇ؟
فۇلۇلۇقنى دېمىسە،
شېرىپ بوجاق ئۆلەرمۇ؟

ئۆگزىدە «بوق ـ بوق» قىلار،
شېرىپ بوجاقنىڭ دەمدىرى.
ئوغلىنى زىكىر قىلار،
نۇرى بېگىم پەدىرى.

باش يارنىڭ توپاسىدا،
ئارپا بىلەن ئاق يازغا.
شېرىپ بوجاق ئۆلۈپ كەتسە،
تۆلەم قالمدۇ نىيازغا.③

شېرىپ بوجاق ئۆي سالغان،
ئۈچ تېمىغا گۈل سالغان.
بىر تېمى قالغان چاغدا،
ئاخىرەتكە يول ئالغان.

ئەل يىغلىسا تەڭ يىغلاپ،
ئەل كۈلگەندە تەڭ كۈلگەن.
ئاشۇ ئەل قاياشىنىڭ
ئۆلۈشىنى كىم بىلگەن؟

شېرىپ بوجاق ياش ئەردى،
ئون فۇلۇغا باش ئەردى.
مۇتتەھەملەرگە قەھرى زىخ،
ياۋاشقا ياۋاش ئەردى.

سىنچاي چىنىدە مۇز بارمۇ؟
ھېجىر چىنىدە تۇز بارمۇ؟
يەتتە تاغنىڭ ئىچىدە،
شېرىپچاندەك ئۆز بارمۇ؟

شېرىپ بوجاق يۇمدى كۆز،
قىلالمىدى ئېغىز سۆز.
قالدى قايغۇ ـ ھەسرەتتە،
تاغۇ دەريا، دالا ـ تۇز.

ئاقتاشتىكى④ بۇغدايلىقتا،
ئۇنۇپ قاپتۇ بۇدۇشقاق.

---

① ② جاي ئىسملىرى.
③ نىياز ـــ ئادەم ئىسمى.
④ ئاقتاش ـــ چىرادىكى جاي ئىسمى.

شەرىپ بوجاڭغا قەست قىلغان،
قارا نىيەت ئۇرۇشقاق.

ئۇ كۆلۈڭدا قوقاس بار،
بۇ كۆلۈڭدا كۆممە بار.
شەرىپ بوجاڭ كۆرگەن كۈن،
يۈرتتا يەنە كىمگە بار؟

فۇلۇ ــ پۇماس يولىدا،
شەرىپ بوجاڭ ئىزى قالدى.
يىغلىماڭلار جەنىم بالىلار،
ئۇنىڭ سۆيگەن قىزى قالدى.

فۇلۇ ــ پۇماس ئاراسى،
بولدى ئىش گۇۋاھچىسى.
شەرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەن،
سەيداجىنىڭ غالچىسى.

بالدۇر تاياق سالغىنى،
غەرىب چىكاش دېگەن غالچا.
خۇدا بەرگەي جاجاڭنى،
كۆزۈڭگە پاتار سالجا.

تەلپىكىم سەككىز تالا،
تۆتى ئالا، تۆتى قارا.
شەرىپ بوجاڭغا زامىندۇر،
فۇلۇدىكى نىياز قارا.

دۇردۇن كەسكەن مىس قاچى (قايچا)،
تاۋار كەسكەن مىس قاچى.
قاتىللارغا باش بولغان،
فۇلۇدىكى سەيداجى.

سەيداجىدۇر نائەھلى،
ئەسلى ئادەم ئەمەستى.
شەرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرۈپ،
بەگ بولۇش ئىدى قەستى.

ئۇ جىلغىنىڭ مۇندەكى،
بۇ جىلغىنىڭ مۇندەكى.
ئۆزىگە يېنىپ تەگدى،
سەيداجىنىڭ چەندىكى.

چىرادىن چىققان ما يۈزى،[1]
بۇ ۋەقەنى يەللىدى.

① مايۈزى ــ ئادەم ئىسمى.

كىملىكىنى قاتىلىنىڭ
پاكىتتا دەلىللىدى.

يامۇلدىن ئىككى چېرىك،
يېڭى يارلىق ئەپچىقتى.
غېرىب چىكاشنىڭ قولىغا،
تۆمۈر كويزا سېپ چىقتى.

غېرىب چىكاش، سەيداجىنى،
نىيازغازى① يالاپ ماڭدى.
چېتىپ بىرىنى بىرىگە،
چەمبەرچاس باغلاپ ماڭدى.

ئۆي ئالدىدا سالاسۇن،
بەگلەر چىقىپ قاراسۇن.
شېرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەنلەر
چىرا يامۇلغا سولانسۇن.

ئەي غالچىلار، غالچىلار،
خۇدا بەرسۇن جاجاڭنى.
ئىتمۇ سىيىپ سۇغارماس،
ئۆلگەن چاغدا خاداڭنى.②

سۇكە ئۈستىگە كات قويدى،
هاجەتمەنلەر ياتسۇن، دەپ.
ئۈرۈمچىدىن خەت كەلدى،
غېرىب چىكاشنى ئاتسۇن، دەپ.

چىرا يامۇل داۋزىسى،
گاھ ئېچىلۇر، يېپىلۇر.
شېرىپ بوجاڭدەك مەرد يىگىت،
قايسى يۈرتتىن تېپىلۇر؟③

① شېرىپ بوجاڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن قاتىللار.
② مەيىت – جىنازا مەنىسىدە.
③ بۇ قوشاقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى مەتقۇربان ئىسمائىل، مەتسىدىق قۇربانىنىياز، ئابدۇقادىر توقسۇن، مەتقاسىم ئابدۇراخمان قاتارلىقلار توپلاپ رەتلىگەن.

40 ـ باب
ئابدۇرېھىم دورغا ھەققىدە قوشاق

ئابدۇرېھىم دورغا ــ ئەينى يىللاردىكى قۇمۇلنىڭ قوراي تاغ رايونى ئېدىر يېزىسىنىڭ دورغىسى. قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرى لاۋۇلداپ يېنىپ، سان ـ ساناقسىز كىشىلەر بۇ ئىنقىلابـ قا قاتنىشىپ، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى تىترەتكەن چاغدا، ئابدۇرېھىم دورغا خەلق تەرەپتە تۇرماي، خەلقـ قە يۈز كېلەلمەيدىغان بەزى ئىشلارنى قىلىپ قويۇپ، خەلقنىڭ نەپرىتىگە قالغان. ئەينى مەزگىللەردە ئارا ـ تۇرۇك ناھىيىسىدىكى تاغ خەلقى ئارىسىدا ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى مەسخىرە قىـ لىپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.

ئابدۇرېھىم دورغا بىلىشەڭكى،①
ساقال ـ بۇرۇتى كېلىشەڭكى.②
ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش بەرسە،
دۈشمەن سايان ئىگىشەڭگى.③

ئابدۇرېھىم دورغا پىتىنخور،
ھەممە ئىشنى بۇلغايدۇ.
دۈشمەنلەرگە تىل بېرىپ،
كېچە ـ كۈندۈز ياتمايدۇ.

دۈشمەن سايان ئېگىشىپ،
نە مەقسەتكە يەتكەنسەن؟
ئون ئىككى تاغ چوڭلىرىنىڭ،
سەدىقىسى بولۇپ كەتكەنسەن.

دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
خۇدا قىلدى ئەل ئامان.
ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ،
قورسىقىدا بەش جىڭ سامان.

ئابدۇرېھىم دورغا مۇناپىق،
نە مۇرادقا يېتەرسەن؟
ئاغزىڭغا مەرەز④ چىقىپ،
سەپەر ئايدا ئۆلەرسەن !

① بىلىسىلەر.
② كېلىشكەن.
③ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن مەنىسىدە.
④ مەرەز ــ ئاغزىغا چىقىدىغان بىرخىل يارا.

41 ـ باب
ھدايەتبەگ ھەققدە قوشاق

ھدايەتبەگ ـــ كەلپىن ناھىيسىدىن بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ھدايەتبەگ سودىگەر بولۇپ، سودا ئىشلىرىدا ئادىل، دىيانەتلىك ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا كەلپىندىكى كەمبەغەل ـ نامراتلارنىڭ بىر يىللىق باج سوممىسىنى مۇستەقىل ئۈستىگە ئېلىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتكەن. يەنە خەلقە تۈرمۇش بۈيۇملىرىنى تارقىتىپ بېرىپ، ئاۋام خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن.

ھدايەتبەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار بۈگۈنكى كۈنگىچە كەلپىندىكى خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھدايەتبەگنىڭ تۆگىسى
پارچە تاغدا[1] يايلايدۇ.
ھدايەتبەگ ئۆلۈپ كەتسە،
يۈرەك قانداق پايلايدۇ؟

ھدايەتبەگ ياش ئىدى،
يۈرت ئىشىدا باش ئىدى.
قازى ھاجىم ئەنسىرەپ
ئىككى كۆزى ياش ئىدى.

ھدايەتبەگ تەڭگىنى،
قىزىل تۇلۇمدا جىڭلايدۇ.
ئەتىۋار قىزى ھەپىزخان،
ۋاي ئاتام ! دەپ يىغلايدۇ.

ھدايەتبەگ ئۆلۈپ كەتتى،
نوچىلىق ياراشقاندا.
يۈرت ئىچىگە ئوت سېلىپ،
ھەممە قالدى ئارماندا.

سەۋر قىلىڭ بەختىخان،
سەۋر قىلىڭ توختىخان.
بالىلار يېتىم قالدى،
ئوبدان بېقىڭ زۇمىخان.

---

① كەلپىندىكى تاغ ئىسمى.

42 ـ باب
چىنارخان ھەققىدە قوشاق

«چىنارخان ھەققىدە قوشاق» ـــ قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

چىنارخان ـــ قۇمۇل ژاڭلىرى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە قۇمۇلنىڭ تاغلىق رايونىدىكى بىر كەمـ بەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قولى قىسقا بولغاچقا، كۈن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇنى ئوردىغا چاكارلىققا بەرگەنىكەن. چىنارخان ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ خان ئاغىچىلىرى ئۇنى قۇللارغا ئوخشاش ئىشلىتىپ، تىللاپ ۋە ئۇرۇپ، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلغان. دەرد ـ ئەلەمدىن ياش تۇرۇپلا ئۇنىڭ قاپقارا چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن. ئۇ ئۆمۈر بويى ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ھايات كەچۈرۈپ دۇنيادىن ئۆتكەن. «چىنارخان ھەققىدە قوشاق» ـــ قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ ئەنە شۇ زالىملىقىنى چوڭقۇر پاش قىلغان، ياش ئەۋلادلارغا بەختىيار زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا بەلـ گىلىك قىممەتكە ئىگە.

قانلىق دەھشەت ئوردىدا،
كۆز يېشىم دەريا بولدى.
قارا ساچىم ئاقىرىپ،
چىرايىم كەھرىۋا بولدى.

ئاتا ـ ئانام بىچارە،
ساتقانىكەن قۇللۇققا.
ئەلەم چېكىپ ئوردىدا،
كېتەلمىدىم قورۇققا.

سېتىۋېلىپ ئوردىغا،
«چىنارخان» دەپ ئات قويدى.
ئۇرۇپ، تىللاپ ھەم خارلاپ،
يۈز ـ كۆزۈمگە پۈت قويدى.

بىر كۈنىسى خان ئاغىچا،
«سۇ ئەكەل!» دەپ بۇيرۇدى.
ئىلمان سۇنى ئىسسىق دەپ،
يۈزۈمگە چېچىپ قوردى.

قۇمۇل ۋاڭنىڭ زۇلمىدا،
ماكان قىلدىم زىنداننى.
قانلار يۇتتۇم زىندانىدا،
قىيناپ ئۇرغاچ بۇ جاننى.

زالىم ئاغچا ئاستۇرۇپ،
تىتىۋەتتى تېنىمنى.
ئازاب بىلەن ئۆتكۈزدۇم،
ھەربىر سائەت، كۈنۈمنى.

ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
مەن چىنارخان زارىنى !
كىمگە ئېيتاي دەردىمنى؟
كىملەر ئاڭلار دادىمنى ! ؟

43 ـ باب
توختىبەگ ھەققىدە قوشاق

«توختىبەگ ھەققىدە قوشاق» ـــ قاغىلىق ناھىيىسىدە كەڭرى تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. توختىبەگ ـــ قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چوپان يېزىسىدىكى بىر زالىم بەگ. ئۇ 1947 ـ يىللىرى ئۆزى قاغىلىق ناھىيىسىگە، ئوغلى چوپانغا بەگ بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن، پومېشچىك ـ زومىگەرلەرگە زەربە بېرىش مەزگىلىدە، قانۇنسىز جازاغا تارتىلىپ باستۇرۇلغان. بۇ قوشاقتا چوپان خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيىتىدە تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، زالىملارنىڭ ھامان بىر كۈنى جازاسىنى يەيدىغان ئاقىۋىتى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

كاتەكتىن تۇخۇم ئېلىپ،
كۆمۈپ قويدۇق ئوچاققا.
توختىبەگنىڭ زۇلمىنى،
قېتىۋالدۇق قوشاققا.

قېرىسا كالتە بولۇر،
ئاق قۇشقاچنىڭ تۇمشۇقى.
توختىبەگكە باب كېلۇر،
ئۇزخان تازنىڭ قوشىقى.

بېغىمدىكى شاپتۇلنىڭ،
ئۆزى يوغان، شېخى پەس.
توختىبەگنىڭ زۇلمىدىن،
جان ساقلىماق بولدى تەس.

چۆللەردە تولا مېڭىپ،
تاپىنىمغا تاش پاتتى.
توختىبەگنىڭ دەردىدىن،
خاپىلىقتا باش قاتتى.

تاغدىن ئۇچۇپ ئۆلۈپتۇ،
باي خوجامنىڭ كالىسى.
توختىبەگكە ئىشلەيدۇ،
كەمبەغەلنىڭ بالىسى.

بىلەلمىدۇق زادىلا،
بۇ جاھانىڭ سىرىنى.
تارتىۋالدى توختىبەگ،
كەمبەغەلنىڭ يېرىنى.

قار ياغىدۇ ھەر كۈنى،
ئازغانسال① دېگەن جايدا؟
توختىبەگنىڭ زۇلمىدىن،
كەمبەغەلگە كۈن قايدا؟

كىمگە يېغلاپ كىمگە دەي،
دەرد ـ ئەلەملىك ھالىمنى.
چوپان خەلقى قارغايدۇ،
توختىبەگنى، زالىمنى.

ماڭسا ـ ماڭسا تۈگىمەس،
قاراقۇرۇم داۋانى.
چوپاندىكى توختىبەگ،
زالىملارنىڭ يامانى.

كۆچەت سالدى چوپانلىق،
ئىشىك ئالدى بېغىغا.
زامىن بولدى توختىبەگ،
گۈناھسىزلار جېنىغا.

ئەتىۋارلاپ ساقلىدۇق،
گۈرجەك بىلەن ئارىنى.
جايلىۋەتتى توختىبەگ،
موللا بىلەن قارىنى.②

موللا بالىسى قارىم،
قارىم بالىسى ئالىم.
چوپانلىقنى بەك ئەزگەن،
توختىبەگ دېگەن زالىم.

قىلسا ـ قىلسا تۈگىمەس،
ئۆڭ ئىشىنىڭ چالىسى.
بەگ بولۇپتۇ چوپانغا،
توختىبەگنىڭ بالىسى.

---

① ئازغانسال ـــ قاغىلىقتىكى جاي ئىسمى.
② ئوقۇمۇشلۇق قارىي ـ ئۆلىمالارنى دېمەكچى.

قار ـ يامغۇر تولا يېغىپ،
ئېقىنلاردا سەل بولدى.
توختىمەيگىنىڭ ئورنىغا،
روزى تارتۇق① بەگ بولدى.

غالچىلىرى چىشلەيدۇ،
كۈش ـ كۈشلىسا سەگ② بولۇپ.
ئالۋان ـ ياساق كۆپەيدى،
روزى تارتۇق بەگ بولۇپ.

ئەتىگەنده ـ سەھەردە،
ئولاي ئۇچتى قورامدىن.
روزى تارتۇق بەگ بولۇپ،
سەمرىپ كەتتى ھارامدىن.

قايسى گۈلگە ئوخشىتاي،
چارخورازنىڭ تاجىسىنى.
ھامان بىر كۈن بېرەرمىز،
زالىملارنىڭ جاجىسىنى !

① ② روزى تارتۇق ـــ توختىمەيگىنىڭ بالىسى. يۈزىده تارتۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەل ئارىسىدا روزى تارتۇق دەپ مەسخىرە قىلىنغان.
③ سەگ ـــ ئىت مەنىسىده.

44 ـ باب
زىلۇا سەنەم ھەققىدە قوشاق

زىلۇا سەنەم ــ 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ئۆتكەن. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا ھەممە ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتقان. ئەينى يىللاردا قۇمۇلدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ئاتۇش، يەكەن، خو ـ تەن قاتارلىق جايلىرىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە بارىدىغان قەدىمكى كارۋان يوللىرىدا ئۇزۇلمەستىن تۆگىلىك ھەم ئات ـ ئۇلاغلىق كارۋانلار قاتناپ تۇرىدىكەن. نۇرغۇن كارۋانلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ يەردە مال سېتىۋېلىپ، ئارام ئېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدىكەن. شۇ جەريانىدا ئۇلار زىلۇا سەنەم دېگەن ئايالنىڭ نامىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا مەھلىيا بولۇشقانىكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىجاد قىلىنغان ۋە قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بۇ قوشاقنىڭ تارىخىي قىممىتى خېلى يۇقىرى.

ئاتنى توقۇڭلار،
كېلىپ بۇ يەرگە.
مىنىپ چاپايلى،
تۆۋەن خوتەنگە.

تۆۋەن خوتەننى،
سەرپايە قىلدۇق.
نىشانە تۆگىنى،
قاتارە قىلدۇق.

قاتارە قىلغان،
سېنىڭ تۆگەڭدۇر.
مەستانە قىلغان،
شېرىن سۆزۈڭدۇر.

زىلۇا سەنەمنى،
ھېچ كىشى بىلمەس.
ياردىن سوراڭلار،
ھالىمغا يەتمەس.

كاككۇكۇم قوندى،
قاپاق تېرەككە.
زىلۇاخان سالدى،
ئوتنى يۇرەككە.

دەردىڭدە تاغلار،
قوندى مۇرەمگە.
ئەرزىمنى ئېيتاي،
زىلۇا سەنەمگە.

بولسا قاناتىم،
يەتسەم خوتەنگە.
ئەرزىمنى ئېيتاي،
زىلۇا سەنەمگە.

*　　*　　*

بىر دانە ئەردىم،
مىڭ دانە بولدۇم.
خەقتىن يوشۇرسام،
ئاشكارا بولدۇم.

سەمەرقەنتنىڭ بېشى،①
ساينىڭ بۇلاقى.
ئەجەب تويغازدى،
يولنىڭ يىراقى.

سەمەرقەنت يولىدا،
تال ـ تال قومۇش بار.
ئۆزى شۇ ياندا،
بۇندا نېمىش بار؟

سەمەرقەنت بېغىدا،
ئالما پىشىپتۇ.
ساپىقىدىن ئايرىلىپ،
يەرگە چۈشۈپتۇ.

ئايلا، خېنىملار،
نەدىن بولۇرلا؟
بىر سۆيۈۋالسام،
ئەلھەمدۇلىللا.

---

① قۇمۇل بىلەن سەمەرقەنت ئارىلىقىدىكى ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

45 ـ باب
توختى چوڭ ھەققىدە قوشاق

توختى چوڭ ـــ قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تاغ ئارىسىدىكى بىر يېزىسىدا ئۆتكەن خەلقىمىزنىڭ ئادەم. ئۇ يۇرتقا باش بولغاندىن كېيىن، خەلقنى پايدىلىق بەزى ئىشلارنى قىلىپ، ئاۋامنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ خوتۇنى دانىخان ئېرىنىڭ ھوقۇقى ۋە دۆلىتىدىن پايدىلىنىپ، كەمبەغەل ـ نامراتلارنى كۆزگە ئىلماي، يۇرت ئىچىدە كۆرەڭلەپ يۈرگەن. ئاخىرى توختى چوڭ باشقىلارنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، يامۇلغا سولانغان ۋە شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ قوشاقتا يۇرت خەلقىنىڭ توختى چوڭغا بولغان ھېسداشلىقى ۋە سېغىنىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىدا،
قاتار ـ قاتار سەگە تېرەك.
دانىخاندەك چوكانغا،
توختى چوڭدەك ئەر كېرەك.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىدا،
ئالا پاچاق ئات باغلاقلىق.
توختى چوڭنىڭ ئارقىسىدا،
ئالتە چېرىك يالاقلىق.

توختى چوڭنىڭ ئاتلىرى،
ئېغىلدا قوناق يەيدۇ.
ئالدىراڭغۇ توختى چوڭ،
يامۇلدا تاياق يەيدۇ.

پەرەڭ مىلتىق ئۇچىسىدا،
ئاتالمىغان توختى چوڭ.
ئالا پاچاق ئات مىنىپ،
قاچالمىغان توختى چوڭ.

توختى چوڭنىڭ ۋاقتىدا،
مەپىگە چۈشكەن دانىخان.
توختى چوڭدىن ئايرىلىپ،
ئېشەك مىنگەن دانىخان.

توختى چوڭنىڭ ۋاقتىدا،
دۇردۇن كىيگەن دانىخان.
توختى چوڭدىن ئايرىلىپ،
ماتا كىيگەن دانىخان.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىغا،
ئۆتكەن ـ كەچكەن قارايدۇ.
يىغلىمىسىلا دانىخان،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغانلار،
تەختكە چىقتى قۇرغۇنلار.
راھەتلەندى بىر ئوچۇم،
ئازاب تارتتى نۇرغۇنلار.

46 ـ باب
سادەتخان ھەققىدە قوشاق

سادەتخان ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ دۆڭكۆۋرۈك ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ شۇ مەھەللىدىكى مەزورخان دېگەن بىر ئاق كۆڭۈل ئايالنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىدىن ياخشى تەلىم ئالغان. ئۆزى ناھايىتى چىرايلىق، كېلىشكەن بولۇپ، كۆرگەن كىشىلەر بۇ قىزنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. بىر قېتىم سادەتخان سىرتقا چىققاندا، ياڭ زېڭشىننىڭ قول ئاستىدىكى بىر ھەربىي ئەمەلدار ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ نىيىتىنى بۇزغان. ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇپ، مەزورخانغا ئەلچى كىرگۈزگەن. لېكىن، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، پاك قىز سادەتخان ھەربىي ئەمەلدارغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، بۇ نىكاھقا قوشۇلمىغان. ھەربىي ئەمەلدار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئاخىرى ئۇنىڭ بىلەن مەجبۇرىي ھالدا تويى قىلماقچى بولغان. سادەتخان ئۆز ئەركىنلىكىنى قوغداش يولىدا ئۆلۈۋالغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ئېچىنىشلىق تارىخنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

سادەت خېنىم، سادەتخان،
سۆزى سىلىق سادەتخان.
ئۇلانباينىڭ كۆلىدە،
ئالتۇنبېلىق سادەتخان.

قولۇمدىكى ئۇزۇكنىڭ،
ياقۇت كۆزى سادەتخان،
مەزورخاننىڭ بېغىدىكى،
گۈلنىڭ ئۆزى سادەتخان.

ئۆزى خۇشخۇي، كېلىشكەن،
چېچى قىرىق ① سادەتخان.
كۆزىمىزدىن كەتمەيدۇ،
رەڭگى ئىللىق سادەتخان.

سادەت خېنىم ساي كەچتى،②
ئاق بەتىنكىسىنى يەشتى.
بىزنى دەردكە سېپ قويۇپ،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتى.

---

① قىرىق تال ئۆرۈلگەن چاچ.

② «سادەتخان ھەققىدە قوشاق»نىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانا ئىجاد قىلغان. بۇ يەردە ئەينى يىللاردىكى ئۇرۇمچى سايى يولىنى دېمەكچى.

47 ـ باب
ئابدۇنىياز مىراب ھەققىدە قوشاق

ئابدۇنىياز مىراب ـــ قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسى ئۆيلەر مەھەللىسىدىن بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ئۈچ بېگى (سۇ بېگى، چارۋا بېگى، تېرىقچىلىق بېگى) بولغانىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئاۋام خەلققە ئالۋان ـ سەيسى چېچىپ، خەلقنى كۆپ قاقشاتقانىدى. 1932 ـ يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى ما جۈڭيىڭنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ ئىچكىرىگە قېچىپ كېتىشى، شېڭ شىسەينىڭ ئۈستۈن ھەربىي كۈچ بىلەن قىلغان قايتۇرما ھۇجۇملىرىغا تەڭ كېلەلمەي، ۋاقىتلىق چېكىنگەن پەيتتە، ئابدۇنىياز مىراب ئەنشىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايدا بىر مەزگىل تۇرغان. كېيىن، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ، قايتىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، ئۇ يەنە ئاراتۇرۇككە قايتىپ كەلگەن. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ مەزگىللەردىكى ۋەقەلەرگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان. مەلۇم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئابدۇنىياز بەگ بولۇپ،
ھەممە ئىشنى باشلىدى.
كۆڭلىدە ئوي، پەمى يوق،
قاملاشتۇرالماي تاشلىدى.

قاملاشمىغان نېمىشقا؟
خوتۇنى ئۇنى باشلىغان.
بىلىپ قېلىڭ خالايىق،
يۇمشاقباشنى قاشلىغان.

بېشىنى قاشلاپ يۇرۇپ،
قېچىپ كەتتى كېچىدە.
خالايىق بىلمەيدۇ دەپ،
خۇشال بولدى ئىچىدە.

ئابدۇنىياز دېگەن يۇمشاق،
مال ـ دۇنياغا تويمىدى.
ماڭمايمەن دېگەن چاغدا،
خوتۇنى قۇلاق تولغىدى.

نىياز بەگ تۇلۇمچاشقان،
ئالۋان ـ سەيسىنى چاچقان.
خەلق قوزغىلىپ چىقسا،
توشقاندەك بەدەر قاچقان.

48 ـ باب
مولا يا قۇپ هوشۇر دامولالام ھەققىدە قوشاق

مولا يا قۇپ هوشۇر دامولالام ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان بىر ئاقكۆڭۈل زات بولۇپ، پەيـ
زىۋات ناھىيىسى تەۋەسىدە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن ئۆلىمالارنىڭ بىرى. ئۇ ھاياتىدا مەكتەپ ئېچىپ
نۇرغۇن بالىلارنى ئوقۇتۇپ، كىشىلەرنى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېڭىچە پەن ـ مائارىپ يولىغا
باشلاپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ ۋاپات بولغاندا، پەيزىۋات خەلقى ئۇنىڭغا قاتـ
تىق ماتەم تۇتۇپ، چوڭقۇر ئەسلىگەنىدى.

پەيزىۋاتنىڭ ئىچىگە،
چىراغ ئىدىڭ دامولالام.
يېتىم ـ يېسىر، يوقسۇلغا،
ئامراق ئىدىڭ دامولالام.

ئۆزەڭ هايات چېغىڭدا،
بۇلبۇل ئىدىڭ دامولالام.
قاراڭغۇنى يورۇتقان،
يۇلتۇز ئىدىڭ دامولالام.

هويلاڭدىكى كۆچەتنى،
شامالالار قايرىۋەتكەنمۇ؟
ساڭا تەگكەن پىغانلار،
شۇنداق قاتتىق تەگكەنمۇ؟

تاشيولدىكى شوپۇرلار،
كابىنكىغا سالغانمۇ؟
ئوقتەك كەلدى شۇم خەۋەر،
راستى بارمۇ ـ يالغانمۇ؟

پەيزىۋاتلىق يىغلىدى،
خەۋەر ئاڭلاپ دەرھالالام.
ئۆتكەن ئۆمرۇڭ هەر ۋاقىت،
تەپسىر ئېيتىپ دامولالام.

خاتىرجەم يات قەبرەڭدە،
نۇرغۇن ئادەم قېشىڭدا.
قىلار دۇئا ـ تىلاۋەت،
يۇرتداشلىرىڭ بېشىڭدا.

49 ـ باب
ئايسخان ھەققىدە قوشاق

ئايسخان ـــ قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن. ئۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ غەمـ خورلۇقى ئارقىسىدا ياخشى تەربىيە كۆرگەن. ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە زور ئىشتىياق باغلاپ، قوشاق، ناخشا ئېيتىش بىلەن خەلق ئارىسىدا كۆزگە كۆرۈنگەن. شەخسەن ئۆزى بىر راۋاب ياساپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان ناخشا ـ قوشاقلارنى چېلىپ، جامائەتنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغان. شۇ مەزگىلدە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ توخۇلۇ يېزىسىدىكى خوجامبەردى مىراب دېگەن كىشى ئايسخاننى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇمۇ «گۈل شەـ خىدا ئايسخان» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ، ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ ئىكـ كىيلەن ئېيتقان ناخشا ـ قوشاقلار خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ، بېيىپ، بۈگۈنكى دەۋرگە ئۇلاشقان. بۇ قـو ـ شاقلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى.

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
ئۆيلىرىگە بارايلىمۇ؟
ئالتە سەرگە ئېشەك ئېلىپ،
مىنگىشىپ ماڭايلىمۇ؟

ئايسخان كېتىپ بارار،
ئوڭ قولىدا گۈللىرى.
ۋاي ئايسخان توختىسىلا،
بىزگە بارمۇ كۆڭۈللىرى؟

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
گۈل شېخىدا ئايسخان.
قۇرۇپ كېتەر بولدۇم مەن،
يار ئىشقىدا ئايسخان.

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
ئەتىدىن ھالىم خاراب.
كېچە بولسا ئۇيقۇ يوق،
باغ ئارا تام ياقىلاپ.

يارىمنىڭ ئېتى ئايسە،
خىيالىمدىن چىقمايسەن.
سېنىڭ بىر خىيالىڭ بار،
مەندىن ئايرىلاي دەمسەن؟

باغقا كىردىم كېچىلەپ،
ئايسىخاننى يېتىلەپ.
ئايسىخان ئارقىدا قالدى،
يول تاپالماي تەمتىرەپ.

ئايسىخانۇ – ئايسىخان،
ئەرگە چىققان ئايسىخان.
بالىلىرىنى تاشلاپ قويۇپ،
داڭقى چىققان ئايسىخان.

50 ـ باب
دۆلەتخان ھەققىدە قوشاق

دۆلەتخان ـــ ئەسلى قۇمۇلنىڭ تاغلىق يېزىسى بولغان تۆمۈرتى دېگەن جايدىن بولۇپ، ناھايىتى كىـ
لىشكەن، چىرايلىق ئايال ئىكەن. شۇڭا، نۇرغۇن يىگىتلەر ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ، ئۆز نىكاھىغا ئېلىشنى
تەلەپ قىلغانىكەن. لېكىن، دۆلەتخان قۇمۇلنىڭ ئىدىكى بىر كىشىگە ياتلىق بولۇپ كەتـ
كەن. شۇنىڭدىن كېيىن، كىشىلەر ئارىسىدا بۇ ئايالغا قارىتا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار پەيدا بولۇپ، بە ـ
زىلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ، بەزىلەر ئۇنى چۆكۈرۈپ قوشاقلارغا قاتقان.

قەدىم ئۆتكەن بىر دۆلەت،
ئەمدى ئۆتتۈم مەن دۆلەت.
تۆمۈرتىلىكنى يېسىر قىلىپ،
ئىدىرغا كەتكەن مەن دۆلەت.

دۆلەتخاننىڭ دەردىدە،
يىگىت بالىلار سەڭگىسەر.[1]
مەھەللىلەردە توپلىشىپ،
ئاچچىقىدا «خەپ!» دېيىشەر.

تۆمۈرتىگە چىقىپتۇ،
تەمە بىلەن بىر بەڭگى.
بۇ بەڭگىنى يېڭىپ قويغان،
دۆلەتخان دېگەن يەڭگى.

① سەڭگىسەر ـــ سەرسانلىق مەنىسىدە.

51 ـ باب
ئايۇپبەگ ھەققىدە قوشاق

ئايۇپبەگ ھەققىدىكى قوشاق چىرا ناھىيىسىدە خېلى كۆپ ئومۇملاشقان. ئايۇپبەگ ئەسلىدە ئاقسۇ ـ نىڭ باي ناھىيىسىلىك ئادەم. ئۇ «ئادارېن» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ، 1928 ـ يىللىرىدىن 1930 ـ يىللىرىغا قەدەر چىرا ناھىيىسىگە ھاكىمبەگ بولغان. شۇ مەزگىللەردە ئۇ ھەرقايسى يېزا ـ كەنتلەردىكى قول ھۈنەرۋەنلەرگە خام، تالما، چەكمەن، ئەتلەس قاتارلىق ئالۋان ـ ياساقلارنى قويۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى زار ـ زار قاقشاتقان. زۇلۇمغا چىدىيالمىغان قول ھۈنەرۋەنلەر ناخشا ـ قوشاقلارنى توقۇپ، ئايۇپبەگنىڭ زۇلۇمغا نارازىلىق بىلدۈرگەن.

بۇ قوشاق ئەنە شۇ مەزگىللەردىكى چىرا ئەمگەكچى خەلقنىڭ زالىملار زۇلۇمىغا قارشى نارازىلىقى ۋە شىكايەتلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئۈچ[1]نى ئەتتۈق پاختىدا،
ئۈننى يايدۇق تاختىدا.
خۇش ئېگىردۇق چاقنى بىز،
ئا دارېنىڭ ۋاقتىدا.

زورلۇق بىلەن يۈرت سورىغان،
ئا دارېن دېگەن ئامبال.
بىز توقۇغان تالمىدا،[2]
كىيگەن قاتمۇ قات تامبال.

ھۈنەرۋەنلەر جەم بولدۇق،
قاپقاراڭغۇ ئايۋانغا.
ماتا شايى توقىدۇق،
ئا دارېنغا، ئالۋانغا.

ئاسماندىكى ئۈكەر بىز،
ئا دارېنغا نىمكار بىز.
كۈندۈز بولسا ئارام يوق،
كېچىلىرى بىكار بىز.

ئا دارېنىڭ بېغىدا،
ئانار بىلەن ئەنجۈر بار.

---

① ئۈچ ـــ يىپ ئېگىرىشكە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلىدىغان ئاق پاختا پىلتىسى.
② خام، تالما ـــ يەرلىك ئۈسۈلدا پاختىدىن ئىشلەپ چىقىرىلغان رەخت.

كەمبەغەلنىڭ بوينىدا،
تاقاق[1] بىلەن زەنجىر بار.

ئا دارېننىڭ ۋاقتىدا،
خويمۇ تويدۇق زۇلۇمغا.
بايلار ئەيش ـ ئىشرەتتە،
ئوخشاپ كەتتى تۇلۇمغا.

كەمبەغەلنىڭ بېشىدا،
ئالۋان تولا، دەرد تولا.
ئا دارېننىڭ ئۈستىدە،
شىكايەتلىك گەپ تولا.

غىچىرلايدۇ ئايۋاندا،
ماتا شايى دۇكىنى.
قاچان تويار پارىخور،
ئا دارېننىڭ پوكىنى؟

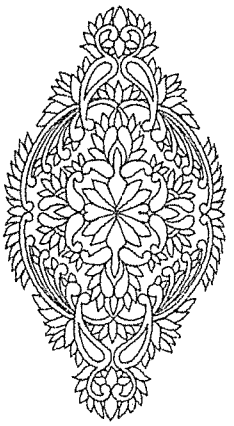

① تاقاق ـــ بىرخىل جازا قورالى، ئادەمنىڭ بوينىغا سېلىنىدۇ.

52 ـ باب
سادىق قۇرمال ھەققىدە قوشاق

سادىق قۇرمال ـــ قۇمۇلدىكى ئارا تۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ئېرىنكىر يېزىسىدىن بولۇپ، ئەينى يىللاردا قۇرمال بولغان. ئۇ ھەققانىيەتنى قوللايدىغان توغرا پىكىرلىك، ئەقىللىق، پەم ـ دىتى بار ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان مەزگىللەردە، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ياخشى مەسلىھەتچىسىگە ئايلانغان.

سادىق قۇرمال كىچىك يېشى،
ھەممىدىن ئارتۇق بىلىشى.
ھەممە خەققە يېقىپ قالدى،
ئۇنىڭ قىلغان كېڭىشى.

سادىق قۇرمال ياخشى ئەر،
ھەممە ئىشنى ئويلىغان.
خاتۇنجاق ①نى ئايرىۋېلىپ،
بىرمۇ چېرىك قويمىغان.

① خاتۇنجاق ـــ قۇمۇلدىكى ھەربىي ئەمەلدار.

53 ـ باب
مۇھەممەت مىرزا ھەققىدە قوشاق

مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەت سىدىق بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىش قاملاشتۇرىدىغان بىر مىرزىسى ئىكەن. ئۇ ۋاڭلىق ئوردىسىدا ئىشلەش جەريانىدا بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلغان. كېيىن، قۇمۇل ۋاڭلىرى بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشكەن ۋە ئۇ جايدا بىرنەچچە ئاي تۇرۇپ ئاندىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ئىجاد قىلىنغان بەزى قوشاقلار ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئالا ئات كىمنىڭ ئېتى؟
مۇھەممەت سىدىقكامنىڭ ئېتى.
ئۆزى بېيجىڭدە تۇرۇپ،
ئالتۇن شىرىلەردە خېتى.

54 ـ باب
سەلىمە ھەققىدە قوشاق

«سەلىمە ھەققىدە قوشاق» ـــ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل ئىلگىرى خوتەننىڭ كېرىيە ناھىيىسىدە سەلىمە ئىسىملىك ناھايىتى گۈزەل بىر قىز ئۆتكەنىكەن. قىزنىڭ ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، تۇل ئانىسى بىللەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. شۇ مەھەللىدىكى بايلارنىڭ بالىلىرى بۇ قىزنى تالىشىپ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشۈپتۇ. لېكىن، ئادالەتسىز فېئودالىق قانۇن باي بالىلىرىنى جازالىماي، بەلكى گۇناھىنى بىگۇناھ، مەسۇم قىزغا ئارتىپ، ئۇنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشكە پەرمان قىپتۇ، نۇرغۇن ئادەم ئارىغا چۈشۈپ ئارىلاشقان بولسىمۇ، ئىلاج قىلالماي ئاخىرى گۇناھسىز قىز ئۆلتۈرۈلۈپتۇ.

«سەلىمە ھەققىدە قوشاق» ـــ ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئورنىنى، باشلىرىدىن كەچۈرگەن رەھىمسىز قىسمەتلىرىنى بايان قىلىپ، فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قىزنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سەلىمەنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ جىنازىسى ئالدىدا يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

قارا كىگىز جىنازا،
ئۆزى ئېگىز جىنازا.
كۆرۈۋالاي قىزىمنى،
توختاپ تۇرغىن بىر ھازا!
ئاھ، ھەسرىتا، ھەسرىتا،
رەھىمىڭ يوقمۇ ئەي ئاللا.

ئۇزۇن ـ ئۇزۇن قارا چاچ،
جانغا پاتسا مەيلىمۇ؟
ئىسىت! قىزىم سەلىمە،
گۆردە ياتسا مەيلىمۇ؟

چىدىمايمەن بۇنىڭغا،
ئېسىلىمەن بوينۇڭغا.
مۇنداق ئازاب تارتقۇچە،
مېنىمۇ ئال قوينۇڭغا!

ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت،
بىزگە كەلدى ئەلەم ـ دەرد.
قاچان تۈگەر ئالەمدە؟
تۈگىمەيدىغان بۇ قىسمەت !

سېنى ئاسقان ئېگىز دار،
ئۆرۈلمىدى، قېپقالدى.
تەڭشەلمىگەن بۇ جاھان،
چۆرۈلمىدى، قېپقالدى.

قارا كىگىز جىنازا،
ئۆزى ئېگىز جىنازا.
مېنى بىللە سېلىپ كەت،
قىزىم بىلەن ئېلىپ كەت !
قانداق قىلاي ئىلاھىم !
رەھمىڭ يوقمۇ خۇدايىم؟

55 ـ باب
يۇنۇس خوجا ھەققىدە قوشاق

يۇنۇس خوجا ـــ قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاقتا ئەۋلادلىرىدىن بىرى. ئۇ مەمۇدىخان دېگەن بىر چوكان بىلەن ياخشى كۆرۈشۈپ قالىدۇ ۋە بۇ جەريانداتا ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى قوشاقلار خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

بۇ دالاڭ ئېگىز دالاڭ،
مەمۇدىخان يۇرگەن دالاڭ.
قوينىدا يۇنۇس خوجا،
بېلىمدە زوچۇ پوتاڭ.①

بۇ دالاڭ ئېگىز دالاڭ،
ئەگىپ كېتەلمەيدۇ كىشى.
يېڭى تۇتقان يارىدىن،
ئۈمىد ئۈزەلمەيدۇ كىشى.

① زوچۇ پوتا ـــ شايى بەلۋاغ. يىپەكتىن ئىشلەنگەن بەلۋاغ مەنىسىدە.

ئون ئىككىنچى قىسىم خەلق قوشاقچىلىرى، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ قوشاقلىرى

1 ـ باب
سەلەي چاققان قوشاقلىرى

سەلەي چاققان ـــ بىر مەشھۇر تارىخىي شەخس بولۇپ، ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ چاقناپ تۇرغان يۇلتۇز ـ لىرىنىڭ بىرى. ئۇ داڭلىق لەتىپىچى، قىزىقچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تالانتلىق قوشاقچى، ئەلنەغمە ـ چىدۇر.

سەلەي چاققان 1790 ـ يىلى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا ناۋاي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1850 ـ يىلى ئانا يۇرتىدا ۋاپات بولغان. ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىغا دەپنە قىلىنغان.

خەلق ئارىسىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، سەلەي چاقچان خۇش ئاۋاز دادىسىنىڭ ياخشى مىجەز ـ خاراكتېرىنى ئوبدان ئىگىلىگەن. ئۇ پۈتكۈل ھاياتىدا نۇرغۇن يۇرتلارغا بېرىپ، مۇڭلۇق راۋابىنى چېلىپ قوشاق ئېيتىپ، لەتىپىلەرنى سۆزلەپ، خەلق بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولغان. يۇرت كېزىپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۆز خەلقىنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە يېڭىلىققا تەلپۈنۈش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى سەلەي چاققانىنىڭ خەلقپەرۋەر سەنئەتكار بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس سالغان. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ پايدىسىغا كۈلۈپ، زىيىنىغا يىغلىغان. پۈتكۈل ھاياتىدا چىرىك، كونا ھاكىمىيەتنىڭ قولچوماقچىلىرىنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىساس ـ ئۆچىنى ئېلىپ بېرىدىغان يالقۇنلۇق قوشاقچى، ئۆتكۈر لەتىپچى، قىزىقچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان. سەلەي چاققان گەرچە كۇن ئېلىش مەقسىتىدە، بىر مەزگىل خان ئوردا ـ سارايلىرىدا، كونا ھۆكۈمەت ۋە ھاكىم ـ بەگلەرنىڭ مەھكىمىلىرىدە ئىشلەپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، بىر ئۆمۈر روھىي دۇنياسىنى ساپ تۇتۇپ، چىرىكلىك ۋە ئەيش ـ ئىشرەتتىن يىراق تۇرغان، پاك ۋىجدان بىلەن ياشىغان. سەلەي چاققان خۇش ئاۋاز، گەپ ـ سۆزدە ھازىر جاۋاب، ھەزىلكەتتە چېۋەر، چەبدەس بولغانلىقى، ئۇنىڭ لەتىپىسى، ناخشا ـ قوشاقلىرى ھېسسىياتقا باي بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى ماختاپ «سەلەي چاققان» دەپ تەرىپلەشكەن. بۇ نام ھازىرغا قەدەر كىشىلەر ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە. سەلەي چاققان قوشاقلىرى خۇددى لەتىپىلىرىگە ئوخشاش جەڭگىۋار خاراكتېرگە ئىگە، مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى ئاممىباب، ھېسسىياتى كۈچلۈك، ئۇ ئەينى دەۋرنىڭ تېرمومېتىرىدۇر.

1

سەلەي چاققانىنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئېتىمنى سورىساڭ سەلەي،
قەشقەر بېشى ئوپالدىن.

راۋاب چېلىپ ئويناپمەن،
قورقماي لويى، ئامبالدىن.

ئىشەنى سورىساڭ ناۋاي،
ھالىمنى سورىساڭ ھالۋاي.
ئۆزۈمنىڭ كارىغۇ چاغلىق،
يۈرتۇمدا بولمىسۇن ئاھ ! ۋاي !

لەقمەم سورىساڭ چاققان،
يۈرىكىمدە ئوتۇم بار.
ئەزىزانە قەشقەردەك،
قەدىم دەرگاھ يۈرتۇم بار.

2

سەلەي چاققانىنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرگەن يارىغا ئېيتقان قوشىقى:

ئىشىكىڭدىن ئۆتسەم مەن،
راۋاب چالىدۇ دەمسەن؟
بەگلەر ئۆيىدىن كەتسەم،
يارسىز قالىدۇ دەمسەن؟

مېنىڭ ئالتۇن يارىم بار،
يۈزلىرى ئانارىم بار.
رەقىب قولىدىن ئامان،
بىر كۈنى يانارىم بار.

بەگلەر چۈشەر تۈزاققا،
ئۆزى قۇرغان دوزاخقا.
مېنىڭ يارىم قايتىدۇ،
ئانچە قالماي ئۇزاققا.

ئۆزۈمنىڭ ئۇ جانانىم،
يارىمغا پىدا جانىم.
ئېيتىشقىنىم ئېيتىشقان،
تامچە قالغۇچە قانىم.

3

قارا كۆچلەر زۇلۇمىغا قارشى ئېيتقان قوشىقى:

كەتمەن چاپىدۇ باللا[1]،
قوناق چاچىدۇ باللا.

① باللا ــ بالىلار مەنىسىدە.

ئالۋان، ياساق دەستىدىن،
نەگە قاچىدۇ باللا؟

كەتمەن چاپقان باللانىڭ،
ئەڭلى تۆكۈلۈپ كەتتى.
شە (ھەر) گە كىرسە سەيسىدىن،
قەددى پۈكۈلۈپ كەتتى.

مانجۇلارنىڭ ئەسكىرى،
خۇددى قاغا، چېكەتكە.
يامراپ، يالمىدى ئەلنى،
قانداق قىلىمىز دەردكە؟

مانجۇ چېرىكى دەيدۇ،
بەگنىڭ تىرىكى دەيدۇ.
گادايلارنى ئېزىشتە،
باينىڭ شېرىكى دەيدۇ.

باينىڭ شېرىكى مىراب،
ئالدى سۈيۈمنى توراپ.
ھەممىسىنىڭ گېپى بىر،
قانىنى ئىچىدۇ شوراپ.

ئوينىڭ دەردى بار باللا،
ئوينىڭ زەردى بار باللا.
بۇ دەردلەرنىڭ داۋاسى،
ئويلاڭ نەدە بار باللا؟

4

سەلەي چاققان ئاتۇشقا بارغاندا يۈرت خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتۇش قىزلىرى ئوتقاش،
ئاشنىڭ يىلىكى چۆپ ئاش.
قول باغلىشىپ تۇرىدۇ،
چۆپ ئاش ئالدىدا كۆپ ئاش.

بەشكېرەم ئۇنى بولسا،
ئاۋاتنىڭ تۇزى بولسا،

زەپ ئوخشايدۇ چۆپ دېگەن،
ئاتۇشنىڭ قىزى بولسا.

سەلەيدەك يىگىت بولسا،
شۇنداق قىزغا جۈپ بولسا.
گۈلدەك ئېچىلىپ بەختى،
پەرزەنتىمۇ كۆپ بولسا.

چۆپ بولسايۇ - چۆپ بولسا،
يىلىك بىلەن چۆپ بولسا.

5

يۇمىلاق شەھەر سېپىلى ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

مەيلى سوقىلى سېپىل،
ئالۋان كەلمىسۇن ئەمدى.
شەھىرىمىزنىڭ قوينىغا،
ئەغيار كەلمىسۇن ئەمدى.

مەيلى سوقىلى سېپىل،
دۈشمەنلەرنىڭ يولىغا.
كىملەر بولىدۇ كېپىل،
ئىشلىگەنلەر پۇلىغا؟

مەيلى سوقىلى سېپىل،
بىز قىلمىغان ئىش بارمۇ؟
ئالۋان - سەيسە دەستىدىن،
قىينالمىغان كىشى بارمۇ؟

پاختا ئاتار پوچىغا،
كېرەك ئەمەسمىش زەيلىك.①
ئاغزى بىلەن شە (ھەر) سوقۇپ،
غادايغانغا نېمە دەيلىك؟

① زەيلىك — پاختا ئاتىدىغان تاراق.

مەيلى سوقىلى سېپىل،
بىز بارگاھقا يېتەيلى.
ئىشىكىڭ يولىنى تېپىپ،
دادخاھ① قا ئېيتايلى.

ئىشلە دەردى بار باللا،
ئىشلە زەردى بار باللا.
نەگىمۇ كېتەلەيتتىڭ،
پاتمان قەرزى بار باللا.

شە (ھەر) نىڭ ھاكىمى زوردۇن،
كىيىشى تاۋار ـ دۇردۇن.
بىر پەرمان بېرىپ قويسا،
نامراتنىڭ كۈنى سولغۇن.

بىزلەر سوققان سېپىلغا،
بەگلەر كىرىپ ئالماقچى.
شە (ھەر) نىڭ تېشىدا پۇقرا،
نېمە بىلەن قالماقچى؟

مەيلى سوقىلى سېپىل،
باللا، توپىغا يېپىل.
يۇرتنىڭ ئىشىغا ئاخىر،
ئەلنىڭ بالىلىرى كېپىل.

6

ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

بىز ئەمدى نېمە دەيلى،
بەگنىڭ شۇنچىمۇ مەيلى؟
قىش كەلگۈچە پۇل تېپىپ،
ئۆينىڭ غېمىنى يەيلى.

كۆپنىڭ ئەمدى بوپ قالدى،
كىيىمى يالاڭ، جۇل ـ جۇل.

① دادخاھ ـــ داد ـ شىكايەت قىلىدىغان ئورۇن. ئەرزخانا مەنىسىدە. بۇ قوشاقنى سەلەي چاقىقان قەشقەر شەھىرى ئىچىدىكى يۇمىلاق شەھەر سېپىلىنى سوققان مەزگىللەردە قوشقان.

ئىشلىگىنى ساپ نېسى،
يىل ئۆتتى، قېنى ئۇ پۇل؟

بىزلەر ئىشلىسەك تاڭدا،
سوغۇق تېگەر چۈشكۈرۈپ.
باي بالىلىرى يوتقاندا،
ياتامدىكىن چۈش كۆرۈپ.

بىز ئىشلىسەك كۆرەمدۇ،
باداڭ قورساق ئامبالىلار؟
ئىشلەۋېرىپ ئۆلەمدۇق،
تاسما قورساق قاقشالىلار؟

مەھبۇسلاردەك ئىشلەيمىز،
پۇل ئالالماي بىكارغا.
كىم «بەرمەڭلار پۇل» دەپتۇ،
دېھقانلارغا، نىمكارغا.

بەزەن كېلەر ئاتمىز،
ئۇستۇاش كىيىم ئېلىپ.
بەزەن كېلەر ئانمىز،
سۈيۈقئاش - قېيما ئېلىپ.

بىز ئەمدى نېمە دەيلى؟
بەگنىڭ شۇنچىمۇ مەيلى.
كىم ئىشلەيدۇ ئېتىزدا؟
ئاشلىق غېمىنى يەيلى.

مانجۇ چېرىكى دەيدۇ،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.
قانچە ناله قىلساقمۇ،
دەردىمىزگە يەتمەيدۇ.

چوماق بىلەن قۇتۇلماق،
ئادىتى بار غالجىردىن.
شۇنداق قىلىپ قۇتۇلساق،
ئەجەب ئەمەس مانجۇدىن① ...

① مانجۇدىن — چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زالىم ئەمەلدارلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

2 ـ باب
موللا زەيدىن قوشاقلىرى

موللا زەيدىن ـــ ئاتاقلىق تارىخىي شەخس، ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلىرىنىڭ بىرى. ئۇ داڭلىق لەتىپچى، قىزىقچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە يالقۇنلۇق خەلق قوشاقچىسى، ئەلنەغمىچىدۇر.

موللا زەيدىن 1815 ـ يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈندىكى باغرا يېزىسىدا نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى يىراق ـ يېقىندا خېلى زور نام چىقارغان قوغۇنچىلىق ئۇستىسى ئىدى. ئۇ ئالتە يېشىدا مەھەللىدىكى خۇسۇسىي مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت ـ ساۋاتىنى چىقارغان. 11 يېشىدا مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان. 17 يېشىدا مەكتەپ پۈتتۈرگەندە، ئۇ بەزى ئەرەبچە كىتابلارغا مەنە ئېيتالايدىغان، ئەرەبچە شېئىر ـ نەزمىلەرنى رەسمىي يادلاپ بېرەلەيدىغان بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئەقىللىق بولغاچقا، جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئۆگەنگەن، ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىر ـ نەزمىلىرىنى كۆپ يادلاپ، پىششىق ئىگىلىگەن. ئاۋام خەلقنىڭ تىلى، ئۆرپ ـ ئادىتى، مەشرەپ، سەنەملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن. ئۇنىڭ لەتىپىلىرى پىچان، قۇمۇل، تۇرپان تەۋەسىدە توي ـ تۆكۈن، بەزمە ـ مەشرەپلەردە كەڭ ئېيتىلغان، ئۇ يالغۇز لەتىپە ـ چاقچاق ئېيتىش بىلەنلا داڭ چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى يەنە قوشاق ئېيتىش بىلەنمۇ داڭ چىقارغان. ئۇنىڭ لەتىپە ـ قوشاقلىرى ناھايىتى ئۆتكۈر بولۇپ، ئەزگۈچى زالىملارنى راسا مەسخىرە قىلغان. شۇڭا تۇرپان ۋاڭلىرى ئۇنى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، سەككىز قېتىم ۋاڭ ئوردىسىدىن ھەيدەپ چىقارغان. ئەفسۇسكى ۋاڭ ئۇنىڭغا ئامراق بولۇپ، بېيجىڭگە چاقىرىش سۈلالىسى خانى بىلەن كۆرۈشكىلى بارغاندا ئۇنى قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئۈچۈن بىللە ئېلىپ بارغان.

موللا زەيدىن پۈتكۈل ھاياتىدا يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەرنى لەتىپە، قوشاقلىرى ئارقىلىق مەسخىرە قىلغان. ئۇ تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇمى، زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى، نادانلىق، قاشاقلىق، خۇراپاتلىقنىڭ پۈقرالارغا كەلتۈرۈۋاتقان زىيانلىرى، باي، ئەمەلدار، مۇتەئەسسىپ روھانىيلارنىڭ ساختىپەز، ئالدامچىلىق قىلمىشلىرى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، دەرد ـ ئەلەملىرى ۋە تەڭلىك ـ باراۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرەشلىرىنى لەتىپە ۋە قوشاقلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. ئۇ ئوردىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىزچىل ھالدا قوغۇن تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كۈن ئۆتكۈزگەن ھەمدە 1880 ـ يىلى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

موللا زەيدىن قوشاقلىرىنىڭ تىلى ئاممىباب، تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

موللا زەيدىنىنىڭ لۈكچۈندە ئۆتكۈزۈلگەن بىر تويدا باي بالىلىرىنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
ئوتنى ياقتىڭ نېمىشقا؟

سېنىڭ قىلغان ئىشىڭغا،
بىزغۇ ھەيران،
سەنمۇ ھەيران بۇ ئىشقا.
تۇيمۇدىڭغۇ ھىيلى① ئىشقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
توينى بۇزدۇڭ نېمىشقا؟
ئىچىڭ يامان، ئۆزەڭ ئەسكى
كۆڭلۈڭ قارا بولغاچقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا
چىدامىدىكەن بىر مۇشتقا؟
بۆرە، قاشقىر ئاق قاشقا،
يەر تىلغاپتۇ بىر چوشقا.

كالتەك، چوماق ئۇچلاشىپ،
ئەللەر چىقتى قوغلاشقا.
نەيزە، كالتەك تۇش ـ تۇشتىن،
ئادەم كەلدى قاش ـ قاشتىن،
قاپساپ كەلدى باغلاشقا،
قول، بوينىنى تولغاشقا.

مىس قازاننى قىزدۇرۇپ،
باش كۆزىنى داغلاشقا.
ئىت تېرىسىنى كىيدۇرۇپ،
رەھمى قىلدۇق ياغلاشقا.
خەلق بىلەن ئۆچلەشكەن،
باجگىر چۇشتى يىغلاشقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
ئوتنى ياقتىڭ نېمىشقا؟
چاغلىماستىن ئۆزۈڭنى،
ئەمدى چىقتىڭ يانپاشقا.
ئاغزىڭ تەگدى ئاق تاشقا،
بېشىڭ تەگدى كۆك تاشقا.

چاغلىماستىن ئۆزۈڭنى،
توينى بۇزدۇڭ نېمىشقا؟
ئۆزۈڭ ئەسكى، ئىچىڭ يامان،
كۆڭلۈڭ قارا بولغاچقا.

① ھىيلى ـــ ھىيلە ـ مىكىر، سۆيقەست مەنىسىدە.

3 ـ باب
تاشۋاي قوشاقلىرى

تاشۋاي ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازى، ئەلنەغمىچى، قوشاقچى. ئۇ 1880 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، 1914 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

تاشۋاي ـــ ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان تالانتلىق سازەندە بولۇپ، ئۆمۈر بويى خەلق تەرەپتە تۇرۇپ، مىسكىن، يوقسۇل خەلق بىلەن مۇستەبىت كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنى، ھەر خىل تەبىقە، گۇرۇھ، مەزھەپلەر ئارىسىدىكى جىددىي توقۇنۇشلارنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئۇ-مىدلىرىنى ۋە يېڭى زامانغا تەلپۈنۈش روھىي ھالىتىنى راۋابى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرىدىن بولۇپ قالغان. ئۇ ئۆمرىدە «تاشۋاي»، «ساپئېرىق ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر مۇ-زىكىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىگە زور كۆچ قوشقان. ئۇ داڭلىق راۋابچى بولۇپلا قالماس-تىن، بەلكى راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتالايدىغان ماھىر خەلق سەنئەتكارى. ئۇ ئېيتقان بىر قىسىم ناخشا ـ قوشاقلار ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ قۇلىقىدا جاراڭلايدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى تەتقىق قى-لىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

تاشۋاينىڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

يۇرت مېھرى

ھەر كۈندە چىقىپ كۆرگەن،
يەلپۈنگەن تېرىقلىقنى.
يىل ئۆتتى چىقالمىدىم،
نە قىلاي غېرىبلىقنى؟

راۋاب چالىمەن ئۆزۈم،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
ئۆتمىدى مېنىڭ سۆزۈم.

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
غېرىبنىڭ يولىنى باغلار.
غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار؟
غېرىبقا غېرىب يىغلار.

كاۋابى سەھرا، كاۋابى سەھرا،
يېنىپ كەلدۇق ئەي بالىلار.

4 ـ باب
نايخان قوشاقلىرى

داڭلىق قوشاقچى، خەلق سەنئەتكارى نايخان 1850 ـ يىلى پىچان لۇكچۇندە تۇغۇلۇپ، 1910 ـ يىل ـ لىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا چاقچاق ـ لەتىپىلەرگە ئامراق بولۇپ، بېشىدىن كەچۈرگەن ئىشلارنى بىرمۇ بىر چاقچاق قىلىپ ئېيتىشقا ئادەتلەنگەن. شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ ھاياتىدا كۆپ قېتىم ۋاڭ ئوردىسىغا ئەرز قىلىپ بېرىپ، ئۆزد ـ نىڭ كەمبەغەل ـ يوقسۇللۇقتا ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق ھاياتىنى قوشاق ئارقىلىق بايان قىلىپ، ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئاز ـ تولا قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا يول ئاچقان. نايخاننىڭ بەزى لەتىپە، قوشاقلد ـ رى ھازىرغىچە تۇرپان ـ پىچانلاردا تىوي ـ تۆكۈن، جامائەت سورۇنلىرىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

نايخان قوشاقلىرى ـــ ئەينى يىللاردىكى تۇرپان ـ پىچاندىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ھاياتىنى چۈشىنىش ۋە جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

نايخاننىڭ سۇلتان مامۇت ۋاڭ بەرگەن قوناقنى ئېشىكىگە ئارتقاندىن كېيىن، ئوردىدىن چىقىۋېتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ماڭ ئېشىكىم، ماڭ،
سۇلتان مامۇت ۋاڭ.
بىزلەر تېرىپ بۇغداينى،
كىم يەيدىكەنتاڭ؟ !
كىملەر تېرىپ قوناقنى،
بىز يەيمىزغۇ زاڭ !...

نايخاننىڭ ۋاڭ ئوردىسىدا ئەرز ـ ھالىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەسكى تامنىڭ دەرى تولا،
قېرى ئۆچكىنىڭ بېزى تولا.
نايخاننىڭ قەرزى بولغاچ،
ۋاڭ خوجامغا ئەرزى تولا.

نايخانغا تەس بولدى،
قەرزدىن بېشىم پەس بولدى.
خوجام ئىلتىپات قىلار دەپ،
توغرا تۇرۇپ ئەرز بولدى.

نايخانىڭ چاپىنىنى گۆرۈگە قويۇپ ئېيتقان قوشقى:

رىزقىمنى ئاللا بېرىدۇ،
سەن توقلىمايسەن دوزىنى.①
بەرگەن نېمەڭ ئازغىنە،
قورقماي ئالۇرسەن زوزىنى.②

موللا توختى ئىسمىلىك بىر ئالدامچى تېۋىپنىڭ كېسەل كۆرۈش باھانىسى بىلەن كىشىلەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، نايخانىنىڭ ئېيتقان قوشقى:

مارالبېشىدىن چىقىپتۇ موللا توختى،
ئېشكىنىڭ بېشىدا چىگىكلىك نوختى.

قوتۇر ئېشەك ماڭالمىسا داۋانلاردا،
«قىخ ھارىمى!» دەپ قامچا بىلەن بىرنى سوقتى.

موللا توختى بىر ئاقساقال، «ئۆلىما كىشى»،
موللىلىقتا بۇ جاھاندا يوق تەڭدىشى.

ئىلمىي نۇجۇم، تېبابەتتىن سۆز ئاچقاندا،
موللام بىلەن تەڭ تۇرالماس ھېچبىر كىشى.

كۆز تىكسە ئۇ ئاسمانغا ئەرشنى كۆرەر،
«سۈپكۆچ» قىلسا توخۇلاردىن بەشنى كۆرەر.

موللا توختى قانائەتتىن ئەسلى خالىي،
تومۇر تۇتسا خاماندىكى چەشنى كۆرەر.

موللا توختى ئەسلى تېببىي جاھىلى،③
ئىچ سۇرگىگە بېرەر ھېلىلى كابىلى.④

ئىسسىقى ئاشسا بېرەر توم زەنجىۋىل،⑤
سوغۇقى ئاشسا بېرەر ئىسكەنجىۋىل.⑥

① دوزا ـــ خەنزۇچە قورساق مەنىسىدە.
② زوزى ـــ ئۆسۈم مەنىسىدە.
③ ④ ⑤ ⑥ ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئىشلىتىلىدىغان دورىلار ئىسمىلىكى.

5 ـ باب
روزەك باشى قوشاقلىرى

روزەك باشى ـــ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ئۆتكەن ئاتاقلىق راۋاب، ناغرا ئۇستىسى، خەلق سەنئەتكارى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ژارسلىرىدىن بىرى.

روزەك باشى 1872 ـ يىلى قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيە تازغۇن يېزىسىدا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىن دادىسىغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، بۇ يەردە ئۆي ـ ماكانلىق بولۇپ قالغان. ئۇ گەرچە مەكتەپتە ئوقۇيالمىغان، ساۋاتسىز بولسىمۇ، لېكىن، ژۇجۇددىكى زېرەكلىك ۋە تالانت ئۇنى ئاخىرى تونۇلغان بىر راۋابچىغا، ناغرا ئۇستىسىغا ئايلاندۇرغان. ئۇ قەشقەر بويىچە ئۇستا سۇنايچى ئەمەت ئاكا بىلەن جور بولۇپ ناغرا چېلىپ، قەشقەر ھېيتگاھتىكى سامانى قىزىتقان. ھېيت ـ بايرام، ئايەم كۈنلىرى ئۇ چالغان ناغرا ھېيتگاھ مەيدانىنى چاك كەلتۈرۈپ، كەك جامائەتنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى ماختاپ «روزەك باشى» دەپ ئاتاش ئومۇملىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ «ۋاك بەگنىڭ قىزى»، «كېلىڭ مەشۇقۇم دەيدۇ» قاتارلىق غەزەللىرى خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

روزەك باشى يەنە خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ئادەم. 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىن چېكىنگەن ما جۇڭيىڭنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ھېيتگاھ جامەسىنى ئىگىلەپ ئات ـ ئېشەكلىرىنى باغلاپ، سىيىپ ـ چېچەكان. ئۇلار جامە ئىچىدە ئەسكەرلەرنىڭ يوتقان ـ كۆرپىسىنى يۇيدۇرۇپ، مىللەتلەر ئارا زىددىيەت پەيدا قىلغاندا، روزەك باشى كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئەكسىيەتچىلەر بىلەن دەلمۇ دەل ئېلىشقان. چىدىيالمىغان ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ روزەك باشىنى «زىۋازا» دېگەن قالپاقنى كىيدۇرۇپ تاياققا باسقان ۋە ئىككى كۈنگىچە دەرەخكە باغلاپ ئاچ قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەھۋالى ناچارلىشىپ، بىرنەچچە يىل كېسەلدىن ساقىيالماي، 1942 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

روزەك باشى ھەققىدە خەلقنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

جاراڭلايدۇ جۇپ ناغرا،
روزەك باشى قولىدا.
چىن دىل بىلەن ئىشلىگەن،
ۋەتەن، خەلق يولىدا.

ناغرا چالسا، ئاسماندا،
گۈمبۈرلەيدۇ ئاۋازى.
ھېيتگاھ جامە، پەشتاقتا،
ساماچىلار پەرۋازى.

روزىكام ئۆزى ئۇستا،
بوم راۋابى سايرايدۇ.
ئوقۇغاندا ناخشىسىنى،
ھەممە ئادەم ئاڭلايدۇ.

روزەك باشىنىڭ قۇمرى ھەققىدە ئېيتقان قوشقىدىن نەمۇنە:

قۇمرى ھەققىدە

ھەق ئىگەمگە، ئادەمزات،
بەندىدۇر.
بارچە قۇشلار ئىچىدە ئۇ،
شاھىدۇر.
قۇمرى يايراپ ئېيتىدۇ:
يا دوست ھۇ، يا دوست ھۇ ! !

دوستلىرىم قومرىگە مەن،
ئاشىق ئۆزۈم.
شۇ سەۋەبتىن يىغلىغان،
قارا كۆزۈم.

قېنى ئاڭلاڭلار خالايىق،
بىر مەرتىزەم. ①
بارچىلارغا پەند ـ نەسىھەت،
بۇ سۆزۈم.

بىر كېچە ئويغاق ئىدىم،
ۋاقتى سەھەر.
كەلدى سايراپ قاشىمە،
بىر قۇش ـ پەدەر.

كىم؟ دېسەم سوئال بىلەن،
قۇمرى، ـــ دېدى.
بولدۇم مەن ھەيرانە ـ ھەس،
ھەم بىخەۋەر.
قۇمرى سايراپ ئېيتىدۇ،
يا دوستى ھۇ، يادوستى ھۇ ! !

دوستلىرىم ئاڭلاڭ شۇنى،
قۇمرى ئەجەب ئاگاھىدۇر.
قۇمرىنىڭ ئېيتقان سۆزى،
ئاللا ئۇلۇغ ـــ مەنەدىدۇر.

① بىر نۆۋەت، بىر مەرتىۋە دېمەكچى.

6 ـ باب
ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى

ئايۇپ سامساق ــ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى، ئەڭ داڭلىق خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1908 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسىگە قاراشلىق گەزلىك ئايمىقىدىكى كەمبەغەل كۆنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن. كىچىكىدىن باشلاپ ئاتىسىنىڭ ھۈنىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆنچىلىك كەسپىنى ئىگىلىگەن، كېيىن دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپ ناخشا ـ قوشاق، بېيىت ـ غەزەللەرگە ناھايىتى ئامراق ئىدى، ئاتىسىمۇ ماھىر قوشاقچى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ جەريانىدا ئۇ ناھايىتى كۆپ مول مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك قوشاقلارنى توقۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، كومپارتىيىنىڭ تۇرلۇك سىياسىي چاقىرىق، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئازاد زامان ھەقىقىدە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلدى. 1953 ـ يىلى سابىق ئۆلكىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر يىغىنىغا قاتنىشىپ، زور ئىلھام ئالدى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئۇنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەۋزەل شەرت ـ شارائىت بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن، گېزىت ـ ژۇرناللاردا نۇرغۇن قوشاقلىرى ئېلان قىلىنىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئەڭ مەشھۇر قوشاقچىغا ئايلاندى. ئۇ 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەزمۇنى مول، تىلى ئاممىباب، يادلاشقا ئەپلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

تۆۋەندىكىلىرى ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدىكى تارىخىيلىقى ئەڭ كۈچلۈك، مۇنەۋۋەر قوشاقلارنىڭ ئۈلگۈسىدۇر.

قۇربان ھېيت خاتىرىسى

ناھىيىمىز كەلپىندە
بىر نەچچىلەر باش بولدى.
قۇربان ھېيت كۈنىسى،
ناھايىتى بەلەن ئاش بولدى.

چاقىرىپتۇ چوڭلارنى،
خەتكە بىر ـ بىرلەپ سېلىپ.
«چوڭلار①» گۆشنى يەپ كەتتى،
«ئۇششاقلار②» قاراپ قېلىپ.

① چوڭلار ــ باي، پومېشچىك، يۇقىرى تەبىقە ۋەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.
② ئۇششاقلار ــ يېتىم ـ يېسىر، كەمبەغەللەرنى كۆرسىتىدۇ.

گۆشلەر كەلسە ئالدىغا،
كۆزنى يۇمۇپ ھەدەپ يەر.
بۇگۈن مۇنداق يېگەن بىلەن،
ئاخىرەتتە نېمە دەر؟

گۆشنى توق - توق يېدۈق دەپ،
ئۆيىگە بېرىپ ئۇخلا.
سۈرۈشتۈرسە دۇنيادا،
ھەممىمىزلا تەڭ پۇقرا.

قىيانلار ئۇلۇغ كەلسە،
ئۇلاغلار ئۆتەلمەيدۇ.
«چوڭلار» مۇنداق قىلماڭلار،
خۇدايىم كۆتۈرمەيدۇ!

بۇ زامان شۇنداق زامان،
گۆشنى «چوڭلار» يەيدىغان.
«چوڭلار» مۇنداق قىلساڭلار،
ئاخىر ھالىڭلار يامان!

«چوڭلار» ھەدەپ گۆش يېسە،
«ئۇششاقلار» قاراپ قالدۇق.
ئاچچىققا بەس كېلەلمەي،
بۇ قوشاققىمۇ ئالدۇق.

پۇقرالارنى يامان دەپ،
ئامبىلىڭغا دېسەڭچۇ؟
قارىتىپ گۆش يېگۈچە،
ئىت تېزىكى يېسەڭچۇ؟

ئازادلىق

كېچە - كۈندۈز ئىشلىگەن،
كۆيۈك ناننى چىشلىگەن،
كۈن نۇرىنى كۆرمىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

پومپىچىككە قۇل بولۇپ،
دەرد ئىچىدە خۇن بولۇپ،
ھايۋان كەبى ئىشلىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

ئالۋان دېسە ھەم بەرگەن،
پاراق دېسە ھەم بەرگەن،
پومېشچىكنى سەمرىتكەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

دەرد ئىچىدە قاقشىغان،
بەگ ـ خوجامغا يالۋۇرغان،
قان ـ ياش تۆكۈپ يىغلىغان،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

قارا تۇمان پەردىدە،
پومېشچىكنىڭ دەردىدە،
ھېچبىر راھەت كۆرمىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

بەختسىزمۇ ئېچىلدى،
تاڭنىڭ نۇرى چېچىلدى،
پارتىيىمىز ئېلىپ كەلدى،
ئۆلكىمىزگە ئازادلىق.

7 ـ باب
شازادىخان ئانا قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى شازادىخان 1901 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1982 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

شازادىخان كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئانىسى شەرىخانىنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا دۇتار چېلىشقا، ناخشا ـ قوشاق ئېيتىشقا ماھىر بولۇپ ئۆسكەن، ئەدەبىياتقا ناھايىتى قىزىقىپ، كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان.

شازادىخان كونا جەمئىيەتنىڭ زۇلۇم ـ كۈلپەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىۋاستە كۆرگەن ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇنىڭ ئېرى ئۆمەر ھاجىم شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە تۇرمىگە قامىلىپ قالغاندا، شازادىخان چوڭ يۇرەكلىك بىلەن ئەرەنچە ياسىنىپ، ھارۇنكەش قىياپىتىدە تۇرمىگە كىرىپ، ئېرىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىققان. شېڭ شىسەي ئالتۇن كولاش نامى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئەسكەر لىككە تۇتۇپ چىققان يېتىم ـ مۇساپىرلارغا ئىئانە توپلاپ ياردەم بېرىش، ئۇلارنى داۋالاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، ۋاپات بولغانلىرىنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، خەلقپەرۋەرلىكىنى ئىپادىلىگەن.

«شازادىخان ئانا قوشاقلىرى» ـــ شىنجاڭدا ھۆكۈم سۈرگەن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ياۋۇزلۇقى ۋە رەزىللىكىنى، خەلقنە قارىتا يولغا قويغان ئادالەتسىز سىياسەتلىرىنى ۋە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان سۈيىقەستلىك پىلانلىرىنى، ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى، زالىملارغا بولغان غەزەپ ـ نەپرەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئەركىن، ئازاد زامانغا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى قوشاقلىرىدا يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت، ياش ئەۋلادلارغا بولغان سەمىمىي تەربىيە، ئەدەپ ـ ئەخلاق قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

«شازادىخان ئانا قوشاقلىرى» ـــ دەۋر روھى كۈچلۈك بولۇش، مول مەزمۇن، قويۇق ھېسسىيات، ئادەمىباب تىل، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇش ئارقىلىق باشقا قوشاقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

ياڭ زېڭشىن ۋە ئۇنىڭ قولچوماقچىلىرىنىڭ زالىملىقى ھەققىدە

قادىر بىلەن ئىمىن نىياز،
ياڭغا ھەمتاۋاق.
بولۇپ ئاڭا يۇرتنىڭ بېشى،
بولدى يانتاياق.

لويى بولدى ئىمىن نىياز،
شۆتاڭدا① ئوقۇپ.

① شۆتاڭ ـــ خەنزۇچە مەكتەپ.

ياراپ قالدى ياڭ زېڭشىنغا،
مەدھىيە توقۇپ.

ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە بەردى،
فۇشۇلۇق① مەنسەپ.
تەقدىم قىلدى ئۇزۇن چاڭفۇ،②
يان تايىقىم دەپ.

شۇندىن باشلاپ نەن فۇشۇ③ دەپ،
نامى ئاتالدى.
باشلىرىغا سالپا قۇلاق،④
تاجمۇ تاقالدى.

نەن فۇشۇنىڭ بىر غۇلاچ،
ئۆرۈمە چېچى بار.
قېنى، نەدە ئۇيغۇرنىڭ،
شۇنداق چېچى بار؟

ئۆرۈۋالار چېچىنى،
بېشىغا يۆگەپ.
ئىچىدىكەن قېتىقنىمۇ،
ئاۋايلاپ پۈۋلەپ.

ياڭغا سالام بېرىدىكەن،
چېچىنى چۈۋۈپ.
ئېگىدىكەن باشلىرىنى،
يەرگە ئۇچ ئۇرۇپ.

ياڭ زېڭشىنمۇ يېنىدىن ھەم،
بېرەركەن ئورۇن.
بىر تىنىقتا تىنىشىپ،
يالاركەن بۇرۇن.

دەيدىكەن ئۇ: «نەن فۇشۇ
ئەقىللىق ـ دانا.

---

① فۇشۇ ـــ ياردەمچى ئەمەلدار.
② چاڭفۇ ـــ ئۇزۇن چاپان، ئۇزۇن يەڭلىك چاپان.
③ نەن فۇشۇ ـــ ئىمىن نىيازنىڭ قىسقارتىلما ئىسمى.
④ سالپا قۇلاق تاج ـــ مەنسەپ بۆكى.

ئۇ بولمىسا خەق قانداق
بويسۇنار ماڭا.»

ياڭ زېڭشىنىڭ سول يېنىدا،
لى فۇشۇ① تەييار.
بۇمۇ تازا ئۆتۈپ كەتكەن،
بىر كەمەك ئەييار.

ياڭ زېڭشىنىڭ ئېغىلىدا،
جەرەن يورغىسى.
ئىشىكىدە چۆرگىلەيدۇ،
نەچچە دورغىسى.

خان بۇيرۇقى، خۇدا ھۆكمى،
دەيدىكەن قازى.
بويسۇنسىڭىز پەيغەمبەرمۇ،
بولارمىش رازى.

مۇشۇ داۋلى② ياڭ زېڭشىنىڭ،
ئەڭ چوڭ قارمىقى.
شۇ گەپ بىلەن باشلىنىدۇ،
ئۇنىڭ يارلىقى.

ھۆكۈمىنىڭ بىرىنچىسى،
ئالۋان ۋە ياساق.
غىڭ قىلدىڭمۇ قېرىندىشىم،
ئىشلىرىڭ چاتاق.

ھۆكۈمىنىڭ ئىككىنچىسى،
ئاڭلىمىساڭ گەپ.
يا ئامبالغا، يا لويىغا،
بېرەلمەسەڭ نەپ.

ئۆمرۈڭ ئۆتەر سېنىڭكى،
دائىم ئاۋاقتا.③
سۆڭەكلىرىڭ تالقان بولۇر،
دەررە ـ تاياقتا.

---

① لى فۇشۇ ـــ لى ياردەمچى ئەمەلدار، ياڭ زېڭشىنىڭ ياردەمچى ئەمەلدارى.
② داۋلى ـــ قائىدە، قائىدە سۆزلەش.
③ ئاۋاق ـــ تۈرمە، قاماقخانا، گۇندىخانا.

ساي مەھەللە ھەققىدە

ساي مەھەللە① ، ساي مەھەللە،
ئەتراپىدا بېدە بار.
جەبىر - زۇلۇم دەستىدىن،
يۇرەكلەردە زېدە بار.

ساي مەھەللىدە ئولتۇرساق،
قەلەندەر دېمەكتۇ بىزنى.
ئوتقا سالسا كۆيمىگەن،
سەمەندەر دېمەكتۇ بىزنى.

ساي مەھەللىدىن ئۆتكەندە،
ئېلاخۇننىڭ خۇمدىنى.②
ئۆلۈپ كەتتى بىمەھەل،
ئادەملەرنىڭ ئوبدىنى.③

چۇقان سالدى چوكانلار،
ساي مەھەللىگە ئۆتەلمەي.
ئۆلۈپ كەتتى ياش بالىلار،
مۇرادىغا يېتەلمەي.

قۇشقاچلارمۇ تونۇيدۇ،
ئۇۋا سالغان باراڭنى.
خەپ توختاپتۇر جاللاتلار،
بىر كۈن يەيسەن جاجاڭنى.

سوكۇلدايدۇ لويىلار،
شېكتۇ دۇبەننىڭ ئارقىدىن.
چىقىرايلى ھەممىمىز،
باشلارنى بىر ياقىدىن.

دۇتار چالسام گۇناھمۇ؟

توقاچ ياقتىم ماي بىلەن،
سىيادان سېلىپ.

---

① ساي مەھەللە — ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھازىرقى ساي مەھەللىنى كۆرسىتىدۇ.

② خۇمدان — ئەينى يىللاردا ساي مەھەللىگە يېقىن جايدا ئېلاخۇن دېگەن بىر كىشىنىڭ خىش چىقىرىدىغان بىر خۇمدىنى بار ئىكەن.

③ 1935 - يىلى ئۇرۇمچى دەرياسىغا قاتتىق كەلكۈن كېلىپ، ساي مەھەللىسىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. ئەنە شۇ كەلكۈندە نۇرغۇن يېتىم - يېسىر، مۇساپىرلار ئۆلۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە شۇ تارىخىي ھادىسە كۆزدە تۇتۇلغان.

يەدى قۇلاق ـ مېڭەمنى،
بىر نادان كېلىپ.

دۇتار دېگەن دوزاخنىڭ،
چۆمۈچى ئىمىش.
ناخشا دېگەن شەيتاننىڭ،
يېمىشى ئىمىش.

شامالالارمۇ شاخنى يەلپۈپ،
چالىدۇ نەغمە.
گۈل چېغىدا ئىرغاڭلىشىپ،
قىلىدۇ نەزمە.

ناخشا ئېيتىپ، دۇتار چالسام،
گۇناھ بۇ دېسە.
تۆت پۇتلۇقتىن زادى ئۇنىڭ،
پەرقىكىن نېمە؟

غۇنچىنى غازاڭ قىلماڭ

شاخنى كۆرۈپ ئەگ دېمەڭ،
كۆرۈنگەننى بەگ دېمەڭ.
ئون بەش ياشلىق قىزچاقنى،
كومۇڭ چالغا تەگ دېمەڭ.

بۇۋىم سىزنىڭ ئېتىڭىز،
نەگە كەتتى دېتىڭىز؟
نارەسىدىگە ئۇۋال قىپ،
قىزارمامدۇ بېتىڭىز؟

گۈل شېخىدا غۇنچىنى،
قىلماڭ غازاڭ توزۇتۇپ.
تەڭتۇشىنى تاپقاندا،
قويۇڭ ئۇنى ئۇزىتىپ.

تەشتەكتىكى گۈلىڭىز،
سۇ قۇيمىساڭ سارغايغان.
بۇۋىم، سىزنىڭ بېشىڭىز،
قانداق يەردە ئاقارغان؟

راست گەپ قىلسا نېمە بولار؟

سوپى، ئىشان، موللىلار،
راست گەپ قىلسا نېم بولار؟

ئۆي كىشىسى ئايال دەپ،
گەپ ساتىدۇ بەك تولا.

ئايال دېگەن قورچاقمۇ؟
ئويناپدىغان مونچاقمۇ؟
باشلىرىغا نوختا سېلىپ،
باغلاپدىغان تايچاقمۇ؟

نى - نى قىزلار، جۇۋانلار،
پەرەنجىگە ئورالغان.
«ئۆي كىشىسى ئايال» دەپ،
قارا ئۆيگە سولانغان.

سوپى، ئىشان، موللىلار،
راست گەپ قىلسا نېمە بولار؟
قىز - چوكانلار بولمىسا،
بۇ ئالەمدە كىم بولار؟

قانداق دەركىن «مەن ئاتا»

مەستۇرە بولۇپ قۇشناچىم،
ئولتۇرىدۇ كامىردا.
سوكۇلدايدۇ ئاخۇنۇم،
ھەر ئۆيگە مىڭ تەمەدە.

ئاق قىزى، ئاپئاق قىزى،
چىقمايدۇ ھېچ تالاغا.
بىلىم بەرمەي، ئوقۇتماي،
قالماسمىكىن گۇناھقا.

يېڭى مەھەللە، مەسچىتتە،
ئوغۇل - قىزلار ئوقۇيدۇ.
ئاخۇنۇمنىڭ بالىلىرى،
كۇندە ماتا توقۇيدۇ.

خوتەن مەسچىت ئىچىدە،
مەكتەپ بار شۇنداق كاتتا.
بالىسىنى ئوقۇتماي،
قانداق دەركىن «مەن ئاتا».

8 ـ باب
مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى مۇھەممەت ناپىر 1910 ـ يىلى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىڭ قايراق كەنتىدە ياللاڭ ما دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1928 ـ يىلىدىن باشلاپ تىرىكچىلىك تۇپەيلى دادىسى بىلەن بىللە باي ـ پومېشچىكلارغا ياللىنىپ، مەدىكارچىلىق، تامچىلىق قىلغان. بۇ جەريانىدا خەلق قىزىقىپ ئاڭلايدىغان بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

مۇھەممەت ناپىر يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاش بەختىيار كۈنگە ئېرىشكەن. 1951 ـ يىلى ئۈنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان «غەللە ـ پاراق» ناملىق تۇنجى قوشىقى مەتبۇ ـ ئاتالاردا ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. 1957 ـ يىلى، ئۇ جۇڭگو يا ـ غۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىنى تەسىس قىلىش يىغىنىغا خەلق قوشاقچىسى سۈپە ـ تىدە ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. 1958 ـ يىلى «ئەمگەك نەمۇنچىسى» بولۇپ باھالىنىپ، مەملىكەتلىك قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا، 1960 ـ يىلى مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. بۇ ئۇزاق جەريانىدا ئۈنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى توپلام سۈپىتىدە نەشر قىلـ ـنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. 1975 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

«مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرى» ـــ مول مەزمۇنى، كۆچلۈك ھېسسىياتى، ئاممىباب تىلى ئارقىلىق خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن. بۇ قوشاقلار ئۈنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدىكى تارىخىي چىنلىقى بىر قەدەر كۆچلۈك ۋەكىللىك خاراكتېردىكى قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىسى.

مۇھەممەت ناپىرنىڭ يېڭى زامانىنى مەدھىيىلەپ ئېيتقان قوشىقى:

بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ

پارتىيىنىڭ يولى كەڭ،
ھەممىزدە ھوقۇق تەڭ.
ئېچىلدى گۈل رەڭمۇ رەڭ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ھارماي ئىشلە دېھقانلار،
ياشا! ئەمگەك قىلغانلار.
تاپار ھۆرمەت ۋە شانلار،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشچى ـ دېھقان غەيرەتلىك،
ئىشلە يەرگە جۇرئەتلىك.
ئوغۇتنى قۇي سۈپەتلىك،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشتا تالماس قوللىرىڭ،
سولاشمايدۇ بويلىرىڭ،
پارلاق سېنىڭ يوللىرىڭ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئەمگەك سۆيسەڭ دىلىڭدا،
كەتمەن تۇتساڭ قولۇڭدا.
غەيرەت قىلساڭ يولۇڭدا،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

كېتەر سوغۇق قىشلىرى،
كېلەر ئېتىز ئىشلىرى.
ئىشلە دېھقان ياش، قېرى،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشلىسەڭلا سالامەت،
كېلەر كۈزدە دارامەت.
بولار ئاندىن ھالاۋەت،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

يۇرتىمىزدا كەڭ ئېتىز،
ۋاقتى ئۇشلا، ئىشلە تېز.
ئەر ۋە ئايال، ئوغۇل، قىز،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

پارتىيىنى دىلدا سۆيۈ،
ماۋ جۇشىنى بىللە سۆيۈ.
ئىش ـ ئەمگەكنى كۈندە سۆيۈ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

كادىرلار ئىستىلى ھەققىدە

كادىر بولساڭ سىلىق بول،
سوغۇق بولماي ئىللىق بول.
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە،
سۇدا ئۈزگەن بېلىق بول.

بولدۇڭمىكىن سەن شۇنداق،
دادۇيجاڭ① ھەم شياۇدۇيجاڭ.②

① دادۇيجاڭ ــ كەنت باشلىقى.
② شياۇدۇيجاڭ ــ ئەترەت باشلىقى.

ئەگەر شۇنداق بولمىساڭ،
تەكشۈر، سەندىن كەتسۇن زاڭ.

ئەر ھەم ئايال دېھقانلار،
چىن كۆڭۈلدىن سۆزلەيمەن.
كۆپلەپ پىكىر بېرىڭلار،
توغرا يولنى كۆزلەيمەن.

تەلىم بەردى پارتىيە،
بول — دېدى ئەل چاكىرى.
شۇنداً سېنى ھۆرمەتلەپ،
دەيدۇ — خەلق كادىرى.

ئۇسساپ قالسا ئەمگەكچى،
بولغىن سۈزۈك بۇلىقى.
ھېرىپ قالسا يوللاردا،
بولغىن ياخشى ئۇلىغى.

ئەزرائىلنىڭ قولىدىن،
قۇتۇلدۇردى پارتىيە.
كادىرلارغا كۆيۈنۈپ،
بەردى ياخشى تەربىيە.

كادىر بولساڭ ئەگەردە،
ھەممە ئىشتا ماھىر بول.
بولغىن خەلق بېغىدا،
غۇنچىلىغان قىزىلگۈل.

سىياسەتنى تەشۋىق قىل،
ئالغا باسسۇن قەدىمىڭ.
خەلق ئۈچۈن ئىشلىگىن،
بولسۇن ئۇلاردا غېمىڭ.

كادىر بولساڭ قەيەردە،
بوشاڭ بولما، ھازىر بول.
ماۋجۇشىنىڭ گېپىنى،
ئۇقتۇرۇشقا ماھىر بول.

ئۇرۇق تاللاش ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى

ئۇرۇق ئالساڭ تاللاپ ئال،
يوغان باشنى خىللاپ ئال.
زىرىكمەستىن تىرىشىپ،
يوغانلارنى تېرىپ ئال.

دانلىق بۇغداي نەسىلىك،
قارىمۇقلىرى كېسەللىك.
تاللاپ ئالساڭ ئۇرۇقنى،
زىممىتىگە يېتەرلىك.

ئۇرۇق تاللاپ ئېلىشتا،
موما تۇۋىدىن ئالمىز.
باشنى تاللاپ ئېلىشتا،
قىر تۇۋىدىن ئالمىز.

ئۇرۇق تاللاپ ئالمىساق،
تۇرلۇك كېسەل يېتىدۇ.
ئوبدان ئۇرۇق سالمىساق،
كۆپلەپ زىيان يېتىدۇ.

كۈزلۈك بۇغداي تېرىشقا،
تاللاپ ئالساڭ ئۇرۇقلۇق.
كۆپ ئالارسەن مول ھوسۇل،
ھەم ئۆزۈڭگە ئوزۇقلۇق.

ئۇرۇق تاللاپ بولۇپلا،
بىز بىپەرۋا تۇرمايلى.
كۈزلۈك بۇغداي تېرىشقا،
يەرنى تەييار قىلايلى.

ناچار ئىستىلالارنى تۈزىتىش ھەققىدە

بۈگۈن بىزنىڭ ۋەزىيەت،
ھەممىمىزدە ھۆرىيەت.
ئارىمىزدىن تۈگىسۇن،
مەزھەپچىلىك زىددىيەت.

بىر - بىرىڭنى ھۆرمەتلە،
ئەلدە بارلىق مىللەتلەر.
بىر تۇغقاندەك بولايلى،
ئالغا باسسۇن خىزمەتلەر.

گەپنىڭ راستىنى سۆزلە،
ۋەتەن ئىقبالىنى كۆزلە.
ئىشنى قىلساڭ توغرا قىل،
ناچار ئىستىلنى تۈزلە.

شىرە ساقلاپ بۆلۈمدە،
بۈيرۇقچىلىق قىلمىغىن.
كىم گەپ قىلسا ئەگىشىپ،
قۇيرۇقچىلىق قىلمىغىن.

ئۆزۈمچىلىك، مەغرۇرلۇق،
بيۇروكراتلىق - خاتالىق.
ئىسراپچىلىق، چوڭچىلىق،
ھەم ئۆزۈڭگە جاپالىق.

پاناھ تىلەپ شەخستىن،
ھېچ قىلمىغىن خۇشامەت.
توغرا قىلساڭ ئىشىڭنى،
خەلقىمىز دۇر كاپالەت.

9 ـ باب
نساخان ئانا قوشاقلىرى

كۆچا خەلق ناخشىلىرىغا ژارىسلىق قىلىپ، راۋاجلاندۇرۇپ، بۈگۈنكى كۈنگە يەتكۈزگەن خەلق قوشاقچىسى، خەلق سەنئەتكارى نساخان ئانا 1902 ـ يىلى كۆچا ناھىيىسىنىڭ كونىشەھەر ئىچىدە بىر نامرات سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 1987 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

نساخان ئانا كىچىك چېغىدىن باشلاپ سەنئەتكە قىزىققان. ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى سەنئەتسۆيەر كىشىلەر بولغاچقا، ناخشا ـ مۇزىكىغا قىزىقاتتى. ئانىسى پاتمىخان دۇتار، تەمبۇر ئۇستىسى بولۇپ، تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، تىككۈچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئايال نەغمىچىلەرگە قوشۇلۇپ، مەشرەپ، توي ـ مەرىكىلەردە، ئاشپۇزۇللاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. نساخان ئانا يەتتە ـ سەككىز ياش چېغىدىن باشلاپلا ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ـ قوشاق ئېيتىش، دۇتار چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. 15 ـــ 16 ياشقا كىرگەندە ماھىر ناخشىچى ۋە ئۇستا دۇتارچى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ بىر قوللۇق نەغمىنى بىر كىشى ئورۇندىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ، تەكرار ـ تەكرار سىناق قىلىش ئارقىلىق بىر قولدا داپ چېلىپ، يەنە بىر قولدا دۇتار چېلىپ، ئۆزى ناخشا ئوقۇپ، بىر قوللۇق نەغمىنى ئۆزى يالغۇز ئورۇندايدىغان ماھارەتنى يېتىلدۇرۇپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقارغان. 1920 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، كۆچا ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى مەخسۇت خوجىنى مازاق قىلىپ ناخشا ئوقۇغان. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە 300 دىن ئارتۇق ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئىگىلەپ، كۆچا خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، كەڭ خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئۆلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ، ئازاد زاماننى مەدھىيىلىگەن. 1955 ـ يىلىدىن بۇيان كۆپ قېتىم قەشقەر، ئۇرۇمچى، بېيجىڭلاردىكى سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. ئۇ ھاياتىدا شاگىرت يېتىشتۇرۇشكە ۋە كۆچا خەلق ناخشىلىرىنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان.

ئۇنىڭ كۆچا كوناشەھەردىكى ساق ـ ساق ئۆستەڭ ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدا،
سېرىق قۇشقاچ ئەگىدۇ.
يارغا كۆيگەن بۇ يۈرەك،
قانداق قىلسام سەگىدۇ؟

ئۆستەڭ بويلاپ ماڭغىچە،
قاراپ تۇردۇم يانغۇچە.
غۇنچە بويلۇق يارىمنى،
بىر سۆيمىدىم قانغۇچە.

يارىم ماڭغان يولىدىن،
كەينىگە يانارمىكىن؟

بىر جام سوغۇق سۇ بەرسە،
يۈرىكىم قانارمىكىن؟

ناخشا ئېيتىمدۇ دەيدۇ،
ناخشامنىڭ قازاسى يوق.
مەن مۇنداق يۈرگەن بىلەن،
يۈرەكنىڭ تازاسى يوق.

قارا تاشلىق تۇماقمنى،
قارا مەخمەلدە تاشلايمەن.
سەن ماڭا كۆڭۈل بەرسەڭ،
ئەزىز جانىمنى ساقلايمەن.

ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدىن،
تېرىۋالدىم مارجاننى،
قاش ـ كۆزۈڭنى ئويىنىتىپ،
سەن ئالامسەن بۇ جاننى.

سەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا،
مەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا.
ئۆلمىسەك تەڭ كۆرۈشەرمىز.
ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدا.

ئۇنىڭ ئەركىن مۇھەببەت هەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

يۈرىكىم چاك ـ چاك

يۈرىكىم چاك ـ چاك بولدى،
لېۋىڭدىن سۇ ئىچەي ياردىم.
كېتەر يولۇڭغا باش قويۇپ،
ئەجەل كەلسە ئۆلەي ياردىم.

غېرىب ـ ئاۋارىدۇر كۆڭلۈم،
ئۆتەر يولۇم ماكان بولماس.
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم،
خۇنۇم ئەلگە راۋا بولماس.

يار دەپ مەن ئادا بولدۇم،
غەمگە مۇپتىلا بولدۇم.

بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئاشىق بىقارار بولدۇم.

ئۇچلىماڭ بىلىكىمنى،
كۆيدۈرمەڭ يۈرەكىمنى.

ئاقتۇر بىلەكىم، ئاقتۇر،
ياردىن تەلىيىم يوقتۇر.
ياردىن تەلىيىم بولسا،
ئۆلسەم ئارمىنىم يوقتۇر.

ئاقتۇر بىلەكىم ئاقتۇر،
بېرىپ رەمچىگە باقتۇر.
رەمچى ئېيتىدۇ يالغان،
دەردىڭگە داۋا يوقتۇر.

بالىخان دادەي

بالىخان دادەي، ئۆيۈڭ نەدە؟
شايار دېكى لەنگەردە.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپسەن،
چارشەنبە، سەھەرلەردە.

تېرەكسىز هويلىغا كىرسەم،
بېشىمدىن ئاپتاپ ئۆتتى.
بويۇڭدىن ئۆرگىلەي ياريم،
سېنىڭ قەدرىڭ ماڭا يەتتى.

بۈلبۈل سايراپ ئۆتەرمۇ؟
يار ناخشا ئېيتىپ كېلەرمۇ؟
ئىككى ياخشى بىر بولۇپ،
مۇرادىغا يېتەرمۇ؟

ئاشنام بۇدوڭتەي

ئاشنام بۇدوڭتەي،[1]
چىقسۇن چىنارغا.

① بۇدوڭتەي — ئېگىلمەسلىك، تەۋرىمەسلىك، ئىككىلەنمەسلىك مەنىسىدە.

ئالسۇن ماباڭنى،[1]
سالسۇن پاچاققا.
(ۋاي شېرىنجان)

ياڕىم ئويناپدۇ،
ياۋاغ داۋزىسىدا.
كۆرگىلى بولمايدىكەن،
شاخنىڭ دالدىسىدا.
(ۋاي شېرىنجان)

ئالمىنىڭ ئاقى،
بادامنىڭ شاخى،
مىڭ تىللاغا ئەرزىيدۇ،
لەۋزىنىڭ نازى.
(ۋاي شېرىنجان)

شەلىرىڭ ئامان

1

ئاۋاتى يەي، ئاۋاتى،
بەشكېرەمنىڭ ناۋاتى.

يۇرىكىمنى كۆيدۈرگەن، (شەلىرىڭ ئامان)
لەۋزەن يار خاراۋاتى.

ئاللا ـ ئاللا لەيلىگىلار،
ئويىنىمىساڭلار مەيلىگىلار.

2

بۇغداي باغلىغان باغلىق،
يۇرەكنى داغلىغان ياغلىق.
قىلىقىڭنى دېمىسەم (شەلىرىڭ ئامان)
چىرايلىقلىقىڭ چاغلىق.

كىچىككىنە قارا كۆز،
سەن كۈرەگە بارغانمۇ؟
ئاخشىمى قاراڭغۇدا (شەلىرىڭ ئامان)
راست سۆيگەنمۇ يالغانمۇ؟

① ماباڭ ــ تاياق مەنىسىدە.

10 ـ باب
ئېلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى

ئېلاخۇن كۆككۆز ـــ ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇ 1866 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناخشا ـ سازغا خۇشتار بولۇپ، سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرىنى يادقا ئېلىپ يۇرۇپ، مەشرەپ، توي، مىلىسلاردا ئېيتىپ، خەلق كۆڭلىنى خۇشال قىلىپ، جامائەتكە تونۇلغان. ئۇ كەمبەغەل ـ يوقسۇللۇق تۇرمۇشىنى كۆپ باشتىن كەچۈرگەچكە، قوشاقلىرىدا ئەزگۈچى ـ زالىملارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماق-چىلىرىنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسىنى قاتتىق پاش قىلىپ، ئەركىنلىككە ـ ئازادلىققا تەلپۈنگەن خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ، خەلق ئارىسىدا ھازىر جاۋاب قوشاقچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن. ئۇ پۈتۈن ھاياتىدا ئەزگۈچى سىنىپلارغا ئۆچمەنلىك نەزەرى بىلەن قاراپ، خەلقتە ناخشا ـ قوشاقلىرى ئارقىلىق ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ قېتىم ئىلى يامۇلىغا سولانغان، ئۇرۇمچى تەرەپلەرگە پالانغان، خەلق ئاممىسى ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇنى قوللىغىنى ئۈچۈن، بەگ ـ زالىملار ئىلاج قىلالماي، ئۇنى سولاقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ 1933 ـ يىلى يامۇلدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن جەم بولۇپ، تېكەسكە بېرىپ شۇ يەردە ماكانلىشىپ، باغۇەنچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1950 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، 1970 ـ يىلى 104 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئېلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى دەۋردىكى تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلانغۇسى.

ئۇچۇپ يۇرگەن قارلىغاچلار
بالىسىغا دان بەرگەن.
مېنىڭ ئاتام رەھمەتلىك،
بىر يېشىمدا جان بەرگەن.

تىلىۋالدى دەر دادامنى،
مەن كۆرمىگەن ئاتامنى.
كىچىك قېلىپ ئانامدا،
كىر قىلمىغان ياقامنى.

بىز بۇياقتا كەلگەندە،
ئانامنىڭ مىنگىنى ئۆكۈز.
ئۆزۈمنىڭ ئېتىم يوقتەك،
ئەللەر دەيدىكەن كۆككۆز.

جىرغىلاڭدا باغ تولا،
ئىلىخودا بەگ تولا.
بۇ بەگلەرنىڭ زۇلمىدىن،
يۇرىكىمدە دەرد تولا.

ئىلىخودا ئاۋرال تاغ،
ئوتتۇرىسىدىن قاش ئاقۇر.
زامانە شۇنداق بولسا،
بەگلىرىڭگە كىم باقۇر.

قاش بويىدا بار ئىكەن،
بەگ، تۆرەمنىڭ جاڭزىسى.
بەگ سۆزىگە ئىشەنمە،
باردۇر ھىيلە - ياڭزىسى.

يۇقىرىدىن چىقىپ كەلسەم،
بەشئون بىلەن ئۇچئون بار.
يامۇلغا سولاپ قويسا،
بۇرگە بىلەن چۇچۇن بار.

شەھەردە ئېتىم يامان،
سەھرادا بەتتەر ئاندىن.
نېمە قىلسا قىلمامدۇ،
قورقۇپ يۇرمىدىم خاندىن.

يامۇلۇڭغا چۇشكەن بىز،
تاملىرىنى تەشكەن بىز.
مەن - مەن دېگەن بەگلەرنىڭ،
ئەدىپىنى بەرگەن بىز.

ئەجەبمۇ بېشىم قاتتى،
دەردىنىڭ ئۇستىگە دەردتىن.
ئالدىمدا سالام قىلىپ،
ماراپ يۇرىدۇ چەتتىن.

مەن نەگە بارالايمەن.
بوينۇم قىلدا باغلاقلىق.
ھەر باسقان قەدىمىمۇ،
مىڭ كۆز بىلەن پايلاقلىق.

قەشقەردىن ئادەم چىقسا،
تۇتىدۇ چىقىپ چېرىك.
ئۇقماستىن يېنىپ قويسا،
كۆمىدۇ گۆرگە تىرىك.

بۇ ھالنى كۆرۈپ ھەركىم،
ئېچىنار يېتىمچىغا.
ئىچىم قاينىدى بىر كۈن،
مۇشت ئاتتىم چىقىمچىغا.

چىقىمچى مېنى چاقتى،
ئالدىمغۇ ياماق ئاتاق.
پۈتمىدى شۇندىن بېرى،
ئېلاخۇنغا سوئال ـ سوراق.

يېتىمچىنى تۇتماقتا،
چېرىك چىقتى ئېتىلىپ.
ئاتقا سوقتۇرۇپ ئۆتتۈم،
چېرىكلەرنى يىقىتىپ.

ياخشى ئاتتىن ئايرىدى،
قالدىمغۇ بولۇپ ياياق.
ئىچىمگە گۇمان چۈشتى،
ئېلىپ يۈردۈم چوماق ـ تاياق.

چەككىم كەلدى ئەجەبمۇ،
ئۆيده بارمىكىن غاڭزا.①
ئەمدى مېنى تۇتقۇدەك،
شەھەرگە چىقىرىپ داڭزا.②

زامانەڭنىڭ ھالى شۇ،
كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى.
ياخشى ـ ياماق دېسە،
تىرىك ئۆلمەمدۇ كىشى.

مىنگەن تورۇقۇم قاشقا،
تەگمەس تۇيىقى تاشقا.

---

① غاڭزا ـــ چىلىم مەنىسىدە.
② داڭزا ـــ شەھەر دەرۋازىسىغا چاپلىنىدىغان ئادەم تۇتۇش بۇيرۇقى ئېلانى.

سەن مېنى يامان دەيسەن،
سېنىڭ قورسقىڭ باشقا.

ئېلاخۇن دەپ ئېتىم بار،
شەنگەنلەردە ئۆچۈم بار.
نېمە قىلسىڭ قىل شەنگەن،
ساڭا تېتار كۈچۈم بار.

مېنى تۇنقان بەگلەرنىڭ،
قەستى ئېتىمدا قالغان.
جاننى ئالساڭ ئال زالىم،
قىلغان تۆھمىتىڭ يالغان.

غۇلام، ئەختەم ئەمەسمۇ،
مېنى باققان توقايلىق.[1]
ياخشى ئات ئاستىمدا تۇرسا،
كىمدىن شۇنچە قورقايلۇق.

ئوڭ قولۇمدا مالخىيىم،
چەپ قولۇمدا چاقمىقىم.
بالىلىرىمنى دېمىسەم،
يوقتۇر شەھەرگە بارمىقىم.

ئېلىپ كەلدى قولۇم باغلاپ،
ئاتىنىڭ ئالدىدا.
ئامان بولسام، چېقىمچىلار،
قالماس دالدىدا.

زىندان تېمى ئېگىز ئىكەن،
چىققىلى بولماس.
كۆككۆز جېنىم ئامان بولسا،
بەگلەر قۇتۇلماس.

تاغدا كەكلىك غەلەت بولمايۇ،
قەپەسكە چۈشمەس.

① يۇرت ئىسمى.

قىلغان ئىشىم ھەقتۇر مېنىڭ،
چىرىغىم ئۆچمەس.

سەكسەن بەگلەر بىر بولۇشۇپ،
ھەددىدىن ئاشتى.
ئەلنىڭ ئاققان كۆز ياشلىرى،
سەل بولۇپ تاشتى.

بۇگۈنمىكىن، ئەتىمىكىن،
سوراقنىڭ ۋاقتى.
مەن تۇتۇلدۇم، بەرمەس قويۇپ،
چوڭ يەرگە چاقتى.

قەپەسكە سولاپ قويدى،
نەگە بېقىپ سايرايمەن.
ئۇرۇمچىگە پالىدى،
كىمگە بېقىپ قارايمەن.

بىز ئىلىدىن چىققاندا،
دەريا ياقىلاپ ماڭدۇق.
ئامان بولغىن دوستلار، دەپ،
كۆزىمىزگە ياش ئالدۇق.

بىر قەپەستە ئېلاخۇن،
ئارا قەپەستە سۇلايمان.
يىغلىماڭلار يارەنلەر،
كېلەرمىز ئېسەن ـ ئامان.

قەپەسكە سولاپ قويۇپ،
بىزنى قورقۇتاي دەمسەن؟ !
زۇلۇمنى تولا قىلىپ،
ئۆزۈڭ يوقىلاي دەمسەن؟ !

ئۇرۇمچىدىن خەت كەلسە،
يالغانمىكىن دەپتىمەن.
قەپەسكە سولاپ قويسا،
يامۇل چېغى دەپتىمەن.

ئالاردا ئۆزۈڭ ئالغان،
باقماي ئۆز قارارىڭغا.
بىز ئادەم، كەكلىك ئەمەس،
قەپەسكە سولارىڭغا.

تار قەپەستە مەن ياتقان،
ئارا قەپەستە سۈلايمان.
بىزنى بۇ كۈنگە قويغان،
ياڭتوڭ[1] ژاقتى ـ شۇم زامان.

قەپەسكە سولاپ قويدى،
ھەر تەرەپكە قارايمەن.
ئامان بولغىن دوستلار، دەپ،
بىر خۇدادىن تىلەيمەن.

قول ـ پۇتتا كىشەن، كويزا،
سۆڭەككە پېتىپ كەتتى.
زالىملارنىڭ قىلمىشى،
جېنىمدىن ئۆتتۈپ كەتتى.

خوش ـ خوش، ئىلى باغلىرىم،
مەن يايلىغان تاغلىرىم.
مەندىن رازى بولۇڭلار،
يىغلاپ قالغان بالىلىرىم.

ئارىدا تۇنەپ ئىككى،
تەلكىگە پېتىپ كەلدۇق.
چېرىك تىللىسا مەيلى،
ناخشىنى ئېيتىپ كەلدۇق.

تەلكە دېگەن داۋاننىڭ،
مەنزىلى خويمۇ يىراق.
چېرىكلەرگە سۇ دېسەك،
بىزدىن قاچىدۇ نېراق.

تەلكىنىڭ داۋانىدىن،
كارۋان توختىمايۋ ئۆتتى.

---

① ياڭتوڭ ـــ ھەربىي ئەمەلدار.

سۈلايمان يىغلىغان بىلەن،
ئىلاخۇن يىغلىماي ئۆتتى.

تەلكىدىن ئۆتۈپ كەتتۇق،
ئىلىدىن چىقىپ كەتتۇق.
باشقا چۈشكەن كۈنلەرنى،
قوشاققا قېتىپ كەتتۇق.

تەلكىدىن چىقىپ كەلسەك،
سايرام كۆلى كۆرۈندى.
ئايرىلىش يامان ئىكەن،
يۈرەك ئىككى بۆلۈندى.

سايرامنىڭ كۆلى دەيدۇ،
قىش كىرگەندە توڭلايدۇ.
غەم قىلماڭلار يارەنلەر،
خۇدايىم باشنى ئوڭشايدۇ.

ئوڭ يېنىمدىمۇ چېرىك،
سول يېنىمدىمۇ چېرىك.
بىزنى تۈتۈپ ئېلىپ ماڭغان،
ماناپ توك ① بىلەن شېرىك.

چۆل ـ ئېدىردىن ئۆتكەندە،
ماناپ ئىلىغا ياندى.
ئالتە قاغا بىر بولۇپ،
بىزنى ئارىغا ئالدى.

ئۇرۇمچىگە پالاندۇق،
قوغۇن پىششىقى كۈزدە.
جانغا پاتتى غېرىبلىق،
ئۇرۇمچى يولىدا تۈزدە.

ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدۇق،
يامۇلغا ئېلىپ كىردى.
سۈرى يامان ئەبلەخلەر،
قاقشىتىپ ئۇرۇپ كىردى.

① ئادەم ئىسمى.

يامۇلغا سولاپ قويدى،
ئەتراپنى كۆرەلمەيمەن.
بۇرگە، چۈچۈن دەستىدىن،
تولغىنىپ ياتالمايمەن.

ئاستىمغا سېلىپ ياتقان،
كالا يۈڭى تېكىمەت.
تۆھمەت بىلەن سولىدى،
بۇ قارا يۈز ھۆكۈمەت.

دېھقان بولمىغان بەگلەر،
تارتمايدۇ مۇشەققەتنى.
سوراق سورىدى قانچە،
سۆزلىدىم ھەقىقەتنى.

نۇرمەمەت ①بالام كەلسۇن،
تۇرسۇنمۇھەممەت ②بالام كەلسۇن.
مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،
ئەل - يۇرتۇم ئامان قالسۇن.

يامۇلدا بولار سوراق،
بىرى بىرىدىن يامان.
تارتماسقا نېمە چارە،
باقمىسا بىزگە زامان.

بۇگۈن نەچچە كۈن بولدى،
كۆرمەيدۇ مېنىڭ كۆزۈم.
كۆرۈپ يۈرگەن ئىشلارغا،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم.

ئۇرۇمچىدىن يانغاندا،
ئىلىغا قاراپ ماڭدۇق.
يامۇلدىكى زۇلۇمنى،
بىر - بىرلەپ ساناپ ماڭدۇق.

قانچە يىل ئۆتۈپ كەتتى،
تالا - تۇزنى كۆرمەستىن.

① ② ئادەم ئىسىملىرى.

جەبرىنى تولا تارتىپ،
ئاخىر ياندۇق ئۆلمەستىن.

تاغنىڭ ئارقىسى تىكەن،
يېرى زەپ بولۇق ئىكەن.
دەريانىڭ ئېقىپ ئۆتەر،
قۇرىماس سۇلۇق ئىكەن.

ئېلاخۇن سارىڭ ئەمەس،
چۈجىنى ساناڭ كۆزدە.
باغلارنى بىنا قىلدىم،
دەرەخسىز مۇشۇ كۆزدە.

بېغىم ئالمىسى تاتلىق،
ھەركىم كېلىپ ئاشايدۇ.①
ئۇلار رەھمەت ئېيتقاندا،
ئېلاخۇن كۆڭلى ياشنايدۇ.

① ئاشاش — يېيىش، ئىرغىتىش مەنىسىدە.

11 ـ باب
سېلىم بوۋا قوشاقلىرى

داڭلىق قوشاقچى سېلىم بوۋانىڭ نامى قاراماي ناھىيلىك بىلەن باغلىنىشلىق. ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن.

سېلىم بوۋا قوشاقلىرى ئىلى، قاراماي، شىخولاردا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، مەلۇم خاسلىق ۋە تارىخىيلىققا ئىگە.

سېلىم بوۋا ئەسلىدە جەنۇبىي شىنجاڭلىق بولۇپ، قارامايغا چېقىپ تۇرۇپ قالغان. ئۇ قارامايدا تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، 30 نەچچە يىل يەككە ـ يېگانە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئېشىكىنى مىنىپ، بىپايان چۆل ئىچىنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ھەممە ئەتراپقا زەن سېلىپ قاراپ ماي ئىزدىگەن. ئۇ، قارامايدا نېفىت بارلىقىنى كەڭ دەسلەپ تاپقان تۇنجى ئىگىلىك يارانقۇچى بولۇپ، قارامايدىكى يەرلىك ماي بۇلاقلىرىدىن ئەڭ دەسلەپ ماي ـ نېفىت ئېلىپ، شىخو، جىڭ بازارلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سېلىم بوۋا نېفىت قىدىرىپ تەكشۈرگۈچىلەرنى باشلاپ يۈرۈپ، ئۆزى ئىلگىرى ماڭغان ـ تۇرغان جايلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ، ماي بۇلاقلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، قاراماي نېفىتلىكىنىڭ ئېچىلىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك تۆھپە قوشقان.

سېلىم بوۋا دۇتار، راۋاب چېلىشنى بىلىدىغان قىزىقچى ئادەم بولۇپ، ئۆز دەمەتلىكلىرى ئارىسىدا ناخشا ئېيتىش، قوشاق توقۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە ئىكەن. ماي بۇلاقلىرىنى ئىزدەپ تېپىش جەريانىدا، بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، ئۆزىنى ۋە دوست ـ بۇرادەرلىرىنى خۇشال قىلغان. بۇ قوشاقلار قارامايدىكى قوشاقچى ـ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تارقىتىشى بىلەن بۈگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

«سېلىم بوۋا قوشاقلىرى» ـــ قاراماينى ئېچىش يولىدا جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ تەر ئاققۇزغان تۇنجى ئەۋلاد نېفىت ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، زور تارىخىي ۋە رېئال قىممەتكە ئىگە.

ماكانىمدۇر ماي بۇلاق،
جەرەن بۇلاق، ئاق بۇلاق.
تۆھمەت، ئالۋان ـ ياساقتىن،
باغرى تازا، ساق بۇلاق.

جەرەن تۈتۈپ يېدىم مەن،
كېيىك تۈتۈپ يېدىم مەن.
تېرىسىنى ئۆشنەمگە،
ئېگىن ئېتىپ كىيدىم مەن.

قۇشلار بولدى مۇڭدىشىم،
ئېشەك بولدى قولدىشىم.
چۆلنى كېزىپ يۈرمىشىم،
يالغۇزلۇقنى گولدىشىم.

قاپتاللارغا قۇش قوندى،
سايرىمايدۇ نە بولدى؟
توختا ئېشەك، ئوتلىغىن،
كۈن ئولتۇردى، كەچ بولدى.

چۆلنى كېزىپ يۈرگەندە،
سۆكسۆكلەر ئوتۇن بولدى.
كۈن قەيەردە كەچ كىرسە،
ئاشۇ يەر ماكان بولدى.

راۋابىمنى چېلىپ مەن،
باياۋاننى كەزدىم مەن.
ماي بۇلاقنى يىراقتىن،
پۈرىقىدىن سەزدىم مەن.

ماڭا ھەمراھ، ئەتىۋار،
ئىككى قاپاق، بىر ئېشەك.
ماي ئېلىشقا ئەپلىككەن،
ئېلىۋالغان بەل، گۈرجەك.

قۇشلار ئۆتسە تىزىلىپ،
يانغا كەل دەپ چىللىدىم.
يۈرۈپ چۆلدە يېگانە،
جان ئامان دەپ تىلىدىم.

نەلىك سەن؟ دېگەنلەرگە،
قارامايلىق دەپ قويدۇم.
تاپسام يېڭى ماي بۇلاق،
دۇرۇت ئوقۇپ، ئات قويدۇم.

ئوت ـ چۆپى بار بۇ يەرنىڭ،
سۈيى يوقكەن بۇ يەرنىڭ.
قارامای دەپ ئات قويدۇم،
مېيى باركەن بۇ يەرنىڭ.

نەچچە ئۆتەك، قونالغۇ،
شىخو، قاراماي يوللىرى.
ماڭا تونۇش بۇ يەرنىڭ،
گۈل ـ گىياھ، تاش ـ قۇملىرى.

ماينى ئېلىپ شىخوغا،
نەچچە قونۇپ يېتىمەن.
تەشنالىق يېتىپ قالسا،
ھال ـ ھوشۇمدىن كېتىمەن.

شىخونىڭ بازاردا،
ساتتىم قاپاقتا ماينى.
خۇدايىم بېرەر بىر كۈن،
باي مىنگەن سېمىز تايىنى.

ئىلىدىن ھارۋا كەلسە،
ماي تۇگەيدۇ قاپاقتا.
ئۇ مۇساپىر، مەن غېرىب،
ئوتسىنىمىز ئوچاقتا.

جورام يانتقان قەبرىنى،
كۈندە يۇزمىڭ ئايلاندىم.
لەھەت كولاپ يېنىغا،
بۇ چۆللۈككە باغلاندىم.

قارا چېچىم ئاقاردى،
ماداريمدىن كەتتىم مەن.
ئەل ـ يۇرتۇمنىڭ قەدرىگە،
قېرىغاندا يەتتىم مەن.

ئۆردەك، غازنىڭ بالىلىرى،
ئۇزۇپ ئوينار كۆللەردە.
ئۆلۈپ قالسام قالىدۇ،
باسقان ئىزىم چۆللەردە.

12 ـ باب
ئىسمايىل كاككۇك قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىسمايىل كاككۇك 1890 ـ يىلى ئىلىدىكى بىر خاك ئىشچىسى ئائىلىسىدە تۇ-غۇلغان. ئۇ كىچىكىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، 12 يېشىدىن تارتىپلا خاڭدا ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان. خاڭدا ئىشلەۋاتقان مۇساپىرلار ئىچىدە ئاجايىپ ناخشىچىلار، ھېكايە ـ چۆچەك، لەتىپە ـ يۇمۇر ئېيتىدىغان خەلق سەنئەتكارلىرى بار ئىدى. ئىسمايىل مۇشۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئىشتىياق باغلايدۇ. ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ياكى ئەتىگەن ـ ئاخشامقى بوش ۋاقىتلاردا يېقىملىق ئاۋازى بىلەن ناخشا ئوقۇپ، قوشاق ئېيتىپ، مۇساپىرلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇ-نىڭغا «كاككۇك» دەپ نام قويۇپ، ناھايىتى ھۆرمەتلەيدۇ. ئىسمايىل كاككۇك ئانىسى ۋاپات بولغاندىن كې-يىن، ئېغىر ئەمگەك ۋە چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم دەستىدىن خاڭنى تاشلاپ، غۇلجا ناھىيىسى ئەتراپىدىكى يېزىلاردا بىر مەزگىل سەرگەردان بولۇپ يۈرىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىسمايىل كاككۇك مىليونلىغان كىشىلەر قاتارىدا بەختكە ئېرىشىپ، ئازاد زامانىنى كۈيلەپ، بىر مۇنچە قىزىق، تەسىرلىك قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قوشاقلىرى ئارقىلىق ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئادالەت-سىز، تەڭسىز زامانىنى پاش قىلىپ، باي ـ پومېشچىك، خاك خوجايىنلىرىنىڭ يىرگىنچلىك قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇساپىرلارنىڭ دەردىنى ئېيلىپ بەرگەن، تۇرمۇش سەرگۈزەشتلىرىنى قىزىق لەتىپە ـ يۇ-مۇرلارغا ئايلاندۇرۇپ سۆزلەپ بېرىپ، ئەزگۈچىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلغان.

«ئىسمايىل كاككۇك قوشاقلىرى» ـــ ئىلى رايونىدا خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھەرقايسى جەھەت-لەردىن بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ 1966 ـ يىلى غۇلجىنىڭ تۇرپانيۇزى يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

زالىملار زامانىدا

ئىسمايىل كاككۇك دەيدۇ،
مېنى تونۇغان ئەللەر.
يىل بويى بىكار ئىشلەپ،
مۇكچەيدى قاۋۇل بەللەر.

ياري يوق، نىگارى يوق،
بايغا ئىشلىگەن كاككۇك.
خەق ئۇچۇن كەتمەن چېپىپ،
لېۋىنى چىشلىگەن كاككۇك.

زالىملار چىقىپ كەلدى،
مىنگىنى تورۇق قاشقا.

زەھەر تىللىق قامچىسى،
ئويناپدۇ بىزنىڭ باشتا.

دودۇشاڭ، كۆرەلەردە،[1]
ئىشلىدۇق جاللات ئۈچۈن.
زۇلۇمنىڭ چېكى بارمۇ؟
بىز يوقسۇل، نامرات ئۈچۈن.

دودۇشاڭ، كۆرە دەيدۇ،
مەن كۆرمىگەن يەر ئەمەس.
سەن رەھىمسىز بايلارغا،
تېتىمىسام ئەر ئەمەس.

شاللىقتا تولا ئىشلەپ،
پاشا چاقتى بۇ تەننى.
بىردەملىك ئارام ئۈچۈن،
قامچا تىلدى بەدەننى.

ئىلى دەريا ئاقىدۇ،
كۆنىپېتىشقا ئۆركەشلەپ.
زالىم توقمىقى بوتۇڭ،[2]
نېرى كەتمەس دۇشكەلەپ.

---

① ئىلىدىكى جاي ئىسىملىرى.
② بوتۇڭ ــ خاڭ خوجايىنلىرى.

13 ـ باب
ئىمىر ھېزىم قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىمىر ھېزىم 1923 ـ يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

ئىمىر ھېزىم كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە قىزىققان. خەلق ئارىسىدىكى داستان، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى، خەلق قوشاقلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە شۇ ئاساستا قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1953 ـ يىلىدىن باشلاپ تۇرلۇك مەزمۇن، تېمىلاردا يازغان قوشاقلىرىنى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. 1984 ـ يىلى ئۇنىڭ «ئۆچمەس تىلەكلەر» ناملىق بىرلەشمە توپلىمى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

ئىمىر ھېزىم قوشاقلىرىدا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە خەلقنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق كۈنلىرى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ زوراۋانلىقى، خەلقنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتكە بولغان تەلپۈنۈشى قاتارلىق مەزمۇنلار ۋە يېڭى جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك يېڭى ئۆزگىرىشلەر، يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئىمىر ھېزىمنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۆتمۈش جەمئىيەتتىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشقى:

ئۆتمۈشكە لەنەت

جېنىمىز تويۇپ كەتكەن،
قارا زۇلۇم، ئۆتمۈشتىن.
ئاپەت ياغقان خەلقتە،
شۇم گومىنداڭ ئىبلىستىن.

بەگلەر ئۇرۇپ سوققاندا،
زۇلمەت باشقا ياغقاندا.
ئاڭلىمايتتى زالىملار،
خەلق غەم ـ دەرد تارتقاندا.

بايلار يېگەن ياغ توقاچ،
كەمبەغەلگە ساپ ئۇماچ.
تۇغۇلغانغا مىڭ تويۇپ،
ئادەم ئۆلگەن قورساق ئاچ.

ئەمەلدارلار ئاقسۆڭەك،
كىيىملىرى ساپ يىپەك.
كەمبەغەللەر بېشىغا،
قويۇپ يانقان تاش ـ كېسەك.

باي - پومېشچىك بازارچى،
بالىلىرى تاماشاچى.
كەمبەغەلگە شۇم زامان،
ئاتاق بەرگەن «ھاشارچى».

باينىڭ نامى بەگزادە،
خوتۇن - قىزى خانزادە.
بىزنى ئاشۇ زاماندا،
ئاتىشاتتى قەلەندەر.

باي - پومېشچىك ئات مىنگەن،
ئوغۇل - قىزى شاد يۈرگەن.
ئۆلۈپ قالسا كەمبەغەل،
ئەھۋالىنى كىم كۆرگەن؟

باينىڭ ئىدى خوپ تۇرمۇش،
كۈندە يەيتتى پولۇ، گۆش.
بىلمەيسىلەر ئۆتمۈشتە،
ئىسمىم ئىدى «يالاڭ تۆش».

پومېشچىك ئىش قىلمايتتى،
بىزنى بىكار قويمايتتى.
بەرگەن ئازراق ئېشىغا،
ھەرگىز قورساق تويمايتتى.

باي قىلاتتى جازانى،
كۈندە ئېلىپ بازارنى.
ئىتقا بەرسە يېمەيتتى،
بىزگە بەرگەن «غىزا»نى.

ئانام ئېغىر ئەمگەكتىن،
مېنى ئايرىپ ئەمچەكتىن.
تاپالمىسا ئىچەتتى،
ئۇماچ چېلىپ كېپەكتىن.

باينى بەگ، خوجام دەيتتۇق،
زاغرىنى غاجاپ يەيتتۇق.
ئۆتمۈش كونا زاماندا،
ئاق ئاشنى بىز بىلمەيتتۇق.

پومېشچىك يەپ كاۋابنى،
چىلاپ ئىچىپ ناۋاتنى.

ھەركۈن خۇشال ئويناپتتى،
چالدۇرۇپ داپ، راۋابنى.

قۇياش چىقىپ شەرقتىن،
ھال سورالدى خەلقتىن.
شۇندىن بۇيان قۇتۇلدۇق،
بويۇنتۇرۇق سېلىقتىن.

ھۆر زامانغا مۇھەببەت،
قەد كۆتۈردۇق ھەرمىللەت.
ئادالەتنى ئورناتقان،
پارتىيىگە مىڭ رەھمەت.

ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن ئېيتقان قوشىقى:

يېڭى زامان ھەققىدە

كۈرەش قىلىپ خەلقىمىز،
ئوت ياقتۇق تۈن تەختىگە.
خۇشال كۈلۈپ ئېرىشتۇق،
ئازاد زامان بەختىگە.

تەڭسىزلىكنى يوقىتىپ،
چىقتۇق ئادالەت سەھنىگە.
جازا بەردۇق ئەجەللىك،
باي ـ پومېشچىك، ۋەھىمىگە.

جۇت ـ زىمىستان يوقىلىپ،
يەتتۇق باھار پەسلىگە.
يېڭى زامان يەتكۈزدى،
بىزنى بەخت ۋەسلىگە.

گۈللەر ئۇنۇپ بۇ يۇرتتا،
تولدى چۆللەر كەشتىگە.
يېڭى قوشاق توقۇدۇم،
يېڭى زامان شەنىگە.

تۈنۈگۈنكى يوقسۇللار،
ئېرىشتۇق زور غەلىبىگە.

قاتتىق ئىشلەپ تەر تۆكۈپ،
يېتىمسز شان ـ پەللىگە.

پاختا تېرىش ھەققىدە

پاختا تېرىش بەك مۇھىم،
بۇ يۇرتىمىز شىنجاڭدا.
يەرگە ئوبدان ئىشلەيلى،
تېرىش ۋاقتى بولغاندا.

پاختىنى كۆپ تېرىساق،
ئەرزان بولۇر گەزلىمە.
راسا ئىشلەپ پاختىغا،
كىيىمدىن سەن غەم يېمە.

كېۋەز تېرىغان يەرگە،
كەتمىنىڭنى تازا چاپ.
مول ھوسۇلنى ئېلىشقا،
يېڭى ـ يېڭى چارە تاپ.

كېۋەزلىكتىن بۇ ئىمىر،
بىر ياخشى گۈل ئۈزۈپتۇ.
خۇشاللىقتا پاختىغا،
شۇنداق قوشاق توقۇپتۇ.

خۇراپاتلىقنى قامچىلاش ھەققىدە

مەن ئېيتىمەن ھېكايەت،
خۇراپاتتىن شىكايەت.
شىللىمىزدىن باسقان ئۇ،
قىلىپ سانسىز جىنايەت.

ئادالەت دەپ قۇللۇقنى،
ماختاپ ئون خوتۇنلۇقنى.
ئۆزى ئوڭدا يېتىپ يەپ،
بىزگە تاڭغان خورلۇقنى.

ياتسا، قوپسا «ئىنساپ» دەپ،
ئەمگەك قىلماي يېتىپ يەپ.
قېنىمىزنى شورىغان،
كەسپى ئۇنىڭ قۇرۇق گەپ.

«ئەۋلىيا» دەپ ئۆزىنى،
پەردازلىغان كۆزىنى.
ئەلگە تاڭغان «قانۇن» دەپ،
ئەمر ـ پەرمان سۆزىنى.

سېپىق نامى پۇر كەتكەن،
جىن ـ شەيتانغا دەرس ئۆتكەن.
ئەل قېنىنى شوراشقا،
ياۋۇزلۇقنى ئىشلەتكەن.

يوق گەپلەرنى ئويدۇرۇپ،
پىتنە ـ پاسات تۇغدۇرۇپ.
پۇلغا ساتقان قىزلارنى،
ئاسارەتكە بوغدۇرۇپ.

ئاياللارنى «ئىش بىلمەس»،
كەمسىتىپ «قولىدىن ئىش كەلمەس».
تەقدىر دېگەن ئەنە شۇ،
دېگەن «ئايال ئەردىن پەس.»

ئەمەلدارلار چىشلەيدۇ،
پۇقرا دېگەن ئىشلەيدۇ.
بويسۇنماقمۇ ۋاجىپتۇر،
خەلق بۇ ئىشنى ئۇقمايدۇ.

قۇلدۇر بۇ، دەپ ساتقۇزغان،
بويسۇنمىسا ئاتقۇزغان.
«شۇنداق قىلماق دۇرۇس» دەپ،
قۇلنى قوشقا قاتقۇزغان.

دىندا ئالداپ خەلقنى،
كۆپەيتتۇرۇپ سېلىقنى،
پەيدا قىلغان خۇراپات،
ئادەم قىلماس قىلىقنى.

تېگىپ ئەلنىڭ پەشۋاسى،
چىقتى ئۇنىڭ رەسۋاسى.
يەكسان بولدى يەر بىلەن،
ئۆتمەس بولۇپ پەتىۋاسى !

14 ـ باب
تاشپولات قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە تاشپولات قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىن، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان.

تاشپولات كىچىك چېغىدىن باشلاپ، خەلق ئەدەبىياتىغا قىزىققان، خەلق ئارىسىدىكى داستان، چۆچەك، شېئىر ـ قوشاقلارنى يادلاپ ئۆگىنىپ، قوشاقچىلىققا ئاساس سالغان. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى نامراتلىق ئىچىدە ئۆتكەن، قۇمۇل، ئاراتۇرۇكلەردىكى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولۇپ، ھەربىر قوشىقى بىرەر تارىخىي ۋەقەنىڭ شاھىتى، گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

تاشپولات ياش ۋاقتىدا قۇمۇلنىڭ باي يېزىسىدىكى پاتمىخان دېگەن قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، توي قىلماقچى بولىدۇ، بىراق، پاتمىخاننىڭ ئاتا ـ ئانىسى بۇ نامرات يىگىتنىڭ توي تەلىپىگە قوشۇلمايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ ئىككى ياش گېپىنى بىر قىلىپ، بىر كېچىسى باي يېزىسىدىن توخۇلا يېزىسىغا قېچىپ بېرىپ، دەپتەرى دېگەن يەردە بىر مەزگىل كۈن كەچۈرىدۇ. 1922 ـ يىلى تاشپولات مىراب-لىقىغا يىللىقچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. لېكىن، ئۇ چېكىدىن ئاشقان ئېغىر ئەمگەك ۋە خورلۇقلارغا چىدىيالماستىن قېچىپ كېتىپ بورالىق، سىرلىق تالا ۋە ئاراسالا قاتارلىق تاغلاردا بىر مەزگىل مۇساپىر بولۇپ ياشايدۇ. مىراب تاشپولاتنى دادىسى ئارقىلىق نەسىھەت قىلىپ قايتۇرۇپ ئەكەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى كەچۈرۈم قىلىش ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي، ئۇرۇپ ـ تىللاپ قىينايدۇ. ئاخىرىدا ئۇ ئۆمرىنى تۆھمەت، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

«تاشپولات قوشاقلىرى» ـــ چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇن، ئاممىباب گۈزەل تىل، يەرلىك شېۋىگە ئىگە، قۇمۇلنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېڭى ئوچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

تاشپولاتنىڭ پاتمىخان بىلەن قېچىپ چىققان ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

بايلاردىمۇ خوش تۇردۇق،
ئاتىمىزنىڭ مىراسىدەك.
ئېشەكلەرنى ئەپقاچتۇق،
تۇرغانىنىڭ جازاسىدەك.

ئۇلارنىڭ دەپتەرى دېگەن جايدا ئالچۇق تۇتۇپ تۇرغان كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

تاشپولاتنىڭ پوتىسى،
قارا باسما پوتىدۇر.

دەپتەری دېگەن يەردە،
زانۇڭلە دەپ ياتىدۇ.

ئۇلارنىڭ مۇساپىر بولۇپ تاغلاردا يۇرگەن ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

مەن يۇرگەن قارا تاغلار،
قۇيرۇق بىلەن قول ياغلا.
بورا بىلەن ئېغىل قىلىپ،
تورۇق بايتالنى باغلا!

تاغ تۇۋىدىن سۇ چىقتى،
مېنى قوغلاپ دادام چىقتى.
قۇيرۇقلارنى پىشۇرۇۋىدىم،
بەرمەي، قارىنىغا تىقتى.

مىراب تاشپولاتنى «قايتىپ كەلسۇن، كەچۇردۇم» دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىغان. تاشپولاتنىڭ بۇ ئىشلارغا قارىتا ئېيتقان قوشىقى:

چوكتىن①چىقسام چىلبۆرە،
تاغقا چىقسام باش تۆرەر.②
بەگ دادامنى دەپ كەلسەم،
قىرىقنى ئۇرۇپ، مېنى سۆرەر.

ئەرزىم بارغۇ، ئەرزىم بار،
بەگ دادامغا ئەرزىم بار.
ئەرزىمنى ئېيتاي دېسەم،
يۈرىكىمدە دەردىم بار.

مىراب بەگنىڭ چاكارلارغا بېرىدىغان ئاش ـ تامىقى ناچار بولغانلىقتىن، ئۇلار ناھايىتى نارازى بولىدىكەن. تاشپولاتنىڭ بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەندىن كېيىن ئېيتقان قوشىقى:

چورۇق كىيىسەم تۇرمايدۇ،
ئالا ئۇيىنىڭ تېرىسى.
مەيدىلەردە قاينىغان،
مىراب بەگنىڭ جېرىسى.

① چوك ــ چۆللۈك، باياۋان.
② تۆرەر ــ نىشاندىن ئېزىپ قېلىش.

بىز يۇرگەن بۇ تاغلارنى،
بەسىپ كەتكەن كۈدىلەر.①
مىراب بەگىم قانداقمۇ،
يېتىملەرگە كۆيۈنەر.

سەپلەرنى قىڭغىر قىلغان،
توختىكامنىڭ پەيتۈسى.
دۇمبىنى يېغىر قىلغان،
مىراب بەگنىڭ گەيتۈسى.②

تاشپولاتنىڭ ئېغىر ئەمگەك تۈپەيلىدىن پۈت ـ قوللىرى يېرىلىپ كەتكەندە، مىراب بەگنىڭ ئاغىچىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۆزلىرىنى ئاغىچا دېگۈزگەن،
ئول خۇدانىڭ بۇيرۇقى.
قولۇم ھاڭدەك يېرىلدى،
بېرەمدىلا قۇي قۇيرۇقى.

تاشپولاتنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

مىراب بەگ ياماق ئىكەن،
بىزنى خوش ـ خوش دېگۈزدى.
ئۇنى ياماق خەلىچىخان،
قىرىق پالاق ئۇرغۇزدى.

خەلىچەمۇ – خەلىچە،
ئوتى ياماق خەلىچە.
مىراب بەگىم توۋلايدۇ،
توختاپ تۇرۇڭ ھېلىمچە.

تاشپولاتنىڭ گۈندىسىنى،
جۇمە كۈنى بوشىتىدۇ.
خانغا چاي قۇيۇپ قويسام،
ناننى ئۆزى ئوشتۇدۇ.

① كۈدە ـــ ئوت ـ چۆپ.
② گەيتۇ ـــ يەر ئاغدۇرغاندا كالىنىڭ بوينىغا سالىدىغان ياغاچتىن ياسالغان بويۇنتۇرۇق.

كالا سولىغان دەپسەكتە،①
ياش بالىلارنىڭ ئىزلىرى.
ئەدىپسمنى بەرمەكچى،
مىراب بەگنىڭ قىزلىرى.

كەڭ ئېرىقنى ئاتلايدۇ،
تار ئېرىقنى ئاتلايدۇ.
بەلگە بەرسەم كۆڭلەككە،
مىراب بەگكە دادلايدۇ.

دەپتەرىيۇ - دەپتەرى،
باي كېچىكنىڭ دەپتەرى.
ئۇرۇمچىدىن مەن كەلسەم،
مېھرىبانىنىڭ گەپلەرى.

تاشپولاتنىڭ شوپۇل تېغىنىڭ ئۆرە ئۆتەڭ دېگەن يېرىدە پادا بېقىپ جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

ئولتۇرغىنىم ئۆرە ئۆتەڭ،②
قالىغىنىم شىلۈە كۆتەك.
سېمىز ئاتلار مەندە يوق،
ھەيدىگىنىم قوتۇر ئېشەك.

تاشپولات نوم توراي چۆلىدە ئېتى قېچىپ كېتىپ، پىيادە ئېگەر - جابدۇقنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ناھايىتى قىيىنچىلىقتا قالىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

مېنىڭ ئېتىم تاشپولات،
مىنگەن ئېتىم ئايغىر ئات.
مەندىن ساڭا پەندىيات،
ئايغىر مىنمەي ئاختىلات!

تاشپولاتنىڭ ئاراتۇرۇكنىڭ قاراتاش دېگەن يېرىدىكى باتۇر - ئەزىمەتلەرگە قول قويۇپ ئېيتقان قوشىقى:

كالا سولىغان دەپسەكتە،
توقسۇن ئاكام پاڭ قىلدى.
توخۇ ئېتىپ قارا تاشتا،
پۈت - قولىنى قان قىلدى.

① دەپسەك ــ تاغ ئارىسىدىكى تۈز يەر.
② ئۆرە ئۆتەڭ ــ قۇمۇلدىكى بىر جاي ئىسمى.

15 ـ باب
تاش قارىم قوشاقلىرى

تاش قارىم ــ پىشقان خەلق قوشاقچىسى ۋە قىزىقچىسى. ئۇ 1882 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ساغان يېزىسىدىكى بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1960 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ تاغىسىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان، 15 ياشقا كىرگەندە، يۇرتىدىن قېچىپ چىقىپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەريانداا ئۇ كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، مۇزىكىتېپ قارىي بولۇپ يېتىشكەن ۋە دىنىي مەكتەپ ئېچىپ بالا تەربىيىلىگەن. گەرچە ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئاتۇش مەشھەت، يېڭىشەھەر يامانيار، كونا شەھەر ئاققاش قاتارلىق جايلاردا مۇسىقىچى بولۇپ كۆن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن، ياشلىقىدىن باشلاپ ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئىشتىياق باغلاپ، مول تارىخىي، ئەدەبىي، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىدە سۆزمەن، ئۆتكۈر پىكىرلىك، يۇمۇرلۇق خاراكتېر يېتىلدۈرگەن، ئۆز قوشاق ـ نەزمىلىرىدە رەزىللىك، ساختىلىق، ئاچ كۆزلۈك، خۇراپاتلىق، نادانلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، جاپاكەش، ئاق كۆڭۈل دېھقانلارغا ھەمدەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. يەرلىك مۇتەئەسسىپ، زالىم پومېشچىك ـ بەگلەر ئۇنىڭغا «جەدىت» دەپ بەتنام چاپلاپ، ئۆزىنىڭ سەللىسى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىنى باغلاپ، كوچا ـ مەھەللىلەردە ئۇنى سازايى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، تاش قارىم بۇ ئىشلارغا پىسەنت قىلماستىن، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن.

«تاش قارىم قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ باشتىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق ھاياتىنى ئىگىلىگەن ۋە تەقىق قىلىشتا بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىمۇ كۆپ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئەينى يىللاردا تاش قارىم كونا شەھەر ئاققاشتا ئولتۇراقلىشىپ قالغاندا، بىر پارچە ئۇنۇمسىز، شور يەرنى سېتىۋېلىپ ئالدىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشتىن نارازى بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۇنۇمسىز شور يەر ھەققىدە

يەر دەپ ساتتى ئىمىن ئۇستام،
بىر جاڭگالنى ئامالداپ.
كۈندە چاپسام ئېرىقنى،
تىنىپ قالدى شامالداپ.

«تىم[1] تۆۋى»نىڭ ئېرىقى،
باشتىن ـ ئاياغ ئەن بولدى.

---

① تىم ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مۇنار دېگەن مەنىدە. تىم تۆۋى ــ بىر جاينىڭ ئىسمى.

ئاۋۋال ئاخشام سۇ ئاچسام،
ئىككى كاندۇك نەم بولدى.

«تىم تۇۋى»نىڭ ئېرىقى،
«بايتوقاي①»غا داڭ كەتتى.
پاچىقمەدەك سۇ ئاچسام،
تەڭ تولىسى يار كەتتى.

«تىم تۇۋى» دە يەر تۇتۇپ،
بىزگە بەك زۇلۇم بولدى.
ئېرىقنى تولا چېپىپ،
ئاياغلار تۇلۇم بولدى.

تاش قارىم بىر يىلى ئۇنۇمسىز يېرىگە ئارپا تېرىپ، ھېچقانداق ھوسۇلغا ئېرىشەلمىگەن. ئۇنىڭ چەككەن جاپاسىنى ئويلاپ، ئاغرىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

تاش قارىمدۇر شاھ غېرىب،
شاھ غېرىب ئارپا تېرىپ.
ئالتە چاشقاننى يېغىپ،
لاي ـ لاي ئېيتقان شاھ غېرىب.

بىر قېتىملىق داستىخاندا، تاش قارىمنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان پولۇغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەي پولۇ، ئوبدان پولۇ،
ھەزرىتى شاھ، خان پولۇ.
پىشۇرۇپ داستىخاندا قويسا،
پارقىراپ تۇرغان پولۇ.

گۆش ـ يېغى جايىدا بولسا،
ئوخشاپتۇ ـ بولغان پولۇ.
گۆش، يېغى كەم دەملىسە،
كۆرۈك توخۇغا دان پولۇ.

بىر قېتىم تاش قارىم تۇگمەنگە بېرىپ ئۇن تارتماقچى بولۇپتۇ. لېكىن، ئويلىغاندەك ئىش بولماپتۇ. ئىككى ئادەم كۆتۈرەلمىگۈدەك ھالدا ئېشەككە ئاران ئارتقان بىر تاغار بۇغدايدىن چىقىقان ئازغىنە ئۇنغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

«چوڭ بولوك②» تۇگمەنلىرى،
ئەجدىھاكەن ھەربىرى.

---

① بايتوقاي ـــ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاققاش يېزىسىدىكى يەر نامى.

② چوڭ بولوك ـــ قەشقەر يېڭىشەھەر يامانيار يېزىسىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەريا سىدىكى تۇگمەن جايلاشقان جاينىڭ ئىسمى.

بىر تاغار بۇغداينى تۆكسەم،
قاپتۇ ماڭا ئۇچنىڭ بىرى.

زالىم بەگلەرنىڭ ئالۋان ـ ياساق، غەللە ـ پاراقنى قاتلاپ سېلىپ، پۇقرالارنى جان باققۇسىز ھالغا كەلتۈرگەنلىكىنى، دورغا ـ يايلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، نارازى بولغاندا ئېيتقان قوشىقى:

بەگ ئالدىدىن چىقتى پاراق،
ئۇنى ھەيدەپ چىقتى بايراق.
پاراقنى بېرەلمىگەنلەر،
باش ـ كۆزىگە يەيدۇ تايراق.

تاش قارىم بىر قېتىم تۇغمەنگە بارغاندا، ئۇگۇت كۆپ، تۇغمەن بېسىق ئىكەن. ئۇ بەش كۈن ساقلاپ، يەيدىغان نانلىرى تۈگەپتۇ. تۇغمەنچىگە كۆمەچ پىشۇرۇش ئۇچۇن ئازراق قوناق بېرىپتۇ. بىراق، تۇغمەنچى كۆمەچنى پىشۇرۇپ، چوڭراق پارچىسىنى ئۆزى يەپ، كۆيۈپ كەتكەن قاسىراقلىرىنى تاش قارىمغا بېرىپ-تۇ. بۇنىڭغا چىشى ئۆتمەي، ئاچ قالغان تاش قارىمنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

تۇغمەنچىنىڭ پىرى نوھ پەيغەمبەر،
كۆمگەن كۆمەچلىرى زور پەيغەمبەر.

تۇغمەنچىنىڭ كۆمىچى تۇۋاقتەك،
ئۇگۇتچىنىڭ كۆمىچى قۇلاقتەك.

تاش قارىم بىر كۈنى تۇغمەنچىلەر بىلەن بىر ئۇگۇتچىنىڭ جېدىلى ئۇستىگە بېرىپ قاپتۇ. ئۇ ئوت-تۇرىدىكى ئېيتىلمۇاتقان گەپ ـ سۆزلەرگە قۇلاق سېلىپ، پوستەكچىگە نارازى بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

پوستەكچىگە

بىر ـ بىرىنى باشلىشىپ،
سۇئگۇچىنى قاشلىشىپ،
«چوكانيار①» غا قاتىرىشىپ،
ئۇگۇت توسقان پوستەكچى.

دەريا تولۇپ سۇ كەلسە،
تاغارلاپ ئۇگۇت كەلسە.
نامراز شام قىستاپ كەلسە،
پەيت مارىغان پوستەكچى.

① چوكانيار ـــ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە ياندۇرما يېزىسى يېنىدىكى جاي.

ناس قاپقى بويندا،
بەل باغلىغان شويندا.
ئۇن خالتىسى قويندا،
ئەجەب چاققان پوستەكچى.

خامپا كولاپ چىقالماس،
ئۇن ئوغرىلاپ تۇتۇلماس.
پوستەك يالاپ يا تويماس،
نەپسى يامان پوستەكچى.

رىسالىدە بۇيرۇدى،
دەپ ھالال ئوندىن بىرى.
ئاڭا تويمىغان ئوغرى،
ئاچ كۆز قاۋان پوستەكچى.

ھېسابى يوق ئۇننى يەپ،
كۆنگەن يالغان گەپنى دەپ.
ئۇگۇتچىنى قاقشاتقان،
تۇلۇمچاشقان پوستەكچى.

كىرسە ئۇنىڭ تويلۇقى يوق،
چىقىپ كەتسە ھەققى يوق.
نەپسى بالا كەيندىن،
مۇشتقا قالغان پوستەكچى.

يۇرتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپ، زالىم بەگلەر تاش قارىمنى «جەدىت» دەپ قارىلاپ، سازايى قىلغاندا، ئاق كۆڭۈل دېھقانلار ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ، «قارىم، نېمە گۇناھ قىلغانتىلە؟» دەپ سورىغاندا، تاش قا-رىمنىڭ جاۋاب بېرىپ ئېيتقان قوشىقى:

يېڭىساردىن كەلگەندۇر،
ئۇشبۇ يۇرتقا تاش قارىم.
يېيىشلىرى نان بىلەن،
ئىچىشلىرى ئاش قارىم.

ئوڭدا ياتقان باي، بېگىم،
گىرە يېسە كېكىرىپ.
ئىشلەپ، ھېرىپ جىگدە يەپ،
قورساق باققان تاش قارىم.

بىر يىلى ئاتۇش ئوڭئېر بقلىق مۇھەممەت سىدىق ھاجى باشلىق سودىگەرلەر مەكىت ــ دولاندىن يېنىپ ئاققاشقا كەلگەندە، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى توختىتىپ، بىر بەگنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، تاڭ ئاتقۇچە نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىپتۇ. سورۇندا تاش قارىمۇ بار ئىكەن. بىراق، سورۇندىكى قىزىقچىلىقتا تاش قا ـ رىم بىلەن ھېچ كىشىنىڭ كارى بولماپتۇ. باي ـ سودىگەرلەر يەنە قىزىقچىلىق تەلەپ قىلىۋېرىپتۇ. قور ـ سىقى ئېچىپ، ھالىدىن كەتكەن تاش قارىم بۇ چاغدا بايلارغا نارازى بولۇپ بۇ قوشاقنى ئېيتىدۇ:

ئەجەب يامان بايلىرىم

يېتىشلىرى كەڭ ساراي،
مىنىشلىرى بوغۇلتاي.
سودىگەرلىك ئالتە ئاي،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

يۇرۇشلىرى يۇرتمۇ يۇرت،
كىيىشلىرى چىبەرقۇت.
كۈلۈشلىرى توڭ ئامۇت،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

ئېلىشلىرى ئالمىدەك،
بېرىشلىرى چالمىدەك.
ماراشلىرى سالمىدەك،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

ئېشىكىنى ئانام ــ دەر،
قېچىرىنى دادام ــ دەر.
يۈزنى يۇماي ناننى يەر،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

تۆرده بايلار ئولتۇرار،
ئاش كەلسە يالماپ سالار.
غىت قىلىپ گالغا ئۇرار،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

يوقسۇللارغا پولۇ يوق،
ئىسسىنغۇدەك ھولۇ يوق.
دالدا تېمى، قورۇ يوق،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

تاش قارمىنىڭ خەلق ئازاد بولۇپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندا ئېيتقان قوشىقى:

ئۆتمۈشتە بار ئىدى،
ھەر يەردە ئوشۇق.
ئەمدى بىز قوللاردا،
چىلىڭ تۇتتۇق ھوقۇق.

پارتىيە كەلگەندە،
قاچتى ئۇ ئىتلار.
دەسسىدۇق يەلكىگە،
ئۇزۇلدى قۇيرۇق.

16 ـ باب
موللا تۇردى شات ئېلى قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى شات ئېلى 1892 ـ يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئاقبۇيا كەنتى (ھازىر ـ قى ياقا يېزىسى ئاقبۇيا كەنتى)دە بىر كەمبەغەل چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1970 ـ يىلى ۋاپات بولـ غان.

موللا تۇردى شات ئېلى كىچىك چېغىدىن باشلاپ، فولكلورغا ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان. ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدا توقسۇ، كۇچانىڭ داڭلىق مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ، بىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىنچە ئائىلىسىدە قول ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ ئۇزاق جەريانىدا ئۇ ئىلىم ئىگىلەشنى باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇتـۇپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەرخىل مەزمۇن، ھەرخىل شەكىللەردە بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ، گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ، جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن. 1956 ـ يىلى ئاپتو ـ نوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. ئۆزى يازغان بارلىق شېئىر ـ قوشاقلارنى توپلاپ، رەتلەپ، نەشرگە تەييارلىغان بولسىمۇ، ئاپەتلىك يىللاردا بۇ ئىشنى باشقا ئەپچىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان. بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى كۆمۈپ ساقلىغان بولسىمۇ، ۋاپاتىدىن كېيىن ئىزدىگەندە تېپىلمىغان.

موللا تۇردى شات ئېلى قوشاقلىرىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، خەلقنىڭ ئەركىن، بەختىيار زامانغا بولغان تەلپۈنۈشى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئېلىش يولىدىكى قىزغىنلىقى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلىش جە ـ ھەتتە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەجەب ئازاد زامان كەلدى

زەپ خۇش دۆلەت بۇ شىنجاڭغا،
ئادالەتلىك ئاتا كەلدى.
غېرىبلارنىڭ سىلاپ باشىن،
تامام كادىر قاتار كەلدى.

قىلىندى بىزگە غەمخورلۇق،
بۇ ئۆلكە بولدى گۈلزارلىق.
كېڭەيدى، قالمىدى تارلىق،
ئەجەب ئازاد زامان كەلدى.

خەلقنى ئەيلىگەن سەرسان،
قاراقچى، ئەسكى گومىنداڭ.
بولۇپ يىلتىزىدىن گۇمران،
يوروق ئالەم جاھان كەلدى.

كومپارتىيە غەمگۇزار بولدى،
قاراقچىلار تارمار بولدى.
يالاقچى خارۇ زار بولدى،
بۇگۈن ئەلگە زۇۋان كەلدى.

خۇشاللىق قوينىدا بىزلەر،
قېرى - ياش، ئوغۇل - قىزلار.
ئېزىلگەنىڭ دىلىن ئىزدەر،
قوشاق شۇڭا راۋان كەلدى.

پومېشچىك، زومىگەر، جاسۇس،
قېنى ئەمدى يېگەننى قۇس.
سېنى تۇتماس خەلقلەر دوست،
ساڭا ئۆمۈر خازان كەلدى.

كېلىڭ دوستلار بولۇپ سەپ - سەپ،
كۆڭۈللەرنى روشەن ئەيلەپ.
زامانىڭ سازىنى كۈيلەپ،
دېگەن جانلىق چۇقان كەلدى.

ئازاد زامان بىزلەرگە،
يېڭى نۇر بەردى كۆزلەرگە.
پۈتۈن ھەققانىي سۆزلەرگە،
بۇگۈن كەڭرى زامان كەلدى.

بىلىم ئېلىڭ تۇغقانلار

يوقتۇر شەرەپ ئوقۇشتەك،
مۆكۈپ يۈرمەڭ ھۇۋاقۇشتەك.
ساۋاتسىزغا تاڭ ئاتماس،
ئويغىنايلى دېھقانلار.

قەلەم كەلدى كېرەككە،
ناخشا ئۆرلەپ پەلەككە.
ئاتلاندى ئاي ئەتراپى،
ئىلىم مېغىزىنى چاققانلار.

يالغان ئەمەس ماقالىم،
بولۇڭ بالام پەن ئالىم.
ئاخىر بارماق چىشلەيدۇ،
غەپلەت ئىچرە ياتقانلار.

ساۋاتسىزلىق بالادۇر،
دىلغا ئازاب سالادۇر.
نادامەتتە قالادۇر،
ئۆگىنىشتىن قاچقانلار.

ساۋاتسىزلار ئىشلەيدۇ،
كۆيۈك كۆمەچ چىشلەيدۇ.
بىلمەسلىكنىڭ لېيىغا،
بېلىگىچە پاتقانلار.

پەن ئوقۇشتىن باش تارتىپ،
قالماقلىق كېيىن ئاھ تارتىپ.
پايدا كۆرمەس زەررىچە،
ئۆيدە ئۇخلاپ ياتقانلار.

ساۋاتسىزلار پىيادە،
تارتتى ئەلەم زىيادە.
ئوقۇپ بىلىم ئېلىڭلار،
يارۇ دوستلار، تۇغقانلار.

قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىك ئۆتمۈش ھەققىدە

كەمبەغەللەر ئۆتمۈشتە،
دەرد ئاستىدا ئېزىلدى.
تارتىپ ئۆتكەن ئېغىر كۈن،
گېزىتلەرگە يېزىلدى.

زالىملارنىڭ ۋاقتىدا،
يېتەلمىدۇق چاپانغا.
ئېغىر سېلىپ ئالۋاننى،
ئېسىپ ئۇردى تاپانغا.

ھاشار سېلىپ تاغلارغا،
ئوتۇن سېلىپ باغلارغا.
قارشى چىققان ئادەمنى،
باستى قاينىق ياغلارغا.

زالىم شاڭجاڭ، بوجاڭلار،
تەڭگە ئالدى قوناقتا.
«ئەتە بېرەي، يوق» دېسە،
تۇتۇپ بەردى قاماقتا.

پومپشچىك هەم بەگ، مىراب،
يېيىشى پاقلان كاۋاپ.
ئەيش ـ ئىشرەت قىلاتتى،
چالدۇرۇپ قالۇن، راۋاب.

كەمبەغەلنى باغلىتىپ،
جانجىگەرنى داغلىتىپ.
زورلۇق بىلەن قورقۇتقان،
بۇلىغان قان يىغلىتىپ.

زومىگەردە تۆت خوتۇن،
ئۆگزىدە سۆكسۆك ئوتۇن.
كەمبەغەلنىڭ مۇلكىنى،
يېدى زالىملار پۈتۈن.

زومىگەر هەم پومپشچىك،
پۇلنى قىلغان جازانى.
دېھقانلارغا پۇل بېرىپ،
كۈندە ئالغان بازارنى.

خوتۇننىنى خان دېگەن،
ئوڭدا يېتىپ نان يېگەن.
دۇمبە ـ قۇيرۇق قويلارى،
ئالدىدا پولۇ، لېگەن.

هاشار، سەيسى، «ياردەم» دەپ،
كۈندە ئالۋان غوۋغىسى.
ئىشكىلەردىن كەتمىگەن،
لالما ئىتتەك دورغىسى.

ئازاد بولۇپ ئۆلكىمىز،
كىيدۇق يېڭى چاپاننى.
تاغار ـ تاغار ئۈن تارتىپ،
تولغاپ يېدۇق ئاق نانىنى.

ئەمگەك ـــ دېدى پارتىيە،
ئۆستەڭ چاپتى ئارمىيە.
شۇنداق ماڭساق، كۆپ ئۆتمەي،
گۈلزار بولۇر هەممە يەر.

17 ـ باب
يەھيا ئەينىدىن قوشاقلىرى

داڭلىق ئەلنەغمىچى، داستانچى، خەلق قوشاقچىسى يەھيا ئەينىدىن 1921 ـ يىلى ئاراتۆرۈك ناھىيـ ـسىنىڭ باي يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

يەھيا ئەينىدىن تۇغۇلۇپ ئىككى ياشقا توشمايلا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئىككى كۆزى ئەما بولـۇپ قالغان. شۇنداقتىمۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن بىر ئامالالارنى قىلىپ دىنـي مەكتـەپتە ئوقـۇپ قۇرئان ساۋاتىنى چىقارغان، كلاسسىك ئەدەبىياتقا تەۋە بەزى قىسسە، جەڭنامىلەرنى يادقا ئالغان. گەرچە ئۇ ئەما بولسىمۇ، لېكىن، زېھنى ئوچۇق، تۇتۇۋېلىش قابىلىيـىتى يۇقـىرى بولغـاچ، بىر قېـتىملا ئـاڭلىغـان ھەرقانداق نەرسىنى ئۇنتۇپ قالماي يادقا ئېلىپ ماڭغان. ئۇنىڭ ئاۋاز پـەرق ئېتىـش ئىقتـىدارى كۈچلـۈك بولۇپ، ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشىنى ئون يىلدىن كېيىنمۇ ئازماي تونۇيالايدىكەن. يەھيا ئەينىدىن كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ھېكايە ـ چۆچەك ئېيتىشقا ئامراق بولۇپ، باي يېزىسىدىكى خىدىسخان قاتارلىق نەغمىكەشلەردىن كەمتەرلىك بىلەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگەنگەن. قۇمۇل خەلـقىنىـڭ قەدىمكى تارىخي قوشاقلىرىنى، داستانلىرىنى ئوقۇپ بېرىپ، كەڭ جامائەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، تىرىك «ئۇنـ ئالغۇ» دەپ نام ئالغان.

يەھيا ئەينىدىن ھازىر جاۋاب، ماھىر قوشاقچى بولۇپ، تىل، ھېسسىيات، تەسەۋۋۇر جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا ئۇنىڭ نۇرغۇن قوشاقلىرى خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن.

1

ھاشىماخۇن ئاكا ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

جالدىرجاقۇ ـ جالدىرجاق،
قوشاق قوشاي ھەممە ۋاق.

بەر دېسەڭمۇ ئاتىمەن،
بەرمىسەڭمۇ ئاتىمەن.

روزىخانىنىڭ دەردىدە،
يۇلغۇن تۇۋىدە ياتىمەن.

مېنىڭ ئاكام رەۋەندە،
ئۇن تاسقايدۇ جاۋەندە.

ئەنجان دېگىنىڭ نېمە دېگىنىڭ؟
تۇرپان دېگىنىڭ نېمە دېگىنىڭ؟

ئەنجانلىقنىڭ نېمىسى بار؟
چىن تەخسىدە پىستەسى بار.

پىستىسىنى كىم چاقىدۇ؟
ھاشىم ئاكام ئۇستىسى بار.

ھاشىم ئاكام ئۆلۈپتۇ،
ئاقتارمىغا كۆمۈپتۇ...

2

چارۋا مالدىكى مەكرولار توغرىسىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئەرزى ئېيتتى بىر ئەلى،
بەردى بىلەن يايسىلا.
سىلىدىن قارىم سورايمىز،
قويدا مەكرو قايسىلار؟

ئەردى ئەتتى مەستەبەر،
ئەررە بىلەن ئەستىدۇر.
سىلى مەندىن سورىسىلا،
قويدا مەكرو يەتتىدۇر.

ھارىرى بىلەن ئىسەدى،
بەردى بىلەن ئەسىلە.
سىلىدىن مەن سورىدىم،
ماڭا جاۋاب بەرسىلە.

قويدا مەكرو يەتتىدۇر،
ئىككى چاتنىڭ ئارىسى.
بىرى يۇلۇن، بىرى ئۆت،
بىرى قامچا، بىرى كۆت.

بۇ قوشاق خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىۋېرىپ، مۇنداق ژارىيانتىلارمۇ پەيدا بولغان:

ئىككى كۆزنىڭ قارىسى،
بىرى يۇلۇن، بىرى ئۆت.

ئىككى چاتنىڭ ئارىسى،
بىرى چۈچاق، بىرى كۆت.

3

يار ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئەرگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
كىمخاب كۆڭلەك كىيىسەن.
پەشلىرىڭنى قىستۇرۇپ،
سايدا تېزەك تېرىسەن.

ئولتۇرۇپسەن تۆشەكتە،
قېرى مۇشۇكتەك مۇگدەپ.
كۆزۈڭ ماڭا قارايدۇ،
تۆشۈكتە يانقان بۇرگىدەك.

بۇ يولدىن ئۆتۈپ كەتكەن،
قىزىل تاجلىق چۈجىكەن.
سالمىغان كويغا سالغان،
قەلەمقاشنىڭ ئۆزىكەن.

يارنىڭ ئېتى نېمىدۇر؟
يارنىڭ ئېتى ماريە.
قارا پاقلان شورپىسى،
ئاغرىق تەنگە دورا يە.

ھارۇننى قېتىپ قويدۇق،
بەدىنى بېسىپ قويدۇق.
چوڭ سۆزلىمەڭ بۇ يۇرتتا،
سىزنىمۇ بىلىپ قويدۇق.

مەن سېنىيۇ - مەن سېنى،
ئاكامغا ئېيتايمۇ سېنى؟
ئۇستىخىنىڭنى ئۇن قىلىپ،
تۇگمەندە تارتايمۇ سېنى؟

18 ـ باب
ئۇزۇن مۇھەممەت قوشاقلىرى

ئۇزۇن مۇھەممەت ـــ ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە قوشاقچىلارنىڭ بىرى. ئۇ 1884 ـ يىلى لوپنۇر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، 1983 ـ يىلى 99 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ كىچىك ۋاقتىلىرىدىن تارتىپ قوشاق ئېيتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا داڭ چىقارغان. ئۇ ئۆز قوشاقلىرىدا لوپنۇردىكى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ قولچوماقچىلىرى، زالىم باي ـ بەگلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ كەمبەغەل ـ يوقسۇللارنى ئېزىشتىكى سۇيىقەست، ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى ھەمدە باي ـ پومېشچىكلارنىڭ بېخىل، ئاچ كۆزلۈكىنى يۇمۇرىستىك تىل بىلەن قامچىلاپ، ئەمگەكچى خەلقىنىڭ دەردىنى ئېلىپ بېرىپ، كەڭ ئاۋامنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى لوپنۇرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇزۇن مۇھەممەت 1933 ـ يىلى ئەسكەر بولۇپ توقسۇنغا بېرىپ بىر مەزگىل تۇرغان. ئۇ بۇ جەريانداۋ مۇساپىرلىق كۈنلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق قوشاق توقۇغان:

1

بىر غەپلەتتىن ھېلى قوپتۇم
سەھەر ۋاقتى ـ ئەزاندا.
قورساق ئېچىپ پايلىماي،
ئاش ئەتتۇق قالماق قازاندا.

ئول قازاننىڭ چۆمۈچى يوق،
كۆتۈرۈپ ئىچتۇق ئاشنى.
خۇدايىم سىلىمامدۇ؟
مۇساپىرنىڭ باشىنى.

دەردى ـ ھالىم كۆپ مېنىڭ،
تۇغقانى يوق مەن يېتىمنى.
كىشى يۇرتىدا غېرىبتۇرمەن،
سويۇپ ساتتىم بوز ئېتىمنى.

كىشى يۇرتىدا يىغلاپ،
كۆزۈمدە قالمادى ياشىم.
مەن كېلىپ ئۇندا قالدى،
ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشىم.

مېنى غېرىب ياراتىپسەن،
ئاھ خۇدا، خۇداۋەندە.

پىشانەمگە پۈتۈلگەنمۇ؟
مەن دۇنياغا كەلگەندە.

كۈمۈشتىنمۇ ئۆتتۈم مەن،
سەن قەيەردە توقسۇن، دەپ.
مۇساپىر قىپتۇ مېنى،
يۇرت قەدرىنى ئۇقسۇن، دەپ.

ئەسكەرمۇ بولۇپ باقتىم،
زالىمنى ئۇرارمەن دەپ.
پاناھلىققا جاي چىقسا،
ئۆمۈرلۈك تۇرارمەن دەپ.

ئۇرۇمچىدىن ئەسكەر كېلىپ،
توقسۇننى خاراب قىلدى.
كىملەر ئەسكەر بولغان دەپ،
پۇقراغا ئازاب قىلدى.

كۇن ئالمىقىم تەس بولدى،
قايتىپ ماڭدىم يۇرتۇمغا.
مىنەي دېسەم ئۇلاغ يوق،
زۇلۇم قىلدىم پۇتۇمغا.

2

ئۇزۇن مۇھەممەت 1930 ـ يىلى لوپنۇر دۆڭقوتان يېزا غوداي كەنتىدىكى ئەيسا بايغا ئون نەچچە كۇن ئىشلەپ قويلىرىنى قىرقىپ بەرگەن. پىخسىق باي ئۇنىڭ ھەققى ئۇچۇن بىر تېرە ۋە ئازراقلا يۇڭ بېرىپ، يولغا سالماقچى بولغان. ئۇزۇن مۇھەممەت ئۇنىڭ نەرسىلىرىگە كۆز قىرىنمۇ سېلىپ قويماي، ئېشىكىگە مىنىپ يولغا چىقىپ بۇ قوشاقنى توقۇغان:

دۇنيا ئۇچۇن جان بەرگەن،
پىخسىق، نامەرد ئەيسا باي.
سېنىڭ تويماس نەپسىڭگە،
يەم بولۇپتۇ بۇ غوداي.

ئەلى ئوغلى ئىمامغا،
زەھەر بەرگەن يېزىتلار① .

① يېزىت ـــ ئەسلى يەزىد بولۇپ، سۇننىي مەزھىپىنى قوغدىغۇچى خەلىپە يەزىدنىڭ ئىسمى. سۇننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا يەزىد ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىمام ھۈسەينىنى بوغۇزلىۋەتكەن. بۇ ئىسلام تارىخىدا «كەربالا ۋەقەسى» دەپىلەنىدۇ. قوشاقچى بۇ يەردە لوپنۇردىكى يەزىد لەقەملىك بايلار جەمەتىگە كىنايە قىلغان.

كەر بالانىڭ چۆلىدە،
قويمەك سويغان يېزىتلار.

ساڭا بەردىم تېرەڭنى،
جۇۋا قىلىپ كىيىۋال !
پالاس توقۇپ يۈگۈڭدا،
تۆر ـ تېمىڭغا تارتىۋال !

يېزىت پۈشتى ئەيسا باي،
سېنى قاتاي قوشاققا.
كىملىكىڭنى ـــ ئەپتىڭنى،
قوشقىمدىن بىلىۋال.

3

كۆچادىكى خوجىلار ئەۋلادىدىن بولغان ئۆمەر خوجا دېگەن كىشى شايار ئارقىلىق لوپنۇرغا تىجارەت قىلغىلى كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىكەن، ئۇزۇن مۇھەممەت ئۇ كىشىدىن بىر ماتانى نېسىگە ئېلىپ، كېيىن ئۇنىڭ پۇلىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن، تىزىمدىن ئۆچۈرۈلمەپتۇ. 1928 ـ يىلى ئۆمەر خوجىنىڭ لوپ-نۇرنىڭ غوداي دېگەن يېرىگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇزۇن مۇھەممەت كۆرۈشكىلى بېرىپ سالام بەرسە، ئۆمەر خوجا جاۋاب سالام ئورنىغا مۇنداق قوشاق توقۇپتۇ:

قوناق سېلىپ توشقۇزالماي،
ئايغىر ئاتنىڭ توغرىسىغا.
بىرشاڭ① ساتسام پۇلنى بەرمەيدۇ،
ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئوغرىسىغا.

قوشاقچى ئۇزۇن مۇھەممەت «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» دېگەندەك، دەرھال بۇ قوشاقنى توقۇپ ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپتۇ:

بەزىلەر مالامەت قىلىدۇ،
بىلمىدىم تاڭ.
ئۆمەر خوجامدىن ئالغانىدىم،
بىر ئاق شاڭ.

تۇغامدىكىن، تۇغامدىكىن،
بەرسەم ـ بەرسەم تۇگىمەيدۇ.

① شاڭ ـــ بۇز، ماتا، خام مەنىسىدە.

قىيامەتتە قايتۇرارسەن،
يەنە ئالساڭ.

كۇچادا خوجام تولا،
ساڭا ئوخشاش يوغان قورساق.
يارانقان ئاللا تۇرۇپ،
نە خوجامدىن قورقماق؟

ئاناڭ سېنى تاشلاپتىكەن،
مەسچىت ساياق.
ئۆلگىنىڭدە جازايىڭنى،
بېرەر دوزاخ !

مەن ئۆزۈم — دۇردۇن ئەمەس،
مەن دۇردۇندىن كەم ئەمەس.
قىلغانىڭنى ئايان قىلسام،
سۇندۇرىمەن، دام ئەمەس.

مېنى ئۇزۇن دەپ ۋايسايسەن،
ئاتامنى چىشلەپ چاينايسەن.
سەن ئۆزۈڭ پەتەك خوجا،
هارامىلىقتىن تانالمايسەن !

لەت بولغان ئۆمەر خوجا ئىلاجسىز ئۇزۇن مۇھەممەتتىن ئەپۇ سوراپ، ئۇنى ئالاهىدە مېهمان قىلغا-نىكەن.

4

ئۇزۇن مۇھەممەت ئۆزىنىڭ يوقسۇللۇق هاياتىنى ئەسلەپ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

دۇنيا ئۇچۇن بەل باغلاپ،
بايلار قىلۇر يىلقىنى.
بۇ گېپىمنى ئاڭلىسا،
ئاقىل كېرەك بىلگىلى.

تېرىپ پېمەي ئىلاج يوق،
چۇنكى، ئاجىز بەندىمەن.
نېمەت - رىزىق ماڭا كەم،
كىيىم جۇل - جۇل جەندىمەن.

هايات ئۇچۇن خار بولدۇم،
يىل بويى كېمە تاياپ.①
ئۆلۈم بەرگىن خۇدايىم،
مەن تارتاي گۆرده ئازاب.

بىزدەكلەرگە بۇ دۇنيا،
ئەجەب قىسكەن، بەكمۇ تار.
قىسچىلىقتا ياشايمەن،
هالىم مېنىڭ بەكمۇ خار.

بايلارغا قوش بېرەركەن،
تۇمەنلەپ نازۇ نېمەت.
پەرۋەردىگار تىلەيمەن،
مەن غېرىبقا قىل رەھمەت.

بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىپ،
ياخشى كۇن كۆرمىدىم پەقەت.
ئىسمى كىمكىن؟ دېسەڭلار،
مېنىڭ ئېتىم غېرىب مەمەت.

① كېمە ھەيدەش مەنىسىدە.

19 ـ باب
ئابدۇسۇبھان قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئابدۇسۇبھان (ئاۋۇسمان) 1886 ـ يىلى چاپچال ناھىيىسى كىچىك بۇغرا يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1947 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇسۇبھاننىڭ ئائىلىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، ياش ۋاقتىدا مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيالمىغان. لېكىن، ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ يۇرۇپ، ئۆز يۇرتىدىكى قوشاقچى، ناخشىچى، داستانچىلارغا ئارىلىشىپ، ئۇلاردىن خەلق قوشاقلىرىنى ئۆگەنگەن، خەلق چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ، تىل ئىشلىتىش ماھارىتىنى يېتىلدۇرگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىمۇ قوشاق ئېيتىش ۋە قوشاق ئىجاد قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، جامائەت ئارىسىدا تونۇلغان. قوشاقلىرىدا يۇرت ئىچىدىكى ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلارنى مەدھىيىلەپ، جەمئىيەتتىكى ھەرخىل يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلغان، كىشىلەرنى پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە، ئۆم ـ ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلغان. ئايالالار ۋە بالىلارنى خارلايدىغانلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق قامچىلاپ، توۋا قىلدۇرغان، قىزىقچىلىق قىلىپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئالغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئابدۇسۇبھاننىڭ ئەينى ۋاقىتلاردا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى توغرىسىدا ئېيتقان قوشاقلىرى:

ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشۇپ

ھەيۋەت بىلەن باشلىدۇق،
ئىنقىلابنى نىلقىدىن.
تېز يۇرۇشكە يارەنلەر،
ئات مىنەيلى يىلقىدىن.

توشقان يۇرەك گومىنداڭ،
قاچتى سېپىلنى بويلاپ.
بۇ ھېيلىگەر تۇلكىنى،
يوقىتايلى تېز قوغلاپ.

قاچۇرمايلى ئۇلارنى،
چوڭ سېپىلنىڭ ئىچىدىن.
قاچسا ئۆزۈڭ قۇش بولۇپ،
مۇجۇۋالغىن گېلىدىن.

كۆرەڭلىگەن دۇشمەننى،
بىلىۋالدۇق ئېتىدىن.

كۆرەش قىلىپ، قان كېچىپ،
ئاغدۇرايلى تەكتىدىن.

تەگدۇق زەھەر يىلانغا،
بىز يېتىمىز پىلانغا.
ئۇخلىغانلار ئويغىنىپ،
يېزىلىڭلار چىلىنغا.①

شۆبر ـ شۆبر پاراڭچى،
ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلار.
ئاتلاندى جەڭ مەيدانىغا،
قولدا قورال، بىگىزلار.

ئورۇسلارمۇ قوزغالدى،
ئىنقىلابتا غەيرەت قىپ.
شىبەلەرمۇ قوشۇلدى،②
بولغان ئىشقا ھەيران قېپ.

غەيرەت قىلدى نوغايلار،③
ۋاقىت يەتسە ئوڭايلا.
بىز ئېزىلگەن پۇقراغا،
زادى شۇنداق بولغايلا.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتارغا،
تۇغقان دەيدۇ قالماقنى.
تۇغقانلىقى راست ئىكەن،
كۆتەردىغۇ سالماقنى.

چەتتە ئەمەس خۇيزۇلار،
سەپكە كېلىپ قېتىلدى.
بىزگە ئوخشاش خەنزۇمۇ،
گومىنداڭدىن ئېزىلدى.

بىزگە ھەمراھ تۇڭگانلار،
نۇسرەت بەردى بىر ئاللا.

---

① چىلىن ـــ تىزىم.
② ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى شىبە پولكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
③ تاتارلار مەنسىدە.

بىللە ئىكەن سوقۇشتا،
مانجۇ بىلەن سولۇنلار.

ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشۇپ،
شەھەرلەرنى ئالايلى.
گومىنداڭنى يوق قىلىپ،
يېڭى ھايات قۇرايلى.

كۆپ تەسۋىرىي قىلىشقا،
تاپالمىدىم چولامنى.
جەڭچىلەرگە يوللاڭلار،
مەندىن مۇشۇ سالامنى.

بەڭگىلىكنى تاشلىغىن

ئىزدەپ تاپتىم بازاردىن،
تۆت بۇرجەكلىك تەڭگىنى.
قوشقىمغا قوشايچۇ؟
ناسىر دېگەن بەڭگىنى.

سەن ئۆزۈڭنى خارلىغان،
ئىچ - باغرىڭنى خارلىغان.
كەندىر ئۇۋىلاپ ياز بويى،
خالىي جاينى ئارىلىغان.

بازارلارغا كىرگەندە،
بوزا، ھاراق ماركىلىغان.
ئىچىپ، چېكىپ ئالغاندا،
ئۆزىنى پالۋان چاغلىغان.

ئېرىق كۆرسە ھەيرانە،
ئۇنى دەريا چاغلىغان.
ئىس - تۈتەككە بولۇشچە،
يۇرەك - باغرىنى داغلىغان.

مەستخۇش كەلسە ئۆيىگە،
خوتۇن - بالىسىنى زارلىغان.
شۇ گۇناھسىز خوتۇننى،
بىكاردىنلا خارلىغان.

نەسىھەتىم بۇ مېنىڭ،
ناسىر دېگەن بەڭگىگە.
توۋا ! قىلىپ ئېگىلگىن،
تونۇشلۇق يۇرت ئەھلىگە.

چوڭ ـ كىچىكنى ھۆرمەتلەپ،
بەڭگىلىكنى تاشلىغىن،
ياخشىلارنى سەن دوراپ،
ياخشى ئىشنى باشلىغىن.

كىشى سەندەك بولامدۇ؟

ئىگىچەم بار مازاردا،
ئېرى ئۇستا جازاغا،
پاتەم چىقماي يۇرگەندەك،
قورۇسىدىن تالاغا.

جاھانزە جان ئىكەن،
پاتەمگىلا خان ئىكەن.
باشقا ئىشى بولمىسىلا،
مازارغا باقسا بوپتىكەن.

ئەرمۇ شۇنداق بولامدۇ؟
ئاجىزەنى ئۇرامدۇ؟
قىلغۇلۇقنى ئۆزى قىپ،
گۇناھنى ئاڭا قويامدۇ؟

كەچمىشىڭنى ئويلىغىن،
خۇي ـ پەيلىڭنى تاشلىغىن.
ناماقۇل بولۇپ پاتەمگە،①
ياخشى تۇرمۇش باشلىغىن.

لەت قىلمەن

بېرەرىڭ بار ئۆچكە،
پىچاقنى ئۇر تۆشكە.
تېرىسىنى داپ قىلمەن،
يۇڭنى ئېشىپ قاپ قىلمەن.

① ئابدۇسۇبھاننىڭ يۇرتلۇقى پاتەمخان خۇنقايلىق جاھانزە دېگەن كىشىگە تۇرمۇشلۇق بولغانىكەن، جاھانزە پاتەمخاننى خارلاپ ئۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇنى ئۇققان ئابدۇسۇبھان خاپا بولۇپ بۇ قوشاقنى توقۇپتۇ.

تۆتتىده توقۇپ ياغلىق،
پاچىقىنى ساپ قىلىمەن.
مۇڭگۇزىنى قىلىپ چاخچا
گۆشلىرىنى ھام قىلىمەن.

بەرمىسەڭ گەر ئۆچكەمنى،
ئەل ئالدىدا گەپ قىلىمەن.
باش سورىساڭ يېنىشلاپ،
سۆزۈم بىلەن لەت قىلىمەن.①

جەمىلە خانغا ②

ئىلىپ چىقتىم بازاردىن،
ئىككى قەۋەت قاسقانىنى.
ئەمدى سەپلەپ ئېتىۋەر،
ساندۇقىڭغا باسقانىنى.

ئارىلاپ ئاشاپ تۇرايلى،
شورپىلىرى تاشقانىنى.
سىلىپ تۇرغىن قىش كۈنى،
تورۇسلارغا ئاسقانىنى.

ئىلىپ چىقتىم كۆرگىنە،
سىم توقۇلغان چويلىنى.
چويلا تۇتقان بىلىدۇ،
ئۆز ئىشىنىڭ يولىنى.

كەم بولمىسۇن ھەر كۈنى،
خام قايماقلىق ئەتكەن چاي،
چېيىڭ تۇگمىسە پېقىر بار،
چاينى جىق سال، جەمىلەي.

تۆشۈكتىكى ئىشىكدا،
يوقسۇزلۇقنى ئويلىغىن،

---

① ھەمرا شائىيۇ ئابدۇسۇبھاندىن بىر ئۆچكە قەرز ئىلىپ بەرمەپتۇ، سورىسىمۇ پۇل بەرمەپتۇ. ئۇ بىرقانچە كىشى بىلەن كېتىۋاتقاندا، ئابدۇسۇبھان كۆرۈپ قىلىپ بۇ قوشاقنى توقۇپ مات قىلغان.
② جەمىلەخان — ئابدۇسۇبھاننىڭ ئايالى.

بىر ژاق تاماق كەينىدىن،
توقسىزلىقنى ئويلىغىن.

قۇدىلىقنى چىكىتىك ①

قۇدامنىڭ ئىسمى «ئازى» ئىدى،
باللىرىدىن رازى ئىدى.
تەڭ بولۇپ ئولتۇرساقلا،
ھەممىمىزگە قازى ئىدى.

ئانامنىڭ ئىسمى «دىلى» ئىدى،
ئادەمگەرچىلىكى تىلى ئىدى.
مەناغا باي سۆزى بىلەن،
ياخشىلارنىڭ خىلى ئىدى.

دىلى ئانام سۆزى بىلەن،
كۆلكە كەتمەس يۈزى بىلەن.
قۇدىلىقنى چىڭ چىكىتقان،
سۈتتەك ئاپئاق دىلى بىلەن.

① ئابدۇسۇبھان ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى تۇرسۇن قۇدىلىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتەتتى. ئۇ قۇدىلىرىنىڭ ياخشى پەزىلىتىنى ماختاپ بۇ قوشاقنى توقۇغان.

20 ـ باب
ئاۋۇت راۋاب قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى، راۋابچى، ئۇستا داستانچى ئاۋۇت راۋاب ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋەز ـ مەدداھلىق تۈرى بويىچە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1896 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ تاشمىلىق يېزىسىدىكى تېتىر مەھەللىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1977 ـ يىلى 24 ـ فېۋرال ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ كىچىك ۋاقتىدىلا ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، يېتىمسىراپ ساغاندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ يېنىدا چوڭ بولغان. ئۇنىڭ چوڭ بوۋىلىرىدىن تارتىپ دادىسىغىچە بىرقانچە ئەۋلاد راۋاب چېلىپ، قوشاق قوشۇپ، داستان ئېيتىپ، مەدداھ ـ ۋائىزلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن، يۇرت ئىچىدە «مەدداھ»، «راۋابچىلار» دەپ نام ئالغان. ئاۋۇت ئاكا مۇشۇنداق بىر سەنئەتكار ئائىلىسىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ساز چېلىشقا، راۋابلىق قوشاق ۋە داستان ئېيتىشقا ئىشتىياق باغلاپ، داڭلىق راۋابچى بولۇپ يېتىشكەن ھەمدە ئوغلى داۋۇت راۋابنى ۋە باشقا كىچىك شاگىرتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۇرۇپ تەربىيىلەپ قاتارغا قوشقان. ئۇ قەشقەر شەھىرى ھېيتگاھتا، توققۇزاق، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلارنىڭ ئازنا بازارلىرىدا سورۇن تۈزەپ راۋابنى سايرىتىپ قوشاق ئېيتقان، ئۇ يەنە «يۈسۈپ ئەھمەد»، «غېرىب ـ سەنەم»، «ئىسكەندەر ـ ھۆرلىقا»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «ئابدۇراخمان خان خوجا»، «قەمەر شاھ»، «چاھار دەرۋىش»، «سىيىت نوچى» قاتارلىق خەلق داستانلىرى، قىسسە، جەڭنامە ـ رىۋايەتلەرنى شېرىن تىل، گۈزەل ئوبراز، جەلپكار ھەرىكەتلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىپ، يېتىم ـ يېسىر، كەمبەغەللەرنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ، خەلق ئارىسىدا «مەدداھ»، «راۋاب پىرى» دەپ نام ئالغان.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان كەمبەغەللەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ، ئىجارە كىمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەرئىسلاھاتى، كوللېكتىپلىشىش قاتارلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئازاد زامانىنى، بەختلىك تۇرمۇشنى، ئەمگەكچى خەلقنى ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى راۋابى ئارقىلىق كۈيلەپ، يېزا ـ قىشلاق، تاغ ـ تۇرالارغا بېرىپ ئاممىدىن ھال سوراش ئويۇنى قويۇپ، ياخشى تەشۋىقاتچىغا ئايلانغان. گەرچە ئۇ ئاپەتلىك يىللاردا «كونىلىقنى تەرغىپ قىلغۇچى»، «سېرىق قوشاق توقۇغۇچى» دېگەندەك تۆھمەتكە ئۇچراپ، راۋابى سۇندۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، قىلىچە ئۆمىدسىزلەنمەستىن، يەنە يېڭى راۋاب ئېلىپ سايرىتىپ، ئاقسۇ، كورلا، ئۈرۈمچى، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا سەييارە ئويۇن قويۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ھايات ۋاقتىدا ئۇ سەپەر ھۇسەيىن، يولۋاسخان قاتارلىق ئەلنەغمە ئارتىسلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئۆزى ئېيتقان داستان، خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدىن 90 پارچىدەك ئەسەرنى ئۇنىڭلىغۇغا ئالدۇرغان. ناھىيە، ۋىلايەت دائىرىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن كۆپ قېتىملىق خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە مۇكاپاتلانغان. ئۇيغۇر فولكلورىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدداھ ـ ۋائىزلىق ئەدەبىياتى ساھەسىدە ھەتتا چەت ئەللەرگىچە نامى تارالغان. ئۇ ئېيتقان راۋابلىق ناخشا ـ قوشاقلار، قىسسە ـ داستانلار خەلقىمىز قەلبىدە چاقناپ تۇرىدۇ.

ئاۋۇت راۋاب ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتە راۋاب چېلىپ قوشاق توقۇپ، مەدداھ ـ ۋائىزلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن ۋاقىتلىرىدا ناھايىتى كۆپ ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ غېرىبلىق ـ يوقسۇللۇق

ھەققىدە توقۇغان قوشاقلىرى خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ.

غېرىبلىق ـ مۇساپىرلىق ھەققىدە قوشاق

ئانامنىڭ خارلىقى كەلدى،
دادامنىڭ خارلىقى كەلدى.
يىغلىماڭ جېنىم ئانا،
مۇساپىر بالاڭ كەلدى.①

ئۆگزەڭگە چىقىپ باقسام،
ئۆگزەڭ تۆشۈك ئەمەسمۇ؟
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
دىلىم ئۈزۈك ئەمەسمۇ؟

غېرىبتۇر مېنىڭ باشىم،
كۆزۈمدىن ئاقار ياشىم،
يوق مېنىڭ بۇ ئالەمدە،
جان كۆيەر قېرىنداشىم.

ئۆگزەڭگە چىقىپ باقسام،
تەڭدىن تولىسى مورا.
باشقا كۈن چۈشۈپ قالدى،
غېرىبقا نېمە دورا؟

ئاۋۇت راۋاب ئۆمرىدە نۇرغۇن خەلق داستانلىرىنى راۋاب بىلەن ۋائىزلىق قىلىپ ئورۇنداپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ ئالاھىدە ماھارەت بىلەن ئېيتقان «يۈسۈپ ئەھمەد» داستانىدىكى تۆۋەندىكى پارچە يۈسۈپبەگنىڭ ئۆز خەلقى ۋە يۇرتىنى سېغىنىپ، مەدھىيىلەپ ئېيتقان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە بولۇپ قالغان:

شاھىم، بىزنىڭ ئەل ۋە يۇرتىڭ،
خۇش ئۆتىدۇ ياز ۋە قىشلىرى،
باغىمىزنى باغۋەن باقۇر،
مېۋىلىكتۇر دەرەخلىرى.

قىزلىرى ئۆيدە ياتۇر،
يىگىتلىرى ئوقيا ئاتۇر،
قىز ـ جۈۋانلار سۆھبەت قىلۇر،
زەۋقى ـ ساپادۇر ئىشلىرى.

① بۇ قوشاقنى ئاۋۇت راۋاب ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلاپ بارغاندا ئېيتقان.

ناز بىلەن باقار قايرىلىپ،
يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى ئالىپ،
باغقا كىرەر قولىنى سالىپ،
بىزنىڭ ئەلنىڭ بۇ ئىشلىرى.

كۆرگەننىڭ جېنىنى داغلىغان،
گويا پەرى دەپ چاغلىغان،
تىللا كەمەرلەر باغلىغان،
ئاياغىدا كېپىشلىرى.

تايۇ ئاتلار شوخ ئويناقلار،
ھەر چاپقاندا كۆكتىن ئۆتەر.
دەبول قايتىپ ئۆردەك ئۇچار،
بەلەن پەرۋازدۇر قۇشلىرى.

ئاپئاق قاردۇر تاغ باشلىرى،
ياقۇت ـ مارجان ھەر تاشلىرى.
باغ ـ ئېتىزدۇر ھەم قاشلىرى،
بۇغداي، گۈرۈچتۇر ئاشلىرى.

ئورگەنچتە① ئەسكەر تاغى،
يىگىتلەرنىڭ چاھار باغى.
خۇش ئۆتىدۇ ھەربىر چاغى،
ئويناپ كۈلۈشتۇر ئىشلىرى.

خەۋەر بەرسەم بۇگۈن مۇندىن،
لەشكەر كېلۈر بىلگىنى ئاندىن.
ئالتە پاتمان گۈرزە تۇتۇپ،
ھايا يوقتۇر كېلىشلىرى.

قۇلاق سال، گۈزەلشاھ خۇمپەر،
قايتىپ ساڭا قىلسام سەپەر.
ھەر يىگىتىم مىڭنى قىرار،
ئىسپاھانىڭ② قىلىچلىرى.

① ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاي ئىسمى.
② ئىراندىكى مەشھۇر شەھەر.

كۆڭۈل ئىچىدە ئارمان بىسيار،
كەتتى بىزلەردىن ئىختىيار.
مەيدان ئىچىدە رۇستەمچە① بار
يىگىتلىرىمنىڭ تۇرۇشلىرى.

ھېچكىم مېنىڭ ھالىم بىلمەس،
بۇ زالىملار كۆزگە ئىلماس.
ئەجەل يەتمەي كىشى ئۆلمەس،
ئاقتۇرما كۆزۈمنىڭ ياشلىرى.

بىر توققۇزدىن ياراغدۇر،
جانىدا يۈز مىڭ داغدۇر.
مېنىڭ ئۈچۈن قان يىغلايدۇ،
خاھى قېرى، خاھ ياشلىرى.

يۈسۈپبەگ دەر: شۇدۇر ئىشىم،
خۇداغا يەتكەي نالىشىم،
ئازاد بولسا بەندە باشىم،
ھاسىل بولۇر ئارمانلىرى.

① رۇستەمى داستان خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان خەلق داستانى، باتۇر ـ قەھرىمانلار سىمۋولى.

21 ـ باب
قۇربان راۋاب قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى قۇربان (قۇۋان) راۋاب تەخمىنەن 1890 ـ يىللىرى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى باشاقچى دېگەن جايدا تۇغۇلغان، 1970 ـ يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئائىلىسى ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن، مەكتەپلەردە ئوقۇيالمىغان ۋە ئىنتايىن جەبر ـ جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ چوڭ بولغان. ئۇ ياش چېغىدىن باشلاپلا كلاسسىك ئەدەبىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى، خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە، قوشاق، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى زېھىن بىلەن ئاڭلاپ،ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلغان ۋە بىر مۇنچە شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆزى تۇزۇپ، ئاھاڭ ئىشلەپ، راۋاب بىلەن ئوقۇپ، خەلق ئارىسىدا نام چىقارغان. ئۇ ـ نىڭ مۇھەببەت ـ نەپرىتى ناھايىتى روشەن بولۇپ، قوشاقلىرىدا ئەزگۈچى زالىم، باي ـ بېگىملەرنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى مەسخىرە قىلىپ، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بەرگەن. خەلقتە ئىلھام بېرىپ، بۇ زۇلمەتلىك كۈنلەرنىڭ ھامان ئاياغلىشىدىغانلىقىنى، باي ـ زالىملارنىڭ ئاخىرى جاجىسىنى يەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

قۇربان راۋاب قوشاقلىرى تىل، بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بولۇپمۇ ئۇ ئۆز قوشاقلىرىدا خەلق تىلىنى ئوبدان ئىشلىتىپ، ئەزگۈچىلەرنىڭ ئاچ كۆز ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئوبراز ـ لىق، كۆلكىلىك دەرىجىدە سۈرەتلىگەن. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى ۋە ئىپادە ـ لەش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىنىڭ باشاقچى دېگەن يېرىدە سادىقباي دېگەن بىر زالىم بەگ ئۆتكەن بو ـ لۇپ، ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۆستەڭنىڭ كۆۋرۈكى ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، يۇرتتىكىلەردىن ئالۋان ـ سېلىق يىغدىكەن. شۇ سەۋەبتىن كۈنلەر ئۆتكەنسېرى كۆۋرۈك ئەتراپى پەيشەنبە بازارغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

يۇرت خەلقى بۇ ئىشتىن نارازى بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، قوشاقچى قۇۋان راۋاب باينىڭ بىر ئەدىپىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، بەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپتۇ. بۇنى كۆر ـ گەن سادىقبەگ قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى چاقىرتىپ:

«ھەي قۇۋان، بىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن بىھايالىق بىلەن ئۆتۈشكە نېمە ھەددىڭ؟» دەپ ۋارقىراپتۇ ۋە قول چوماقچىلىرىنى ئۇنى ئۇرۇپ ـ دۈمبالاشقا بۇيرۇپتۇ. قۇۋان راۋاب بۇ خورلۇققا چىدىمايى، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇ قوشاقنى ئېيتقانىكەن:

باشاقچى كۆۋرۈكى،
پەيشەنبە بازاردۇر.
سادىق تۇيتەللە،①
جاننى ئالادۇر.
ئىدىرىس باقى ھەم،②
باشقا بالادۇر.

① تۇيتەللە ـــ سادىق بەگكە قويۇلغان لەقەم.
② بۇ قوشاقتا ئىسمى ئېيتىلغان يەر نامىلىرى ۋە ئادەملەر ئىسمى ئەينەن تىلغا ئېلىنغان.

ئەمەت بەگ دېگەن،
كۆڭلى قارادۇر.
قولىدا قامچا،
قاپاق يارادۇر.
سارەم خېنىمنىڭ،
قاشى قارادۇر.
كۆتەكتە ئولتۇرۇپ،
دۇتار چالادۇر.
ئايشەم ھەم تاجەك،
ئۇسسۇل سالادۇر.
دېدەكلەر ئۇنى،
ئوراپ ئالادۇر.
ئويۇن - مەشرەپلەر،
كۇندە بولادۇر.
خەقنىڭ كىيىشى،
جەندە - كۇلاھتۇر.
سادىق تۇيتەللە،
ھەممىنىڭ چوڭى،
ئالۋان - سەيسى دەپ،
بېسىلماس ئۇنى.
يۇلۇپ تۇگىدى،
قولتۇقنىڭ يۇڭى.
ۋاسالغۇ، گۇلە،
شاپتۇلنىڭ توڭى.
بەش بالاڭ چىقىپ،
موللاقفا تۇردى.
ئات مىنىشىڭ،
جالالىدىن خاندەك.
قارچىغا ئويىنىشىڭ،
غوجىۋللا خاندەك.
ئۆستەڭ بويىدا،
بۇشۇ مىرابتەك.
كۆۋرۇك بېشىدا،
مەمتىلىخاندەك.
كېپىش كىيىشىڭ،
شەمشىت كۆكەيدەك.
سىپەچ يۆگىشىڭ،
قازى كالاندەك.

يوغان گەپ قىلىشىڭ،
رەخىم دوككاندەك.
ئاتتا ئولتۇرۇشۇڭ،
راخمان پوكاندەك.
پەرداز قىلىشىڭ،
خېنىم چوكاندەك.
ياغلىق باغلىشىڭ،
ناسىر چىغچىدەك.
چاپان كىيىشىڭ،
ئاسىم دورغىدەك.
تامبال كىيىشىڭ،
ھاشىم يورغىدەك.
تەلپەك كىيىشىڭ،
تۇردى ھاجىدەك.
ھاسا تۇتۇشۇڭ،
ھەسەن قازىدەك.
يولدا مېڭىشىڭ،
قاسىم گاچىدەك.
قورسىقىڭ تاغار ،
پۇتۇڭ ئاچىدەك.
سالام قىلىشىڭ،
ئۆرە خادىدەك.
قارنىڭ تويمايدۇ،
قېرى كالىدەك.
قىلغان قىلىقىڭ،
كىچىك بالىدەك.
پوتا باغلىشىڭ،
تۇرسۇن يايىدەك.
بويۇن تولغىشىڭ،
خېنىم سەتەڭدەك.
نەپسىڭ تويماس،
خۇددى لەھەڭدەك.

*　　*　　*

جامائەت كۆرسە،
موللامچى بېگىم.
زاغرىغا خۇشى يوق،

توم نانچى بېگىم.
مال ـ دۇنيا ئۇچۇن،
جان ساتقان بېگىم.
تويماس قارىنىڭنى،
قومۇشلۇق مازارغا،
كۆمۈپ قويغۇزار.

ئەينى يىللاردا سادىقبەگ ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئامبالنى كەمسىتىپ كۆزگە ئىلمايدىغان گەپ ـ سۆز ـ لەرنى قىلىپ قويغانلىقتىن، ئامبال ئۇنى زىندانغا سولىتىپ قويۇپتۇ. بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇۋان راۋاب باشاقچى كۆۋرۈكىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، سادىق بەگنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ مۇنداق قوشاق ئېيتقانىكەن:

ئامبال پالىدى،
سادىق داداڭنى.
مىنگەچ كەلمەپسەن،
قارا ماداڭنى.
بېشىڭغا تىكلىدۇق،
بولجا ـ خاداڭنى.
خۇدايىم بەردى،
سېنىڭ جاجاڭنى.

سادىق بەگنىڭ ئەتىۋارلىق ئادىمى موللايى خاتىپ بۇ مەسخىرىنى ئاڭلاپ، ئىچى پۇشۇپ، ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي، ئاخىرى قىڭغىر يولغا مېڭىپتۇ. موللايى خاتىپنىڭ بۇ رەسۋالىقى جامائەت ئارىسىغا پۇر كېتىپتۇ. قۇۋان راۋاب جامائەتنىڭ خۇشاللىقىغا شېرىك بولۇپ، بۇ قوشاقنى ئېيتقانىكەن:

سادىق تۈيتەللە،
ياتتى يامۇلدا.
موللايى خاتىپ،
قالدى ئارغۇلدا.
شۇ زامانلاردا،
موللايى خاتىپ.
سەللىنى تاشلاپ،
نەشنى تارتىپ.
تۇگمەنگە باراي دەپ،
باشلىرى قاتىپ.
شۇنداق تۇرغاندا،
ئېشىكى قېچىپ كەتىپ،
ئېشەكنى تاپالماي،
توقۇمغا ئارتىپ،

تۇگمەنگە بارغۇچە،
قىلدى كېڭەشنى،
تۇگمەنگە بېرىپ،
سالدى كۆمەچنى.
كۆمەچنى يەپ بولۇپ،
ئوسۇرۇپتۇ بەشنى.
موللا دېمەيمىز،
سەندەك كېكەچنى.
يۆگىمەس ئەمدى،
يوغان سېپەچنى.
قونچاڭغا كەپلىدۇق،
چىڭداپ بۇ كەشنى.①

شۇندىن كېيىن، سادىقبەگ ياۋاشلىشىپ، جامائەت بىلەن قارشىلاشمايدىغان بولۇپتۇ.

① «قۇۋان راۋاب قوشاقلىرى» قاراقاش ناھىيىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا ئېيتىلىپ كەلگەن. بۇ قوشاقنى ئەڭ بۇرۇن قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسى باشاقچى كەنتىدىن مۇھەممەت توخا ئېيتىپ بەرگەن. شائىر مۇھەممەتئىمىن قۇربان ئىجادىي رەتلىگەن. بۇ قوشاق ئېيتىلىپ يۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا خەلقنىڭ ئومۇمىي بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

22 ـ باب
هاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، خەلق قوشاقلىرىنى، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن ئاتاقلىق قوشاقچى، داستانچى، ئەلنەغمىچى هاجى خىزمەت ئا ـ خۇن 1885 ـ يىلى ئاقتۇ ناهىيىسى پىلال يېزىسىغا تەۋە يېڭىۋاپ كەنتىدە تۇغۇلغان، 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

هاجى ئەلنەغمىنىڭ بوۋىسى موللا تۆلەندى هاجى ئۆز دەۋرىدە يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، جامائەت ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى چوڭ كىشى ئىكەن. شۇڭا هاجى ئەلنەغمە كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ بوۋىسىدىن ۋە يۇرتىدىكى ئېلاخۇن موللام دېگەن كىشىدىن دەرس ـ ساۋات ئېلىپ، خەلق ئارىسىدىكى داستان، رىۋا ـ يەت، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئاڭلاپ ۋە يادلىۋېلىپ، بۇ جەھەتتىكى قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدۇ. ئۇ 15 ياشقا كىرگەندە، «يۇسۇپ ئەھمەد»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «سەئىد ـ ئەنسارە» قاتارلىق داستان، قىسسەلەرنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىدۇ. ئۇ دەسلەپتە دۇتارغا تەڭ ـ كەش قىلىپ داپ چېلىشنى ئۆگىنىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ساز چېلىشتا، ناخشا ـ داستان ئوقۇشتا يۇقىرى ماھارەتنى ئىگىلەپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقىرىدۇ. ئۇ 20 ياشلارغا كىرگەندە، يۇرتىدىكى بىرنەچچەيلەن بـ ـ لەن بىللە ئەنجانغا چىقىپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى غېرىب، مۇساپىرلارنىڭ قاتارغا قوشۇلۇپ، باي ـ پومېش ـ چىكلارنىڭ ئۆيلىرىدە چاكار بولۇپ ئىشلەپ كۈنلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئىش ـ ئەمگەكتىن بوشىغان چاغلـ ـ رىدا، دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتىپ، مۇساپىر ئىشلەمچىلەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇ خوجايىن بىلەن تىركىشىپ قېلىپ، تۇرۇشقا ئامال قىلالماي، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ يۇرتىدىكى توي ـ تۆكۈن، بەزمە ـ مەشرەپلەرگە تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ، چەت ئەللەردە ئۆگەنگەن مەدەنىيەت بـ ـ لىملىرىنى تارقىتىپ، تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئاقتۇ بويىچە داڭ چىقارغان سازەندىگە ئايلىنىدۇ. يېڭىسار، يەكەن، يوپۇرغا، پەيزىۋات، ئاتۇش، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئېيتقان ناخشا ـ قوشاق، داستانلار خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققىنى ئۈچۈن، ئۇ خەلق ئارىسىدا «هاجى ئەل ـ نەغمە» دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئۇ هاياتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ، نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، كۆلپەتلىك زامانىنى سۆكۈپ قامچىلاپ، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بەرگەن، ئۇ هاياتىدا يەنە نۇرغۇن ياخشى كىتابلارنى يىغىپ توپلىغان. ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن بىر خۇر ـ جۇن كىتابنى چىڭ ساقلاپ، توي ـ تۆكۈن، سورۇنلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭىلىقلارنى، مائارىپنى قىز ـ غىن تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى ئويغاتقان، ئۇ ئۆمرىدە يەنە ئون نەچچە نەپەر ئەلنەغمىچى شاگىرت يېتىشتۇ ـ رۇپ، قوشاقچىلىق، ئەلنەغمىچىلىك ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان.

هاجى ئەلنەغمىنىڭ قوشاق، داستان ئىجادىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىرلا كۆرگەن ۋە ئۆزىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىشلارنى هازىرلا قوشاقا قوشۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، كىشـ ـ لەرنى تەربىيىلەيدىغان ماھارەتكە ئىگە. ئەينى يىللاردا، هاجى ئەلنەغمە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ناھايـ ـ تى زور ماھارەت بىلەن ئېيتقانلىقى ئۈچۈن، ياقا يۇرتلاردىن ئاقتۇغا مەخسۇس كېلىپ ئاڭلاپ كەتكەنلەر ئاز ئەمەس ئىدى.

تۆۋەندە ئۇ ئېيتقان «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان» داستانىدىن پارچە:

«ھۆرلىقا ھەمراجاننىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال شۇڭقارغا ئايلىنىپ، كۆككە پەرۋاز قىلدى. كۆردى-كى، ھەمراجان يەرگە قاراپ مۇئەللەق چۈشۈپ كېتىپ بارغىدەك. ھۆرلىقا چەبدەسلىك بىلەن ھەمراجاننى تۇتۇۋېلىپ خەتەردىن قۇتقازدى. ھەمراجان تېخىچە بىھوش ئىدى. ھۆرلىقا نەچچە ـ نەچچە دورىلارنى ئىشلەتتى، ھېچقايسىسى شىپا بەرمىدى، ئاخىرى خاسىيەتلىك رومالىنى ھەمراجاننىڭ يۈزىگە يېپىپ قويۇپ، خۇن ـ جىگىرىدىن ئېسىنلىك تىلەپ مۇناجات ئېيتتى:

قارا كۈنلەر چۈشتى مېنىڭ بېشىمغا،
نەزەر ئەيلەپ قۇتقازغىن دەپ يىغلايمەن.
ئەگەر مېنىڭ مۇرادىمنى بەرمىسەڭ،
بۇ جېنىمنى تېز ئالغىن دەپ يىغلايمەن.

ئىشق ئوتىدا يۈرەك ـ باغرىم خۇن بولدى،
ھەمراجانىم قېنى سەن دەپ يىغلايمەن.
تەتۈر پەلەك يارنى بىھوش ئەيلىدى،
ھەمراجانغا شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

قۇرئەندازلار قۇرئان ئېچىپ بېقىڭلار،
ھەمراجانغا جاننى پىدا ئېتىڭلار.
يۈرەك ـ باغرىم ئېلىپ ئاڭا چېتىڭلار،
ھەمراجانغا شىپا بەرسە دەپ يىغلايمەن.

نېچۈك يارىم كۆكتىن موللاق ئاتارسەن؟
ئەقلىي ھوشۇم ئېلىپ ئوتقا سالارسەن؟
بىھوش بولۇپ يۈرىكىمنى تىلارسەن،
ھەمراجانغا شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

تەتۈر پەلەك چاقىن چەپكە ئۇرغاندۇ؟
بۇلبۇل گويا ھازىر قايدا تۇرغاندۇ؟
بىلەلمىدىم يار قاناتى سولغاندۇر،
ھەمراجانىم شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

ھۆرلىقا دەر مېنىڭ بەختىم قارادۇر،
ئىشق دەردىدە يۈرەك ـ باغرىم يارادۇر.
يار بىلەن تەڭ جېنىم چىقسا راۋادۇر،
ھەمراجانغا شىپا بەر دەپ يىغلايمەن.»

ھاجى ئەلنەغمە ئەنجاندا تۇرغان مەزگىللەردە ناھايىتى ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ جەر-يانىدا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قىسمەتلەرنى بايان قىلىپ بەزى شېئىر ـ قوشاق ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ ئاي-

رىلىش ـ جۇدالىق ھەققىدىكى بىر قىسىم قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

نىتەي

نىتەي، نىتەي، جانىم نىتەي،
سېنى تاشلاپ نەگە كېتەي؟
گەر ۋەسالغا يەتمىسەم،
قان قۇسۇپ ئۆلۈپ كېتەي.

نىتەي، نىتەي، جانىم نىتەي،
يارغا جان قۇربان ئېتەي.
يار ماڭا كۆز سالمىسا،
چۆللەرگە قان يىغلاپ كېتەي.

ئۇنىڭ ئەركىن مۇھەببەتنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

تاجىخان

مەن نەگە بارالايمەن؟
بوينۇم قىلدا باغلاقلىق.
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق،
ماڭا مىڭ كۆز پايلاقلىق.

مەن نەدە تۇراي ئەمدى؟
بارارغا مەنزىلىم يوقتۇر.
ئەنجاندا تۇراي دېسەم،
كىرەرگە ئۆيلىرىم يوقتۇر.

ۋاي تاجىخان، تاجىخان،
دەردىمگە يېتەر كىملەر؟
يۇرەكىڭ مۇزمۇ، يا تاشمۇ،
قاچان ئېرىيدۇ دىللار؟

ئەينى يىللاردا يېڭىسار يامۇلىنىڭ يارلىقى بىلەن پىلال يېزىسىدىن 2000 كىشى شەمبىلە دېگەن يەرگە بېرىپ ئۆستەڭ چاپىدۇ. ئالتە ئايغا سوزۇلغان بۇ ئۇزۇن ھاشاردا، ھەربىر ئائىلىگە بىر ئېشەك شاخ ـ شۇمبا قوشۇمچە ئالۋان كېلىدۇ، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى كېسىلىپ، يولغا سايە تاشلايدىغان دەرەخ ـ لەرمۇ قالمايدۇ. بۇنى كۆرگەن ھاجى ئەلنەغمىنىڭ قوشىقى:

يېڭىساردىن خەۋەر كەلدى،
شەمبىلەگە[1] بارسۇن دەپ.

① شەمبىلە ـــ يېڭىساردىكى جاي ئىسمى.

ئەرلەر ئورنىدىن تۇرسۇن،
خوتۇن - قىزلار قالسۇن، دەپ.

ھەر تۇتۇندىن بىر ئادەم،
مەيلى ئىككى، ئۈچ ئادەم.
شەمبىلەگە يۈزلىنىپ،
قولغا كەتمەن ئالسۇن، دەپ.

پىلال دېگەن بۇ يۇرتقا،
ئىككى مىڭ ھاشار كەلدى.
ئىككى مىڭ ئېشەكلىك شاخ،
بادىرا ھەم ۋاسا كەلدى.

كەم قالدى دېسە كىملەر،
يوقنى بېرىپ تاپا! دەيتتى.
ئېشەككە قوشۇپ بىردىن،
ئېلىپ بارغىن قاپ، دەيتتى.

كەلدى دورغا - يايىلار،
قوللىرىدا قامچىسى.
دەرەخلەر كېسىلىپ بولدى،
چۈشمەي يولغا سايىسى.

شەمبىلەنىڭ ئۆستىگى،
ئالتە ئايغا سوزۇلدى.
كەتتى تەندىن كۈچ - مادار،
بىلەكلەرمۇ ئۈزۈلدى.

قاچان تۈگەر بۇ ئۆستەڭ،
شەمبىلەدىن كېتەرمىز.
يېتىپ بېرىپ ئۆيلەرگە،
ئۆي تامىقى ئىچەرمىز.

شەمبىلەيۇ، شەمبىلە،
يوتقان، كۆرپە نەم بىلەن.
قوشاق قوشۇپ يىغلارمىز،
ھەسرەت بىلەن، غەم بىلەن①.

① ھاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرىنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى نۇسخىسىنى يازغۇچى ئابلىمىت ئىمىن توپلاپ خاتىرىگە ئالغان.

23 ـ باب
قادىر بۇلاق قوشاقلىرى

خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن قوشاقچى، خەلق شائىرى قادىر بۇلاق 1935 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ يېزىسى ئارال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 2003 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

قادىر بۇلاقنىڭ ئائىلىسى ئۆتمۈشتە ناھايىتى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، پەقەت باشلانغۇچ مەكتەپكە چىلا ئوقۇيالمغان. مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ ئاشخانا، ناۋايخانىلاردا بىر مەزگىل ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىلغان ۋە مەھەللىسى بىلەن شەھەر ئارىسىدا قاتناپ يۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزگەن. بۇ مەزگىللەردە ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن. كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوقۇپ، ئىجادىيەت مەشقى ئېلىپ بېرىپ، ماھارىتىنى ئۆستۈرگەن ۋە شۇ دەۋرلەردە بىرمۇنچە ئاكتىۋال شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان خەلق ئاممىسى بىلەن بىر قاتاردا قەد كۆتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان ۋە 1952 ـ يىلى كانسۇ كۆمۈركاندا ۋە سابىق جۇڭگو ـ سوۋېت رەڭلىك مېتال شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ۋە ئاپەتلىك يىللاردا ناھەق قالپاق كىيدۈرۈلۈپ، يېزا ـ سەھرالارغا ھەيدەۋېتىلىپ، سىياسىي جەھەتتە چەتكە قېقىلغان، بولۇپمۇ 1976 ـ يىلى تېيەنئەنمېن ۋەقەسى يۈز بەرگەندە، يولداش دېڭ شياۋپىڭنى مەدھىيىلەپ شېئىر يازغىنى ئۈچۈن، خاتا ھالدا 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يېڭى باھارى يېتىپ كەلگەندە، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىككىنچى قېتىم يېڭى ھاياتقا ئېرىشكەن.

قادىر بۇلاق ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېغىر قىسمەتلىرىگە ئاساسەن، يۈرەك سۆزلىرىنى شېئىر ـ قوشاق ئېيتىش ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئۇ ئۆزگەرتىش لاگىرلىرىدا، يېزا ـ كەنتلەردە سۈرگۈن بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن مەزگىللەردە يەنە داۋاملىق گېزىت ـ ژۇرنال، كىتاب كۆرۈپ، شېئىر ـ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ، بىرمۇنچە ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىنى دەپ، ئاممىنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن ۋە خەلق ئارىسىدا «قادىر بۇلاق» دەپ ئاتىلىپ نام چىقارغان. ئۇ يەنە خەلق ئىچىدە ئىلىم تارقىتىش، كلاسسىك ئەسەرلەرنى يېغىپ توپلاش، ۋاكالىتەن كىتاب ـ ژۇرنال سېتىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى بىر ـ لىكتە ئىشلەپ، تەشۋىقاتچىلىق رول ئوينىغان.

قادىر بۇلاقنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، تېما دائىرىسى رەڭدار، تىلى بەكمۇ راۋان ۋە ئاممىباب. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ناھەقچىلىككە، پارىخورلۇق ـ خىيانەتچىلىككە نارازى بولۇپ يازغان شېئىر ـ قوشاقلىرى گېپىمىزنىڭ دەللىلى. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ياش ئەۋلادلارغا ئۆزلۈكسىز ئىلىم ـ پەن ئىگىلەپ، يېڭىلىق يارىتىپ، ھەممە مىللەت ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

قادىر بۇلاقنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردە يازغان شېئىر ـ قوشاقلىرى كۆپ بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلىرى ھەرىدەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ھاياتىدا ئىككى قېتىم شېئىرلار توپلىمى چى ـ

قارغان. بولۇپمۇ سىياسىي جەھەتتە زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەنده يازغان ئون پارچە ئەرزىيەت قوشاقلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قوشاقلار ئەرز ـ شىكايەت شەكلى ئارقىلىق يېزىلغان.

قادىر بۇلاقنىڭ ئۆتكەن 20 ـ ئەسىردىكى ئاپەتلىك يىللاردا، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن باشلاپ مەركەز ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىغا يازغان ئەرزنامىسىدىن نەمۇنە:

1 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

بايان ئەيلەي خەت ئارقىلىق مەن سۆزلىشىپ،
ئىلاجسىز ئەرز يازدىم قاينىاپ ـ تېشىپ.
ئەرزى ھالىم كەتتى بۇگۈن كۆكتىن ئېشىپ،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

گاھى كۈنلەر ئۆزۈم يىغلاپ، ئۆزۈم كۈلدۈم،
كىشىلەرگە بىلدۈرمىدىم، ئۆزۈم بىلدىم.
خەلق ئۈچۈن ئىشلىيەلمەي، تىرىك ئۆلدۈم،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

شەھەر خەلقى ئۆچىرەتتە تۇرۇپ خورما يېسە،
ئۆچىرەتكە مەن يېقىن بارسام پوش ـ پوش دېسە.
قاراپ قالدىم بولدى ماڭا دەردى ئىسە،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

يۈرتۇم قەشقەر، قۇم دەرۋازا، يېڭى جايدىن،①
ئىككىنچى زۇ،② ئون ئۇچىنچى قورۇ ـ جايدىن.
قىينىچىلىق بولدى ماڭا، سوغۇق ئايدىن،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ئەرز ئېيتسام تىڭشىمايدۇ ھېچبىر قۇلاق،
مەركەزگە مەن باراي دېسەم يوللار يىراق.
يىغلاپ تۇرۇپ ئاۋارىمەن قادىر بۇلاق،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

1973 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى

2 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

شۇ ئەرزىمنىڭ داۋامىنى يازدىم يەنە،
قايدىن تارتاي مەن ئۆزۈمگە پۇشتى پاناھ.

① قەشقەر شەھىرى قۇم دەرۋازىسى يېڭى جاي كومىتېتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② ئىككىنچى گۇرۇپپا.

بىر ۋەتەندىن غەيرىي ماڭا يوقتۇر ئانا،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ھىيلە ـ مىكىر، سۈيىقەست ئەمەس بۇ ـــ ئوچۇق خەت،
يېزىش ئۈچۈن ماڭا بەرسۇن ئىمكانىيەت.
كۆپ يىغلىدىم باشلىق ئاتا، ھالىمغا يەت،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

چىن قەلبىمدىن ئەرز ئېيتتىم، قىلمىدىم دوق،
لىن بىياۋغا نەپرەت بىلەن ياغدۇروپ ئوق.
مەڭگۈ ئالغا ئىلگىرىلەيمەن، چېكىنىش يوق،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ياغ بولمىسا، يوغان تامغا ئاقمايۋاتسا،
باشلىقلارمۇ ماڭا قاراپ باقمايۋاتسا.
مېنىڭ ئەرزىم باشلىقلارغا ياقمايۋاتسا،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

بەزى ئىشلار ئارقا ئىشىكتىن بولماقتا ھەل،
ئارقا ئىشىكتىن ماڭغانلارنىڭ توققۇزى تەل.
خاتا ئىشنى پاش قىلىشقا باغلىدىم بەل،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ئارقا ئىشىكتىن ماڭغانلارنىڭ قورسىقى توقمۇ؟
باشلىقلار مېنىڭ بىلەن كارى يوقمۇ؟
ماڭا خىزمەت ھەل قىلىشقا چارە يوقمۇ؟
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

1974 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى

3 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

بىر قانچە رەت ئەرز ئېيتتىم، ئاڭلىغانمۇ؟
تۇغۇلغاندا مەن نوپۇسسىز تۇغۇلغانمۇ؟
تەقدىر شۇنداق، پېشانەمگە يېزىلغانمۇ؟
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

ئەرز ئېيتتۇق ۋەيران بولغان نوپۇسسىزلار،①
مەجبۇر قىلىپ كۆچۈرۈلگەن ھوقۇقسىزلار،

① ئەينى يىللاردا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە ھەر ئادەمگە نورما بېكىتىلگەن، نوپۇسى يوقلار ئاشلىق ئالالمىغان. مۇشۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىرقانچە مىڭ نورمىسى يوق ئوغۇل - قىزلار،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

ۋەيرانىلار بۇگۈن راسا قاينىاپ تاشتى،
لويىلار① غا ئېسىل تۇرمۇش بەك ياراشتى.
نوپۇسسىز دەپ نورما بەرمەي، قورساق ئاچتى،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

قورقمىدۇق بىز كاللىمىزنىڭ كېتىشىدىنمۇ،
تۇتۇپ بىزنى ئېتىشتىنمۇ، چېپىشتىنمۇ.
قەتئىينەزەر تۇرمىلەردە يېتىشتىنمۇ،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ!؟

تۆۋەنگە بىز ئەھۋال ئېيتساق «كېيىن» دەيدۇ،
بىغەم باشلىق ئىسسىق ئۆيدە لەڭمەن يەيدۇ.
ئويلاپ كۆرۈڭ نوپۇسسىزلار نېمە يەيدۇ؟
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

نوپۇس دېمەك، تۇرمۇش دېمەك، ھايات دېمەك،
ھەر ئادەمگە تۇرمۇش ئۇچۇن ھايات كېرەك.
ھايات ئۇچۇن كۇرەش قىلىپ، ئىشلەش كېرەك،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

1974 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۇنى

ۋەتەن شەنىگە

جەننەت ماڭا ئانا تۇپراق،
تاغۇ دالا، تۇز.
قوغداشتا چېۋەر پوستىمەن،
كېچە ھەم كۇندۇز.

ئابى كەۋسەر قەتىرە سۇيى،
قېنىمدىن ئەلا.
چىمدىم توپا پۇشتۇم مېنىڭ،
ئۆرىمەيمەن يۇز.

ئەھدىم مېنىڭ ۋاپادارلىق،
ئانا ۋەتەنگە.

① لويى — بيۇروكرات باشلىقلار مەنسىدە.

يانسام ئەگەر بۇ سۆزۈمدىن،
بولاي قارا يۈز.

دىلىمۇ شۇ، تىلىمۇ شۇ،
ۋەتەن، خەلقىمە.
تەتۈر باقسام كور بولسۇن ـ دە،
مەندە بىر جۈپ كۆز.

گۆيمىسۇن

پاك كېلىپ ـ پاك كەتكۈلۈك، ۋىجدان، ساداقەت كۆيمىسۇن،
ئەڭ ئۈلۈغ ئەخلاق ـ ئەدەپ، ئىنساپ ـ دىيانەت كۆيمىسۇن.

ھەقنى سۆزلە، كۆپنى كۆزلە، لاپنى ھەرگىز سۆزلىمە،
قىلمىغىن يالغان گۇۋاھلىق، ئەل ـ جامائەت كۆيمىسۇن.

قەلبىداش دوستلارغا زىنھار ئىككى يۈزلۈك بولمىغىن،
ياتقا قۇللۇق قىلمىغىن، خىسلەت ـ ئىناۋەت كۆيمىسۇن.

ئىتتىپاق ـ بىرلىك، باراۋەرلىك ئەزەلدىن قەرزىمىز،
ئەل ـ ۋەتەن قۇربانلىرى قىلغان ئىشارەت كۆيمىسۇن.

تۇغۇلۇپ ئۆستۈڭ چوڭۇپ، ئالتۇن دىيارىم كۆكسىدە،
ئۆز ئاناڭ ئاق سۈت بىلەن بەرگەن جاسارەت كۆيمىسۇن.

نەسلى پاك، ۋىجدانى ئاق، ئەسلىي ئۇلۇغ ئەجدادىمىز،
ئاققۇزۇپ قان ـ تەر بىلەن يىغقان دارامەت كۆيمىسۇن.

ئەل ئىچىدە گەپ توشۇپ، پىتنە ـ پاساتنى ياغدۇرۇپ،
سالمىغىن غوۋغانى سەن پۈتكەن ئىمارەت كۆيمىسۇن.

دەپتىكەن چوڭلار: «ئامال قىلساڭ سېۋەتتە سۇ تۇرار»،
شۇ ماقالنى دىلدا تۇت، ئەقلىي ـ پاراسەت كۆيمىسۇن.

سەن ئەگەر بولساڭ چېقىمچى، ئەل ساڭا نەپرەت قىلۇر،
ساقلىغىن قەلبىڭنى كامىل، ھەق ـ ئادالەت كۆيمىسۇن.

مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك، مەيلى ئايالۇ ـ مەيلى ئەر،
بۇلغىما نامىڭنى سەن، يۈكسەك پاساھەت كۆيمىسۇن.

24 ـ باب
مىرسالى سىيىت قوشاقلىرى

قوشاقچى مىرسالى سىيىت 1905 ـ يىلى باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسى ئاناقىز كەنتىدە تۇغۇلۇپ، 1976 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

مىرسالى سىيىتنىڭ ئاتىسى ئىلىم ـ پەننى قىزغىن سۆيىدىغان بىر ئادەم بولغانلىقتىن، ئۇنى كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. مىرسالى 15 ياشقا كىرگەندە دادىسى ۋاپات بولۇپ، ئائىلىسىنى باشقۇرۇش ئىشى مىرسالىنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ باي ناھىيىسىدىكى يەرلىك ئەمەلدار، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ قاتمۇ قات ئالۋان ـ سېلىق ۋە قاتتىق سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەن. خەلق ئارىسىدا تارقالغان زۇلۇم ـ كۈلپەتكە قارشى شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆگىنىپ، خاتىرلەپ، توپلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىمۇ ئەمگەكچى خەلقنى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشقا دەۋەت قىلىدىغان نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ تارقاتقان. ناھەق ئىشلارنى سۆكۈپ قامچىلىغان. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان گومىنداڭ دائىرىلىرى 1948 ـ يىلى ئۇنى تۇرمىگە تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قىلچە قورقماي، تېخىمۇ قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ، چىرىك تۈزۈمنى، ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلارنى پاش قىلىدىغان، ئەركىن مۇھەببەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلقنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ قەد كۆتۈرۈپ، ئەركىن ـ ئازاد ياشاش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، رايونىنىڭ سۇ كادىرى، يېزا باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭ يازغان ۋە توپلىغان نۇرغۇن ماتېرىياللىرى كۆيدۈرۈۋېتىلىپ، رىيازەت چېكىدۇ، لېكىن، ئۇ قەتئىي بوشاشماي ئاتاقلىق شائىر نىمشېھىت ئەرمىيا ئىبلى دامواللام بىلەن يېقىن ئۆتۈپ، ئاخىرغىچە توختىماي ئىجاد قىلىپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مىرسالى سىيىتنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بەزىلىرى ئاروز ۋەزنىدە شەكىللىنىپ بېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى يېنىك ۋە راۋان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى بەلگىلىك تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىرسالى سىيىت ئەينى يىللاردا باي ـ پومېشچىكلارنى ئىنتايىن يامان كۆرگەنلىكتىن، زالىملار ھەمىشە ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىپ ئەدىپىنى بېرىش كويىدا يۈرەتتى، بۇنى ئالدىن سەزگەن مىرسالى سىيىت ئۇلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق مازاق قىلغانىدى.

بەگلىرىم

قاسساپنىڭ پالتىسى بەگلىرىم،
قەلەندەرنىڭ خالتىسى بەگلىرىم.
ئات ئۈستىدىن چۈشمەيدۇ پەقەت،
گومىنداڭنىڭ غالچىسى بەگلىرىم.

گومندائنىڭ زۇلۇمى ھەققىدە شىكايەت

ئىچىم قانغا تولۇپتۇ،
بېشىم غەمگە تولۇپتۇ.
گومىندائنىڭ دەستىدىن،
كىملەر راھەت كۆرۈپتۇ.

گومىندائنىڭ زۇلمىدىن،
غەم ـ دەردنى تولا تارتتۇق.
ھەق سۆزلىسەك «گۇناھ» دەپ،
زىندان، تۇرمىدە ياتتۇق.

ئەمەلدارلار مال سويار،
تامچە قانىنى چىقارماي.
يۆگەپ ئۇرار كىگىزگە،
ئۇنلىرىنى چىقارماي.

بۇلاپ كەتتى گومىنداڭ،
ئۆيلەر قالدى قۇپقۇرۇق.
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
كەمبەغەللەر ئاچ، ئورۇق.

كۈندە قويدى گومىنداڭ،
تۇرلۇك ـ تۇمەن ئالۋاننى.
ئادا قىلماي نە ئامال؟
ئالماق قەستى بۇ جاننى!

چىقارغانتى گومىنداڭ،
نەق پۇل بىلەن بىر بۇيرۇق.
پۇقرالارغا بەرمەيدۇ،
ئەمرۇللا بىلەن چورۇق.①

بەگلىرىمنىڭ يېيىشى،
پاقلان گۆشى، چوڭ قۇيرۇق.
ھەق سۆزلىگەن پۇقرانىڭ،
چوماقتا بېشى يورۇق.②

① ئادەم ئىسىملىرى.
② بېشى تېشىلگەن مەنىدە.

سايرامنىڭ سۈيى بەك قىس،
ئاق ياتىدۇ يەرلىرى.
كىمنىڭ يېرى كونا بولسا،
ئۇنى تېرار بەگلىرى.

ئەمرۇللا ھەم چورۇقنىڭ،
ئۇچىنچى چۈي جايلىرى.①
بىزلەر ئىچىڭ سوغۇق سۇ،
ئۇلارنىڭ قەنت، چايلىرى.

كەمبەغەللەر داد دېسە،
تويغىچە تاياق يەيدۇ.
بۇنى كۆرۈپ بەگلىرىم،
«خوپ بولدى، ئوبدان» دەيدۇ.

ھەقسىز ئالار خەلقتىن،
بېدە، سامان، قوناقنى.
ئۇنى ئاز دەپ كالا، قوي،
تۆگە، ئۆچكە، ئۇلاغنى.

تاكاللاشسام بەگ بىلەن،
«ئۆكتەمچىدۇر» بۇ ئېتىم.
دەۋا قىلىپ خوجامغا،
چېقىشتۇردى كۆپ قېتىم.

يېتەر ئەمدى

ساۋۇت قوچاق② ئاتىلاركەن ئىسمىڭ سېنىڭ،
ئارقامغا باغلاپ قويۇپ، كېلىپ ئاتتىڭ.
تەييارلىدىڭ ئون بەش كالتەك مېنىڭ ئۈچۈن،
پۇت ـ قولۇمغا كويزا ـ كىشەن سېلىپ ئاتتىڭ.

مىرسالىنى ئۇرماق ئۈچۈن تەييارلىغان،
ئون بەشىدىن يەتتە كالتەك سۇندى تامام.
ئەي، بى رەھىم ئۇرمىساڭچۇ يېتەر ئەمدى،
مېنىڭ ئۈچۈن ھەسرەت بىلەن ياتتى ئانام.

---

① چۈي ـــ رايون مەنىسىدە.

② سايرام يېزىسىدىكى زالىم باي.

25 ـ باب
مەخسۇت ھاجى قوشاقلىرى

مەخسۇت ھاجى — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ 1856 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاراپ يېزىسى ھېيتكا مەھەللىسىدىكى بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1926 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قوشاقچى ۋە ئەدىب مەخسۇت ھاجى ئۆز دەۋرىدە ھەققانىيەتنى سۆزلەيدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى، مائارىپنى سۆيىدىغان، گۈزەل ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە ئادەمگەرچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان مۆتىۋەر كىشى سۈپىتىدە جامائەتچىلىككە تونۇلغان. ئۇ دادىسى مۇھەممەت قۇربان موللامنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئارقىسىدا، دەسلەپكى ساۋاتىنى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئەدەبىياتقا ناھايىتى ئىشتىياق باغلاپ، ئەرەب، تۈركىي، پارس ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇپ، كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغان. ھاياتىدا نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى، ئەقلىيە سۆزلەرنى، تەمسىل، خەلق ماقاللىرىنى ئىجاد قىلىپ، ھاراپ يېزىسىدىكى جامائەتچىلىك ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئۇ ھەم يېتىشكەن دىنىي زات بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىقتىدارى، شېئىر ـ قوشاقلاردىكى ماھارىتى ۋە پەزىلەتلىرى ئارقىلىق كونا زاماننى سۆكۈپ، يېڭىلىقنى، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ شېئىر ـ قوشاقلىرىدا ناھەقچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى تۈگىتىش، قانۇن، ئەخلاقنى كۈچەيتىش، ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، كىشىلەرنى نادانلىق، خۇراپاتلىق، جاھالەتتىن يىراق تۇرۇپ، مائارىپقا، يورۇق يولغا يېتەكلەش، ھۇرۇنلۇق، قاششاقلىق، بىكار تەلەپلىككە يول قويماي، تىرىشىپ ئالغا بېسىپ، جەمئىيەتكە پايدا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى قوشاقلىرىدا كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى، ئۇسلۇبلىرى قوللىنىلغان بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، بەدىئىيلىكى خېلى يۇقىرى، تېمىسى ئاكتىۋال. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ھازىرغىچە قولىمىزغا يېتىپ كەلگىنى ناھايىتى ئاز، كۆپ قىسمى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن خاتىرىگە ئېلىنماي تۇرۇپلا يوقىلىپ كەتكەن.

مەخسۇت ھاجى قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، مەزمۇنى ۋە شەكىل ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت بار. ئۇ ياش ئەۋلادلارغا قانۇن تەربىيىسى، ئىلىم ـ پەن تەربىيىسى، ئەدەپ ـ ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەخسۇت ھاجى ئەينى دەۋرلەردە، ئەمگەك قىلماي ھۇرۇنلۇق قىلىدىغان، قىمار ئويناپ ئىناقلىقنى بۇزىدىغان ئادەملەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىدى، ئۇلارنى شېئىر ـ قوشاقلىرى ئارقىلىق قامچىلايتتى. ئۇنىڭ ئاشۇ خىل قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

قىمار بىلەن بەڭگى ھەققىدە

ئى، خالايىق كۆرۈڭلار،
بۇ بالامنىڭ رەڭگىنى.
چۆرىسىگە يىغىپتۇ،
قىمارۋازنى، بەڭگىنى.

مىڭ جاپادا تاپمەن،
داچەن بىلەن تەڭگىنى.
ئۇتتۇرۇپتۇ بۇ بالام،
بىر ئات بىلەن ھاڭگىنى.

پۇل تۇگىسە قىمارۋاز،
نومۇس قىلماي باش كېسەر.
مەست بولغاندا بەڭگىمۇ،
ئۆتۈك بىلەن سۇ كېچەر.

ئەي خالايىق، تۇزەڭلار،
ناچار قىلىق، تەلۇبنى.
قىمارۋازغا ياساڭلار،
زەيلىك يەرگە قەبرىنى.

ئى، خالايىق قويماڭلار،
يۇرت ئىچىدە غەلۇبنى[1].
نەدە بولسا سۇرۇڭلار،
قىمارۋازنى - بەڭگىنى.

ئوغۇلغا تەنبىھ - نەسىھەت

ماڭا پەرزەنت بولۇپ، نە ئىشنى قىلدىڭ؟
ئۆزۈڭ ئويناپ، ئاتاڭنى ئىشقا سالدىڭ.
بۇ ئۆيدە قاچان بىرەر ئىشنى قىلدىڭ،
ساڭا تولا شەپقەت قىلغان ئاتاڭمەن.

ماڭا تولا پىراق سالدىڭ بالام سەن،
شۇنداق قىلىپ بۇ ئۆينى يا ئالامسەن؟
ياكى مەندىن ئايرىلىپ بۆلەك بولامسەن؟
ساڭا تولا دەۋا قىلغان ئاتاڭمەن.

ساڭا مەندەك ئاتا پەقەت تېپىلماس،
بالا گەپ - سۆزىگە مەندەك قوشۇلماس.
جاھان ئىچىدە سەندەك پەرزەنت تېپىلماس،
ساڭا تولا دۇئا قىلغان ئاتاڭمەن.

---

① غەلۇە — جېدەل - ماجىرا دېمەكچى.

دۇنيا ئالغىن قېرىپ كەتكەن ئاتاڭدىن،
سېنى باققان، دوك بولغان شۇ ئاناڭدىن.
خۇدا ئايرىمىسۇن بىزدەك هاساڭدىن،
سېنىڭ هالىڭغا تولا بارغان ئاتاڭمەن.

ئاناڭ بىلەن ئىككىمىز تەڭ قېرىيمىز،
بىر ئۆي دەردىنى تارتىپ هېرىيمىز.
هال ـ دەردىڭگە يىغلاپ، چاندى تىلىمىز.
دەردلىرىڭنى تولا تارتقان ئاتاڭمەن.

بۆلەك بولماق نەچۈك سەندە خىيال بار،
بۆلەك بولساڭ، سەن بولۇرسەن نانغا زار.
بىزدىن ئايرىلساڭ ناۋادا، بولىسەن خار،
تېپىپ تەييار قىلىپ بەرگەن ئاتاڭمەن.

بىزدىن چىقىپ نەلەرگىمۇ قاچۇرسەن؟
ئەر ـ خوتۇن ئىككىڭ قايان بارۇرسەن؟
ئۆزۈڭنى باقالماي يەنە كېلۇرسەن،
جاپا قىلماي ۋاپا قىلغان ئاتاڭمەن.

بۇ كۈنلەردە ئاناڭنىڭ ساقلىقى يوق،
جاهان ئۇزۇن، لېكىن، تەم ـ تاتلىقى يوق.
بۇ ئۆيدە ئۇن تۇغۇپتۇ، ئۇن تارتقىنى يوق،
بىر ئۆينىڭ دەردىنى تارتقان ئاتاڭمەن.

ئەگەكنى تاشلىما ئەي ياخشى پەرزەنت،
يۈرىكىم قۇۋۇتتى ئەي دىل جىگەربەنت.
كۈنۈڭنىڭ ئۆتكىنى قان ـ تەنگە پەيۋەنت،
سېنى شۇنداق قىلىپ باققان ئاتاڭمەن.

نەسىھەت قىلدى ساڭا ئاناڭ مەخسۇت هاجى،
سۆزۈمنى ئاڭلىساڭ بولغايمەن رازى.
هەل ئەمەس هۇرۇنىڭ مەقسەت ـ مۇرادى،
نەسىھەت قىلغۇچى غەمخان ئاتاڭمەن.①

① مەخسۇت هاجى قوشاقلىرىنىڭ بۇ نۇسخىسى ئەڭ ئاۋۋال قەشقەر يېڭىشەھەر ناهىيىسىدىكى مەرھۇم مۇھەممەت مەسۇم، ئەمەت ئىسـ
ىسلار تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنىپ توپلانغان.

26 ـ باب
مۇھەممەت يۈسۈپ قوشاقلىرى

قوشاقچى مۇھەممەت يۈسۈپ 1915 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبويى يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1980 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان.

مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرى ھازىرقى جامباز يېزىسىدا ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئىشكىدە جۇۋاز ھەيدەش، قوي ـ كالا بېقىش بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەچكە، تۇرمۇشـ ـنىڭ ئېغىرچىلىقىدىن ئۇ تۇزۇكرەك ئوقۇيالمىغان، دادىسىغا يارەملىشىپ ئېتىز ـ ئېرىق ئەمگىكىگە قاتناشقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەد كۆتۈرۈپ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، تەشۋىقاتچىلىق رول ئويناغان. ئۇ ئۆز يۇرتىدىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ۋە تەـ رەققىياتلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ قوشاقلىرىدا يېڭى زامانىنى، بەختلىك ھاياتنى مەدھىيىلەپلا قالماستىن، يەنە كادىرلاردىكى بىيۇروكراتلىق، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، ئاممىنىڭ مال ـ مۈلكىگە زىيان سېلىش قاتارلىق ئىللەتلەرنى سۆكۈپ، تۇرلۇك ناھەقچىـ لىكلەرنى كۈچلۈك پاش قىلغان. شۇڭا، ئاپەتلىك يىللاردا بەزىلەرنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز يۇرـ تىدا تۇرۇشقا ئىلاجسىز قېلىپ، كۈنەس ناھىيىسىگە چىقىپ كېتىپ، شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بىر قىسىم قوشاقلار بولۇپمۇ ئەمگەك تەقسىماتىدىكى نەھەقچىلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ توقۇغان قوشاقلار ھازىرغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق. بىر قىسىم قوشاقلىرى ھەر دەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان، بىر قىسىملىرى ئاپەتلىك يىللاردا يوقىلىپ كېتىپ تېپىلمىغان.

مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ كونا زامان بىلەن ھازىرقى زامانىنى سېلىشتۇرۇپ، بەختنىڭ قەدرىگە يېتىشتە، ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىلىم ـ پەن، مائارىپ تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بار، بولۇپمۇ «تۆت كىشىلىك گۇـ رۇھ»نى پاش قىلىپ ئىجاد قىلغان سىياسىي قوشاقلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئالاھىدە كۈچلۈك.

ئۆتمۈشنىڭ شىكايىتى

مەن بىر كەمبەغەل دېھقان،
ئۆتمۈشتە ئازاب تارتقان.
ئازاد، يېڭى زاماندا،
قەد رۇسلاپ بەخت تاپقان.

ئاتمىش ياشقا كىردىم مەن،
روھىم تېتىك، ئۆزۈم ياش.

ئىسپاتلايمەن، غەزەپتە،
ئالدامچىنى قىلىپ پاش.①

دىلى بۇزۇق ئالدامچى،
بىلدۇق تۇتقان يولۇڭنى.
كۆزنى يۇمۇپ جۆيلۇدۇڭ،
تارت نىجاسەت تىلىڭنى!

تەتۇر كۆردۇڭ دۇم يېتىپ،
بىزنىڭ يېڭى تۇرمۇشنى.
ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىدۇق،
كەمبەغەللەر ئۆتمۇشنى.

يېشىم توشماي سەككىزگە،
بايغا بولدۇم مەن چاكار.
ئۆتتى مېنىڭ ياشلىقىم،
ھايۋان كەبى خارۇ زار.

ياتار ئىدىم ئېغىلدا،
ئۇچام يوتقان كۆرمىگەن.
قىش ـ زىمىستان سوغۇقتا،
ئىسسىق نېمە؟ بىلمىگەن.

ئالۋان قويۇپ تىنىمسىز،
زومىگەرلەر باي بولغان.
ئەمگەكچىنىڭ يۇرىكى،
لەختە ـ لەختە قان بولغان.

پارتىيىمىز قۇتقازدى،
كەمبەغەلنى دوزاختىن.
ئېرىشتۇردى بەختكە،
ئازاد قىلىپ ئازابتىن.

ھوسۇل ئالدۇق تاشلىقتىن،
غەم ـ قايغۇ يوق ئاشلىقتىن.
سۆيۈنۈڭلار بالىلىرىم،
بۇگۈنكى توي، شادلىقتىن.

① «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى دېمەكچى.

گۈزەل بىزنىڭ يۈرتىمىز

گۈزەل بىزنىڭ بۈلغۇچى①
گۈللەر چاچتى خۇش پۇراق.
ئەمگەكچىنى ياشناتقان،
پارتىيەدۇر نۇر چىراغ.

باھار كېلىپ بۈلغۇچى،
بولدى بەخت گۈلشەنى.
بىزگە چەكسىز كۈچ بەردى،
پارتىيىنىڭ لۇشيەنى.

يۈرتىمىز ئەجەب ياخشى،
بەكمۇ بەلەن ھاۋاسى.
پارتىيىنىڭ گەپ ـ سۆزى،
يۈرەكلەرنىڭ داۋاسى.

قەلەم تۇتقان شائىرلار،
ئىلھام بېرىپ يول ئاچتى.
مۇھەممەت يۈسۈپ ئاكىڭىز،
بولۇپ قالدى قوشاقچى.②

① پەيزاۋاتتىكى بىر يۈرت ئىسمى.
② «مۇھەممەت يۈسۈپ قوشاقلىرى» نىڭ ئىڭ دەسلەپكى قولىيازما نۇسخىسىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا پەيزاۋاتتا خىزمەت قىلغان شائىر مامۇت زاھىت توپلاپ رەتلىگەن.

27 ـ باب
قەمىردىن كېرەم قوشاقلىرى

قوشاقچى قەمىردىن كېرەم 1927 ـ يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچى باغ مەھەللىسىدە بىر قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1988 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قەمىردىن كېرەم كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەسىرى بىلەن ساۋاتىنى چىقارغان. بۇ جەريانداا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى ئىشتىياق باغلاپ، كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىرىشىپ ئوقۇغىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، قوشاقچىلىق ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن، دادىسىغا ياردەملىشىپ، قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ماۋارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئاساس سالغان. ئۇ 1945 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، يۈرەك قېنىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن سەرپ قىلغان. ئۇ ئاساسلىقى 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ شېئىر ـ قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەرخىل تېمىدىكى نەچچە يۈز كۈپلېتتىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاقلارنى «يەكەن گېزىتى» ۋە «قەشقەر گېزىتى»دە ئېلان قىلىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا ئازاد زامان ۋە بەختلىك ھايات، سوتسىيالىستىك ۋەتەن ۋە قىزغىن قاينام ـ تاشقىنلىق ئەمگەك، ئىتتىپاقلىق قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قەمىردىن كېرەم قوشاقلىرىنىڭ ئۆزىگە لايىق ئالاھىدىلىكى بار، راۋان، چۈشىنىشلىك ۋە يېقىملىق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ يادلىۋېلىشىغا ئەپلىك. بۇ قوشاقلارنىڭ مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمىيىتى بار.

يېڭى زامان شەنىگە

پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈردۇق،
يېڭى باغنىڭ گۈلىنى.
پارتىيىمىز كۆرسەتتى،
باي بولۇشنىڭ يولىنى.

شېغىل تىزدۇق، تاش تىزدۇق،
ئەجەب ئوبدان يول بولدى.
كومپارتىيە بولغاچقا،
تۇرمۇشىمىزغا گۈل بولدى.

كارۋان قايتماس ئارقىغا،
بولسىمۇ زور مۇشەققەت.
بىزگە بەخت ئەپكەلگەن،
پارتىيىگە مىڭ رەھمەت.

ئەمگەك قىلىپ ھارمايدۇ،
كۆچكە تولغان بىلەكلەر.
يېڭى، ئازاد زاماندا،
ھەل بولماقتا تىلەكلەر.

يېڭى چاپقان ئۆستەڭدە،
ئاقتى سۈلار شارقىراپ.
زامانىمىز نۇرلىرى،
تۇرار دىلدا يالتىراپ.

بۇگۈن يەكەن قۇچىقى،
تولدى ناۋا ـ نەغمىگە.
خەلقىمىزنى پارتىيە،
باشلاپ ماڭار غەلىبىگە.

ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنەيلى

بەش قەۋەتلىك دالۇدا،①
بەك پاكىزە ياتاق بار.
كىمنى كۆرسە قاش ئاتقان،
قىزچاقلاردا چاتاق بار.

ئۇجمىنىڭ شاخى يوغان،
قولدا قايرىيالمايمىز.
ئەدەپ ـ ئەخلاق بەك مۇھىم،
ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايمىز.

سالقىن جايىنى تاپالماي،
ئولتۇرۇپلا دالدىدا.
ئەخلاقسىز قىز يىغلىتار،
خەلقىئالەم ئالدىدا.

ناۋات سېلىپ دەملەپ كەل،
چايدىنىڭدا چاي بولسا.
ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنىڭ،
ۋىجدانىڭىز بار بولسا.

① دالۇ — بىنا، ئىمارەت.

ئۆرۈلۈپتۇ باراڭدا،
تال باراڭنىڭ ئاچىسى.
قىز بالىلارنى ئالدايدۇ،
سودىگەرنىڭ گاچىسى.

ئېگىز ئۆسكەن قوناقنىڭ،
پەس شاخىدا چاتاق يوق.
ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولۇپ،
ئويناپلى بىز چاتاق يوق.

باغدا گۈللەر ئېچىلار،
باھار پەسلى كەلگەندە.
ئۇنتۇماڭلار قىزچاقلار،
بىز يىراققا كەتكەندە.

ئورغاقلارنى قاقتۇرۇپ،
بۇغداي، قوناق ئورىمىز.
ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولۇپ،
گۈزەل دەۋران قۇرىمىز.

ئەجىر قىل

كۆرەي دېسەڭ ھالاۋەت،
تەر ئاققۇزۇپ ئەجىر قىل.
ئاچچىق ـ چۈچۈك غورىدىن،
ھالۋا پۈتەر سەۋر قىل.

دوستلۇرۇڭنى قەدىرلە،
بولما ھەرگىز غەيرىي دىل.
چەكسەڭ جاپا ئەل ئۈچۈن،
ئۇنى چەكسىز راھەت بىل.

مەزمۇت قەددىڭ مۇكچىيەر،
قوغلىشىپ تېز ئۆتسە يىل.
دېسەڭ نامىم ئۆچمىسۇن،
تۆھپەڭ بىلەن قەبرە قىل.

28 ـ باب
راجی خوجامنیاز قوشاقلری

داڭلىق ئەلنەغمىچى، قوشاقچى راجى خوجامنىياز 1909 ـ يىلى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى قىرساي كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

راجى خوجامنىياز ئۆسمۇرلۈك چېغىدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىزىققان، ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئەلنەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، بېيىت ـ قوشاق ئوقۇپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئېيتىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ياڭراق ئاۋازى ۋە يۇقىرى ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى، خۇش چاقچاق مىجەز ـ خاراكتېرى ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان، ئاما ئارىسىدا تونۇلغان.

راجى خوجامنىياز قوشاقچى، ئەلنەغمىچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى، ئاراتۇرۇكتە بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، مەۋسۇم، مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ساقلاپ ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىغا تەمىنلەپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، جۈملىدىن قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى قوغداش جەھەتلەردە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

راجى خوجامنىيازنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن تۇرمۇش قىسمەتلىرىدىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

كېچە ـ كۈندۈز خىيال ئەيلەپ،
كۆزۈمدىن ياش قۇرىمايدۇ.
مېنىڭ بېچارە ھالىمنى،
ھېچ ئادەم سورىمايدۇ.

شۇ ئەزەلدىن بار ئىكەن،
مېنىڭ بۇ يەرگە كەلمىكىم.
كېچە ـ كۈندۈز غەم بىلەن،
تارتىپ ئۆتكەن ئەمگىكىم.

ئۆگزىگە تولا چىقما،
ئۆگزەم تۆشۈك ئەمەسمۇ؟
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
كۆڭلۈم سۈنۈق ئەمەسمۇ؟

نە دەيدۇ خالايىقلار،
غازاڭ بولدى گۈلىستانلار.
قارا يەر ئاستىغا كىرىپ،
چۈمۈلە بولدى ئىنسانلار.

تەكەببۇر ئەيلىدى شەيتان،
شۇنىڭغا بىر بالا بولدى.
قېشىمنى كۆرمىدىڭلارمۇ؟
ئاقىرىپ بوريا بولدى.

قېرىلىق بەكمۇ مەينەتكەن،
قېچىپ قۇتۇلالمىدىم.
يىگىتلىك تاجى دۆلەتكەن،
قوغلاپ يېتىشەلمىدىم.

ئازادە گۈللەر، ئازادە،
شاھى، شەلپەر بازاردا.
قولۇڭدا بەش پۇڭ بولمىسا،
نېمىش قىلىسەن بازاردا.

ئاھ خۇدايىم، ئاھ خوجام،
ئاسماندا ناله بارمىكىن؟
بەندىلەر ئاراسىدا،
مەندەك بىچارە بارمىكىن؟

سەھەردە ئويغىنادۇرمەن،
يىلاندەك تولغىنادۇرمەن.
ئۆلۈم يادىمغا يەتكەندە،
ئىگەم، دەپ تولغىنادۇرمەن.

29 ـ باب
شاھ مۇھەممەت قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە، داستانچى شاھ مۇھەممەت 1916 ـ يىلى قارا قاش ناھىيىسىنىڭ كۆيا يېزىسى قاقلىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ۋە ئاكىسى داڭلىق راۋاپچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇ ياش چېغىدىن باشلاپلا سەنئەتكە قىزىققان. ئون ياشقا توشقاندىن كېيىن راۋاب چېلىپ ناخشا ئوقۇشنى ئۆگىنىۋالغان، بولۇپمۇ ئاتىسىدىن «غېرىب ـ سەنەم»، «ئابدۇراخمان خان خوجام»، «ئەبەيدۇللا خان»غا ئوخشاش خەلق داستانلىرىنى ۋە نەچچە مىڭ كۆپلەت خەلق قوشاقلىرىنى تېرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئېيتىپ، يۇرت خەلقى ئارىسىدا داڭ چىقارغان، ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا سورۇن تۇزۇپ مەددىاھ ـ ۋائىزلىق قىلىپ ئويۇن كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنى ئېيتىشتا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، تاماشىبىنلار ئىختىيارسىز كۈلۈپ ۋە ياش تۆكۈپ، ئۆزلىرى شۇ ماكان، شۇ يەردە تۇرغاندەك، شۇ مۇھىت ئىچىدە شۇ ۋەقەگە ياندىشىپ بېرىۋاتقاندەك ھېس قىلىشىدۇ.

شاھ مۇھەممەت بۇرۇن ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى تۇرلۇك ئىللەتلىرىنى پاش قىلىپ قوشاق توقۇغان بولسا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئازاد زامانىنى، ئەمگەكنى ۋە خەلقنىڭ يېڭى ھاياتىنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەپ، توختاپ قالماي قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۇ قاراقاش، خوتەن، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، كەڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1979 ـ يىلى بېيجىڭگە بېرىپ ئويۇن كۆرسىتىپ، پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. 1984 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكىگە قاتنىشىپ بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. 1992 ـ يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇنىڭغا «خەلق مۇقامچىسى» دەپ شەرەپلىك نام بەرگەن.

شاھ مۇھەممەت قوشاقچى ھەم داستانچى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەددىاھ ـ ۋائىزلىق تۈرىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

شاھ مۇھەممەتنىڭ ئۆزى ئېيتقان داستانلاردىن باشقا تېمىدا ئېيتقان قوشىقى:

باھار ھەققىدە

ئېيتىمەن شاد ناخشامنى،
چېلىپ خۇشال راۋابىمنى.
ئۆمۈر بويى كۆيلەيمەن،
مېنى تۇغقان دىيارىمنى.

گۈللىتىشكە ئەل - يۇرتنى،
بېغىشلايمەن ئىقتىدارىمنى.
چېلىپ سازىمنى كۈيلەيمەن،
مەڭگۈگە باھارىمنى.

«غېرىب - سەنەم» — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانى. شاھ مۇھەممەت ھايات چېغىدا، غېرىب - سەنەمنى ئالاھىدە ئىشتىياق ۋە ماھارەت بىلەن ئېيتىپ، ھەر بىر مەيدان، سورۇننى زىلزىلىگە سېلىپ، خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى.

ئۇ ئېيتقان داستاندىن نەمۇنە:

غېرىب ئانىسى، سىڭلىسى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆزۈن يول يۈرۈپ، شاھ سەنەمنىڭ بېغىغا كەلدى ۋە باغنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈردى. باھار كۈنلىرىدە باغۋەن شاھ سەنەمگە گۈلدەستە تىزدى، غېرىب ئېچىلغان گۈللەردىن گۈلدەستە تىزىپ، بېيىت يېزىپ گۈلدەستە ئىچىگە تىقىپ قويدى. باغۋەن غېرىبنىڭ گۈلدەستىسىنى ئۆزى باغلىۋالغان گۈلدەستىلەرگە قوشۇپ شاھ سەنەمگە ئېلىپ باردى. شاھ سەنەم باغۋەننىڭ گۈلدەستىلىرى ئىچىدە ياخشى باغلانغان بىر قانچە گۈلدەستىلەرنى كۆرۈپ، ئۇلارنى كىم باغلىغانلىقىنى سورىدى. باغۋەن چىرايلىق گۈلدەستىلەرنى ئۆزىنىڭ خىزمەتكار يىگىتى باغلىغانلىقىنى ئېيتتى، شاھ سەنەم بىر گۈلدەستىنى ئېلىپ كۆرسە، ئىچىدىن خەت چىقتى. ئۇ ھەيران بولۇپ، چىرايلىق يېزىلغان بۇ مەكتۇپنى ئوقۇدى:

قۇلاق سېلىپ ئىشىتكىن مېنىڭ ئەرزىمنى،
كۈندىن كۈنگە بەتتەر بولدۇم دەردىڭدىن.
نى لەر چەكتىم پىراقىڭدىن، ھىجرىڭدىن،
قانلار يىغلاپ ئۆتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

مەن باغۋەنگە خىزمەت، مېھنەت ئېتەرمەن،
مەقسىتىمگە بىلمەيىن نە يېتەرمەن؟
بۇ دەرد بىلەن باشىم ئېلىپ كېتەرمەن،
باشقا يۇرتقا كېتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

غېرىبلىقتا ھېچكىم كەلمەس قاشىمگە،
رەھىم ئەتمەس كۆزدىن ئاققان ياشىمگە.
ئەجەل ياستۇقۇمنى قويۇپ مەن باشىمگە،
دىلدار دەپ ئۆتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

گۈللەر باغلاپ نامە يېزىپ ئىبەردىم،
سېنىلا دەپ دۇنيادىن يۈز ئۆرۈدىم.
بۇ راھەتنىڭ چىراغىنى كۆرۈپ، ئۆچەردىم،
بىگانىلىق قىلار بولدۇم دەردىڭدىن.

كىشى بىلمەس مېنىڭ ئەسلىي زاتىمنى،
سەندىن ئۆزگە ھېچكىم بىلمەس دەردىمنى.
غېرىب دەرلەر: مەن قۇل قويدۇم ئاتىمنى،
ساڭا دادىم ئېيتار بولدۇم، دەردىڭدىن.

سەنەم خەتنى ئوقۇپ، غېرىبنىڭ ھالىغا ئېچىندى:

باھار بولدى، گۈل ئېچىلدى،
مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ؟
بۈلبۈل قېنى چېچىلدى،
مېنىڭ قېنىم چېچىلماسمۇ؟

خەۋەرىم يوق، باھار بولدى،
گۈل - چىمەنلەر چېچەك بولدى.
غېرىبىمدىن خەۋەر بولدى،
مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ؟

ئاغىچا ئانا شاھ سەنەمنىڭ يېنىغا كېلىپ، يىغلاشنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، شاھ سەنەمنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئىشتكىل ئاغىچا، بىغەم باشىم،
غەمخانە بولدى نەئەيلىيىن.
ئاشنا يارىم، قېرىنداشىم،
بىگانە بولدى، نەئەيلىيىن.

مەن كەلدىم ئۇنى سوراقلاپ،
يۇرىكىمنى ئوتتا داغلاپ.
ئول قاچتى مەندىن يىراقلاپ،
گۇمانە بولدى نەئەيلىيىن.

30 ـ باب
مۇھەممەت توختىباقى قوشاقلىرى

قوشاقچى مۇھەممەت توختىباقى 1882 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ سۇلتان ئۆۋەيس يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، 1945 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ھاياتى ئىنتايىن يوقسۇللۇقتا ئۆتكەن بولۇپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە پادا بېقىپ، تىرىكچىلىك قىلغان ۋە بۇ جاپالىق كۈنلەرگە ئېتىراز بىلدۈرۈپ، 1923 ـ يىلى «نۆۋەتنامە» ناملىق بىر قوشاق يېزىپ، ياغاچ تاختىغا ئويۇپ، ئۇنى يېزا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر دېھقانلار قوشاقتا كۆرسىتىلگەن ئىسىملار تەرتىپى بويىچە نۆۋەت بىلەن پادا بېقىپ كەلگەن. «نۆۋەتنامە» يېزىلغان ياغاچ تاختا مەرھۇمنىڭ 9 ـ ئوغلى داۋۇتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

«نۆۋەتنامە» قوشىقى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆتمۈشتە تارتقان جەبىر ـ جاپالارنىڭ مەلۇم بىر كۆرۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ئۆتمۈشنى ئۇنتۇماسلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ.

1

نۆۋەت پادا بايانى،
پادا يوقتۇر زىيانى.
باقسا پادا ئامانى،
باقماس ئادەم يامانى.

ھاشىر بىلەن ئاقموللا،
خاتىپ بىلەن كېۋىرلا.
قاسىم بىلەن باي ئاكام،
ئەلا بىلەن نۇر ئىمام.

بۇ بىر كۈنگە بىردىندۇر،
ئىككى نۆۋەت بىر باقۇر.
قېرى شەيخكە چېتىق،
ئاشقا قاتقان نەچۈن قېتىق.

سىدىق بىلەن كامالدۇر،
ئىدرىس بىلەن ئىمىندۇر.
دەرا بىلەن مەمۇردۇر،
مەسۇم بىلەن داناخان.

جەپەر بىلەن ئەختەمدۇر،
مەزىن بىلەن قەبجە قازاق.

روزەم بىلەن ئازنىباق،
نەزمە بىلەن خەت قىلدۇق،
پادا كەلسە ياخشى باق.

ھەركىمگە نۆۋەت يېتىپ،
پادىغا سۈسلۈق ئەتسە.
بولغايكى ھوشى بىلەن،
تۆلەيدۇ زەرەر يەتسە.

سىدىق ئۆزى يالغۇزدۇر.
ئىككى نۆۋەت بىر باقۇر.
مەسچىتكە قەدەم قويماس،
ئىنساپ بەرگىن يا غوپۇر!

شەيخ رازىدىن ھۆپىگە،
ئېلىپ قويدۇق تۆپىگە.
يۆگەپ قويدۇق كۆرپىگە،
ھەم قېرىدۇر ئوغلى يوق.

2

بىر يىلى مۇھەممەت توختىباقىنىڭ يانچۇق سائىتى بۇزۇلۇپ قالغان، ئۆز مەھەللىسىدە رېمونت قىلدۇرالمىغانلىقتىن، غۇلجا شەھىرى ئىچىدىكى ئابدۇرەھىم ئىسمىلىك بىر داڭلىق سائەتچىگە ئەۋەتىپ، سائىتىنى قايتا رېمونت قىلدۇرغان بولسىمۇ، يەنە ئەپلەشمىگەن. بۇ ئىشلارغا نارازى بولۇپ ئۇ مۇنداق قوشاقنى توقۇغان:

بەر دۇنيا، ئېھ ئەل غەرەز،
سائەت بولدى سەل مەرەز.
سەن كۆرمىگىن ھەمچە قەرز،
سائەت توختاپ قالدىيا !

ئەز پارامۇش بۇراپ مەن،
كۈندىن زىيا تولغاپ مەن.
پۈرژىنانى ئۈزۈپ مەن،
سائەت ماڭماي قالدىيا.

مەشھۇر بولدۇڭ بارچىغا،
سەن مىسالى قارچىغا.
سائەت بۇزغان قىرغاۋۇل،
ئامان بولغىن قارچىغا.

31 ـ باب
روزى هوشۇر قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، ئاتا مىراس راۋابچى روزى هوشۇر 1925 ـ يىلى قاراقاش ناهىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا ئەلنەغمىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1978 ـ يىلى قاغىلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزى هوشۇر كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۇرۇپ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، قوشاق توقۇش، چاقچاقلىشىش ماهارەتلىرىنى تىرىشىپ ئۆزلەشتۇرگەن. ئۇ 15 ياشتىن باشلاپ سورۇنلاردا ئۆزى مۇستەقىل ساز چېلىپ، ماهارەت كۆرسىتىپ يۇرت ئەهلىگە تونۇلغان. 1945 ـ يىلى ئۇ قاغىلىق ناهىيىسىگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ يېڭى ـ يېڭى قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان. شۇ يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتىپ 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇ راۋاب چېلىپ قوشاق ئېيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «هەۋزىخان»، «زىۋىدە قارا كۆز» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوقۇپ، جامائەتنىڭ هۆرمىتىگە ئېرىشكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ئىجادىيەت قىلىپ، يېڭى زامانىنى، ئەمگەكنى، خەلقنىڭ يېڭى هاياتىنى مەدهىيىلەپ، سەهنىلەردە ئويۇن كۆرسىتىپ ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇ، قاغىلىق ناهىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن مەزگىللەردە يەنە 1964 ـ يىلى ئۇرۇمچى ۋە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، پارتىيە، دۆلەت رەهبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

«روزى هوشۇر قوشاقلىرى» ساغلام مەزمۇن ۋە ئاممىباب ئاهاڭ، يېقىملىق تىل ـ مېلودىيىگە ئىگە بولۇپ، خەلق سەنئىتى ۋە خەلق ئەلنەغمىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇهىم رول ئوينايدۇ.

ئايلىخان

ئايلىخان چاققان بالا،
سۇ بولۇپ ئاققان بالا.
يىل بويى بەس ـ بەس بىلەن،
كەتمەننى راست چاپقان بالا.

ئايلىخان ئىشچان بېشى،
ئىشلەيدۇ ئۇ، يازۇ قىشى.
ساپ نىيەت، ئەمگەك سۆيەر،
ئۇنىڭ يېقىن سىردىشى.

ئايلىخان ئوبدان بالا،
چاپمايدۇ ئۇ بازا ـ بازا.

سۆيگەچكە ئۇ ئەمگەكنى بەك،
ئەقلى تازا چوكان راسا.

ئايلىخان ئوبدان بالا،
ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان.
قاغىلىق تەۋەسىدە،
ھەممە ئادەم داڭلىغان.

هوي بالا

ئەمگەكچىگە دوست بولساڭ،
سېنى خۇشال كۆلدۇرەر.
ھۇرۇن كىشىگە دوست بولساڭ،
سېنى ئىزاغا ئۆلتۈرەر.

ئەمگەكچىنىڭ يۇرۇشى،
باغۇبوستان، گۈل تۈۋى.
ھۇرۇنلارنىڭ يۇرۇشى،
كونا سامانلىق، چىت تۈۋى.

بىز بىلەن بولاي دېسەڭ،
ھۇرۇنلۇقنى تاشلىۋەت !
كۈچ كۆرسىتىپ ئەمگەكتە،
ئىلغارلىقنى باشلىۋەت !

32 ـ باب
سالتاڭ قاسىم قوشاقلىرى

سالتاڭ قاسىم داڭلىق تارىخىي شەخس. ئۇ لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ناھايىتى زور شۆھرەتكە ئىگە. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر چەت ئەللىك بۇنىڭدىن يۈز نەچچە يىل ئىلگىرى لوپنۇردا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا خېلى راۋان سۆزلەيدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «ئايدىن تۆرە» دەپ ئاتىغان. ئۇ لوپنۇردىن دۆلىتىگە قايتىش ۋاقتىدا، نۇرغۇن قىممەتلىك ئاسار ئەتىقە، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاچىلانغان سىندۇقلارنى ئېلىپ ماڭغان. لوپنۇرلۇق كۆكچى دېگەن بىر باي ئادەم سالتاڭ قاسىمنى چەت ئەللىك بىلەن ھىللە تۆگىلەرنى يېتىلەپ، بارىدىغان مەنزىلىگە يەتكۈزۈپ قويۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان. سالتاڭ قاسىم تۆگىلەرنى يېتىلەپ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، چەت ئەللىكنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، لوپنۇرغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن، قولۇم ـ قوشنا، مەھەللىدىكىلەرنىڭ سوئاللىرىغا جاۋابەن، بۇ قېتىمقى سەپەردە بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشت، كەچۈرمىشلىرىنى قوشاق قىلىپ توقۇپ، ئاممانى ئارىسىدا تارقاتقان. ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئىجاد قىلغان بۇ قوشاقلىرى مول مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك بولۇپ، تارىخىي ھۆججەت تەرىقىسىدە خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن.

«سالتاڭ قاسىم قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، لوپنۇر مۇشۇ مەدەنىيەتنى باغرىغا تېڭىپ ياتقان مۇھىم جايلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنى، خەلقنىڭ چەت ئەل كۈچلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانە كۈرەشلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سالتاڭ قاسىمنىڭ ئايدىن تۆرەگە يول باشلاپ، سەپەر جەريانىدا باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىگە ئاساسەن ئېيتقان قوشنقى:

كۆكچى تازا ھارامزادە،
قوشۇپ مېنى تۆگىگە.
ھەمراھ بولۇپ ماڭغىن دەپ،
تۆتۈپ بەردى تۆرىگە.
تۆرە غوجام ئوخشايدۇ،
چېقىر كۆزلۈك بۆرىگە.

كۆكچى مەنى سېتىپتۇ،
ماڭا تەگمىدى نەپى.
ئەمدى باشىمغا كەلدى،
ئانامنىڭ قىلغان گەپى.
قاچىپ كېتەي دېسەممۇ،
ماڭا كەلمىدى ئەپى.

كۆكچى تاز ھارامزادە،
دەسسىتىپتۇ قاپقانغا.

ئىچىم ئوتتا كۆيەدۇ،
مەنى خەققە سانقانغا.
خۇدايىم قانات بەرسە،
ئۇچۇپ كەتسەم ئاسمانغا.

تۆرە غوجام ماڭىدۇ،
يۇرتتىن يىراق ساي بىلەن.
تۆگىلەرنى ھەيدەيمەن،
بوتىلاقى - تاي بىلەن.
مۇڭدىشىمەن كېچىسى،
ئاسماندىكى ئاي بىلەن.

تاغ ئارىلاپ مېڭىشنى،
خۇدا ساپتۇ پۇتۇكتە.
كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن،
ئۆز يۇرتۇمغا كېتىشكە.
يۇدەنزە① دەر ئاتىنى،
بارىپ ياتتۇق كۇمۇشتە.②

يېتىپ كەلدۇق كۇمۇشكە،
ئارام ئالماي، ئۇخلاماي.
ئالىپ ماڭدى توقسۇنغا،
بۇ يەردىما توختاماي.
ھېرىپ قالسا تايلاقى،
ماڭمۇھەردۇق ساقلاماي.

توقسۇندىن سەپەر سالىپ،
ماڭغان يارىم ئۇرۇمچى.
دۇربۇن بىلەن قارىسام،
يارىم شۇندا كۆرۈندى.
ئايرىلغالى كۆپ بولغان،
كۆرۈپ كۆڭلۈم سۆيۈندى.

*　　*

كۆزۈڭدىن ياش كەتمەيدۇ،
كۆڭلىڭىز نېمە دەردتە؟
كۆرپە - يوتقان ئۇستىدە،
ئولتۇرۇشۇڭ دۆلەتتە.

---

① يۇدەنزە — ئۆتەڭ مەنىسىدە.
② كۇمۇش — قاراشەھەر بىلەن توقسۇن ئارىلىقىدىكى بىر بازار.

ھاۋا پاراخوتۇم① بولسا،
يوقلاپ بارسام سائەتتە.

ھاۋادا پارچە بۇلۇت،
باشىمغا يامغۇر ساچىپ.
قىزىلگۈلنىڭ سايەسى،
يېقىن كەلمەيدۇ قاچىپ.
ئەمدى قاچان ئوينايمەن،
كۆڭلۈم گۈلنى ئاچىپ ؟

داۋانچىڭدىن ئۆتكەندە،
بوران سوقتى يۇزۈمنى.
تاشلار ئۇچار توپىدەك،
ئاچالمادىم كۆزۈمنى.
تۆرە غوجام ماڭالماي،
تۇتۇۋالدى قولۇمنى.

ئۇرۇمچى دېگەن شەنىڭ،
تۆت ئەتراپى تاش②ئىكەن.
يۇرتۇم كەلدى يادىمغا،
بۇ شەھەر گۈن③ داش ئىكەن.
شەبۈنى سوراپ ياتقان،
باغرى قاتتىق تاش ئىكەن.

كۈن ئالماقنىڭ تەسلىكى،
تاش توشۇدۇم سايلىقتا.
كەمبەغەلدە نېمە بار؟
ئامەت باردۇ بايلىقتا.
ئۆتىدىكەن كەمبەغەل،
نەدە بولسا خارلىقتا.

ئۇرۇمچىدە خان توختاپ،
توققۇز قات ساپتۇ سېپىل.
مەن سېپىلدىن قورقمايمەن،
خۇدايىم ئۆزى كېپىل.
كېلىپ مېنى ئالىپ كەت،
نەدە سەن ئاغام ھېۋىل؟

---

① ھاۋا پاراخوت ـــ ئايروپىلان.
② تاشلىق ـــ تاغ دېمەكچى.
③ گۈن ـــ لوپنۇر شېۋىسىدە چوڭقۇر، ئوي. بۇ يەردە ئۇرۇمچىنى «داشقا ئوخشاش ئويمان ئىكەن» دېمەكچى.

33 ـ باب
ئەھمەتخان قوشاق قوشاقلىرى

ئەھمەتخان قوشاق 1890 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چاۋاغ دېگەن جايدا تۇغۇلغان، 1930 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئەھمەتخان قوشاقنىڭ ئانا تەرەپ چوڭ دادىسى موللىلىقتىن خەۋىرى بار ئادەم بولۇپ، نەۋايى قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنى كىچىكىدىن باشلاپ ئۆز يېنىدا تۇرغۇزۇپ، مەكتەپتە ئوقۇتقان، ئاخشاملىرى ئۆزى دەرس ئۆتۈپ بېرىپ، ئۇنى ئەستايىدىل تەربىيىلىگەن. ئەھمەتخان مۇشۇنداق ئائىلە مۇھىتى ئىچىدە شېئىر ـ قوشاقلارغا قىزىقىپ ھەم مەشىق قىلىپ، مەھەللىدە «قوشاقچى ئەھمەتخان» دەپ تونۇلغان. ئۇ ياشلىق چېغىدا قەشقەردىكى رەھمەت بايۇەچچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا، موزدۇزلۇق ھۇنىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ تىجارەت كارخانىسىدا ئىشلىگەن. رەھمەت بايۇەچچى ئەھمەتخاننى ئۆرۈمچىگە ئەۋەتىپ، بىر سارايدا بېسىلىپ قالغان ئىككى مىڭ جىڭ پاختىنى سېتىپ پۇل قىلىپ كېلىشكە مەسئۇل قىلغان ۋە بۇ ئىشتا زىيان چىقسا، ئەھمەتخاندىن تۆلىتىۋېلىش ھەققىدە ھۆججەت يازدۇرۇپ قول باستۇرغان. ئەھمەتخان ئۆرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن، چىرىك ھاكىمىيەتنىڭ مىللەتلەرنى بىر ـ بىرىگە زىتلاشتۇرۇش سىياسىتى تۈپەيلىدىن يۇز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. ساتماقچى بولغان پاختا بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ، ئۆزى ھەممە نەرسىسىدىن ئايرىلىپ قالغان، پۇل ـ پۇچەكلىرى پارىخورلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپ، قولىدا ھېچ نېمە قالمىغانلىقتىن، يۇرتىغا كېتىشكە ئامالسىز قالغان. يۇرتىدىكى ئۆيى ـ ماكانلىرى بايۇەچچە تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ، بالا ـ چاقىلىرى ئۆيىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، ئۇ ئاخىرى دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن.

«ئەھمەتخان قوشاق قوشاقلىرى» ئەنە شۇ تارىخىي كۆرۈنۈش ئارقىسىدا ئىجاد قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى تەڭسىزلىك ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەھمەتخان بىر كۈنى چوڭ دادىسىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆزىنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى دوستى، كېيىنكى قەشقەرنىڭ چوڭ بايۇەچچىلىرىدىن بىرى رەھمەت بايۇەچچە ئۇنى كۆرۈپ قالىدۇ. بايۇەچچە ئەھمەتخاننىڭ تەقى ـ تۇرقىنى كۆرۈپ زاڭلىق قىلىدۇ. بۇنى سەزگەن ئەھمەتخاننىڭ بايۇەچچىگە قارىتا ئىيتقان قوشىقى:

شاتىۋاردىن چاپان كىيدىم،
ئىچ تونۇمۇ شاتىۋار.
شاتىۋارىم سىز دېگەن ــــ
خاڭدەن، تاۋاردىن ئەتىۋار.

شاتىۋارنى مەن كىيىپ،
چىقتىم تالاغا داملىتىپ.
يۇرمىدىم مەن باشقىلاردەك،
ئۆز مېلىمنى كەمستىپ.

ئۆز مېلىنى سۆيمىگەنلەر،
ئەقىلسىز، نادان ئىشى.
بەخىرامان ئوينىمامدۇ،
ئۆزىنى سۆيگەن كىشى؟

مەن شۇڭا سۆيدۈم ئۆزۈمنى،
سۆيدۈم مېلىمنى ھەرقاچان.
ۋەتىنىم، خەلقىم، مېلىم،
ھەر زامان بولسۇن ئامان.

ئەھمەتخان رەھمەت بايۇەچچىنىڭ دېگىنى بويىچە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ئەھۋالىنىڭ ئۆزى ئويلىغاندىن بەتتەر ناچار ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بايۇەچچىگە قوشاق تەرىقىسىدە ئەھۋالىنى مۇنداق مەلۇم قىلىدۇ:

مەن سالام قىلدىم سىزگە،
قالدىم بالاغا شۇ كۈنى.
ئىككى مىڭ جىڭ پاختىغا،
جاڭگۈيدى① قىلدىڭىز مېنى.
بىرغىنا بايتال بېرىپ،
خۇمىيۈزىغا بارغىن دېدىڭىز،
خۇمىيۈزىغا مەن بېرىپ،
بىر كۈن ئامانلىق بولمىدى.
نەنسەندىن چېرىك چىقىپ،
خۇيخۇي②بىلەن جەڭ قىلىپ.
ئىككى مىڭ جىڭ پاختىڭىز،
بىردىن پىلىككە يەتمىدى.
مەن ئىدىم بىر قول ھۈنەرۋەن،
بىلمىگەچ چوڭراقىنى،
ئۆز تىلىمدا سۆزلىسەم،
ھېچكىم سۆزۈمنى ئۇقمىدى.
چوكىلاردا پاختىلارنى،
قىستى، ئېلىپ كەتتى چېرىك.
شام قىلىپ ياقتى ئۇرۇشتا،
پۇلنى ھېچكىم بەرمىدى.
ئەرزى قىلدىم باش ئۇرۇپ،

① خوجايىن، باشقۇرغۇچى خادىم.
② خۇيخۇي — ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى.

ئاڭلاشقا ئادەم چىقمىدى.
پارا بەرسەممۇ ئەمەلدار،
مەن تەرەپكە باقمىدى.
تەلمۇرۈپ يۈردۈم كىشىلەر ــ
ئىشىكىدە باش قويۇپ.
بىلمىگەچ ھېچكىم مېنى،
بۇ شەھەردە كۆزگە ئىلمىدى.
ئاھ! ئادالەتسىز بۇ جاھاندا،
باش قېتىپ جان قاقشىدى.
دەردىمە تاپماي داۋانى،
ئەمدى ھالىم قالمىدى.

ئەھمەتخان قوشاقچى ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، رەھمەت بايـ ژەچچىگە يېلىنىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت ـ ماكانىغا قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەرز بايان قىلدىم ساڭا،
ھالىمنى سورىساڭ كاشكى.
دەرد تۆكۈپ يازدىم نامە،
رەھىم قىلساڭ كاشكى.

باشقا كەلگەن دەردلەرنى،
ئىزھار قىلدىم ئەرزىمدە.
سال قۇلاق دەردىمەن سۆزىگە،
مەرد بولساڭ كاشكى.

سېنى دەپ چۆللەر كېزىپ،
ئاۋارە بولدۇم نەچچە ئاي.
چۈشتى بۇ باشىمغا سەۋدا،
نەچارە قىلساڭ كاشكى.

بىلمەيىن نادانلىقىمدىن،
ئوتقا تاشلاپمەن ئاياغ.
جىگا ـ لاڭگاڭنى بىلىپ،①
سودامنى قىلسام كاشكى.

مېنى قۇتقۇزغىن بۇ يەردىن،
يول ئۇزاق، مەنزىل يىراق.

① جىگا ـ لاڭگا ــ «个这»، بۇ خەنزۇچە گەپ بولۇپ، ياق مەنىسىدە.

ئارمىنىم كەتكەي ئىدى،
يۈرتۇمغا قايتسام كاشكى.

مەن ساڭا دەردىمنى يازدىم،
يەتمىسەڭ دەردىمگە گەر.
تاڭ سەھەر ئۇھ ! تارتىشمىنى،
ئويلىغايسەن كاشكى.

ھال سورىغىن ئەھمەتخاندىن،
ۋابالىم تۇتمىسۇن سېنى.
خوتۇن ھەم بالا ـ ۋاقاڭمۇ،
مېنىڭدەك بولمىغاي كاشكى.

ھەق تەلەپ ئەيلەپ ساڭا،
بۇ ئەرزنى دوستۇڭ يازدى.
رەھمە ئېيتىپ بىچارىگە،
ئەجرىنى بەرسەڭ كاشكى.

ئەھمەتخان قوشاق بۇ ناھەقچىلىكلەرگە نارازى بولۇپ، رەھمەت بايۇەچچە ئۇستىدىن يامۇلغا ئەرز قىلماقچى بولغاندا، باشقىلار ئۇنى توختىتىپ قويغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشقى:

باينىڭ پىيەنزىسى① قىلىدۇ ئىشنى ھەل،
ئېگىلىدۇ گۇندىدا ئېگىلمىگەن بەل.

قارا ئۆي بولىدۇ يوقسۇلنىڭ جايى،
سولىدۇ بىر دەمدە ئۇنىڭ چىرايى.

قارا ئۆي ئۆمۈچۈك، ساچقانغا سارای،
چايانلار، قوڭغۇزلار يۇرۇدۇ تالاي.

چۈسلار، بۇرگىلەر ئوردىكام ئويناىدۇ،
يامىرغان پىتلىرى قانىنى شورايدۇ.

سالغاندا ئاياغقا كىشەن ھەم گۇندا،
يوقالغان ئەمەسمۇ ھاياتلار مۇندا.

① پىيەنزى ـــ بايلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان باغاقچە. ئەينى يىللاردا كىچىككىنە باغاقچە ئارقىلىق باي ـ پومېشچىكلار كەمبەغەللەرنى نا ـ ھەق تۇرمىگە تاشلايتتى. مۇشۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلغان.

34 ـ باب
هېيت قوشاق قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى هېيت قوشاق (ئابدۇرازاق ئوغلى) 1917 ـ يىلى يېڭسار ناھىيە توپلۇق يېزا ئېـ گىزىيەر كەنتىدە تۇغۇلغان، 1990 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

هېيت قوشاق بىر كەمبەغەل ئائىلىدە ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، چوڭ مەكتەپلەردە ئوقۇش ئىمـ كانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىن باشلاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىـز ـ غىن ئىشتىياق باغلاپ، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئۆمرىدە كۆپ ۋاقىت باي ـ پومېشچىكلار ـ نىڭ ئۆيىدە يىللىقچى بولۇپ ئىشلەپ تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ھەمدە يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ رەۋەندىلەرگە ياللىنىپ ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ ئات ـ ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ بېقىـ بېرىپ كۈن كەچۈرگەن. بۇ جەريانداا ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلەرنى ۋە ئاڭلىغان ـ كۆرگەن ئىشلارنى قوشاققا قوشۇپ ئېيتىپ، ئاممانى ئارىسىدا «هېيت قوشاقچى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن.

هېيت قوشاقنىڭ قوشاقلىرىدا يېڭسار خەلقىنىڭ ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتە تارتقان دەرد ـ ئەلەمـ لىرى، يېڭى، بەختىيار زامانغا بولغان تەلپۈنۈشى، مۇھەببىتى ۋە باي ـ پومېشچىكلارنىڭ زالىملىقى قاتار ـ لىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. هېيت قوشاق ھەرقانداق ئادەم بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى، مۇددىئاسىنى قوشاق ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

هېيت قوشاقنىڭ ئۆتمۇشتىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشقى:

ئۆتمۇشكە لەنەت

قەدىرلەيمىز ئەلۋەتتە،
بۇ بەختىيار دەۋرنى.
ئۇنتۇمايلى كۆپچىلىك،
ئۆتمۇشتىكى جەبرنى.

ئۆتمۇش كونا جەمئىيەت،
ئەمگەكچىگە تار ئىدى.
ئاز ساندىكى بايلاردا،
ھەممە ھوقۇق بار ئىدى.

يېڭسارنى بىرقانچە،
باي ـ پومېشچىك سورايتتى.
ئوڭدا يېتىپ مەيلىچە،
قېنىمىزنى شورايتتى.

ئەمەلدارلار ھەر ياندا،
بىر - بىرىنى قۇشلىغان.
تۆھمەت چاپلاپ يوقسۇلغا،
كالتەكلىگەن، مۇشتلىغان.

تىرىكتاپلار غادىيىپ،
كەيپ - ساپا سۈرەتتى.
كەمبەغەلنى ھەمشە،
ھايۋان ئوخشاش كۆرەتتى.

قان - تەر تۆكسە ئەمگەكچى،
ئۇلار چاققان مېغىزىنى.
يۆلەكچىسىز نامراتلار،
ئاچالمىغان ئاغزىنى.

ئۇ چاغلاردا ئىسمىمىز،
ئىدى بىزنىڭ «گالۋاڭلار».
قات - قات ئىدى بۇ يۇرتتا،
تۆلەيدىغان ئالۋانلار.

ئەگەر بەكرەك قارىساق،
كۆزىمىزنى تېشەتتى.
سۆز قايتۇرساق سۆزىگە،
تىلىمىزنى كېسەتتى.

كۆڭۈل دېگەن پەرىشان،
غەم - غۇسسىدا ئۆتەتتۇق.
جان ساقلاشقا ئامال يوق،
يۇرتنى تاشلاپ كېتەتتۇق.

كەتكەنلەرنىڭ جەستى،
ھىممەت[1]سېيىدا قالاتتى.
پەرزەنتلىرى ئاھ ئۇرۇپ،
ئۆيدە يىغا سالاتتى.

يەنە قايتىپ كەلگەنلەر،
تاياقلارغا بېسىلغان.

① يېڭسار بىلەن يەكەن ئارىسىدىكى چوڭ سايـ - باياۋان.

بەتنام دېگەن ئاسان گەپ،
جازالانغان، ئېسىلغان.

چىراي بولغان غازاڭدەك،
تويغۇدەك نان يېيەلمەي.
يۈرەك تولغان زەردابقا،
گەپ ـ سۆزلەرنى دېيەلمەي.

بۈگۈن مانا ۋەتەندە،
قەد كۆتۈردۇق، شادلاندۇق.
زالىملارنى جازالاپ،
جەڭ ـ چېلىشقا ئاتلاندۇق.

35 ـ باب
ئىسمائىل سەيپۇللايوف قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىسمائىل سەيپۇللايوف 1930 ـ يىلى تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان، 2004 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئىسمائىل سەيپۇللايوفنىڭ ئائىلىسى ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ناھايىتى كەمبەغەل بولغاچقا، بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن، ئۇ توققۇز ياشقا كىرە ـ كىرمەيلا بايلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىنچە تۇرمۇش قىينچىلىقى تۈپەيلىدىن سەرسان بولۇپ ئۇرۇمچىگە چىقىپ قېلىپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ، يەنە ساتىراشلىق قىلىپ كۈن ئۆتكۈزگەن. 1950 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا، ئۇ سەنئەت ئەترىتىگە قاتنىشىپ، ئۆزى يازغان شېئىر ـ قوشاقلارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ ئويناپ، خەلقنى تەربىيىلىگەن. شۇ چاغلاردا ئۇ ئىجاد قىلغان «قىزىلبايراق» ناملىق قوشاق ئۇسسۇللۇق ناخشا قىلىپ ئىشلىنىپ مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەنىدى. ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلىرى كۆيدۈرۈلۈپ تاشلىنىپ، ئۆزى رىيازەت چەككەن بولسىمۇ، قىلچە بوشاشماستىن يەنە داۋاملىق شېئىر ـ قوشاق ئىجاد قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

ئىسمائىل سەيپۇللايوف قوشاقلىرىدا جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىللەتلەر پاش قىلىنىپ، كىشىلەرنى تەربىيلەشكە، خەلق ۋە دۆلەت مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئاسراشقا ، پەرزەنتلىرىنى ئوبدان تەربىيلەشكە دەۋەت قىلىنغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ياش غۇنچىلار ھەققىدە

يېڭى ئۆسمۈر ـ بالىلار،
جەمئىيەتنىڭ گۈللىرى.
ئانا مەكتەپ قوينىدا،
شاد ئۆتىدۇ كۈنلىرى.

ئەمگەك قىلىپ ھەم ئوقۇپ،
چېنىقىدۇ تەنلىرى.
يورۇتىدۇ دىللارنى،
ئالغان بىلىم ـ پەنلىرى.

دوستلار بىلەن بەك ئىناق،
ئۆسمەكتە شوخ بالىلار.
يېڭى جۈشگو قۇرغۇچى،
مىڭلىغان ياش غۇنچىلار.

ئەي بالىلار، بالىلار،
خۇشال ئويناپ كۈلۈڭلار.
ئىقتىدارلىق، يارامليق،
ياش ـ ئۆسمۈردىن بولۇڭلار.

36 ـ باب
ماخمۇت قارىم قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ماخمۇت قارىم 1938 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پۇرچاقچى يېزا كاسا شاخلىق كەنتىدە تۇغۇلغان.

ماخمۇت قارى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى بىلەن، كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئاۋۇال دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە نەۋا-يى، خوجا ھافىز قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى ئىش-تىياق باغلاپ، قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۇرلۈك مەزمۇندىكى شېئىر ـ قوشاقلارنى يازغان. مەلۇ-ماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ ئۆمۈر بويى قوشاق يېزىشنى توختاتماي، ھەر كۈنى 100 بەت ئەتراپىدا قوشاق ئە-جاد قىلغان. ئۇنىڭ توپلاپ ـ يازغان قوشاقلىرى 10 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئىكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ تىلى ئاددىي، يېنىك بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چېتىلىدۇ، بەلگىلىك تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماخمۇت قارىنىڭ ئۆز يېزىسىدىكى قىمارۋازلارنى قامچىلاپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتۇرمەنمۇ ـ ئاتۇرمەن،
كۈندە ئوشۇق ئاتۇرمەن.
ئوشۇق ئاتقان قولۇمنى،
مانا ئەمدى چاقۇرمەن.

ئۇنىڭ گومىنداڭنىڭ دەۋرىدىكى زالىم ئامبال ـ يايلاردىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئامبال چىقتى يامۇلدىن،
توختىبەگ① دورغا بىلەن.
چېپىپ يۈرۈپ ئۆزاتتۇق،
بىر تالاي سوۋغا بىلەن.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
تالاي ئادەم سوتلاندى.
تالاي ئادەم ئوقلىنىپ،
تالاي ئادەم «يوق»لاندى.

دەريادىكى بېلىقنى،
سۆزۈپ كەلدىم تور بىلەن.
زالىم بەگنى قوغلىدۇق،
«يوقال!» دېگەن خور بىلەن.

① قاراقاشتىكى چوڭ دورغا.

توخۇ، ئۆردەك دان يېدى،
چاشقان غاجاپ نان يېدى.
يەپ تويمىغان زالىملار،
نانغا قوشۇپ جان يېدى.

ئۇنىڭ باشقا تۇرلۇك مەزمۇنلاردا ئېيتقان قوشىقى:

قۇشناچمىنىڭ تامىقى،
تۇزدا ئوخشايدۇ.
مېنىڭ كۆڭلۈم ئايلىنىپ،
ئۇزدا توختايدۇ.

*　　*

ئۆي ئىچىدە تالا يوق،
ۋاپاسىزدا هايا يوق.
هاياسىزغا مۇشت كېرەك،
ئاڭا سۆلھى ـ سالا يوق.
*　　*　　*

تاماق يېدىم قوتۇرماچ،
قۇرتقا كەستىم يوپۇرماق.
بۇ جاهاندا ئازمىدى،
ئۇتۇش ياكى ئۇتتۇرماق؟

*　　*　　*

بۇ كۈنلەر ئەجەب كۈنلەر،
مۇهىتىمىز بۇزۇلغان.
توي قىلمىغان قىزلاردىن،
قىز ـ ئوغۇللار تۇغۇلغان.

*　　*　　*

موللام كېسەلچان،
شۇڭا ئوقۇپ يە.
تاماق يەڭ دېسەم،
چاچراپ قوپۇپ يە.

*　　*　　*

لېيىغان سۈنىڭ،
سۈزۈلمىكى تەس.
زامان بۇزۇلسا،
تۈزەلمىكى تەس.

37 ـ باب
كېرىم ئېلى قوشاقلىرى

كېرىم ئېلى (كۆمەچ) تونۇلغان خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1897 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ گۈللۈك يېزا قايرىمقۇم كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئېلى شەيخ شۇ يۇرتتىكى دىنىي ئۆلىمالاردىن بولۇپ، مەشرەپ ۋە سورۇنلاردا ھۆكمەت ئېيتىش، قىزىقچىلىق قىلىشقا ئۇستا ئىدى. كېرىم ئېلىمۇ كىچىكىدىن باشلاپ دادىسىغا ئەگىشىپ، توي ـ مەرىكە، مەشرەپ، بارائەتلەرگە بېرىپ، باشقىلارنىڭ يۇمۇرلۇق گەپ ـ سۆز، قىزىقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە دوراپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ كۈلدۈرگەن. يامان ئىش، يامان ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، كەمبەغەل، ئاجىزلارغا ھېسداشلىق قىلغان. ئۆز قوشاقلىرىدا ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان. شۇ تۈپەيلى ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە بايي ـ پومېشچىكلار ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، ئۇنىڭغا «كېرىم كۆمەچ» دەپ لەقەم قويۇۋالغان. بۇ لەقەم ئۇنىڭ قوشاقلىرى بىلەن بىللە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ ئۇنىڭغا سىڭىپ قالغان. ئۇ 1978 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

خەلق قوشاقچىسى كېرىم ئېلى ئۆتمۈشتە خېلى كۆپ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەينى چاغلاردا خاتىرە قالدۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكى مەلۇم. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن توقۇغان قوشاقلىرى ھېلىغىچە كىشىلەر ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى رېئاللىق بىلەن چېگىرىلەشكەن، تىلى ئاممىباب، راۋان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ قوشاقلار ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئۈيغۇر يېزىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۈيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىل ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

كېرىم كۆمەچ نام ئالدىم،
بايىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ.
تەييار تاپلار ياتىدۇ،
كاكچىنى① يوغان چىشلەپ.

چەكمەندىن چاپان كىيسەم،
ھەممە ماڭا قارىشار.
كەمبەغەللىك گۇناھمۇ؟
ئۇلارغىمۇ يارىشار.

بۇ دۇنيادا تېپىلماس،
تۇردۇش بايدەك② پېخسىق بايي.

---

① كاكچا ـــ نېپىز ئېچىلغان ھەمەك ناننىڭ بىر خىلى.
② ئادەم ئىسمى، پەيزاۋاتنىڭ گۈللۈك يېزىسىدا ئۆتكەن.

مەدىكارغا بىر كۈندە،
بەرمەس بىر ۋاق ئىسسىق چاي.

تۈردۈش زالىم سەھەردە،
كۆرسە بىر باش پىيازنى.
ئالماي كەتمەي قويمايدۇ،
قازا قىلىپ نامازنى.

باي دېمەكلار تۈردۈشنى،
قورسىقى بوش ناغرىدۇر.
پىخسىق بولغاچ تۈردۈشباي،
يېيىشى ئۇماچ، زاغرىدۇر.

ئەجەب ئاۋات بازاركەن،
قىزىلبويىنىڭ بازىرى.
ئادەم بارماي چۆل بولدى،
تۈردۈشباينىڭ مازىرى.

*　　*　　*

بار بۇغداينى بىز تېرىپمۇ،
يەيمىز كۈل كۆمەچ.
بەگزادىلەر قالار ئوتۇن،
يوقسۇللار تەمەچ.

ئاق نېنىڭنى ئوخشاتقان شۇ،
كۆمەچنىڭ ئەجرى.
راھەت كۆرمەي كۈن ئۆتكۈزدۇق
بايلارنىڭ دەردى.

بىزگە ھالال تۇيۇلىدۇ،
يېسەكمۇ كۆمەچ.
باي ـ زالىمغا سىڭمەس ھەرگىز،
ھارامنى يېگەچ.

چۆچۈرىنى ئوخشاتقان بەك،
پاقلاننىڭ گۆشى.
باي ـ زالىمنىڭ قورسىقى توق،
ئاچ بىلەن نېمە ئىشى؟

جاهان بىزگە بەك تار ئىكەن،
يىڭنە پاتمايدۇ.
باينىڭ قارنى ئەجدىھاكەن،
ھارۋا قاتنايدۇ.

ئون ئىككى ئاي ئىشلىسەك بىز،
يەيمىز ساپ تېرىق.
سۇنى بايلار باشلاپ كېتەر،
چاپماستىن ئېرىق.

ئەخمەتباينىڭ① جىرتاق قىزى،
بولۇۋاپتۇ ياتلىق.
ئاڭا ھەيران بولۇپ قالماڭ،
دۇنياسى تاتلىق.

باي ـ زالىمنىڭ مۇشۇكى ئۆلسە،
يىغلار ھەممە خەق.
كەمبەغەلگە كەلسە بالا،
سەۋەبلىرى نەق.

باي ـ خوجاملار باي بولامتى،
بىزلەر بولمىساق.
تەييارنى يەپ، قورساق سالسا،
بولمامدۇ سوراق؟

شۇنچە ياشقا كىرگۈچە مەن،
كۆرمىدىم خوۋلۇق.
بوزەك ئەتتى بىزنى بايلار،
قىلدى ھەم زورلۇق.

شۇنچە ئىشلەپ ئاش تېرىسام،
كەتتى ئالۋانغا.
باي ئۆيىدە چەكتىم جاپا،
ئىششەك تالقانغا.

ئۇ نېمىشقا شۇنچە سېمىز،
مەن نېچۈن ئورۇق؟

① ئادەم ئىسمى.

ئۇ كىيىدۇ خۇرۇم ئۆتۈك،
مەن نېچۈن چورۇق.

ئاي ئون بەشى ـــ قاراڭغۇدۇر،
ئايدىڭ بولغۇسى.
قاراپ تۇرۇڭ تۇڭگەپ كېتەر،
تورۇق يورغىسى.

مەن تېرىغان قوغۇن ـ تاۋۇز،
ساي تېشىدەك ياتار.
تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوقتۇر،
بىر كۈن تاڭ ئاتار.①

① بۇ نۇسخا ئەدىب رەھمانجان روسۇل تەييارلىغان كېرىم كۆمەچ قوشاقلىرىدىن تاللاپ ئېلىندى.

38 ـ باب
روزی ئاخۇن قوشاقچی قوشاقلىرى

ئۇچ ئەۋلاد قوشاقچى، ھەمزىخان، ئىسمىلىك قىزلىرىنى قوشاقچى قىلىپ يېتىشتۇرگەن روزى ئاخۇن ئاكا 1800 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان، 1880 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزى ئاخۇن ئاكا كىچىك چېغىدىن باشلاپلا شېئىر ـ قوشاقلارغا ناھايىتى قىزىقىدىغان، قاپىيىلىك سۆزلەشنى ياخشى كۆرىدىغان، توغرا سۆزلۈك، تەلەپچان ئادەم بولۇپ، ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدە پاراڭچى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ياشانغان كىشىلەردىن ھېكايە، چۆچەك، لەتىپە ـ يۇمۇرلارنى ئېيتىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. زامانىنىڭ يولسىزلىقى بىلەن تۇرمە ـ زىندانلارغا كىرىپ قالغان، بالا ـ چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ، ھەسرەت ـ پىغان چەككەن بولسىمۇ، قىلچە تەۋرەنمەي ئېزىلگەنلەرگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۆز قوشاقلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دەردىنى يېنىكلەتكەن، زالىم ئەمەلدارلارنى قامچىلىغان. ئۇ ئىككى قىزىنى ياخشى تەربىيىلەپ، ئۆزىنىڭ قوشاقچىلىق ماھارىتىنى ئۇلارغا ئۆگىتىپ، كەڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ۋە قىزلىرىنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى ئىلى رايونىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

1825 ـ يىلى ئىسلامىيۇزىدىكى بىر مۆتىۋەرنىڭ تۆگىسى يېتىپ كەتكەندە، روزى ئاخۇن ئاكا تۆھمەت بىلەن زىندانغا تاشلىنىدۇ. تۇرمىدە ئۇچ يىل ئازاب چېكىدۇ. زىندان ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ نېمە سەۋەب بىلەن بۇ يەرگە كىرىپ قالغانلىقىنى سورايدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ جاۋابەن ئېيتقان قوشىقى:

كېتىپ بارغان تۆگىنى،
كۆرگىنىمگە كىرگەنمەن.
يالغان ئېيتماي راستىنى،
دېگىنىمگە كىرگەنمەن.

ئويلاپ بېقىڭ تۆگىنى،
كۆرگەن كىشى ئوغرىمۇ؟
بۇ تۇرمىدە يانقىنىم،
ناھەقمۇ يا توغرىمۇ؟

كىم بېشىغا كۈن چۈشمەس؟
نادامەتنى ئۇ بىلمەس.

نادامەتنى ئۇ بىلسە،
بىگۇناھ سولاپ قويماس !

ئۇچ يىل ياتتىم زىندانىدا،
بالا يۇققاچ يوقسۇلغا.
قىيامەتتە ئەرزىم بار،
ھەقتائالا ـ رۇسۇلغا.

زىندان ئەمەلدارى ئۇنىڭدىن: «ئۆزۈڭ قەيەرلىك؟ قانچە بالاڭ بار؟» دەپ سورايدۇ. بۇ چاغدا روزى ئا-خۇن ئاكىنىڭ بەرگەن جاۋاب قوشقى:

بەش بالام بار سەھرادا،
بەشىلىسى غۇنچىدەك.
تۆكۈلگەندۇر دادام دەپ،
كۆز ياشلىرى ئۇنچىدەك.

قانداق كۈنلەر چۈشتىكىن،
بالىلىرىمنىڭ بېشىغا.
ھازىر ھايات بارمىكىن؟
يانسام ئۇلار قېشىغا.

بۇ چاغدا ئەمەلدارنىڭ ئىچى ئاغرىپ روزى ئاخۇن ئاكىغا مىنىپ كېتىشكە بىر ئۇلاغ بېرىپ ئۇنى زىندانىدىن بوشىتىدۇ. ئەمما، زىندان ئەمەلدارلىرى يەنە قىزىقچىلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن روزى ئاخۇن ئاكا-نى بىر ئاساۋۇ ئاتنى تۆتۈشقا بۇيرۇيدۇ. روزى ئاخۇن ئاكا نۇرغۇن جاپادا ئاتنى تۆتۈۋالغاندىن كېيىن، قاراپ تۇرغانلارغا قاراپ قوشاق قاتىدۇ:

تاڭ ئاتقۇچە قوشاق ئېيتقۇزۇپ،
بەرگىنىڭلار مۇشتۇمچىلا تاي.
ئاتقا جىن چاپلىشىپتۇ،
مەن بۇنى «پېرە» ئويلىتاي.

روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ سۈپۈرگە ئىسىملىك بىر ئاغىنىسى بار ئىكەن. روزى ئاخۇن زىندانغا كىرىش-تىن ئىلگىرى بىر ئاتنى ئۇنىڭغا ئامانەت قويۇپ، ئۇنىڭغا قارىغاچ بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئې-لىپ قويۇشنى تاپىلىغان. لېكىن، ئۇ ئۇنداق قىلمىغان. روزى ئاخۇن ئاكا زىنداندىن چىققاندىن كېيىن، سۈپۈرگىنى چاقىرىپ كېلىپ ئۇنىڭدىن قاتتىق رەنجىگەن، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشقى:

جېنىڭنى خەج قىلغىلى دوستۇم،
بازاردىن بىر ئات ئېلىۋال !

دېمەي ئاسقاق ژە ياكى
بىرەر بايتال مىنىۋال !

روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۆزى كۆرگەن ئىشلارغا قارىتا ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى:

تېكەسىنىڭ يولى دەيدۇ،
ھەممە يولدىن زىيادە.
ئون بەش ئادەم ئىچىدە،
سامساق كەلدى پىيادە.

شەھەرگە كىردى سامساق،
شەنبە كۈنى كېچىسى.
ئون ئىككى كۈن چىدىماپتۇ،
شەنبە خەرەششى.①

① خەرەششە ـــ تۆۋەن سورتلۇق ماتا كىيىم.

39 ـ باب
مۇھەممەت ھەسەن قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى مۇھەممەت ھەسەن 1885 ـ يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ چوڭكۆل يېزىسىغا قاراشلىق قاقشالئېبرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھاياتىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى زۇلمەتلىك دەۋردە ئۆتكۈز ـ گەچكە، مەكتەپلەردە ئوقۇيالماي، ساۋاتسىز قالغان. شۇنداق بولسىمۇ تىرىشىپ قوشاقچىلىق ماھارىتىنى ئىگىلىگەن. قوشاقلىرىدا باي ـ پومېشچىكلارنى سۆكۈپ، ئاۋام خەلقنە ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ، زالىملارغا لەنەت ئوقۇپ، يېڭى زامانىنى مەدھىيىلىگەن. ئۇ 1980 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېسەللىك سەۋەبىدىن قاتنىشالماي، 1981 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەت ھەسەن قوشاقلىرى مول مەزمۇن، چەرچەن شېۋە ـ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، چەرچەن خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئۆتمۈش توغرىسىدا

ئۆتمۈش كونا زاماندا،
ئاش ئىچەتتۇق ئاياقتا.①
دۇمبىمىز يېغىر بولغان،
قامچا بىلەن تاياقتا.

كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپمۇ،
قالغان يېلىڭ ـ يالىڭاچ.
يېمەكمىز يېتىشمەي،
قىينىلاتتۇق قورساق ئاچ.

ئاشلىق بەر دەپ كۆكبېشى،②
يېنىمىزدىن كەتمەيتتى.
غىدىڭ ـ پىدىڭ دەپ قويساق،
ئۇرۇپ، تىللاپ دەسسەيتتى.

يوغان قورساق بەگ ـ بايلار،
ھەييار ئىدى تەييارغا.
تەل بولسىمۇ توققۇزى،
تويماس ئىدى دۇنياغا.

---

① ئاياق ـــ ياغاچ تاۋاق مەنىسىدە.
② كۆكبېشى ـــ يەرلىك ئەمەلدار.

ساۋاتسىزلىق

مەن ئۆزۈم بۆزچى تۇرۇپ،
ئويىنىدىم خام توقۇماي.
ئۆمرۈم بىكار ئۆتتۈپتۇ،
شۇ كەمگىچە ئوقۇماي.

خام توقۇسام ئۇستاممۇ،
ياخشى تۇقۇڭ، دېمەپتۇ.
يا ئاتام ياكى ئانام،
مېنى ئوقۇڭ، دېمەپتۇ.

بۇ يىل باغقا تىكتىم مەن،
شاپتۇل بىلەن ئۆرۈكنى.
لازىم قىلماس بۇ زامان،
مەندەك قاراتۇرۇكنى.

يازالمايمەن بىر خەتمۇ،
قولغا قەلەم ئالغانغا.
پۇشايمىنىم بەك تولا،
ئوقۇيالماي قالغانغا.

40 ـ باب
رامۇك موللام قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى رامۇك موللام 1850 ـ يىلى قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىنىڭ شولاقئېرىق كەنتىدە دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1979 ـ يىلى 129 يېشىدا ۋاپات بولغان.

رامۇك موللامنىڭ ئائىلىسى دىنىي ئائىلە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ چوڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ دەسلەپتە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئىسلامىيەت، ئەدەبىيات، تارىخ، تېبابەت پەنلىرى بويىچە تەربىيە ئالغان، كېيىن مەدرىستە مۇدەررىس بولغان. ناھايىتى ئۆزۈن يىل قاراقاش بىلەن گۈما ئارىلىقىدا پوچتكەش بولۇپ، خەت ـ ئالاقە توشۇغان. 1933 ـ يىلى ئەتىيازدا پارتىلىغان قاراقاشتىكى خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، تەشۋىقاتچى بولغان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مازار ـ ماشايىخلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ جان ساقلىغان. بۇ جەريانداا ناھايىتى كۆپ سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈرگەن.

رامۇك موللام ياش ۋاقتىدىن باشلاپ خەلق داستان، قوشاقلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، قاراقاش خەلقىنىڭ زۇلۇم ـ كۈلپەتلەرگە بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى ئىپادىلىگەن. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، يېڭى زامانىنى، يېڭى تۇرمۇشنى، ئىلىم ـ مەرىپەتنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلىگەن. ئۇزاق يىللىق ئەمەلىيەتكە ئاساسەن، بىر تۇركۈم يېڭى خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى ئىجاد قىلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. ئاپەتلىك يىللاردا، بەزى ئىشلارغا نارازى بولغىنى ئۈچۈن، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، كېسەل بولۇپ داۋالىنالماي، ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان.

رامۇك موللامنىڭ نەق ئادەم، نەق ئىشلارغا قارىلا ئاغزاكى قوشاق توقۇيالايدىغان ھازىر جاۋابلىق ماھارىتى كەڭ ئاممىنى خۇشال قىلىپ، خەلقنىڭ ئىزچىل ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ بەلگىلىك ئەھمىيىتى بار. ئۇنىڭ كۆزى ئەما، ساۋاتسىز بولغاچقىتىن، ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى خاتىرىگە ئېلىنالماي، پۈتۈكسىز قالغان.

رامۇك موللامنىڭ ناچار ئىستىللارنى قامچىلاپ ئېيتقان قوشىقى:

شياۋدۇيمىزدە[1] قۇربان ھېيىتتا،
ئۆلتۈردى تاغىل بۇقىنى.
ئەزالارغا[2] تەقسىم قىلدى،
ئۆپكە، ئۇچەي، پوقىنى.

---

① شياۋدۇي ـــ ئەترەت.
② ئەزا ـــ كوممۇنا ئەزالىرى.

كادىرلار① ئېلىپ كەتتى،
يېغى بىلەن لوقمىنى.

*　　*

ھەي گەنسىلەر،② گەنسىلەر،
ئاق نان بولسا يەمسىلەر؟
كەتمەن چاپقان دېھقانىنى،
كالۋا، ئەخمەق دەمسىلەر؟!

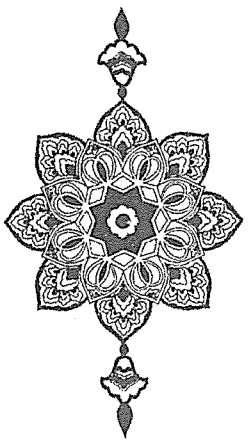

③ كادىرلار ــ كوممۇنادىكى بيۇروكرات كادىرلار، ئەمەلدارلار.
④گەنسى ــ ئىش بېجىرگۈچى ئەترەت كادىرلىرى.

41 ـ باب
هېيت نەغمىچى قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، خەلق سەنئەتكارى هېيتاخۇن 1906 ـ يىلى كورلىنىڭ شاھ قەلەندەر مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى شۇ يۇرتتا توي ـ تۆكۈن، مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان سازەندىلەردىن ئىدى. هېيتاخۇن 12 يېشىدىن باشلاپلا ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ نەغمە قىلىشىنى ئۆگىنىۋالغان. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پۈتۈن ئائىلىنىڭ تىرىكچىلىك غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن. ئۇ ئائىلىسىنى قامداش ئۈچۈن، پېشقەدەم ئەلنەغمىچى ـ سازەندىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، لوپنۇر، بۈگۈر، قاراشەھەر قاتارلىق يۇرتلارنى ئايلىنىپ يۇرۇپ، شېئىر ـ قوشاقلار توقۇپ، نەغمە قىلىش ئارقىلىق ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۈرۈپ، خەلق ئارىسىدا «هېيت نەغمىچى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن. ئۇ 1953 ـ يىلى ۋە 1959 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. ئاپەتلىك يىللاردا «سېرىق ناخشىچى»، «زەھەر چاچقۇچى» دېگەن بەتنامىلار چاپلىنىپ رىيازەت چەكسىمۇ، قىلچە باش ئەگمەستىن يەنە داۋاملىق قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، 35 خىلدىن ئارتۇق سەنەم ئاھاڭلىرى، 400 كۈپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىنى سەنئەت تەتقىقات ئورۇنلىرىغا تەقدىم قىلغان.

هېيت نەغمىچى قوشاقلىرىدا، زۇلمەتلىك كونا جەمئىيەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ كۈلپەتلىرى، ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئاھۇ زارلىرى بايان قىلىنغان ۋە يېڭى، بەختىيار زامان مەدھىيىلەنگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى بەلگىلىك تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

هېيت نەغمىچىنىڭ ياش ۋاقىتلىرىدا ئەركىن مۇھەببەتكە تەلپۈنۈپ ئېيتقان قوشىقى:

هاۋا چاڭ بولۇپ قالدى،
قارا تاغنىڭ بورانى بۇ؟
كۆڭلۈم بۇزۇلۇپ قاپتۇ،
سەن يارنىڭ خۇمارى بۇ.

مەلىكىزگە بارمايمەن،
مەلىكىز يامان، دەپتۇ.
ئەمدى بارمىسام بولماس،
يار ماڭا سالام، دەپتۇ.

ئاتىنىڭ بالىسى ياخشى،
مىنسەم ئېيتىمەن ناخشا.
يار يادىمغا يەتكەندە،
پۈتۈم ئات، قولۇم قامچا.

ئاي مىسالى ياردىم سەن،
كۈن مىسالى ياردىم سەن.
ئۇزاق بولدى كۆرمەيمەن،
ساق - سالامەت بارمۇ سەن؟

مەن ئۇياقتا بارغاندا،
دېپىكىڭ بارمىدى ياردىم؟
قايرىلىپ قارايسەنغۇ،
گېپىكىڭ بارمىدى ياردىم؟

ئالتەشە (ھەر) دە بىر بۇلاق،
چۆرىسىدە ئويىنىماق.
بۇ دۇنيادا بارمىكىن؟
مېنىكىڭ ياردىمەكى يۇمىلاق.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
تۇز كۆۋرۈكىنىڭ تۇزلىرى.
تاڭدا چىققان چولپاندەك،
مېنىكىڭ ياردىمىنىڭ كۆزلىرى.

ئالۋانغا سېلىپ قويدى،
ئاسقال بىلەن دۇگانلار.①
چۇشۇمگە كىرىپ قاپتۇ،
مەھەللەمدىكى چوكانلار.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققانىنى ئېيتايمۇ؟
بۇ ئالەمگە تۆرىلىپ،
جاپا تارتقانغا يىغلايمۇ؟

ئېتىم ئوتلاقتا ئوتلايدۇ،
ئۆزۈم چۆل - بياۋاندا.
ساق قويسىلا بۇ جاننى،
باراي گۈل ئېچىلغاندا.

① يەرلىك ئەھلىدارلار.

42 ـ باب
تۇرغۇن موللا ئوسمان قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە تۇرغۇن موللا ئوسمان 1890 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئېتىم چاغ-رى يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

ئۇ تۇغۇلغان چېغىدا ئاتا ـ ئانىسى يېزىدىكى بىر چوڭ پومېشچىكنىڭ يىللىقچىسى بولۇپ، ئىنتايىن نامرات ئىدى. ئۇ ئۆسمۈرلۈك يېشىغا يېتىپلا ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، باي ئۆيىدە ئۇنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىدىغان پادىچى چاكارغا ئايلىنىپ قالغان.

تۇرغۇن موللا كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئىلىم ئېلىشقا ئىشتىياق باغلاپ، يۇرتىدىكى مەدرىسلەردە ئون نەچچە يىل ئوقۇغان. نەۋايى، مەشرەپلەرنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغان. بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆز يېزىسىدىكى زالىم باي ـ ئە-مەلدارلارنى سۆكۈپ، قامچىلاپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاھۇ پىغانلىرىنى بايان قىلغان. ئۇ يەنە توي ـ تۆ-كۈن، مەشرەپلەرگە بېرىپ، ئۆزى توقۇغان شېئىر ـ قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ خەلقنى ئويغاتقان. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنىڭ بىلىمىگە قايىل بولۇپ «تۇرغۇن موللا» دەپ ئاتىۋالغان. تۇرغۇن موللا قوشاقلە-رىدا، ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە يېڭسار خەلقىنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى، خەلقنىڭ نارازلىقى شۇنىڭدەك يېڭى جەمئىيەتتىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇ 1964 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرە-كىگە قاتنىشىپ، بېيجىڭ سەھنىلىرىدە دۇتار چېلىپ ناخشا ئوقۇپ، جامائەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بول-غان ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمە-يىتكە ئىگە.

ماڭا بارمۇ ئەركىنلىك؟

ئۆگزەمدىن ئۇچۇپ ئۆتتى،
قاناتى بوش تورغايلار.
مەنمۇ شۇنداق ئۇچسامچۇ؟
قانات بەرسە ئاھ، ئاللا.

كەكلىك سايراپ يۈردۇ،
بالىلىرى بار كەينىدە.
قاچان ئۇزۇن سوزارمەن؟
پۈت ـ قولۇمنى ئۆيۈمدە.

قاغا ئۇچسا ئورنىدىن،
جۇپتى كۆرۈپ قاق، دەيدۇ.
كېتەي دېسەم موغالدىن،
مىرابلىرى ياق دەيدۇ.

سەھەر تۇرۇپ ئورنۇمدىن،
دۇئا ـ تەلەپ ئوقۇدۇم.
ماڭا بارمۇ ئەركىنلىك؟
بۇ دۇنيادىن جاق تويدۇم.

سىيپاپ ئۆتتى يۈزۈمنى،
تاڭ سەھەرنىڭ شامىلى.
ئەركىنلىك دەپ ئۇزۇن يىل،
بولدى چېپىپ يۈرگىلى.

قۇياش چىقتى شەرقتىن،
نۇرلىرى تارام ـ تارام.
قاچان بولار ئەركىنلىك؟
قاچان ساقىيار يارام.

ئاتام مۇنچە كۆيمىگەن،
ئانام مۇنچە كۆيمىگەن.
قاچان يورۇپ تاڭ ئاتار؟
يوقتۇر دەردى دېمىگىن.

كەلكۇن سۇنى باشلايمىز

كەلكۇن سۇيى كەلگەندە،
يېرىمىزنى چاقاتتى.
ئۇلۇغ كەلگەن بەڭگۈاش سۇ،
ھەرياقلارغا ئاقاتتى.

سۇ چىقماستىن ئېتىزغا،
قۇرۇغانتى زىرائەت.
تەشۋىش بىلەن، غەم بىلەن،
ئۆتكەنىدى جامائەت.

كۆڭۈل بۆلدى ئاممىغا،
يۈرتىمىزدىن بەختى تاش.
ھەربىرىتلىنىپ، شاخ بېسىپ،
يارغا تىزدۇق يوغان تاش.

جىرىم سالدۇق قىرىغا،
ئاينىپ كەتتى ئورمانلار.
دامبا سوقۇپ توختاتتۇق،
ئارام ئالدى دېھقانلار.

كەلسە ئەمدى كەلكۈن سۇ،
ئېتىزلارغا باشلايمىز.
ئېلىپ كۈزدە كۆپ ئاشلىق،
دېھقانلار شاد ياشايمىز.

مانا بۇ يىل بۇغدايغا،
چېچەك سۈيى توشقۇزدۇق.
ياشناپ كەتتى مايسىلار،
قۇرغاقلىقتىن قۇتقۇزدۇق.

يالغان سۆزلەش ئەيىبلىك

كالىغا ھەلەپ ئەتسەم،
ئۇنىڭ كۆپى ساماندۇر.
ئەل ـ يارانلار ئالدىدا،
يالغان ئېيتقان ياماندۇر.

مۇشۇك ئۆگزىگە چىقسا،
كۆك باچكىنى مارايدۇ.
يالغان سۆزلىگەن ئادەم،
قايسى يۈزدە قارايدۇ؟

شامال چىقسا كەچقۇرۇن،
توپا ـ چاڭ بېسىپ ئۆتەر.
يالغان گەپچى، مەككارلار،
ئەلنىڭ قەلبىدىن ئۆچەر.

كىشىگە كىشى قاراپ،
يالغاننى راست قىلىپ ئېيتسا.
كەچۈرمەيدۇ خالايىق،
قەبرىنىنى گۆش قىلىپ ساتسا.

مەندىن قالسۇن ۋەسىيەت

ئادەمگە ھايات ئەۋزەل،
ئۆلمەسلىك يولى بولسا.
ئەل ئۈچۈن قىلاي خىزمەت،
ئارقىدا ئەجەل يانسا.

يېشىم بولدى توقسان تۆت
بېشىمدىن ئۆتتى نى ئىشلار.
ئوقۇپ بىلىم ئالغۇلۇق،
نادان قالماڭ قەبرىنداشلار.

يېشىم كەينىگە يانسا،
دېگەن ئارزۇ ـ تىلىكىم بار.
دەۋرىمىزگە جۇش ئۇرغان،
بىر ئوتلۇق يۈرەكىم بار.

خوش دوستلار قەبرىپ قالدىم،
تەبىئەت قانۇنى شۇنداق.
كەتسەم گەر كۆزۈم يۇمۇپ،
ئۆرلەڭلار يەنە شۇنداق.

خوش بۇرادەر يارى ـ دوست،
تېنىڭلار ئامان بولسۇن.
دەۋرىمنى كۆرەلمەسلەر،
سارغىيىپ سامان بولسۇن.

كۈندە ئولتۇرۇپ ئۆيدە،
كۈلكىلىك تاماق يەڭلار.
ئەجەل ماڭا يېقىنلاشتى،
ئەل ـ يۇرتقا سالام دەڭلار.

43 ـ باب
خەيرنسا توختى قوشاقلىرى

خەلق ناخشىچىسى ۋە خەلق قوشاقچىسى خەيرنسا توختى 1925 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە قوغان يېزىسىنىڭ خوجىدار مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كونا جەمئىيەتتە ئىنتايىن نامرات، جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھەتتا يوقسۇزلۇق تۈپەيلىدىن داۋالىنالماي ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان. ئۇ مەھەللىسىدىكى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ كىر ـ قاتلىرىنى يۇيۇپ، نانلىرىنى يېقىپ بېرىپ، بالا ـ چاقىلىرىنى بېقىپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە، ئەھۋال ئېغىرلاشقاندا، قوشاق قوشۇپ، كوچىمۇ كوچا، مەھەللىمۇ مەھەللە يۇرۇپ ئاش، نان تىلەشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئېچىنىشلىق ئائىلە تۇرمۇشى ئۇنىڭ ياش قەلبىدە ئەزگۈچى سىنىپلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ئۆچمەنلىك ۋە نەپرەت قوزغىغان. ئۇ دۇتار چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، قوشاق توقۇپ، قانخور كونا جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى سۆكۈپ، زالىم بايلارنىڭ ئاچ كۆز قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان ئاۋام خەلق قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەن، ئازاد زامانىنى قوشاقلىرى ئارقىلىق مەدھىيىلىگەن. ئۇ 1953 ـ يىلى ۋە 1956 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ 1 ـ لىككە ئېرىشكەن. 1956 ـ يىلى كوناشەھەر ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەپ، يېزا ـ قىشلاق، تاغ تۇرالارىدىكى دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن قىزغىن ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1964 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە دۇتار بىلەن ناخشا ئورۇندىاپ، جامائەتنىڭ ماختىشىغا ۋە پارتىيە ـ دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

«خەيرنسا توختى قوشاقلىرى» چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، ئۆز ھاياتىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئۆتمۈش ۋە بۈگۈن

ئۆتمۈشتە مەن قاتمۇ قات،
زۇلۇم چېكىپ ئېزىلگەن.
پارچە نانغا زار بولۇپ،
قىلچە راھەت كۆرمىگەن.

ئۇستۇمدىكى خام كۆڭلەك،
تولغانمدى ياماقتا.
ئۆتتى ئۆمرۇم نەچچە يىل،
باي ئۆيىدە ـــ دوزاختا.

يا كۈندۈزى ئارام يوق،
يا كېچىسى ئامانلىق.
قىش زىمىستان سوغۇقتا،
ياتقان يېرىم سامانلىق.

باي ـ زالىملار قولىدا،
ئۆلدى ئاتام ھەسرەتتە.
قالدىم يېتىم، سارغىيىپ،
دەرد ـ ئەلەمدە، كۈلپەتتە.

تەڭدىن تولا ھاياتىم،
ئۆتتى شۇنداق خارلىنىپ.
سۈنغان مېنىڭ قاناتىم،
ئىككى كۆزدىن ئايرىلىپ.

ئويلايتتىم مەن ھەمىشە،
«كېلەرمۇ دەپ دەۋرانىم»؟
كۈن نۇرىنى كۆرمەكلىك،
ئىدى ئارزۇ ـ ئارمانىم.

چىقتى قۇياش شەرقتىن،
مەندەك يوقسۇل بەختىگە.
بۇگۈن مانا ئايلاندىم،
ھۆر زامانىنىڭ ئەھلىگە.

ئاتا بولدى پارتىيەم،
سىلاپ مېنىڭ بېشىمنى.
بەختىمىزنى كۈلدۈرۈپ،
قۇرۇتتى كۆز يېشىمنى.

ئالدىم يېڭى زاماندىن،
ۋۇجۇدۇمغا كۈچ ـ قۇۋۋەت.
دەۋرىمىزگە ئەگىشىپ،
ماڭىمەن مەن تائەبەد.

سەنئەتچىمەن

ئەللىك ئالتىنچى يىلدا،
ناھىيىمىزدە بولدۇم مەن.
يېڭىدىن ھايات باشلاپ،
خۇشاللىققا تولدۇم مەن.

غەيرەت بەرگەچ دەۋرىمىز،
كەڭ سەھنىدە يايرىدىم.
ھەر بىر كۆرەك، ئويۇندا،
بۇلبۇل كەبى سايرىدىم.

ھەر كۈنى سەھەر ـ ئاخشام،
ياڭرىدى خۇشال ناخشام،
جاندەك سۆيدۈم ۋەتەننى،
ئەل بولدى مېنىڭ ئاشنام.

ئالقىشلارغا ئىرىشتىم،
بېيجىڭدىكى ئويۇندا.
چىن ماھارەت كۆرسەتتىم،
دۇتار، راۋاب قولۇمدا.

كۆرۈپ كەلدىم كۆپ جاينى،
غەمخور بولغاچ پارتىيە.
ئەللىك ئالتە مىللەت بىز،
ئالدىم نۇرغۇن تەربىيە.

يېشىم ئاشتى ئاتمىشتىن،
قايتۇرۇشقا ئامال يوق.
يېڭى قوشاق توقۇيمەن،
زامانىمدىن ئېلىپ زوق.

ئىشلىگەنلەر چىشلەيدۇ

سان ـ ساناقسىز دېھقانلار،
ئىش ـ ئەمگەكتە پىشقانلار.
باي بولماقتا يۇرتۇمدا،
جاپا چەككەن ئىشچانلار.

يۆلەكلىكتۇر ئۆيىدە،
بۇغدىيى ھەم قونىقى.
بۇگۈن مانا مايلاندى،
قازان، چۆمۈچ، تۇڭقى.

يۇرتىمىزدا دېھقانلار،
خۇشاللىقتا چۆمۈشتى.
پۇلنى تېپىپ راھەتتە ــ
ئايروپىلاندا ئۇچۇشتى.

ھەر كىشىنىڭ ئۆيىدە،
بولدى ھايۋان، سايمىنى.
ھوسۇل ئالغاچ تاغارلاپ،
تولدى ئاشقا ئايۇبنى.

موتوچىنىڭ[1] ئاۋازى،
كوچىلاردا ياڭرىدى.
بەخت تاپقان دېھقانلار،
سىياسەتنى داڭلىدى.

بۇ ئىشلارنى ھېچ كىشى،
بۇرۇن ئويلاپ باقمىغان.
«ئىشلىگەنلەر چىشلەيدۇ» ــ
دېگەن گەپمۇ ئاقمىغان.

بۇگۈن مانا قوغاندا،
بولدى قالتىس ئۆزگىرىش.
ئەمگەك قىلغان باي بولار،
دېمەك، بىزدە يۇكسىلىش.

تۆت گۈزەل، بەش بولۇش ھەققىدە

گۈل تېرىدىم گۈلەسمەن،
سۇ قۇيۇپ قۇرۇتماسمەن.
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشنى،
سۆزلەيمەن، ئۇنتۇماسمەن.

---

① موتوچى ــ موتسىكلىت.

ئېرىقىڭدا سۇ يوقمۇ؟
بېلىقلىرىڭ نەم بولدى،
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشتىن،
ئەل خۇشلۇققا چۆمۈلدى.

كاككۇك قونغان تېرەكقۇ؟
سويما سالغان پېلەكقۇ؟
گۈزەل ئىستىل يارىتىش،
ھەممىزگە كېرەكقۇ؟

ئېرىق بولسا قۇم بولسا،
قاپاق تېرەك ئۆسمەمدۇ؟
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشتىن،
كۆڭۈل تاغدەك ئۆسمەمدۇ؟

تەشكىل بار، يۆلەنچىم بار،
يۈرەكتە ئىشەنچىم بار.
گۈزەل ئىستىل تىكلەشكە،
مەدھىيە سۆيۈنچىم بار.

44 ـ باب
نەغەم باقى قوشاقلىرى

«نەغەم باقى قوشاقلىرى» تۇرپان ـ پىچان دائىرىسىدە، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. نەغەم ئەسلىدە ھازىرقى ئاستانە يېزىسىنىڭ غوجام ئالدى مەھەللىسىدە ئۆتكەن ھازىر جاۋاب قوشاقچى ۋە ئەلنەغمىچى. ئۇ 30 ياشقا كىرگۈچە توي قىلمىغانىكەن. نەغەم بىر كۈنى بىر كاتتا باينىڭ توي ئىدا نەغمە قىلىپ ئولتۇرسا، بەخنىسا ئىسىملىك، چېچى تېقىمىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان، چىرايلىق بىر چوكان ئۇسسۇلغا چۈشۈپ تويغا كەلگەنلەرنى ھەيران قالدۇرغان. نەغەم باقى بۇ چوكانىڭ ماھارىتىگە ھەيران بولۇپ، ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنىڭغا توي قىلىش مۇددىئاسىنى ئېيتماقچى بوپتۇ ۋە بىر يېقىن ئاغىنىسىنى بەخنىساغا ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتىپتۇ. ئاغىنىسى بەخنىسا بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۇ: «ئەگەر توي قىلماقچى بولسا، مېنىڭ بىر شەرتىم بار. مەن نەغەمدىن بىر سوئال سورايمەن، ئۇ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا سوئالىمغا توغرا جاۋاب بېرەلسە، مەن ئۇنىڭغا تېگمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. نەغەمۇ بۇ چوكاننىڭ شەرتىگە ماقۇل بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كاتتا بىر سورۇن راسلىنىپ، كىشىلەر يىغىلغان چوڭ مەيداندا نەغەم ناخشا ئېيتىپ، دۇتار چاپتۇ. بەخنىسا سازغا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇل ئويناپ، نەغەمنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىپتۇ ـ دە، سوئال ـ جاۋابلىق بېيىتىنى باشلاپتۇ. ھەربىر كۇپلىت بېيىتكە نەغەم ناھايىتى توغرا جاۋاب بېرىپتۇ. ئاخىرى نەغەم بەخنىسانى يېڭىۋاپتۇ. بەخنىسا ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، نەغەم بىلەن توي قىلىپ، مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. نەغەم باقى ھەققىدىكى بۇ قوشاقلار تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، توي ـ مەرىكىلەردە داۋاملىق ئېيتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، سوئال ـ جاۋابلىرىنىڭ دەللىكى بىلەن كىشىلەرنى سۆيۈندۈرۈپ كەلمەكتە.

توي ـ مەرىكە سورۇنىدا ئۇ ئىككىسىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

بەخنىسا:

سېنىڭ ئېتىڭ نەغەمدۇر،
شۇنداق يۈرسەڭ بولامدۇ؟
كېچە ـ كۈندۈز تالادا،
ساڭا خوتۇن تېگەمدۇ؟

نەغەم:

سېنىڭ ئېتىڭ بەخنىسا،
چاچىنى چاچقا ئۇلىسا.
يۈگۈرۈپ يۈرۈپ تېگەرسەن،
نەغەم باقى ئۇنىسا.

بەخنىسا:

نەغەم باقى ئېتىڭدۇر،
تۇرغىنىڭ شۇ پېتىڭدۇر.
جۇل ـ جۇل چاپان ئۇستۈڭدە،
چولاق ئېشەك ئېتىڭدۇر.

نەغەم:

بەختىم بار دەپ داڭلايسەن،
بەختىڭ يوقتۇر بەخىتسا.
ھېچ كىشى قاراپ قويماس،
نەغەم باقى ئالمىسا.

بەخىتسا:

نەغەم ئۆزى بىغەمدۇر،
دەيدۇ «خۇدا ئىگەمدۇر.»
بەخىتسا ئۇنىمىسا،
تاسما بىلەن چىگەمدۇ؟

نەغەم:

نەغەم ئۆزى نەغمىچى،
ناخشا ئېيتىپ ھارمايدۇ.
ئەتە ـ ئاخشام كەينىدىن،
قىز ـ چوكانلار قارايدۇ.

بەخىتسا:

نەغەم دەرمۇ، نەغەم دەر،
سېنىڭ ئىسمىڭ قەلەندەر.
بىر جىڭ تۆت سەر ئۇنۇڭ يوق،
بەخىتسالار نېمە يەر؟

نەغەم:

كىچىك كۆرمەڭ نەغەمنى،
چەندازىدا پۇلى بار.
تىلەپ يېمەس ھېچقاچان،
گۈلدەك ئىككى قولى بار.

بەخىتسا:

شاتىۋار كۆڭلەك كېرەك،
كۆرگىلى ئەينەك كېرەك.
ئىچكىلى سىنچاي قۇيۇپ،
جانان چىنە، چەينەك كېرەك.

نەغمە:

كۆڭلىڭنى كۆڭلەك قىلاي،
يۈرەكنى ئەينەك قىلاي.
ئىچكىلى سىنچاي قۇيۇپ،
ئاغزىڭنى چەينەك قىلاي.

بەخنىسا:

كۆڭۈل بەردىم مەن ساڭا،
ئەمدى باراي يېنىڭغا.

نەغمە:

بەخنىسا كەل قېشىمغا،
بەخت قوندى بېشىمغا.

45 ـ باب
تۇردىخان ئىسلام قوشاقلىرى

قوشاقچى تۇردىخان ئىسلام 1922 ـ يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئودانلىق يېزىسىدا تۇغۇلغان، تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئۆيىدە مەدىكار ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزگەن، ئېچىنىشلىق كۈنلىرىنى قوشاققا قېتىپ ئاچچىقىنى چىقارغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى زامانىنى، بەختىيار ھاياتنى، ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلەپ بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. 1965 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە يەكەن ناھىيىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرەكلىرىدە ناخشا ـ قوشاق ئېيتىپ، ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ 1974 ـ يىلى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى يەكەن خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە يادلىنىپ كەلمەكتە.

كەمبەغەل

ئۆتمۇش قانلىق دوزاختا،
يىغلاپ زىندان ـ قاماقتا.
كىشەنلىنىپ پۇت ـ قولى،
داغدا كەتكەن كەمبەغەل.

پومېشچىككە تۇتۇلۇپ،
ھايۋان كەبى قۇل بولۇپ.
پارچە نانغا زار بولۇپ،
ئەلەم يۇتقان كەمبەغەل.

تېرىغلى يېرى يوق،
ئولتۇرغلى ئۆيى يوق.
چۆل ـ باياۋان، دەشت كېزىپ،
سەرسان بولغان كەمبەغەل.

سۆزلىگىلى «تىلى يوق»،
قارىغىلى «كۆزى يوق».
راھىتى يوق، دىل سۇنۇق،
زار قاقشىغان كەمبەغەل.

كېچە ـ كۈندۈز غەپلەتتە،
قايغۇ ـ ئەلەم كۆلپەتتە.

يۈرەكلىرى قان بولۇپ،
ھەسرەت چەككەن كەمبەغەل.

تۇن قوينىدا قايغۇرۇپ،
تاڭ نۇرىغا تەلپۈنۈپ.
ئازادلىققا - بەختكە،
تەشنا بولغان كەمبەغەل.

كومپارتىيە ۋاقتىدا،
قەد رۇسلاپ ئاش، پاختىدا.
ماۋ جۇشىنىڭ نۇرىدىن،
بەختى كۈلگەن كەمبەغەل.

ئازاد زامان گۈلى بولۇپ،
قەلبى نۇرغا لىق تولۇپ.
ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇپ،
ھوقۇق تاپقان كەمبەغەل.

شادلىق تولۇپ دىلىغا،
گۈللەر تېرىپ بېغىغا.
مېھنىتىدىن - ئىشىدىن،
ھۇزۇر ئالغان كەمبەغەل.

ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇماي،
«شىر چورۇق»نى قۇرۇتماي.
بۇ بەختىيار زامانىڭ،
قەدرىگە يەتكەن كەمبەغەل.

گۈل بولغانمۇ كەمبەغەل،
ھۆر بولغانمۇ كەمبەغەل.
پارتىيىنىڭ ۋاقتىدا،
بەخت تاپقان كەمبەغەل.

46 ـ باب
مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت 1934 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ چاقار يېزىسى چەيلىكئېرىق كەنتىدە بىر دىنىي زات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت كىچىك چېغىدىن باشلاپ شېئىر ـ قوشاق ئىجادىيىتىگە قىزىققان. 1963 ـ يىلى «تراكتور» ناملىق قوشىقى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ تېخىمۇ ئىلـ ھاملىنىپ تۇرلۇك مەزمۇندىكى شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزىنىڭ كۆلكىلىك ۋە دەللىك خاراكتېرى كۈچلۈك قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلقنى تەربىيىلىگەن. 1964 ـ يىلى بېيجىڭگە بېرىپ مەملـ كەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، نومۇر ئورۇندىپ، پايـ تەختتىكى تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇـ يەسسەر بولغان.

مۇھەممەتئىمىن ئەھمەتنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە دەللىك ۋە ھازىر جاۋابلىق ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ھازىرغىچە 40 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاق ئېلان قىلدۇرغان. «ئامان بولدى» قاتارلىق ئالتە پارچە قوشاق ۋە خەلق داستانلار توپلىمىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

1

1970 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت تېيىپجان ئېلىيېفقا بىر پارچە خەت يازغان. ئۇ ئىجادىيەت كۈرسىغا قاتناشقىلى شىخەنزىگە بارغاندا شائىر تېيىپجان ئېلىيېف ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ كۆپ ئىلھام بەرگەنىدى.

ئۇنىڭ تېيىپجانغا يازغان قوشىقىدىن نەمۇنە:

سېغىنىپ سالام يازدىم،
ئۇستازىم تېيىپجانغا.
سىزمۇ ھەم يېزىڭ بىر خەت،
مەندەك بىر غېرىب جانغا.
.....

2

1978 ـ يىلى تېيىپجان ئېلىيېف ھۇسەنجان جامى بىلەن خوتەنگە كەلگەندە مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇ تېيىپجاننىڭ ماشىنىسىنى توسۇپ ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدۇ. تېيىپجان ئېلىيېف

«دىدار كۆرۈشكەندىكىن، كىرىسىكمۇ بولار؟» دەيدۇ. لېكىن، مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت ئۇنىماي، تېيىپ-جانغا قارىتىپ مۇنداق قوشاق ئېيتىدۇ:

كۆرسىلىمۇ دىدارىمىزنى،
كۆرمىدىلە تېخى ئىدارىمىزنى.

3

بىر كۈنى قوشاقچى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت جامائەتنى باشلاپ نەزىرگە بارىدۇ. داستىخانغا پولۇ كەلتۈرۈلگەندە، باشقىلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن پولۇ ھەققىدە بۇ قوشاقنى دەرھال ئېيتىپ بېرىدۇ:

پولۇ دېگەن ئالىي غىزا،
خىسلەتتە ئوشۇق.
بەش قولۇڭنى جەمئىي قىلساڭ،
كەتمەيدۇ قوشۇق.

47 ـ باب
ئالماس ئابدۇللايوف قوشاقلىرى

كۆزگە كۆرۈنگەن قوشاقچى، خەلق سەنئەتچىسى ئالماس ئابدۇللايوف 1926 ـ يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە تۇغۇلغان، 1990 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يوپۇرغىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئالماس ئابدۇللايوف بالىلىق، ياشلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا شېئىر ـ قوشاق، ھېكايە ـ چۆچەكلەرگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1938 ـ يىلىدىن باشلاپ ئارتىس بولۇپ، «ھۇرۇن بالا»، «يارمغا»، «ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىپ» قاتارلىق شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆزى يېزىپ، ئۆزى سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىپ ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ كۆچاغا كېلىپ ۋاقىتلىق ئولتۇراقلىشىپ قالغان. كېيىن قەشقەر، كۆچا، قۇمۇل، يوپۇرغا قاتارلىق جايلاردا كۆچۈپ يۈرگەن مەزگىللىرىدىمۇ قوشاق ئېيتىشنى ھەرگىز تاشلاپ قويماي، سەھنە ـ سورۇنلاردا ئېيتىپ، خەلق كۆڭلىنى خۇش قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى قوشاقلىرىدا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى زالىملىقنى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ خەلقنى ئېزىش قىلمىشلىرىنى سۆكۈپ پاش قىلغان بولسا، كېيىنكى قوشاقلىرىدا يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر، ياخشى ئىش، ياخشى ئادەملەرنى مەدھىيىلىگەن، تۇرلۇك ناچار ئىستىل ۋە قىلمىشلارنى قامچىلىغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان، تۇرلۇك توپلاملارغا تالىلاپ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ يوپۇرغا ناھىيىسىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمەتلىرىگە قوشقان تۆھپىسى خەلق ئاغزىدا ھازىرغىچە ماختىلىپ كەلمەكتە.

«ئالماس ئابدۇللايوف قوشاقلىرى» ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش جەھەتتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە تىل ئالاھىدىلىكى بار.

ئالماس ئابدۇللايوفنىڭ ئەركىن مۇھەببەتنى كۆيلەپ ئېيتقان قوشىقى:

يارىم دىلىمدا

ئاتاپ ئىشچان يارىمغا،
توقۇپ چىقتىم قوشاقنى.
يارنىڭ كۆزى چىرايلىق،
ئەسلىتىدۇ بۇلاقنى.

يارنىڭ قىلغان سۆزلىرى،
چىقماس ئەسلا ئېسىمدىن.
يارەك چەبدەس بولۇشقا،
ۋەدە قىلدىم دىلىمدىن.

يارنىڭ ئوتلۇق ناخشىسى،
دىل تارىمنى تىترىتەر.
قىلغان ھەربىر ئىشىمدا،
غەيرىتىمنى ئۆرلىتەر.

يارنىڭ ئوتلۇق يۈرىكى،
ۋەتەن ئۈچۈن سوقىدۇ.
شۇڭا ھەربىر ئىشلىرى،
يۈرىكىمگە ياقىدۇ.

دوختۇر بولسامۇ

دوختۇر بولسامۇ ئىللىق بول،
چىۋەر، كۆپ خىل تىللىق بول.
كۆزلەپ پارلاق نىشان، يول،
ئىشتا كەمتەر، سىلىق بول.

ئۆگەن كەسىپ تىرىشىپ،
تەجرىبىگە ئېرىشىپ.
دېگىز بىلىپ بىمارنى،
سەن ئايرىلماس بېلىق بول.

دوختۇرلۇقنىڭ بەلگىسى،
ئەلگە ئايان ھەممىسى.
باراۋەرلىك ـ ئارزۇسى،
خىلاپ ئىشتىن يىراق بول.

ئالماس ئابدۇللايوف ئۆمرىدە خۇشامەتچىلىك، تەخسىكەشلىككە ئۆچ ئىدى. مال ـ دۇنيا قوغلاشماي، خەلق سەنئىتى بىلەن كۆڭلىنى خۇش قىلاتتى، تۇرلۇك ناچار ئىللەتلەردىن يىراق تۇراتتى ۋە ئۇنى كۆرسە قوشاق توقۇپ قامچىلايتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە ئېيتقان قوشىقى:

خۇشامەتكە بىر قامچا

ھەريان قاتراپ ئالدىراپ،
كېلىشتۇرۇپ گەپ راسلاپ.
پۇتاق چىقىرىپ تۇز يەردىن،
كۇن ئۆتكۇزەر خۇشامەت.

راست ـ يالغاننى ئايرىماي،
سۆز قىلمىدۇ بايقىماي.
تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرۇپ،
كۆرەڭلەيدۇ خۇشامەت.

ئەمەلدارنى كۆرگەندە،
ھى ـ ھى قىلىپ كۈلگەندە.
تەمەخورلۇق ئىلكىدە،
سالام بېرەر خۇشامەت.

ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ،
مەزھەپ توپلاپ، تارايتىپ.
ھەربىر ئىشنى، سورۇننى،
دەسمى قىلار خۇشامەت.

دەرىجە ئايرىپ ھەممە ۋاخ،
چىقىرىشقا نام ـ ئاتاق.
مۇئامىلە نەچچە خىل،
بازار تاپار خۇشامەت.

خاتا ئىشى جەينەكتەك،
كۆرۈلسىمۇ ئەينەكتەك.
تۇزىتىشنى خالىماس،
كۆڭلى قارا خۇشامەت.

ئاچساڭ كەشپ، سېھىرنى،
بەرسەڭ تەكلىپ، پىكىرنى.
قۇلىقىغا ياقمايدۇ،
ئاقلاپ كېتەر خۇشامەت.

ئىشلە ئەلنى چىن سۆيۈپ،
پېشانەڭدىن تەر تۆكۈپ.
ئارىمىزدا ئورۇن يوق،
نېرى كېتە! خۇشامەت.

48 ـ باب
ھەمزىخان سادىر، ئىمىنخان سادىر قوشاقلىرى

ئۇچ ئەۋلاد قوشاقچى روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ چوڭ قىزى ھەمزىخان سادىر غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان. كىچىك قىزى ئىمىنخان سادىر 1845 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1935 ـ يىلى نىلقا ناھىيىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ ئىككى قىز دادىسى روزى ئاخۇن ئاكىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ چوڭ بولغان. كەمبەغەلچىلىكتىن ئوقۇيالماي ساۋاتسىز قالغان. ئۇلار گەرچە خەت تونۇمىسىمۇ، لېكىن، دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەلق قوشاقچىلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان. جەمئىيەتتىكى ھەرخىل كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا ئۆزلىرىگە تەسىر قىلغان ۋە ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن ئىشلارنى قوشاققا قوشۇپ ئېيتىپ، دەردىنى يېنىكلەتكەن ۋە كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك ماتېرىيال سۇپىتىدە سۆزلەپ قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھەمزىخاننىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشلىق ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

قېرىنداشلىق

ئات ـ ئۇلاغنى ھەيدەڭلار،
سازغا بېرىپ ئوتلىسۇن.
بىزنى دېگەن تۇغقانلار،
ئەمدى كېلىپ يوقلىسۇن.

سۇ سەپتىم ئىشىكىمگە،
تۇپراققا سىڭىپ كەتتى.
مادارىم كېتىپ تەندىن،
ياستۇققا بېشىم يەتتى.

قېرىنداش دېگەن نەرسە،
كۆڭۈلگە يېقىن ئىكەن.
ياستۇققا بېشىڭ يەتسە،
مېھرى بىر ئېقىن ئىكەن.

ئىنسان ئۆمرى ھەققىدە

مەن ئۆلسەم ئېتىم ئۆچكەي،
دۇنيادىن ئىزىم ھەمدە.

تۇپراققا قوشۇلسا تەن،
بولمايدۇ سۆزۈم ھەمدە.

ئۆتكەنتى ئانام ئۆمرى،
ھەسرەتتە ـ نادامەتتە.
ئۆلۈپ كەتسەم ئانام بىلەن،
خۇدا قوشقاي قىيامەتتە.

ھۆكۈم ئۆلمەك تۇغۇلغانغا،
بىلىپ بولماس ئۆلەر ۋاقتى.
ئىنسان ئۇچۇن بەك مۇھىم،
پەرق ئەتمەك قارا ـ ئاقنى.

يېڭى تاشيول

يېڭى تاشيول ياسىدۇق،
تاغ ئېتىكى ـ ئېدىردا.
يول ياسىسا ئاممىنىڭ،
قاتنىشىغا كۆپ پايدا.

ئەگرى يوللار تۈزلىنىپ،
تۈگەر كاتاڭ ـ كاشىلا.
يېڭى يولدا غۇيۇلداپ.
ماڭار ئەمدى ماشىنا.

ماشىنىدا بىلىنمەس،
باسقان يولنىڭ يىراقى.
كەچ بولغاندا يورۇيدۇ،
ئىككى ياندا چىراغى.

ماشىنىدا ئولتۇرۇپ،
ناخشا ـ قوشاق توقۇدۇم.
يول ياسىغان دوستلارغا،
يۈزمىڭ رەھمەت ئوقۇدۇم.

ئىمىنخان سادىر 1881 ـ يىلى كۇزدىكى «كۆچ ـ كۆچ»كە قاتنىشىپ يەتتىسۇ رايونىغا بارغاندا بىر تۇركۇم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. 1932 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىملىق «كۆچ ـ كۆچ» تە يەنە ئۆز يۇرتىغا قايتقان. شۇ جەريانداً ئۆزىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇغان. بۇلاردىن نەمۇنە سۈپىتىدە قېپقالغانلىرى:

يۇرتنى سېغىنىش

ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە،
ئۇيقۇ يوقتۇر تۈنلەردە.
ئاجىز باشقا كۈن چۈشكەچ،
يالغۇز قالدىم چۆللەردە.

قۇم ئۈستىدە ئولتۇرسام،
بۆرىلەر ھۇۋلاۋاتىدۇ.
ئاڭلىدىڭمۇ جان بالام،
ئاناڭمۇ يىغلاۋاتىدۇ.

تاڭ ـ تاڭ قىلىپ ئېتىلغان،
قارا مىلتىقىنىڭ ئوقى.
قۇملاردا تېنىپ يۈردۈم،
ئوغۇل بالامنىڭ يوقى.

ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ،
دەرۋازاڭنى مەن قاقتىم.
يوللاردا تېنىپ يۈرۈپ،
سىلەرنى ئاران تاپتىم.

ئاناڭ قالدى تەلمۈرۈپ،
تۇرغىن بالام، ئىشىك ئاچ!
سۆزلەشكە مادارىم يوق،
كۆپ تەشنامەن قورساق ئاچ.

ئىمىنخانىنىڭ يوقسۇزچىلىق كۈنلەرنى شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

قولۇمدا پۇلۇم بولسا،
بېرىپ كەلسەم دوۋۇنغا.①
يوقسۇزلۇق يامان ئىكەن،
ئوغرى بولدۇم سوپۇنغا.

جاپانى تولا تارتىپ،
قارا ساچىم ئاقاردى.
قانداق قىلاي، يوقسۇل؟
قىزىل يۈزۈم سارغايدى.

① دوۋۇنغا ـــ جاي ئىسمى.

49 ـ باب
روزى ئىسلام قوشاقلىرى

قوشاقچى روزى ئىسلام 1921 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ دەسلەپكى ساۋاتىنى ئۆز يۇرتىدىكى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان، كېيىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، كېيىن يېزىغا چۈشۈرۈۋېتىلىپ يەنە دېھقان بولغان.

روزى ئىسلام كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە قىزىققان ۋە بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان.

«روزى ئىسلام قوشاقلىرى» ئۆتمۈشتىكى جاھالەتلىك كۈنلەرنى سۆكۈش ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەشنى، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەت ۋە خۇراپاتلىقنى قامچىلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

روزى ئىسلام ئۆز يېزىسىدىكى باخشى ـ داخانلارنىڭ خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى ئالداپ يۇرگىنىنى كۆرۈپ ناھايىتى خاپا بولغان. ئۇنىڭ شۇ چاغدا ئېيتقان قوشىقى:

لەنەت باخشى، رەمچىگە

باخشى، داخان، رەمچىلەر،
چالىدىكەن دېپىنى.
ئەپسۇن ئوقۇپ، كۆز بويىپ،
تاپار ئىشىنىڭ ئېپىنى.

قورساق تۇتۇپ، رەم سېلىپ،
«بالاڭ ئوغۇل» دەيدىكەن.
ئالداپ توخۇ، قويلارنىڭ،
سېمىزىنى يەيدىكەن.

ئەل قاقشىتىپ، جان سېتىپ،
بىكار «سۇپ ـ سۇپ» دەيدىكەن.
ساقايمىسا «يەنە كەل»،
«قايتا ئوقۇي» دەيدىكەن.

چوقۇنارکەن بەزىلەر،
ئېچىلماپتۇ كۆزلىرى.

ئالدانماڭلار خالايىق،
يالغان داخان سۆزلىرى.

ساڭا تەنقىد يازاي مەن،
باخشى، داخان تونۇۋال!
تۇمشۇقۇڭغا بىر يەيسەن،
توغرا يولغا مېڭىۋال!

ئىتتىپاقلىق كۈچ - مادار

ئىتتىپاقلىق، دوستلۇقتىن،
ھۇزۇرلاندى يۈرەكلەر.
ئىناقلىقتىن دەۋرىمدە،
ھەل بولماقتا تىلەكلەر.

باغدا كۆچەت بولمىسا،
بۇلبۇل كېلىپ قونامدۇ؟
ئىتتىپاقلىق بولمىسا،
خەلقىم ئىناق ياشامدۇ؟

قىزىلگۈل پۇراق چاچسا،
ھىدىنى تەڭ پۇرايمىز.
ئىناقلىقتىن بۇ يۇرتنى،
گۈل - چېچەككە ئورايمىز.

كۈچ - قۇۋۋەتكە تولىمىز،
ئىتتىپاقلىق چىڭىسا.
ئىناق، ياخشى ئۆتكەنلەر،
روناق تاپار خوپ، راسا.

ئىناقلىقنى مەدھىيىلەپ،
توقۇدۇم بۇ قوشاقنى.
ھەممە مىللەت ئۈيۇشۇپ،
ئېلىۋېتەيلى توساقنى.

گېزىتنىڭ قەدرىگە يېتىش ھەققىدە

بىلمەيدىكەن چېكەرمەن،
يېڭى گېزىت قەدرىنى.
چېكەر يۆگەپ تاماكا،
كىممۇ ئاڭلار دەردىنى؟

نالىدىن گېزىتىنىڭ،
يۇرەك ئازاب چېكىدۇ.
كىتاب، ژۇرنال ئاسراشقا،
مەردلەر جاننى تىكىدۇ.

گېزىت ـ ژۇرنال زارىدىن،
تۇرۇپ بولماس ھەر كىشى.
ئەقىللىققا ئۇستاز ئۇ،
پەن ئەھلىنىڭ دىلكىشى.

گېزىتلەرگە بېسىلار،
يېڭى خەۋەر، ماقالە.
مەدەنىيەت ئۆگىنەر،
ھەربىر ئادەم، ئائىلە.

گېزىتلەرگە كۆپ سىگەر،
تەھرىرلەرنىڭ مېھنىتى.
گېزىت بىلەن ئۆسىدۇ،
يۇرتنىڭ نامى، ئىززىتى.

تاماكىغا يەم قىلما،
يېڭى كەلگەن گېزىتنى.
ئىلگىرىلەشنى ئەلا بىل،
باغلاپ ئىشەنچ، ئۇمىدنى.

قەدىرگە يەت گېزىتنىڭ،
نەسىھەت ئاڭلا، چېكەرمەن.
پەيزاۋاتلىق قوشاقچى،
شۇندا سەندىن رازىمەن.

مەن دوختۇردىن خۇشالمەن

مېنىڭكى بىر ئوغلۇم بار،
ئىسمى ئۇنىڭ ئىسلام چوڭ.
ئىش ـ ئەمگەكتە مەردانە،
جىگىرى بار، غەيرەت چوڭ.

كېسەل بولۇپ بىركۈنى،
يېتىپ قالدى ئىنجىقلاپ.

مەن دوختۇرغا ئاپاردىم،
رەڭگىرويغا قاراپ.

دوختۇر دېدى: غەم يېمەڭ،
سوقۇر ئۇچەي بولۇپتۇ.
ئوپېراتسىيە قىلىمىز،
دەرد ئىچىگە تولۇپتۇ.

خۇشال بولدۇم دوختۇردىن،
سىزگە رەھمەت، پەرىشتە.
ئاشۇ بالام ساقايسا،
بېشىم يېتەر ئەرشكە.

ئامان چىقسا بالام دەپ،
ئالدىغا كۆپ پۇل قويدۇم.
خۇيى تۇتتى دوختۇرنىڭ،
سەكرەپ كەتتى، يول قويدۇم.

ماڭا بېرىپ تەربىيە،
ئۆز ئىشىم دەپ بىلدى ئۇ.
خۇشال بولدۇم قەۋەتلا،
مېنى كۆزگە ئىلدى ئۇ.

دوختۇرلارغا مىڭ رەھمەت،
زامانىمغا تەشەككۇر.
ئېيتتىم دىلدىن ئاخىرى،
ئەي پەرىشتەم مىڭ شۈكۈر.

يېزىلاردىكى توي ھەققىدە

كۈندە مەشرەپ، كۈندە توي،
قىزىلسۇدا[1] مەھەللە ـ كوي.
يېڭىچە توي بۇ يۇرتتا،
زامان ھىدى بەك خۇشبۇي.

قىز ـ يىگىتنى نىكاھتا،
زورلىمايدۇ باشقىسى.

① قىزىلسۇ ـــ پەيزاۋاتنىڭ قىزىلسۇ يېزىسى.

ئۆزلۈكىدىن قېپقالدى،
ناچار ئادەت قاشقىسى.

باغدا گۈللەر بولمىسا،
بۈلبۈل كېلىپ قونامدۇ؟
پۈتۈشمىسە قىز ـ يىگىت،
زورلىغانغا ئۇنامدۇ؟

كەسپى ياخشى ـــ تويلۇقى،
غەلىبە قۇچۇش شەرتىدۇر.
ئاشۇنداق توي قىلغانغا،
خەلق رەھمەت ئېيتىدۇ.

ئالتۇن، مىسنى زەرگەرلەر،
ئوتقا سېلىپ ئېرىتكەن.
كونا ئادەت، كونا توي،
قەلبىمىزنى چىرىتكەن.

ھاۋادىكى لاچىنىمۇ،
لەپىلدەيدۇ قاناتى.
يېڭى تويدىن شادلىنىپ،
ئۆتەر خەلقىم ھاياتى.

توي قىلغان قىز ـ يىگىتنى،
قىزىلگۈلگە ئوخشاتتىم.
خۇشال ئۆمۈر سۈرۈڭلار،
قوشىقىمنى ياڭراتتىم.

50 ـ باب
قاربي قارىم قوشاقلىرى

قاربي قارىم ـــ پەيزاۋات ناھىيە قوشئاۋات يېزىسىدىكى بىر دېھقان قوشاقچى. تەخمىنەن 1939 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن قوشاق توقۇغان بولۇپ، ئاساسەن زالىم، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىنى پاش قىلغان. بۇ قوشاقلار پەيزاۋات دائىرىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان، مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆتمۈشتىكى زۇلۇم ـ قىسمەت ھەققىدە

غەم ـ قايغۇ كۆپ ئۆتمۈشتە،
كەمبەغەللىنىڭ بېشىدا.
دەريا ھاسىل بولغانتى،
كۆزدىن ئاققان يېشىدا.

كۈندە ئىشلەپ يوقسۇللار،
پۈتۈن زاغرا كۆرمەيتتى.
يۇرتىمىزدا بايلارنىڭ،
كۆزى ھەرگىز تويمايتتى.

ھەممەت دېگەن زالىم بەگ،①
يوقسۇللارنى ئېزەتتى.
سەكسەن ياشلىق قاسىمكام،
پۈتۈن چۆلنى كېزەتتى.

ساي تۆلكىگە تولۇپتۇ،
تۆتقۇدەك قۇش يوقمىدۇ؟
ھەممەت دائىم ئويناپدۇ،
ئۆيىدە ئىشى يوقمىدۇ؟

كۆك ئاسماندا ئۇچىدۇ،
ئالا توقام، كۆك كەپتەر.
ھەممەت بەگنى گوللىدۇق،
يوقسۇللار يالغان گەپتە.

ھەممەت بەگ دېگەن زالىم،
باي بولۇشنى ئويلايتتى.

① پەيزاۋاتتىكى بىر چوڭ بەر ئىگىسى، پومېشچىك.

گېلىمىز بىلەن كارى يوق،
ئېتىزلىققا قوغلايتتى.

رەھمەت ئۇخلايتتى باغدا،
بىزلەر ئىشلەيتتۇق تاغدا.
ھېساب ـ كىتاب قىلغاندا،
دائىم قالاتتۇق داغدا.

رەھمەت بەگنىڭ قىزلىرى،
باي يىگىتكە تېگەتتى.
ئالۋان سېلىپ ھەر ئۆيگە،
كەمبەغەلنى ئېزەتتى.

رەھمەت بەگ ھارامزادە،
يۈرتىمىزغا بەگ بولغان.
زالىم ئەبلەخ دەردىدە،
يۈرەك زەردابقا تولغان.

سۇ ئاچسام ئېتىزلىققا،
لېۋىگىچە تولۇپتۇ.
رەھمەت دېگەن ئۇ زالىم،
ئۆزىگە گۆر كولاپتۇ.

يوقسۇللار قىساسىدىن،
زامان بىرلا ئايلاندى.
بەگ، زالىملار تۆتۈلۈپ،
تەشنا يۈرەك شادلاندى.

51 ـ باب
ئابدۇرەشىد موللا قوشاقلىرى

قوشاقچى ئابدۇرەشىد موللا (ئابدۇراخمان) 1901 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئەگۈس يېزىسى شەملى كەنتىدە موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1980ـ يىللاردا ۋاپات بولغان.

ئابدۇرەشىد موللا كىچىك چېغىدىن باشلاپ دادىسىدىن دىنىي تەلىم ئالغان. نەۋايى، مەشرەپ قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ كىتابلىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ناھايىتى قىزىقىپ، بىر قەسەم شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ مەشىق قىلغان. يېزىنىڭ بېگىگە كاتىپ بولۇش جەريانىدا، نۇرغۇن ناھەق ئىشلارنى كۆرۈپ ۋە ئاڭلاپ، ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتكە نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتتا بولغان. ئۇ مەيلى دېھقانچىلىق، تۇماقچىلىق قىلغان، مەيلى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋاقىتلىرىدىمۇ قوشاق يېزىش ۋە ئېيتىشنى پەقەت تاشلاپ قويمىغان. ناھەقچىلىكتىن تۇرمىگە تاشلانغان ۋاقىتلىرىدىمۇ دەردىنى قوشاق ئىجاد قىلىش ۋە باشقىلارغا ئېيتىپ بېرىش بىلەن چېقىرىپ، جاماۋەتنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان. ئابدۇرەشىد موللىنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى قوشاقلىرىدىكى ئاساسىي مەزمۇن بەختىيار زامانىنى، خەلق ھاياتىنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەش بولغان. ئۇ كۆپ قېتىم دىنىي ساھەنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تۇرلۇك پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ، قوشاقلىرىنى كەڭ ـ كۇشادە ئېيتىپ، مىللىي سىياسەتنى تەشۋىق قىلغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەلۇم تەرىبىسۇئى ئەھمىيىتى بار.

«قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى خۇشال بولغان. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە توقىغان قوشىقى:

مىڭ رەھمەت

ئەۋەتىپتۇ كالامۇللا،
دىنىي زاتقا بېغىشلاپ.
مىننەتدارلىق بىلدۇردۇق،
ھۆكۈمەتنى ئالقىشلاپ.

پارتىيىنىڭ سۆزىنى،
دىنىي زاتلار قوللايمىز.
سالام يېزىپ مەركەزگە،
ھۆرمەت بىلەن يوللايمىز.

خۇشال بولدۇق بۇ ئىشتىن،
دىنىي ئىسلام جەمئىيەت.

«قۇرئان كەرىم» ئەۋەتكەن،
ھۆكۈمەتكە مىڭ رەھمەت.

بىرلىك سەپنىڭ يېغىنى

تەكلىپ قىلدى يىغىنغا،
ناھىيىمىزدىن بىرلىك سەپ.
ئىدىيىنى ئۆزگەرتىپ،
توغرا يولدا ماڭسۇن، دەپ.

يېتىپ كەلدۇق ۋاقتىدا،
بۇ شەرەپلىك يىغىنغا.
جەمئىي بولدۇق ھەممىمىز،
تەيىن قىلغان ئورۇنغا.

ناھىيىنىڭ رەھبەرلىرى،
سەپەرۋەرلىك دەرسى ئۆتتى.
ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆزىدىن،
كۆڭلىمىز يورۇپ كەتتى.

يامغۇر ياغدى شارقىراپ،
دەريالارغا سەل كەلدى.
قىسمەن خاتا ئىدىيە،
بۇ يىغىندا ھەل بولدى.

خاتا بولسا تۈزەتتۇق،
ئوتتۇرىدا سوئال قويۇپ.
كۈتۈۋالدى بىزلەرنى،
پولۇ ئېتىپ، قوي سويۇپ.

ئۆگىنىشتە چۈشەندۇق،
قانۇن، دىن، سىياسەتنى.
يۇرتنى ياخشى قۇرىمىز،
ئۆزگەرتىپ قىياپەتنى.

ياخشى بولدى ۋەزىيەت،
خەلقىمىزنىڭ بەختىگە.

قايتا قوندى ھەقىقەت،
ئادالەتنىڭ تەختىگە.

قىلدى بىزگە ھۆكۈمەت،
ھەر تەرەپتىن كەڭچىلىك.
مىننەتدارلىق بىلدۈردۇق،
ئۆلسما، بار كۆپچىلىك.

بۇ قېتىمقى يىغىندا،
ئايدىڭلاشتى قەلبىمىز.
يېڭىۋاشتىن ئىش باشلاپ،
ئىلگىرىلەيمىز ھەممىمىز.

زىلچا ـ گىلەم توقۇشتا،
داڭلايدىكەن خوتەننى.
ئىتتىپاقلىشىپ ھەر ساھە،
قوغدايمىز يۇرت ـ ۋەتەننى.

52 ـ باب
ماخمۇت سابىت قوشاقلىرى

قوشاقچى ماخمۇت سابىت 1930 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1937 ـ يىللىدىن 1948 ـ يىلغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز، دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلەردە ئوقۇپ، مائارىپ، سودا ساھەسىدە خىزمەت قىلغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىدىن باشلاپ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئازاد زامانىنى، يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلق قەلبىگە سىڭىپ كىرگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ بەلگىلىك رولى بار.

ماخمۇت سابىت ئاكىنىڭ ئۆتمۇش كۈنلەرنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۆمرىمىز ئۆتۈپ كەتتى

بىز ھاشارغا ماڭغاندا،
قىش ـ زىمىستان دالىلار.
ئاچ ـ يالىڭاچ شۇ چاغدا،
ئۆيدە قالغان بالىلار.

ئۆمرىمىز ئۆتۈپ كەتتى،
راھەت كۆرمەي زۇلۇمدا.
بالىلىرىم ئۆلۈپ كەتتى،
پۇل بولمىغاچ قولۇمدا.

بىز پىيادە ماڭاتتۇق،
بەگ، خوجامىلار مەپىدە.
قونالغۇدا ياتاتتۇق،
ئايدالادا، كەپىدە.

ھاشار ئۈچۈن ئىشلەشكە،
بىز بارمىغان دالدا يوق.
شۇنداق ئېغىر كۈنلەردە،
ئاشقا تاپسىق نانغا يوق.

ئېغىر ئەمگەك قىلساقمۇ،
ئارپا، قوناق نېنىمىز.
ئۆزىمىز ئۆرە تۇرساقمۇ،
ئازلا قالغان جېنىمىز.

ژاڭ لويى① چىقىپ كەلسە،
قولدا ئۇزۇن غاڭزىسى.
ئۇخلالمىدۇق ئازابتا،
پاشىلىقكەن جاڭزىسى.

بىز ھاشارغا ماڭغاندا،
سەھەر تۇرىمىز تاڭدا.
باي - غوجاملار ئۇخلايدۇ،
قېلىن كۆرپە، ئىسسىق كاڭدا.

بارالمايتتۇق ئۆيلەرگە،
پۇل بولمىغاچ ھەمياندا.
قاچالمايتتۇق ھېچ يەرگە،
پايلاقچى بار ھەر ياندا.

ئەسكەر ئالسا گومىنداڭ،
كەمبەغەللەر تۇتۇلغان.
پۇل بەرسىلا غوجامغا،
باي بالىلىرى قۇتۇلغان.

ئەسكەرلىكتىن قاچقانلار،
تاشلاپ كەتتى ئۆيلەرنى.
ياقا يۇرتتا تەمتىرەپ،
تارتتى ئېغىر كۈنلەرنى.

يولدا ئىشلەپ تاش چوقۇپ،
قوللار قاپىرىپ كەتتى.
تاماق يېمەي تويغۇدەك،
چىراي سارغىيىپ كەتتى.

نەگە بارساڭ سەن ھامان،
قۇلىقى تۆت قازانىنىڭ.
زۇلۇم تارتتۇق ھەرقاچان،
رەھمى يوقكەن زامانىنىڭ.

زالىملارنىڭ قىلمىشى،
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى.
جاپا چېكىپ كەمبەغەل،
ياشالماي ئۆلۈپ كەتتى.

ئېزىلگەنلەر بەختىگە،
ئاخىر ئاتتى يورۇق تاڭ.
زۇلۇم - زۇلمەت تەختىگە،
ئوتلار ياقتى گۈڭچەندا ڭ.

① گومىنداڭ دەۋرىدىكى غۇلجىدا ئۆتكەن بىر ئەمەلدار.

53 ـ باب
خوجادۇل خوجا قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ۋە ئۇستا قىزىقچى خوجادۇل خوجا 1918 ـ يىلى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ خودۇڭ يېزىسى قاربۇلاق كەنتىدە تۇغۇلغان، 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

خوجادۇل خوجا كىچىك چاغلىرىدا يوقسۇزلۇق ئىچىدە ئۆتكەچكە، مەكتەپتە ئوقۇيالمىغان، شۇنداقلا بۇ ئازاب ـ كۈلپەتلىك تۇرمۇش ئۇنىڭغا زور تەسىر قىلىپ، قەلبىدە نۇرغۇن يارا قالدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئەل ئارىسىدىكى سازەندە، ئەلنەغمىچىلەردىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئۆز ماھارىتىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈپ بارغان. مەشرەپ، توي ـ تۆكۈنلەرگە قاتنىشىپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان شېئىر ـ قوشاق، لەتىپە ـ يۇمۇرلارنى ئېيتىپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغان. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بەختىيار زامانىنى، يېڭى ھايات، يېڭى تۇرمۇشنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەپ، ناچار ئىللەتلەرنى سۆكۈپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە، ئۇ تېز يىغىنچاقلاش، تېز قاپىيىلەش، تېز جاۋاب بېرىشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ۋە قىزىقچىلىق پاراڭلىرى توقسۇن خەلقى ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقالغان.

خوجادۇل خوجىنىڭ كىشىلەر توپلاشقان جايلاردا، ئورمان ئەھيا قىلىشقا جاۋابەن ئېيتقان قوشىقى:

پاراڭ سېلىش ئالدىدا

بىزنىڭ ناھىيە توقسۇننىڭ،
تەبىئىي ئاپىتى بوران.
شۇ ئاپەتنى توسۇشقا،
بەرپا قىلىلى ئورمان.

جىرىم ـ كۆچەت تىكىڭ دەپ،
چۈشتى بىزگە بىر پەرمان.
ئورمان قىلساق ئاشلىق كۆپ،
دىلدا قالمايدۇ ئارمان.

ئورمان قويۇپ ئۆستۈرسەك،
مەھسۇلات كۆپ دالىدا.
كۆپچىلىككە دەپ قويايلى،
پاراڭ سېلىش ئالدىدا.

54 ـ باب
تۇردى ئسمائىل قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى تۇردى ئسمائىل 1934 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ قايراق كەنتىدە تۇغۇلغان.

تۇردى ئسمائىل كىچىك چېغىدىن باشلاپ يۇرتىدىكى پېشقەدەملەر ئېيتقان داستان، چۆچەك، شېئىر ـ قوشاقلارنى قېتىرقىنىپ ئاڭلاپ ۋە ئۆزلەشتۇرۇپ، مەشىق قىلغان. ئۇنىڭ ئانىسى تونۇلغان قوشاقچى بولۇپ، ئانىسىدىن نۇرغۇن قوشاقلارنى ئۆگىنىۋالغان، ئۆزىمۇ راۋاب بىلەن ئورۇندىغان ھەرخىل مەزمۇندىكى خېلى كۆپ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى زامانىنى، قەد كۆتۈرگەن ئەمگەكچى خەلقنى ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەيدىغان، كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەشكە ئۇندەيدىغان، ئەدەپ ـ ئەخلاققا يات ئىشلارنى سۆكۈپ، قامچىلايدىغان قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارغا ئاھاڭ ئىشلىنىپ، سەھنىلەردە كونسېرت، لەپەر قىلىپ ئورۇندالغان، گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە، ئۇ كۆزى كۆرگەن نەرسىلەرگە قاراپلا قوشاق توقۇۋېرىدىغان ۋە يېڭى، راۋان سۆزلەرنى ئىشلىتىپ قاپىيە كەلتۈرەلەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن، تېما دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش تەرىبىسىدە، ياش ئەۋلادلار تەربىيىسىدە مۇھىم رولى بار.

ئۇنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىش ھەققىدە ئېيتقان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

ئۆگىنىشنىڭ ئاساسى

قەلەمگە ئېچۇردۇم،
كۆڭۈل رەڭ ـ زاۋۇت سىياسى.
تىرىشچانلىق، كەمتەرلىك،
ئۆگىنىشنىڭ ئاساسى.

باشلىنىدۇ دەريالار،
مۇزلۇق تاغدىن ـ ئېقىندىن.
بىنا بولۇر يېڭىلىق
ئۆگىنىشتىن، ئەقىلدىن.

ئاق توقاچنى يېپىشقا،
ئەجەب ئەپلىك رەپسە.
نەپ ئالسەن ئوقۇشتىن،
قىلساڭ ياخشى ئەقىدە.

باغنى بوستان قىلمامدۇ،
مېۋە تىكىش، گۈل تېرىش؟
كەشپىياتقا يول ئاچار،
زېرىكمەستىن ئىزدىنىش.

سايلام ھەققىدە قوشاق

دىلغا سىغماي خۇشاللىق،
چالدۇق بىز سۈناي، ناغرا.
يۇرتىمىزنىڭ سايلىمى،
قىلىنغاچقا بەك توغرا.

بىر چاغلاردا «تۆت ئاپەت»،
ئەركىنلىكنى بوغقانتى.
ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ،
ھەقىقەتنى ياپقانتى.

ساختىپەزلەر گۇم بولۇپ،
چۈشتى ئىشلار ئىزىغا،
سايلام ئۈچۈن كادىرلار،
كەلدى شەھەر، يېزىغا.

ھەممە پۇقرا قوللىنىپ،
دېموكراتىك شەكىلنى.
سايلاپ چىقتى خالايىق،
ئەلگە سادىق ۋەكىلنى.

رازى بولدۇق ھەممىمىز،
ۋەكىلىمىز سايلىنىپ.

يۇقىرىغا چىن دىلدىن،
رەھمەت ئېيتتۇق شادلىنىپ.

ئۇنىڭ ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئۇرۇشقاققا بىر نەسىھەت

كېۋەزلىكىنىڭ قىرىغا،
ئۇنۇپ قاپتۇ بۇدۇشقاق.
مەھەللىگە كۆچۈپ كەلدى،
بىر كۆكەرمە ئۇرۇشقاق.

ئۇرۇشمىغان قالمىدى،
مەھەللىدە تىرىكلەر.
ئويلاپ باقسام قېپقاپتۇ،
مازاردىكى ئۆلۈكلەر.

ئۇششۇقلۇق ھەم بىشەملىك،
ئۇرۇشقاقنىڭ كەسپىكەن.
تىل ـ ھاقارەت، مەينەت سۆز،
ئۇنىڭ ئۇچۇن دەسمىيكەن.

سېتىۋالدۇق بازاردىن،
ئۆرۈك ياغچى قوشۇقتىن.
قۇتۇلالمايۋ ھەيران بىز،
كۆكەرمىدىن، ئۇششۇقتىن.

ئەي ئۇرۇشقاق نېمىشقا،
تۇزەلمەيدۇ كېسىلىڭ؟
بولۇپ قالدىڭ نەۋرىلىك،
ئاتمىشتىن ئاشتى يېشىڭ!

ئىتتىپاقلىققا پايدىلىق،
گۈزەل تىلدا سۆزلىگىن.

قوشنىلارنى ئۇلگە قىپ،
ئىناقلىقنى كۆزلىگىن.

يېڭىلىققا قەدەم قوي،
تۇرغىن سەنمۇ ئورنۇڭدىن.
«ئۇششۇق، بىشىم» دېگەن نام،
كۆتۈرۈلسۇن بوينۇڭدىن.

قولۇم ـ قوشنا خاتىرجەم،
بولسۇن تىنجىپ قۇلىقى.
مەھەللىمىزدە يورۇسۇن،
ئىناقلىقنىڭ چىرىغى.

55 ـ باب
تۇرغۇن مۆمىن قوشاقلىرى

پېشقەدەم خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەيدانغا چىققان قوشاقچى تۇرغۇن مۆمىن 1949 ـ يىلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ لوپا يېزىسىدا تۇغۇلغان.

تۇرغۇن مۆمىن كىچىك چېغىدىن باشلاپ خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ناھايىتى قىزىققان. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىردە ھەم ئوقۇپ، ھەم قوشاق ئىجاد قىلىپ، راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ كۆزگە كۆرۈنگەن. ئۇ ياغاچچىلىق قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كۆمۈركاندا ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدىمۇ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ھەرگىز توختاتمىغان. ئۇ يېڭىسار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە كىرگەندىن كېيىن، ئاساسىي قاتلاملارغا، يېزا ـ قىشلاقلارغا، تاغ ـ جىلغىلارغا بېرىپ ئويۇن قويغاندا خەلق تىلى ۋە خەلق تۇرمۇشىنى پىششىق ئۆگىنىپ، يېڭى قوشاقلارنى تۇزۇپ، راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتىپ چىقىپ، ھازىر جاۋاب، ناتىقلىق ماھارىتى بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ ئىجاد قىلغان قوشاقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش پۈرىقى كۈچلۈك بولۇپ، مەلۇم تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بار. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى سۆكۈپ قامچىلىغان، يېڭى دەۋردىكى ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلىگەن نۇرغۇن راۋابلىق قوشاقلىرى يېڭىسار تەۋەسىدە كەڭ تارقىلىپ ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھۇرۇن خوتۇن ئالماڭلار

ھۇرۇن خوتۇن ئالماڭلار،
جانغا جاپا سالماڭلار.
زەردار قانىنى يۇتماڭلار،
قاقشاپ ئېيتىپ يۇرمەڭلەر.

ھۇرۇن خوتۇننىڭ ئېشى،
ئۇنىڭ تېخى ياسىنىشى.
ئېرىنى تولا قىينىماپ،
ئۇنىڭ ئېگىن كىيىشى.

ئۆزىنىڭ تۇغقىنى كەلسە،
ئىششەك[1] ئۇندا ئاش ئېتەر.

① ئىششەك ـــ خەلق ئارىسىدا ئېغىرلىق مىقدارى، ئۆلچىمى چارەك، ئىششەك، نىمشەك دېيىلىدۇ.

چارەك ئۇندا نان ياپار،
ئېرىنىڭ تۇغقىنى كەلسە،
«ئاغرىقمەن» دەپ شۇك ياتار.

ھۇرۇن خوتۇن ئويلايدۇ،
دائىم ياخشى يېيىشنى.
ئەل ـ جامائەت ئالدىدا،
تاۋار ـ دۇردۇن كىيىشنى.

ھۇرۇن خوتۇن ھېچقاچان،
ياخشى ئاش ئېتەلمەيدۇ.
غەم ـ قايغۇدىن قۇتۇلۇپ،
خۇشال ـ خۇرام يۇرەلمەيدۇ.

قمارۋازغا بىر قامچا

ئۇتتۇرۇۋەتسە پۇلىنى،
ئېلىپ خەقنىڭ مېلىنى.
ئەل ـ جامائەت ئالدىدا.
رەسۋا بولغان قمارۋاز.

ۋەسۋەسىلىكتە كۈنلىرى،
پۈتۈپ ئاۋاز، ئۇنلىرى.
بوغۇلۇپ كۆپ قەرزگە،
جۇدەپ كەتكەن قمارۋاز.

قىلمىشىدىن نەس بېسىپ،
خام تاماكىنى بېسىپ.①
كەيپ ـ ساپا ئىش بىلەن،
ۋەيران بولغان قمارۋاز.

تاشلا دەرھال قمارۋاز،
تۆت ئوشۇقنى قولۇڭدىن.
توۋا قىلىپ يان ئەمدى،
ماڭغان خاتا يولۇڭدىن.

① بېسىپ ــ خام تاماكىنى سېلىپ، ئوراپ مەنىسىدە.